АРХЕОЛОГІЯ ДАВНІХ СЛОВ'ЯН

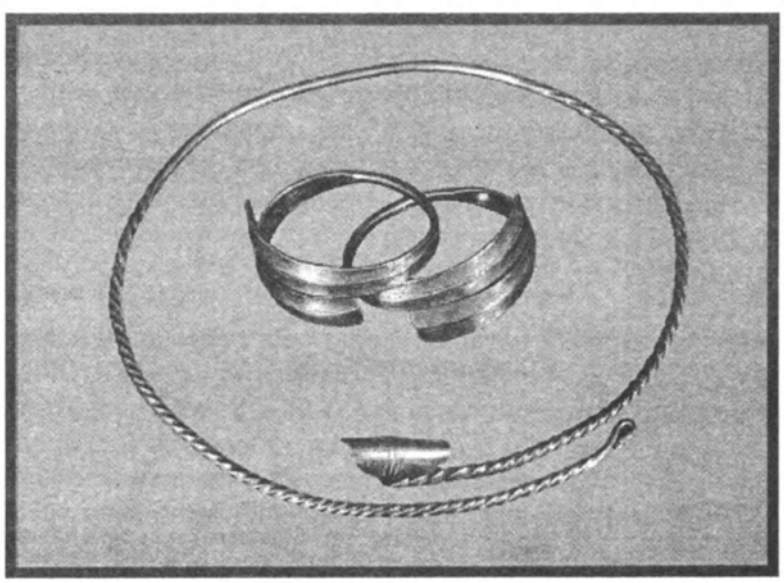

2004

Інститут археології
Національної академії наук України

АРХЕОЛОГІЯ ДАВНІХ СЛОВ'ЯН

Дослідження і матеріали

Київ–2004

Археологія давніх слов'ян. Дослідження і матеріали.— К., 2004.— 336 с.— 203 іл.

В статтях, вміщених у збірнику, публікуються нові матеріали і дослідження, присвячені соціально-економічним і етнокультурним аспектам формування східнослов'янської спільності. В статтях також розглядаються контакти давньослов'янських племен із західними сусідами і кочівниками. Дослідження охоплюють період від рубежу нашої ери до Давньоруської держави.

Для археологів, істориків, етнографів, всіх, хто цікавиться давньою історією.

Затверджено до друку вченою радою
Інституту археології НАН України

Рецензенти: д. і. н. ***Івакін Г. Ю.***,
д. і. н. ***Сухобоков О. В.***

Відповідальний редактор д. і. н. ***Козак Д. Н.***

Редакційна колегія: чл.-кор. НАН України, д. і. н. ***Баран В. Д.,***
д. і. н. ***Магомедов Б. В.***, д. і. н. ***Приходнюк О. М.***,
д. і. н. ***Терпиловський Р. В.***,
к. і. н. ***Абашина Н. С.*** (відповідальний секретар).

Ілюстрації ***авторські***
Макетування та
комп'ютерна верстка ***Петрашенко О. М.***

На першій сторінці обкладинки: речі з поселення волинцевської культури Мельники (фото К. М. Шматова);
на четвертій сторінці: городище зарубинецької культури Бабина гора (фото Р. В. Терпиловського).

Фотопортрети Барана В. Д., Козака Д. Н., Башкатова Ю. Ю., Гопкало (Бобровської) О. В., Магомедова Б. В., Петраускаса О. В., Терпиловського Р. В., Приходнюка О. М. виконано А. А. Чекановським.

ISBN 966-02-3186-5

© Інститут археології НАН України

ВІДДІЛУ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЇ — 30 РОКІВ

Одне з чільних місць в проблематиці Інституту археології завжди відводилось дослідженню походження і ранньої історії слов'ян. Ще з 1919 р. з часу утворення Української академії наук у складі історично-філологічного відділу, головою якого був відомий історик і археолог Д. І. Багалій, почала працювати Комісія для складання археологічної карти України, яку очолив М. Ф. Біляшівський. В цій Комісії, а потім, працюючи в складі Всеукраїнського археологічного комітету, картографуванням і дослідженням пам'яток культури полів поховань займалась В. Є. Козловська — одна з учениць і співробітниць В. В. Хвойки. В 20—30-ті роки з пошуками ранньослов'янських старожитностей I тис.н.е. була пов'язана діяльність С. С. Магури, С. С. Гамченка, М. О. Макаренка, Т. М. Мовчанівського, С. В. Коршенка.

Наприкінці 30-х років в Інституті археології з ініціативи завідуючого відділом археології дофеодального і феодального періоду видатного українського археолога-славіста, мовознавця, письменника та етнографа В. П. Петрова колективом науковців були ретельно опрацьовані та підготовлені до друку матеріали зарубинецької та черняхівської культур, нагромаджені в музеях України. Війна завадила виданню цієї колективної монографії, що потім стала основою ряду томів з серії «Материалы и исследования по археологии СССР». У розпорядження науки надійшов систематизований першоджерельний матеріал, значною мірою втрачений під час війни.

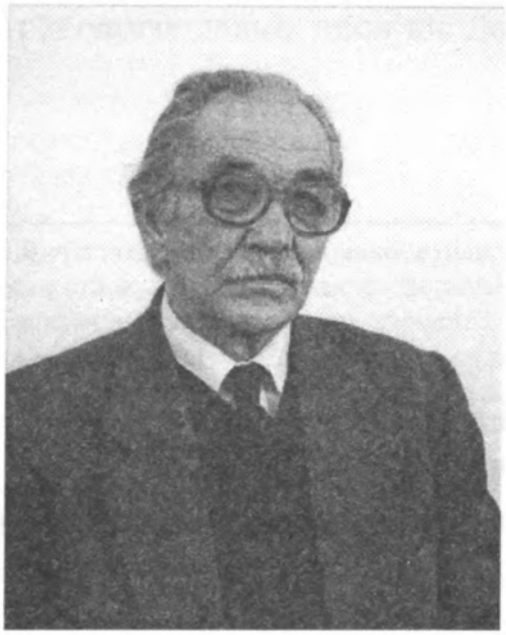
В повоєнні роки дослідження ранньослов'янських старожитностей було одним із напрямків роботи відділу слов'янської, давньоруської та середньовічної археології, який протягом 1954—1974 рр. очолював доктор історичних наук В. Й. Довженок. Значний внесок у вивчення пам'яток зарубинецької культури зробив Є. В. Максимов, черняхівської — М. Ю. Брайчевський, А. Т. Сміленко, Є. В. Махно, а також археологи інших наукових закладів і вузів України, що займались дослідженням пам'яток I тис.н.е. — М. Ю. Смішко, В. Д. Баран, І. С. Винокур, Н. М. Кравченко. Одним з найважливіших досягнень археологічної науки в 50-60-і роки стало відкриття і вивчення слов'янських пам'яток V—VII ст., які заповнили широку хронологічну лакуну в системі культур I тис.н.е. на території Східної Європи, відкриваючи тим самим нові можливості ретроспективного вивчення витоків матеріальної культури ранньосередньовічних слов'ян. Їх дослідженням займались В. П. Петров, Д. Т. Березовець, А. Т. Сміленко, В. Д. Баран.

Необхідність дослідження проблем походження і ранньої історії слов'ян як самостійного наукового напрямку обумовила створення в 1974 р. відділу слов'янської археології, який заініціював і очолив доктор історичних наук, а згодом член-кореспондент НАН України В. Д. Баран. З 2002 р. відділ очолює доктор історичних наук Д. Н. Козак. За три десятиліття у відділі створена і плідно працює українська школа археологічної славістики. Відділ є визнаним науковим центром з вивчення проблем етногенезу та ранньої історії слов'ян як в Україні, так і за її межами.

© В. Д. Баран, Н. С. Абашина

ISBN 966-02-3186-5

Член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор, двічі Лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки **Володимир Данилович БАРАН**

Пріоритетним напрямком у роботі відділу є дослідження етногенезу і ранньої історії слов'ян , що передбачає розробку таких проблем як формування етнокультурної слов'янської спільності, періодизація ранньослов'янської історії, взаємовідносини слов'янського населення з сусідніми етнічними групами і державами, визначення шляхів розселення слов'ян і їх місця в історії ранньосередньовічної Європи, процеси формування слов'янських народів, зокрема, українців, та передумов виникнення слов'янських державних утворень, насамперед, східнослов'янської держави — Київської Русі, дослідження економічної і соціальної структури слов'янського суспільства, його матеріальної і духовної культури.

Джерелознавча база досліджень забезпечується розкопками археологічних пам'яток I тис. н. е., що репрезентують головні етапи становлення слов'янського світу та його політичної консолідації, включаючи формування слов'янських племінних об'єднань і союзів племен напередодні утворення Давньоруської держави. У географічному відношенні — це практично вся територія Полісся і лісостепової смуги України. В результаті багаторічних археологічних досліджень зібрано величезний речовий матеріал, що дозволив поставити і вирішити ряд важливих проблем давньої історії України та суттєво збагатив і відновив експозиції багатьох музеїв нашої країни, поповнив фонди Інституту.

Дослідження опорних пам'яток різних епох дозволили аргументовано реконструювати етнокультурні і соціально-економічні процеси, що проходили в слов'янському суспільстві у додержавний період. Так, дослідження пам'яток рубежу нашої ери (зарубинецька культура) — городищ Пилипенкова Гора і Монастирок (Є. В. Максимов, В. О. Петрашенко) та могильників Вишенки (С. П. Пачкова), Пирогів (Л. Є. Скиба), пам'яток поєнешть-лукашівської культури Круглик і Горошова (С. П. Пачкова) дозволили отримати досить повну інформацію про матеріальну культуру населення Середнього Подніпров'я, зв'язки населення цього регіону з іншими регіонами Східної та Центральної Європи.

Доктор історичних наук, професор, двічі Лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки
Денис Никодимович КОЗАК

Завдяки розкопкам Д.Н.Козака з'явилась змога конкретизувати етнокультурну ситуацію I—IV ст. н. е. на Волині, зокрема, простежити характер стосунків населення зубрицької (волино-подільської) культури з племенами вельбарської культури гото-гепідів. Матеріали, здобуті під час розкопок поселень Боратин, Гірка Полонка, Зубра, Линів, Хрінники та ін., дали змогу виділити нові культурні типи та простежити процеси їх формування і визначити місце давньослов'янського населення Волині в буремних подіях часів германської експансії, узгодивши його зі свідченнями писемних джерел.

Вивчення проблеми слов'янського етногенезу тісно пов'язане з дослідженнями старожитностей римського періоду, серед яких провідне місце займає черняхівська культура III—V ст. н. е. Її старожитності вивчаються вже понад сто років і на території України зараз зафіксовано більше 3000 пам'яток. Вони описані, систематизовані і картографовані в ході виконання теми «Етнокультурна карта черняхівської культури» (В. Д. Баран, Б. В. Магомедов, Н. С. Абашина).

ISBN 966-02-3186-5

Величезний матеріал, який дозволяє по-новому поставити ряд питань, пов'язаних з формуванням, хронологією, виявленням локальних особливостей та визначенням етнічної приналежності населення, спираючись, насамперед, на характер керамічного комплексу, житлового будівництва і поховального ритуалу, дали розкопки поселень і могильників проведені співробітниками відділу. Це, зокрема, дослідження городища Башмачка (А. Т. Сміленко), поселень, що представляють слов'янське населення в черняхівській культурі, Черепин, Бовшів, Дем'янів, Хлопків, Куропатники (В. Д. Баран), поселень і могильників Кам'янка-Анчекрак, Курники, Каборга IV, Городок, Петриківці, Шершні, Лугове, Козлов (Б. В. Магомедов), Малинівці, Яблунівка (С. П. Пачкова), Боромля (Г. М. Некрасова), Велика Бугаївка (О. В. Петраускас). На Київщині (поселення Велика Снітинка) Б. В. Магомедов дослідив унікальний черняхівсько-вельбарський костерізний ремісничий центр, де виготовлялися, зокрема, гребінці, часто прикрашені вишуканим орнаментом, знайдені майже на усіх поселеннях і могильниках черняхівської культури і багатьох сусідніх культур.

Доктор історичних наук, Лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки **Алла Трохимівна СМІЛЕНКО**

Л. В. Вакуленко провела розкопки пам'яток культури карпатських курганів, зокрема, біля сс. Пилипи, Печеніжин, Трач, Товмачик. Це дозволило отримати матеріали стосовно соціально-економічного розвитку прикарпатського населення і по-новому висвітлити етнокультурну ситуацію в Карпатському регіоні в пізньоримський час.

Пам'ятки київської культури — однієї з попередників ранньосередньовічних слов'янських культур ґрунтовно вивчені Р.В.Терпиловським (Роїще, Улянівка, Олександрівка 1, Глеваха) та Н. С. Абашиною (Обухів II, III, VII).

Дослідження поселень Теремці, Рашків 2 і 3 (В. Д. Баран), Сокіл і Лука Каветчинська (Л. В. Вакуленко, О. М. Приходнюк) на Дністрі, Сенча (Р. В. Терпиловський) у Дніпровському Лівобережжі і Ходосівка-Діброва (Н. С. Абашина) у Середньому Подніпров'ї дозволили конкретизувати процес переростання пам'яток пізньоримського і гунського часу у ранньосередньовічні слов'янські культури.

О.М.Приходнюк протягом останніх років продовжив дослідження відомого Пастирського городища VII—VIII ст., розпочаті ще В. В. Хвойком і М. Ю. Брайчевським. Це городище дозволяє розкрити зв'язки слов'янського населення Подніпров'я з племенами степу, що увійшли в склад Хозарського каганату. На думку дослідника, ця унікальна пам'ятка свідчить про повернення частини слов'ян в кінці VII ст. з Подунав'я.

Доктор історичних наук, Лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки **Євгеній Володимирович МАКСИМОВ**

Видатною пам'яткою, що демонструє процес трансформації старожитностей празької культури V—VII ст. у райковецьку культуру доби формування Київської Русі, є поселення VII—IX ст. Рашків 1 на Середньому Дністрі. Експедицією В. Д. Барана воно досліджено повністю, що дало змогу переконливо виділити кілька будівельних горизонтів та дійти важливих висновків щодо соціальної структури місцевих племен та громадсько-судових функцій слов'янської общини — верві (Я. В. Баран).

ISBN 966-02-3186-5

Кандидат історичних наук, Лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки **Світлана Петрівна Пачкова** на розкопках поселення Горошова.

А.Т. Сміленко проведені розкопки поселень Багате та Нагорне — базових пам'яток для вивчення інтеграції слов'янської та балкано-дунайської культур у пониззі Дністра та Дунаю.

Протягом 1981—1987 рр. В. Д. Баран разом з П. П. Толочком та І. І. Мовчаном брав участь у дослідженнях слов'янського городища кінця VII—XIII ст. Старигард (Ольденбург), розкопки якого проводила археологічна експедиція під керівництвом директора Музею землі Шлєзвіг-Голштинії проф. К.-В. Штруве.

У 1991—2000 рр. В.Д.Баран очолював, а в 2001—2002 рр. приймав участь у дослідженнях Крилоського городища, що було центром давнього Галича — столиці Галицько-Волинської держави. Завдяки більше ніж 100-літнім дослідженням, стало можливим створення Національного заповідника «Давній Галич».

Систематичні експедиційні дослідження відділу дали можливість вирішити ряд проблем етнокультурного та соціально-економічного розвитку слов'янського населення на теренах України протягом І тис. н. е., розкрити стосунки слов'ян з іншими етнічними групами. Одним з найважливіших здобутків відділу є відкриття і вивчення пам'яток II і V ст. на території України, що дозволило конкретним історичним змістом заповнити хронологічні лакуни, установити наступність археологічних культур і вивчити джерела формування слов'янських ранньосередньовічних старожитностей.

Доктор історичних наук, Лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки **Ростислав Всеволодович Терпиловський** та кандидат історичних наук **Олег Валдасович Петраускас** на розкопках поселення Пашковщизна (Польща).

Тематика наукових розробок відділу охоплює практично всі періоди слов'янського етногенезу від рубежу н.е. до утворення племінних слов'янських об'єднань та формування Давньоруської держави.

Однією з тенденцій сучасного етапу дослідження старожитностей у археологічній науці є розробка детальних класифікацій та типологій окремих

ISBN 966-02-3186-5

категорій матеріальної культури, що становить основу для створення кореляційних схем. Це дає можливість конкретизувати процеси формування окремих пам'яток і культур в цілому, забезпечує надійність їх періодизації. Дослідженнями саме такого типу є розробки С. П. Пачкової, О. В. Петраускаса, Є. Л. Гороховського, О. В. Гопкало (Бобровської).

Кандтдат історичних наук **Ліана Василівна Вакуленко** на міжнародній конференції у Німеччині.

Здобуті археологічні матеріали дозволили розробити оригінальну концепцію слов'янського етногенезу, підготувати і видати фундаментальні і узагальнюючі праці, в яких систематизовано величезний археологічний матеріал, дана його історична інтерпретація. Загалом колектив відділу слов'янської археології за час свого існування підготував і видав 30 монографій, 10 збірників, понад 700 статей загальним обсягом близько 1000 друкованих аркушів.

Слід відзначити праці співробітників відділу, що отримали Державні премії України в галузі науки і техніки. Це — колективна монографія «Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период» (1990), монографія В. Д. Барана «Давні слов'яни» (1998) з серії «Україна крізь віки» та «Давня історія України» (2000). В цих дослідженнях процес етногенезу розглядається через культурогенез — формування та зміну археологічних культур, широко застосовані ретроспективний та порівняльний методи, на підставі яких йдучи від найдавніших достовірних ранньосередньовічних слов'янських старожитностей до пам'яток рубежу нашої ери, виділяються характерні ознаки культури, притаманні саме слов'янському етносу, які дають змогу відрізнити його від інших етнічних утворень Південно-Східної і Центральної Європи.

Співробітники відділу брали активну участь у підготовці таких узагальнюючих праць, як два видання «Археології Української РСР» (1975, 1986), «Етногенез Карпат» (2000), «Українці» (2000), «Етнічна історія давньої України» (2000), «Історія української культури» (2001).

Науковий доробок працівників відділу складають колективна монографія «Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э.» (1985), збірники наукових праць «Проблемы этногенеза славян» (1978), «Славяне и Русь» (1979), «Славяне на Днестре и Дунае» (1983), «Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян» (1997), «Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тисячолітті н.е» (1999), «Старожитності I тисячоліття нашої ери на території України» (2003), авторські монографії В. Д. Барана «Черняхівська культура» (1981), «Пражская культура Поднестровья (по материалам поселений у с.Рашков)» (1988), В. Д. Барана, Д. Н. Козака, Р. В. Терпиловського «Походження слов'ян» (1991), В. Д. Барана, Я. В. Барана «Походження українського народу» (2002), А. Т. Сміленко «Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї (II—XII ст.)» (1975), «Городище Башмачка III—IV вв. н. э.» (1992), Є. В. Максимова «Зарубинецкая культура на территории УССР» (1982), Д. Н. Козака «Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї та Західному Побужжі» (1984), «Етнокультурна історія Волині» (1991), «Пам'ятки давньої історії Волині у с. Линів» (1994), О. М. Приходнюка «Слов'яни на Поділлі VI—VII ст.» (1975), «Археологічні пам'ятки Середнього Подніпров'я у VI—IX ст. н. е.» (1980), «Пеньковская культура» (1998), «Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н. е.)» (2001), С. П. Пачкової «Господарство східнослов'ян-

ISBN 966-02-3186-5

ських племен на рубежі н. е.» (1974), Л. В. Вакуленко «Пам'ятки підгір'я Українських Карпат» (1977), Л. В. Вакуленко, О. М. Приходнюка «Славянские поселения I тыс. н. э. у с. Сокол на Среднем Днестре» (1984), Б. В. Магомедова «Черняховские племена Северо-Западного Причорноморья» (1987), «Черняховская культура. Проблема этноса» (2001), Р. В. Терпиловського «Ранние славяне Подесенья III—V вв.» (1984), Р. В. Терпиловського, Н. С. Абашиної «Памятники киевской культуры. Свод археологических источников» (1992), Л. Є. Скиби «Пирогівський могильник зарубинецької культури» (2001) та ін.

У відділі підготовлено 20 кандидатів і 6 докторів історичних наук, що працюють в Інституті археології та інших науково-дослідних установах та вузах України. Відділ здійснює координацію досліджень в галузі ранньослов'янської археології у межах України і працює в тісній взаємодії з історичними і історико-краєзнавчими музеями, кафедрами археології та стародавньої історії вузів України, підтримує наукові зв'язки з закордонними археологічними установами. Вони здійснюються у вигляді розробок спільних тем, проведення спільних експедицій, участі в міжнародних конгресах, конференціях, симпозіумах.

Співробітники відділу виступали з доповідями на конгресах Міжнародної унії слов'янської археології в Братіславі (1975), Софії (1980), Новгороді (1996). На базі відділу слов'янської археології та відділу давньоруської і середньовічної археології Інститутом археології АН УРСР та Інститутом археології АН СРСР у 1985 р. проведено V Міжнародний конгрес археологів-славістів у Києві. Відділом слов'янської археології у 1978 р. у м. Києві підготовлено і проведено міжнародну конференцію на тему «Етногенез слов'ян», в 1989 р. — міжнародну конференцію істориків України, Росії та Польщі на тему «Слов'янський світ і Римська імперія», в 1999 р. — науковий семінар «Сто років вивчення полів поховань». В 1981 р. співробітники відділу взяли участь в роботі симпозіуму «Позднейшие судьбы черняховской культуры» (Кам'янець-Подільський).

Співробітники відділу беруть участь у розробці проектів спільно з вченими-славістами Росії, Білорусі, Польщі, Угорщини, Словаччини, Югославії та інших країн.

Все це свідчить, що українські археологи-славісти працюють на сучасному рівні наукових досліджень, а у багатьох напрямках посідають провідні позиції. Це, зокрема, стосується такої важливої проблеми як етногенез та рання історія слов'янських народів. Підтвердженням цьому є пропонований збірник наукових праць, у якому вміщені статті з різних проблем археології, історії та культури давніх слов'ян.

Баран В. Д.,
Абашина Н. С.

ISBN 966-02-3186-5

С. П. Пачкова

ПУТИ ФОРМИРОВАНИЯ ФИБУЛЬНОГО КОМПЛЕКСА ЗАРУБИНЕЦКОЙ КУЛЬТУРЫ

Зарубинецкая культура находилась на юго-восточной окраине латенизированных культур и непосредственно с ними не граничила. Все латенизированные культуры не просто испытали сильное влияние культуры кельтов, а в формировании большинства из них принимали или могли принимать непосредственное участие кельты или население, в котором какую-то часть составляли кельты.

На зарубинецкой территории или в соседстве с нею нахождение кельтов пока не отмечено. Правда, М. Б. Щукин, допускает возможность проникновения на зарубинецкую территорию небольших групп кельтов, которые, однако, не могли оказывать влияния на процесс латенизации. В числе вещей, доказывающих это предположение, он указывает фибулу с шариками и фибулы с петлями из Пирогова, Велемичи-I и Воронино, а также обломок графитированной керамики из Велемичей-I и бронзовый поясной крючок с частью пояса в могильнике Отвержичи [Щукин, 1993, с. 67—84]. Перечисленные вещи из металла вполне допускают и другие пути их попадания к зарубинцам, о чем речь пойдет ниже. А фрагмент графитированного сосуда из погребения, не подкрепленный другими находками кельтской керамики на зарубинецких поселениях, также позволяет усомниться в возможности пребывания кельтов на зарубинецкой территории. Ближайшими регионами, где зафиксированы следы пребывания, возможно, какого-то кельтского населения было Среднее и Нижнее Поднестровье. Сохранились сведения античных источников о том, что кельты (галаты) осаждали Ольвию. В качестве наемников кельты были известны в Северном Причерноморье. Остатки латенской культуры смешанного кельтского и местного закарпатского (фракийского) населения были оставлены в Украинском Закарпатье.

Наиболее близко территориально к зарубинецкой культуре расположена пшеворская культура, ранние памятники ее зафиксированы, однако, вдали от границ зарубинецкой территории, в Силезии по соседству с кельтским анклавом [Dąbrowska, 1988, s. 310—311].

Латенизированные культуры Средней и Северной Европы занимали территорию, с которой связывают формирование германских народов. Это, прежде всего, территория всех групп ясторфской культуры в Германии и культурных групп Ютландского полуострова, с ними связывают формирование западных германских племен. На территории Польши к латенизированным культурам относится оксывская и пшеворская — культуры восточных германских племен или частично восточногерманских племен и западнославянских.

Согласно античным источникам, в последние столетия до нашей эры в Европе происходили большие передвижения не только кельтских племен, но и других племенных групп от берегов Балтийского моря в сторону Подунавья, на Балканы и к Черному морю. Эти народы были известны как скиры, бастарны, певкины, кимвры, галаты и т.д. Исторические события подтверждаются и археологическими исследованиями. Цепочка латенизированных памятников и их групп, датируемых последними сто-

© С. П. Пачкова, 2004

ISBN 966-02-3186-5

летиями I тыс. до н. э., протянулась от Балтийского побережья до Подунавья.

В предлагаемой статье проблема соотношения зарубинецкой и латенизированных культур Средней Европы рассматривается с точки зрения анализа фибульного комплекса зарубинецкой культуры, поскольку именно фибулы являются наиболее зримым артефактом, указывающим на принадлежность зарубинецкой культуры к латенизированному миру. Они были престижными предметами убора, заимствование которых легко осуществлялось, и мода на их вариации менялась гораздо быстрее, чем на другие детали одежды или украшения (например, бусы). Фибулы являются основным хронологическим индикатором латенизированных культур, а типы фибул, их вариации и не в последнюю очередь их специфические особенности могут пролить свет на пути их проникновения в зарубинецкую культуру и, таким образом, осветить вопросы формирования зарубинецкой культуры и дальнейших связей ее с европейским миром.

Вопросу соотношения зарубинецкой и других латенизированных культур Европы посвящена обширная научная литература. Сразу же после открытия первых памятников зарубинецкой культуры о них стали говорить как о таких, которые несут на себе влияние латенской культуры кельтов [Хвойка, 1913] или «кельтскую вуаль» [Третьяков, 1966, с. 200—213]. В. П. Петров объяснял это явление тем, что после падения скифской гегемонии население Поднепровья сменило направленность хозяйственных (экономических) и торговых связей с южного направления на среднеевропейский кельтский мир [Петров, 1972, с. 182—191]. К. В. Каспарова полагала, что кельтский импорт в Среднюю и Юго-Восточную Европу поступал относительно равномерно, создавая в каждом регионе локальные отклонения. Благодаря межрегиональным связям, фибулы приобретали общеевропейский характер [Каспарова, 1981, с. 3—20].

Исследование процесса передачи и восприятия новых культурных элементов в племенах американских индейцев, позволили американскому антропологу Р. Линтону сделать вывод, что предметы материальной культуры (орудия, украшения, стиль и детали одежды и т. д.) передаются достаточно быстро и не требуют непосредственного контакта сторон, тогда как другие элементы (например, манера поведения) предполагают наличие прямого контакта и довольно длительные взаимоотношения сторон [Махортых, 2003, с. 20]. То есть фибулы латенских схем, а также кельтского производства могли попасть в Поднепровье без непосредственных контактов зарубинецкого населения с кельтским. Их могли занести посредники, например, торговцы — представители других этносов. Однако торговые контакты, вряд ли способствовали латенизации зарубинецкой культуры. Вещи латенского круга найдены на широкой территории за пределами зарубинецкой культуры к востоку и юго-востоку от нее, но известные там культуры не относятся к латенизированным.

В археологической литературе высказано мнение, что зарубинецкая культура относится к числу «бастарнских» [Щукин, 1994, с. 107—116] или более того, что она в готовом виде привнесена на берега Днепра [Еременко, 1997, с. 121—200]. Если бы это отвечало действительности, то набор артефактов зарубинецкой культуры был бы идентичен той из латенизированных культур, представители которой перенесли ее в Поднепровье, если не полностью, то, хотя бы по одному из них, например, по фибулам.

Сразу нужно заметить, вариаций европейских типов фибул в зарубинецких материалах гораздо меньше, чем в остальных латенизированных культурах. И более того, даже те фибулы, которые имеют аналогии в европейских культурах, в зарубинецкой представлены иногда такими экземплярами, особенности которых не позволяют исследователю безоговорочно относить их к тому или иному европейскому типу. Поэтому ряд исследователей разработали свои типологии. Например, Ю. В. Кухаренко ввел обозначения для типов фибул буквы русского алфавита от «А» до «Х» [Кухаренко, 1964, с. 30—35]. Л. Д. Поболь, публикуя материалы могильника Чаплин, для кодировки типов фибул также пользовался буквами русского алфавита — для фибул среднелатенской схемы заглавные буквы от«А» до «Ж», для фибул позднелатенской схемы сочетание заглавных и маленьких букв от «Аа-е» до «Ба-в», а также «В» и «Г» [Поболь, 1971, с. 108—122]. А. К. Амброз применял более сложную кодировку, отмечая цифрами, буквами и словесным описанием этапы классификации [Амброз, 1966, с. 12—25]. К. В. Каспарова использовала разработки Ю. Костжевского [Kostrzewski, 1919, s. 15—41] и А. К. Амброза [Амброз, 1966,

ISBN 966-02-3186-5

с. 12—25], внося свои коррективы в кодировку фибул [Каспарова, 1981, с. 3—18]. Но в основу выделения типа эти авторы закладывали, как правило, признаки разного ранга, а потому обозначения одних и тех же типов, естественно, не совпадали.

А. М. Обломский верно отметил, что для того, чтобы иметь возможность сопоставлять фибулы зарубинецкой культуры с фибулами латенской культурной провинции, необходимо классифицировать их по тем же принципам, которые положены в основу типологии латена [Обломский, 1983, с. 106]. Однако сам он не всегда соблюдал эти положения. Так он считал, что, если фибулы одновременны (хронологический признак), например, варианта П и Р по Ю. В. Кухаренко, то форму спинки (типологический признак) у них не обязательно принимать во внимание. Поэтому эти фибулы он объединил в один вариант — П/Р [Обломский, 1983, с. 107]. Между тем спинка у варианта Р не просто пластинчатая, как считал А. М. Обломский, а фигурная — в виде листа ивы.

Представляется более правильным не подчинять типологию хронологии, поскольку типологические признаки вещей имеют не только хронологическое значение, а например, генетическое, локальное или какое-либо другое, о котором мы и не подозреваем. Тем более, что синхронными могут быть фибулы разных типов и вариантов.

В данной работе использованы типологии Ю. Костжевского и А. К. Амброза для среднелатенских и позднелатенских фибул, но с более упорядоченным ранжированием. В основу каждого типологического уровня определенной группы фибул положены одни и те же совокупности признаков. Это позволяет выявить и подчеркнуть своеобразие зарубинецкого фибульного комплекса на фоне фибул других латенизированных культур. Фибулы классифицируются по категориям, группам, подгруппам, типам, вариантам, разновидностям. Но не все фибулы имеют перечисленные уровни классификации.

Категория «среднелатенские фибулы» (*Laten II* или *LT. II*) — это одночленные фибулы с ножкой, загнутой наверх и прикрепленной на спинке (по терминологии Я. Филипа — это «*фибулы составной конструкции*») [Filip, 1956, s. 483]. Среди материалов зарубинецкой культуры они достаточно многочисленны и по характеру орнамента их можно разделить на несколько групп:

1-я группа (*LT. II.1*) — это фибулы, украшенные рельефным орнаментом на спинке или ножке, который как бы расчленяет часть фибулы. В типологии Ю. Костжевского эти фибулы не выделяются в отдельную группу, поскольку они, по его мнению, не были характерны для восточногерманских культур (пшеворской и оксывской), на материалах которых он строил типологию. На рис. 1 в его работе такие фибулы отмечены как вариант А, другие разновидности отображены на рис. 11, 12, 13, 14а [Kostrzewski, 1919, s. 14—30].

Для зарубинецкой культуры фибулы с объемным орнаментом являются также очень редким явлением, но они могут пролить свет на свою исходную территорию, а тем самым — на пути формирования зарубинецкой культуры, поэтому мы выделяем их в отдельную группу и вслед за К. В. Каспаровой [1981, с. 1—21] обозначаем их русской буквой ***Р*** (категория ***LT.II, группа 1 тип Р*** или ***LT. II.1.Р***, или просто ***Р***).

Фибулы типа *Р* представлены несколькими вариантами (рис. 1)[1]:

Р1 — фибулы с шариками на спинке и ножке. В зарубинецких материалах имеется одна фибула с двумя шариками на ножке, один из которых прикрепляет ножку к спинке. Она найдена в погребении 108 могильника Велемичи-I [Кухаренко, 1961, табл. 22, *20*].

Р2 — фибулы с восьмеркообразными петлями на спинке и ножкой, которая обвивает спинку. Одна фибула с петлями на спинке, вокруг которой обвит конец ножки, найдена в погребении 25 могильника Воронино [Кухаренко, 1961, с. 58] и вторая, также с петлями на спинке, — в погребении 26 могильника Пирогов [Кубышев, Максимов, 1969, с. 36—37]. Фибулы различаются размерами. Пироговская — длиннее. Кроме того, ножка пироговского экземпляра заканчивается у самой головки, а у экземпляра из Воронино ножка заканчивается у второй петли, которая расположена вблизи головки. Возможно, эти различия не существенны и они относятся к разряду «разновидностей», поэтому обе фибулы отнесем к одному типу и варианту — ***Р2***.

Р3 — фибулы с рельефными выпуклостями на ножке. Один экземпляр имеется в могильнике Велемичи — II в погребении 105 [Каспарова, 1972, с. 109] и второй — в Пироговском

[1] Рисунки выполнены по публикациям Ю. В. Кухаренко, К. В. Каспаровой, Ф. М. Заверняева, А. И. Кубышева, Е. В. Максимова, Л. Е. Скибы, А. П. Савчука.

ISBN 966-02-3186-5

Рис. 1. Фибулы среднелатенской схемы (расчлененные и гладкие проволочные) из могильников зарубинецкой культуры: *1* — ***тип Р2***, могильник Пирогов, погребение 26; *2* — ***тип Р2***, могидьник Воронино, погребение 25; *3* — ***тип Р1***, могильник Велемичи-I, погребение 108; *4* — ***тип Р3***, могидьник Пирогов, погребение 129; *5* — ***тип LT. II.2а***, могильник Воронино, погребение 4; *6* — ***тип Ак***, могильник Пирогов, погребение 128; *7* — ***тип В/А***, могильник Велемичи-I, погребение 70; *8* — ***тип В1***, могильник Воронино, погребение 29; *9* — ***тип В***, могильник Велемичи-I, погребение 60; *10* — ***тип LT. II.2б***, могильник Витачев, погребение 1; *11* — ***тип В1***, могильник Пирогов, погребение 153; *12* — ***тип В1/А***, могильник Пирогов, погребение 288; *13* — ***тип В/С***, могильник Пирогов, погребение 193.

ISBN 966-02-3186-5

могильнике в погребении 129 [Кубишев, Скиба, 1989, с. 91, рис. 5, *1*]. Аналогии для этих фибул К. В. Каспарова находила среди фибул типа Мётчвил [Каспарова, 1984, с. 115].

2-я группа *(LT.II.2)* — фибулы с фигурным щитком на ножке. В культурах Балкано-Дунайского региона форма щитков разнообразна: в виде ромбов, трапеций, прямоугольников, дисков, треугольников и т.д. [Filip, 1956, Obr. 33, *1—4*; Todorovic, 1968, tabl. CXXVI, *4, 13*; tabl. XVII; Todorovuh, 1971, с. 133—135, табл. XII, *7, 12, 13*; табл. XIII, *3*]. Такие фибулы также не вошли в типологию Ю. Костжевского, поскольку их нет в материалах оксывской и пшеворской культур. Но одна из разновидностей показана на рис. 14 [Kostrzewski, 1919, s. 30]. В материалах зарубинецкой культуры ограниченное число вариаций фибул с фигурным окончанием ножки. Можно выделить такие подгруппы этих фибул:

а — фибула из погребения 4 могильника Воронино имеет не четкий ромбовидный щиток, ограниченный с обеих сторон рельефными выпуклостями. В литературу эта фибула вошла как фибула зарубинецкого типа, то есть с треугольным щитком [Амброз, 1966, табл. 2, *1*]. Но форма щитка и выпуклые украшения на ножке дают основание выделить ее в отдельный тип — ***LT.II.2а.***

б — две фибулы из погребения 2 могильника Витачев имеют щитки в форме нечетко выраженного ивового листка [Куза, Кубишев, 1971, с. 85—92]. Они также выделяются в отдельный тип — ***LT.II.2б.***

в — фибулы, конец ножки которых загнут на спинку и раскован в треугольную пластинку основанием к головке — это фибулы зарубинецкого типа (***ЗТ***). В зарубинецком фибульном комплексе они занимают значительную часть и считаются этнографической особенностью населения этой культуры. Так, из 37 фибул, происходящих из могильника Отвержичи, фибулы ***ЗТ*** составляют 18 экземпляров, из 89 фибул, найденных в погребениях на могильнике Велемичи-II, фибул ***ЗТ*** — 52 экземпляра [Каспарова, 1981, с. 2—19], на могильнике Чаплин из общего количества фибул 122 экземпляра зарубинецкий тип представлен 31 экземпляром [Поболь, 1971, с. 110, табл. 18]. В Пироговском могильнике найдено всего 94 фибул, типологически четко определимы из них — 74. Из них к ***ЗТ*** относится 36 экземпляров [Скиба, 2001, с. 38]. На могильнике Вишенки — 26 фибул, среди которых 13 экземпляров — фибулы ***ЗТ***. (В таблицах 1—4 приведены данные по типологии фибул из могильников Пирогов, Чаплин, Велемичи-I, Велемичи-II, Отвержичи, Воронино, Корчеватое и Вишенки только тех фибул, которые определены автором работы, поэтому возможны расхождения в количестве тех или иных типов с данными авторов раскопок).

Фибулы зарубинецкого типа в большинстве своем одинаковы в устройстве, но иногда различаются в деталях, которые в классификационном ряду, я отношу к разновидностям, характеризующим ту или иную часть фибулы. Например, зафиксированы различия в общей длине фибулы (от 6 см до 13 см), в количестве витков пружины (от 4 до 16 и даже больше), в редких случаях по расположению тетивы, хотя она почти всегда верхняя, а нижняя встречается как исключение (например, у двух фибул из погребения 96 и одной из погребения 58 могильника Велемичи-II).

Большинство фибул ***ЗТ*** характеризуется креплением ножки у самой головки, но есть фибулы и с более низким креплением, почти посредине спинки (фибула из погребения 105 могильника Велемичи-II); профиль спинки, за редким исключением, подпрямоугольный (в виде скобы), но встречаются фибулы с дугообразной, округло-выгнутой спинкой (например, у фибул из погребений 11, 96, 58, 105 могильника Велемичи-II). У всех фибул ножка прикреплялась к спинке с помощью лапок, которые были вырезаны из раскованного конца ножки. Только у некоторых фибул ножка крепилась с помощью загиба основания треугольного щитка, что, вероятно, объяснялось поломкой лапок в результате длительного использования фибул. Примером может являться фибула из погребения 100 могильника Пирогов. Подавляющее большинство фибул не имеет прогиба ножки при переходе ее к приемнику, но есть исключения (две фибулы с прогибом ножки из погребения 96 могильника Велемичи-II и две фибулы из погребения 100 могильника Пирогов). У части фибул — орнаментированный щиток. Орнамент из прорезных линий характерен для Поднепровья, а выбитый с изнаночной стороны щитка — для фибул из Полесья. Подавляющее большинство фибул зарубинецкого типа выкованы из бронзы, но в Чаплинском могильнике из 18 фибул 12 изготовлены из железа и только 6 из бронзы. Встречаются отдельные экземпляры желез-

ISBN 966-02-3186-5

ных фибул типа *3Т* и в Полесье, и в Среднем Поднепровье.

Перечисленные особенности не влияют на общую типологию фибул зарубинецкого типа, но отражают хронологические, региональные и, возможно, какие-то другие особенности.

Классификацию фибул зарубинецкого типа разработал А. К. Амброз, но он не указал четких критериев их ранжирования [Амброз, 1966, с. 14—19]. Уточнение его типологии предложили А. М. Обломский, который избрал, на мой взгляд, не совсем удачные пропорции [Обломский, 1986, с. 50] и автор [Пачкова, 1988, с. 10—23]. Кроме того, у большинства фибул типа *3Т* не четкий переход треугольного щитка в узкую часть ножки. Поэтому в определении типов *3Т* у исследователей наблюдаются расхождения.

Таблица 1. Фибулы из могильников зарубинецкой культуры у сс. Пирогов и Чаплин.

Тип фибулы	Пирогов		Чаплин	
	№ погребения	количество	№ погребения	количество
LT.II.1.P2	26	1		
LT.II.1.P3	129	1		
3T-I			16 (2)*, 103, 127 (2), 201 (2)	7
3T-II	15 (2?),150, 288	4	23, 45, 85 (2), 255	5
3T-III	14,19,24,75,100 (1), 127,143	7	27, 44a, 76 (2), 117, 260	6
3T-IVa	16 (2), 29, 38, 66, 83 (2), 98 (3), 100 (1), 125, 137, 159, 165 (2), 179, 195, 225, 249 (2), 258	22		
3T-IVб	99, 138, 242	3		
Ак	128	1		
B	101, 149 (1), 150 (2),	4	11, 122 (2), 123, 212	5
B1	108, 149 (1), 153, 213, 214, 253 (2)	7	34, 59, 105, 117 (2), 142, 266, 267	8
B1/A	288 (1),	1		
B/C прог.	193	1		
D/B1прог.	124 (2)	2		
D			144, 241 (2)	3
D/E	109	1		
E/A прог	235 (2)	2		
G			7	1
G-H			246	1
LT.III.	66, 81, 89, 131, 216, 260	6		
M1a	39, 57	2		
M1прив			89 (2)	2
M2б			137	1
M3б	61, 205	2		
N1a	304 (2)	2	6, 29, 37 (1), 47 (2), 56, 86 (2), 101, 143, 146, 165, 191 (1), 214, 222, 226, 229 (1), 246, 248, 253 (2)	21
N1б	298, 259	2	1, 25, 128 (2), 129 (1), 133, 148, 159, 162, 163 (2), 181, 192 (1), 210 (2), 227, 228, 229 (1)	18
N1в	215, 286	2	21, 115, 129 (1)	3
N2a			37 (1), 131	2
N3б	275	1		
Ам. гр. 6, Щипц.			152	1
Ам 15 I 1	162	1	56, 58	2
Ам 16 I			25	1
неопределенные	88, 110, 115, 182, 223, 235 (1), 245, 247, 258 (1), 279, 307	11		34
всего		86		122

* 16 (2) — в скобках дано количество фибул указанного типа в погребении.

ISBN 966-02-3186-5

Проанализировав фибулы с треугольным щитком по ряду, параметров и пропорций, я пришла к выводу, что наиболее существенным признаком (прежде всего, в качестве хронологического индикатора) является значение соотношения высоты треугольного щитка к длине ножки фибулы (не принимается в расчет длина лапок, которыми крепится ножка фибулы к спинке), то есть указатель относительной длины щитка. Ю. В. Кухаренко в основу своей типологии, практически, положил ширину щитка [Кухаренко, 1964, с. 30—35].

По значению указателя «относительная длина щитка», я выделяю пять типов и несколько вариантов среди фибул зарубинецкого типа (табл. 1—4; рис. 1; 2):

3Т-I — это фибулы, у которых длина щитка до 0,4. Таких фибул немного. Они встречаются в основном в Чаплинском могильнике (в погребениях 16, 127, 201 по два экземпляра и 103 — один экземпляр). На могильнике Велемичи-II в погребении 104 — два экземпляра из бронзы. На могильнике Отвержичи в погребениях 44, 80 — по одному экземпляру, а также одна фибула найдена вне погребения. В Воронино — одна фибула из погребения 9 и еще одна найдена вне погребений.

По относительной длине щитка к фибулам ***3Т-I*** относятся также одна фибула из погребения 105 и железная фибула из погребения 104 в могильнике Велемичи-II, но каждая из них имеет особенности или в изгибе спинки, или в длине пружины, или в месте крепления ножки.

3Т-II — относительная длина щитка от 0,4 до 0,5. Эти фибулы также довольно редкие. Наибольшее число их происходит из Чаплина (в погребениях 23, 45, 255 по одному экземпляру и в 85 — два экземпляра). В Пирогове по одной в погребениях 150 и 288 и две в погребении 15, в Корчеватом — одна в погребении

Таблица 2. Фибулы из могильников зарубинецкой культуры у сс. Велемичи-I и Велемичи-II.

Тип фибулы	Велемичи-I		Велемичи-II	
	№ погребения	количество	№ погребения	количество
P1	108	1		
P3			105 (1)	1
3T-I			104 (3), 105 (1)	4
3T-II	56, 88	2	24	1
3T-III	1, 6, 8 (2), 25, 49, 60 (1), 92, 96	9	5 (1), 11 (2), 21 (1), 23 (1), 33 (2), 60 (2), 65, 72 (2), 109 (3)	15
3T-IVa	1, 4, 6, 23 (2), 46 (2), 50 (2), 76, 91 (2), 95 (2), 103 (2)	16	5 (1), 7 (2), 21 (1), 23 (1), 25 (1), 32 (2)	8
3T-IVб	50 (1), 66, 86, 127 (2)	5	14 (1), 25 (1), 73 (2), 82 (1), 85 (2), 98 (2)	9
3T-IVв	50 (1)	1	14 (1), 58, 74 (2), 84 (2), 86 (2), 93, 96 (2)	11
B	3, 60 (1), 82	3	3, 4, 20, 42, 45 (2), 59 (1), 83	8
B1	67	1	59 (1)	1
B/A	70	1		
D/A			80	1
D/A прог.	89, 109 (?)	2		
M1a	32, 36	2		
M1б			Кухаренко, табл. 31, *15*	2
M3a			78	1
M-N	82	1	100	1
N	51, 52, 53, 57, 69, 70	6	80, 85, 86, 83?	4
N1a	75 (1), 76	2	93, 102	2
N1б	62, 67, 75 (1)	3		
N1в	48	1		
N2б	Кухаренко, табл. 23, *12*	1	50, 81 (1), 101	3
N2в	61	1	52, 90	2
O	47 (2)	2	81 (2)	2
позднелатенские			57, 94, 95, 97	4
неопределенные			57, 63, 76	3
всего		61		83

ISBN 966-02-3186-5

60. На Днепре в районе пристани у с. Григоровка (Каневский район) найдена бронзовая фибула этого типа очень хорошей сохранности [Максимов, Цындровская, 1995, с. 113—114]. По одной такой фибуле в погребении зафиксированы и на других могильниках, например, в погребениях 57, 59 и 77 в могильнике Отвержичи, в погребении 24 в Велемичах-II, в погребениях 56 и 88 в Велемичах-I. Бронзовая фибула типа ***3T-II*** хорошей сохранности обнаружена в Белоруссии на Замковой горе в Турове (Пинской обл.). Хранится в Туровском музее (без инвентарного номера).

3T-III — относительная длина щитка от 0,51 до 0,6. Этих фибул больше, чем типов ***3T-I*** и ***3T-II***. В Чаплине — шесть экземпляров, в Семурадском могильнике — одна (в погребении 15, но прогнутая), в Пирогове — семь, в Корчеватом — две, в Вишенках — четыре, Девич Горе — две, в Витачеве — одна, в могильнике Дедов Шпиль — одна, в Отвержичах — четыре, в Велемичах-I — девять, в Велемичах-II — пятнадцать, в Воронино — одна.

3T-IV — относительная длина щитка от 0,61 до 0,99 (они подразделяются на варианты ***3T-IVa*** — с длиной щитка 0,61—0,7; ***3T-IVб*** —

Таблица 3. Фибулы из могильников зарубинецкой культуры у сс. Отвержичи и Воронино.

Тип фибулы	Отвержичи		Воронино	
	№ погребения	количество	№ погребения	количество
LT. II.1.P2			25	1
LT. II.2a			4	1
B/A	21	1		
3T-I	44, 80, Кухаренко, табл. 15, *14*	3	9, Кухаренко, табл. 42, *20*	2
3T-II	57, 59, 77	3		
3T-III	45, 31 (2), 51	4	48	1
3T-IVa	47	1	37 (2), 47	3
3T-IVб	54 (2)	2	19, 29	2
3T-IVв	26	1		
B	н. к. 3, 21, 27, 31, 34, 84	6	3, 16 (2), 17, 25, 27, 29, 39	7
M1б	26?	1		
M3б	1	1		
N1в	1, 24	2		
всего		24		17

Таблица 4. Фибулы из могильников зарубинецкой культуры у сс. Корчеватое и Вишенки.

Тип фибули	Корчеватое		Вишенки	
	№ погребения	количество	№ погребения	количество
1	2	3	4	5
3T-I	59, 74	2		
3T-II	60 (1)	1		
3T-III	51, 60 (1)	2	8, 14, 29, 33	4
3T-Iva	11, 51	2	6 (2), 14, 17, 39,	5
3T-IVб	39 (2)	2	4, 12, 19, Петров, рис. 6, *10*	4
3T-IVв	36	1	Петров, рис. 6, *9*	1
B1	12, 64, 69	3	Петров, рис. 6, *7* Петров, рис. 6, *8*	2
B/D	37	1		
B1/F	13	1		
B1/Fпрог.			54	1
G/H	34	1		
M3a			3, 5	2
N1в			3, 40, 45	3
неопределенные	32, 33, 39 (2), 41, 47	6	7, 14, 18, 32 (2) 34, 38, 62	8
всего		22		30

ISBN 966-02-3186-5

с щитком от 0,71 до 0,8; ***3Т-IVв*** — с длиной щитка более 0,8). Фибулы с длинным щитком вовсе отсутствуют в Чаплине, а в других могильниках среди фибул ***3Т*** они преобладают.

3Т-V — треугольный щиток занимает всю ножку. Фибула происходит из погребения 13 могильника Гриневичи Вельки (Польша), где она найдена вместе с глазчатыми фибулами. Обломки подобных фибул выявлены в могильнике Рахны на Южном Буге.

3-я группа (*II.3*) — это гладкие проволочные фибулы, без объемного орнамента (что не исключает прорезные или выдавленные узоры) (рис. 3). Это основная группа среднелатенских фибул, на которых разработана типология Ю. Костжевского фибул пшеворской и оксывской культур.

При типологическом разделении этих фибул Ю. Костжевский учитывал такие совокупности признаков, как местоположение тетивы (верхняя или нижняя), профиль изгиба спинки (плавно изогнутая в виде низкой дуги, круто изогнутая полукругом, угловато изогнутая — в виде скобы, сильно изогнутая над головкой фибулы с резким переломом спинки); место крепления ножки (посредине спинки, близко к головке и в конце спинки); размер диаметра витков пружины (с большим и небольшим диаметром); размер всей фибулы (длинные, средние, короткие). Такие фибулы изготавливали из проволоки, округлой в сечении или немного уплощенной. В археологических культурах Средней Европы эта группа представлена большим числом вариантов (или типов, как обычно их называют). В материалах же зарубинецкой культуры их вариаций значительно меньше. Поэтому точное их типологическое определение особенно важно, поскольку это может иметь генетическую, хронологическую и региональную нагрузку.

Нужно отметить, что исследователи при типологическом определении зарубинецких фибул, пользуясь классификацией Ю. Костжевского, не всегда строго следуют его принципам.

Тип Ак — фибула из погребения 128 в Пироговском могильнике. Это короткая фибула с плавно изогнутой спинкой и низко прикрепленной ножкой, почти посредине спинки. Они близки по признакам типу ***А длинным***, которые были наиболее ранними из среднелатенских фибул. Короткие фибулы в особый вариант выделила Т. Домбровская. Классических представителей фибул ***типа А*** — Костжевского в зарубинецком комплексе нет.

Тип В — Костжевского получил большое распространение в зарубинецкой культуре. Это фибулы с верхней тетивой, спинка скобой согнута при переходе к головке и приемнику, создавая с линией иглы прямоугольник, ножка крепится вблизи головки. Форма приемника почти прямоугольная или подтреугольная. Размеры разные, но чаще от 6 до 10 см. Они выкованы из округлой или слегка уплощенной проволоки.

В зарубинецких памятниках встречаются несколько разновидностей фибул этого типа. К. В. Каспарова на полесских материалах различала пять вариаций ***типа В*** [Каспарова, 1981, с. 2—19]. К этому типу она отнесла фибулы, которые по своим признакам можно идентифицировать с другими типами по классификации Ю. Костжевского. Предложенная мною классификация построена на более четких критериях.

В зарубинецких материалах есть фибулы, изготовленные из округлой в профиле проволоки или слегка уплощенной — это наиболее близкие к описанным ***типу В*** — Костжевского. Правда у среднеевропейских фибул ножка прикрепляется к спинке часто шаровидной муфточкой, а у зарубинецких — всегда с помощью лапок, образованных расклепкой кончика ножки, а фибулы с муфточкой не зафиксированы. И все же эти фибулы можно интерпретировать как фибулы ***типа В*** — Костжевского. Такие фибулы наиболее часто встречаются в полесском регионе зарубинецкой культуры, хотя есть они и в Поднепровье (таблицы 1—4).

Тип В1 — фибулы, очень близкие по типообразующим признакам ***типу В***, но у них спинка и ножка или только ножка (реже только спинка) раскованы в узкую плоскую пластинку, то есть они отличаются от среднеевропейских именно сечением проволоки (Ю. В. Кухаренко эти фибулы обозначил как ***тип Е*** и отнес к фибулам зарубинецкого типа). Фибулы ***типа В1*** более характерны для Поднепровья, особенно Среднего, а в Полесье их значительно меньше — по одному экземпляру отмечены в обоих могильниках Велемичи и Ремель. По семь экземпляров зафиксировано в Пирогове и Чаплине, две в Корчеватом, две в Вишенках, но из сборов В. В. Хвойко, а не из раскопок могильника; в погребении 2 на Девич Горе [Циндровська, 1984, с. 79—88], в погребениях 1 и 2 в Витачеве [Куза, Кубышев, 1971, с. 85—92].

Тип В/А — отличается от фибул ***типа В*** тем,

ISBN 966-02-3186-5

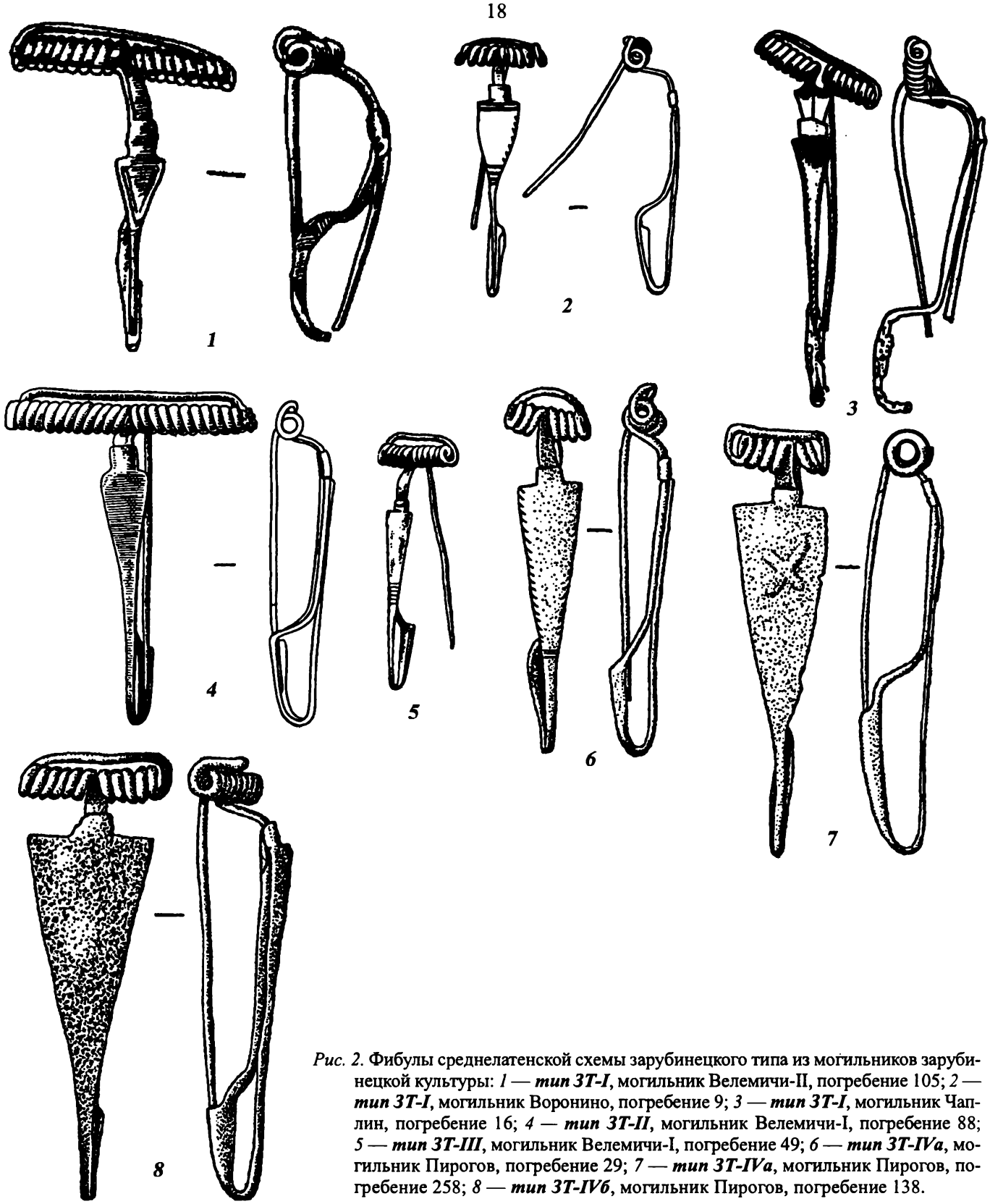

Рис. 2. Фибулы среднелатенской схемы зарубинецкого типа из могильников зарубинецкой культуры: *1* — ***тип 3Т-I***, могильник Велемичи-II, погребение 105; *2* — ***тип 3Т-I***, могильник Воронино, погребение 9; *3* — ***тип 3Т-I***, могильник Чаплин, погребение 16; *4* — ***тип 3Т-II***, могильник Велемичи-I, погребение 88; *5* — ***тип 3Т-III***, могильник Велемичи-I, погребение 49; *6* — ***тип 3Т-IVа***, могильник Пирогов, погребение 29; *7* — ***тип 3Т-IVа***, могильник Пирогов, погребение 258; *8* — ***тип 3Т-IVб***, могильник Пирогов, погребение 138.

что ножка прикреплена почти посредине спинки, а это признак фибул ***типа А***. Такая фибула происходит из погребения 70 в могильнике Велемичи-I.

Тип В1/А — близка фибулам ***типа В1***, но имеет округлый изгиб спинки, как у фибул ***типа А***. Это одна из фибул в погребении 288 могильника Пирогов.

Тип В1/С прог. — близка ***типу В1***, но спинка ее при переходе к головке резко согнута, как

ISBN 966-02-3186-5

у фибул ***типа С*** — Костжевского, кроме этого, имеет слегка прогнутую ножку. Это фибула из погребения 193 могильника Пирогов.

Аналогий другим типам гладких проволочных фибул, распространенных в Средней Европе, немного.

Тип D — небольшие фибулы с более или менее овальной спинкой и нижней тетивой (Чаплин, погребения 144 и 241).

Тип D/A — достаточно длинная фибула с овальной низкой спинкой, как у ***типа А***, но с нижней тетивой и ножкой, прикрепленной к спинке вблизи головки, как у фибул ***типа D*** (погребение 80 могильника Велемичи-II. По типологии К. В. Каспаровой эта фибула отнесена к ***типу A/B***, хотя наиболее ярких признаков ***типа В*** в ней нет).

Тип D/A прог. — довольно длинная фибула с овальной низкой спинкой, как в ***типе D***, но с верхней тетивой, как в ***типе А***, и немного прогнутой ножкой (погребение 89 могильника Велемичи-I. По типологии К. В. Каспаровой эта фибула отнесена к ***типу B/M*** из-за прогнутости ножки). К этому же типу относится железная фибула из погребения 109 могильника Велемичи-I.

Тип D/B1 прог. — имеют округло — изогнутую спинку и ножку, скрепленную со спинкой, как у ***типа Д*** (близко к головке), но верхнюю тетиву и ножку, расклепанную в узкую полоску, как у ***типа В1***, кроме того, ножка слегка прогнута, что характерно для более поздних фибул. То есть это фибулы, сочетающие признаки фибул ***типа В1*** и ***D***. Такие две небольшие фибулы происходят из погребения 124 могильника Пирогов.

Тип D/E — фибулы с овальными спинками, маленьким диаметром пружины и с нижней тетивой, как у фибул ***типа D***, но с ножкой, прикрепленной почти посредине спинки, как у типа ***Е*** (погребение 109 могильника Пирогов).

Тип E/A прог. — на могильнике Пирогов в погребении 235 найдено две бронзовые проволочные фибулы, у которых сочетаются признаки, характерные для фибул ***типа Е***, а именно, изогнутая полукруглом спинка, ножка, прикрепленная почти посредине спинки, но верхняя тетива и небольшие по диаметру витки пружины, как у ***типа А*** (***коротких***). Эти фибулы могли бытовать, вероятнее всего, позже, чем фибулы ***типа А***.

Тип G — маленькая фибула с округло выгнутой спинкой, верхней тетивой и ножкой, прикрепленной у головки. Приемник, конец спинки и начало ножки образуют треугольник. Такая фибула найдена в погребении 7 могильника Чаплин.

Тип Н — близкий ***типу G***, но ножка при перегибе от приемника на спинку образует два тупых угла (фибула из погребения 246 могильника Чаплин).

Тип F/B1 — фибула, сочетающая в себе элементы фибул ***типа В*** и ***F*** — Костжевского. Как и у фибул ***типа F***, спинка круто поднимается над головкой и резко сгибается, опускаясь к приемнику, образуя с иглой рамку в форме близкую к треугольнику. Но часть спинки от головки короткая, почти как у ***типа В***. Поэтому эти фибулы являются промежуточным типом между ***В*** и ***F***. В Корчеватом такая фибула найдена в погребении 13, у нее ножка расплющена в узкую пластинку.

Тип F /B1 прог. — близкая вышеописанной, найдена на могильнике Вишенки в погребении 54, но у нее прогнутая ножка.

Категория (LT.III или III) (рис. 4). Фибулы позднелатенской схемы — это одночленные фибулы, конец ножки, у которых расклепан в приемник для иглы. Ю. Костжевский в качестве типообразующих признаков при их классификации принимал во внимание такие совокупности признаков: форму изгиба спинки вблизи головки, степень прогиба спинки при переходе к ножке, местоположение тетивы, размер фибулы и размеры отдельных ее частей, прежде всего, приемника. Различное сочетание этих признаков дало возможность ему выделить варианты от ***К*** до ***О***. Польские исследователи принимают за основу типологические разработки Ю. Костжевского, но вносят некоторые изменения. Так, Р. Волонгевич разделяет фибулы ***типа N*** на четыре группы по форме сечения спинки и ножки, по оформлению приемника и другим деталям [Wołągiewicz, 1981, s. 138—164]. В зарубинецких материалах фибулы позднелатенской схемы не всегда укладываются в типологические рамки, предложенные Ю. Костжевским. Зарубинецкие фибулы в большинстве своем близки ***типам М*** и ***N***, но встречаются разновидности, близкие фибулам на рис. 17 и 19 в его монографии [Kostrzewski, 1919]. У некоторых из этих фибул конец спинки с приемником образует рамку, а у некоторых — сплошную пластинку, иногда украшенную фигурными прорезями.

ISBN 966-02-3186-5

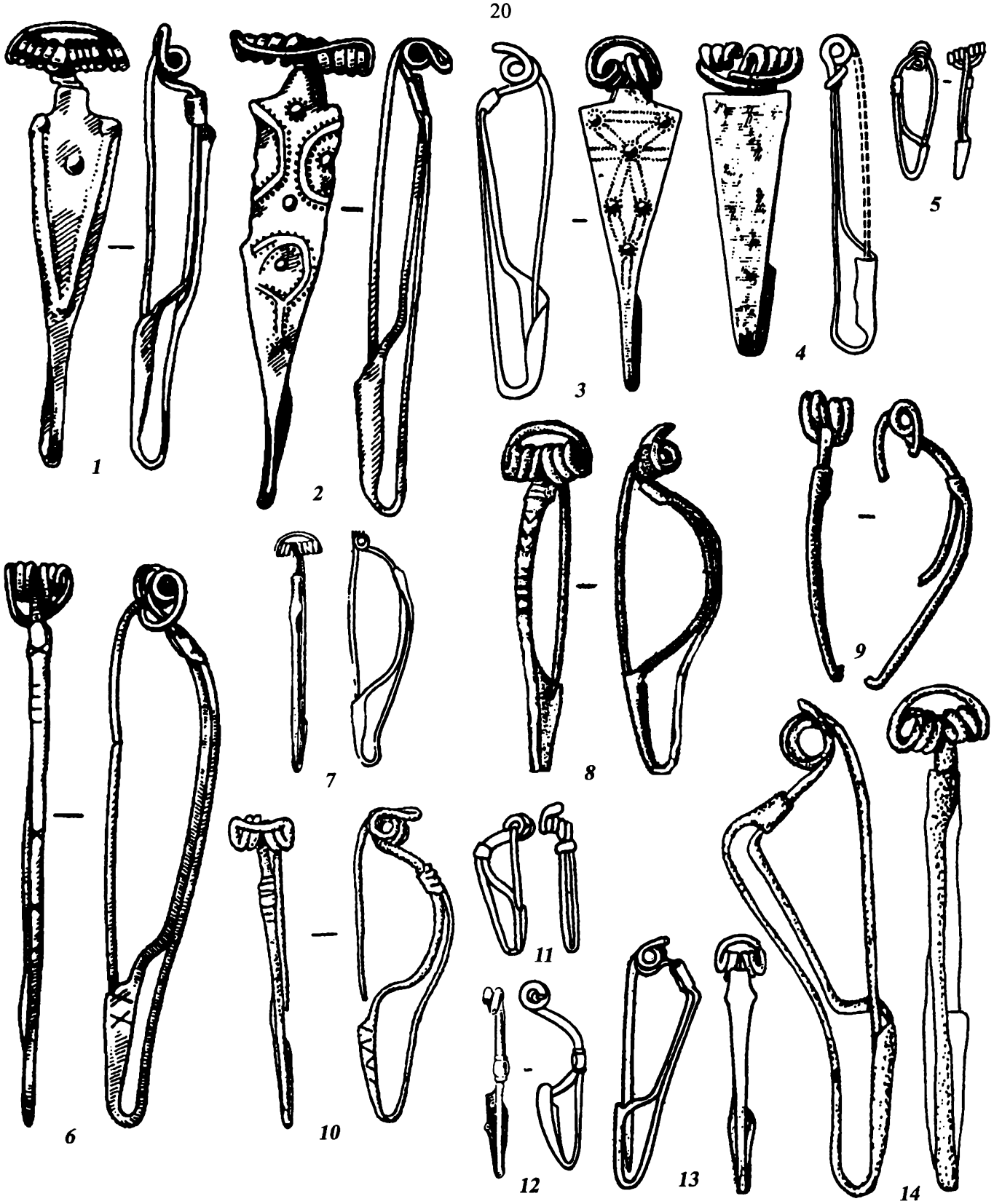

Рис. 3. Фибулы среднелатенской схемы из могильников зарубинецкой культуры: *1* — ***тип 3Т-IVб***, могильник Велемичи-II, погребение 73; *2* — ***тип 3Т-IVв***, могильник Велемичи-II, погребение 84; *3* — ***тип 3Т-IVа***, могильник Велемичи-II, погребение 23; *4* — ***тип 3Т-V***, могильник Гриневичи Вельки, погребение 13; *5* — ***тип D***, могильник Чаплин, погребение 144; *6* — ***тип D/A***, могильник Велемичи-II, погребение 80; *7* — ***тип D/A прог.***, могильник Велемичи-I, погребение 89; *8* — ***тип D/A прог.***, могильник Пирогов, погребение 124; *9* — ***тип D/E***, могильник Пирогов, погребение 109; *10* — ***тип E/A прог.***, могильник Пирогов, погребение 235; *11* — ***тип H***, могильник Чаплин, погребение 246; *12* — ***тип G***, могильник Чаплин, погребение 7; *13* — ***тип F/B1***, могильник Корчеватое, погребение 13; *14* — ***тип F/B1 прог.***, могильник Вишенки, погребение 54.

ISBN 966-02-3186-5

А. К. Амброз по форме приемника и перехода спинки в приемник выделил в позднелатенских фибулах две группы: «*Группа 3. Фибулы «позднелатенской» схемы (с рамчатой ножкой, «рамчатые»)*» и «*Группа 4. Одночленные «воинские» (или «полуримские»)* фибулы со сплошным приемником» [Амброз, 1966, с. 22—25]. То есть признак «местоположение тетивы» им не был учтен. Некоторые исследователи зарубинецкой культуры пользовались типологической схемой Ю. Костжевского, но с определенными ее изменениями.

К. В. Каспарова внесла коррективы в его типологию, соответствующую особенностям фибул, найденных на территории зарубинецкой культуры, отметив, что типологический принцип деления позднелатенских фибул А. К. Амброзом по форме ножки на «рамчатые» и «воинские» не отражает существенных различий между ними [Каспарова, 1981, с. 15]. Среди фибул ***типа M*** она выделила два варианта (***M1*** и ***M2***) по степени изогнутости спинки. Фибулы ***типа N*** разделила на три варианта (***N1, N2, N3***) по форме проволоки спинки (из круглой проволоки, из плоской ленты и из парусовидной по форме ленты). То есть цифровой код «1», «2» и т.д. ею использован для обозначения разных признаков (формы проволоки и степени изгиба спинки). Характер тетивы — один из наиболее важных признаков в типологической классификации Ю. Костжевского, ею также не учитывался. Я предлагаю избежать этого недостатка. В связи с этим выделяю несколько типологических уровней: группа — тип — вариант — разновидность.

Группы выделены по форме изгиба спинки:

1-я группа — фибулы, у которых спинка имеет прямоугольный изгиб над головкой, и в подтреугольный или прямоугольный по форме приемник переходит без изгиба. Спинка вместе с приемником и иглой образовывали два соединенных друг с другом прямоугольника или трапеции (один спинка с иглой, второй приемник).

Тип III.1 — один экземпляр такой фибулы, то есть группы 1, найден в погребении 21 на могильнике Девич Гора в Триполье, правда, с деформированной согнутой спинкой [Циндровська, 1984, с. 82, рис. 4, *11*]. Фибула длинная — 9 см.

Тип III.1 прив. — две фибулы из погребения 89 Чаплинского могильника, подобные по форме фибуле с Девич Горы, но у них ножки приварены к спинке (сверху — считал Ю. В. Кухаренко, снизу — Л. Д. Поболь), то есть эти фибулы как бы переходные от среднелатенских к позднелатенским (рис. 4, *1*) [Кухаренко, 1964, с. 33; Поболь, 1971, с. 118].

2-я группа (III.2) — фибулы, спинки которых высоко поднимаются над головкой и округло изгибаясь плавно переходят в приемник. Ю. Костжевский одним из первых признаков этих фибул указывал на характер тетивы: фибулы с верхней тетивой — на рис. 17 — Костжевский и ***типа «M»***, а фибулы с нижней тетивой — ***тип «N»***. Они обычно выкованы из тонкой проволоки круглой, плоской или граненой в сечении. В зарубинецкой культуре фибулы, выкованные из граненой в сечении проволоки, не зафиксированы, а наиболее распространены фибулы из круглой проволоки (1), встречаются экземпляры из узкой пластины (2). Есть также фибулы, спинка которых расклепана в фигурную пластинку типа листа ивы или парус (3).

Фибулы ***M*** и ***N*** — Костжевского различаются также по степени изгиба спинки при переходе ее к приемнику. Среди зарубинецких много экземпляров с прямой спинкой без прогиба, как на рис. 17 — Костжевский, которые в профиль образуют почти треугольник. Я их отношу также к ***типам M*** или ***N***, а для указания степени прогиба ввожу буквенные символы: «***а***» — без прогиба, «***б***» — с небольшим прогибом и «***в***» — с сильным прогибом.

Тип M1а — это наиболее близкие фибулам рис. 17 — Костжевский. Они имеются в могильнике Велемичи-I (погребения 32, 36), в Пирогове (погребения 39, 57), в могильнике на Девич Горе (погребения 9, 17).

Тип M1б — близкие выше описанним фибулам, но с немного прогнутой спинкой при переходе к приемнику. Они зафиксированы в могильнике Велемичи-II вне погребения [Кухаренко, 1961, табл. 31, *15*], в Отвержичах в погребении 26 [Каспарова, 1969, рис. 15, *6*].

В отдельных случаях отмечены фибулы с верхней тетивой, выкованные из проволоки в виде узкой ровной ленты — это ***тип M2***, которые также различаются степенью прогиба спинки.

Тип M2а — без прогиба. Две фибулы найдены в погребении 20 могильника Семурадцы [Поболь, 1969, рис. 5, *8, 10*] и одна в могильнике Чаплин (погребение 137) [Поболь, 1971, рис. 62, *13*].

В небольшом количестве в зарубинецких материалах встречаются позднелатенские фибу-

ISBN 966-02-3186-5

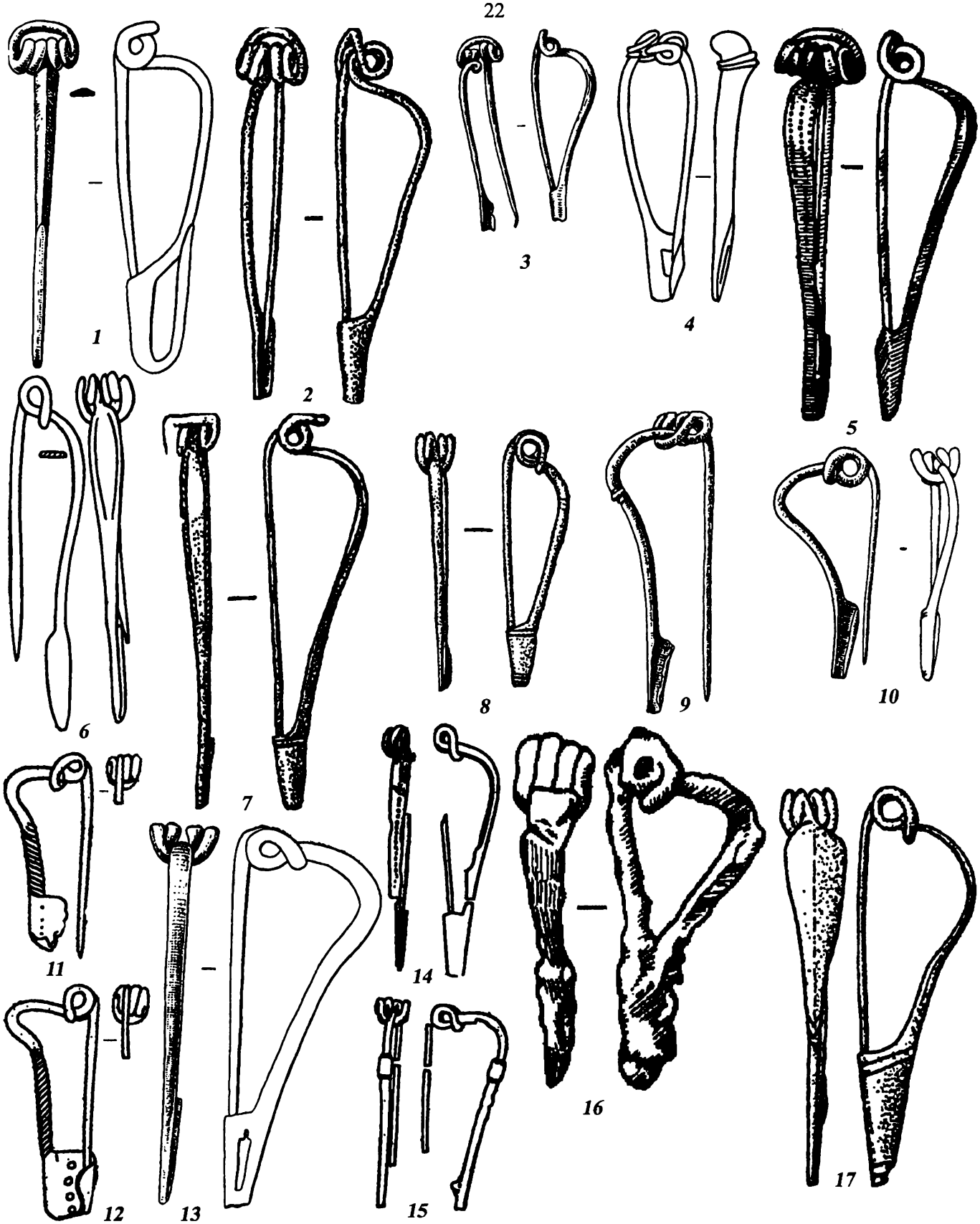

Рис. 4. Фибулы позднелатенской схемы из зарубинецких памятников: *1* — ***тип III.1 прив.***, могильник Чаплин, погребение 89; *2* — ***тип M1а***, могильник Пирогов, погребение 39; *3* — ***тип M1б***, могильник Велемичи-II, вне погребения; *4* — ***тип M2а***, Семурадский могильник, погребение 20; *5* — ***тип M3а***, могильник Велемичи-II, погребение 78; *6* — ***тип M3б***, Семурадский могильник, погребение 21; *7* — ***тип M3б***, могильник Пирогов, погребение 61; *8* — ***тип N1а***, могильник Пирогов, погребение 304; *9* — ***тип N1б***, могильник Велемичи-I, погребение 69; *10* — ***тип N1в***, могильник Велемичи-II, погребение 75; *11* — ***тип N1поч.***, поселение Почеп; *12* — ***тип N1поч.***, поселение Почеп; *13* — ***тип N2б***, могильник Чаплин, погребение 129; *14* — ***тип N2а***, могильник Чаплин, погребение 37; *15* — ***тип N1а***, могильник Чаплин, погребение 37; *16* — ***тип N2в***, могильник Велемичи-II, погребение 90; *17* — ***тип N3б***, могильник Пирогов, погребение 275.

ISBN 966-02-3186-5

лы с формой спинки, расклепанной в фигурную пластинку в форме ивового листа, а именно — расширенная у головки и суженная к приемнику. Некоторые из этих фибул напоминают Наухаймские и, возможно, являются их дериватами, некоторые — небольшие по размерам, ближе к дунайским разновидностям. Они также различаются друг от друга по местоположению тетивы и степени прогиба спинки. В связи с тем, что они не точно копируют среднеевропейские фибулы, условно оставим за ними обозначение ***M*** и ***N*** в зависимости от местонахождения тетивы, а фигурную пластинку отметим цифрой «*3*».

Тип M3а — в могильнике Вишенки найдены обломки бронзовых фибул с верхней тетивой, вероятно, без прогиба спинки (погребения 3 и 5), такая же в Велемичах-II в погребении 78.

Тип M3а — без прогиба со спинкой в форме листа ивы, верхней тетивой и сплошным приемником найдена маленькая фибула среди подъемного материала в Таценках [Максимов, 1969, рис. 5, *14*].

Тип M3б — с небольшим прогибом спинки. По одной фибуле имеется в Пирогове в погребениях 61 и 205 и в могильнике Семурадцы в погребении 21 [Поболь, 1969, рис. 5, *9*] и в могильнике Отвержичи в погребении 1 [Кухаренко, 1961, табл. 10, *6*].

Позднелатенские фибулы ***типа N***, то есть с нижней тетивой, являются более многочисленными в зарубинецкой культуре, чем фибулы ***типа M*** (с верхней тетивой).

Тип N1а — с проволочной спинкой без прогиба. В могильнике Чаплин к этому типу относится 21 экземпляр. Две подобные фибулы (одна из бронзы, одна из железа) найдены на верхнеднепровском городище Милограды в Гомельской обл. [Мельниковская, 1967, с. 74, рис. 31, *16*]. В могильниках Велемичи-I и Велемичи-II из определимых есть по две фибулы с непрогнутой спинкой ***типа N1а***. В Пирогове есть отдельные экземпляры ***типа N1а*** (погребение 304 — 2 экземпляра).

Тип N1б — фибулы со слабым прогибом спинки. В Чаплине — 18 экземпляров, в Велемичах-I — всего три фибулы. На городище Милограды в Гомельской обл. в жилище милоградской культуры с включениями зарубинецкого материала найдена бронзовая фибула ***типа N1б***, приемник которой украшен орнаментом из прорезных линий [Мельниковская, 1967, с. 74, рис. 31, *15*]. В Среднем Поднепровье количество позднелатенских фибул меньше, чем в Верхнем Поднепровье и Полесье, но они есть не только в могильниках, но и в поселенческих комплексах. В Пирогове найден один экземпляр в погребении 298, один — на поселении в Таценках возле Киева [Максимов, 1969, с. 42—45, рис. 5, *15*]. А. А. Бобринский опубликовал такие фибулы, найденные на Киевщине и в окрестностях Смелы в Черкасской обл. [Бобринский, 1901, табл. 1, *2*; 1911, рис. 17]. В селище Почеп на Десне найдены такие же фибулы [Заверняев, 1969, рис. 15, *6*].

Тип N1поч. — близкая вышеописанной по устройству фибула, но со спинкой из лжевитой проволоки, найдена в поречье Трубежа у с. Коржи Барышевского района Киевской обл. [Савчук, 1969, рис. 1, *22*], в селище Почеп на Десне [Заверняев, 1969, рис. 15, *4, 5, 9, 10, 11*]. А. К. Амброз считал их более поздними и выделил такие фибулы в отдельный «почепский» вариант [Амброз, 1966, с. 24]. Поэтому отмечаем их как почепские (***поч.***).

Тип N1в — с сильным прогибом спинки перед приемником. В могильнике Чаплин имеется три экземпляра, в Семурадцах — одна. В могильнике Велемичи-I есть одна фибула (правда, найдены фрагменты нескольких позднелатенских фибул с нижней тетивой, типологически неопределимых). В могильнике Отвержичи — две фибулы с сильно прогнутой спинкой (погребения 1 и 24). В Пирогове фибула типа ***N1в*** происходит из погребения 215. В Вишенках зафиксирован только ***тип N1в*** — три экземпляра (погребения 3, 40, 45), что достаточно много на фоне общего количества фибул в этом могильнике. На поселениях подобные фибулы отмечены в Зарубинцах [Петров, 1959, рис. 3, *1*], на Десне — в Почепе [Заверняев, 1969, рис. 15, *3, 8*], у с. Вовчик в Переяслав-Хмельницком районе Киевской обл. [Савчук, 1969, рис. 1, *41*].

Имеются позднелатенские фибулы с нижней тетивой и с ленточной формой спинки — ***N2***. Выделяется несколько вариантов типа.

Тип N2а — фибулы с непрогнутой спинкой. Отмечены в Чаплине — по одному экземпляру в погребениях 37 и 131.

Тип N2б — фибулы с немного прогнутой спинкой. Одна — в Велемичах-I (вне погребения) [Кухаренко, 1961, табл. 23, *12*] и по одной фибуле в погребениях 50, 81 и 101 могильника Велемичи-II.

ISBN 966-02-3186-5

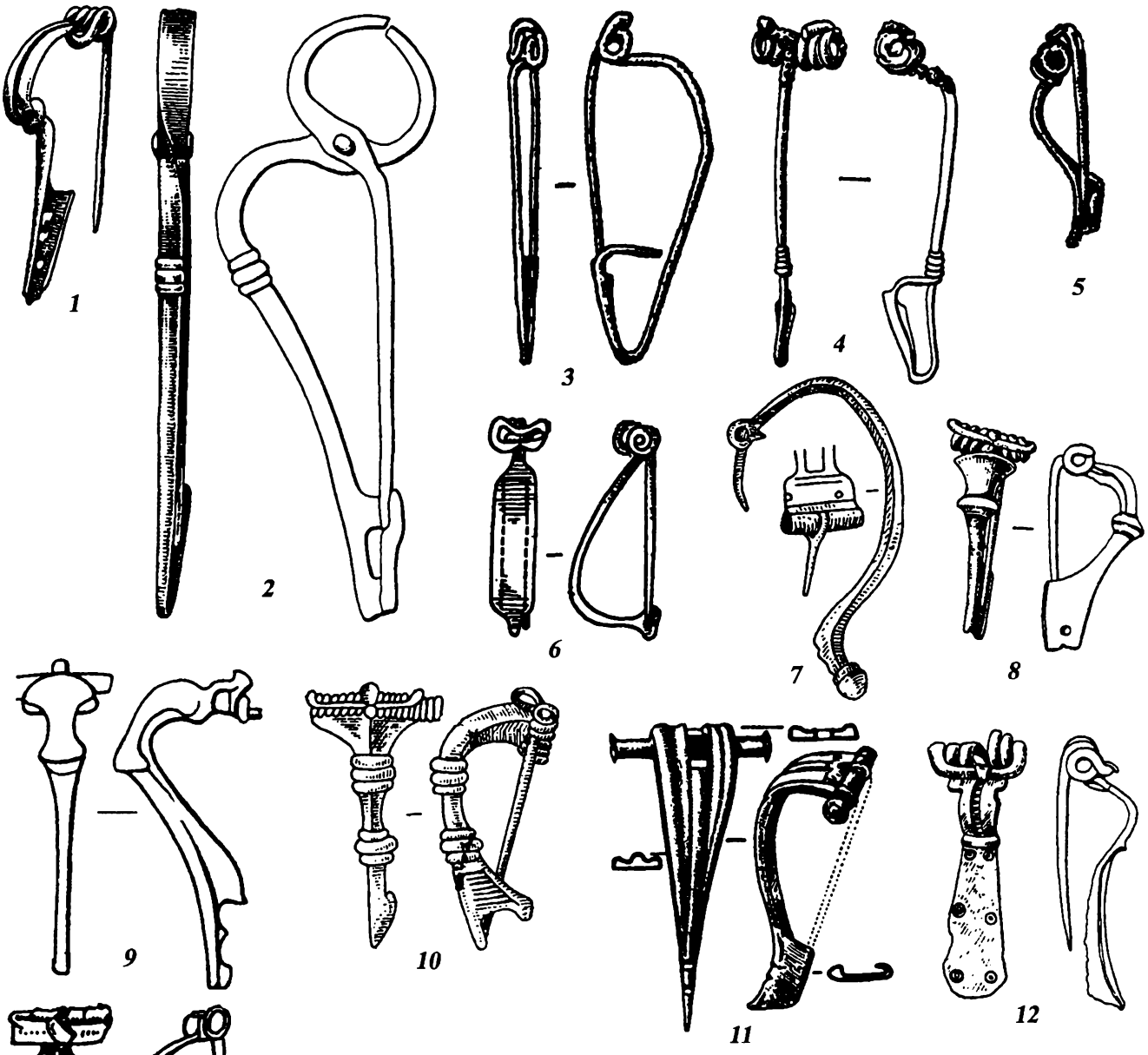

Рис. 5. Фибулы зарубинецкой культуры: *1* — ***тип О*** (***«бойев»***), могильник Велемичи-I, погребение 47; *2* — ***тип Амб. гр. 6 в.*** ***«щипцовая»***, могильник Чаплин, погребение 152; *3* — ***тип Амб. гр. 15с. I в. 1***, могильник Пирогов, погребение 162; *4* — ***тип Амб. гр.16 с.*** ***«верхнеднепровская»*** — могильник Чаплин, погребение 25; *5* — ***тип Амб. гр. 12 в. 7***, могильник Субботов, погребение 3; *6* — ***тип Амб. гр. 12 в.***, могильник Рахны, погребение 4; *7* — ***тип*** ***«Ауцисса»***, могильник Рахны, вне погребения; *8* — ***тип Амб. гр. 10 п/гр. 2 в. 4***, поселение Пасична на р. Трубеж; *9* — ***тип А 68***, поселение Грищенцы; *10* — ***тип А236***, поселение Марьяновка на р. Южный Буг; *11* — ***тип*** ***«Алезия»***, Среднее Поднепровье; *12* — ***тип А 57***, могильник Гриневичи Вельки, погребение 13; *13* — ***тип А 60***, поселение Лютеж.

Тип N2в — с сильно прогнутой спинкой. Имеется одна фибула из погребения 61 на могильнике Велемичи-I. В Велемичах-II — по одному экземпляру в погребениях 52 и 90.

Тип N3б — бронзовая фибула длиной 7,3 см из погребения 275 могильника Пирогов характеризуется нижней тетивой, слабопрогнутой спинкой, имеющей форму пластины в виде ивового листа. Подобная фибула происходит из погребения 22 могильника Девич Гора [Циндровська, 1984, с. 79—88].

Тип О — фибулы с широкой спинкой и с рельефным гребнем, которая полукругом поднимается над головкой и резко, с изломом переходя-

ISBN 966-02-3186-5

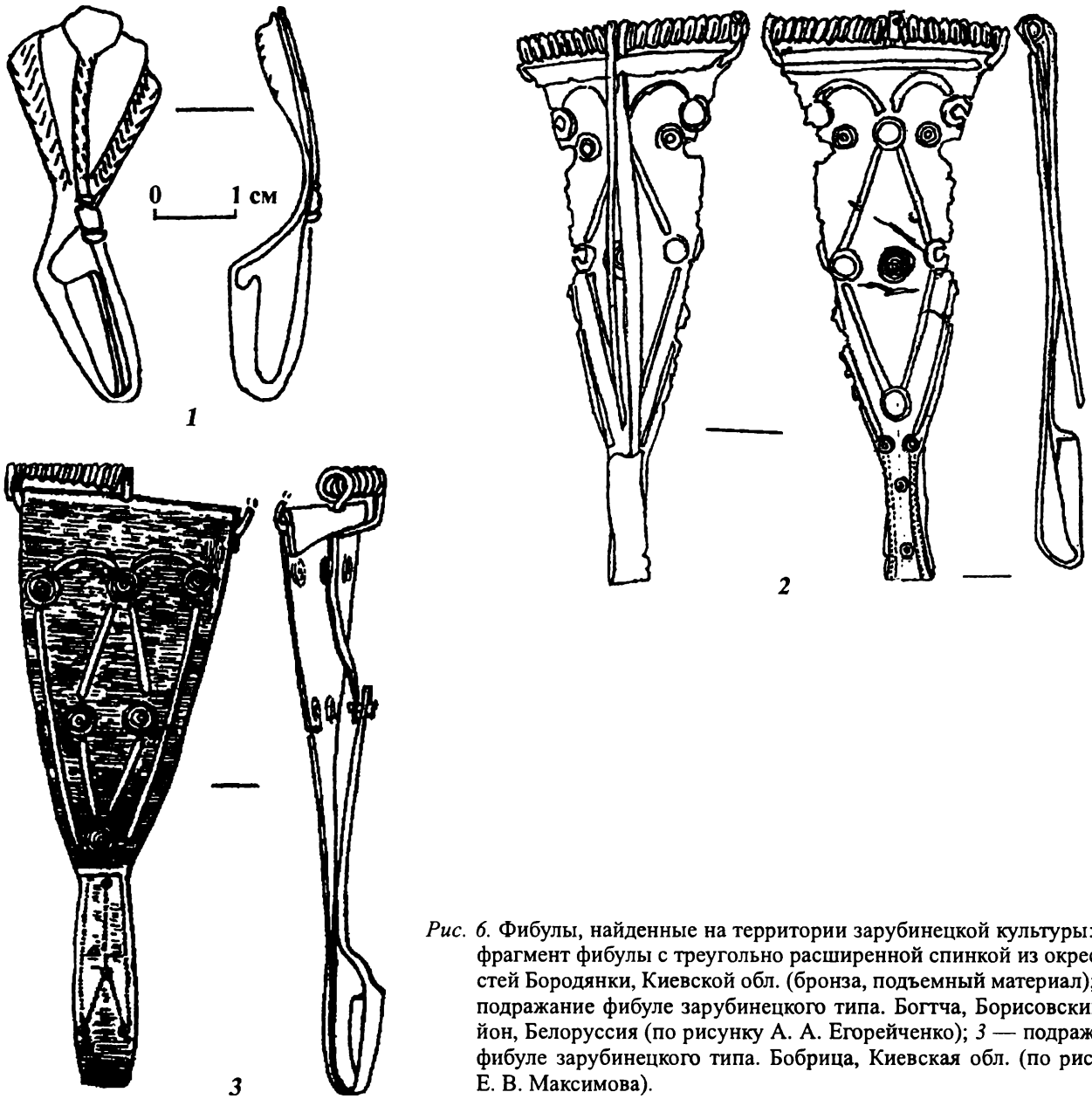

Рис. 6. Фибулы, найденные на территории зарубинецкой культуры: *1* — фрагмент фибулы с треугольно расширенной спинкой из окрестностей Бородянки, Киевской обл. (бронза, подъемный материал); *2* — подражание фибуле зарубинецкого типа. Богтча, Борисовский район, Белоруссия (по рисунку А. А. Егорейченко); *3* — подражание фибуле зарубинецкого типа. Бобрица, Киевская обл. (по рисунку Е. В. Максимова).

щей к длинному приемнику (очень сильно прогнутые «хвостатые» фибулы), у Ю. Костжевского обозначены буквой «***О***». По А. К. Амброзу они близки фибулам «***бойев***». В зарубинецких материалах есть несколько экземпляров, близких этому типу. Фибулы ***«бойев» (тип О)*** представлены двумя экземплярами из могильника Велемичи-II в погребении 81 и двумя фибулами из погребения 47 могильника Велемичи-I. Фрагмент такой же фибулы известен в материалах, собранных в окрестностях с. Грищенцы Киевской обл., по мнению В. П. Петрова, происходящих из могильника [Петров, 1959, с. 55].

Группа 6 тип «щипцовая» (рис. 5, *2*) по А. К. Амброзу (или: ***Амб. гр.6 тип «щипцовая»***) — это необычная для зарубинецкой культуры двухчленная шарнирная фибула. Ее головка образована перекрестьем конца иглы и конца корпуса, которые изогнуты полукругом и упираются друг в друга, образуя щипцы. Один экземпляр такой фибулы найден в могильнике Чаплин в погребении 152.

Группа 15 серия I вариант 1 по А. К. Амброзу (или: ***Амб. гр. 15 с. I. в. 1)*** — лучковые подвязные фибулы. Проволочные одночленные с верхней тетивой и ножкой, подвязанной к спинке снизу. Найдены в могильнике Чаплин в погребениях 56 вместе с фибулой ***типа N1a*** и в погребении 58. Обе фибулы железные. Такая же фибула происходит из погребения 12 в мо-

ISBN 966-02-3186-5

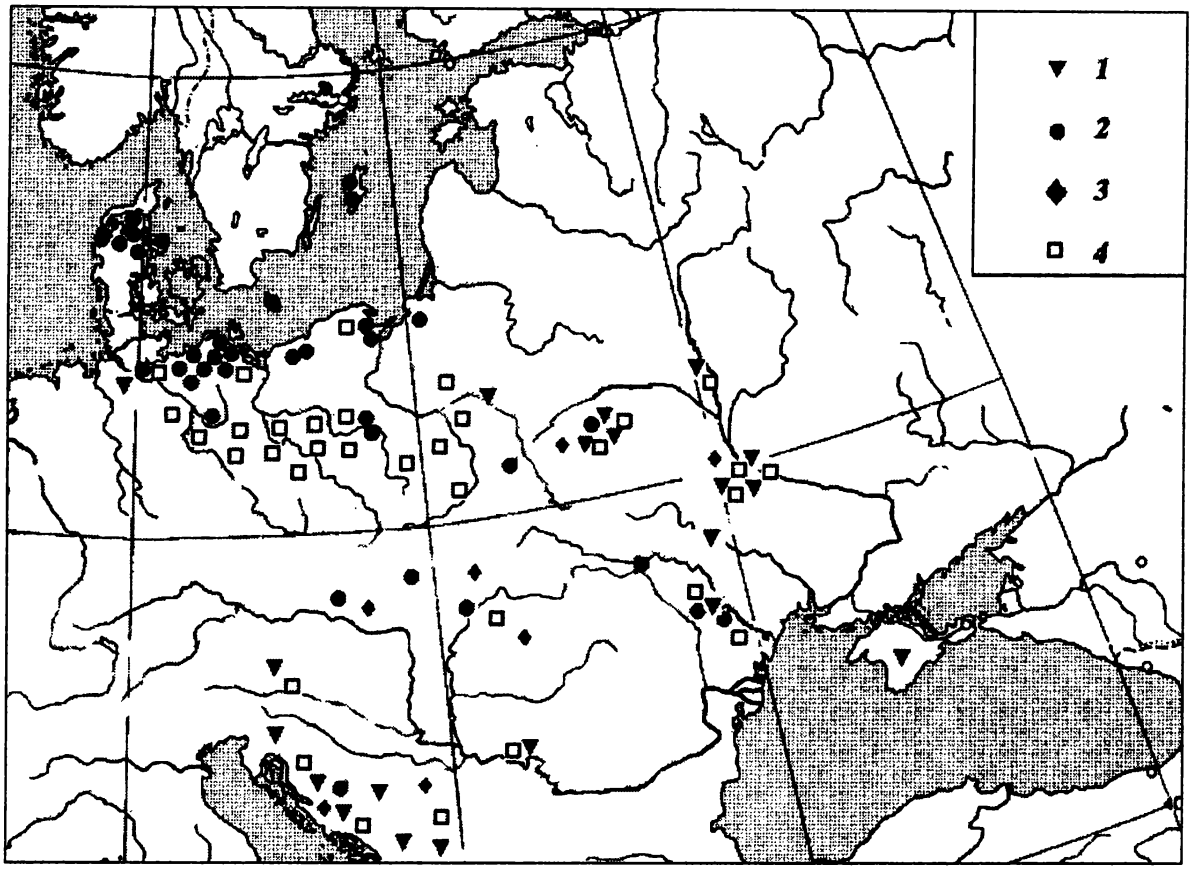

Рис. 7. Карта-схема распространения среднелатенских фибул в некоторых латенских и латенизированных памятниках Центральной и Юго-Восточной Европы. (Составлена по работам Т. Домбровской, М. Бабеша, З. Марича, Х. Кайлинга, Р.-М. Мюллер, Л. Д. Поболя, К. В. Каспаровой, А. И. Кубышева, Л. Е. Скибы и др.): *1* — фибулы с треугольным щитком на ножке (***зарубинецкого и копьевидного типов***); *2* — фибулы с шариками (***тип Р1***); *3* — фибулы с восьмеркообразными петлями (***тип Р2***); *4* — гладкие проволочные фибулы ***типа В*** — Костжевского.

гильнике Девич Гора у пгт. Триполье в Киевской обл. [Циндровська, 1984, с. 77—89]. Автор раскопок отнесла ее к типу Амброз. гр. 16 верхнеднепровской серии, то есть фибул подвязных прогнутых. Но у этой фибулы отсутствует прогиб спинки. Подобная бронзовая фибула найдена в погребении 162 Пироговского могильника.

Тип Амб. гр. 16 верхнеднепровская серия — одночленная прогнутая фибула с подвязной узкой ножкой (тетива обломана). Найдена в погребении 25 в Чаплинском могильнике вместе с фибулой ***типа N1б***.

Амб. гр. 12 в. 7 — пружинная фибула с гладким корпусом и с кнопкой на конце приемника. Один экземпляр найден в погребении 3 на могильнике Субботов [Максимов, 1960, рис. 6, *13*]. Длина фибулы 4,3 см, пружина состоит из 8 витков.

В отдельных случаях в зарубинецких погребениях отмечены также глазчатые фибулы. С фибулой ***типа 3Т-V*** в могильнике Гриневичи Вельки в погребении 13 найдены две фибулы прусской серии ***типа А59 и А62***. На поселении Лютеж в культурном слое и в Таценках на Киевщине найдены найдены глазчатые фибулы прусской серии ***А61***, в окрестностях с. Кононча Каневского района [Ханенко, 1907, рис. 304]. В могильнике Зарубинцы (условия находки не известны) также имеется глазчатая фибула (с валиком и боковыми выступами) ***типа А59***. В могильнике Рахны в погребении 7 глазчатая фибула ***А53***, в погребении 10 — ***типа А57***, в погребении 9 — ***типа А 60*** и фибула ***типа Амб. гр. 11 с. II в. II-1*** (боспорские сильно профилированные фибулы без крючка для тетивы), которые по А. К. Амброзу датируются II в., а по М. Б. Щукину рубежом I—II в., или началом II в. [Амброз, 1966, с. 42; Щукин, 1994, с. 234]. В погребении 4 могильника Рахны зафиксировано сочетание обломков двух глазчатых фибул с причерноморской, имеющей пластинчатую спинку, с завитком

ISBN 966-02-3186-5

на конце сплошного пластинчатого приемника (***Амб. гр. 13, в. 3***). Последняя датируется I и отчасти II вв. н. э. [Амброз, 1966, с. 45]. В этом же погребении обломок фибулы ***типа 3Т-V***.

В могильнике Рахны, но вне погребения найден фрагмент шарнирной дуговидной фибулы «***Ауцисса***». В Среднем Поднепровье в зоне зарубинецкой культуры на Пастырском городище в Черкасской обл. найдена такая же фибула [Ханенко, 1899, табл. XIII, рис. 257]. Дата распространения — первая половина I в. н. э. Близкие этим, но несколько более ранние (60—20 гг. до н. э.) фибулы типа «***Алезия***» с треугольной пластинчатой спинкой в количестве трех экземпляров происходят из Среднего Поднепровья. По мнению М. Б. Щукина, они отражают запоздалое распространение в римской провинциальной солдатской культуре моды на застежки с треугольной пластиной [Щукин, 1989, с. 65].

Фибулы первых веков н. э., найденные на зарубинецкой территории Среднего Поднепровья собрала Л. А. Цындровская [1984]. В ее сводке сильно профилированные фибулы представлены двумя вариантами ***группы 10*** (западноевропейские типы) и одним вариантом ***группы 11*** (местные Причерноморские типы), по классификации А. К. Амброза, и насчитывают 10 экземпляров из восьми пунктов.

Обломки одной из Ржищева и почти целые две фибулы из Грищенцев В. П. Петров связывал с могильниками [Петров, 1959, с. 55, рис. 8, *4, 5*, с. 58, рис. 11, *4*]. Остальные, вероятнее всего, найдены на местах поселений или условия их находок не известны (где-то на Киевщине, с. Рудяки Бориспольского района, с. Пасична Барышевского района Киевской обл., с. Степанцы и с. Кононча Каневского района Черкасской обл., с. Быхов). К местным остро профилированным типам относится только одна фибула, найденная на Киевщине — ***Амб. гр. 11 с. I в. 1-1***. Остальные типологически определимые фибулы относятся к западноевропейским — это ***типы Амб. гр. 10 п/гр. 1 в. 2*** (или ***тип А68***), происходящие из Ржищева, Грищенцев, Кононча, и ***Амб. гр. 10 п/гр. 2 в. 4*** (из Рудяков, Пасичной) [Циндровська, 1984, с. 90—91].

Таким образом, фибульный комплекс зарубинецкой культуры охватывает фибулы от самых ранних среднелатенской схемы до фибул ***римского периода В2***. Самые поздние фибулы на представительных зарубинецких могильниках закачиваются развитыми типами ***3Т-IVа-в*** и типом «***бойев***». Временем их функционирования многие исследователи и ограничивают зарубинецкую культуру.

Последующий этап от 40—70 гг. до конца II в. н. э. они выделяют в отдельный *горизонт* [Щукин, 1994, с. 232—238] или даже в отдельную культуру «***позднезарубинецкую***» [Обломский, 1993, с. 40—52]. Я считаю, что этот период характеризует завершающую фазу зарубинецкой культуры. Это время трансформации культуры, перехода зарубинецкого населения к новому стилю жизни, оформления новых направлений связей. Памятники этого периода занимают намного большую территорию, чем памятники зарубинецкой культуры времени функционирования представительных могильников, но их значительно меньше, и они уже не соответствуют стандартам единой культуры, тем более, вновь сформировавшейся.

Наибольшее количество фибул зарубинецкой культуры происходит из могильников, которые делятся на две группы (таблицы 1—4). В первую входят полностью (или почти полностью) раскопанные могильники с большим количеством фибул (Пирогов, Чаплин, Велемичи-I и Велемичи-II), в которых число типологически определимых фибул колеблется от 60 до 87 экземпляров. Такое количество делает полученные на их анализе выводы вполне достоверными. Они дополняются выводами, полученными на материалах могильников второй группы также полностью археологически исследованных, но еще до раскопок разрушенных постройками или карьерами по добыче песка (Воронино, Отвержичи, Вишенки) или с частично утерянными материалами (Корчеватое), у которых менее представительный набор фибул (от 16 до 25 экземпляров). Благодаря сравнению фибульных комплексов, создается возможность проследить пути их формирования, а значит, процесса латенизации зарубинецких регионов и культуры в целом, а также внутрикультурную миграцию фибул.

Некоторые могильники не имеют наиболее ранних фибул, отражающих начало формирования зарубинецкой культуры, но последний период их функционирования по фибульному комплексу не выходит за рамки существования наиболее представительных могильников. Это касается, прежде всего, могильника Вишенки. В могильнике Воронино, наоборот, нет фибул позднелатенской схемы, также как и в сохранившихся материалах Корчеватого. Фибулы ***3Т***, которые составляют основное количество в каж-

ISBN 966-02-3186-5

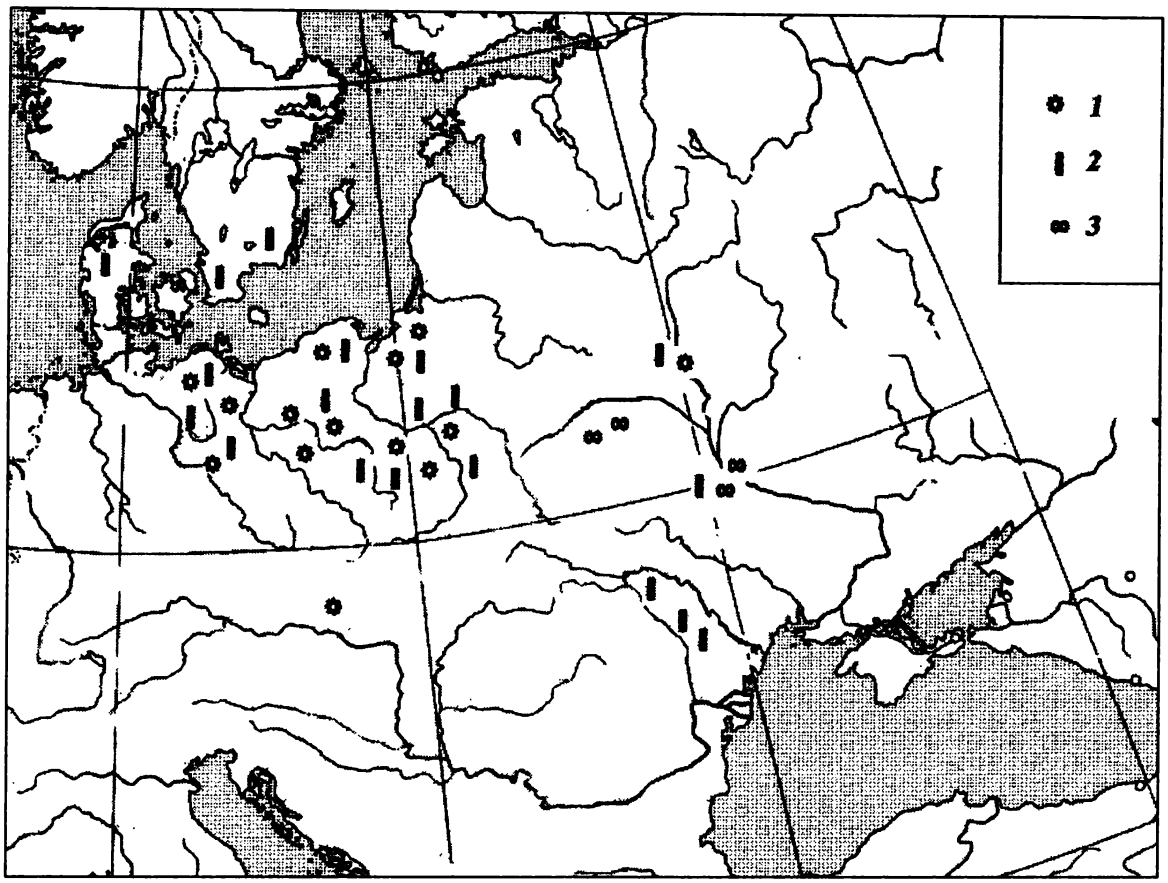

Рис. 8. Карта-схема распространения среднелатенских фибул в некоторых латенских и латенизированных памятниках Центральной и Юго-Восточной Европы (составлена по работам Т. Домбровской, М. Бабеша, Х. Кайлинга, Р.-М. Мюллер, Л. Д. Поболя, К. В. Каспаровой, А. И. Кубышева, Л. Е. Скибы и др.): *1* — фибулы ***типа D и E*** — Костжевского; *2* — фибулы ***типа G и H*** — Костжевского; *3* — подражания ***типам D и E*** — Костжевского.

дом из могильников, являются основным типом, объединящим зарубинецкие памятники в одну культуру [Пачкова, 1988, с. 10—23]. Остальной набор фибул в могильниках довольно разный, что может указывать, прежде всего, на разную направленность связей между отдельными зарубинецкими общинами.

По показателям связей, превышающим 50%, могильники группируются следующим образом: ***Пирогов*** > Велемичи-I; ***Корчеватое*** > Вишенки, Отвержичи; ***Вишенки*** > Корчеватое, Велемичи-I; ***Велемичи-I*** > Пирогов, Вишенки, Велемичи-II; ***Велемичи-II*** > Велемичи-I; ***Отвержичи*** > Корчеватое, Воронино; ***Воронино*** > Отвержичи. Значит, можно предположить, что между жителями общин в указанных группировках могильников проходил более интенсивный обмен фибулами, чем между жителями общин могильников, не вошедших в группировки. Из всех могильников выделяется только Чаплин, который имеет низкий показатель сходства с любым из остальных могильников (в пределах 18—36%). Это, возможно, означало то, что связи зарубинецких племен с внешним миром осуществлялись на уровне отдельных общин, а не регионов или культуры в целом.

Начало формирования латенизированных культур относится к ***фазе LT C1b*** (225—190 гг. до н. э.) [Еременко, 1997, с. 85] и фиксируется фибулами с шариками на ножке и спинке (***тип P1***), фибулами ***типа A*** и ***B*** — Костжевского, а также длинными и короткими фибулами позднелатенской схемы типа Ю. Костжевского, изображенными на рис. 19—20.

Фибулы типа *A* известны в латенском и латенизированном культурных кругах, но в разном количественном соотношении. В кельтских культурных группах в материалах ***LT C1*** найден не только этот тип фибул, но и переходные его формы от раннелатенских к среднелатенским [Polenz, 1971, Abb. 59]. Фибулы ***типа A*** нередки в германских памятниках различных территорий ясторфской культуры ступени Рипдорф [Müller, 1985, s. 77], в том числе в материалах губинской

ISBN 966-02-3186-5

группы [Domański, 1975, s. 14]. В 11 случаях подобные фибулы зафиксированы в погребениях поенешть-лукашевской культуры [Babeş, 1993, s. 91—92]. В пшеворской культуре они имеются в нескольких вариантах (длинные и короткие) [Dąbrowska, 1988, s. 16, ryc. 2, *h*], в оксывской культуре единичны. На могильнике Прущ Гданьский пункт 10, например, среди более чем четырехсот погребений они найдены только в двух [Pietrzak, 1997, s. 78].

В зарубинецкой культуре к ***типу А*** можно отнести лишь одну фибулу из погребения 128 Пироговского могильника, которую можно рассматривать как подражание коротким фибулам, выделенным Т. Домбровской по пшеворским материалам.

Фибулы с шариками на ножке и на спинке (***тип Р1***) имели место в различных регионах кельтской культуры: в Моравии, в Словении, в Венгрии, в Австрии [Filip, 1956, s. 483—484]. Они были любимым видом застежек в начальный период латенизации у варварских племен Северной Европы. Основным регионом распространения фибул с шариками была территория ясторфской культуры, северной Ютландии, острова Готланд и Борнхольм. В ясторфской культуре комплексов с фибулами с шариками и ***типа А*** — Костжевский более сотни экземпляров [Keiling, 1970, t. 15]. Отмечены они и в материалах губинской группы. В употреблении германских племен находилось несколько разновидностей этих фибул: железные с шариками из бронзы без орнамента; фибулы, у которых шарики украшены прорезным орнаментом, количество шариков два или три, при этом шарики надеты на ножку, и один из них скрепляет ножку со спинкой, или шарики насажены на специальную муфточку и она скрепляет ножку и спинку. Встречались также полностью железные фибулы с двумя шариками. Все эти разновидности найдены и в погребениях могильников поенешть-лукашевской культуры — 20 экземпляров [Babeş, 1993, s. 93—94]. Но на территории Польши в материалах пшеворской и оксывской культур они уже очень редки и практически отмечены в единичных экземплярах только в Силезии и Мазовии [Domański, 1975, s. 16].

В зарубинецкой же культуре встречен всего один экземпляр небольшой железной фибулы с двумя железными шариками, аналогии которому есть и в ясторфской (в том числе в губинской группе) и в латенской культуре кельтов.

К начальной фазе латенизации варварских культур относятся также железные фибулы позднелатенской схемы ***типа рис. 19 и рис. 20*** — Костжевского. Они являлись особенностью западногерманского культурного круга и восточнее Одера встречались очень редко, в качестве импорта [Kosrzewski, 1919, s. 33]. Однако, в погребениях могильника Поенешть они зафиксированы в 20 случаях, а всего в памятниках поенешть-лукашевской культуры их найдено 34 экземпляра (по типологии М. Бабеша, это тип III.1) [Babeş, 1993, s. 96]. На территории зарубинецкой культуры имеется одна фибула, найденная в погребении 21 на могильнике Девич Гора [Циндровська, 1984].

То есть, в зарубинецкой культуре имеются буквально считанные единицы фибул, которые отмечают начало процесса сложения латенизированных культур и которые можно вывести из ясторфского круга культур.

И все же именно с участием представителей ясторфской культуры можно в первую очередь связывать начало латенизации Среднего и Верхнего Поднепровья и Полесья, а значит, начало формирования зарубинецкой культуры. На пребывание ясторфцев на территории зарубинецкой культуры, помимо описанных выше фибул, указывают находки гривен-коронок, погребений в виде кучки сожженных спрессованных костей, имеющихся на каждом зарубинецком могильнике, отдельные экземпляры горшков с двумя ручками и мисок с ручками.

Общие черты в материальной культуре зарубинецких и поенешть-лукашевских племен сводятся в основном к северо-западным, главным образом, ясторфским элементам. Это подтверждает предположение, что переселение в Подунавье проходило сразу по нескольким направлениям и разными путями, в том числе и такими, которые захватывали территорию будущей зарубинецкой культуры.

То, что в зарубинецкой культуре, по сравнению с другими латенизированными культурами, оказалось намного меньше артефактов ясторфского происхождения, диагностирующих начальную фазу латенизации, В. Е. Еременко объясняет тем, что сложение зарубинецкой культуры произошло несколько позже остальных латенизированных культур, хотя и в том же периоде относительной хронологии [Еременко, 1997, с. 192]. Это логично, что зарубинецкая культура начала складываться чуть позже, чем начался процесс латенизации ясторфской, поскольку именно выход-

ISBN 966-02-3186-5

цы из ясторфского круга и вызвали на зарубинецкой территории процесс латенизации. Но основная причина небольшого наличия ранних вещей ясторфского круга все же кроется, по-моему, в том, что территория зарубинецкой культуры находилась на значительном отдалении от ясторфской и не являлась магистральным путем, а была лишь одним из боковых ответвлений, которым воспользовалась незначительная часть мигрантов.

В зарубинецкой культуре есть еще вещи, которые также относятся к начальной фазе латенизации, но не связаны с ясторфским кругом древностей. Это фибула ***P2*** — с восьмеркообразными петлями на спинке и ножке, найденная в Пироговском могильнике в погребении 26 вместе с наиболее ранним керамическим материалом (миска скифоидного облика, но с зарубинецким лощением, а также с обломками чернолощеного зарубинецкого горшка). Погребальный обряд сочетает черты скифского (обгоревшая плаха, кости жертвенного животного) и нового «зарубинецкого». Областью распространения фибул с петлями являются юго-восточные регионы распространения латенской культуры (Моравия, Словения, Словакия) [Filip, 1956, s. 483—484; Pieta, 1977, s. 283—296].

Еще один тип фибул ведет к области Подунавья. Это наиболее распространенные фибулы зарубинецкой культуры — фибулы зарубинецкого типа. Очень близки им копьевидные фибулы кельто-иллирийского населения. На этот факт исследователи обратили внимание еще в начале прошлого века. Параллели фибулам с треугольним щитком на ножке (***тип 3Т***) из с. Зарубинцы Ю. Костжевский находил в Боснии и Герцоговине среди копьевидных фибул [Kostrzewski, 1919, s. 18]. С копьевидными фибулами их сравнивали и немецкие исследователи, а именно, П. Рейнеке и К. Такенберг [Reinecke, 1906, s. 42, 43; Tackenberg, 1930, s. 283]. В 60-е гг. А. К. Амброз также отмечал близость фибул ***типа 3Т*** тем, которые были найдены в Горице, Езерине и Маревичах в Боснии и соседних республиках бывшей Югославии [Амброз, 1966, с. 18—19]. Но генетически связать зарубинецкие и югославские фибулы ему не позволяло, во-первых, неясное их изображение в доступных ему публикациях. Во-вторых, незначительное их количество на фоне большого разнообразия типов и форм среднелатенских фибул в кельто-иллирийских памятниках Балканского Подунавья. В-третьих, отсутствие среди копьевидных фибул, известных ему по публикациям, экземпляров с наиболее короткими щитками (аналогичных ***типам 3Т-I*** и ***3Т-II***). Наконец, наличие среди копьевидных фибул экземпляров с двумя иглами, которые не встречались в зарубинецких памятниках, привело его к выводу, что для суждения о соотношении югославских фибул с зарубинецкими, пока нет данных [Амброз, 1966, с. 18—19].

Позднее К. В. Каспаровой удалось воочию познакомиться с копьевидными фибулами в Югославии и, сравнив их с зарубинецкими, она пришла к выводу, что копьевидные фибулы с одной иглой являются прототипами для зарубинецких [Каспарова, 1977, с. 68—78]. В этом выводе ее поддержали и другие исследователи зарубинецкой культуры, в том числе и автор после знакомства с ними в музее археологии в г. Белград и сравнительного анализа копьевидных фибул с зарубинецкими [Пачкова, 1988, с. 10—23]. Однако не все археологи признают этот вывод доказанным. М. Бабеш, например, не находит того, кто бы мог перенести в Поднепровье эти фибулы, если у «бастарнов», то есть носителей поенешть-лукашевской культуры, они не получили распространение [Babeş, 1993, s. 92]. А. М. Обломский также не считает возможным заимствование зарубинцами копьевидных фибул потому, что, во-первых, хронология копьевидных фибул не разработана и, во-вторых, в материалах среднеевропейских латенизированных культур, за редким исключением, нет ни копьевидных, ни фибул ***3Т*** [Обломский, 1986].

В последние годы появились и совсем пессимистичные нотки, будто бы фибулы зарубинецкого типа всех вариаций в зарубинецкой культуре сосуществовали, поскольку появились одновременно. И более того, фибулы варианта ***3Т-IV*** на могильнике Велемичи-II относятся к более раннему хронологическому отрезку, чем фибулы варианта ***3Т-III*** [Дмитриева, 2001, с. 41]. Следует заметить, что этот вывод был сделан из неверной посылки. В то время как разработчики типологии фибул ***3Т*** в основу их классификации брали относительную длину треугольного щитка (то есть показателя соотношения длины щитка к длине всей ножки) и отмечали, что относительная ширина щитка (то есть результат деления ширины щитка на его длину) не является хронологическим репером, Л. С. Дмитриева именно на последнем показателе и строит свои выводы [Дмитриева, 2001, с. 41].

Однако, нужно подчеркнуть, что, несмотря на то, что в югославскими учеными не разработана

ISBN 966-02-3186-5

детальная хронология копьевидных фибул, тенденция развития фибул от короткого щитка к длинному четко улавливается. Появляются копьевидные фибулы в кельто-иллирийских памятниках в последней четверти III в. до н. э. На это может указывать факт наличия фибул, сочетающих в себе элементы наиболее ранних среднелатенских фибул и треугольного щитка, например, ***типа А*** — Костжевского и расчлененных фибул, как то: овальная форма дужки, крепление ножки посредине спинки, восьмеркообразной петли или сочетание рельефных узоров на ножке с треугольным щитком. Разные варианты фибул с треугольным щитком сосуществуют длительное время. Такая же тенденция отмечается и в зарубинецкой культуре.

Проникновение фибул с треугольным щитком в зарубинецкую культуру К. В. Каспарова и вслед за ней В. Е. Еременко считают возможным увязывать только с возвращением бастарнов из Балкано-Дунайского региона после III Македонской войны (179—168 гг. до н. э.), в которой они принимали участие на стороне македонского царя. Но так как, по В. Е. Еременко, латенизированные культуры были принесены в Поднепровье в результате еще первичной миграции из окраин ясторфской культуры в незаселенные в то время территории огромной зоны археологической непрерывности вокруг среднеевропейских кельтских областей, то период от первого появления бастарнов до их возвращения после балканских походов является «добалканским» в развитии зарубинецкой культуры. Он характеризуется отсутствием фибул с треугольным щитком на ножке [Еременко, 1997, с. 192—193].

С возвращением бастарнов в Поднепровье после этой войны (179—168 гг. до н. э.) в зарубинецкой культуре появляются юго-западные элементы, то есть фибулы зарубинецкого типа, и наступает соответственно второй этап сложения зарубинецкой культуры [Еременко, 1997, с. 194]. К. В. Каспарова же только с этого времени отсчитывала начало зарубинецкой культуры [Каспарова, 1977, с. 68—78; 1981, с. 57—79; 1984, с. 125].

В материалах поенешть-лукашевской культуры, «наиболее близкой по происхождению» зарубинецкой, по В. Е. Еременко, наблюдается почти полное отсутствие балканских вещей. Он объясняет это тем, что бастарны, участвовавшие в балканских походах в качестве наемников, после их окончания из земли дарданов вернулись на Припять и Средний Днепр, которые в предыдущий период уже были заселены родственными им племенами [Еременко, 1997, с. 194].

Иными словами, поенешть-лукашевские племена, культура которых была намного ближе к ясторфской, чем зарубинецкая, и которые закрепились вблизи Подунавья, не принимали участия в балканских событиях. А судьбы балканских народов решали бродячие отряды бастарнов, решившие укрепиться в далеком Поднепровье и Полесье.

Возможно и другое пояснение этой ситуации. Образцы копьевидных фибул в Поднепровье, вряд ли принесли «бастарны» — представители латенизированных культур Средней Европы после участия в III Македонской войне, как это предполагают К. В. Каспарова и В. Е. Еременко. Доказательством этому служит тот факт, что подобные фибулы не получили распространения на территории остальных «бастарнских» культур, за исключением одного экземпляра с развитым щитком, найденным в Хольте — пункте, расположенном в устье Эльбы [Tackenberg, 1963, s. 170], и одного экземпляра также с развитым щитком, найденным на поселении Лукашевка [Романовская, 1962, с. 293—298].

Бастарны — выходцы из северных среднеевропейских областей, вероятно, поддерживали со своей северной родиной постоянную связь, о чем свидетельствует фибульный комплекс поенешть-лукашевских могильников. Он практически идентичен ясторфскому, особенно на ранних этапах развития латенизированных культур. В зарубинецкой культуре он далек от ясторфского. Значит, на своем пути в Подунавье через территорию зарубинецкой культуры прошла какая-то незначительная часть бастарнов, по всей видимости, в основной своей части присоединившаяся позднее к тем, которые обосновались в Карпато-Днестровском регионе (то есть к носителям поенешть-лукашевской культуры).

Внедрить фибулы со щитком в зарубинецкую среду не могли и представители кельто-иллирийского населения балканского Подунавья, поскольку их пребывание на территории зарубинецкой культуры не зафиксировано, хотя отдельные кельто-иллирийские вещи найдены в Среднем Поднепровье, например, фрагмент фибулы в окрестностях Бородянки Киевской обл. Ее отличие от зарубинецких заключается в том, что в треугольный щиток расклепана спинка, а не конец ножки (рис. 6). Такие фибулы встречались только в кельто-иллирийских материалах.

Значит, фибулы с треугольным концом ножки

ISBN 966-02-3186-5

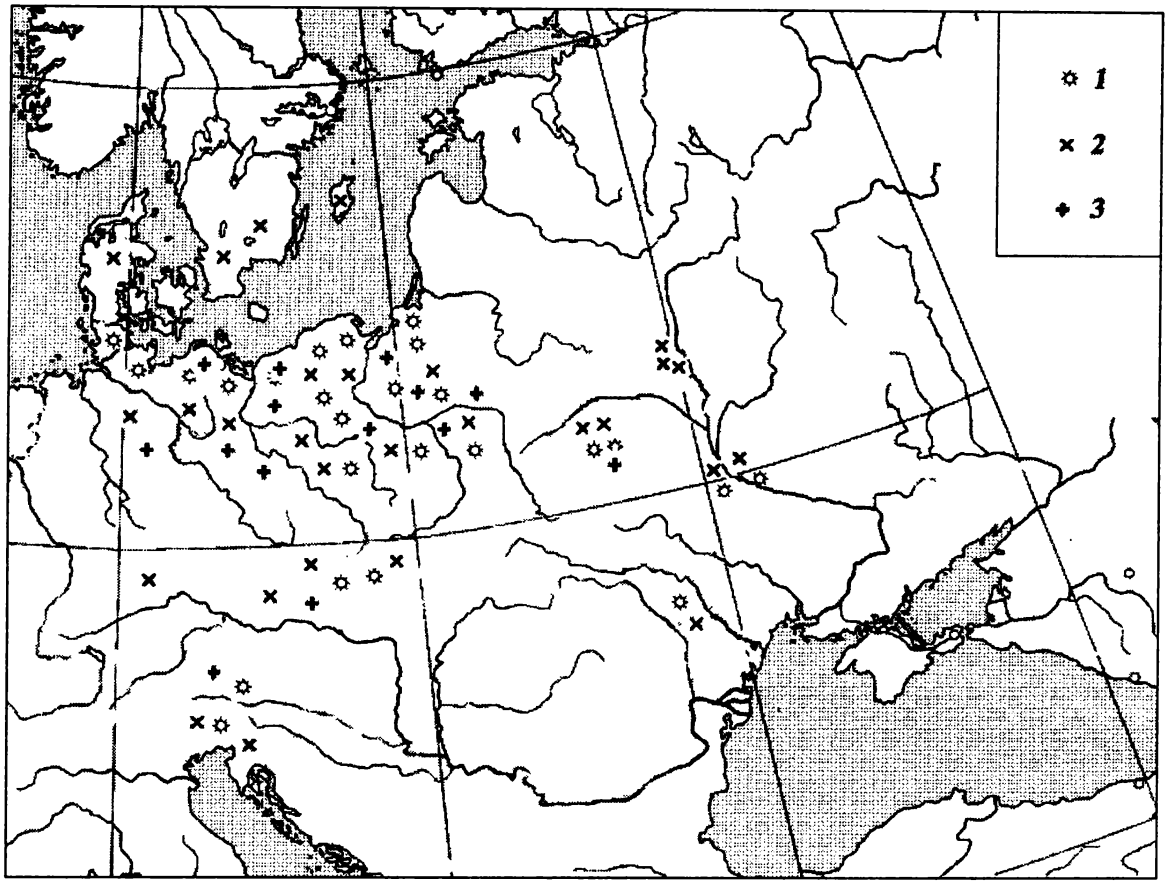

Рис. 9. Карта-схема распространения позднелатенских фибул в некоторых латенских и латенизированных памятниках Центральной и Юго-Восточной Европы (составлена по работам Т. Домбровской, М. Бабеша, Х. Кайлинга, Р.-М. Мюллер, Л. Д. Поболя, К. В. Каспаровой, А. И. Кубышева, Л. Е. Скибы и др.): *1* — фибулы ***типа M*** — Костжевского; *2* — ***типа N*** — Костжевского; *3* — ***типа O*** — Костжевского.

заимствованы представителями именно того населения, у которого они прижились, то есть зарубинецкого, и именно они перенесли их на свою территорию. Ими могли быть воины из числа жителей зарубинецкой территории, которые присоединились к первым отрядам скиров или бастарнов, проходившим через Поднепровье по пути на Балканы в первой фазе формирования латенизированных культур — в то время, когда бастарны упоминаются Помпеем Трогом в событиях 230/229 гг. до н. э. и в сведениях Деметрия Каллатийского, в передаче Псевдо-Скимна о пришельцах — бастарнах, живущих в устье Истра.

Назад в Поднепровье они возвратились в этот же хронологический период и, вероятно, не участвовали в Македонских войнах. Поэтому на зарубинецкую территорию и попали ранние фибулы с коротким щитком ***типов ЗТ-I*** и ***ЗТ-II***, и именно поэтому в некоторых фибулах ***типа ЗТ*** проявляются черты, свойственные для других ранних типов фибул латенских схем (например, плавный изгиб спинки, низкое крепление щитка почти посредине спинки, характерное для фибул *A* — Костжевского).

Копьевидные фибулы на территории Боснии и в соседних югославских республиках появились в начале среднелатенского периода. На это указывает то, что среди копьевидных фибул с коротким щитком есть экземпляры, дополнительно орнаментированные, как самые ранние из среднелатенских — расчлененные фибулы. Одна подобная фибула найдена в могильнике Воронино в погребении 4, но у нее маленький щиток не в форме треугольника, а нечетко выраженного ромба. Мода на треугольный щиток (символ стрелы и копья) нашла отражение в Дунайско-Балканском ареале латенского круга культур в различных модификациях среднелатенских фибул и закончилась раннеримскими фибулами ***типа «Алезия»*** и ***«Ауцисса»***.

Дополнительным подтверждением раннего возвращения (еще в ***LT C1b***) какой-то части за-

ISBN 966-02-3186-5

рубинецкого населения, с Балкан назад в Поднепровье являются ранние синопские амфорные клейма, найденные на зарубинецких памятниках, в частности на Пилипенковой Горе, которые могут датироваться 230—220 гг. до н. э. [Максимов, 1972, с. 113] или 210—190 гг. до н. э. [Еременко, 1997, с. 26].

То, что в поенешть-лукашевских материалах почти полностью отсутствуют такие балканские юго-западные элементы культуры как фибулы ***3T***, на мой взгляд, как раз и свидетельствует о том, что в III Македонской войне, для участия в которой были приглашены бастарны, выходцы из Поднепровья не участвовали. Они отступили «вглубь страны» гораздо раньше, чем была предпринята неудачная попытка бастарнов (представителей поенешть-лукашевской культуры) переправиться по льду плохо замерзшего Дуная в 175 г. до н. є. Результатами походов бастарнов под предводительством Клондика можно объяснить такие находки в поенешть-лукашевских материалах, как фибулы ***типа II.2*** — М. Бабеша — это крупные фибулы с полукруглой спинкой, обычно двухвитковой большого диаметра пружиной; фибулы ***типа II.6*** — М. Бабеша с округлой уплощенной спинкой и многовитковой спиралью (8—16 витков) или с плоской спинкой, широко распространенные на северо-западе Балкан и не получившие распространения в германских культурах; боевой нож, ленточный умбон ***типа IIA*** по И. Тодоровичу, и трубчатые браслеты, датируемые фазой ***LT C2***, бронзовые спиральки, подвески из панцыря улитки, цепочки с бронзовыми трапециевидными подвесками [Babeş, 1993, s. 92, 94, 106, 113, 115]. Связи со скордисками у поенешть-лукашевского населения, как отмечает М. Бабеш, могли осуществовляться и после военных действий 179—168 гг. до н. є., в то время, как для связей населения зарубинецкой культуры со скордисками не было благоприятных условий [Babeş, 1993, s. 127].

Таким образом, начало латенизации и формирование зарубинецкой культуры вполне укладывается укладывается в период ***LT C1b*** (225—190 гг. до н. э.). Оно проходило при непосредственном участии представителей ясторфской культуры (бастарнов, а возможно, и скиров) и под сильным влиянием латенской культуры Юго-Восточной Европы, которое переносилось самими носителями зарубинецецкой культуры — участвовавшими в первоначальном освоении Балкано-Дунайского региона бастарнами (рис. 7).

После их возвращения в Поднепровье, на территории зарубинецкой культуры начинается этап имманентного развития и затухания интенсивных связей с латенской и латенизированными культурами Средней Европы.

Большой интерес для этой темы представляют фибулы ***типа B*** — Костшевский, которые появились еще в ***LT C1b***, но наибольшее распространение получили в следующий хронологический период ***LT C2*** (200/180—120/100 гг. до н. э.) [Еременко, 1997, с. 85]. В зарубинецкой культуре эти фибулы занимают второе место по численности после фибул зарубинецкого типа. Только на восьми почти полностью раскопанних зарубинецких могильниках найдено 60 фибул ***типа B*** и его вариаций (табл. 1—4). Они представлены различными вариациями. Фибулы, наиболее соответствующие ***типу B*** — Костжевского, имеются в каждом регионе зарубинецкой культуры, но наибольшее их количество сосредоточено в Полесье. Ю. Костжевский считал их характерной пронадлежностью восточногерманских племен, то есть пшеворской и оксывской культур. Но они отмечены не на всех оксывских могильниках (например, в материалах полностью раскопанного могильника Прущ Гданьский пункт 10 совсем нет фибул ***типа B***). В то же время в могильниках западногерманских племен различных групп ястофской культуры этот тип фибул широко распространен [Domański, 1975, s. 17—19; Müller, 1985, s. 77—78]. В материалах поенешть-лукашевской культуры найдено 58 экземпляров фибул ***типа B*** [Babeş, 1993, s. 90, 92—93]. Фибулы, подобные ***типу B***, были распространены и в кельтских памятниках разных регионов латенской культуры [Polenz, 1971, Abb, 58; Stöckli, 1974, Abb. 16, *9*, *11*]. Широкое применение получили они и в костюме представителей различных культур Восточной Европы, особенно в причерноморской зоне [Амброз, 1966, с. 21].

Но зарубинецкая культура не была полностью изолирована от внешнего мира. На это указывают немногочисленные фибулы, найденные во всех регионах зарубинецкой культуры и являющиеся подражанием фибул ***типов C, D, E*** — Костжевского, характерных для периода ***LT C2***, хронологически следующих за типом B. Это такие подражания среднеевропейским, как ***тип D/B1 прог.*** из погребения 124, ***тип B/C прог.*** из погребения 193, ***тип E/A прог.*** из погребения 235 и ***тип D/E*** из погребения 109 в Пирогове; ***тип D*** в погребениях 144 и 241 (два экземпляра) на могильнике Чаплин; ***тип D/A прог.*** в погребениях 89 и 109 могильника Велемичи-I (рис. 8).

ISBN 966-02-3186-5

Период функционирования этих фибул, возможно, совпадает в какой-то мере с сообщениями античных авторов о передвижениях кимвров и тевтонов. События, связанные с кимврами и тевтонами, приходятся на 113 г. до н. э., когда в битве при Нореи в восточных Альпах, они разбили римское войско и ушли в Галлию [Аппиан, Кельтика, 13], затем в 105 г. до н. э. кимвры и тевтоны снова нанесли поражение римлянам при Араузоне и после этого обратились против белгов [Страбон, IV, 4, 3]. Но в 102—101 гг. до н. э. фортуна от них отвернулась, и уже тевтоны были разбиты римлянами при Массалии, а кимвры у Верцелл [Плутарх, Гай Марий, 27]. Путь кимвров и тевтонов археологически не прослеживается и по памятникам латенизированных культур не заметен. Но переход от ***LT C2*** к ***LT D1***, по мнению М. Б. Щукина и В. Е. Еременко, отмечен крушением структуры латенского (кельтского) мира, что нашло отражение в исчезновении видимого погребального обряда кельтов [Щукин, 1994, с. 147—151; Еременко, 1997, с. 165—171].

М. Б. Щукин допускает, что целью военных акций кимвров и тевтонов был не захват земель в Италии, а завоевание Кельтики. Поскольку для решения этой задачи, кимвры должны были привлечь в свою армию население всех латенизированных культур, сами кимвры, вышешие из Ютландии, в этой массе просто, вероятно, могли потеряться. Более того, в рейдах кимвров и тевтонов принимали участие не столько выходцы из Ютландии носители ясторфской культуры, сколько германцы из южных областей из группы Подмоклы или Кобылы. Тогда движение сильно кельтизированного населения в кельтской среде уловить трудно [Щукин, 1994, с. 149].

В. Е. Еременко же рисует очень сложную картину скитаний кимвров, которые через районы Причерноморья и Меотиды под именем кельто-скифов достигли устья Березины и заложили зарубинецкие памятники верхнеднепровского варианта.

Трудно согласиться с таким ходом событий, потому что могильник Чаплин, основной верхнеднепровский зарубинецкий памятник, ни по одному из параметров не отвечает исходному источнику [Пачкова, 2003, с. 98—113]. Впрочем, и автор выдвинутой гипотезы признает, что от других зарубинецких могильников, Чаплин отличается лишь тем, что в его мужских погребениях отсутствует юго-западный элемент, а ощутим оксывский, ясторфский и позднескифский [Еременко, 1997, с. 164—165].

Очень странный поворот. М. Б. Щукин полагает, что кимвры были слишком кельтизированы, то есть в их материальной культуре был явственно ощутим латенский элемент. В. Е. Еременко настаивает на том, что их принимали за кельтов или кельто-скифов. То есть латенский элемент должен был практически преобладать. В наличии скифского или позднескифского в зарубинецкой культуре Поднепровья обычно сомневались только М. Б. Щукин, В. Е. Еременко и К. В. Каспарова. Ясторфский элемент — это первоначальный двигатель процесса латенизации в Поднепровье. Поэтому связать элементы этих культур в зарубинецких материалах Верхнего Поднепровья именно со временем походов кимвров довольно трудно, поскольку черты всех перечисленных культур могли относиться и к более раннему времени. Но в качестве культуры кимвров отмечается также оксывская культура.

Поэтому на ее элементах остановимся подробнее. Оксывские черты в верхнеднепровском варианте зарубинецкой культуры, по мнению В. Е. Еременко, выражаются в обычае помещения оружия в могилы и типах наконечников копий и дротиков [Еременко, 1997, с. 165]. Обычай вложения оружия в могилы был в обиходе и у степных и лесостепных скифов и у племен милоградской культуры [Бунятян, 1985, табл. 1; Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 256—325, табл. 4; Кухаренко, 1961, с. 11]. Поэтому местная традиция налицо, скифская тоже. В оксывской культуре обычай помещения оружия в могилу был заимствован, возможно, через пшеворцев, из латенской культуры [Godlowski, 1977, s. 114; Dąbrowska, 1988, s. 310]. Поэтому не исключено, что так называемый юго-западный элемент в верхнеднепровском варианте в мужских погребениях мог проявляться и в виде обычая помещения в могилы оружия. Кроме того, чаплинские наконечники копий не являются полностью подобными оксывским. Оксывские более разнообразны, они в основном крупнее, часто украшены орнаментом, у них более четкая конфигурация, часто посреди пера проходит ребро — черта, являющаяся практически этнографической особенностью для германских изделий. По пропорциям и морфологическим особенностям чаплинские наконечники копий и дротиков аналагичны некоторым из скифской, латенской и поенешть-лукашевской культур. И, наконец, оксывские черты, а это не только ору-

жие в мужских погребениях, но и позднелатенские типы фибул, отдельные типы керамики, которые отмечены в основном в погребениях Чаплинского могильника более позднего периода, чем непосредственное время миграции кимвров и тевтонов. Поэтому говорить о создании кимврами или кельто-скифами в Верхнем Поднепровье зарубинецкой культуры нет оснований, тем паче, что наибольшее количество самых ранних фибул зарубинецкого типа (юго-западный балканский культурный элемент) приходится именно на могильник Чаплин.

Но несмотря на то, что зарубинецкая культура находилась в стороне от основного направления движения кимвров и тевтонов, отрицать полностью влияние, латенизированных культур в период от конца ***LT C2*** — начала ***LT D1*** также нельзя, тем более, если встать на точку зрения М. Б. Щукина об участии в походах кимвров и тевтонов представителей всех латенизированных культур, в том числе и зарубинецкой. Это влияние проявляется, прежде всего, в небольшом количестве фибул, характерных для времени начала миграции кимвров и непосредственно после нее (***тип D, E*** и их дериваты), во всех регионах зарубинецкой культуры, в более чистом виде в Чаплине.

Следующая хронологическая фаза ***LT D1*** (120/100 гг. до н. э. — 60/40 гг. до н. э.) [Еременко, 1997, с. 85] сопровождается фибулами ***типов G, H, F, K*** — Костжевского. В среднеевропейских латенизированных культурах эти типы фибул сменяют более ранние. В поенешть-лукашевской культуре они зафиксированы в большом количестве — 38 экземпляров, правда, только ***типов G*** и ***H*** — Костжевского. Остальных типов этих периодов в ее материалах также нет [Babes, 1993, s. 91, Abb. 24].

В зарубинецкой культуре фибул этого периода немного: одна фибула ***типа G*** представлена в погребении 7, одна фибула ***типа H*** — Костжевского в погребении 246 в Чаплине, одна ***типа G/H*** в погребении 34 в Корчеватом. В зарубинецкой культуре в фазу ***LT D1*** по-прежнему продолжали функционировать различные вариации фибул ***3T*** и типа ***B***.

Последующий этап — ***ступени LT D2 и LT D3*** (60/40—15/12 гг. до н. э. — 25/30 гг. н. э. [Еременко, 1997, с. 85]. Он связан с интенсификацией внешних влияний и маркируется фибулами позднелатенской схемы близкими ***типам M, N*** и ***O*** — Костжевского (рис. 9). Эти фибулы были распространены на широкой территории Европы. Фибулы ***M1a, N1a*** (без прогиба), ***M1б и N1б*** с небольшим прогибом у самого приемника считаются типичными для Верхнерейнских провинций и Паннонии; с прогнутой спинкой и довольно длинным приемником (***N1в***) — для северных районов Средней Европы памятников в поречье Эльбы, для оксывской и пшеворской культуры, определяя ***ступень LT D2 и LT D3***; фибулы «***бойев***» рассматриваются как импорт с севера: с территории Польши, Германии, о. Борнхольм [Амброз, 1966, с. 23—24; Müller, 1985, s. 81—82; Dąbrowska, 1988, s. 77—78, mapa 8]. Т. Домбровская считает, что прогнутые фибулы (***типа M, N*** — Костжевского) несомненно, местного пшеворского изготовления, но вопрос генезиса этих фибул, особенно ранних форм ***типа M***, связан с южным (средиземноморским) влиянием [Dąbrowska, 1988, s. 316].

Зарубинецкая культура в ***период LT D2*** и ***LT D3*** переживала последнюю пору своего расцвета. Находки фибул, таких как «***щипцовая***» из погребения 152 в могильнике Чаплин, типа «***Алезия***», найденные в Среднем Поднепровье, простые проволочные непрогнутые фибулы ***типа M1a, N1a*** свидетельствуют о контактах с далекими областями Верхнего Подунавья и Порейнья [Щукин, 1989, с. 61—70].

На рубеже н. э. и в I в. связь зарубинецкой культуры с Верхним и Средним Подунавьем маркируется фибулами ***типа A68***, происходящими из Грищенцев, фибулой ***типа A236*** из Марьяновки, ***типом*** «***Ауцисса***» из могильника Рахны. М. Б. Щукин предполагает, что усилившаяся связь территории Верхнего и Среднего Подунавья с зарубинецкой культурой объясняется попытками установить новый обходной янтарный путь от берегов Балтийского моря по Днепру — Березине — Неману, минуя территорию пшеворской культуры. Лишь к середине I в. н. э. обстановка на Поднепровье осложнилась из-за набегов сармат, а римлянам удалось дипломатическими усилиями восстановить торговлю по традиционным янтарным путям и необходимость поиска новых торговых дорог отпала [Щукин, 1981, с. 62—64].

На заключительном этапе функционирования зарубинецкой культуры связь с юго-западными и северо-западными регионами Центральной Европы не прекращалась и в какой-то мере усилилась с античным Причерноморьем. Об этом свидетельствуют сильно профилированные фибулы западноевропейских и причерноморских типов, а также лучковые и очковид-

ISBN 966-02-3186-5

ные фибулы. В это же время продолжали изготавливаться фибулы зарубинецкого типа — *3T-V* и их дериваты.

Проведенный анализ фибульного комплекса зарубинецкой культуры позволяет сделать такие выводы:

Сложению фибульного комплекса зарубинецкой культуры положили начало фибулы фазы ***латен C1b*** (225—190 гг. до н. э.). Фибулы немногочисленны. Исходной территорией одних из них, таких как расчлененная фибула ***P1*** (с шариками на спинке), ***типа B*** и дериваты ***типа A***, была ясторфская культура или ее окраины, откуда они были принесены бастарнами по пути их продвижения в Балкано-Дунайский регион в конце III в. до н. э.

Расчлененные фибулы с восьмеркообразными петлями и мелкими выпуклостями на ножке, фибулы с треугольным щитком на ножке были характерны для кельто-иллирийских и латенских древностей Балкано-Дунайского региона. Их могли, вероятнее всего, принести местные жители Поднепровья, принимавшие участие вместе с ясторфскими бастарнами в освоении Подунавья и возвратившиеся домой из балканских походов еще до начала Македонских войн, во всяком случае до начала III Македонской войны.

С начала следующей фазы ***LT C2*** развитие зарубинецкой культуры проходит более или менее изолированно от культур латенского и латенизированного мира. По принесенным образцам получают развитие различные вариации фибул ***3T*** (с треугольным щитком на ножке) и ***типа B***. Нарушает имманентное развитие зарубинецкой культуры, вероятно, миграция кимвров и тевтонов в 150—120/100 гг. до н. э., что нашло отражение в появлении в различных регионах культуры подражаний фибулам ***типов D, E*** и, может быть, ***G, H*** — Костжевский. Фибул, подобных этим типам, было немного, но в верхнеднепровском регионе зарубинецкой культуры, в Чаплине, более точно соответствующим типологии Ю. Костжевского, чем в других. Однако, говорить о массовом переселении кимвров или кельто-скифов к устью Березины и создании там нового региона зарубинецкой культуры, как на этом настаивает В. Е. Еременко, оснований нет. Все основные регионы зарубинецкой культуры начали формироваться одновременно в один хронологический период — ***LT C1b***.

В зарубинецком фибульном комплексе в периоде ***LT D1*** продолжали преобладать фибулы с треугольным щитком (***3T***) и вариации фибул ***типа B***.

Изменение, вернее, обновление фибульного комплекса, наступило с появлением фибул позднелатенской схемы в ***периоде LT D2 и LT D3***. В могильниках, особенно в Чаплине, появилось большое количество фибул близких ***типам M*** и ***N*** — Костжевского, типичных для северо-западных латенизированных культур, и позднелатенских непрогнутых фибул (***типа M1a и N1a***), которые были распространены в верхнерейнских и верхнедунайских провинциях. В этот же период появляются фибулы типа «***Алезия***», «***щипцовая***», затем «***Ауцисса***». Вполне возможно, что появление этих типов фибул было вызвано установлением новых торговых путей для доставки янтаря с балтийских берегов в римские провинции, как об этом пишет М. Б. Щукин.

Со второй половины I в. структура зарубинецкой культуры постепенно разрушается. Крупные могильники перестают функционировать, прекращается жизнь в полесском регионе, но в Среднем Поднепровье зарубинецкая культура еще функционирует. Раннеримские фибулы, сильно-профилированные западных и причерноморских типов, а также глазчатые фибулы и дериваты фибул ***3T*** (рис. 6, *2, 3*) свидетельствуют о сохранении традиционных связей для зарубинецкой культуры: с юго-западом, с прибалтийским северо-западом Средней Европы и в какой-то мере с усилением связей с Причерноморьем.

Анализ фибульного комплекса показывает, что зарубинецкая культура, находясь на окраине культур латенизированного круга, развивалась в более медленном ритме, чем другие культуры. Практически на всем протяжении ее функционирования, бытовали ***фибулы с треугольным щитком*** на ножке и модификации фибул ***типа B***, в то время как в латенизированных культурах каждый этап относительной хронологии характеризовался новым набором фибул. Комплекс зарубинецких фибул подтверждает тезис о том, что ни в один регион зарубинецкая культура не была принесена в готовом виде, но те элементы культуры, которые соответствовали эстетическим вкусам потребителей, удерживались в зарубинецкой среде прочно и надолго.

ISBN 966-02-3186-5

ЛИТЕРАТУРА

Амброз А. К. Фибулы Юга Европейской части СССР II в. до н. э.— IV в. н. э. // САИ.— Вып. Д1-30.— М., 1966.

Бобринский А. А. Курганы и случайные находки близ местечка Смела.— СПб., 1901.— Т. 3.

Бобринский А. А. Отчет об исследовании курганов в Черкасском и Чигиринском уездах Киевской губ. // ИАК.— 1909.— Вып. 40.

Бунятян Е. П. Методика социальных реконструкций в археологии. На материале скифских могильников IV—III вв. до н. э.— К., 1985.

Дмитриева Л. С. Об относительной хронологии зарубинецкого могильника Велемичи-II // Вестник молодых ученых. Серия: исторические науки.— СПб., 2001.— № 1.— С. 38—43.

Еременко В. Е. «Кельтская вуаль» и зарубинецкая культура. Опыт реконструкции этнополитических процессов III—I вв. до н. э. в Центральной и Восточной Европе.— СПб., 1997.

Заверняев Ф. М. Почепское селище // МИА.— № 160.— М., 1969.— С. 88—118.

Каспарова К. В. О фибулах зарубинецкого типа // АСГЭ.— Вып. 18.— Л., 1977.— С. 68 — 78.

Каспарова К. В. Зарубинецкая культура в хронологической системе культур эпохи Латена // АСГЭ.— Вып. 25.— Л., 1984.— С. 108—117.

Каспарова К. В. Зарубинецкий могильник Велемичи II // АСГЭ.— Вып. 14.— Л., 1972.— С. 53—111.

Каспарова К. В. Хронология зарубинецкой культуры Припятского Полесья (по материалам могильников).— Автореферат дисс. ... канд. ист. наук.— Л., 1981.

Ковпаненко Г. Т., Бессонова С. С., Скорый С. А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья.— К., 1989.

Кубышев А. И., Максимов Е. В. Пироговский могильник // Новые данные о зарубинецкой культуре в Поднепровье.— МИА.— № 160.— Л., 1969.— С. 25—38.

Кубишев А. І., Скиба Л. Є. Пирогівський могильник // Археологія.— 1989.— № 2.— С. 83—96.

Куза А. В., Кубишев А. І. Нові зарубинецькі пам'ятки на Середньому Подніпров'ї // Археологія.— 1971.— Вип. 3.— С. 85—92.

Кухаренко Ю. В. Памятники железного века на территории Полесья // САИ.— Вып. Д1-29.— М., 1961.

Кухаренко Ю. В. Зарубинецкая культура // САИ.— Вып. Д1-19.— М., 1964.

Максимов Е. В. Памятники зарубинецкого типа в с. Субботове // КСИАУ.— Вып. 9.— К., 1960.

Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры.— К., 1972.

Махортых С. В. Культурные контакты населения Северного Причерноморья и Центральной Европы в киммерийскую эпоху.— К., 2003.

Мельниковская О. Н. Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке.— М., 1967.

Обломский А. М. О хронологии некоторых типов фибул зарубинецкой культуры // СА.— 1983.— № 1.— С. 103—120.

Обломский А. М. Опыт классификации и хронологии фибул с треугольным щитком на ножке (так называемых зарубинецких) // КСИА.— 1986.— Вып. 186.— С. 48—58.

Обломский А. М. Позднезарубинецкие памятники // Славяне и их соседи в конце I тысячелетия до н. э. — начале I тысячелетия н. э.— М., 1993.— С. 40—53.

Пачкова С. П. Фібули зарубинецького типу // Археологія.— 1988.— Вип. 62.— С. 10—23.

Пачкова С. П. Про оксивський компонент у Чаплинському могильнику зарубинецької культури // Старожитності I тис. н. е. на території України.— К., 2003.— С. 98—114.

Петров В. П. Зарубинецкий могильник (По материалам раскопок В. В. Хвойки в 1899 г.) // Памятники зарубинецкой культуры.— МИА.— № 70.— М, 1959.— С. 32—60.

Петров В. П. Етногенез слов'ян. Джерела, етапи розвитку і проблематика.— К., 1972.

Поболь Л. Д. Славянские древности Белоруссии (ранний этап зарубинецкой культуры).— Минск, 1971.

Поболь Л. Д. Новые зарубинецкие могильники на Туровщине // Новые данные о зарубинецкой культуре в Поднепровье. — МИА.— № 160.— М.—Л., 1969.— С. 119—130.

Романовская М. А. Поселение Лукашевка-II // СА.— 1962.— № 3.— С. 293—298.

Савчук А. П. Поселения зарубинецкой культуры в поречье р. Трубеж // Новые данные о зарубинецкой культуре в Поднепровье.— МИА.— № 160.— М.—Л., 1969.— С. 88—118.

Скиба Л. Є. Пирогівський могильник зарубинецької культури.— К., 2001.

Третьяков П. Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге.— М.—Л., 1966.

Ханенко Б. Н. и В. И. Древности Приднепровья.— Вып. 2.— 1899.

Ханенко Б. Н. и В. И. Древности Приднепровья.— Вып. 4.— 1901.

Ханенко Б. Н. и В. И. Древности Приднепровья.— Вып. 6.— 1907.

Хвойка В. В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена.— К., 1913.

 ISBN 966-02-3186-5

Циндровська Л. О. Могильник в урочищі Дівич Гора // Археологія.— 1984.— Вип. 47.— С. 79—88.

Циндровська Л. О. Про деякі типи фібул перших століть нашої ери на Середньому Подніпров'ї // Археологія.— 1982.— Вип. 37.— С. 86—94.

Щукин М. Б. Зарубинецкая культура, янтарный путь и венеды // Контакты и взаимодействие древних культур. Краткие тезисы докладов научной конференции отдела истории первобытной культуры.— Л., 1981.

Щукин М. Б. Фибулы типа «Алезия» из Среднего Поднепровья и некоторые проблемы Римско-варварских контактов на рубеже нашей эры // СА.— 1989.— № 3.— С. 61—70.

Щукин М. На рубеже эр. Опыт историко-археологической реконструкции политических событий III в. до н. э.— I в н. э. в Восточной и Центральной Европе.— СПб., 1994.

Babeş M. Die Poieneşti — Lukaševka — Kultur. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte im Raum Östlich der Karpaten im der letzten Jahrhunderten vor Christi Geburt // Saarbrűcker Beiträge zur Altertumskunde, Band 30.— Bonn, 1993.— S. 13—235.

Dąbrowska T. Wczesne fazy kultury przeworskiej. Chronologia — zasięg — powiązania. — Warszawa, 1988.

Keiling H. Ein Urnengrab mit Kügelfibel aus der jungeren vorrömischen Eisenzeit von Schonbeck // Ausgrabungen und Funden.— № 15.— 1970.— S. 196—205.

Keiling H. Bemerkenswertes Metallsachgut vom spätlatenezeitlichen Gräberfeld Friedrichshof, Kr. Gustrow // Ausgrabungen und Funden.— № 15.— 1970.— S. 206—220.

Kossinna G. Germanische Kultur im Jahrtausend nach Chr. // Mannus Bibliothek.— 1932.— № 50.

Kostrzewski J. Die ostgermanische Kultur der Spätlatenezeit // Mannus Bibliothek.— 1919.— № 18.— T. 1.

Filip J. Keltové ve Střední Evrope.— Praha, 1956.

Müller R. Die Gräbenfunde der Jastorf- und Latenezeit an unterer Saale und Mittelelbe // Veröffenlichen des Landesmuseums für Vorgeschichte in Halle.— 1985.— Band 38.

Pieta K. Zu Besiedlungsproblemen in der Slowakei an der Wende der Zeitrechnung // Simposium Ausklang Latene-Zivilisazion und Anfänge germanische Besiedlung im mittleren Donaugebiet.— Bratislava, 1977.— S. 283—296.

Pietrzak M. Pruszcz Gdański. Fundstelle 10. Ein Gräberfeld der Oksywie- und Wielbark — Kultur in Ostpommern // Monumenta Archeologika Barbarica.— T. IV.— Kraków, 1997.

Polenz H. Mittel- und Spätlatenezeitliche Brandgräber aus Dietzenbach, Landkreis Offenbach am Mein // Studien und Forschungen.— 1971, N. F.— Heft. 4.

Reinecke P. Aus der russichen archäologischen Litteratur: Gräberfelder von Ende der La Tene Zeit und aus der jungeren römischen Kaiserzeit im Gouv. Kiew // Mainzer Zeitschrift.— 1906.— T. 1.— S. 42—50.

Tackenberg K. Zu den Wanderung der Ostgermanen // Mannus Bibliothek.— 1930.— № 20.— Heft 3—4.— S. 280—285.

Tackenberg K. Eine Fibel südrussische Form mit Mittellateneschema von der Elbemündung // Die Kunde, N. F.— 1963.— № 4.— S. 169—171.

Todorovic J. Kelti u Jugoistocnoj Evropi. Beograd. Dissertationes.—1968.— Tome VII.

Тодровић J. Каталог праисторијских металних предмета.— Београд, 1971.

Stöckli W. E. Die Grob und Importkeramik von Manching // Die Ausgrabungen in Manching.— 1979.— Bd. 8.

Wołągiewicz R. Kultura oksywska // Prahistoria ziem Polskich.— T. V.— Późni okres lateński i okres rzymski.— 1981.— S. 138—164.

ISBN 966-02-3186-5

Ю. Ю. Башкатов

ОСОБЛИВОСТІ ЖИТЛОБУДУВАННЯ ТА ГОСПОДАРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МЕШКАНЦІВ ЗАПЛАВНОГО ПОСЕЛЕННЯ ЛУГ IV (ОБОЛОНЬ)

У процесі етногенезу слов'ян особливе місце займає перша половина I тис. н. е. Саме в цей період закладаються основи майбутньої слов'янської спільності. Проте чимало питань, що стосуються цього періоду, залишаються дискусійними. Зокрема, немає єдиної точки зору щодо причин зміни зарубинецької культури пізньозарубинецькими пам'ятками.

Зараз існують дві основні теорії, які намагаються це пояснити. Перша — Є. В. Максимова, М. Б. Щукина про сарматський тиск на південні кордони зарубинецької культури, який призвів до зміни як ареалу проживання, так і деяких культурних традицій [Максимов, 1982, с. 25; Щукин, 1994, с. 232—239]. Друга — А. М. Обломського, Р. В. Терпиловського, О. В. Петраускаса, яка пов'язує зміну культур, насамперед, із змінами клімату і викликаною ними еколого-демографічною кризою [Обломский, Терпиловский, Петраускас, 1990, с. 24—26; Обломский, Терпиловский, 1991, с. 37—38, табл. 2]. Розв'язанню цієї проблеми стає на заваді досить вузька джерелознавча база для пізньозарубинецкого часу. Тому кожна пам'ятка, що належить до даного періоду, викликає величезне зацікавлення. І в цьому сенсі особливого значення набувають матеріали поселення Луг IV (Оболонь), яке досліджувалося протягом 1966—1973 рр.

Пам'ятка була відкрита під час однієї з розвідок на північній околиці Києва на невеликому підвищенні лівого берега літописної Почайни. Поселення витягнуте з південного сходу на північний захід на 400—500 м уздовж берега Почайни при ширині 200 м. Фактично воно знаходилося в межиріччі Дніпра і Почайни (рис. 1). Зараз на місці поселення проходять вул. Богатирська і Маршала Тимошенка. Центральна частина поселення залишилася незабудованою. Тут розташовано шкільний спортивний комплекс, а на березі Почайни — будинок ліцею № 143 і дитячий садок.

Експедицією Державного історичного музею України під керівництвом Г. М. Шовкопляс було розкопано приблизно 25 тис. м^2 (рис. 2) і досліджено 61 житло пізньолатенського і ранньоримського часу, 3 житла празької культури (на плані заштриховані), а також 918 господарських ям (рис. 3, 4). Таким чином, за розкритою площею і кількістю археологічних об'єктів поселення Луг IV є найбільшою з досліджених пам'яток рубежу — перших століть н. е. в Україні. Хронологія поселення визначається бронзовою і залізною шпорами, фібулами середньо- і пізньолатенської схем, а також уламками світлоглиняних амфор пізньокоського і пізньосинопського типів, зокрема з двоствольними ручками (I ст. до н. е. — I ст. н. е.). Можна припустити, що поселення виникло на рубежі II—I ст. до н. е., спираючись на знахідки фібул середньолатенской схеми й поодиноких уламків чорнолощених мисок із двома чіткими гранями на вінцях, і продовжувало функціонувати щонайменше до першої половини II ст., з огляду на знахідки фрагментів вузькогорлих амфор, ймовірно неапольського типу та уламка підковоподібної фібули кола виїмчастих емалей [Шовкопляс, Терпиловський, 2003, с. 178—190]. Празький горизонт датований І. О. Гавритухіним за керамічними комплексами першою половиною V (житло 8), інші комплекси — кін-

© Ю. Ю. Башкатов, 2004

ISBN 966-02-3186-5

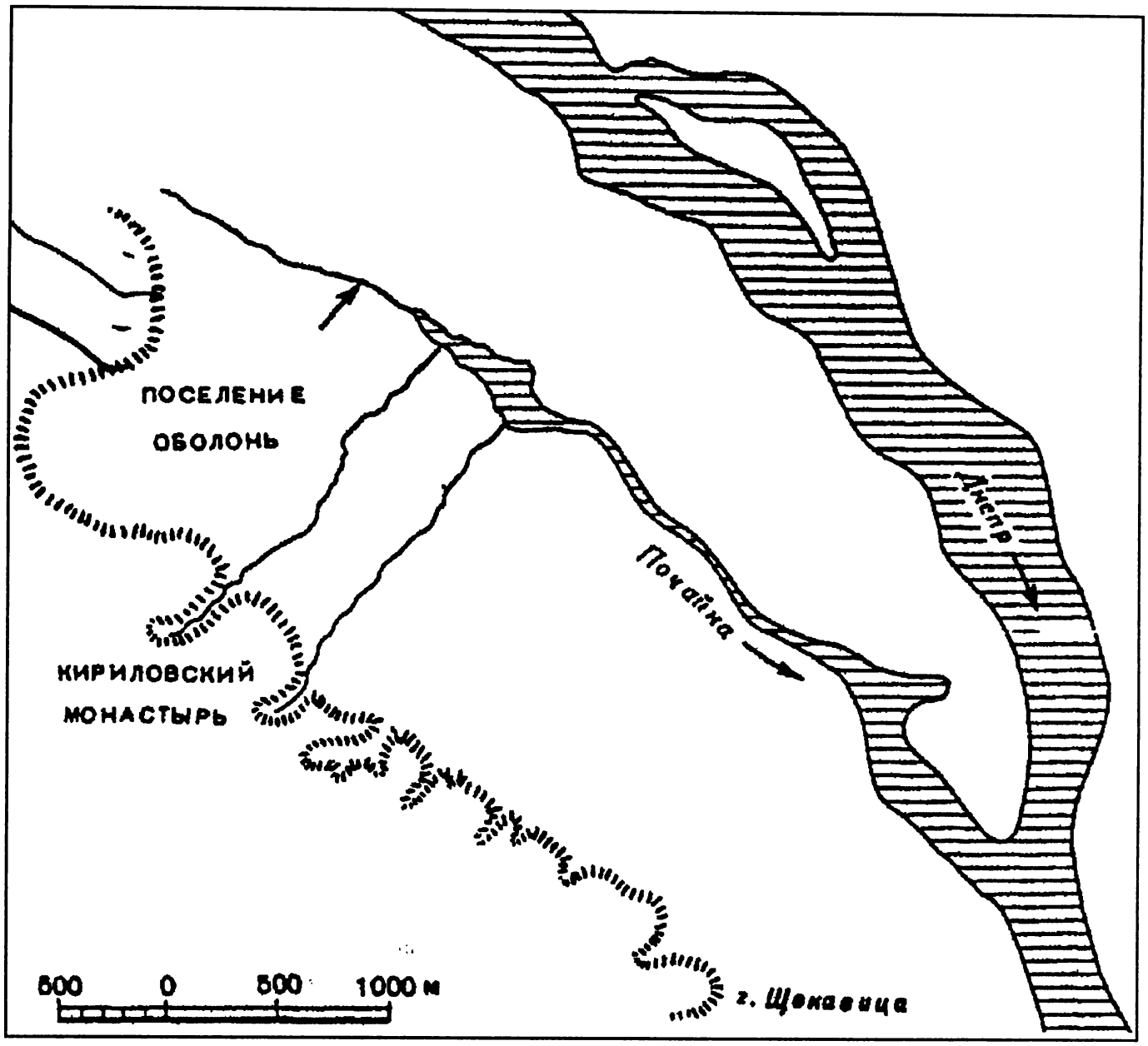

Рис. 1. Ситуаційний план поселення Луг IV (Оболонь) [Шовкопляс, Гавритухин, 1993, с. 53].

цем V — початком VI ст. н. е. [Шовкопляс, Гавритухин, 1993, с. 52—62].

На жаль, дотепер матеріали поселення Луг IV лише фрагментарно введені до наукового обігу. Г. М. Шовкопляс систематично публікувала лише короткі повідомлення про результати досліджень. Крім щорічної інформації про дослідження в «Археологических открытиях» (1969—1974), опубліковано три статті, дві з яких були присвячені аналізу чорного і кольорового металу з поселення [Гопак, Шовкопляс, 1983, с. 154—160; Шовкопляс, 1994, с. 3—15], а остання — аналізу комплексів празької культури [Шовкопляс, Гавритухин, 1993, с. 52—62]. Попередній аналіз кераміки і хронології пам'ятки був зроблений Р. В. Терпиловським [Шовкопляс, Терпиловський, 2003, с. 178—190].

Більшість інформації залишилась неопублікованою. Тому при підготовці цієї роботи здебільшого використовувалась інформація із звітів Г. М. Шовкопляс за 1969—1973 рр.

У підсумковій роботі Г. М. Шовкопляс дала коротку характеристику поселення, об'єктів і матеріалу [Шовкопляс, 1975]. Вона зазначала, що житла мали стовпову конструкцію з дерев'яним каркасом, обплетеним лозою й обмазаним глиною. Це підтверджувалося наявністю стовпових ям і завалів обмазки з відбитками лози. Опалювальні споруди в житлах мали вигляд вогнищ, розташованих в округ-

ISBN 966-02-3186-5

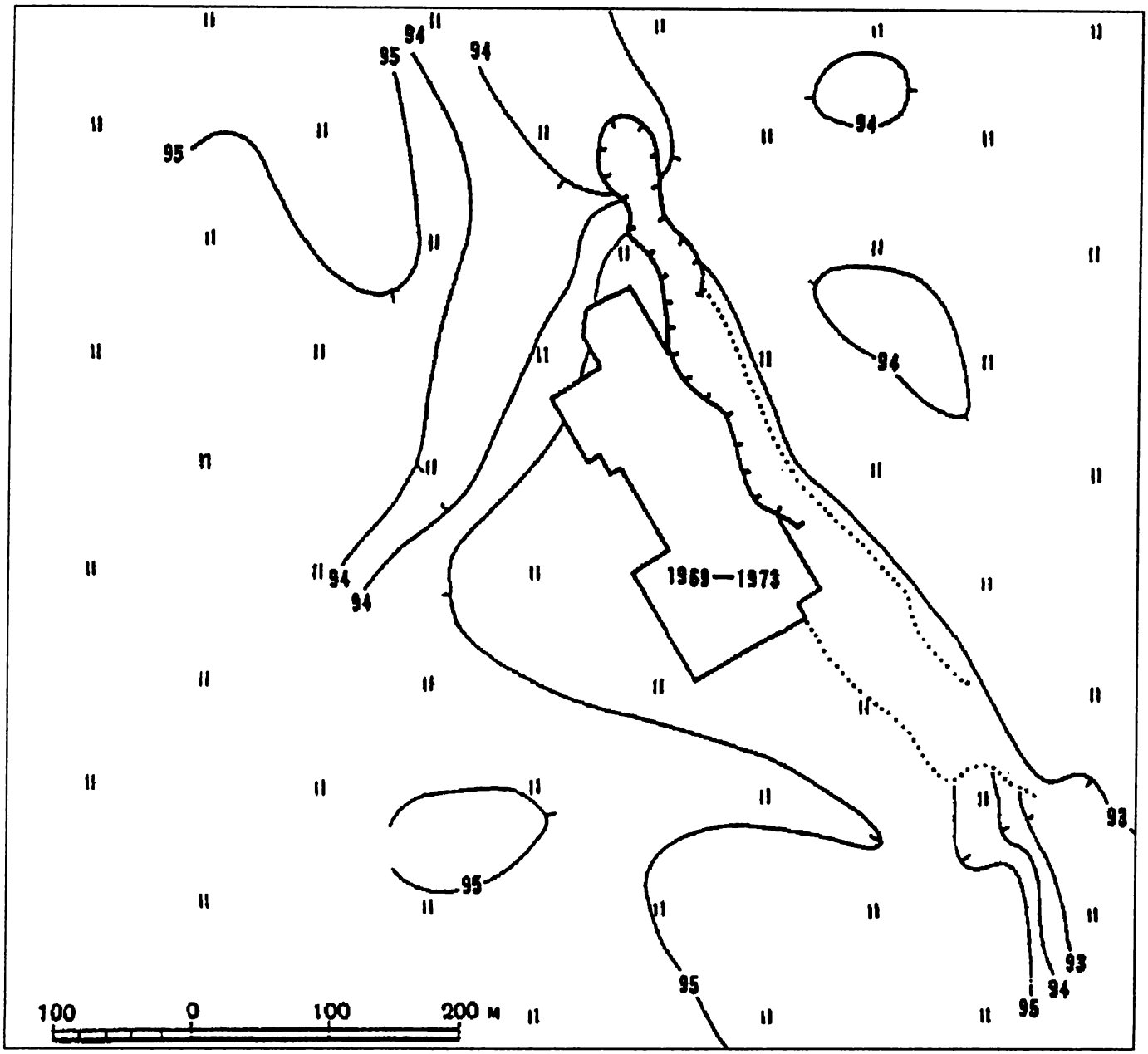

Рис. 2. Топографічний план поселення Луг IV (Оболонь) з межами розкопів 1969—1973 рр. (крапками показані межі зруйнованої ділянки) [Шовкопляс, Гавритухин, 1993, с. 53].

лих лінзоподібних ямах діаметром до 1 м і глибиною 0,2 м, або глинобитних черенів вогнищ діаметром до 1,5 м і висотою до 0,2 м. На думку дослідниці, вогнища у ямах належать до більш раннього, а черені до більш пізнього періоду. На жаль в тексті є помилки. Зокрема, йдеться про 66 жител, у той час, як у звітах зафіксовано 64, що і відповідало дійсності [Шовкопляс, 1975].

Деякі відомості про житла поселення Луг IV вміщені у монографії А. М. Обломського і Р. В. Терпиловського [1991]. У ній подано параметри 54 неушкоджених жител пізньолатенського і ранньоримського часу. Автори вважають, що житла мали не лише каркасно-плетневу, а й зрубну і каркасно-стовпову конструкцію стін. Особливо відзначалася наявність у кількох випадках центральних стовпів.

Під час опрацювання архівних матеріалів виникла низка проблем. Головною була невідповідність креслень жител і їхніх описів у звітах. На планах розкопів позначені тільки контури жител. Креслення виконані на окремих аркушах у масштабі 1 : 10. При порівнянні їх з текстом звіту виявилося, що на деякі креслення взагалі не нанесені деталі, зазначені у

ISBN 966-02-3186-5

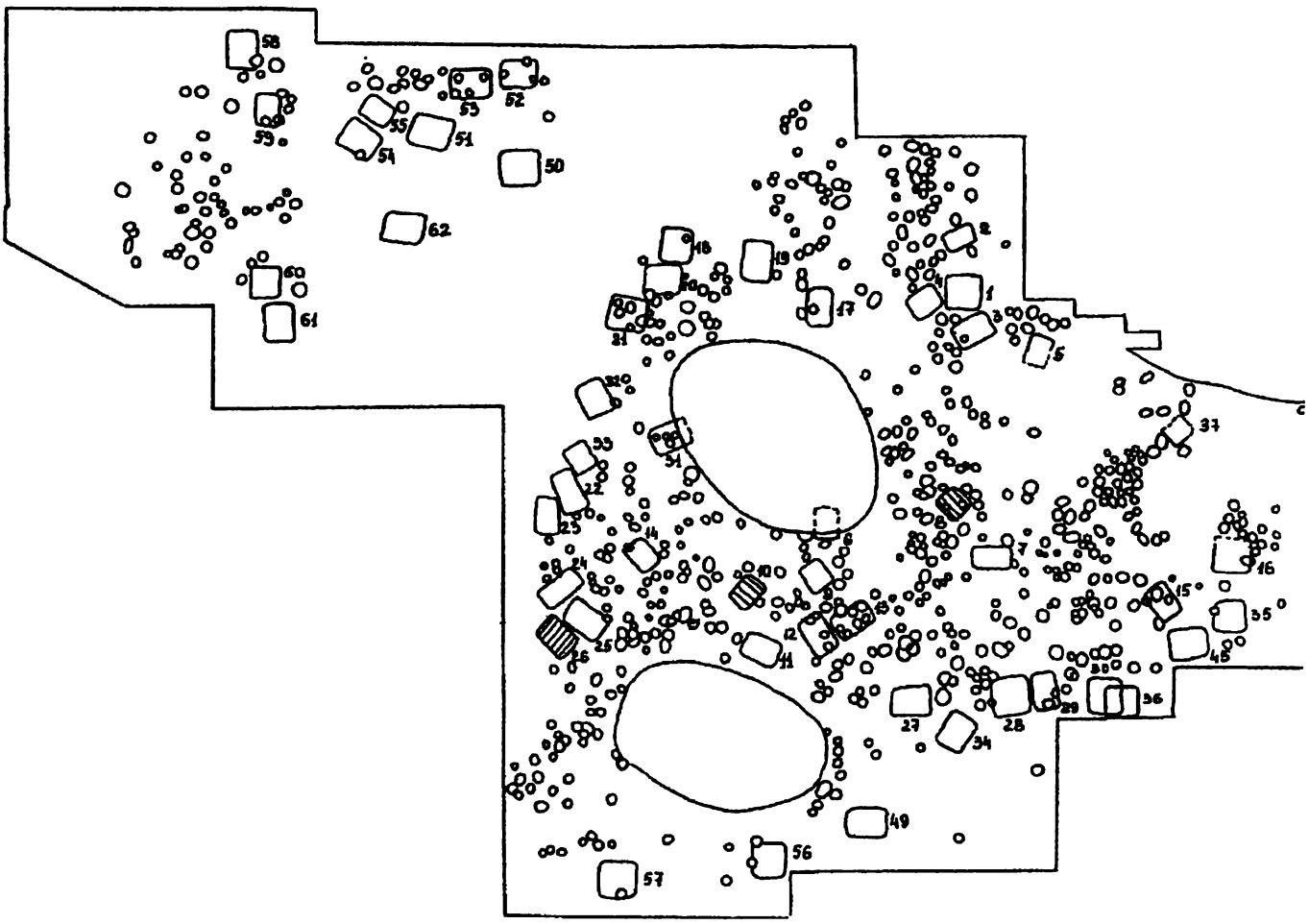
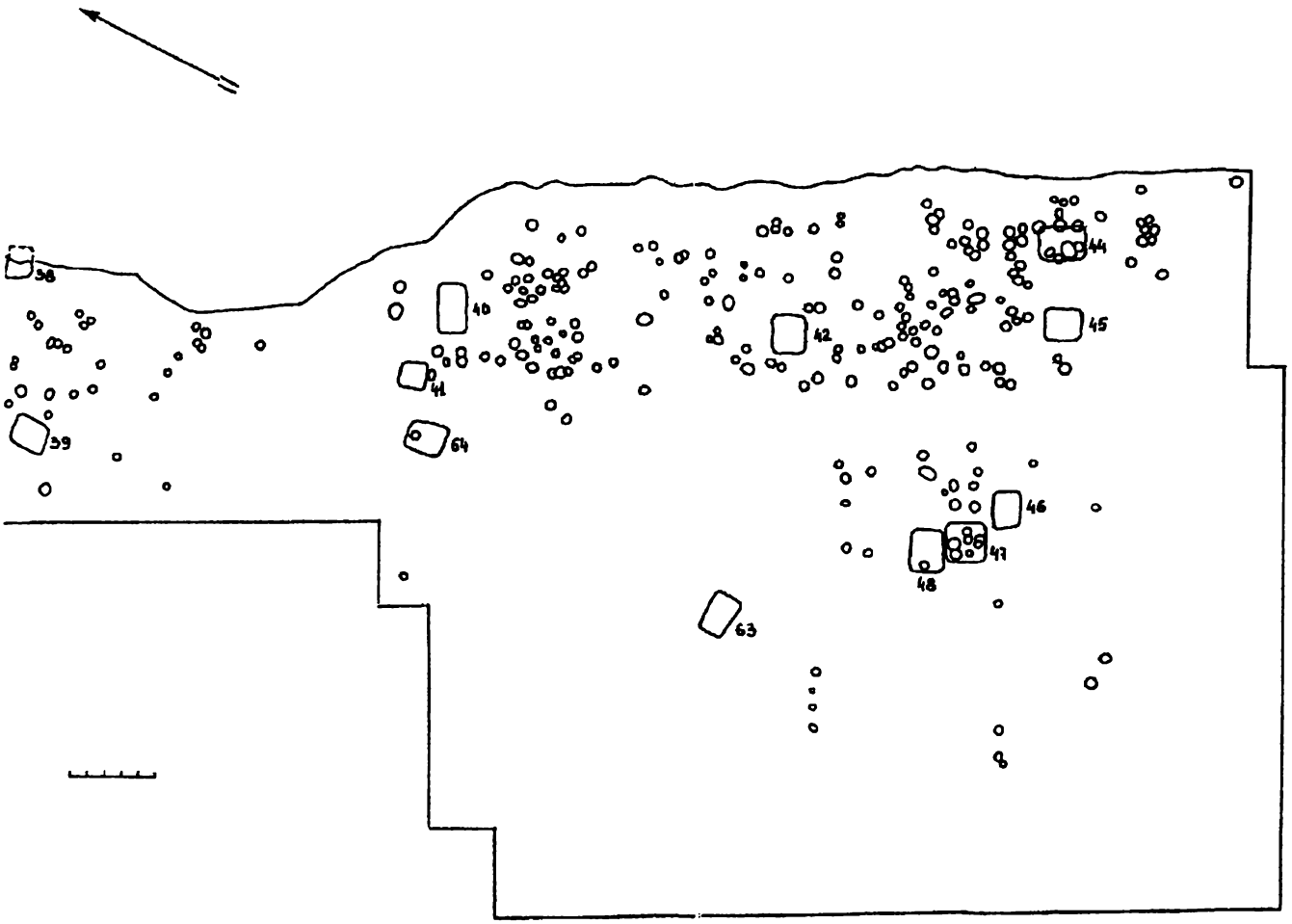

Рис. 3. План розкопу

звіті: житла 1, 2 — наведений тільки контур і не нанесені вогнища; житла 7, 9, 11, 12, 18, 22, 27 — не вистачає описаних стовпових ям або завалів обмазки; на кресленні житла 62 під стіною розміщено напис «завал обмазки». В описі житла 64 є лише фраза про дослідження долівки навколо вогнища, опис власне вогнища і його креслення відсутні.

Часто не співпадає орієнтація об'єктів у описах і кресленнях. Ця помилка присутня майже на всіх кресленнях, за винятком жител 13, 15, 34, 46, 54, 55, що ставить під сумнів достовірність або креслень, або тексту звіту. На жаль, у науковому архіві Інституту археології НАН України зберігається лише один польовий щоденник за 1968 р. Порівняння його з текстом звіту за зазначений рік показало, що останній є практично повною копією щоденника. Креслення, як уже згадувалося, виконані в масштабі 1 : 10 з використанням циркуля і лінійки. Зокрема, ідеально кругле глинобитне вогнище житла 62 саме по собі викликає сумнів. У цілому створюється враження, що креслення виконувалися за ескізами і описами щоденника вже в стаціонарних умовах. Саме цим можна пояснити відсутність деталей, зокрема, завалів стін, які можна зафіксувати тільки у польових умовах, і помилки з орієнтацією. Таким чином, використовувати плани жител поселення Луг IV необхідно з певною обережністю. До того ж серед матеріалів відсутні нівеліровочні відмітки і стратиграфічні розрізи як розкопу, так і окремих жител. Усе це надзвичайно ускладнює роботу з матеріалами поселення Луг IV.

ISBN 966-02-3186-5

поселення Луг IV (Оболонь).

За конструктивними особливостями житла поселення Луг IV можна розділити на кілька типів. За основу був прийнятий дихотомічний принцип типологізації будівель, що полягає в їх розподілі на каркасні та з несучою стіною. У каркасному будинку покрівля спирається на стовпи каркаса, вертикальні чи доповнені розкосами (фахверк), а заповнення порожнеч між ними (дощате, плетневе, земляне й ін.) несе лише ізолюючу функцію, але не працює на стискування. Несуча стіна працює на стискування усією своєю масою, тому що покрівля спирається на неї.

Конструкція стін була обрана як головна ознака, у зв'язку зі своєю низкою варіабельністю, на відміну від глибин котлованів, типів опалювальних споруд і їх розташування, хоча їх теж необхідно враховувати. Як вже зазначалося, Г. М. Шовкопляс вважала, що всі житла поселення мали традиційну для зарубинецької культури каркасно-плетневу конструкцію стін [Шовкопляс, 1975]. Це частково підтверджується і матеріалом: житла 15, 20, 22 і 59 мають всі ознаки такої конструкції. У них по периметру розташовано від 12 до 14 стовпових ямок діаметром від 14 до 20 см і глибиною від 10 до 25 см (рис. 4, *1*). У житлах 11, 16, 17, 23, 27, 28, 29, 30, 34, 40 стовпові ямки тих же розмірів збереглися частково і не утворюють замкнутого контуру (рис. 4, *2*). Можливо вони також мали каркасно-плетневу конструкцію. Про це свідчать і згадки про завали обмазки стін, зокрема у житлі 11. Хоча можна припустити й інший варіант конструкції. Відповідно до етно-

ISBN 966-02-3186-5

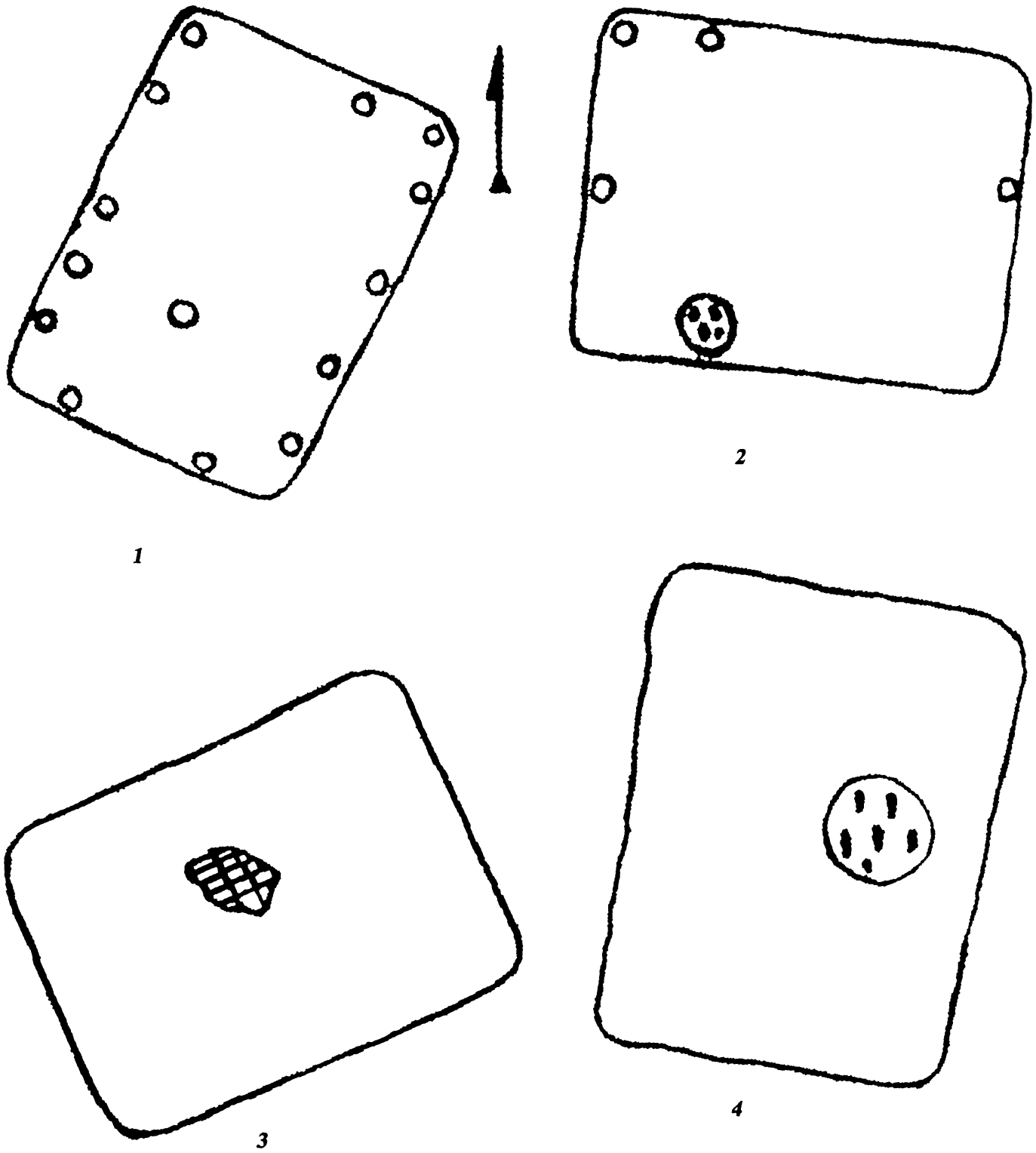

Рис. 4. Житла поселення Луг IV (Оболонь): *1* — житло № 15; *2* — житло № 34; *3* — житло № 46; *4* — житло № 54.

ISBN 966-02-3186-5

графічних джерел, щодо житлобудівництва XIX — початку XX ст. [Материальная культура..., 1979, с. 17—19; Зеленин, 1991, с. 290—291], через знищення якісного будівельного лісу (сосни), зруби поступово почали робити з верби, осики, вільхи тощо, тобто порід дерев, найбільш поширених на заплаві. Враховуючи топографію поселення, не виключено, що подібна ситуація могла скластися і тут. Нерівності колод листяного лісу, виникнення при складанні зрубу щілин між колодами — ці, а також інші недоліки будівництва могли сприяти розвиткові традиції обмазувати зруб зсередини і ззовні глиною.

На особливу увагу заслуговує житло 62, у якому вздовж східної стіни були зафіксовані фрагменти обмазки стіни, однак стовпових ям не було. До цього можна додати і житло 2, в заповненні якого згадуються шматки перепаленої глини. Її інтерпретували як зруйноване вогнище, однак це викликає сумнів, тому що якби воно належало до цього житла, то фіксувалося б не у заповненні, а на рівні долівки. Тому швидше за все мова йде про залишки стін. Імовірно, що житла 62 та 2 мали зрубну конструкцію стін, які були обмазані глиною. Цим і пояснюється наявність обмазки при відсутності стовпів.

У житлах 18, 32, 39, 41, 42 стовпові ямки збереглися або під однією із стін, або в одному з кутів. Можливо вони теж мали зрубну конструкцію з додатковою опорою на стовпи. Хоча ці стовпи могли бути пов'язані з ремонтом чи інтер'єром. До споруд того ж типу можна віднести житло 12, оскільки розташування ямок на його кресленні не зазначено, але є згадка про них у тексті звіту.

А. М. Обломський і Р. В. Терпиловський писали про наявність будівель з каркасно-стовповою конструкцією стін [Обломский, Терпиловский, 1991, с. 38], що викликає певний сумнів. Як вже було вказано вище, розмір усіх стовпових ямок стандартний — діаметр від 14 до 20 см, а глибина від 10 до 25 см. Такі параметри явно недостатні для забезпечення стійкості несучої конструкції в піску. Для цієї конструкції необхідна наявність мінімум чотирьох великих і глибоко вкопаних стовпів по кутах житла і, можливо, додаткових — при великій довжині стін. Подібна ситуація на поселенні Луг IV не зафіксована. У решті жител (41 будівля) ніяких конструктивних деталей всередині котлованів виявлено не було. Імовірніше за все, вони мали зрубну конструкцію стін. Більшість з них мало квадратну чи не занадто витягнуту прямокутну форму, що є характерним саме для такої конструкції і пов'язане з використанням одномірних колод (рис. 4, *3, 4*).

У цілому всі житла поселення Луг IV — це напівземлянки прямокутної чи близької до квадратної форми з розмірами стін 4,1—4,9×2,6—3,5 м, заглиблені в землю від рівня материка на 0,3—0,7 м. Виключенням можна вважати житло 4, заглиблене лише на 0,2 м, що робить його близьким до наземного. Долівка практично у всіх житлах рівна, піщана, за винятком житла 11, заглибленого на 0,3—0,4 м. На жаль, не зафіксовано, у яку сторону був перепад.

Не зовсім зрозуміла ситуація з чотирма глинобитними наземними відкритими вогнищами. Г. М. Шовкопляс вважала, що вони могли належати наземним житлам, сліди яких не збереглися. З іншого боку, на поселеннях цього періоду подібні вогнища зустрічаються і самі по собі, як залишки літніх кухонь.

Опалювальні споруди в житлах представлені вогнищами у ямах лінзоподібної форми діаметром 0,6—1 м (житла 16, 23, 34, 54 та ін.) (рис. 4, *2, 4*) і залишками глинобитних черенів вогнищ діаметром 0,5—1 м висотою до 0,2 м, у субконструкції яких, крім глини, використовувалася кераміка і каміння (житла 3, 52, 60). Вони знаходились в одному з кутів або під однією із стін. Тільки в одному випадку вогнище розташоване у центрі житла 46 (рис. 4, *3*).

Г. М. Шовкопляс вважала, що житла на поселенні утворювали три витягнуті овали на найбільш підвищених ділянках місцевості [Шовкопляс, 1988, с. 235]. Є. В. Максимов вважав, що житла утворювали кілька кілець, всередині яких були господарчі структури [Максимов, 1982, с. 91—92]. На думку Р. В. Терпиловського, кількість жител на поселенні була значно більшою. Але частина з них була знищена двома промоїнами розташованими у центральній частині поселення [Шовкопляс, Терпиловський, 2003, с. 179]. На наш погляд, планіграфія цієї частини якраз і обумовлена ямами округлої форми — старицями Почайни (рис. 3). Якщо враховувати їх походження, то швидше за все вони існували до виникнення поселення. На користь цього говорять кілька фактів. По-перше, якби русло проходило по поселенню, воно було б набагато більше пошкоджено. По-друге, поселення було розташоване на підвищенні, яке, швидше за все, утворилося піз-

ISBN 966-02-3186-5

ніше. За топографічним планом, опублікованим Г. М. Шовкопляс та І. О. Гавритухіним [Шовкопляс, Гавритухин, 1993, рис. 1], балтійська відмітка поселення складає +94 м. Відповідні відмітки на Подолі, що межує з Оболонню, від +99 до +102 м. Рівень же давньоруських горизонтів, що піддавалися затопленню під час повеней Дніпра раз у 15—30 років — +97 м і нижче. Тому можна вважати, що відмітка +94 м також затоплювалася. По-третє, непрямим свідченням можна вважати і саму назву «Оболонь», що є народним позначенням низьких заболочених місць. По-четверте, до звіту Г. М. Шовкопляс за 1973 рік додається довідка-опис ґрунтового розрізу, виконаного інститутом «Укрземпроект» на території поселення [Шовкопляс, Звіт 1973]. Ґрунтознавці за цим описом дали висновок про намивний характер шарів, розташованих вище рівня похованих ґрунтів. Таким чином, можна стверджувати, що під час розливів Дніпра і Почайни територія поселення Луг IV затоплювалася.

Також у даному документі міститься інформація про те, що ґрунтові води залягали на глибині близько 1,5 м (необхідно прийняти до уваги штучне зниження рівня Дніпра через вплив антропогенних факторів). Це свідчить, що в час існування поселення стариці могли бути заповнені водою. Тому можна припустити, що житла центральної частини розташовувалися невеликими групами по 4—6 жител по берегах ям-стариць. Коливання води в них можна простежити по глибинах жител, що варіюються від 0,2 до 0,7 м. Наявність жител глибиною від 0,4 до 0,7 м побічно підтверджує теорію А. М. Обломського, Р. В. Терпиловського та О. В. Петраускаса про кліматичні зміни у І ст. н. е. За даними палеокліматичних реконструкцій у цей час у Східній Європі спостерігався період посухи, що призвело до зниження рівня грунтових вод, скорочення площ лісових масивів тощо [Обломський, Терпиловський, Петраускас, 1990, с. 24—26].

З огляду на надзвичайну хронологічну щільність матеріалів пам'ятки в пізньолатенський і ранньо-римський час можна припустити, що населення періодично залишало її у період максимальної повені Дніпра, а після зниження рівня води поверталося на те ж місце. На користь цього говорить практично повна відсутність випадків перекривань жител. Винятком є лише житло 36, що перерізає житло 30. Характерно, що така ситуація виявлена на периферії пам'ятки. У центральній частині, де забудова щільніша, житла будувалися поруч, іноді під кутом один до одного, але без перекривань. Певно на момент спорудження нових було добре відоме розташування жител попереднього часу. Також на користь проживання на поселенні одних і тих самих мешканців говорить одноманітність керамічних комплексів [Шовкопляс, Терпиловський, 2003, с. 178—190]. Зокрема зазначається, що розмір поселення, нехарактерний для цього періоду, пов'язаний із тривалим часом функціонування пам'ятки. Зверталася також увага на слабку насиченість комплексів матеріалом. Таким чином, можна припустити, що раз у 15—30 років населення було вимушене залишати поселення у зв'язку з повенями, але потім поверталося назад. Дніпровські розливи за давньоруськими літописами не тривали довше місяця.

Така ситуація повинна була позначитися на системі господарювання мешканців поселення Луг IV. Досить розвинена система землеробства підтверджується знахідками на поселенні сільськогосподарського інвентарю, зокрема серпів. Разом з тим, щовесни заплава могла підтоплюватися при розливах Дніпра, що не сприяло землеробству. Однак вона була практично ідеальною для скотарства на заплавних луках. Про те, що воно грало надзвичайно важливу роль у господарстві поселення, писала Г. М. Шовкопляс [1975]. Це підтверджується результатами аналізів остеологічного матеріалу з розкопок 1973 р. Більше 95% кісток тварин належали свійським тваринам. У процентному співвідношенні — це велика рогата худоба — 58,6% (19 особин), дрібна рогата худоба — 16,9% (8 особин), свиня — 14,8% (11 особин), кінь — 9,7% (5 особин). Також виявлена велика кількість кісток риб [Шовкопляс, Звіт 1973].

Непрямим свідченням значення скотарства для цієї території можна вважати матеріали з історії Києва. Оболонь і подібні до неї за структурою ґрунтів і висот області лівого берега Дніпра навіть у XVIII ст. згадуються як косовиці і вигони [Берлинський, 1991, с. 231]. В описі ґрунтового розрізу сучасний стан території поселення визначений як вигін. В ньому ж зазначено видовий склад рослинності: осока — 10%, різнотрав'я — 70%, решта — чагарники. У такий спосіб ми одержуємо підтвердження як високої вологості, так і придатності ділянки для випасу. У цілому можна зробити висновок про дуже високу роль скотарства

ISBN 966-02-3186-5

в житті поселення Луг IV. Саме собою землеробство також відігравало помітну роль. Найближчі досить родючі ґрунти знаходяться на третій надзаплавній терасі в 2—2,5 км від поселення. Але щоб до них дістатися, необхідно було переправитися через Почайну. Таким чином, саме місце розташування поселення свідчить про перевагу скотарства в житті його мешканців.

Практично безупинне функціонування поселення ставить його на особливе місце серед пам'яток типу Лютіж. Безупинний розвиток його без істотних катаклізмів підтверджується речовим матеріалом, керамічними комплексами, житлами. Як аргумент на користь існування на поселенні Луг IV жител зрубної конструкції з додатковими опорами на стовпи чи каркасних із закладкою А. М. Обломський та Р. В. Терпиловський приводять поодинокі залишки обмазки стін [Обломский, Терпиловский, 1991, с. 38]. Однак варто пам'ятати, що переважно зберігаються завали лише обпаленої глини. Невипалена глина могла просто розчинятися в заповненнях і культурному шарі, особливо на пам'ятці з підвищеною вологістю і ймовірними періодичними затопленнями. Відсутність великої кількості обпаленої обмазки стін говорить про те, що пожежі на поселенні були досить рідкими, а слідів глобальних пожеж взагалі не зафіксовано. Таким чином, можна припустити, що поселення Луг IV не піддавалося насильницькому знищенню.

Житла частково продовжують класичні зарубинецькі традиції у вигляді каркасно-плетневої конструкції, частково здобувають нові риси, характерні для більш пізніх пам'яток київської культури. Хронологічно розділити їх поки що неможливо. Для цього необхідна кореляція з керамічним і речовим матеріалом.

Якщо прийняти середній термін існування поселення між повенями в 15—30 років, то можна припустити, що скоріш за все житла розташовувалися компактними групами по 4—6 споруд. При існуванні пам'ятки впродовж мінімум 200 років, він нараховував, імовірно 10—12 будівельних горизонтів, часовий інтервал між якими, скоріше за все, був мінімальним.

До власне пізньозарубинецких жител за знахідками мисок почепського типу з упевненістю можна віднести лише житла 40, 47, 61. У такий спосіб вважати поселення Луг IV еталонним для ранньоримського періоду Середнього Подніпров'я [Обломский, Терпиловский, 1991, с. 37] можна з великою обережністю. Скоріше за все, ця пам'ятка є унікальним прикладом поступової трансформації зарубинецкої культури в пізньозарубинецьку. Імовірно, криза більшою мірою торкнулася тієї частини населення, що була орієнтована передусім на землеробство. Зміна клімату на більш сухий могла змусити його залишити високі тераси, більш придатні для землеробства, і переселитися в заплави, що у будь-якому випадку залишалися більш вологими. Населення ж, що мешкало в таких умовах, імовірно, могло залишатися на своїх місцях. До пам'яток такого типу відноситься і поселення Луг IV. Займаючи вигідне становище як у господарському, так і в торговому плані воно продовжувало існувати протягом як мінімум 200 років. Про вдале розташування пам'ятки з огляду торговельних шляхів свідчать знахідки фрагментів амфор, що і датують поселення.

Таким чином, відсутність достатньої кількості добре досліджених пам'яток I—II ст. н. е. у Середньому Подніпров'ї робить передчасним традиційний погляд на поселення Оболонь, як класичне для пізньозарубинецького часу.

Виходячи із зауваження А. М. Обломського про датування поселення Луг IV I ст. н. е., яке було висловлене під час дискусії на конференції «100-летие деятельности Василия Алексеевича Городцова в Государственном Историческом музее», постають нові проблеми щодо його інтерпретації. Цілком імовірно, що ситуація, яка спостерігається на поселенні Луг IV, може виявитись типовою для Середнього Подніпров'я. На користь цього свідчить те, що поселення у заплавах з'являються наприкінці I ст. до н. е. — початку I ст. н. е., тобто до остаточної кризи зарубинецької культури. До того ж, деякі з них мають досить широке датування I ст. до н. е. — I ст. н. е.

Взагалі поселення Луг IV впевнено можна віднести до найбільш цікавих пам'яток пізньолатенського і ранньоримського періодів. Комплексний аналіз жител, керамічних комплексів і речового матеріалу може допомогти в розв'язанні проблеми зміни зарубинецьких старожитностей пізньозарубинецькими.

ISBN 966-02-3186-5

ЛІТЕРАТУРА

Берлинський М. Ф. Історія міста Києва.— К., 1991.

Гопак В. Д., Шовкопляс А. М. Черный металл зарубинецкого поселения Оболонь в Киеве // СА.— 1983.— № 4.— С. 154—160.

Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография.— М., 1991.

Максимов Е. В. Зарубинецкая культура на территории УССР.— К., 1982.

Материальная культура компактных этнических групп на Украине. Жилище.— М., 1979.

Обломский А. М., Терпиловский Р. В. Среднее Поднепровье и Днепровское Левобережье в первые века нашей эры.— М., 1991.

Обломский А. М., Терпиловский Р. В., Петраускас О. В. Распад зарубинецкой культуры и его социально-экономические и идеологические причины.— К., 1991.

Шовкопляс А. М. Отчет о раскопках поселения зарубинецкой культуры в Киеве на берегу Почайны (ур. Луг IV) // НА ИА НАНУ.— № 1968/25в.

Шовкопляс А. М. Раскопки в Киеве на берегу Почайны // НА ИА НАНУ.— № 1967/59.

Шовкопляс А. М. Отчет о раскопках в Киеве на урочище Луг в 1969 г. // НА ИА НАНУ.— № 1969/20а.

Шовкопляс А. М. Отчет о раскопках зарубинецкого поселения в Киеве на Оболони (ур. Луг) // НА ИА НАНУ.— № 1970/27.

Шовкопляс А. М. Отчет о раскопках в Киеве на Оболони в ур. Луг IV в 1971 году // НА ИА НАНУ.— № 1971/18б.

Шовкопляс А. М. Отчет о раскопках зарубинецкого поселения в Киеве на Оболони (ур. Луг) // НА ИА НАНУ.— № 1972/34в.

Шовкопляс А. М. Отчет о раскопках поселения зарубинецкой культуры в Киеве на Оболони в 1973 г. // НА ИА НАНУ.— № 1973/22.

Шовкопляс А. М. Работы на Оболони в Киеве // АО 1974.— М., 1975.— С. 373, 374.

Шовкопляс А. М. Древние и раннесредневековые славянские памятники на территории Киева // Труды V Международного конгресса археологов-славистов.— К., 1988.— Т. 4.— С. 235—240.

Шовкопляс Г. М. Бронзові вироби з Оболоні // Шляхи становлення Національного музею історії України: від першовитоків до сьогодення.— К., 1994.— С. 3—15.

Шовкопляс А. М., Гавритухин И. О. Комплексы пражской культуры с Оболони и некоторые проблемы изучения памятников типа Корчак // КСИА.— 1993.— Вып. 208.— С. 52—62.

Шовкопляс Г. М., Терпиловський Р. В. Кераміка рубежу нашої ери з поселення Оболонь у Києві (попередні спостереження) // Старожитності І тисячоліття нашої ери на території України.— К., 2003.— С. 178—190.

Щукин М. Б. На рубеже эр.— СПб., 1994.

ISBN 966-02-3186-5

Д. Н. Козак

ПОСЕЛЕННЯ ГОТІВ НА ХРІННИЦЬКОМУ ВОДОЙМИЩІ (с. ХРІННИКИ, ур. ШАНКІВ ЯР)

Пам'ятки археології в районі Хрінницького водосховища між селами Хрінники — Набережне— Товпижин вже давно відомі широкому загалу — любителям старовини і науковцям.

Неодноразово в різних місцях по берегах водосховища проводилися розвідкові роботи і невеликі дослідження (М. А. Пелищишин, Т. В. Бітковська, Б. А. Прищепа).

Поселення різних епох, розміщені на берегах водосховища, інтенсивно руйнуються при обвалах високих берегів. На очах у воді опиняються частини житлових та господарських об'єктів. Речі з цих об'єктів, а також культурного шару поселеннь, стали власністю численних колекціонерів, випадкових людей, рибалок, місцевих любителів старовини. Лише у Луцьку у різних осіб знаходиться більше тисячі унікальних предметів різних періодів: кремінних знарядь праці, ліпних посудин, фібул, шпор, пряжок, гребенів тощо.

У 1993 році на одній з таких пам'яток, між селами Набережне (Цегельня) та санаторієм «Хрінники», в урочищі Шанків Яр почалися планомірні рятувальні роботи. Завданням досліджень було проведення рятівних робіт, в першу чергу, на об'єктах, які руйнуються, з наступним дослідженням берегової лінії шириною 6—12 м.

За нашими спостереженнями сьогодні знищено 20—30 м берегової лінії. Залишки пам'яток займають смугу шириною не більше 10—15 м, а в окремих місцях до 5 м.

Пам'ятки розташовані на верхній терасі високого берега, який має найбільшу висоту у західній частині урочища, навпроти санаторію «Хрінники», і поступово знижується до північного сходу у напрямі до Цегельні (с. Набережне) на відстані 40—50 м від русла лівого берега р. Стир. З напільної сторони за 10—20 м від берега починається схил, який переходить в заболочені ділянки. Висота берега складає 10—15 м. Довжина пам'ятки — 650 м вздовж берега, ширина збереженої частини 10—15 м.

Культурний шар поселення досить потужний — від 1,5 м у західній частині до 0,4 м на протилежному краї, тобто його потужність зменшується відповідно до зниження берегової тераси.

Культурний шар насичений матеріальними залишками різних епох: періоду бронзи, ранньозалізного часу, поморсько-кльошової, пшеворської та зубрицької культур, вельбарських старожитностей, культури ранньосередньовічних слов'ян, культури типу Луки-Райковецької та періоду Київської Русі (X—XI ст.). Об'єкти всіх цих епох, територіально не виділяються і розташовані по всій площі пам'ятки. Найбільш інтенсивними є залишки поселення вельбарської культури та поселення X—XII ст.

Багаторічними спостереженнями встановлено, що поселення готів — носіїв вельбарської культури, займає в основному середню частину урочища. По краях урочища його сліди дуже слабкі. Житлові і господарські споруди концентруються групами по 4—5 в кожній. Як правило, групи, віддалені одна від одної простором 10—15 м, складаються з одного наземного житла типу «штальхаус» та кількох півземлянок або наземних будівель звичних розмірів, господарських споруд і ям-погребів (рис. 1).

Всього за період 1993—2003 рр. на поселенні вздовж берега закладено 20 розкопів, в яких досліджено площу 4800 м². На цій площі виявлено залишки 23 жител, 7 господарських споруд та

© Д. Н. Козак, 2004

ISBN 966-02-3186-5

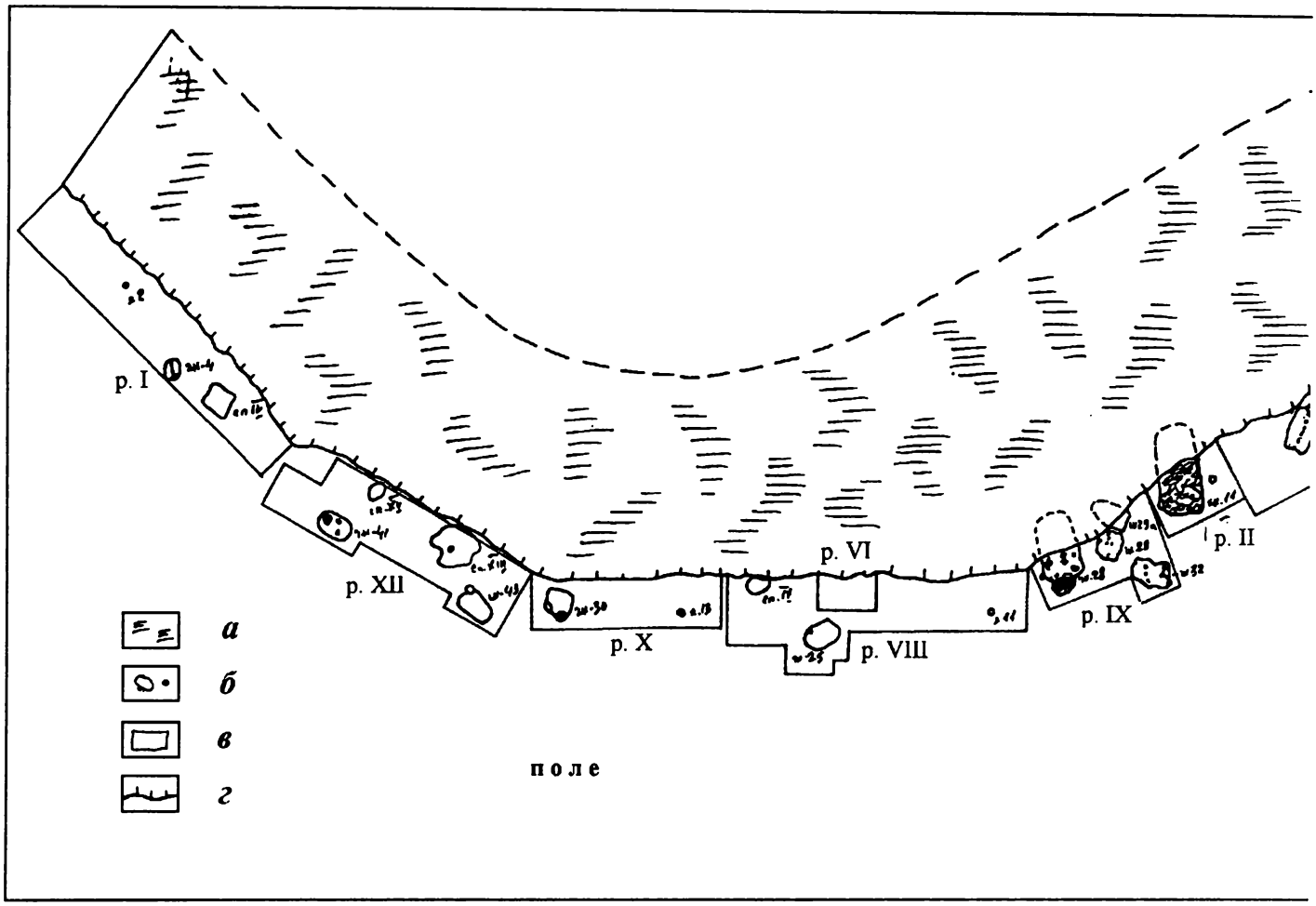

Рис. 1. Загальний план дослідженої площі в ур. Шанків Яр з об'єктами вельбарської культури:

12 ям-погребів. Крім того, поза межами об'єктів знаходилося кілька глинобитних вогнищ та дві площадки, викладені галькою. Призначення останніх не встановлено.

Житлові споруди

Житлові будівлі на поселенні виділялися за розмірами заглибленої частини, правильністю контурів, характером стін, утрамбованістю долівки, наявністю певних елементів інтер'єру (материковий останець-прилавок, стовпові ями, вогнище-піч, підвальна яма тощо).

За способом будівництва стін, заглибленістю долівки, формою контурів, житлові споруди досить різноманітні, що свідчить про відсутність усталених традицій у житлобудівництві вельбарської культури, а можливо, різноетнічний склад мешканців поселення.

Усі житлові споруди, за розташуванням долівки, можна розділити на дві групи: житла із заглибленою в землю нижньою частиною і житла з долівкою на рівні поверхні. Перші складають більшість і становлять 65% (16 з 23), другі — 35% (7 з 23) (рис. 2—26).

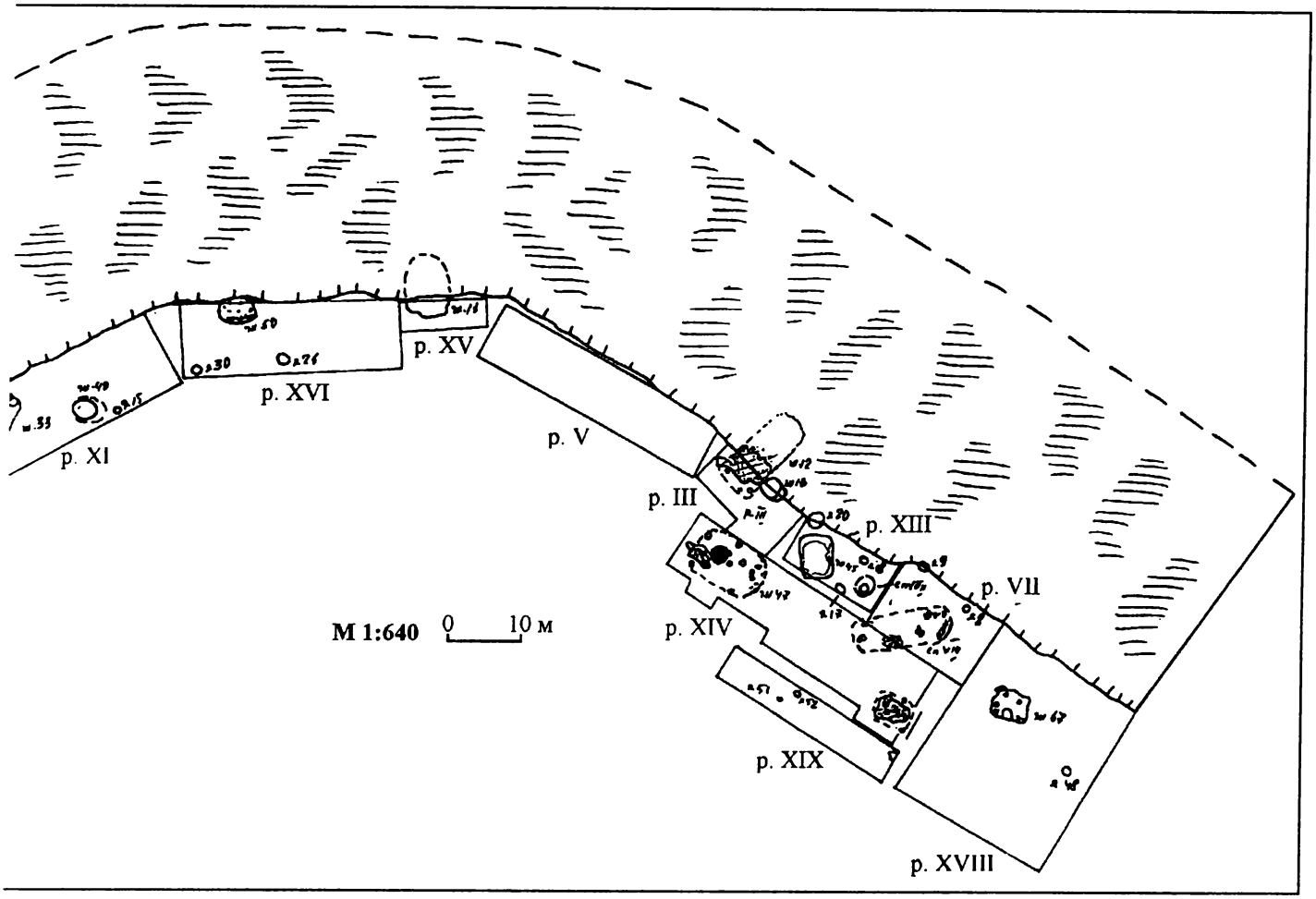
У свою чергу заглиблені житла за формою поділяються на квадратні (4), прямокутні (8), овальні (2) та видовжено-прямокутні (типу «штальхаус).

Площа півземлянок коливається від 12 до 16 м^2, висота земляних стін від 0,2 до 0,8 м. Орієнтація жител не є витриманою: 10 з них орієнтовані стінами за сторонами світу, а 6 — кутами (рис. 2, 4, 6, 10, 13, 15, 18, 24, 26).

У семи житлах-півземлянках при одній із стін залишилися материкові останці-прилавки. Вздовж останців у кількох житлах простежені стовпові ямки — основи дерев'яних конструкцій, якими такі останці обшивалися (житло 50). У чотирьох півземлянках у підлозі розміщалися підвальні ями. Їх діаметр від 0,6 до 1 м і глибина 0,3—0,6 м від рівня підлоги (рис. 2, 4, 6, 10, 13, 18, 26).

Стіни у півземлянок добре збережені, здебільшого рівні. Долівка глиняна, завжди дуже міцно утрамбована з вибитими ямками та нерівностями. Лише у житлі 29а долівка та стіни були підмазані товстим шаром чорної болотної землі. У житлі 67, за формою близькому до квадратного, крім материкових останців та підвальної ями, біля східної сті-

ISBN 966-02-3186-5

а — знищена частина поселення; *б* — об'єкти; *в* — межі розкопів; *г* — берегова лінія.

ни простежений вхід. Він визначений за сходинкою, вибраною у стіні південно-західному куті. З обох боків від входу розміщалися стовпові ямки діаметром 0,4 м і глибиною 0,25 і 0,45 м. Очевидно стовпи, вкопані тут, були основою дверей. Ширина сходинки 0,45 м, довжина — 0, 85 м (рис. 6).

Опалювальні споруди збереглися лише у чотирьох житлах. Ще у кількох житлових об'єктах у різних місцях на долівці вдалося простежити скупчення золи, вугликів, які визначали місце розташування вогнищ. Усі збережені опалювальні конструкції були збудовані з глини (житла 30, 41, 43, 54). У двох житлах це були вогнища, вимощені глиною, в одному житлі вогнище було викладене камінням. У житлах 30 та 43 глинобитні вогнища розміщалися на борту однієї із стін у куті. У житлі 41 вогнище було влаштоване у долівці, під короткою західною стіною. Воно розміщувалося у ямі овальної форми розмірами 0,95х1,48 м та глибиною 0,5 м від рівня долівки. Дно ями було засипане попелом, на якому знаходилася викладка з вапнякового каменя. Камінь сильно пропалений. На каменях була велика кількість попелу, лежали перегорілі дрова (рис. 13, 15, 24, 26).

У житлі 54 залишки глинобитного вогнища з інтенсивними включеннями вугликів та попелу розміщалися у нішоподібному заглибленні під материковим останцем-прилавком (рис. 26).

У більшості жител-півземлянок у долівці знаходилася велика кількість стовпових ям, більшість з яких розміщена по кутах і посередині протилежних стін. Їх діаметр від 0,2 до 0,5 м, глибина — 0,25—0,4 м від рівня підлоги. Це, ймовірно, сліди стовпів, які були основою стін. Судячи з цього, стіни мали стовпово-каркасну конструкцію і обшивалися дерев'яними жердинами або брусками. Судячи з наявності у заповненні котлована глини або обпалених шматків глиняної обмазки, стіни вимазувалися, принаймні з однієї із сторін. Дах був двосхилим. У трьох житлах (30, 31, 43) стовпових ям не було. Очевидно конструкція стін тут мала інший характер, можливо, була зрубною. Цікаво, що два з трьох цих жител мали квадратну форму.

У чотирьох житлах (29, 33, 50, 54) 4—6 стовпових ям розміщалися вздовж центральної осі долівки, очевидно, що стовпи, які тут стояли, не лише

ISBN 966-02-3186-5

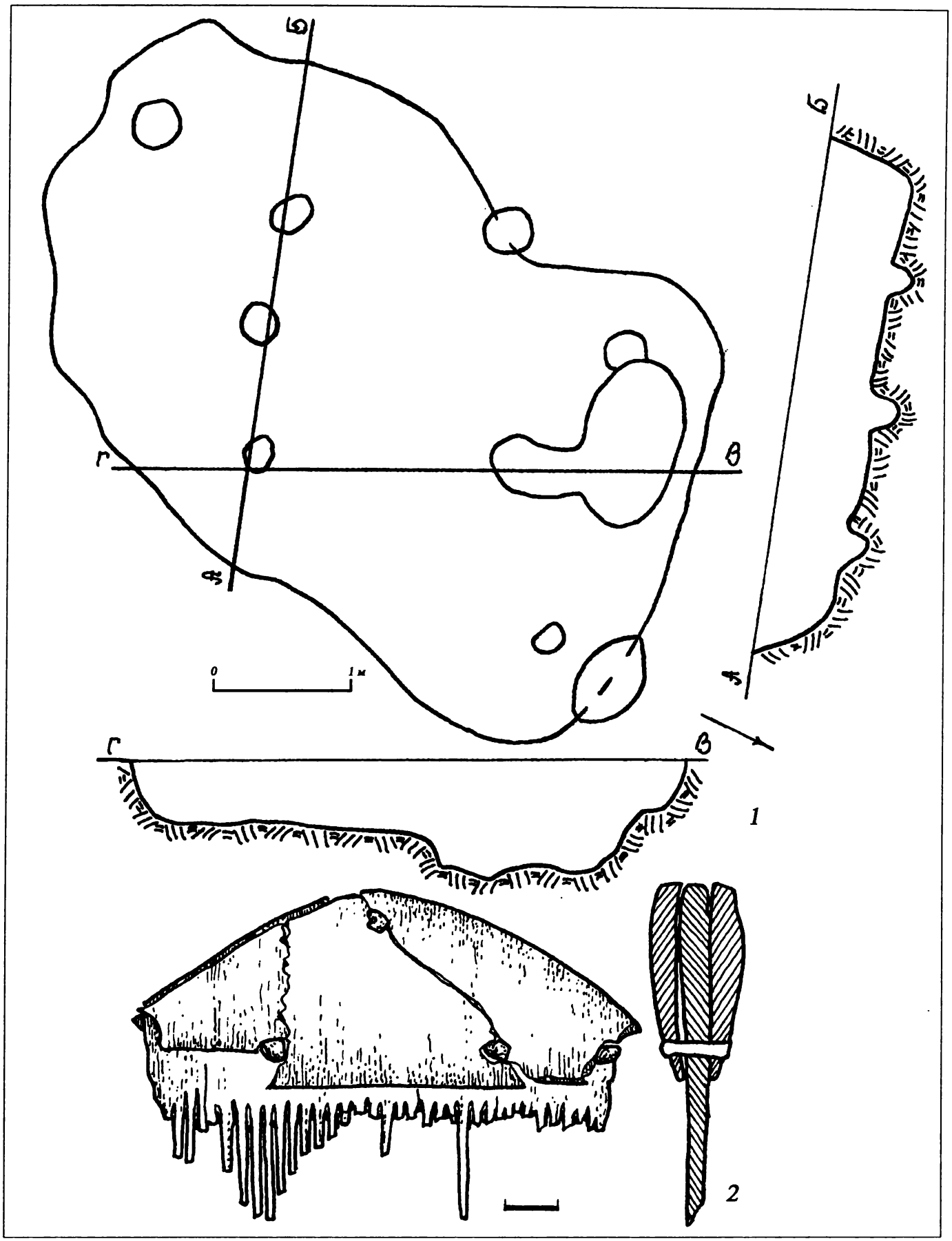

Рис. 2. Комплекс жилища 32 (фаза I).

ISBN 966-02-3186-5

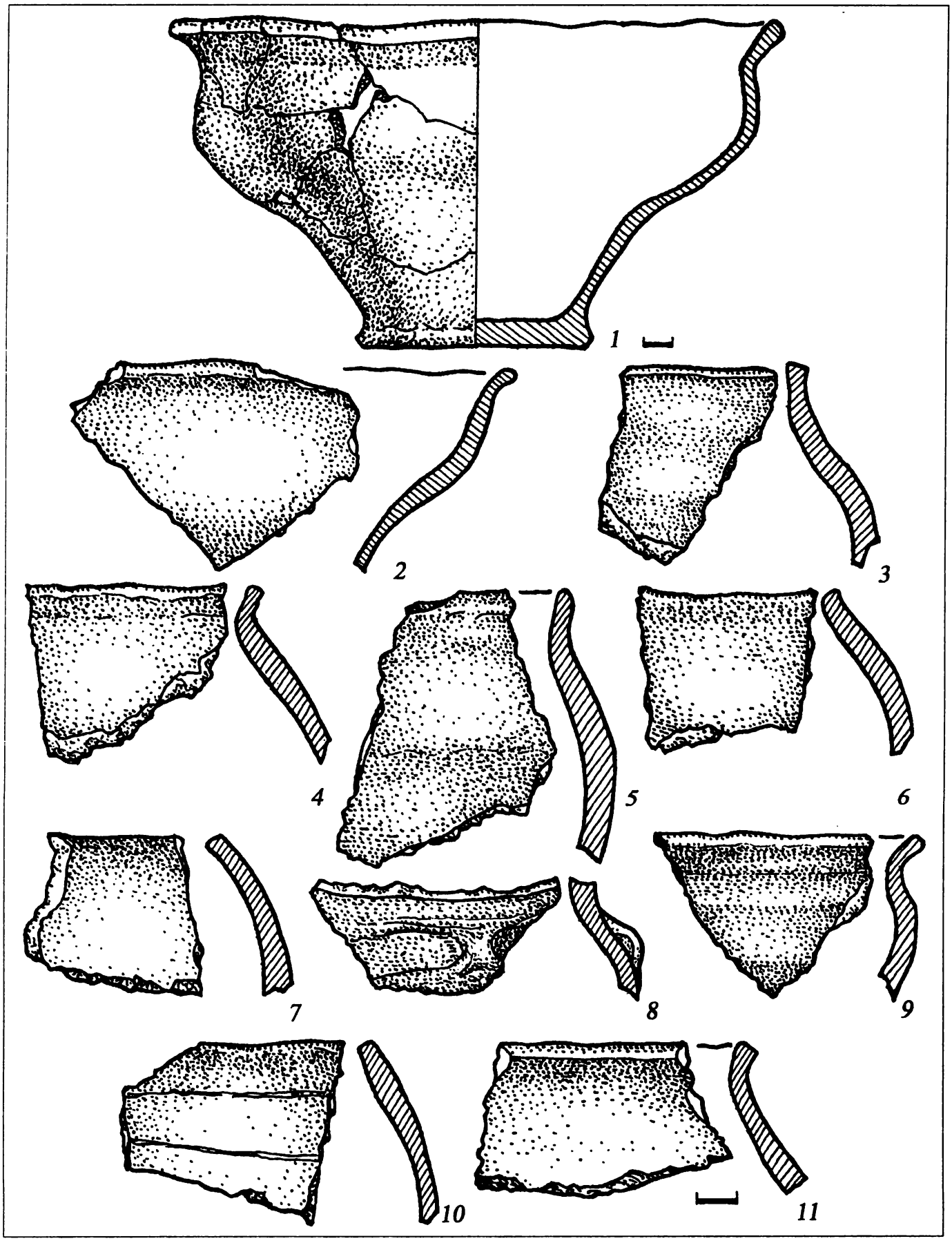

Рис. 3. Кераміка з житла 32: *1—11* — ліпний посуд.

ISBN 966-02-3186-5

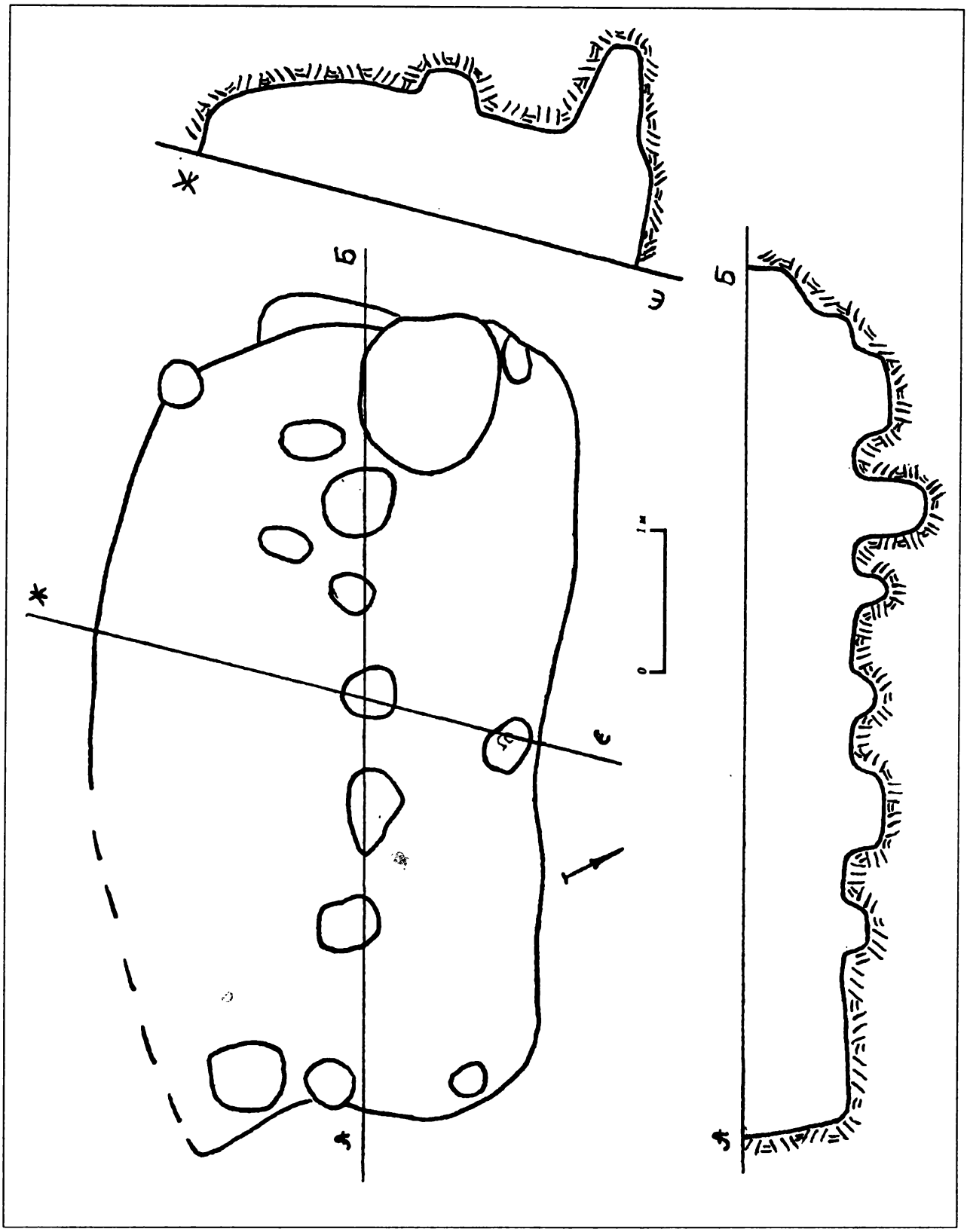

Рис. 4. План та розрізи житла 33 (фаза I).

підтримували поздовжню балку стелі, але й ділили площу житла на дві половини (рис. 4, 10, 18, 26).

У житлі 33 такі стовпи ділили площу житла на північну і південну частини. Північна частина була вужчою за південну, і мала дуже міцно утрамбовану долівку. Південна частина ширша, але долівка тут була утрамбована слабо, під стіною сліди утрамбованості зовсім не помітні (рис. 4).

ISBN 966-02-3186-5

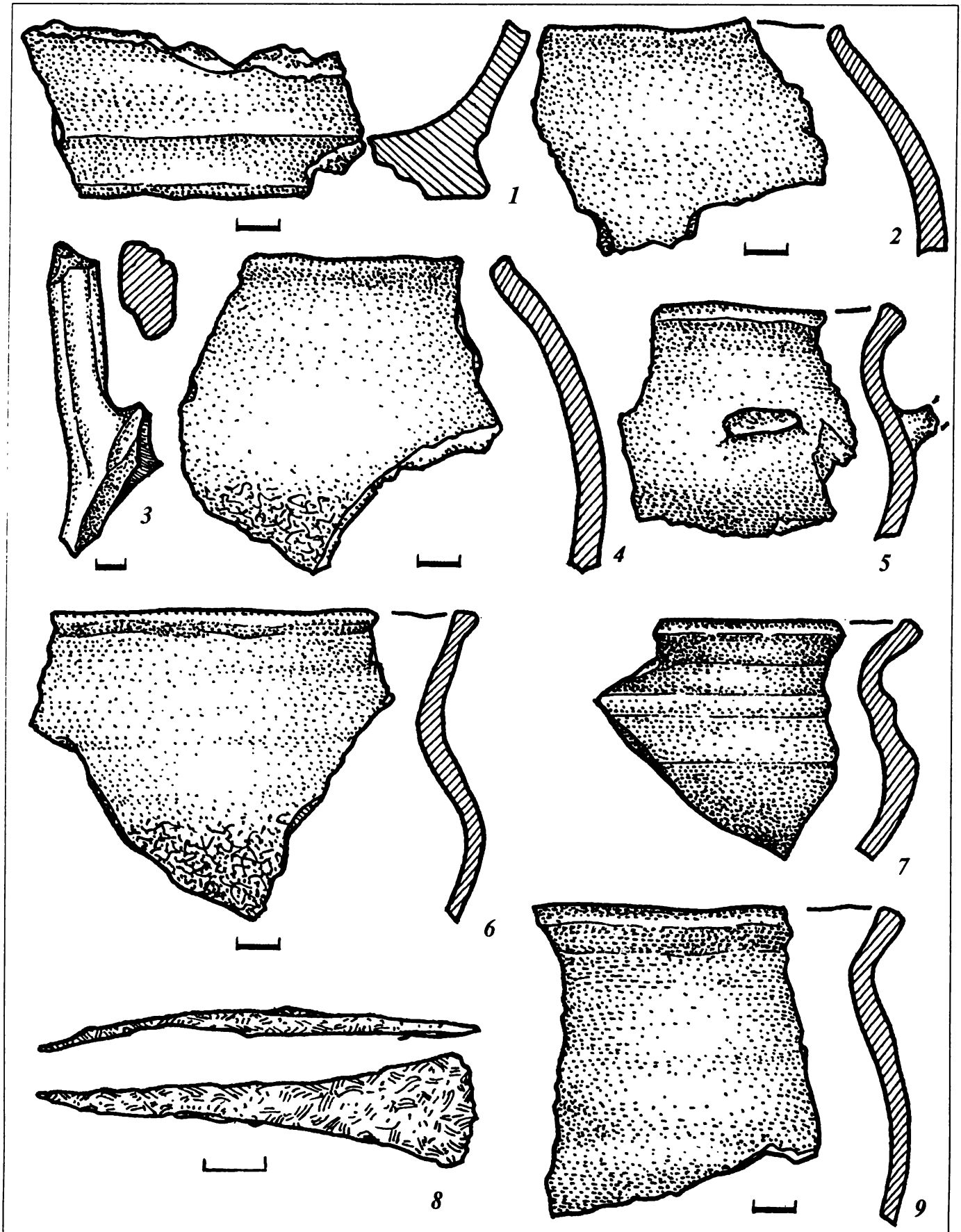

Рис. 5. Знахідки з житла 33: *1—2, 4—6, 9* — ліпний посуд; *3* — ручка від амфори; *7* — уламок сіролощеної гончарної миски; *8* — залізне долото.

ISBN 966-02-3186-5

Серед півземлянкових жител виділяється житло 28. Від житла залишилася його східна половина. Це була півземлянка прямокутної форми значних розмірів з сильно заокругленими кутами. Стіни житла дещо нахилені до низу. Долівка лінзовидна, сильно утрамбована, особливо у середній частині. Житло було орієнтоване довгими стінами за лінією схід—захід. Ширина споруди складає 5 м, довжина збереженої частини 4 м, висота земляних стін 0,5 м від рівня долівки. Судячи за пропорціями довжина житла могла складати 8—10 м.

Над східною і південною стінами, над заповненням житла лежав потужний шар глиняної обмазки з домішками органічних речовин (соломи, полови) товщиною 10—20 см. Серед обмазки збереглися великі шматки з відбитками округлих полін та дощок. Очевидно, стіни цього великого будинку-півземлянки побудовані за принципом «штальхауса» були потужними та вимазані товстим шаром глини, змішаної з соломою та половою. Судячи з розмірів стовпових ям, опорою стін були стовпи-колоди діаметром до 40 см.

Наземні житла за розмірами та конструктивними особливостями стін поділяються на три типи.

До першого типу належать житла 45 та 48. Вони мають близьку до квадратної у плані форму площею 16—20 м^2 і орієнтовані кутами (житло 40), та стінами (житло 48) строго за сторонами світу. Зверху ці житла фіксувалися у вигляді потужного завалу глиняної обмазки товщиною 0,4—0,5 м. На великих уламках є відбитки дерев'яних конструкцій округлої форми товщиною 0,4—0,5 м та дощок шириною 5—8 см. Завали мали овальну форму розмірами 3,5—3,8 м і вміщалися у контури площі житла. У західній частині житла розміщалося глинобитне, округлої форми вогнище діаметром 0,8—1 м та товщиною череня 8—12 см. Черінь сірого кольору, дуже міцно випалений і знаходився під завалом глиняної обмазки (рис. 17).

Конструктивні особливості жител цього типу добре простежуються на споруді 45 (рис.17), де виявлено 7 стовпових ям, розташованих вздовж стін, діаметром 0,5—0,6 м та глибиною 0,38—0,58 м від рівня підлоги. Розташування стовпових ям та потужного завалу глиняної обмазки на підлозі свідчить, що житло мало стовпову конструкцію. Очевидно, у пази товстих стовпів вкладалися дошки шириною 5—8 см, які вимазувалися глиною для утеплення. Дах складався з округлих конструкцій і теж, очевидно, вимазувався глиною, завал якої простежений на підлозі. Вхід, шириною 1 м розміщався посередині довгої північної стіни. Двері утримувалися на двох потужних стовпах діаметром 0,34 і 0,38 м. Вогнище вимощене глиною знаходилося справа від входу під західною стіною (рис. 17). Долівка у житлах була підмазана шаром чорної болотної землі.

Другий тип наземних будівель складають житла, що відрізняються від першого типу дуже значними розмірами (житла 11 та 12). У німецькій літературі такі житла отримали назву «штальхаус» (рис. 8, 22). Одне з них (житло 11) збереглося наполовину, друге (житло 12) — приблизно на третину. Обидві споруди мали видовжено-прямокутну форму і були орієнтовані довгими стінами або кутами (житло 12) за сторонами світу. Розміри першого складали 6×12 м. Друге, при встановленій ширині 4,5 м, могло мати довжину до 20 м (рис. 22). Обидва житла фіксувалися за потужним суцільним шаром глиняної обмазки товщиною 20—30 см. У житлі 11 у південно-східному куті знаходилося глинобитне вогнище діаметром 1,3 м. Черінь лежав на вимостці і складався з уламків сильно спечених шматків глиняної обмазки товщиною 0,5 м. У житлі 12 (у відкритій частині) вогнища не було, зате виявлено у кутах потужні стовпові ями (діаметр 0,4—0,8 м, глибина 0,3—0,59 м від рівня підлоги). У житлі 11 слідів підлоги не простежено, у житлі 12 долівка була вимазана болотною землею брунатного кольору і дуже міцно витоптана.

Ще один тип наземного житла складають великі споруди прямокутної форми без завалів випаленої обмазки (житла 47 та 79). Обидві споруди добре збереглися (рис. 20).

Так, житло 47 зафіксоване за скупченнями розпорошеної глиняної обмазки, попелу від обгорілого дерева товщиною від 0,3 м по краях до 0,6 м посередині споруди. Це скупчення створювало мов би лінзу, випуклістю догори. Після зняття завалу виявилася велика кількість стовпових ям, які по периметру створювали прямокутник, великої наземної житлової споруди стовпової конструкції. Його розміри складають 6,5×12 м. Головними у житлі були вісім стовпів, розташованих вздовж стін симетрично один до одного. Їх діаметр від 0,4 до 0,8 м, глибина від 0,15 до 0,3 м від рівня долівки. Житло було орієнтоване кутами строго за сторонами світу, долівка вимазана чорною болотною землею і міцно утрамбована. З північно-західної і північно-східної сторін до крайніх ям додався ще один ряд стовпових ям, розміщених на відстані 0,4 м одна від одної, очевидно, якісь з цих стовпів були опорою дверей. У південній частині житла, ближче до південно-західної стіни розміщалося велике глинобитне вогнище розмірами 1,8×2 м. Черінь випалений до сірого кольору. Вогнище було оточене трьома стовпами, про що свідчать стовпові ями діаметром 0,3—0,4 м.

ISBN 966-02-3186-5

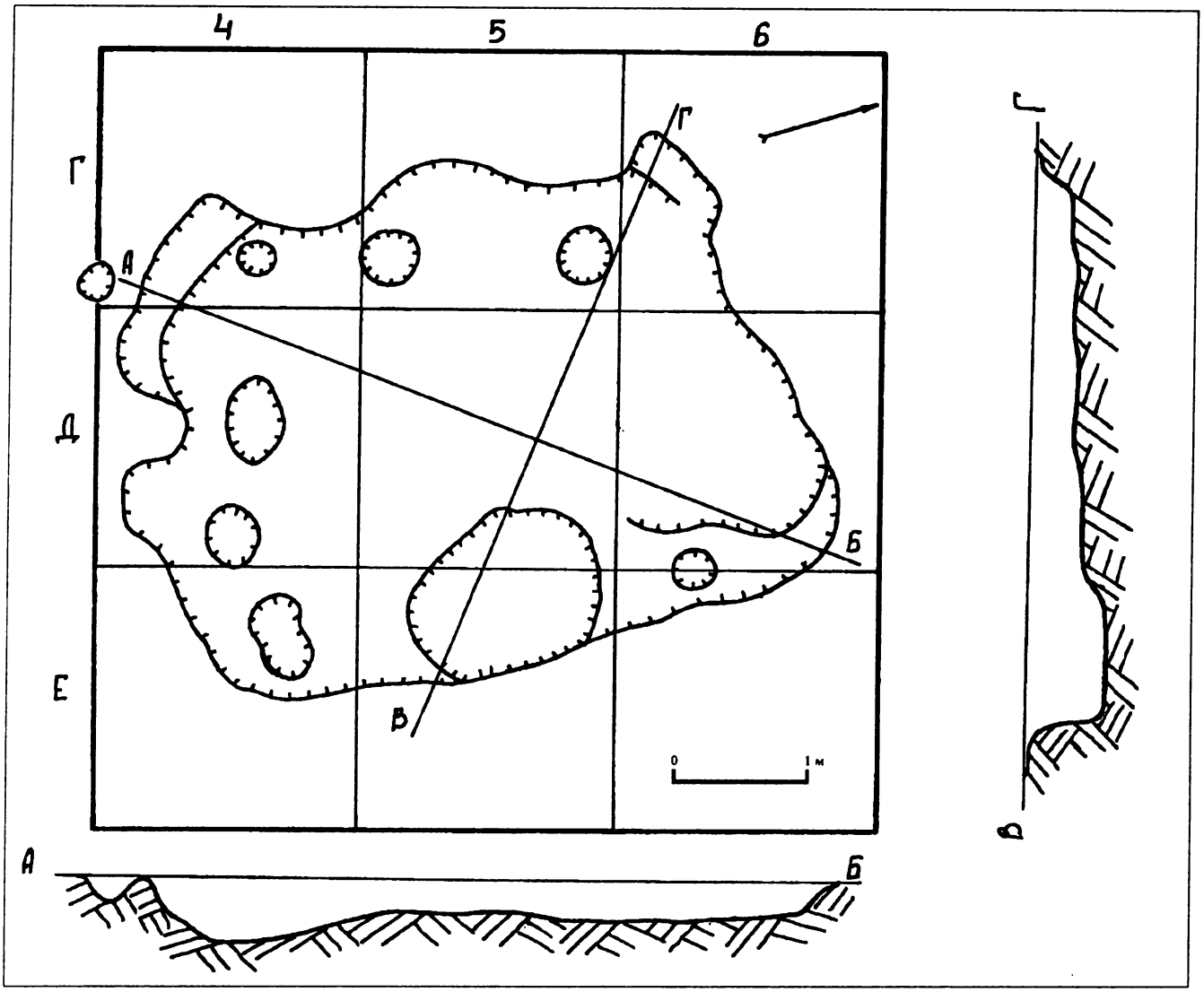

Рис. 6. План та розрізи житла 67.

Поряд з вогнищем знаходився завал перепаленої мергельної глини. Очевидно, вогнище у житлі мало огорожу з вогнетривкої мергельної глини.

Житло 79 конструктивно близьке до житла 47, але має ряд особливостей (рис. 20). Це була споруда наземного типу стовпової конструкції. Вона зафіксована на глибині 0,6 м від сучасної поверхні на шарі передматерикового чорнозему за спресованими скупченнями попелу і вугілля. Долівку житла утворювала не утрамбована, але спресована чорна вогка земля. Долівка старанно знівельована відносно давньої поверхні підсипкою з вогкого чорнозему. Не виключено, що долівка була вимощена дошками. Контури житла добре простежуються за рядом потужних стовпових ям, розташованих по кутах і посередині довгих стін. Судячи з їх розташування, житло мало прямокутну форму розмірами 4,2×6,85 м і було орієнтоване кутами за сторонами світу. Діаметр стовпових ям складав 0,6—0,8 м, глибина від 0,4 до 0,65 м від рівня підлоги. Дещо меншими були стовпові ями, розташовані посередині довгих стін (діаметр 0,4—0,55 м, глибина 0,25—0,5 м від рівня підлоги).

Приблизно у північно-східній третині підлоги знаходилося потужне відкрите вогнище, викладене твердим вапняковим каменем. Діаметр вогнища 1,2 м. Вогнище розміщене на земляній підсипці висотою 0,15 м проміжок між каменями забитий золою та попелом. Черінь відсутній.

Звертає на себе увагу відсутність серед будівельних залишків глиняної обмазки, а також розташування стовпових ям вздовж стін. Це дає підстави припустити наявність у цьому житлі зрубних стін.

При розчистці завалу житла виявлено велику кількість ліпного та гончарного посуду, багато предметів домашнього вжитку, прикрас. Серед посуду переважають уламки від гончарних посудин (128 уламків гончарних посудин і 65 уламків від ліпно-

ISBN 966-02-3186-5

го посуду). Серед перших — 62 уламки вінець, серед других — 23 уламки вінець. Гончарний посуд має у переважній більшості значну домішку піску, щільний випал. Серед форм частими є посудини-піфоси з широкими горизонтальними вінцями.

Серед інших предметів, виявлених у житлі, заслуговують на увагу залізна підв'язна фібула з трикутною спинкою, дві голки від фібул, а також пружина з голкою від фібули, кістяна жіноча шпилька для волосся, кістяна проколка, скляна намистина, дві залізні овальні пряжки з потовщеними рамками, залізний наконечник стріли втульчатого типу, два залізні ножі, кілька фрагментів кістяного трискладового гребеня, 4 уламки глиняних прясел, уламок бронзової прикраси, кілька залізних цвяхів тощо. Біля вогнища на долівці лежало білонове кільце від ланцюжка, срібний денарій імператора Гальби (68—74 рр. н. е.) та мідний посереблений «подвійний денарій», так званий «Антонініан», випущений за імператора Галлієнуса (253—268 рр.) (рис. 21).

Судячи з розмірів житла і можливою наявності дощатої підлоги та зрубних стін, великої кількості знахідок, в тому числі розмінних дрібних монет і білонового нашийного ланцюга, його мешканцем була знатна людина, можливо, купець або суддя общини.

Відкриття у Хрінниках невластивого вельбарським сільським громадам багатого житла підкріплює гіпотезу про торгово-ремісничий характер поселення.

Житла заглибленого типу з поселення, незважаючи на розмаїття форм, інтер'єру, за основними елементами (наявність здебільшого відкритих вогнищ, материкового прилавка, стовпової та стовпово-плетневої конструкцій стін) є близькими до житлових споруд, виявлених на інших поселеннях вельбарської культури Волині [Козак, 1991, с. 73—87; 1994, с. 52—75; Козак, Оприск, Шкоропад, 1999, с. 47—71].

Виняток складає житло 28, яке за розмірами поки що немає аналогів серед заглиблених житлових споруд вельбарської культури.

Серед наземних споруд типовими для вельбарської культури на всій території її поширення є, так звані «довгі доми»(другий тип наземних жител на Хрінницькому поселенні). Багато подібних споруд виявлено на вельбарському селищі у Лепесівці та Линівському поселенні [Козак, 1994; Тиханова, 1963, с. 178—191]. Відомі вони і на черняхівських пам'ятках [Магомедов, 2001].

Поки що ніде, крім Хрінниківського поселення, не виявлено наземних жител виділеного нами першого типу. Вони властиві поселенням черняхівської культури Поділля, Подніпров'я, Молдови [Рікман, 1975; Магомедов, 2001 с. 21—22].

Характерною особливістю Хрінницького поселення є наявність наземних будівель третього типу. Близькою аналогією їм можна назвати житло 21 з поселення в Боратині [Козак, 1991, рис. 40]. Що стосується житла 78, то воно не має аналогій ні у вельбарській, ні у черняхівській культурах. Судячи з досконалості форми, наявності дерев'яної підлоги і потужних дерев'яних стін, власник будинку, очевидно, зводив його за зразками, баченими у більш розвинутих народів, можливо на землях римських провінцій.

Зауважимо також, що всі наземні повністю досліджені житла мали великі глинобитні вогнища. Серед заглиблених 16 жител сліди вогнищ стаціонарного типу виявлені лише у чотирьох. Пояснення цього факту, можливо, треба шукати у сфері соціального статусу мешканців обох типів житлових споруд.

Господарські споруди та ями-погреби розміщалися, як правило, недалеко від жител або між житлами. Вони були наземними чи мали заглиблену основу. За своєю формою заглиблені споруди досить близькі до жител, але менших розмірів. Наземні споруди великі, прямокутної форми (№ 8, 23). Часто всередині розміщені різноманітні материкові останці-прилавки, підвальні ями. Долівка дуже рідко буває утрамбованою. Стіни споруд мали стовпово-плетневу конструкцію, причому, нерідко стовпи виносилися за межі заглибленої частини (житло-споруда № 40). Стіни заглиблених споруд, на відміну від жител не обмазувалися глиною, вони були обплетені хмизом, соломою, можливо, лише прутами. Наземна споруда № 8 мала, очевидно, теж вимощені глиною стіни, оскільки вся її площа покрита великими кусками глиняної випаленої обмазки з відбитками дерев'яних конструкцій. Інша наземна споруда (№ 23) мала, мабуть, дерев'яні стіни, бо слідів глиняної обмазки при її дослідженні не виявлено. Велика кількість ям від стовпів, розташованих по периметру, стін свідчить про їх стовпову конструкцію. Площа заглиблених господарських споруд складала 8—12 м^2. Площа великих наземних споруд становила 40—48 м^2.

Конструкція даху за відкритими залишками не простежується.

Загальноприйнято вважати, що господарські споруди будувалися і використовувалися для зберігання продуктів тваринництва, лісових плодів. Великі наземні споруди Хрінниківського поселення (№ 8, 23) не мають аналогій на інших вельбарських поселеннях і складають особливість

цього поселення, як торгового центру. Можливо, це були склади, де зберігали якісь товари зібрані для вивозу або привезені для торгівлі.

В процесі дослідження поселення відкрито 12 господарських ям, які розміщалися поряд з житлами і господарськими спорудами і складали разом один двір. Звертає на себе увагу порівняно невелика кількість таких об'єктів на поселенні у Хрінниках. Цю особливість пам'ятки пояснити поки що важко.

Речовий матеріал

Величезна кількість керамічного матеріалу, виявленого у культурному шарі та будівельних спорудах вельбарського поселення, ділиться на дві категорії: виліплену від руки та зроблену на гончарному колі.

В цілому на поселенні переважає ліпний посуд, але в об'єктах, залежно від часу їх існування, співвідношення цих двох категорій кераміки різне. У найраніших об'єктах гончарної кераміки немає зовсім, у найпізніших вона переважає (таблиця 1).

Ліпна кераміка

Ліпна кераміка має різний характер обробки зовнішньої поверхні: від спеціально ошершавленої до спеціально залощеної. Перше характерне для кухонного посуду, друге — для столового. Випал добрий, колір різний — від брунатного до чорного. У тісті крупні домішки каменю, кременю, а також органічних речовин. Орнаментація посуду на поселенні широко не практикувалася. Зрідка на столовому посуді трапляється мотив сітки, зробленої врізним способом, інші геометричні зображення, в тому числі комбінація із однієї—двох паралельних врізних ліній, під якими вирізані прямими лініями трикутники, гребінцевого орнаменту тощо (рис. 17, *5*).

За функціональним призначенням ліпний посуд поділяється на кухонний та столовий. До першого належали горщики різних форм, до другого — вази, миски, кухлики.

Горщики нараховують кілька типів за формою, вигином вінець, характером переходу плечиків у бочки.

Найчисельнішими серед горщиків (більше 60%) є округлобокі, яйцеподібні посудини із загнутими до середини плечиками і невиділеними вінцями. Горщики цієї форми дуже широко використовувалися вельбарськими общинами протягом всього існування цієї культури на Волині і, зокрема, даного поселення (рис. 3, *7, 10*; 5, *2, 4*; 11, *3, 6*; 21, *5*; 27, *7*; 29, *6*).

Вони відповідають горщикам групи IA за класифікацією кераміки вельбарської культури, здійсненої Р. Волонгевичем [Wołągiewicz, 1993, tabl. I, *1, 2*]. Іншу чисельну групу складають посудини з вертикальною горловиною із заокругленими краями вінець, випуклими у верхній частині бочками та невиділеним дном. Такі групи відносяться до групи IB у системі Р. Волонгевича [Wołągiewicz, 1993, tabl. 2, *1, 2*] (рис. 3, *3, 5*).

Досить багато фрагментованих посудин за верхньою частиною близькі до округлобоких з виділеними високими вінцями, що відповідають групі IC [Wołągiewicz, 1993, tabl. 3, *1—31*] та групі ID [Wołągiewicz, 1993, tabl. 4, *1—3*] за класифікацією Р. Волонгевича (рис. 7, *3, 9*; 21, *2* , *7*).

Один горщик за верхньою частиною може відповідати посудинам групи II за класифікацією Р. Волонгевича [Wołągiewicz, 1993, tabl. 7, *3*].

Менш чисельну групу складають струнке, слабопрофільовані горщики з ледь розхиленою шийкою, слабоопуклими плічиками і слабозвуженою, заокругленою придонною частиною (рис. 5, *9*; 9, *11*; 11, *1, 2, 7*; 16, *13, 14*; 27, *11*).

Такі горщики невластиві вельбарській культурі, а близькі зубрицьким пам'яткам Подністров'я. Своїми прототипами вони пов'язані з пшеворською та липицькою культурами [Козак, 1991, с. 48—51].

Ще один тип, пов'язаний з пшеворською культурою, складають кілька високих горщиків близької до конічної форми з невиділеними шийкою та вінцями (рис. 9, *10*; 18, *4*).

Такі посудини широко побутували у пшеворській культурі пізньолатенського часу у Подністров'ї та на Волині, куди перейшли від поморсько-кльошової культури. На зубрицьких пам'ятках ранньоримського часу вони практично відсутні, хоча на території пшеворської культури продовжується їх використання. Присутність таких посудин на поселенні вельбарської культури є важливим доказом перебування тут певних груп носіїв пшеворської культури.

Значну частину горщиків складають середніх розмірів сильнопрофільовані посудини, які нагадують глибокі миски (рис. 5, *6*; 9, *12*). Вони мають добре розхилену високу горловину, круті плечики та дуже звужену придонну частину.

Ці посудини відповідають групі IC столових горщиків вельбарської культури за класифікацією Р. Волонгевича [Wołągiewicz, 1993, tabl. 3, *1—3*]. Ряд ранньоримських ознак посудин дозволяє віднести їх до найраніших на вельбарських пам'ятках (стадії B-I і B-II до B2/CI) [Wołągiewicz, 1993, s. 55].

Серед столового посуду важливе місце займали так звані вази — специфічна форма кераміки вельбарської культури.

Оскільки ці посудини за верхньою частиною нагадують миски, їх важко виділити за окремими фрагментами. Характерною рисою ваз є виділена висока шийка. Вінця розширені, бочки заокруглені і опускаються на вузьке дно (рис. 5, *6*; 9, *12*). Хрінницькі вази

ISBN 966-02-3186-5

Таблиця 1. Загальна характеристика

№ житла	№ розкопу	тип житла: півземлянка (п/з), наземне (н/з)	розміри житла (м)	форма житла	наявність опалювальної споруди	наявність прилавка
6	I	п/з	2,9×2×0,2	прямокутна	?	?
9	I	п/з	шир.—3,2, гл.— 0,8, довж.— ?	прямокутна	?	2
11	II	н/з	6×12	видовжено-прямокутна	глинобитне вогнище	—
12	II	н/з	4,5×12	видовжено-прямокутна	?	—
13	IV	п/з	шир.—2,8, гл.— 0,3, довж.— ?	прямокутна	?	—
16	IV	п/з	шир.—6,3, гл.— 0,4, довж.— ?	прямокутна	?	+
25	VIII	п/з	3×4,5×0,32	прямокутна	?	2
28	IX	п/з	5×8×0,5	видовжено-овальна	?	?
29	IX	п/з	3,85×4,6××0,8	овальна	—	?
29а	IX	п/з	шир.—3,8, гл.— 1, довж.— ?	видовжено-прямокутна	—	2
30	X	п/з	3,6×3×0,4	квадратна	вогнище з глини	—
32	IX	п/з	4,7×3×0,5	прямокутна	—	—
33	XI	п/з	3,2×6×0,7	прямокутна	—	+
40	XI	н/з	2,8×3,2×0,2	овальна	—	—
41	XII	п/з	3,2×4,6×0,4	овальна	глинобитне вогнище	—
43	XII	н/з	3,7×4,6	підквадратна	глинобитне вогнище	—
45	XIII	н/з	4×5,8×0,58	прямокутна	глинобитне вогнище	—
47	XIV	н/з	6,5×12	видовжено-прямокутна	глинобитне вогнище	—
48	XIV	н/з	3,6×4,8×0,3	квадратна	глинобитне вогнище	—
50	XV	п/з	3,4×4,4	підквадратна	—	+
54	XVI	п/з	4,6×2,25×0,5	прямокутна	піч з глини	+
67	XVIII	п/з	3,8×4,8×0,4	квадратна	—	+
79	XX	н/з	4,2×6,85	видовжено-прямокутна	вогнище з глиняних вальків	—

можна співставити з групою IVA за класифікацією Р. Волонгевича [Wolągiewicz, 1993, tabl. 12, *1—3*].

Другу за кількістю групу кераміки складають миски. На відміну від інших пам'яток вельбарської культури, вони у Хрінниках досить різноманітні за формою.

Найчисельнішими є глибокі миски традиційної форми, що мають «S»-подібний профіль. Шийка розхилена, плічики чітким, гострим або округленим заломом переходять у конічну придонну частину (рис. 3, *9*; 17, *8*). Такі посудини є властивими вельбарській культурі. Гостроребері миски відомі також на пшеворських пам'ятках.

Іншу багаточисельну групу складають біконічні глибокі миски близькі до типу VIB, VIC, та VIE за класифікацією Р. Волонгевича, що мають перелом плічок посередині висоти [Wolągiewicz, 1993, tabl. 19, *1—3*; 22, *1—3*].

Частина з них має ледь розхилену шийку, високі, сильно чи слабше вигнуті плічка, які гострим заломом переходять у лагідно звужену нижню частину (тип VIC таVIB за класифікацією Р. Волонгевича) (рис. 11, *11*).

Інша частина посудин має близький до циліндро-конічного профіль. Вони нагадують великі келихи. Вінця невиділені, плічка циліндричні або ледь розхилені, придонна частина конічна (тип VIE за класифікацією Р. Волонгевича) (рис. 19, *1*).

Кількома екземплярами представлені глибокі миски типу «миски на ніжці», що відповідають групі Xb A за класифікацією Р. Волонгевича [Wolągiewicz, 1993, tabl. 28, *2*]. Вони мають роз-

ISBN 966-02-3186-5

жител вельбарської культури

наявність стовпових ям	наявність підвальних ям	орієнтація за сторонами світу	знахідки			№ житла
			гончарна кераміка	ліпна кераміка	інші знахідки	
2	?	стінами	1	4	—	6
+	?	стінами	3	11	—	9
—	—	стінами	55	69	шило, пряслице	11
+	—	кутами	28	5	гребінь	12
—	—	кутами	3	20	—	13
?	?	стінами	7	14	—	16
2	2	кутами	8	45	рибальський гачок	25
+	?	стінами	6	52	ніж, шило, пряслице, 2 кістяні проколки	28
?	?	стінами	4	41	ніж, пряслице, амулет	29
?	?	стінами	0	10	серп, 2 точильні бруски	29а
—	+	стінами	32	6	—	30
+	+	стінами	0	38	кістяний гребінь	32
+	—	стінами	1	42	тягарці, долото, проколка	33
+	—	кутами	6	30	—	40
—	+	кутами	32	64	пряслице, ніж, бритва, уламки амфор	41
—	—	кутами	34	30	уламки амфор, ніж, кістяний гребінь	43
+	—	стінами	9	14	ніж, пряслице	45
+	—	кутами	8	22	проколка, ніж, уламки амфор	47
+	—	кутами	6	8	2 ножі, окуття відра	48
+	—	стінами	6	30	8 тягарців до ткацького верстата	50
+	—	кутами	85	15	уламки амфор, ніж, брусок, лощило, тягарець	54
+	+	стінами	5	32	—	67
+	—	кутами	128	65	3 гребеня, 2 денарія, білонове кільце, фібула, поясні пряжки	79

логі вінця і високі плечики, які округлим заломом переходять у високу вузьку ніжку з виділеним денцем. Це один з небагатьох видів вельбарської кераміки, що має виділене закраїною денце, яке надає, очевидно, через вузьку ніжку, стійкість посудині (рис. 3, *1*).

Небагатьма екземплярами репрезентовані також невеликі за розмірами відкриті миски, близькі до тюльпановидної форми. Вінця широкі, плечики ледь виділені, дещо вужчі за вінця. Конічна нижня частина переходить у вузьку, невисоку, дещо виділену ніжку (рис. 3, *2*). Ці посудини відповідають групі ХА за класифікацією Р. Волонгевича [Wołągiewicz, 1993, tabl. 27, *3, 4*]. На інших поселеннях вельбарської культури Волині такі миски не були знайдені.

Ще одну групу керамічних форм складають кухлики. Здебільшого це кухлики, що мають форму зрізаного конуса або конічні. Дно високе, невиділене.

Між собою кухлики цієї форми відрізняються мірою розхиленості стінок, деякі форми мають заокруглені стінки (рис. 16, *11*; 19, *10*).

Другу поширену на поселенні форму складають кухлики малих та середніх розмірів «S»-подібного профілю з однією або двома масивними ручками (рис. 5, *5*; 7, *6*; 16, *3*).

Одним екземпляром репрезентований кухлик яйцевидної форми з двома вушками.

Всі вищеописані форми кухликів мають широкі аналогії на пам'ятках вельбарської культури [Козак, 1991, с. 93].

ISBN 966-02-3186-5

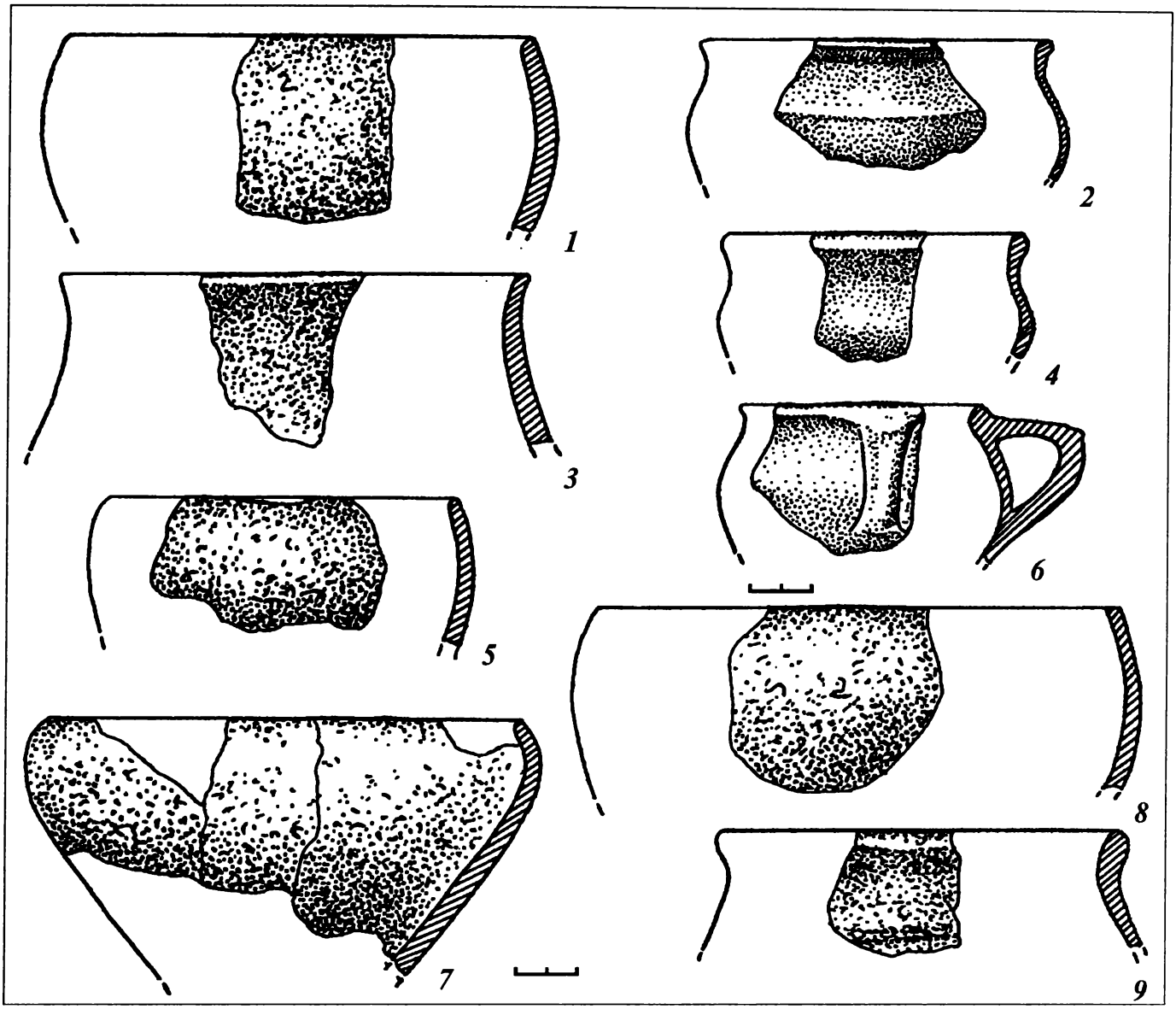

Рис. 7. Кераміка з житла 67: *1, 3, 5, 7, 8* — ліпна кераміка; *2, 4, 6, 9* — гончарна кераміка.

Єдиним є глек «S»-подібного профілю з житла 45. По плечиках посудина прикрашена цікавим врізним орнаментом, що складається з горизонтального ряду «Л»-подібних знаків та трикутників, обмежених кількома врізними горизонтальними лініями (рис.17, 5).

Глек відповідає посудинам групи II [Wołągiewicz, 1993, tabl. 7, *1—3*] за класифікацією Р. Волонгевича.

Серед керамічних форм увагу привертають мініатюрні посудини — чарки. Як і кухлики, ці посудини використовувалися для пиття. Вони мають циліндричну, конічну, «S»-подібну форми та інколи, складну конфігурацію вінець. Очевидно, традиційності у виготовленні чарок не було. Вони формувалися родиною у довільній формі.

Кружальна кераміка

Своєрідністю керамічного комплексу поселення вельбарської культури у Хрінниках в урочищі Шанків Яр є наявність значної кількості сироглиняної кераміки, виготовленої на гончарному колі. Завдяки своїй міцності, ця кераміка добре збереглася навіть у найменших фрагментах. Її кількісне співвідношення з ліпною керамікою в об'єктах поселення надано в таблиці 1.

За складом керамічної маси і технікою обробки поверхні гончарну кераміку можна розділити на три групи. До першої групи належить кераміка з невеликою домішкою піску у тісті і гладкою поверхнею; до другої — посуд виготовлений з відмученої глини з гладкою, найчастіше пролощеною поверхнею; третю групу складає посуд із значною домішкою у тісті, шершавою поверхнею.

ISBN 966-02-3186-5

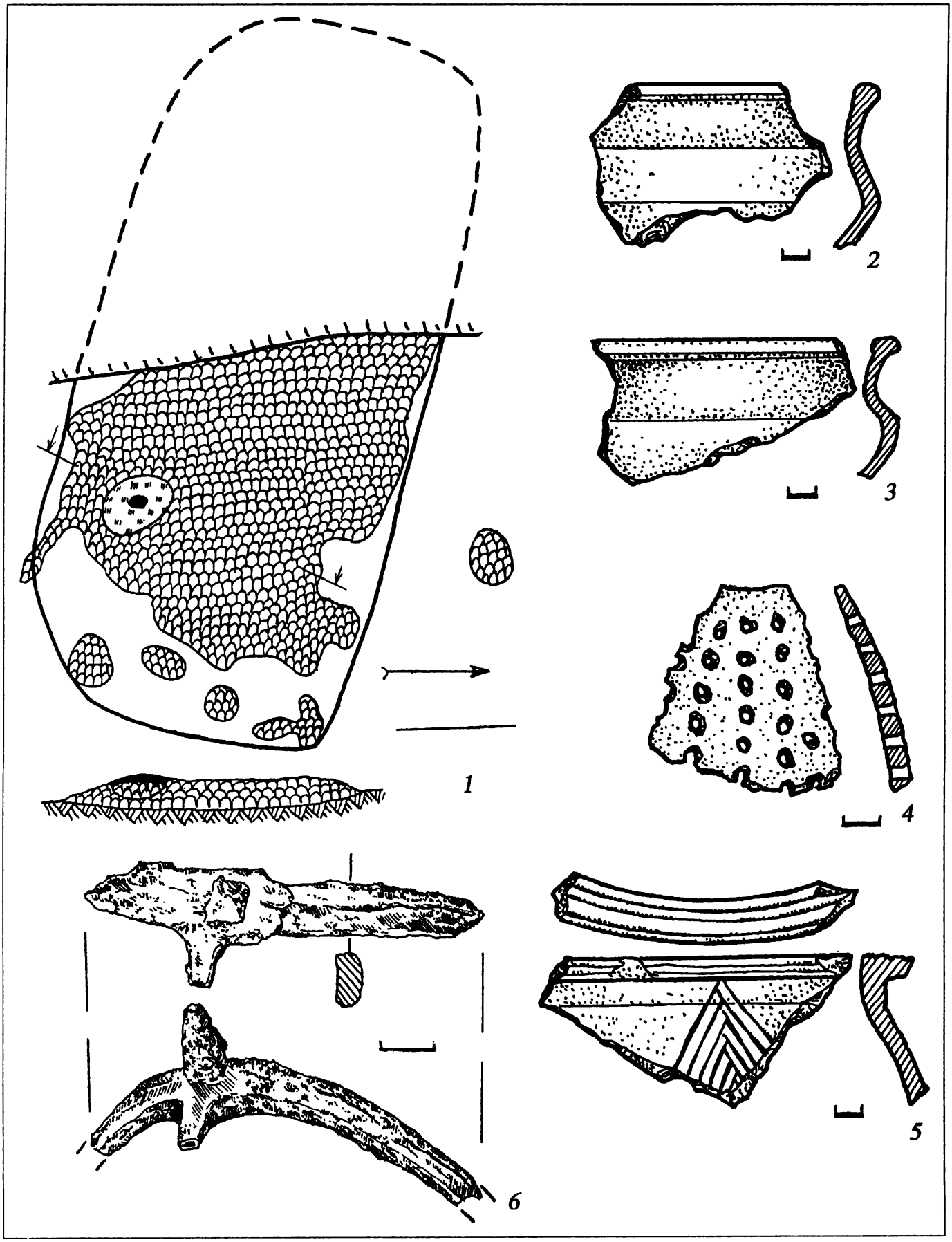

Рис. 8. План та розрізи житла 11 (фаза II) та знахідки з житла: *2, 3, 5* — гончарний посуд; *4* — уламок ліпного друшляка; *6* — залізна шпора.

ISBN 966-02-3186-5

Найчисельнішою є група кераміки з відмученим тістом і гладкою часто пролощеною поверхнею, найменшою кількістю представлений посуд із значною домішкою піску.

З керамічної маси першої групи виготовляли горщики, глечики, миски, піфоси; з керамічної маси другої групи формувався столовий посуд. Він часто зі смаком орнаментований, міцно обпалений. Це здебільшого миски, глеки, кубки, рідше горщики. До кераміки третьої групи належать горщики, піфоси, рідко миски.

Горщики у кількісному відношенні поступаються мискам, глекам і вазам. Лише на останньому етапі існування вельбарської культури кількість горщиків, виготовлених на гончарному колі, зростає.

Найпоширенішими є горщики з дрібною домішкою піску у тісті, найменше їх виготовлялося з відмученого тіста.

За формою гончарні горщики діляться на три основні типи. Найчисельнішими є великі опуклобокі посудини, що мають добре розхилені потовщені плечики та сильно опуклі боки. Дно на кільцевому піддоні (рис. 21, *3*, *4*; 25, *1*). Найбільша опуклість стінок припадає на верхню частину висоти посудини.

Іншу чисельну групу складають слабопрофільовані великі біконічні горщики з плоскими широкими потовщеними вінцями, майже циліндричною шийкою та округлими бочками. Найбільша випуклість стінок припадає на середину висоти посудини (рис. 9, *7*, *8*; 27, *2*).

Третій тип складають горщики з слабо розігнутими, дещо потовщеними вінцями, короткою шийкою, слабо вираженими плечиками та помірно опуклими бочками. Найбільша опуклість стінок припадає на половину висоти посудини (рис. 16, *4*; 25, *10*; 27, *5, 6, 13*).

Горщики на плечиках та під вінцями часто прикрашалися пролощенним орнаментом із прямих і зигзагоподібних горизонтальних ліній, пролощеними і матовими пасмами, пружками.

Судячи з верхніх частин, серед горщиків є й інші типи, але через фрагментарність їх форму встановити важко.

Аналогії всім типам горщиків (за складом тіста, технологією виготовлення, формами і орнаментальними мотивами) широко відомі на пам'ятках черняхівської культури. Вони, власне, є черняхівським посудом [Баран, 1981, табл. XVI—XXI; Славяне и их соседи, 1993, табл. LIV, LV, LVI; Магомедов, 2001, рис. 24].

Серед горщиків помітними є великі піфосоподібні посудини, які використовувалися як тара для зберігання сипучих тіл: зерна, муки, крупи. У кількісному відношенні піфоси є нечисельними. Вони виготовлялися з глини із значною домішкою крупнозернистого піску і мали сірий колір. Випал дуже міцний (рис. 8, *5*; 21, *1*).

Піфоси відрізняються виразною, інколи високою, шийкою і масивними, горизонтально формованими вінцями. Інколи вінця профільовані валиками. Часто шийка відділена від вінець і бочків уступами або пружками. У багатьох випадках піфосоподібні посудини орнаментовані складним штампом або комбінацією врізних пролощених ліній.

На думку В. Д. Барана, піфосоподібні горщики з горизонтально формованими товстими вінцями найбільш характерні для черняхівських пам'яток Верхнього і Середнього Подністров'я. В інших районах поширення цієї культури такі посудини траплялися рідко і вони мають інший спосіб формування вінець [Баран, 1981, с. 92]. На подністровських пам'ятках, за спостереженнями дослідників, піфоси з'являються лише у IV ст., у раніших пам'ятках вони відсутні. На нашому поселенні кілька уламків піфосів виявлено у житлах 12, 30 та 54, всі інші уламки знайдені у культурному шарі.

Значну кількість уламків гончарного посуду, незважаючи на їх фрагментарність, можна визначити як глечики. Судячи з деталей верхніх частин, глечики були різноманітними.

Більшу частину складають посудини з високою, звуженою досередини або дещо розширеною, циліндричною шийкою, заокругленими або біконічними бочками. Плечики у більшості глечиків виділені уступами або пружками. Так само виділена і шийка. Вінця потовщені, заокруглені, інколи з закраїною з внутрішньої сторони. На нашому поселенні трапилося лише кілька уламків від цих посудин з ручками. Судячи з аналогій, глеки були одно- та дворучними. Тісто цих посудин добре очищене, поверхня світло-сіра або темно-сіра, матова (рис. 9, *8, 9*; 11, *1, 4, 10*; 16, *5*; 25, *6*).

На поселеннях черняхівської культури глечики не є численними. Вони, як правило, наслідують провінційно-римські зразки [Баран, 1981, с. 89]. Порівняно значна кількість таких посудин виявлена на вельбарському поселенні у Хрінниках може свідчити про його певну елітарність серед інших вельбарських селищ регіону.

Найбільш яскравою групою кружальної кераміки є миски. Вони, як правило, краще збереглися, ніж горщики чи глечики. Виготовлені миски з добре вимученої глини, поверхня вигладжена, ззовні найчастіше пролощена. Ряд мисок орнаментований гладкими валиками, пружками, заглибленими пролощеними горизонтальними лініями.

ISBN 966-02-3186-5

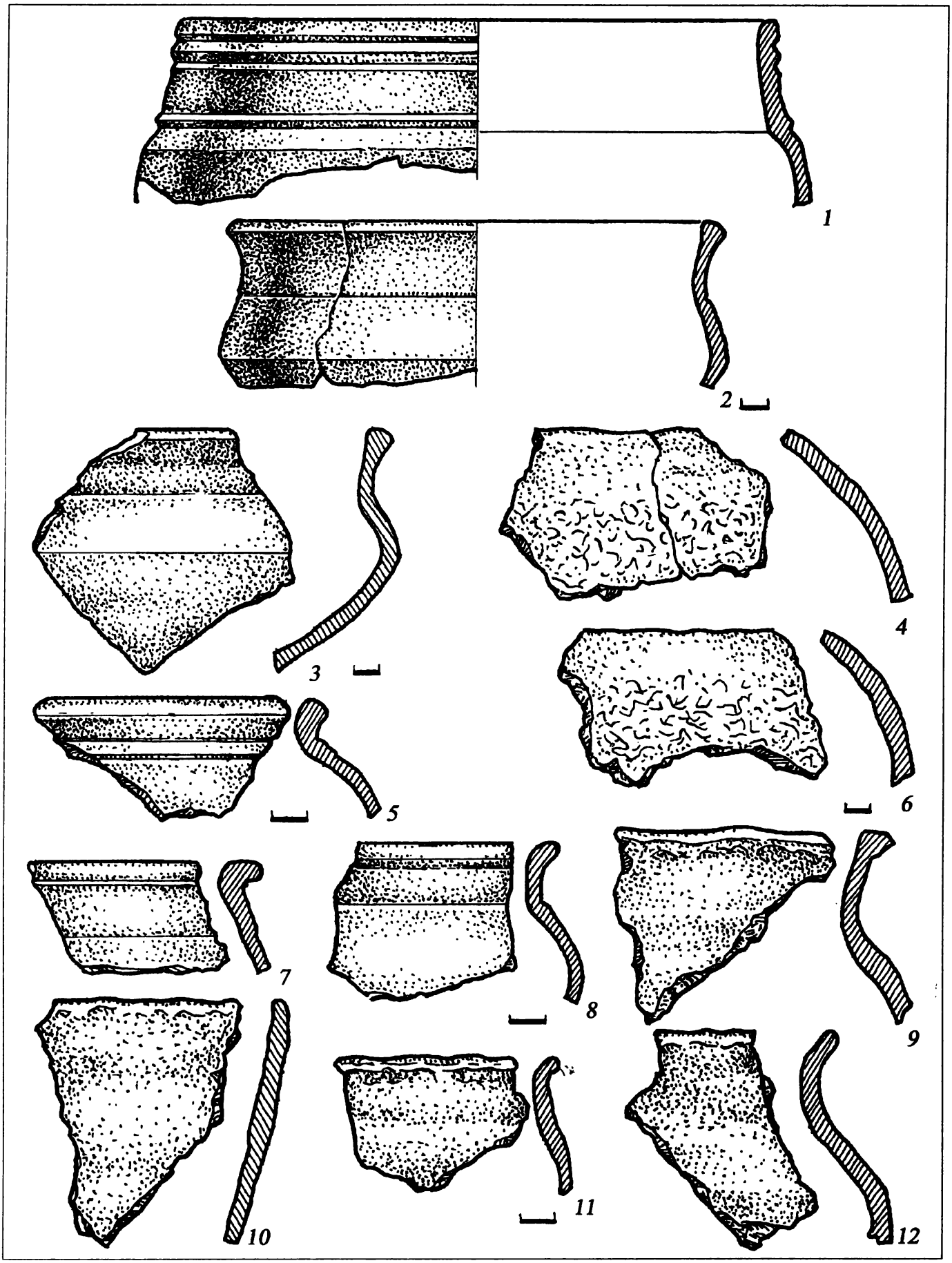

Рис. 9. Керамічні форми з житла 11: *1—3, 5, 7, 8* — гончарний посуд; *4, 6, 9, 10—12* — ліпний посуд.

ISBN 966-02-3186-5

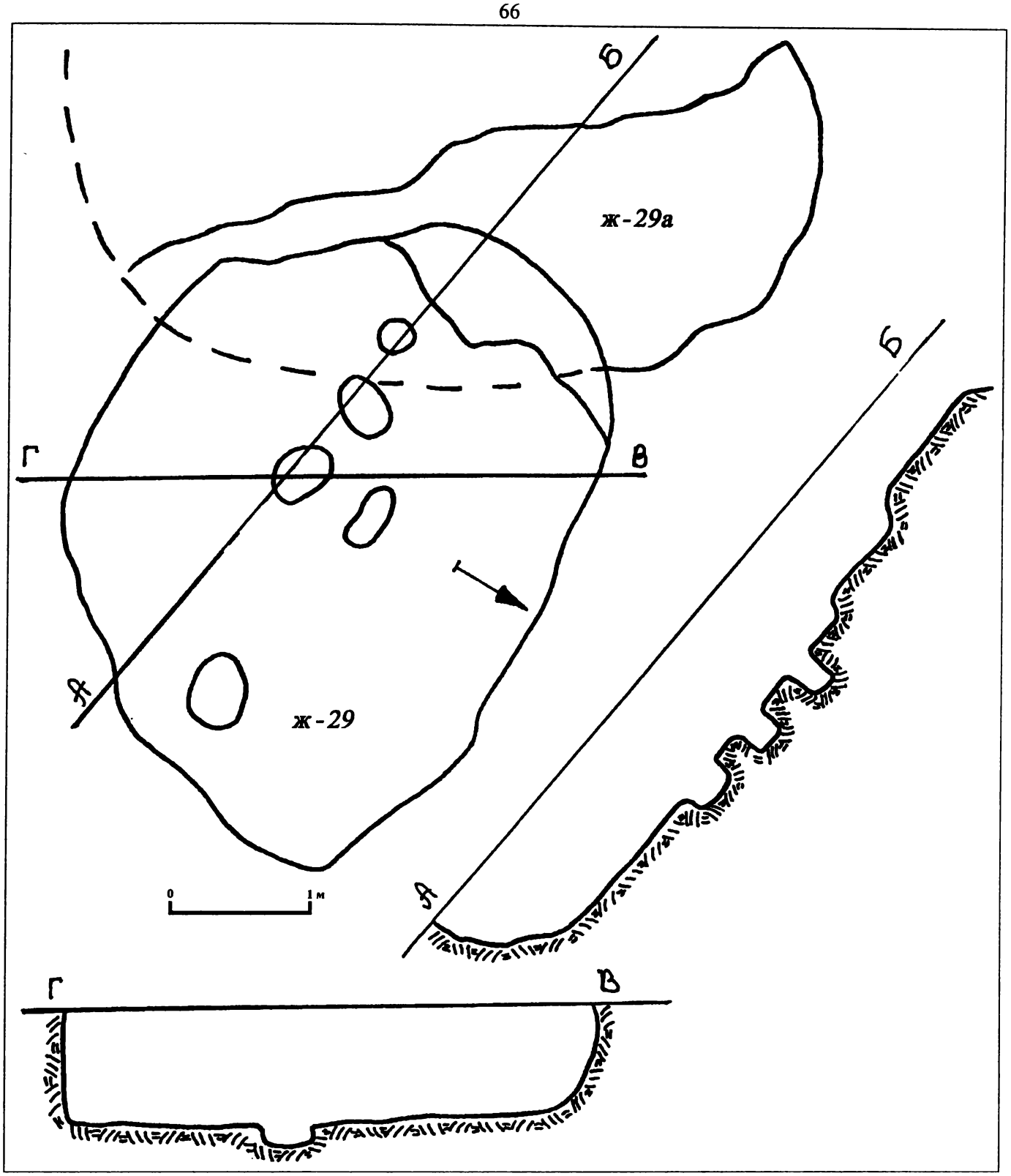

Рис. 10. План та розрізи жител 29, 29а (фаза II).

За формою корпусу миски розділяються на кілька типів.

Найпоширенішими є глибокі посудини середніх розмірів «S»-подібного профілю. Між собою вони різняться способом профілювання плечиків і бочків. Основна їх кількість має плавну заокруглену лінію переходу бочків у плечики. Вінця потовщені, шийка добре виділена, часто підкреслена знизу і зверху пружком або пролощеною лінією на кільцевій ніжці або плоскому піддоні (рис. 5, *7*; 7, *2, 4*; 8, *2, 3*; 9, *2, 3*; 16, *9*; 27, *4*).

Дещо меншу кількість складають миски «S»-

ISBN 966-02-3186-5

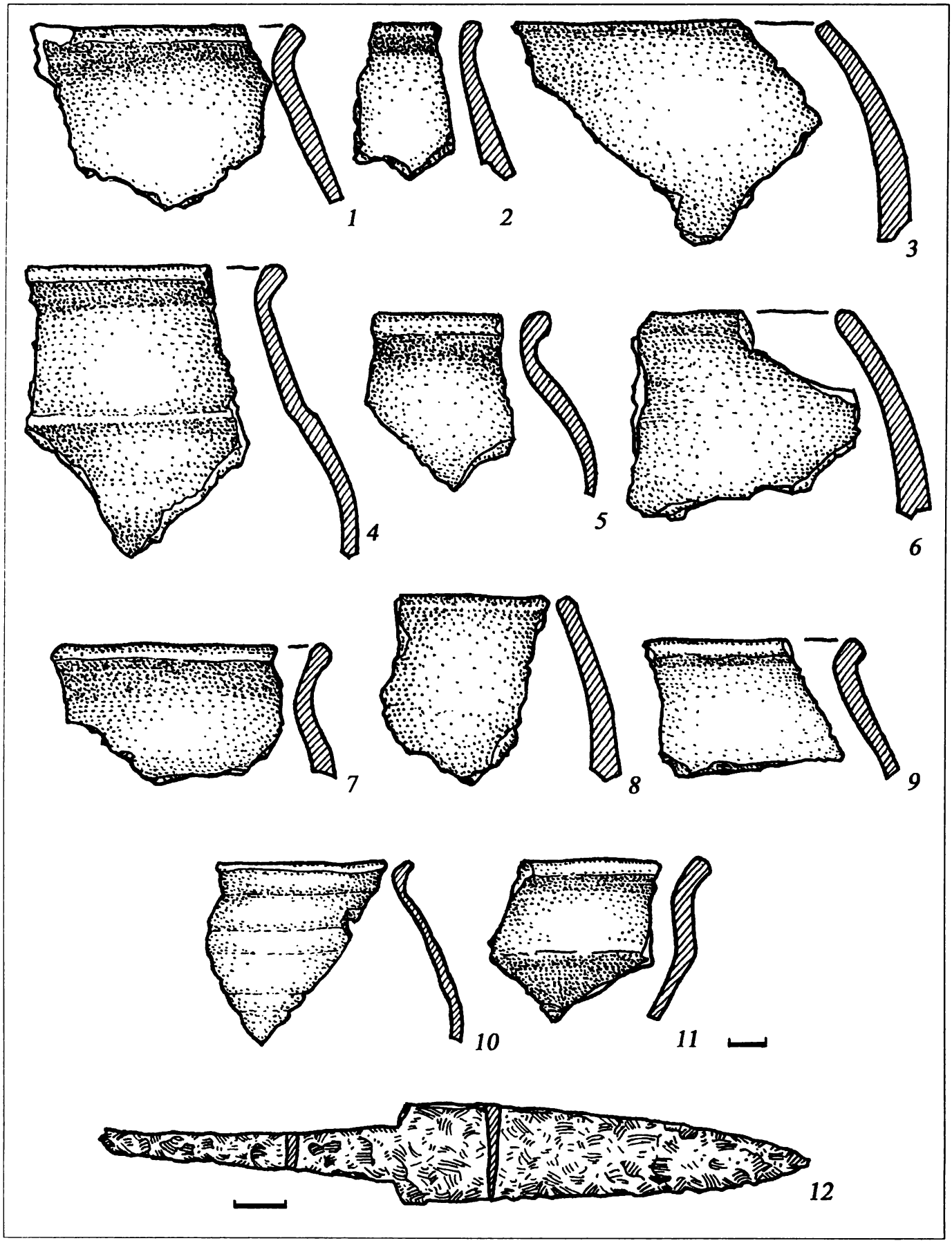

Рис. 11. Знахідки з житла 29: *1, 3, 4, 6—8* — ліпна кераміка; *2, 5, 9—11* — гончарна кераміка; *12* — залізний ніж.

ISBN 966-02-3186-5

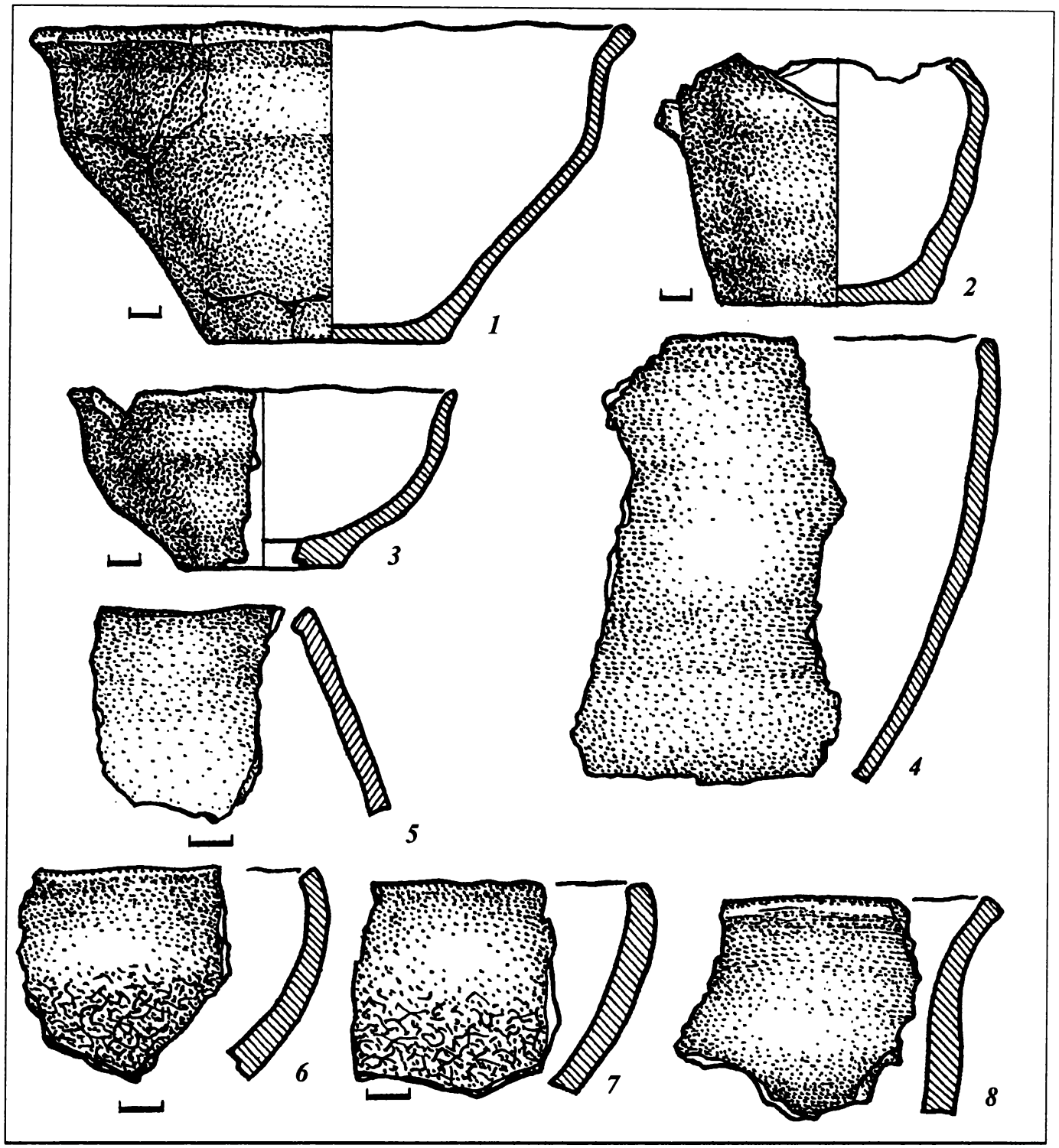

Рис. 12. 1—8 — ліпна кераміка з житла 33 (фаза II).

подібного профілю з ребристим переломом бочків. Практично кожна з мисок цього підтипу має на корпусі один або кілька валиків-пружків, заглиблених пролощених ліній, уступів, які підкреслюють вінця, шийку і бочки. Краї вінець овальні, потовщені із зовнішньої сторони, денце на кільцевому або плоскому піддоні (рис. 8, *2*; 25, *11*).

До другого типу належать невеликі за розмірами миски лійчастої форми з низькими плечиками і розкритими потовщеними вінцями (рис. 16, *7*). Бочки чітко відділені від плечиків гострим заломом, шийка виразна, бочки лійчасто звужені до низу. Миски цього типу неорнаментовані.

Трьома екземплярами представлені широкі і

ISBN 966-02-3186-5

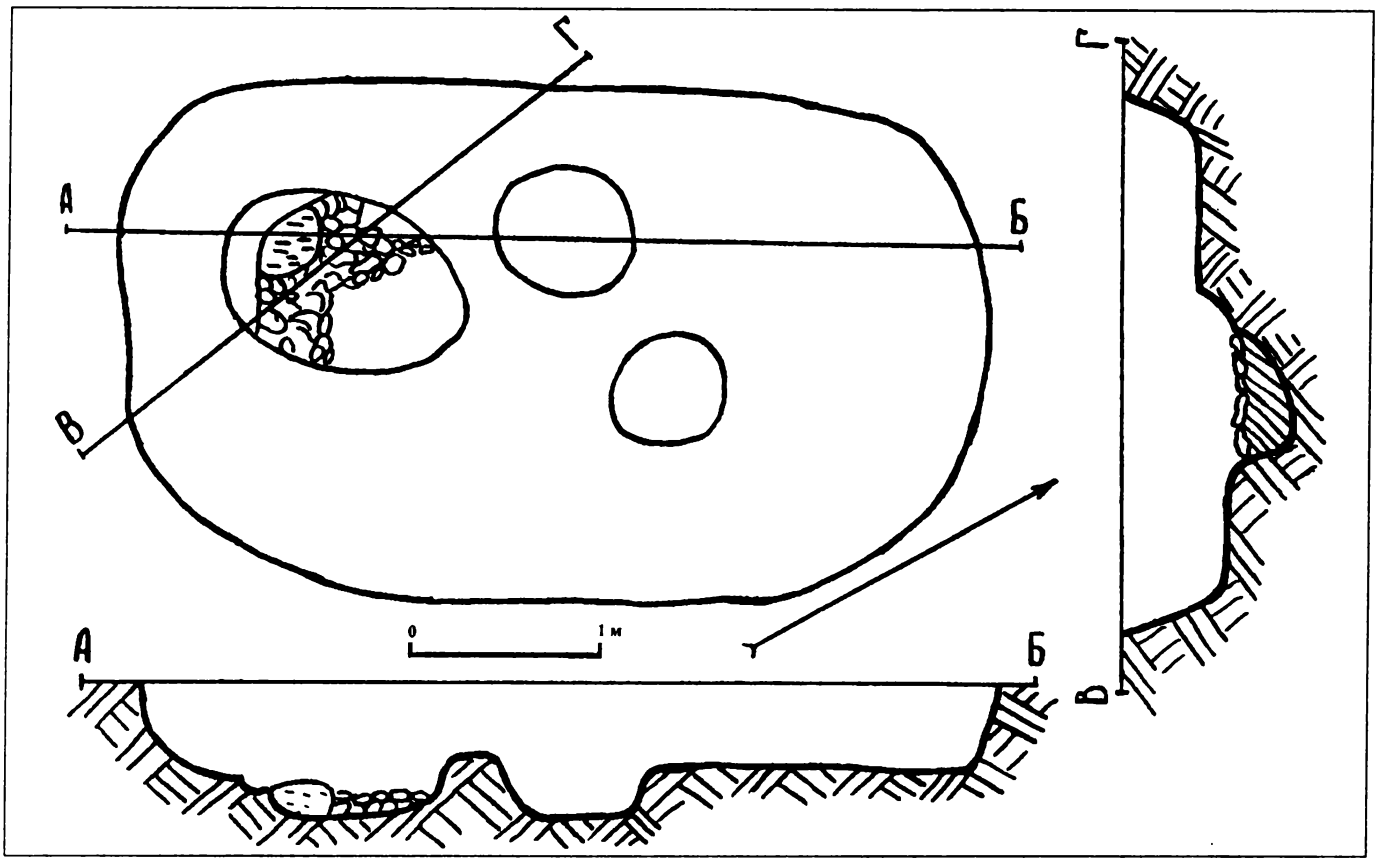

Рис. 13. План та розрізи житла 41.

низькі миски, близькі до циліндро-конічної форми (рис. 27, *14*). Вінця невиділені, шийка відсутня, краї вінець потовщено-овальні. Одна миска мала широкі горизонтально формовані товсті вінця (рис. 14, *4*). Бочки різко звужені до низу і опускаються на плоске дно.

Ще дві миски, виявлені в культурному шарі поселення, мають своєрідну біконічну форму (рис. 16, *1*). Вінця в одному випадку розігнуті, дещо потовщені, в другому випадку невиділені. Плечики високі, дещо ввігнуті до середини. Вони загостреним заломом переходять у низькі, різко звужені до дна бочки. Поверхня старанно вигладжена і пролощена.

Миски перших двох типів широко розповсюджені і добре вивчені на пам'ятках черняхівської культури України [Баран, 1981, табл. XI—XIII; Магомедов, 2001, рис. 28,*13*]. Менш розповсюдженими є миски третього і четвертого типів. Вони відсутні або зустрічаються в одиничних екземплярах у Подністров'ї, але більше відомі на Поділлі та Подніпров'ї [Славяне и их соседи, рис. 29; Магомедов, 2001, рис. 28, *13*].

В керамічному комплексі вельбарського поселення виразно виділяються за кольором і складом тіста уламки амфор. Це — стінки, ручки, денця, горловини. За кількістю їх у десятки разів більше ніж тих, які зібрані на усіх разом узятих досліджених до цього часу поселеннях вельбарської культури (рис. 5, *3*; 16, *10*).

Уламки амфор належать світло-жовтим посудинам із домішкою піску у тісті. Кілька фрагментів стінок мали червоний колір і дуже щільне тісто без домішки піску. Амфори мали вузьку циліндричну шийку з потовщеними вінцями і профільовані ручки з поздовжнім ребром з їх зовнішнього боку. Дно вузьке, потовщене, конічне, з ямкою посередині. На основі цих уламків можна встановити, що вони належали світлоглиняним амфорам з вузьким горлом і профільованими ручками з ребром на зовнішній стороні. Амфори цієї форми добре відомі в античних містах півдня нашої країни і поширювалися серед племен Лісостепу у пізньоримський час [Шелов, 1978, с. 16—21]. Вони добре відомі на пам'ятках черняхівської культури Верхнього Подністров'я, Поділля, Молдови [Баран, 1981, с. 98—99]. Судячи з кількості знахідок, наплив амфор у регіони, зайняті черняхівським населенням, був невеликим. Більше поширеними вони були на півдні України (Нижнє Подністров'я) та в Молдові, де займають від 1% до 31% у керамічному комплексі. Їх

ISBN 966-02-3186-5

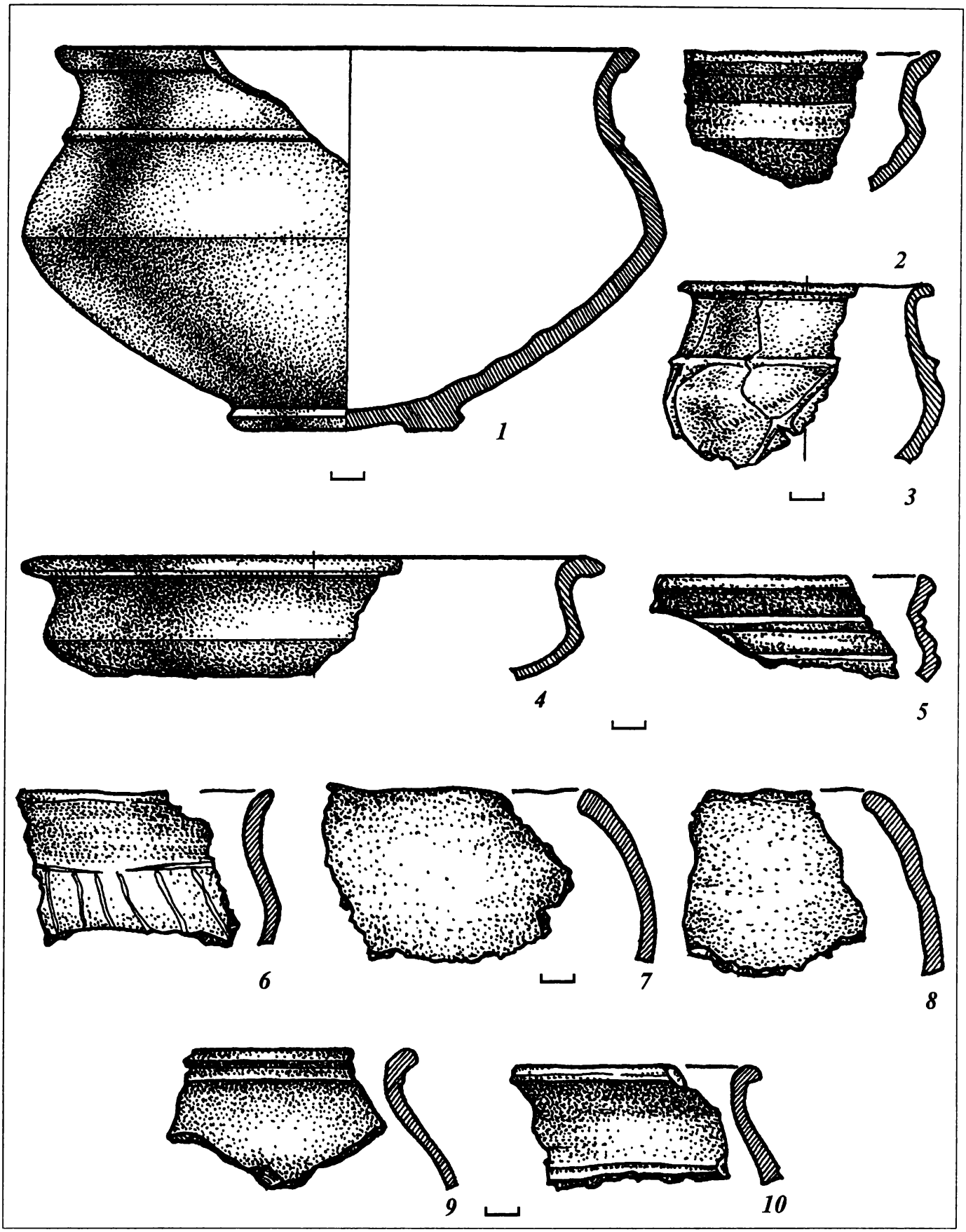

Рис. 14. Кераміка з житла 41: *1—5, 9* — гончарна кераміка; *6—8, 10* — ліпна кераміка.

ISBN 966-02-3186-5

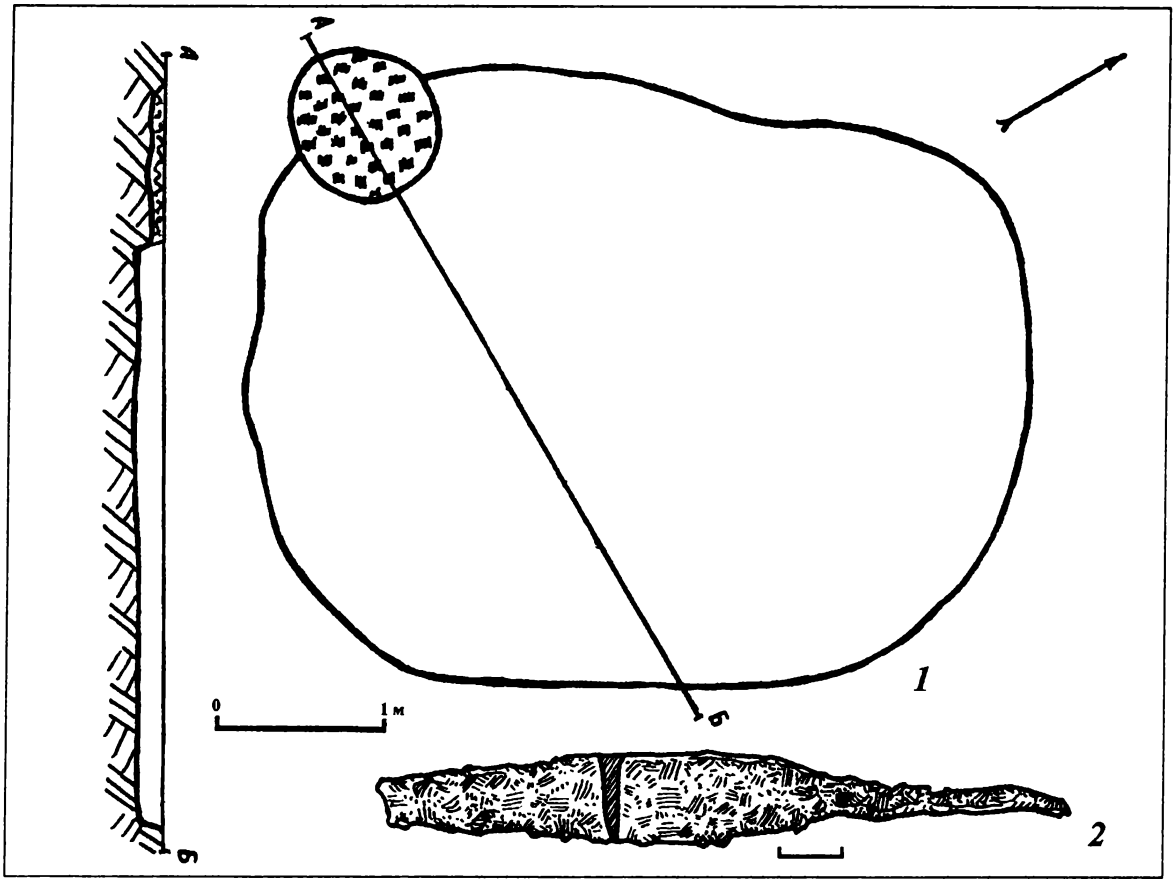

Рис. 15. 1 — план та розрізи житла 43 (фаза II); *2* — залізний ніж з житла.

кількість значно менше у північних і північно-західних регіонах черняхівської культури [Кропоткин, 1970, рис. 33, *4*].

Велику кількість амфорного матеріалу на вельбарському поселенні у Хрінниках можна пояснити його специфікою, пов'язаною з торговою діяльністю мешканців, а також рівнем розвитку побутової культури, що дозволяв використовувати цей імпортний товар.

Знаряддя праці та побутові речі

Крім кераміки, при дослідженні вельбарського поселення зібрано значну кількість інших предметів, виготовлених з металу, кістки, каменя, глини.

При цьому доцільно ще раз зауважити, що розкопками охоплена лише невеличка частина пам'ятки, очевидно, його периферія. Основна ж її площа зруйнована підмиванням водою і зсувами. Протягом десятків років у підніжжі берега любителі, випадкові люди і місцеві жителі зібрали величезну кількість різноманітних археологічних предметів різних епох, яка осіла у приватних колекціях.

На жаль, через недоступність, ці знахідки нам не вдалося прив'язати до дослідженого поселення вельбарської культури. Тому в описі подані лише матеріали, які виявлені у культурному шарі та об'єктах поселення під час планових археологічних досліджень.

Класифікація предметів подається не за матеріалом, з якого вони виготовлені, а за їх функціональним призначенням. Це знаряддя домашнього господарства, різноманітних ремесел, побуту, частини одягу, прикраси тощо.

Значну частину знахідок складають залізні ножі (28 екземплярів). Це універсальне знаряддя, яке використовувалося у побуті, в господарстві, мисливстві, рибальстві і в якості зброї. Ножі переважно середніх розмірів від 10 до 14 см, хоча є і зовсім маленькі екземпляри (6 см), і досить великі (16 см). Черенок відділений від леза уступами з двох сторін, лезо клиновидне, спинка пряма (рис. 11, *12*; 17, *2*). Ножі, як правило, мають сильно спрацьоване лезо, багато їх знайдено в уламках.

Найбільша кількість знахідок пов'язана з ткацьким ремеслом і пошиттям одягу. Знаряддя праці відбивають, по суті, всі етапи цього ремесла. Це глиняні тягарці до ткацького верстата, глиняні прясла, кістяні проколки, залізні шила.

Масово траплялися глиняні прясла. Всього знайдено більше 150 таких виробів. Вони, як і керамі-

ISBN 966-02-3186-5

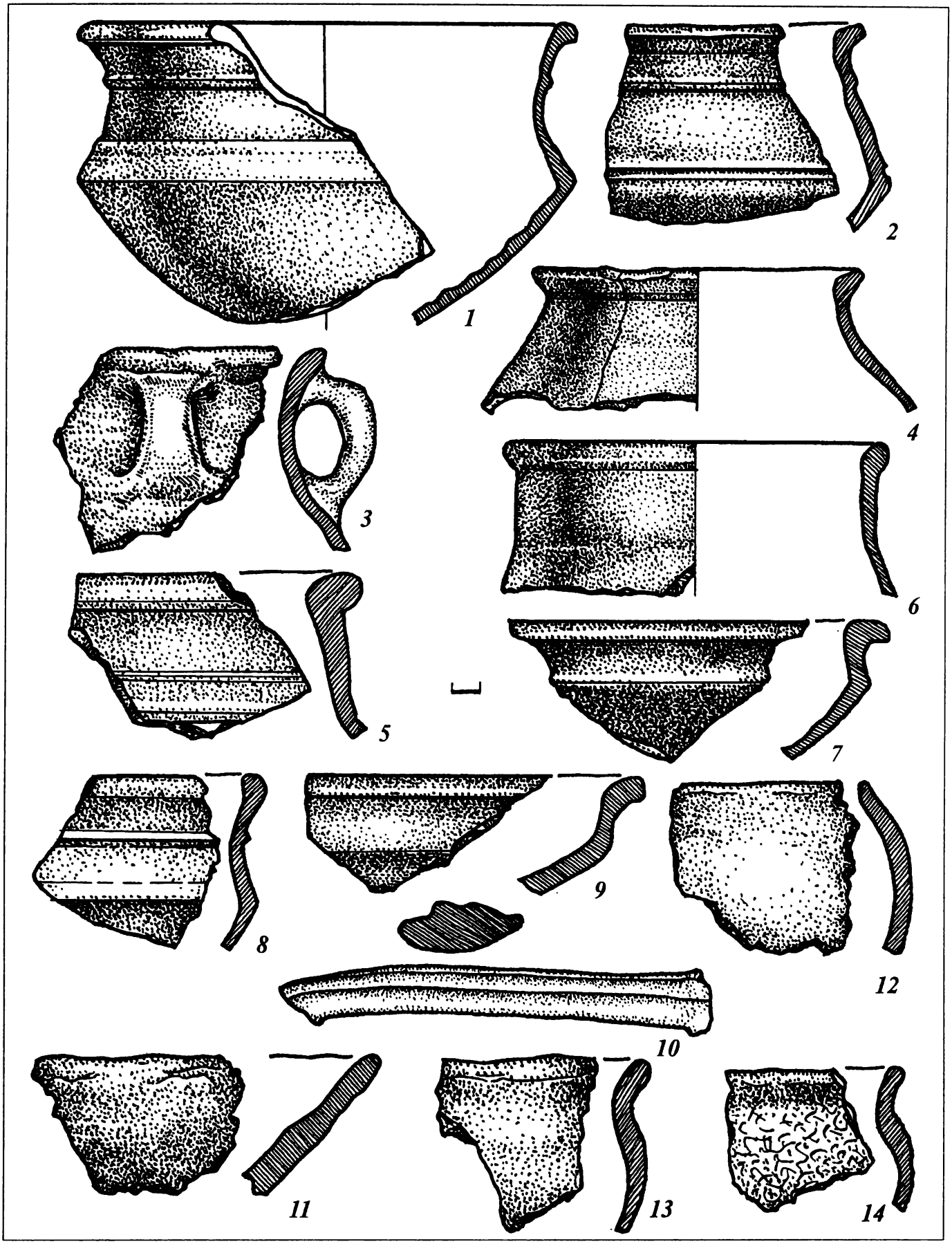

Рис. 16. Кераміка з житла 43: *1—2, 4—9* — гончарна кераміка; *3, 11—14* — ліпна кераміка; *10* — ручка від амфори.

ISBN 966-02-3186-5

ка, виготовлялися з різної глини і мали різноманітну форму. Є чудові взірці з добре очищеної глини і залощеною поверхнею чорного чи брунатного кольору і є екземпляри з погано замішаної глини, з великою кіль-кістю домішок і поганим випалом. Різноманітні пряслиця і за розміром: від 2 до 11 см у діаметрі (рис. 17, *3*, *4*). Найбільше є прясел біконічної форми, інколи з увігнутою поверхнею біля отвору. Бочки прясла або гострі, або заокруглені. Ряд прясел має приплюснуто-біконічну форму аж до дископодібної. Одним екземпляром представлене прясло циліндричної форми з вузьким отвором, два екземпляри мали форму зрізаного конуса. Окрему групу складають прясла вирізані з бочків гончарних і ліпних посудин.

Пряслиця на поселенні рідко прикрашалися. Одне з них мало врізний орнамент по обводу у вигляді косих пролощенних канелюрів, розташованих у протилежні сторони від ребра, ще одне було розділене канелюрами на 22 частини. Аналогічно прикрашене прясло було виявлене у похованні 5 могильника Брест-Трішин [Кухаренко, 1980, табл. VI, е].

Всі форми прясел є типовими для вельбарських поселень. Увагу привертають лише два прясла у формі зрізаного конуса з виїмкою біля отвору з широкої сторони. Прясла такої форми відомі у Верхньому Подністров'ї на пам'ятках липицької культури і на поселеннях черняхівського типу та пшеворської культури [Баран, 1981, табл. LXVIII, *9*].

Оскільки прясла, як вважається, виготовлялися й використовувалися жінками, можна припустити, що на вельбарському поселенні у Хрінниках були люди з порубіжної території Верхнього Подністров'я, можливо як дружини або бранки.

До знарядь ткацького ремесла належать також кілька прямокутних блоків з наскрізними отворами вище половини висоти (рис. 19, *14*, *15*). Вони погано випалені, мають у глині сліди домішок полови і соломи. Такі вироби розглядають як тягарці до ткацького верстата.

Чимало знарядь праці відноситься до обробки і використання шкіри. Це кістяні лощила, залізні шила, кістяні проколки.

Лощила виготовлялися з ребра тварини або суглобової кістки. Поверхня сильно витерта від уживання. Довжина лощила 17—22 см. Інструмент призначався для вилощування шкіри від жиру.

Кістяні проколки за кількістю знахідок поступаються лише глиняним пряслицям. Вони виготовлялися з частини ребра тварини або суглобової кістки або кінця рогу шляхом загострення однієї сторони. Поверхня цих виробів сильно витерта. Довжина проколок від 6 до 12 см.

Більш ґрунтовним знаряддям праці були двосторонні кістяні проколки виготовлені з тонкого рогу. Поверхня рогу зрізувалася, старанно полірувалася, загострювалася з обох боків. Довжина цих проколок від 5 до 12 см, діаметр не перевершував 0,7 см. Є думка, що ці вироби були жіночими шпильками для волосся.

Серед знахідок цього типу виділяється кістяна голка, виготовлена з рогу тварини. Одна її сторона сильно загострена, друга потовщена з вушком для нитки. Діаметр голки 0,5 см, довжина 8 см.

Таке ж функціональне призначення мали залізні шила. Одна сторона виробу — лезо, сильно загострене, черенок, як правило чотирикутний. Діаметр виробів 0,2—0,3 см, довжина від 6 до 16 см.

До деревообробного ремесла належать залізні долота та ложкар, а також тесло.

Лезо долота розплющене до ширини 0,5—2 см, черенок чотиригранний (рис. 5, *8*). Одне долото мало спіралевидно закручену ручку з отвором на кінці. Довжина виробів 7—11 см.

Ложкар виготовлений з чотиригранного залізного дроту. Черенок шестигранний. Лезо трохи вигнуте, округле в діаметрі. Край леза розплющений і вигнутий догори. Довжина знаряддя 11 см.

Тесло виявлено у житлі 12. Воно має вертикальну чотирикутну втулку і досить широке клиновидне лезо. За формою тесло нагадує сокиру-кельт. Довжина тесла 9,5 см, розміри втулки 2×2 см, ширина вістря 6 см.

Тесла з вертикально втулкою рідко зустрічаються на пам'ятках другої чверті I тис. н. е. Найближчою аналогією є тесло з черняхівського поселення Ріпнів II на Верхньому Подністров'ї [Баран, 1981, табл. XXVIII, *5*]. Такі ж вироби відомі і на пам'ятках пшеворської культури [Wielowiejski, 1960, s. 84].

З ріжучими залізними предметами пов'язані кам'яні точила. Для цього інструменту вибиралися камені з щільного пісковику. Каменю надавалася форма бруска. Одне точило виготовлене з великого шматка гальки, якому надано плоску форму.

Група знахідок відноситься до такої галузі господарства як промисли, зокрема рибальство. Проживаючи на березі великої ріки мешканці селища активно займалися заготівлею риби. Ловля риби здійснювалася не лише рибальськими сітками та, мабуть, іншими пристосуваннями, але й на гачок і за допомогою гарпунів.

Один з рибальських гачків знайдено на долівці житла 25, а другий на долівці житла 18. Їх форма цілком відповідає сучасній, але за розмі-

ISBN 966-02-3186-5

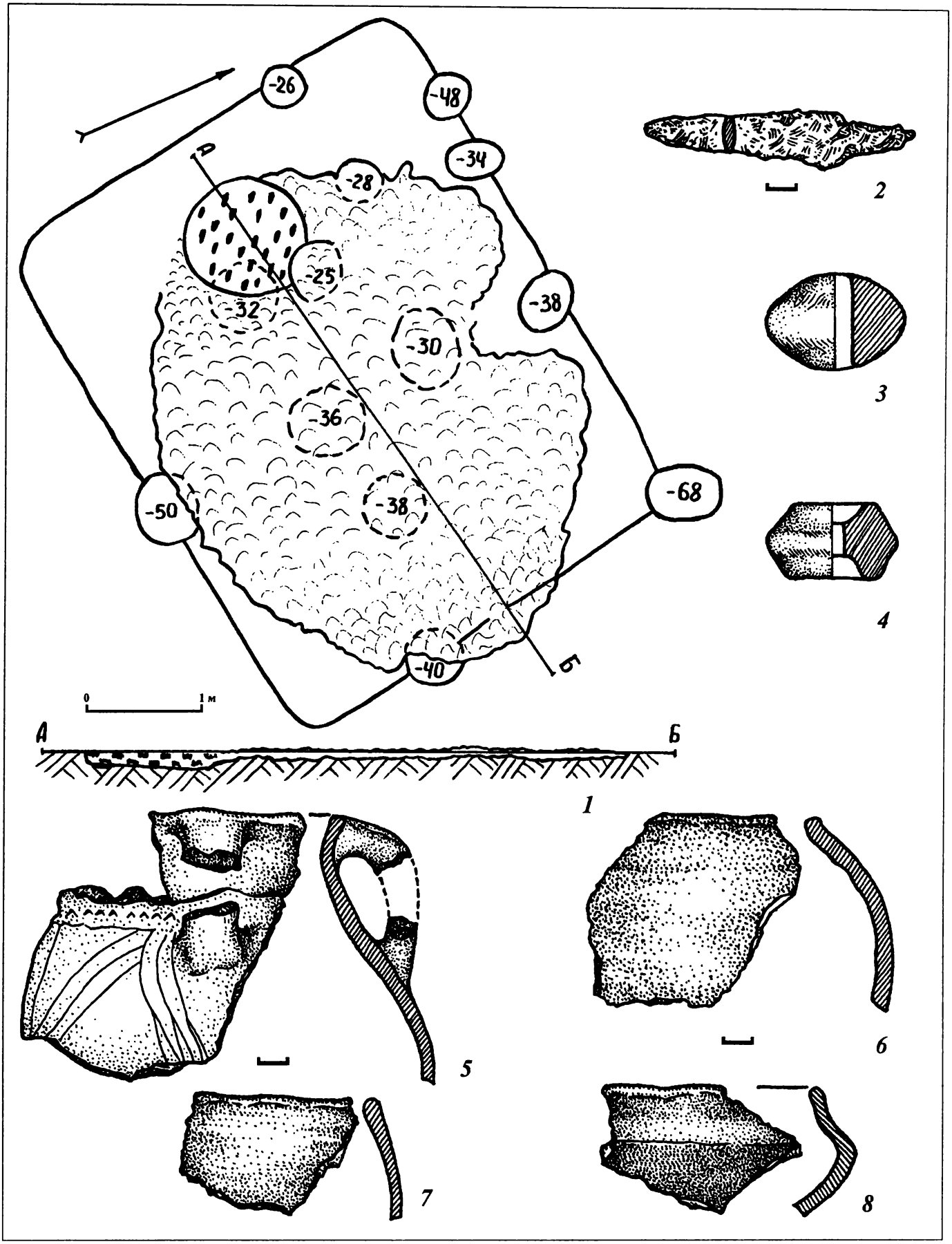

Рис. 17. Комплекс знахідок з житла 45 (фаза II): *1* — план та розріз житла 45; *2* — залізний ніж; *3—4* — глиняні прясла; *5—8* — уламки ліпних посудин.

ISBN 966-02-3186-5

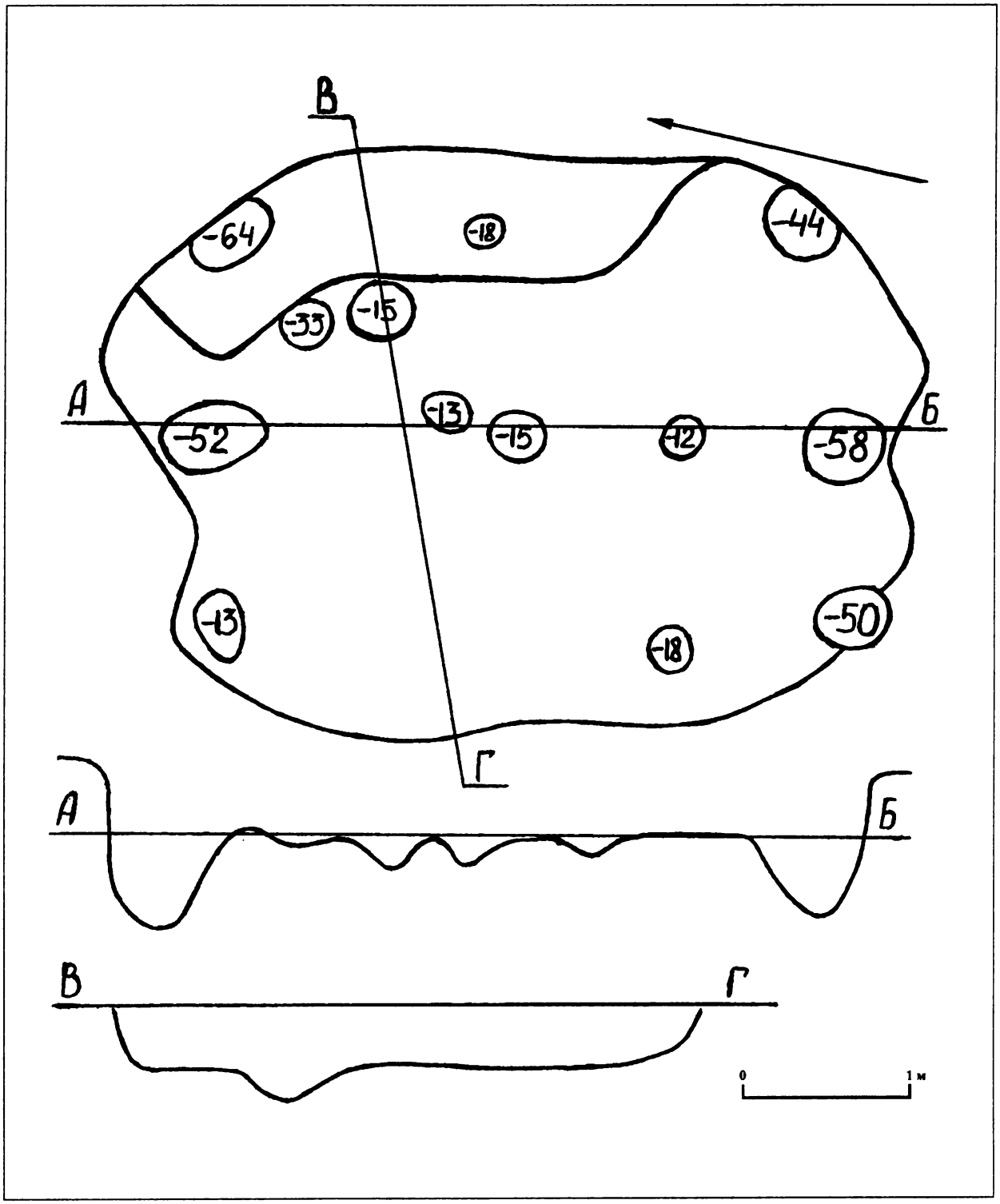

Рис. 18. План та розрізи житла 50 (фаза II).

рами вони перевищують сучасні у багато разів. Виготовлялися гачки з чотиригранного дроту. Діаметр виробів 3—4 см, довжина 6—7 см.

Гарпун теж виготовлений з чотиригранного дроту, край трохи зігнутий. Лезо довге, гостре, з відтягнутим одним вусиком. Очевидно, гарпун прив'язувався до палки.

Цікавим є залізне знаряддя, що використовувалося для сушки риби, виявлене у житлі 54. Його основу складає кільце, від якого через спіраль відходять два кінці дроту, що утворюють рогачку. На цю рогачку за зябра підвішувалася риба. Десяток таких «сушилок» нанизувався через кільце на жердину. Аналогічні «сушилки» для риби ще й сьогодні функціонують у селі Товпижин, зокрема на хуторі Грабівці, що прилягає до річки Стир.

ISBN 966-02-3186-5

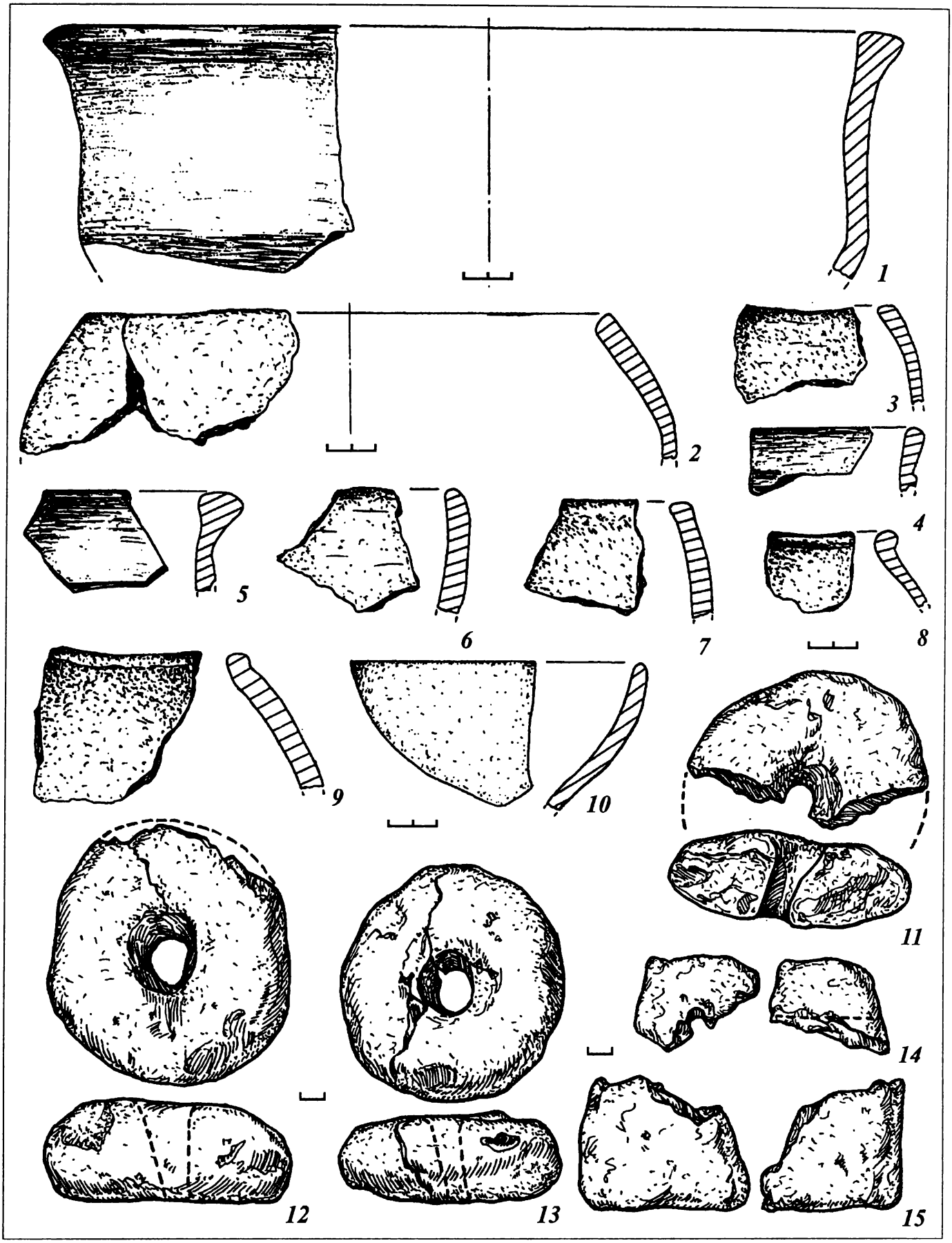

Рис. 19. Знахідки з житла 50: *1—3, 6—7, 9—10* — ліпна кераміка; *5, 8* — гончарна кераміка; *11—15* — глиняні тягарі для ткацького верстата.

ISBN 966-02-3186-5

Довжина «сушилки» 6 см, діаметр кільця 2 см, діаметр дроту, що створює «рогач» 0,3 см.

Ще одним цікавим знаряддям праці є глиняний тигель з житла 54. Він виготовлений з вогнетривкої сірої глини і за формою нагадує деформований циліндр розмірами 5х5 см. стіни і дно завтовшки 2—2,5 см, внутрішні розміри тигля 2—3 см.

Двома предметами представлено спорядження коня і вершника. Це залізна шпора і залізний псалій з житла 11 (рис. 8, *6*).

Шпора має асиметрично вигнуті дужки з біконічним шипом посередині, а також гачком під шипом. Вона виготовлена з напівокруглої пластини, розширеної посередині. Шпора належить до поширеного у пізньоримський час типу з асиметричними дужками і гачком біля шипу. Їх походження пов'язане із пшеворською культурою [Jahn, 1921, s. 81—191; Баран, 1981, с. 113; Козак, 1984, с. 24—26].

Псалій виготовлений з залізного чотиригранного стержня, кінця якого розклепані і загнуті у кільце. Довжина псалія 11,5 см. Залізні псалії є дуже рідкими знахідками на поселеннях пізньоримського часу. У вельбарській культурі аналогії цьому предмету невідомі. Не зустрінуто такого предмету і у черняхівській культурі.

До унікальних знахідок на вельбарському поселені належить також дужка від відра. Вона виготовлена з округлого у перерізі стержня, дугоподібно вигнутого. Краї дуги відігнуті у протилежні боки і закінчуються трикутним потовщенням — ґудзиками. Ширина дужки — 24 см. Аналогії цій знахідці також невідомі на поселеннях вельбарської культури.

Проте подібні предмети побутували у населення Центральної Європи у пізньоримський час, зокрема, на території Дакії [Diaconu, Tzoni, Constantinescu, Drambocianu, 1977, fig. 18, *4, 6*], у північній Польщі [Mączynska, 1994, Abb. 3]. В усіх відомих випадках такі дужки знайдені у комплексах, що датуються не раніше IV ст. до н. е.

До предметів побуту та прикрас, виявлених на поселенні, належать фібули, пряжки, гребені, амулети, гральні жетони.

Опис фібул подається у розділі «Хронологія».

Пряжки виготовлені з бронзи та заліза. Мають прямокутну та овальну форму з рухомим язичком, прикріпленим до однієї з дужок (рис. 21, *10*; 28, *7, 8*). Їх розміри 3×3,5 см. Пряжки прямокутної і овальної форм широко відомі на пам'ятках вельбарської та черняхівської культур і продовжують існувати також у ранньосередньовічний час [Кухаренко, 1980, табл. XVIII, *52а*; Баран, 1991, с. 112; Магомедов, 2001, рис. 73].

Кістяних гребенів виявлено вісім екземплярів. Три з них добре збережені. Шість екземплярів знайдено у житлових та господарських спорудах, два у культурному шарі. Всі гребені виготовлені з кістки лопатки або рогу і мають трискладову конструкцію. Чотири з них мають низько-овальну, або півокруглу спинку, в одного спинка була дуговидна (рис. 27, *1*; 28, *10*). Один гребінь мав орнамент на спинці у вигляді кілець з крапкою посередині, другий — складний солярний орнамент з комбінації кілець і крапок. Довжина гребенів 9—10 см, висота 6—7,5 см.

Кістяні гребені трискладової конструкції з дуговидою спинкою широко відомі на пам'ятках вельбарської, черняхівської, пшеворської культур. Вони, за спостереженнями дослідників, приходять на зміну односкладовим гребеням у другій половині II ст. і існують до кінця IV ст. [Никитина, 1995, с. 104—105].

Питанням походження багатоскладових кістяних гребенів присвячена значна кількість робіт зарубіжних і вітчизняних дослідників [Thomas, 1960, s. 54—215; Никитина, 1969, с. 147—159]. Домінуючою є думка Г. Ф. Нікітіної про те, що багатоскладові кістяні гребені потрапили на територію України з Північної Європи внаслідок просування сюди германських племен вельбарсь-кої культури [Никитина, 1969, с. 153]. За припущенням В. Д. Барана, ці гребені з'явилися в одному з районів Центральної Європи і після цього стали надбанням різноетнічного населення континенту, в тому числі на території України [Баран, 1981, с. 121].

З інших предметів, знайдених у культурному шарі та об'єктах вельбарського поселення, заслуговують на увагу амулет з ікла дикого кабана, уламок кістки з рисунком вирізаним гострим предметом. Знайдено також близько десятка округлої форми, плоских і напівовальних у розрізі виробів з уламків стінок та днищ ліпних посудин або виліплених з глини. Діаметром від 1,5 до 6 см. Це були, очевидно, заготовки для прясел. Найменші екземпляри були, можливо, гральними жетонами, мірами ваги тощо.

Хронологія

Датування поселення вельбарської культури визначається нечисельною, але досить інформативною групою речей. Це фібули, наконечник пояса, кістяні гребені, поясні пряжки тощо. Важливе для визначення хронології поселення, хоча і відносне значення, має аналіз керамічних комплексів з житлових та господарських споруд.

Найранішою знахідкою, що може визначати початок функціонування поселення, є наконечник

ISBN 966-02-3186-5

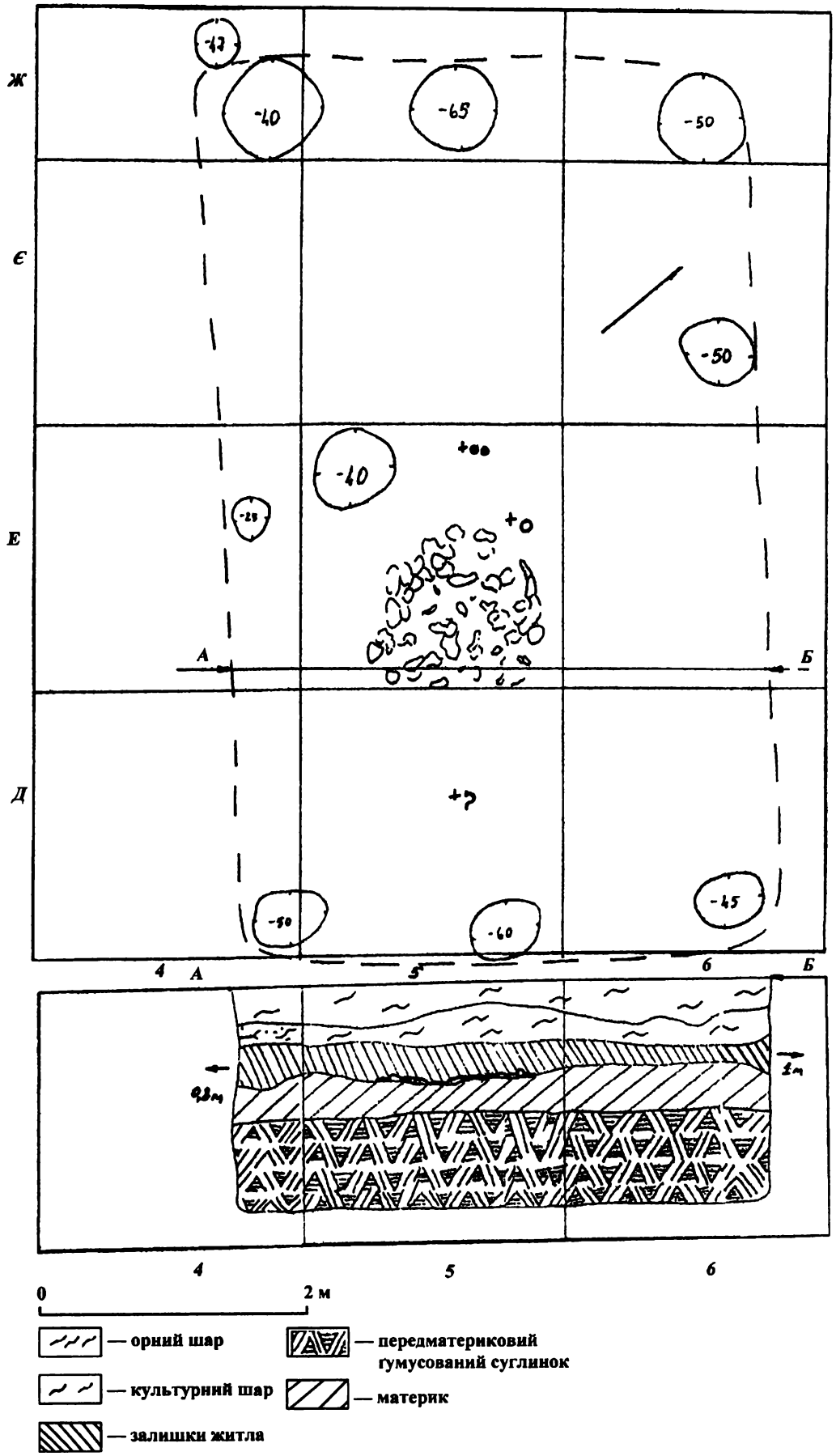

Рис. 20. План та розріз житла 79.

ISBN 966-02-3186-5

пояса (рис. 28, *6*). Він виготовлений з бронзи. Має вигляд витягнутого трикутника. Один край розклепаний і має отвір для підвішування до пояса. Інший край закінчується суцільною шишечкою з циліндричним відростком. Довжина виробу 4 см.

За формою ці наконечники відповідають третьому варіанту другого типу за класифікацією К. Раддатза [Raddatz, 1957, Авв. 2, 9, 89].

Згідно карти, виготовленої Д. В. Кухаренком, ці вироби мають північне походження і поширені в основному у пониззі Вісли і у Мазурському поозер'ї [Кухаренко, 1980, с. 49, рис. 9]. Відомі також у Південній Скандинавії, Великопольщі, Сілезії, Чехії. На території України подібні вироби поки що не відомі. Найближчу аналогію знаходимо на могильнику Брест-Трішин [Кухаренко,1980 с. 49]. За К. Раддатзом ці прикраси датуються другою половиною II —першою половиною III ст. н. е. [Raddatz, 1957, с. 89]. За схемою К. Годловського наконечники ременя з розклепаним кінцем і суцільною кулькою властиві стадії В 2 / С 1 римського часу [Godlowski, 1970, s. 47, 48, Pl, I].

Функціонування поселення у III—IV ст. н. е. підтверджується кількома фібулами, виявленими у культурному шарі поселення. Три з них залізні, належать до типу прогнутих двочленних фібул групи 16 серії 2 за А. К. Амброзом (рис. 28, *1, 2, 4*). За формою перетину і шириною спинки вони належать до серії А за класифікацією фібул черняхівської культури, здійсненої Є. Л. Гороховським [1988, с. 42]. Характерною рисою цієї серії є відсутність на корпусі гранованих площадок і фасеток.

Одна з них (рис. 28; *1*), що має гладку напівкруглу спинку, належить, вірогідно, до варіанту А-2. Довжина фібули 4,5 см, ширина спинки фібули 3 см. За схемою відносної хронології Є. Л. Гороховського подібні фібули відносяться до першої, так званої Ружичанської фази, і датуються другою — третьою чвертю III ст. н. е. (230—270 рр.).

Ще одна фібула такого ж типу має ромбовидну у перетині спинку з добре вираженими гранями. Її довжина 5 см, ширина спинки 5 см. Очевидно, її треба віднести до варіанту Б-1 з добре вираженими гранями на спинці, але без площадок.

Можливо, до цього ж варіанту треба віднести фібулу з гладкою, ромбовидною у перерізі спинкою. Грані стерті (рис. 28, *4*). Довжина фібули 5,5 см, ширина спинки 5 см.

Фібули цього різновиду відносяться за Є. Л. Гороховським до другої та третьої фаз («Бережанської» і «Косанівської») розвитку черняхівської культури і датуються ним кінцем III — третьою чвертю IV ст. н. е. Дослідники визначають, що фібули серії «Б» досить поширені і найбільш довготривалі у черняхівському суспільстві.

Ще одна залізна фібула (рис. 28, *3*) відноситься до підгрупи 4 прогнутих підв'язних фібул з розширеною ніжкою [Амброз, 1966, табл. 12, 11]. Її довжина 5,5 см. Ці фібули відрізняються від фібул з вузькою ніжкою лише формою останньої. Вони досить рідко зустрічаються на пам'ятках римського часу України. За А. К. Амброзом такі фібули датуються IV ст. н. е. [Амброз, 1966, с. 69]. На вельбарських пам'ятках фібула такого роду трапилася вперше.

На увагу, з точки зору хронології вельбарської пам'ятки, заслуговує фібула, яка належить традиційно до європейських інновацій у черняхівській культурі, типу «воїнських» «Т»-подібної форми з гудзиком на голівці. У німецькій літературі такі фібули отримали назву «Bügelknopffibeln». Їх знахідки епізодично трапляються по всьому ареалу черняхівської культури [Амброз, 1966, с. 75—76]. Від нашої фібули залишилася лише дужка з гудзиком на голівці грибоподібної форми. Належить до групи 17, підгрупи I у схемі А. К. Амброза (рис. 28, *5*). Виходячи з хронології західних аналогів і по традиції черняхівської культури дані фібули можна датувати початком — серединою IV ст. н. е. [Амброз, 1966, с. 78].

Досить добре датується також залізна шпора з житла 11 (рис. 8, *6*). Збережена частина шпори дозволяє віднести її до типу асиметричних з гачком біля шипа, які поширюються у пшеворській культурі від другої половини III ст. н. е. [Jahn, 1921, s. 58, 61].

Хронологічним показником поселення є також група кістяних трискладових гребенів з дугоподібними спинками (рис. 28, *10*). Усі вони складаються з трьох пластинок, з'єднаних залізними або мідними заклепками і належать, як зазначалося вище, до варіанту I першого типу гребенів за класифікацією С. Томас, який датується, в залежності від форми спинки, III—IV ст. н. е. [Thomas, 1960, s. 92]. Враховуючи те, що всі гребені виявлені на поселенні не мають виділених плечиків, що характерно для пізнього IV ст. н. е., їх можна датувати в рамках середини III — першої половини IV ст. н. е.

Так само широко III—IV ст. датується група залізних пряжок овальної і прямокутної форми з масивними чотиригранними рамками [Магомедов, 2001, с. 69].

Таким чином, виходячи з датуючого матеріалу, рамки існування поселення можна визначити в цілому кінцем II — рубежем IV—V ст. н. е.

ISBN 966-02-3186-5

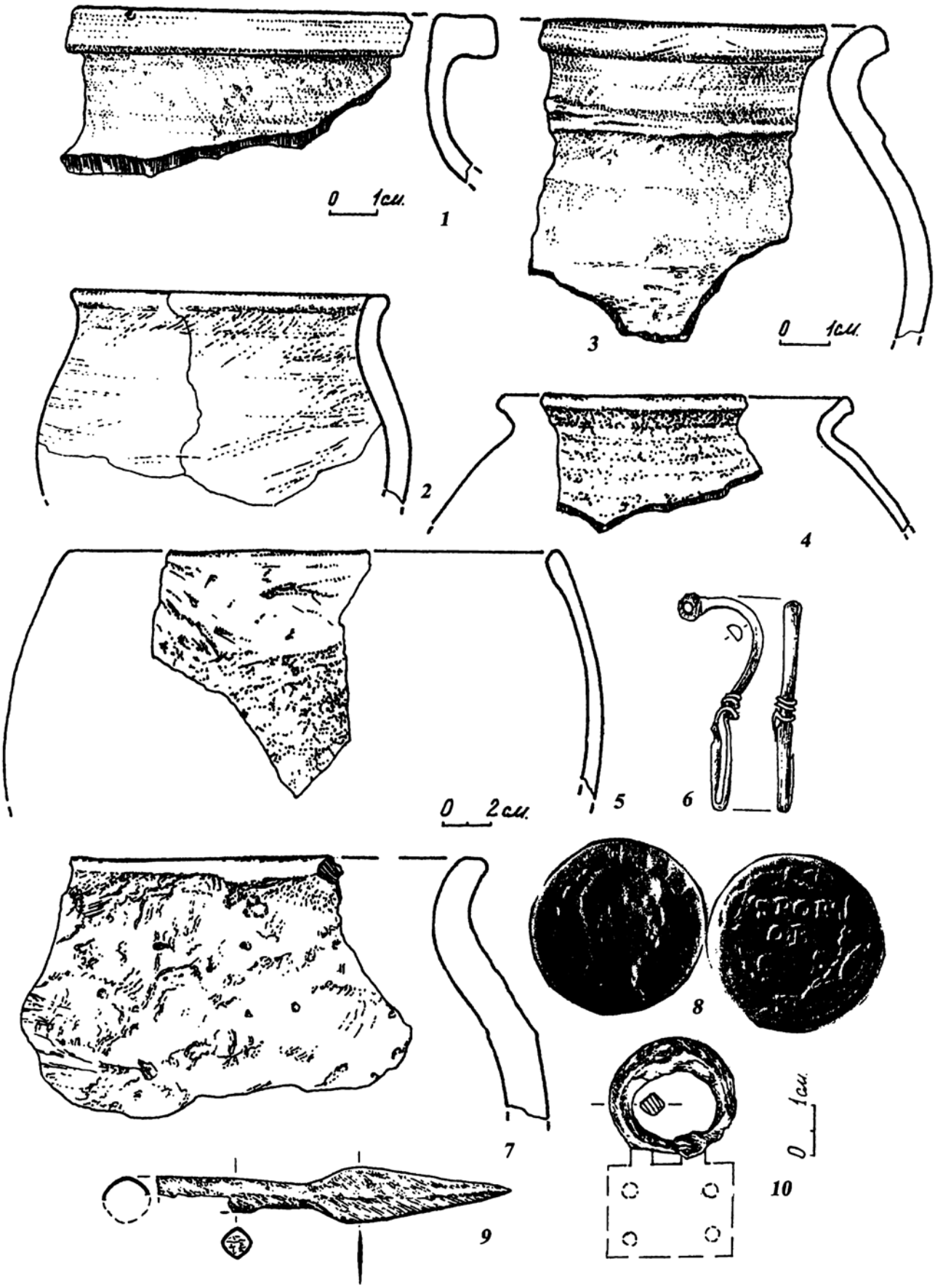

Рис. 21. Знахідки з житла 79 (*1—4* — гончарні посудини; *5, 7* — ліпні посудини; *6* — залізна фібула; *8* — срібний денарій; *9* — залізний наконечник стріли; *10* — залізна пряжка).

ISBN 966-02-3186-5

Аналіз речового матеріалу з окремих об'єктів пам'ятки дозволяє розділити цей час на три фази, що відповідають трьом періодам розвитку поселення.

До першої, найранішої фази, можна віднести житла 32 та 29а, де виявлена виключно ліпна кераміка. Житло 29а збереглося лише частково, тому повної впевненості у відсутності тут кружальної кераміки немає. Зате житло 32 збереглося повністю і досліджене з особливою ретельністю.

Серед ліпної кераміки з цієї будівлі виділяються три миски типу «миски на ніжці» типу ХВ за класифікацією Р. Волонгевича, які є, за спостереженнями дослідників, відносно ранніми видами вельбарської кераміки та чотири «кумпфи», один з яких має під вінцями «Х»-подібне псевдовушко.

Одну посудину, від якої зберігся відносно великий фрагмент, можна співставити з керамікою пшеворської культури (рис. 3, *5*). Це був горщик близький до банкоподібного за формою, з прямою шийкою, покатими плечиками та слабо заокругленою спинкою.

Житло датується кістяним гребенем трискладової конструкції з дугоподібною спинкою. За новою класифікацією Р. Шишкіна вузька дата гребенів цього типу визначається за співвідношенням ширини спинки до її висоти. Чим менше це співвідношення, тим раніше дата гребеня. Гребені, у яких висота спинки (голівки) набагато менша від половини ширини можуть датуватися, на думку Р. Шишкіна, першою половиною III ст. н. е.

Важливим хронологічним показником ранніх трискладових гребенів, за спостереженнями Р. Шишкіна, є їх ширина (11—13 см) [Шишкін, 2002, с. 244]. Гребінь з житла 32 має ширину 12 см при висоті голівки 4 см (співвідношення 1 : 3).

Таким чином, відсутність у керамічному комплексі житла 32 гончарної кераміки і наявність тут одного з найраніших типів трискладових гребенів дозволяє визначити час його функціонування дочерняхівським періодом, очевидно, часом появи вельбарців на Волині — від кінця II до середини III ст. н. е.

Приблизно до цього періоду, принаймні в межах першої половини III ст. н. е., можна віднести житла 4, 33, 67, де серед великої кількості ліпної кераміки виявлено по кілька уламків від гончарних посудин. Уламки в усіх випадках належали лощеним мискам, виготовленим з добре відмученої глини світло-сірого кольору. Такі миски мають аналогії на зубрицьких пам'ятках Подністров'я, де датуються кінцем II — першою половиною III ст. н. е. [Козак, 1984, с. 23—24]. Тут вони розглядаються як імпорт провінційно-римських територій і Північного Причорномор'я [Бураков, 1976, табл. VI, *29, 31*; Козак, 1984, с. 24].

Помітними у ліпному керамічному комплексі цієї групи жител є посудини, що мають аналогії у пшеворській культурі. Це, близькі до банкоподібних за формою горщики, слабопрофільовані і округлобокі горщики, «S»-подібна миска, невеликі, добре профільовані кухлики з масивною ручкою.

Житла цього періоду — це виключно півземлянки прямокутної або підквадратної форми з заокругленими кутами та великою кількістю стовпових ям всередині, що свідчать про стовпово-плетневу конструкцію стін.

Ця фаза розвитку вельбарського поселення у Хрінниках синхронна могильникам у Баєві II, Любомлі, Могилянах-Хмельнику, селищам у Боратині (фаза I), Лепесівці, Линеві (фаза I), Рованцях та інших [Козак, 1991, с. 99, 100].

У більшості житлових споруд виявлених при дослідженні (у 14 з 22), містився ліпний і кружальний посуд з деякою перевагою ліпних фрагментів.

У житлах 11, 43, 48 кількість уламків ліпного і гончарного посуду була приблизно рівною. Таке ж співвідношення двох видів кераміки є і у переважній більшості господарських споруд. Ці споруди можна віднести до фази II існування поселення.

На підставі датування шпори з гачком біля шипа з житла 11, кістяних трискладових гребенів з дугоподібною спинкою, уламків ручок амфор названі об'єкти можна віднести до другої половини III—IV ст. н. е. Така дата цих об'єктів підтверджується знахідками великої кількості підв'язних фібул групи VI за О. Альмгреном, зібраною приватними колекціонерами у підніжжі берега, що походять із зруйнованої частини поселення.

Фаза II існування нашого поселення синхронна більшості пам'яток вельбарської культури на Волині (Боратин (фаза II), Лепесівка, Линів, Загаї II, Дитиничі, Любомль, Гірка Полонка, Дерев'яне, Рованці II і відповідає періоду розквіту черняхівської культури у лісостеповій зоні України.

Житлами цього періоду на поселенні були півземлянки або споруди з трохи заглибленою у материк долівкою та стовпово-каркасною конструкцією стін. Всередині знаходилося вогнище відкритого типу з кам'яною викладкою або без неї, інколи на материковому останці або навпаки у заглибленні. У кількох житлах були материкові останці.

Новою рисою поселення цього часу є наявність жител наземного типу з стовповою конструкцією стін, які обмазувалися глиною. Причому, це були

ISBN 966-02-3186-5

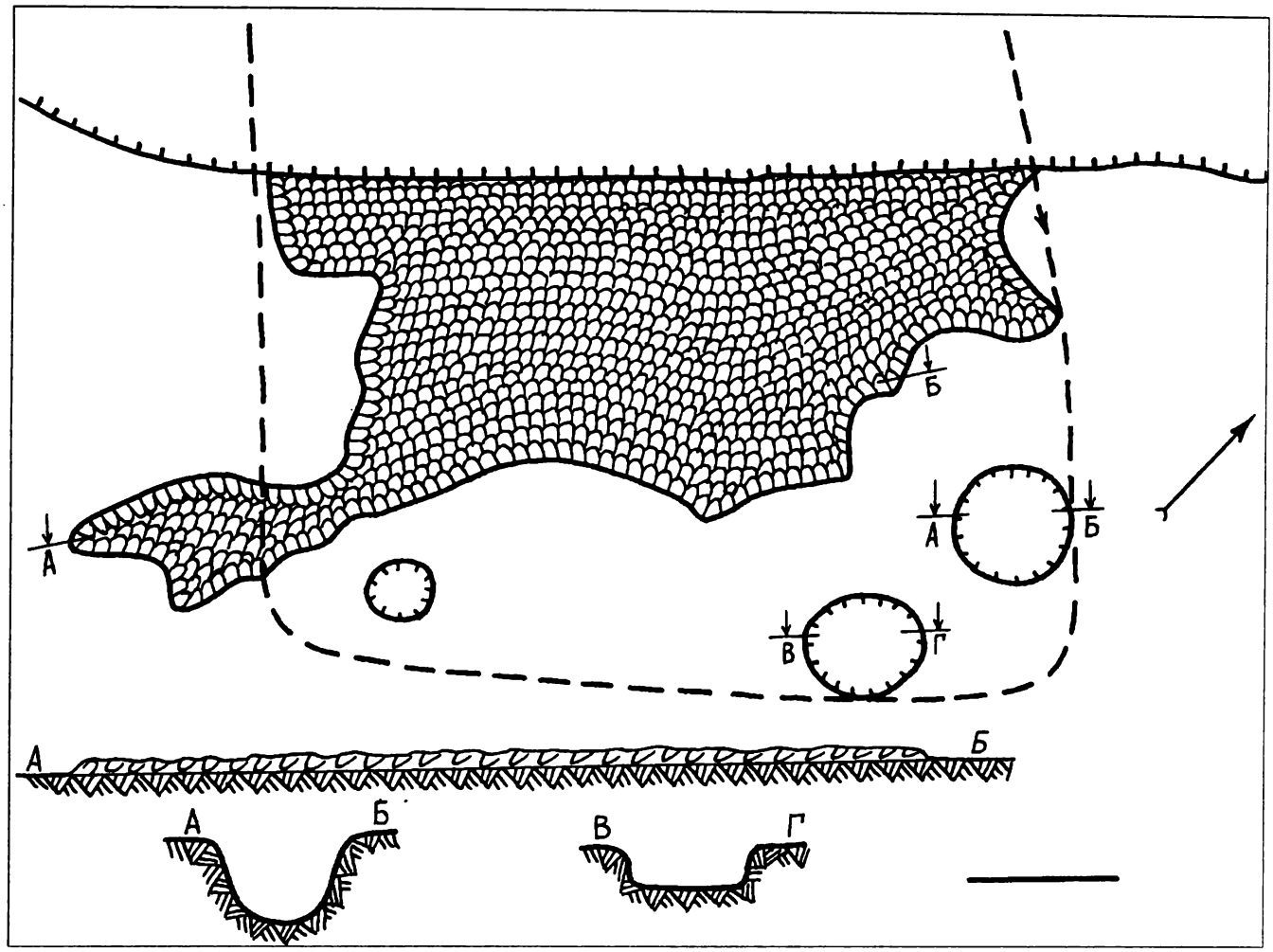

Рис. 22. План та розрізи залишків житла 12 (фаза III).

довгі житла типу «Stalhaus», або ж звичайні однокамерні будівлі квадратної чи прямокутної форми.

З 14 жител, які можна віднести до фази II існування поселення, 6 були наземними. Всередині таких жител розміщене у куті чи посередині вужчої стіни потужне вогнище, черінь якого підмощений шаром битих черепків чи каміння або підсипаний глиною. Присутність цих жител, невідомих раніше жителям поселення, може свідчити про появу груп нових людей. Значні розміри поселення цього часу, наявність великої кількості імпорту, фібул і їх заготовок дозволяє припустити, що саме у цей період поселення перетворилося у значний торгово-ремісничий центр вельбарських племен Постир'я.

До другої фази існування поселення належить також переважаюча більшість господарських приміщень (споруд, ям-погребів).

До фази III функціонування поселення можна віднести житла 12, 30, 54 та господарську будівлю VIII. У керамічному комплексі цих об'єктів переважаючу більшість складає кружальна кераміка. Так, у житлі 12 та 54 вона складає 85%, у житлі 30 — 86%, у господарській споруді VIII — 72%.

Весь гончарний посуд дуже сильно випалений, з великою домішкою піску, поверхня шорстка. Серед посуду переважають горщики з потовщеними профільованими вінцями, кувшини та піфоси. В одному з жител з таким набором кераміки (житло 12) знайдено трискладовий кістяний гребінь з високою голівкою (рис. 23, *1*). Ширина гребеня складає 9,5 см, висота голівки 5,5 см.

Згідно класифікації Р. Г. Шишкіна, гребені, у яких висота голівки є більшою за половину ширини датуються не раніше середини IV ст. і аж до гунського часу [Шишкін, 2002, с. 244].

Отже третю фазу існування поселення можна датувати від середини IV ст. до рубежу IV—V ст. Цю дату побічно підтверджує факт наявності в кожному з об'єктів III—ї фази піфосів — великих кружальних посудин з масивними широкими горизонтальними вінцями. За спостереженнями дослідників такі посудини з'являються на черняхівських пам'ятках не раніше IV ст. н. е. [Баран, 1981, с. 92].

ISBN 966-02-3186-5

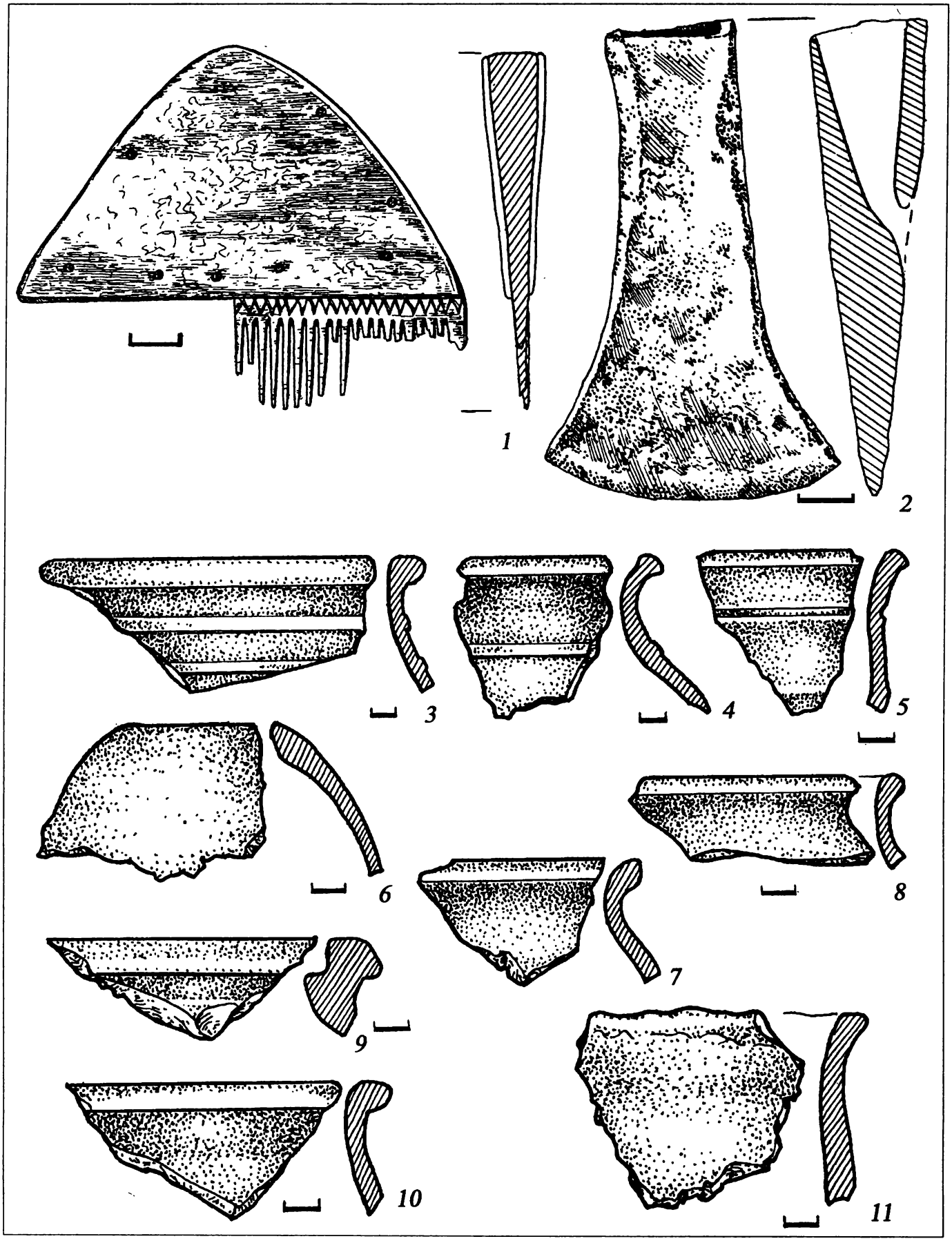

Рис. 23. Знахідки з житла 12: *1* — кістяний гребінь; *2* — залізна сокира; *3—5, 7—10* — гончарна кераміка; *6—11* — ліпна кераміка.

ISBN 966-02-3186-5

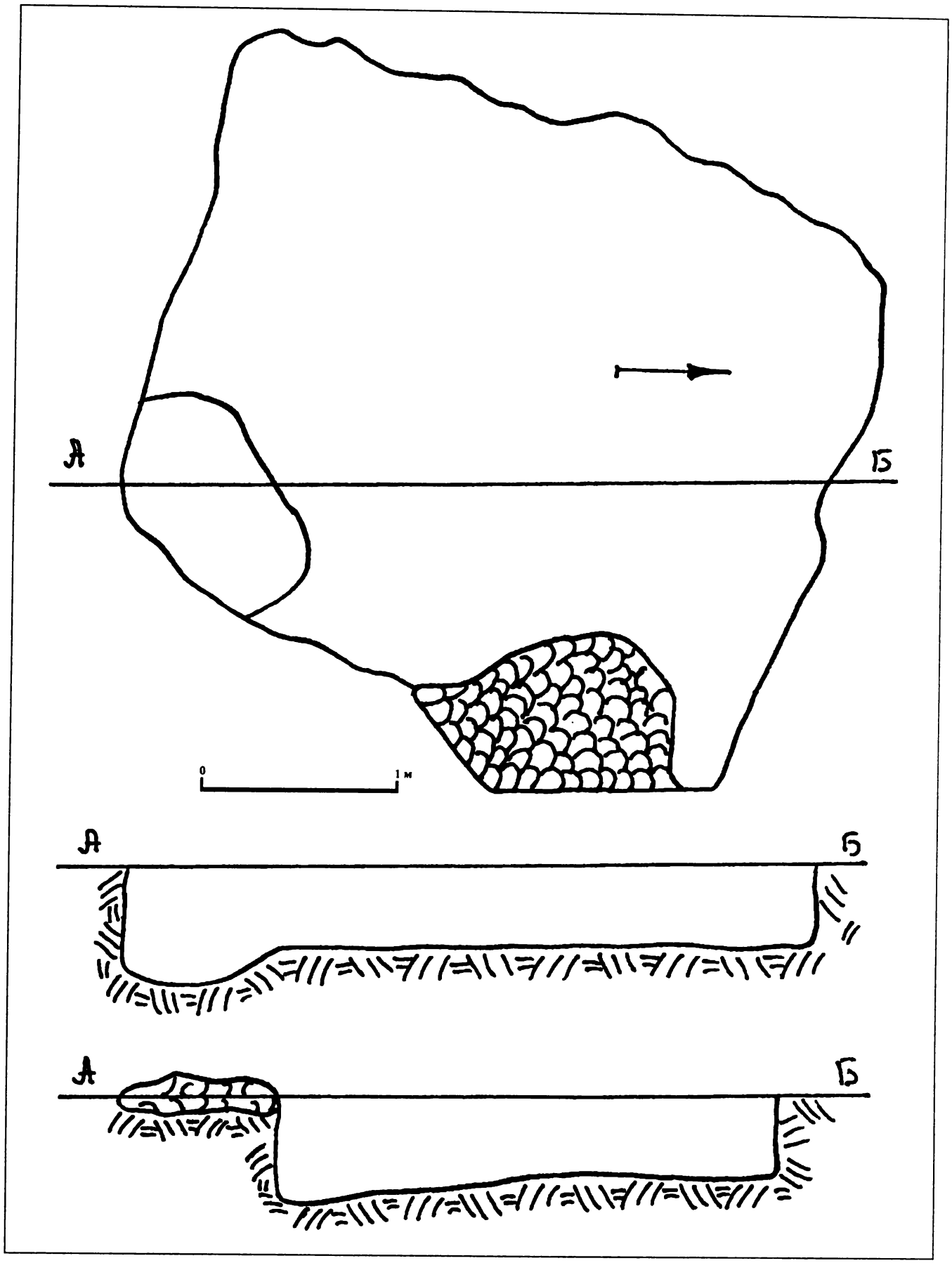

Рис. 24. План та розрізи житла 30 (фаза III).

ISBN 966-02-3186-5

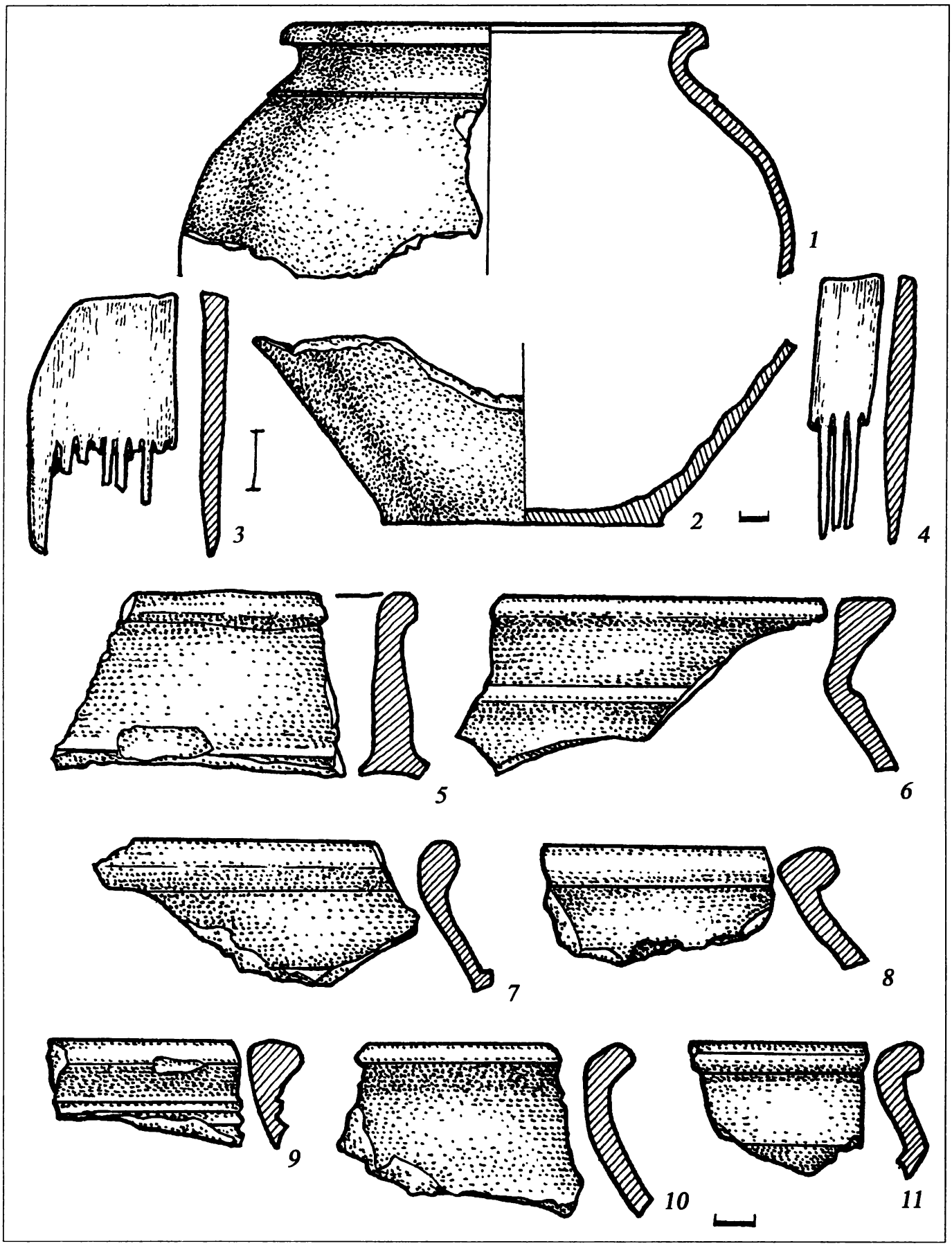

Рис. 25. Знахідки з житла 30: *1—2, 5—11* — гончарний посуд; *3—4* — уламки кістяного гребеня.

ISBN 966-02-3186-5

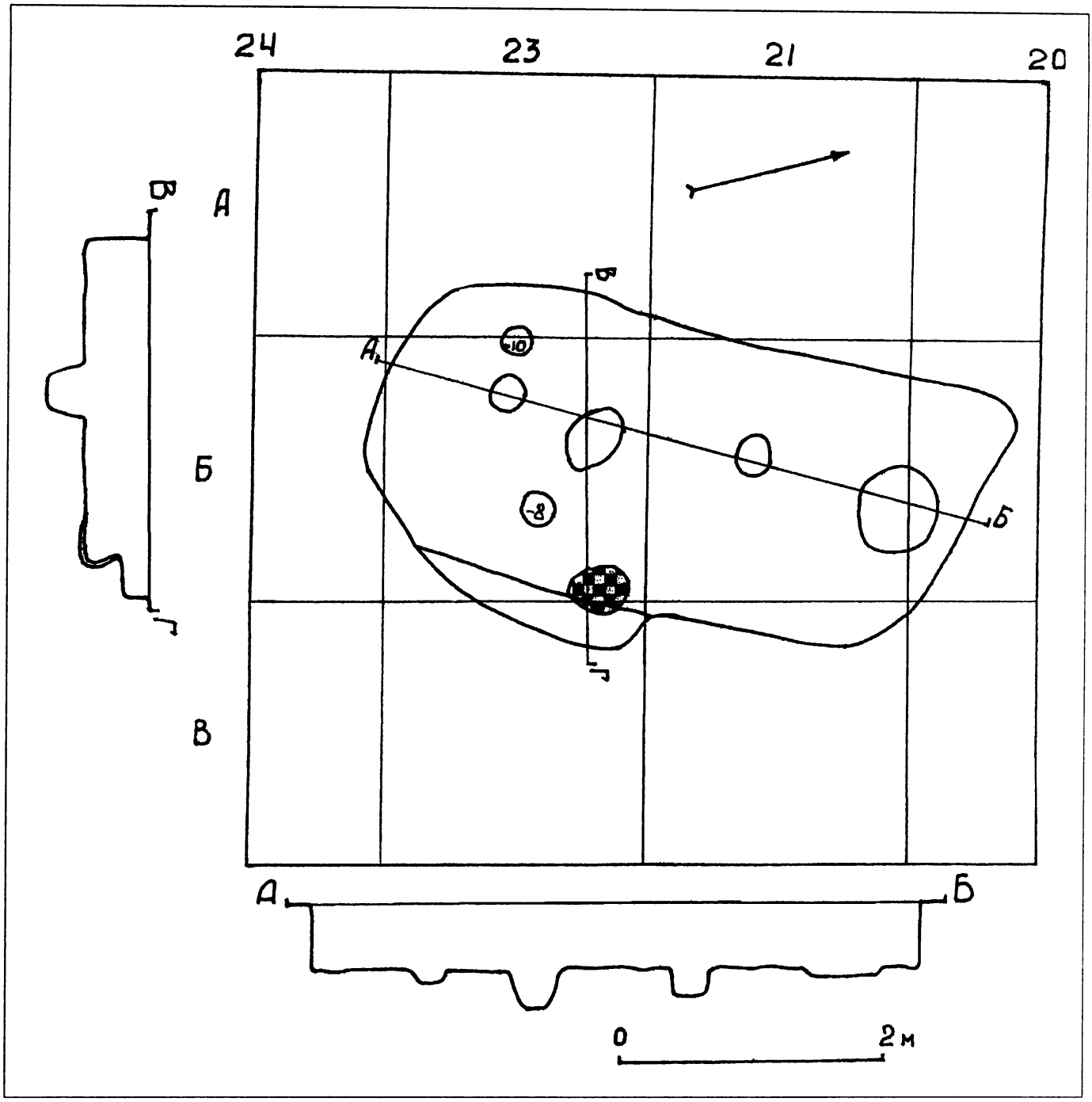

Рис. 26. План та розрізи житла 54 (фаза III).

Функціонування поселення в цей час підтверджується знахідкою в культурному шарі поселення бронзової фібули з ґудзиком на голівці.

Житлами в цьому періоді існування поселення були півземлянки прямокутної (житло 54) та підквадратної (житло 30) форми з вогнищем та материковим останцем-прилавком, а також великі наземні глинобитні будівлі типу «Stahlhaus» (житло 12, споруда VIII).

Об'єкти поселення цієї фази синхронні таким пам'яткам вельбарської культури як Рованці (зруйнований могильник), де разом з типово вельбарським кухликом знайдено залізну фібулу з «Т»-подібним приймачем і стрижнем на голівці, могильну у Баєві. На поселеннях вельбарської культури споруд цього часу поки що не зафіксовано.

За горизонтальною стратиграфією об'єкти, що належать до першої, другої та третьої фаз, не виділяються в окремі групи. Так, із чотирьох об'єктів, що належать до фази I існування поселення, два знаходиться приблизно посереди-

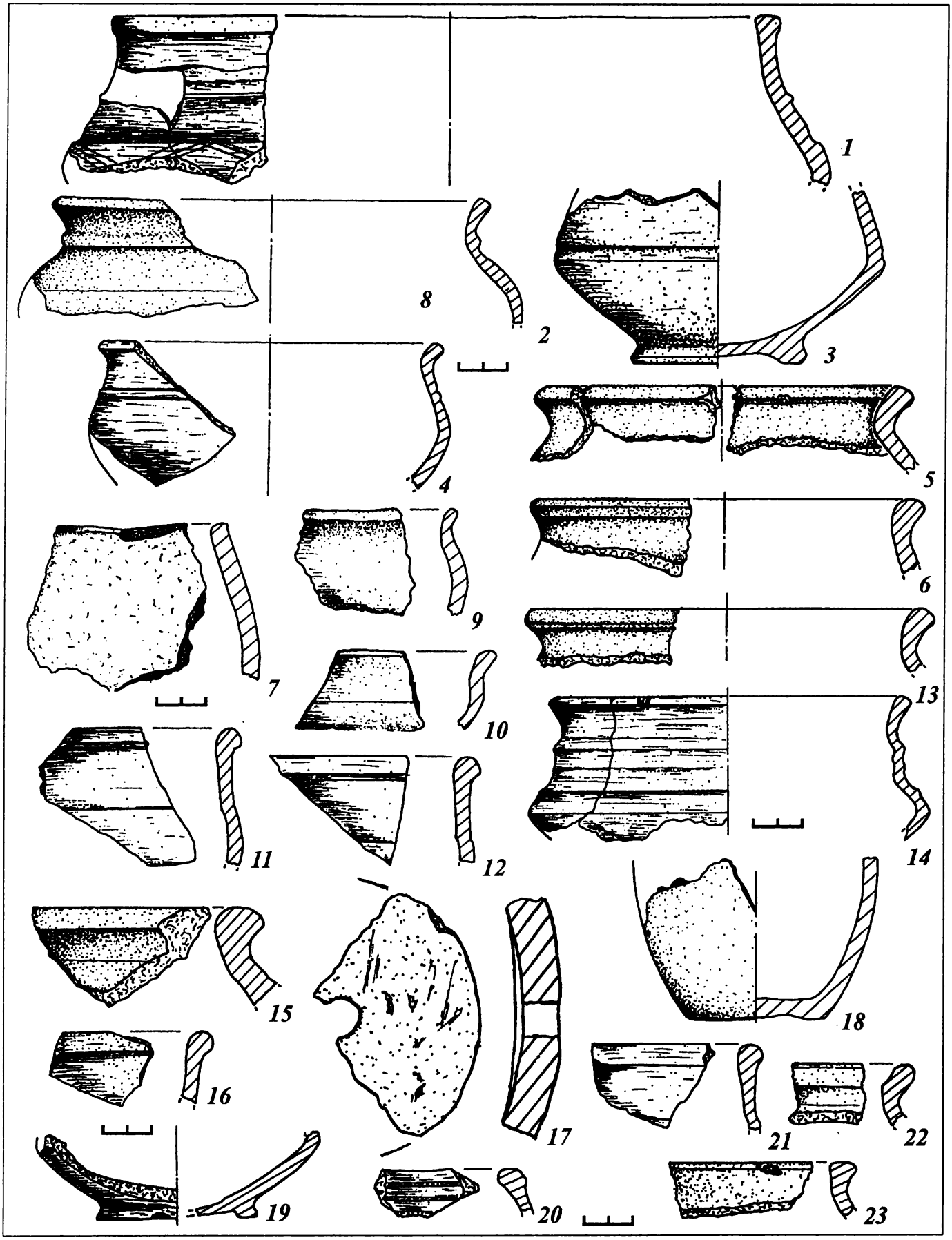

Рис. 27. Знахідки з житла 54: *1—6, 8—16, 18—23* — гончарний посуд; *7* — уламок ліпної посудини.

ISBN 966-02-3186-5

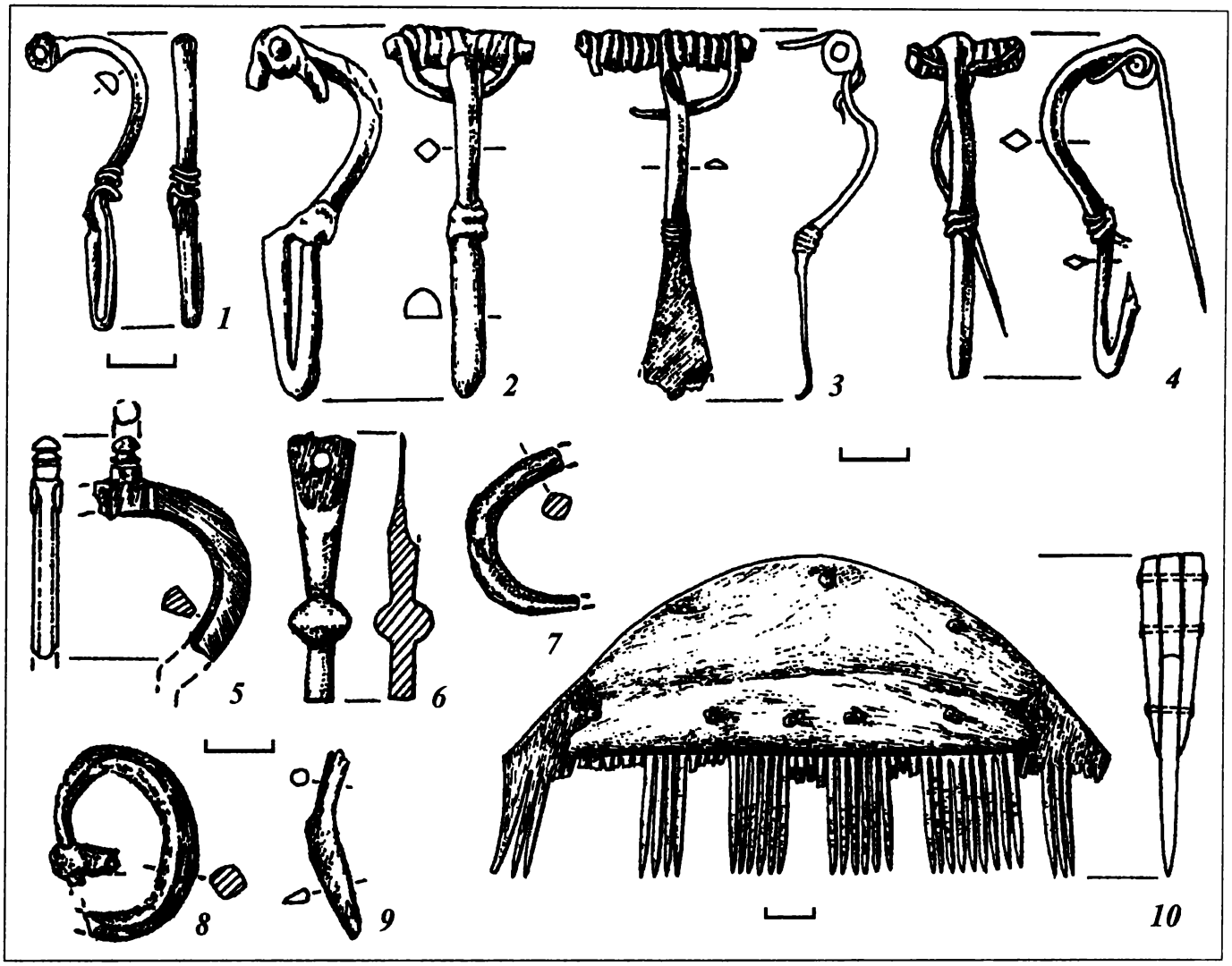

Рис. 28. Знахідки з поселення: *1—5* — фібули, *6* — бронзовий наконечник пояса; *7, 8* — залізні пряжки; *9* — ніжка фібули; *10* — кістяний гребінь.

ні поселення, і по одному на його західній і східній околицях. Так само розкидані і чотири об'єкти фази III існування поселення. Численні об'єкти фази II розташовані двома приблизно рівними нерегулярними лініями вздовж всього берега.

Цілком очевидно, що окреслена нами горизонтальна стратиграфія об'єктів відображає лише тенденцію, а не повну планіграфічну картину різних періодів існування поселення, оскільки основна його частина знищена зсувом берега.

Особливості поселення в урочищі Шанків Яр

Досліджуване нами протягом 10 років вельбарське поселення в урочищі Шанків Яр є вже тепер найбільш повно розкопаною пам'яткою вельбарської культури на території України.

На даний час тут відкрито більше двох десятків житлових споруд, стільки ж об'єктів господарського призначення. Беручи до уваги густоту заселення ділянки і враховуючи те, що дві третини поселення знищено водою, а збережена частина досліджена наполовину, можна припустити, що тут було побудовано приблизно 100 жител і стільки ж господарських споруд. Причому, більша частина цих об'єктів виникла, очевидно, у фазі II існування поселення — фазі найбільшого його розвитку.

Судячи за схемою розташування досліджених об'єктів, відкрита частина поселення складалася принаймні з восьми територіально відділених осередків, до яких входило 6—10 житлових споруд та така ж кількість господарських об'єктів (рис. 1). Відстань між такими осередками складала від 15 до 30 м. Всього, мабуть, на поселенні було до 20 таких осередків.

Одним з найбільш повно збережених, серед досліджених, є територіальний осередок у ме-

ISBN 966-02-3186-5

жах розкопів III, VII, XIII—XIV, XVIII—XIX. Тут виявлено 6 жител, 10 господарських ям та кілька господарських споруд. З них одне житло належить до фази I існування поселення, три житла та більшість господарських споруд до фази II і два житла до фази III існування поселення.

Житло першої фази було півземлянкою. Житла фази II представлені трьома наземними об'єктами, з них одне було великою будівлею («Stalhaus»). Обидва житла фази III були великими довгими наземними спорудами типу «Stalhaus».

Відносно цілісно зберігся також територіальний осередок в межах розкопів II, IX, XI. До нього входять 6 жител та кілька господарських ям. З них два житла належать до фази I, чотири житла до фази II існування поселення. Житлами фази I були півземлянки, у фазі II три житла були півземлянками, причому, дуже великих розмірів, а одне житло було наземним, типу «Stalhaus».

З описаного вище виходить, що в основі кожного осередка було одне чи два житла, які належали засновникам поселення. Наступні покоління людей будували свої оселі поруч з попередніми, створюючи територіальну громаду. Якщо припустити, що кожний такий територіальний осередок належить окремій великій сім'ї, то треба прийняти, що поселення в цілому було створене десятком таких великих сімей і складало територіальну общину.

За кількістю об'єктів кожний територіальний осередок поселення в урочищі Шанків Яр відповідає цілому рядовому поселенню вельбарської культури на Волині (Линів, Боратин, Городок).

Житлові споруди на поселенні не мають сталості форм і інтер'єру. Це свідчить, як зазначається нижче, про відсутність традицій у їх будівництві або ж про різницю походження.

У фазі II існування поселення з'являються наземні глинобитні житла стовпово-каркасної конструкції.

Появу нового типу жител у середині III ст. можна пояснити прибуттям на поселення нових груп людей, що принесли типово вельбарські традиції житлобудівництва («Stalhaus») і людей з традиціями будівництва звичайних наземних жител площею 12—15 м^2. Останні мають численні аналогії на пам'ятках черняхівської культури. Не виключено, що це були якісь вихідці з півдня, можливо купці чи посередники у торгівлі між варварами і римськими провінціями.

Можливе і інше пояснення цього факту. Готи з'явилися на Волині у кінці II ст. н. е. як нове населення. У процесі початкової адаптації прибульцями приймаються, як правило, традиції житлобудування корінного люду, пристосовані до місцевих умов. З часом, освоївши ці землі, германці відновили традиційне житлобудівництво.

Особливістю поселення є також наявність на ньому великих споруд стовпової конструкції (VIII, XXVI), які не мали ознак житлових приміщень. Це були, можливо, торгові склади для розміщення великої кількості товарів (зерна, продуктів тваринництва, промислів тощо).

Своєрідною рисою поселення, що підкреслює його особливий статус серед пам'яток готів на Волині, є наявність у керамічному комплексі значної кількості кружального посуду. Якщо на рядових поселеннях (Боратин, Линів, Городок, Загаї II та ін.) така кераміка в об'єктах не перевищує 6%, то у Хрінниках складає до 85%.

Причому серед кружальної кераміки переважають елітарні форми, зокрема, глечики, миски. Помітну кількість складають піфоси — посуд, що набув поширення у IV ст. переважно у Подністров'ї. До цього переліку треба додати також порівняно значну кількість уламків амфор, що свід-чить про наявність у жителів поселення товарів, привезених з римських провінцій або античних центрів Північного Причорномор'я. Споживання цього товарів, у свою чергу дає підстави висловити думку про вищий рівень культури та побуту готських общин у Хрінниках, порівняно з мешканцями інших поселень Волині.

З інших матеріалів, виявлених на поселенні, треба відзначити фібули та шпори, зібрані мешканцями м. Луцька у підніжжі берега. Ці речі, як і величезна кількість інших предметів різних епох функціонування пам'ятки, були вимиті водою з культурного шару.

У колекціонерів зберігається понад 100 екземплярів фібул. Є кілька бронзових фібул з високим приймачем та фібул з ґудзиком на голівці.

Серед шістьох екземплярів шпор, чотири належать до типу з асиметричними дужками, а дві — до типу з симетричними дужками та гачком біля шипу.

На жаль, ці, а також ряд інших предметів, що відносяться до пізньоримського часу і пов'язані з шаром поселення вельбарської культури, є недоступними для наукового аналізу. Але ці знахідки можуть свідчити про перебування на поселенні протягом часу його функціонування великої кількості людей.

ISBN 966-02-3186-5

Таким чином, просторові масштаби поселення, велика кількість житлових будівель, їх значні розміри і своєрідний характер речового комплексу дозволяють припустити, що поселення у Хрінниках було великим торгово-економічним, можливо і політичним центром готських общин на Волині. Такому становищу поселення сприяло його вигідне природне розташування на високому, зручному березі річки Стир, що була ефективною шляховою артерією.

За розмірами і функціональним призначенням поселення у Хрінниках можна порівняти лише з пам'яткою у Лепесівці, частково дослідженою М. О. Тихановою.

ЛІТЕРАТУРА

Амброз А. К. Фибулы юга Европейской части СССР // САИ.— Вып. Д I-30.— 1966.

Баран В. Д. Черняхівська культура.— К., 1981.

Бураков А. В. Козырское городище рубежа и первых веков нашей эры.— К., 1976.

Гороховский Е. Л. Хронология черняховских могильников Лесостепной Украины // Труды V Международного конгресса археологов-славистов.— Т. 4.— К., 1988.— С. 34—46.

Козак Д. Н. Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі.— К., 1984.

Козак Д. Н. Етнокультурна історія Волині.— К., 1991.

Козак Д. Н. Пам'ятки давньої історії Волині у с. Линів.— К., 1994.

Козак Д. Н. Культурно-історична інтерпретація скарбів Волині рубежу IV—V ст. н. е. // Археологія.— 1995.— № 4.— С. 50—66.

Козак Д., Оприск В., Шкоропад В. Пам'ятки давньої історії Волині у с. Городок.— К., 1999.

Кропоткин В. В. Римские импортные изделия в Восточной Европе (II в. до н. э.— V в. н. э.) // САИ.— Вып. ДІ-27.— 1970.

Кухаренко Ю. В. Могильник Брест-Тришин.— М., 1980.

Магомедов Б. В. Черняховская культура. Проблема этноса.— Lublin, 2001.

Никитина Г. Ф. Гребни черняховской культуры // СА.— 1969.— № 1.— С. 147—159.

Никитина Г. Ф. Анализ археологических источников могильника черняховской культуры у села Оселивка.— М., 1995.

Рикман Э. А. Жилище племен черняховской культуры Днестровско-Дунайского междуречья // Древнее жилище народов Восточной Европы.— М., 1975.— С. 50—87.

Славяне и их соседи в конце I тысячелетия до н. э.— первой половине I тысячелетия н. э.— М., 1993.

Тиханова М. А. Раскопки на поселении III—IV вв. н. э. у с. Лепесовка в 1957—1959 гг. // СА.— 1963.— № 2.— С. 178—191.

Шелов Д. Б. Узкогорлые светлоглиняные амфоры первых веков нашей эры: классификация и хронология // КСИА.— 1978.— Вып. 156.— С. 16—21.

Шишкин Р. Г. Хронологические признаки трёхслойных гребней черняховской культуры // Сучасні проблеми археології.— К., 2002.— С. 244—246.

Diaconu Gh., Tzoni M., Constantinescu M., Drambocianu V. L'ensemble archeologiquea de Pietroasele // Dacia.— T. XXI.— 1977.

Godlowski K. The Chronology of the Latene Roman and Early Migration Periods in Central Europe.— Krakow, 1970.

Jahn M. Der Reitersporn, seine Entstehung und früheste Entwicklung.— Lipsk, 1921.

Maczynska M. Der Hortfund aus der frühen Volkerwanderungszeit aus Lubiana, woi. Gdansk, in Pommern // Markomannenkriege.— Ursachen und Wirkungen. VI Internationales Symposium «Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im nordlichen Mitteldonaugebiet» (Wien).— Brno, 1994.— P. 149—157.

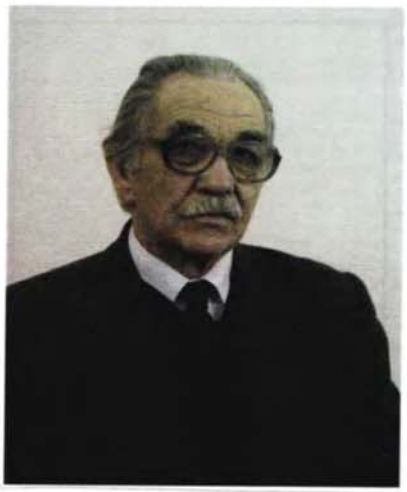
Raddatz K. Thorsberger Moorfung // Offa—Bücher.— 1957.— Bd. 13.— 149 s.

Thomas S. Studien zu den germanischen Kämmen der römischen Kaizerzeit // Arbeits-und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege.— 1960.— Âd. 8 — S. 54—212.

Wielowiejski J. Przemiany gospodarczo-spoleczne ludnosci poludniowej Polski w okresie puznolateńskim i rzymskim // Mat. Star.— 1960.—T. 6.

Wołągiewicz R. Ceramika kultury wielbarskiej między Baltykiem a Morzem Czarnym.— Szczecin, 1993.

ISBN 966-02-3186-5

В. Д. Баран

ЧЕРНЯХІВСЬКА КУЛЬТУРА — ПОЛІЕТНІЧНЕ УТВОРЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Черняхівська культура — одне з найбільших поліетнічних утворень другої чверті І тис. н. е. на території Південнно-Східної Європи. Вона, крім прийшлих готських племен, що становили панівну еліту, включає ряд інших етнічних груп — пізніх скіфів, сарматів, фракійців і слов'ян, що у першій чверті І тис. н. е. і більш ранній час займали степові і лісостепові регіони України, Молдови і Румунії. Зараз поліетнічність черняхівської культури загально визнана, але питання про кількісне співвідношення пам'яток субстратних та прийшлих груп населення залишається дискусійним. Ряд дослідників, в тому числі й українських, дотримуються думки, що «...черняхівська культура виникає на основі вельбарської культури при сильних провінціально-римських впливах» [Магомедов, 2001, с. 151]. На думку Б. В. Магомедова, «...основну масу населення черняхівської культури складали германці-готи...» і захоплені ними групи германських вандалів, герулів, тайфалів, гепідів [Магомедов, 2001, с. 133—151]. Вони представлені у матеріальному виразі памятками черняхівської культури типу Косанове. Інші етнічні групи представлені причорноморським типом і типом Черепина—Теремців. Представники останніх, згаданих вище, лише спорадично включались в германські общини і становили незначну частину загалом германського населення, що створило черняхівську культуру [Магомедов, 2001, с. 131—151]. Погоджуючись з тезою про участь, навіть провідну роль, готів у створенні черняхівської культури і можливостей виділення певної кількості пам'яток з переважними рисами зазначених етнічних груп, що загальноприйнято в археологічній літературі, ми не можемо прийняти надуманих визначень чисельності та кількісного співвідношення германських та субстратних підкорених ними племен у складі черняхівської культури, а також їх методичного забезпечення.

Усі доступні сьогодні джерела як писемні, так і археологічні не дають для цього необхідних даних. У «Гетиці» Йордана та працях візантійських авторів, його сучасників — Прокопія Кесарійського та інших, а також більш ранніх, зокрема, Амміана Марцелліна (IV ст.) та Пріска (V ст.), сучасників згаданих історичних подій у Північному Причорномор'ї та Подунав'ї, що у хронологічному відношенні відповідають останній фазі існування черняхівської культури, відсутні дані, які дозволяли б на серйозному науковому рівні визначити кількісну перевагу готів.

Визнаний австрійський історик готів Х. Вольфрам вважає, що «Гутони» античних джерел, які в І ст. н. е. займали приморські райони між устям Вісли та устям Одри, були за його словами «...маленьким народом», який Пліній Старший навіть вважав підгрупою вандалів [Вольфрам, 2003, с. 27]. На межі І—ІІ ст. вони виділились із лугійсько-вандальської культурної спільноти, а дещо згодом вийшли на правий берег Вісли. В процесі свого розселення вони підняли статус королівської влади до того воєнно-організаційного рівня, який забезпечив їм переможний прохід від Балтики до Чорного та Азовського морів. На цьому шляху, завдяки діючим принципам, за якими «...щоб служити [готським королям] не потрібно було бути ні готом, ні вільним...», королівська дружина постійно зростала [Вольфрам, 2003, с. 26]. В країні Ойум готи подавили суб-

© В. Д. Баран, 2004

ISBN 966-02-3186-5

стратне різноплемінне населення: праслов'янських спалів на Волині і в Придні-пров'ї, скіфів і сарматів у Причорноморських степах, фракійців і гетів та ряд невеликих германських груп у Придунав'ї. Створивши нові поліетнічні формування та очоливши їх, вони прорвали оборонну лінію римлян на Дунаї. Почались так звані Маркоманські війни.

З 238 р. протягом сорока років своїми набігами варварські загони нищили та пустошили римські провінції. Тепер, контролюючи територію від устя Дунаю до Дону, готські переселенці із «гутонів», що висадились на початку I ст. н. е. із трьох кораблів на південному побережжі Балтійського моря в усті Вісли, перетворились в могутніх готів. Але не самі по собі, а за рахунок того, що вони обросли не германським людом. Не даром ці військово-політичні об'єднання сприймались римським світом як «скіфи» або «сармати» — давні мешканці Північного Причорномор'я. Старі, звичні для римлян та мешканців римських провінцій назви північнопричорноморських земель «Скіфія» або «Сарматія» утримались до розгрому готів гунами. Важливим фактором, що підживлював старі, устояні традиції, була не тільки порівнюючи значна кількість неготського населення в цьому краї та їх торгово-політична активність.

В Причорномор'ї скіфи і сармати, особливо їх торгово-підприємницька еліта, як і в Подунав'ї різні племена фракійського кореня, які мали багатовікові традиції співжиття з греко-римським світом і які нерідко утворювали з ними спільні общини, відомі як антична хора, для римського світу осталися визначальними етнічними показниками цього краю, провідниками їх культурних надбань. Такими вони практично й були і залишались бути і під егідою готських вождів. Дуже цікаву і промовисту картину дало картографування у регіонах на південний схід і північний захід від Вісли римських амфор. Будучи тарою для транспортування олії та вина, вони з районів свого виробництва ніколи не вивозились в інші райони самі по собі. Можна вважати, що населення будь-якого району Європи, де знайдена амфорна тара, користувалось привезеним у ній продуктом. Масові знахідки амфорного матеріалу III—IV ст. на території Східної і Середньої Європи співвідносяться з межами поширення черняхівської культури. Їх немає за одиничними виключеннями, на пам'ятках пшеворської культури в глибинних районах Польщі, ні на пам'ятках вельбарської культури Нижнього Повіслення, як і київської культури на північ від Десни. Крім того, найбільше знахідок амфор виявлено в районах, що межують з Північним Причорномор'ям та Поднунав'ям. Саме в цих районах переважало населення пізніх скіфів, сарматів та фракійців, що входило до складу різноетнічних груп черняхівської культури. Від них готи та інші германські, а також слов'янські племінні групи перейняли багато здобутків провінційно-римської культури та побутових звичок. Їх і слід вважати основними носіями провінційноримських культурних надбань в межах черняхівської культури. Що стосується готів, то вони, незалежно від того, чи досягли кількісної переваги над разом взятими іншими етнічними групами чи ні, створили і очолили нові племінні союзи, довівши їх в часи Германаріха до напівдержавного стану. При далеко посунутій інтеграції це сприяло культурному росту не тільки прийшлих гутонів, чи їх верхівки, а усіх етнічних груп цього краю.

Сьогодні відкриті і досліджені археологічні пам'ятки дозволяють досить грунтовно простежити їх шлях з Нижнього Повіслення до Чорного та Азовського морів. Він позначений значною кількістю поселень та могильників вельбарської культури, які досить виразно показують, з чим готи прийшли у Північне Причорномор'я і ким вони там стали.

Ф. Бірбрауер простежив процеси семисотлітнього самостійного переходу готів через територію України та Румунії до Італії та Іспанії [Бірбрауер, 1995]. Він поділив їх на певні хронологічні етапи та географічні зони, що дозволяє простежити зміни в їх етнокультурному складі. Вони позначені також поділом готів на грейтунгів (остготів) та гасдінгів (вестготів). Це був не тільки територіальний поділ. Східні і західні готські об'єднання відрізнялись і за складом включених в них різних етнічних груп залежного населення.

У світлі археологічних матеріалів в першу зону розселення гутонів, крім Мазовії і Підлясся, входила і Західна Волинь, яка у другій половині II ст. н. е. вже була зайнята поселеннями вельбарської культури [Бірбрауер, 1995]. Період формування цієї зони за Є. Гороховським та Ф. Бірбрауером вкладається в фазу B2/C1 [Баран, Гороховский, Магомедов, 1990, с. 47]. На Волині це підтверджують матеріали понад двадцяти досліджених пам'яток, на яких поряд з ранньою ліпною вельбарською керамікою виявлені фібули II і V груп Альмгрена, однопластинчасті кістяні гребені деякі металеві деталі поясних наборів [Баран, Гороховский, Магомедов, 1990, с. 49].

ISBN 966-02-3186-5

В цей же час припиняють своє існування пам'ятки волино-подільської групи, що належали субстратному населенню.

І за часом і за характером тих процесів, які мали місце в Мазовії і Підляссі Волинь має деякі відмінності. В першу чергу, вона відрізняється тим, що попереднє субстратне населення, представлене тут волино-подільськими (зубрицькими) пам'ятками, повністю відходить у Верхнє Подністров'я, а також Південне Побужжя. Д. Н. Козак звернув увагу, що в той час, коли на Волині появляються пам'ятки вельбарської культури, збільшуються площі волино-подільських (зубрицьких) поселень на Верхньому Дністрі, що вказувало б на прихід сюди переселенців із Волині [Козак, 1993, с. 25]. У Мазовії і Підляссі не відбулося повного витіснення готами носіїв пшеворської культури. Там прибульці вживаються із субстратним населенням. Більше того, вони втягують якусь частину пшеворців у переселенські процеси на південний схід, що засвідчено появою на території України, крім вельбарських, також пшеворських матеріалів, а навіть окремих поховань, що зберігають всі характерні риси пшеворської культури. Волинь — це єдина область, звідкіля відійшло під натиском готів майже все попереднє населення, і де готи до самого свого відходу зберегли свою вельбарську культуру. Це явище можна вважати виключенням із правил, притаманних для моделі розселення готів, яке у II—IV ст. більше не повторилося. Дальше поширення вельбарської культури на південний схід відбувається за моделлю, започатковану вторгненням готів в межі пшеворської культури, коли прибульці підпорядковують собі місцеві племена у зайнятих ними областях.

Археологічні джерела дозволяють вважати, що готи після завершення заселення першої зони, куди входила і Волинь, припинили на деякий час своє розселення на південь. Очевидно, їм потрібен був час на освоєння зайнятих районів та зміцнення військових загонів. Вельбарські пам'ятки у межиріччі Дніпра і Південного Бугу, тобто у другій зоні, куди, за Ф. Бірбрауером, відносяться усі південні лісостепові і степові області України, появляються не раніше другої половини III ст. Між Дніпром і верхньою частиною Південного Бугу вони ще зберігають виразні риси, притаманні цій культурі. Сюди вони, судячи за найкраще розкопаними могильниками у Брест-Трішині та Дитиничах принесли обряд виключно трупоспалення та ліпний посуд. В міру дальшого їх поширення на південь, а також в широтних напрямках, ці риси уже так чітко не простежуються. Вони губляться в чужому вельбарцям культурному середовищі. Разом з тим, певна кількість поселень і могильників (Велика Слобода, Косанове, Данчени та ін.) за характерном жител, похоронного обряду, ліпного посуду та інших предметів побуту і прикрас не викликає сумніву у своїй спорідненості з вельбарськими пам'ятками з першої зони. Поруч з ними в цих же регіонах і в цьому ж часі існують чисельні пам'ятки з іншими рисами, де фіксуються лише окремі вельбарські елементи поруч з масовими елементами більш ранніх місцевих культур, представленими місцевими типами жител, похоронним обрядом, ліпною керамікою та деякими характерними предметами побуту. На відміну від волинського регіону у другій зоні спостерігається більше розмаїття у типах жител, їх інтер'єрі, поховальних комплексах (багатокамерні кам'яні житла, чотирикутні напівземлянки з печами-кам'янками (рис. 1), біритуальність, могильні ями з підбоями, катакомбами та заплечиками, деформовані черепи, скорчені кістяки). Все це, а також наявність у другій половині III—IV ст. великої кількості гончарного посуду провінціально-римських зразків міняє культурний характер археологічних пам'яток.

В результаті культурне обличчя могильників із Вельборка, Брест-Трішина, Дитиничів, з одного боку, і Черняхівського, Чернелів-Руського, Біленького, Будештського, з другого, настільки різне, що прийняті за першими із них назви культур виглядають цілком логічними. Тим більше, що могильник в Дитиничах та інші пам'ятки на Волині функціонували у III—IV ст., як і черняхівські. Ці культури дійсно з відмінними рисами, не дивлячись на їх синхронність протягом другої чверті I тис. н. е., а звідси у значній мірі з різним складом населення. Об'єднує ці зони лише наявність вельбарських пам'яток або вельбарських елементів на змішаних пам'ятках.

Треба мати на увазі, що значна частина субстратного населення Північного Причорномор'я і Подунав'я ще до появи готів знаходилась в тісних економічних контактах та культурних зв'язках з римськими провінціями. Впливи античної культури на населення Подніпров'я і Подністров'я, зокрема, у південній частині української території фіксуються з часу появи грецьких причорноморських міст та римських провінцій на Дунаї.

Таким чином, у другій зоні розселення готів на них впливають два фактори: етнічно строкате місцеве середовище, що утворилося в результаті підкорення ними субстратного населення, і

ISBN 966-02-3186-5

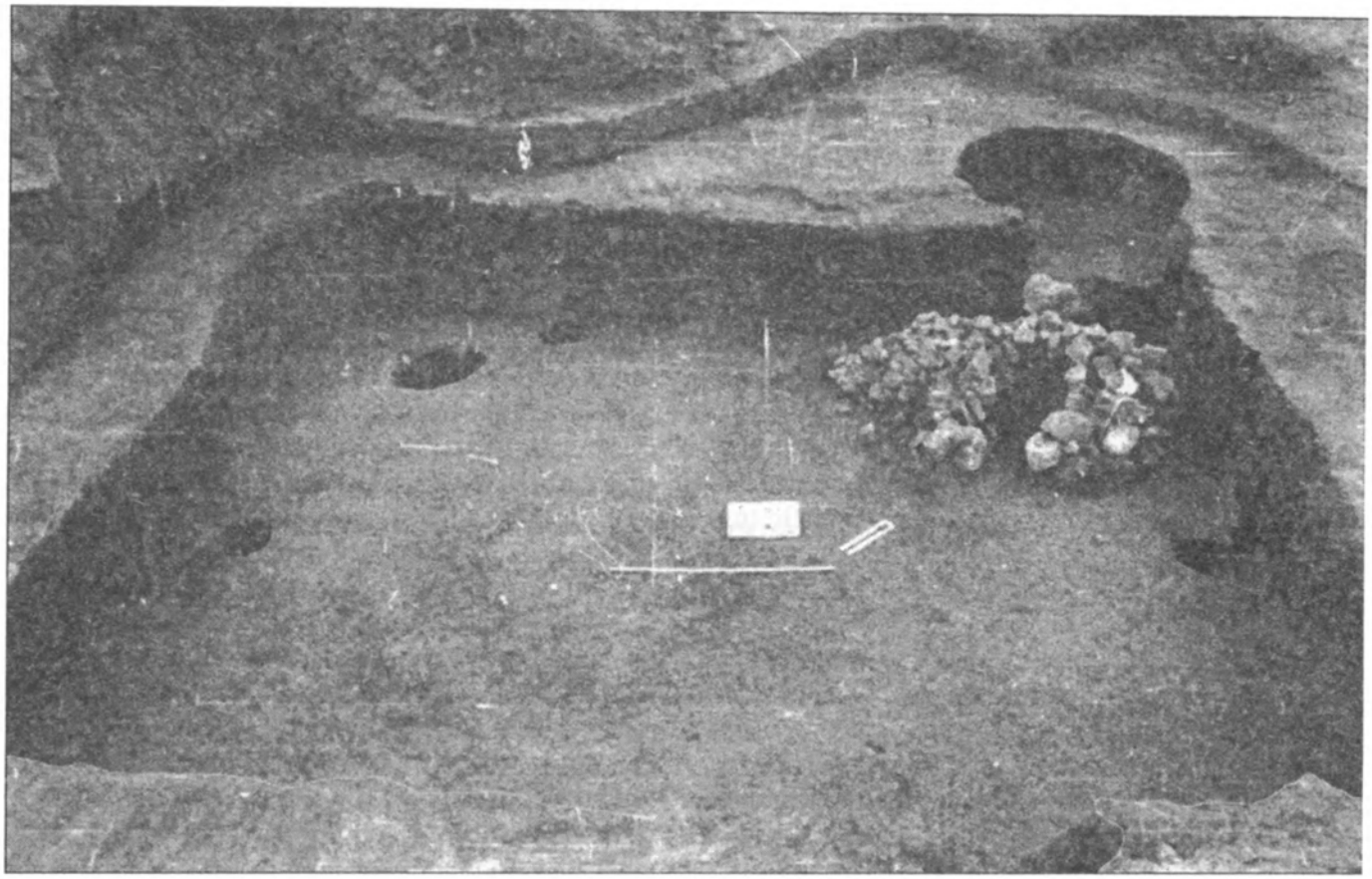

Рис. 1. Житло з піччю-кам'янкою № 22 на поселенні черняхівської культури в Теремцях на Середньому Дністрі.

провінціально-римські впливи, які в цей час посилюються. Останні, зокрема, у значній мірі стирають відмінності в матеріальній культурі різних за своїм походженням етнічних груп.

Ці фактори, на наш погляд, фіксуються як писемними, так й археологічними джерелами.

В перших вони проявляються фактом участі в готських («скіфських») війнах з Римом різних етнічних груп, що виступали у складі готських загонів, у других — в існуванні поряд з пам'ятками, що зберігають виразні вельбарські риси (Косанове, Данчени, Велика Слобода, Снітинка, Сухостав та ін.) таких могильників як Біленьке, де усі поховання (понад сто) з характерним черняхівським інвентарем, являють собою трупопокладення в підбоях, що характерно для сарматів; черняхівські поселення на Верхньому та Середньому Дністрі (Черепин, Бовшів II, Куропатники, Теремці) та на Лівобережжі Дніпра (Хлопків, Боромля II, Рідний Край та ін.), типологічна близкість яких до ранньосередньовічних слов'янських пам'яток не викликає сумніву (рис. 2).

Крім того, відомі змішані могильники (Данчени), де певні групи поховань характеризуються вельбарськими, сарматськими та фракійськими рисами [Рафалович, 1986, с. 15].

Поки що на могильниках черняхівської культури за окремими виключеннями (Велика Бугаївка) не виявлені поховання, які можна було пов'язати зі слов'янами, хоча такі поселення є, про що йшла мова вище. Як відомо, усі слов'янські ранньосередньовічні могильники складаються з трупоспалень. Трупоспаленнями представлені і всі ранні могильники вельбарської культури на Волині. На широко розкопаних вельбарських могильниках на Волині (Брест-Трішин, Дитиничі) не має трупопокладень. Тому на змішаних черняхівських могильниках в групах трупоспалень, що супроводжуються гончарним посудом, який міг належати представникам будь-якої етнічної групи поряд з готськими, можуть бути й слов'янські поховання, виділити які неможливо. За даними Йордана, підкорені Германаріхом венеди, яких він згадує після герулів, за логікою речей повинні знаходитися в межах черняхівської культури, скоріше за все у другій зоні, як і їх поселення. Крім того, готи Вінітарія розгромили слов'янських антів, які, за Йорданом, також були виокремленою частиною венедів [Свод древнейших письменных источников, 1994, с. 113—115].

Це дозволяє зробити висновки про те, що у другій зоні не тільки міняється етнокультурна ситуа-

ISBN 966-02-3186-5

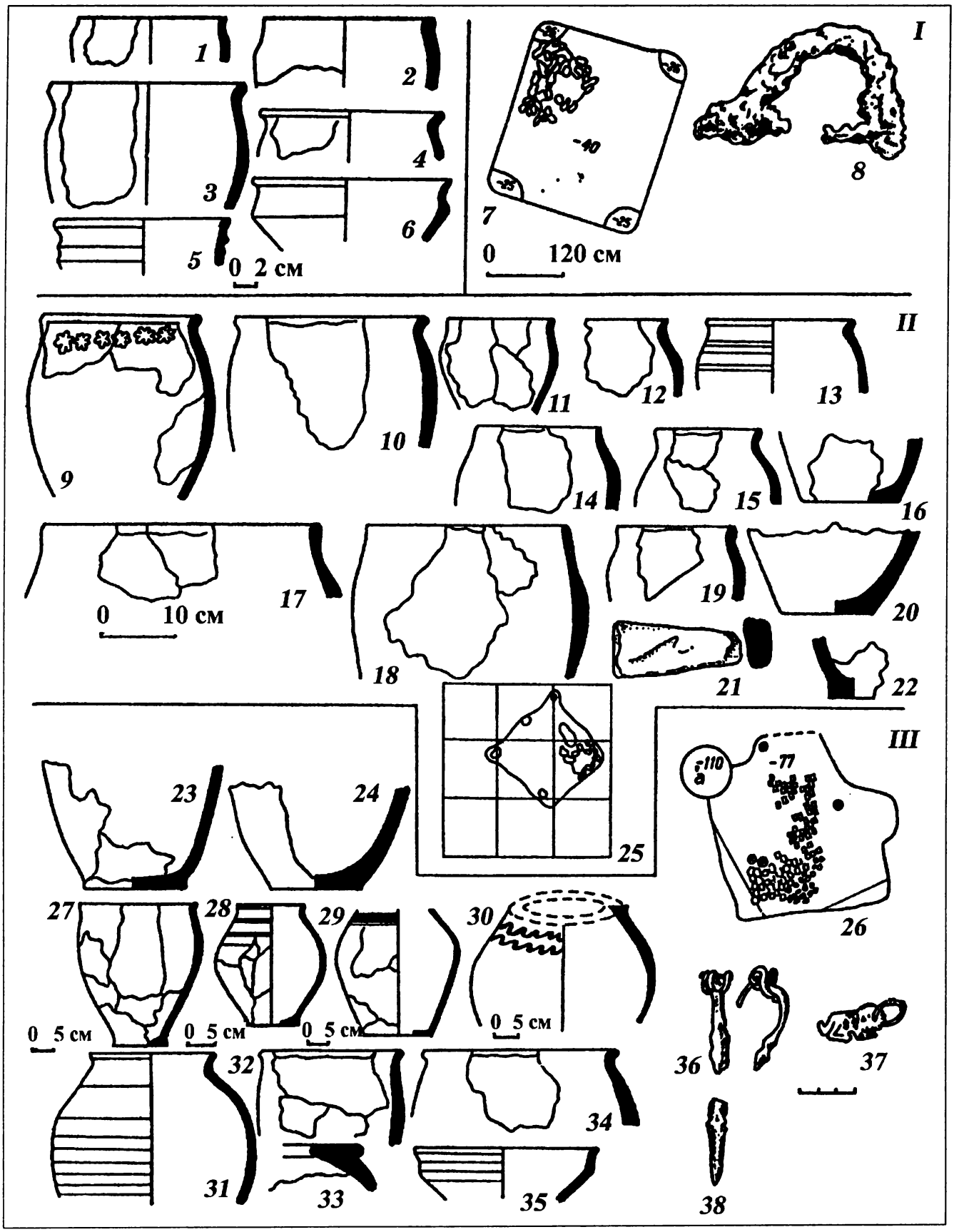

Рис. 2. Комплекси із празько-корчацьких поселень: *I* — Кодин; *II* — Зелений Гай; *III* — черняхівське поселення в Черепині: *1—3, 9—12, 14—20, 22—24, 27, 32, 34* — ліпна кераміка; *4—6, 13, 28—31, 33, 35* — гончарна кераміка; *8, 36* — залізні фібули; *37* — бронзова підвіска у вигляді фігурки лева; *7, 25, 26* — напівземлянки з печами-кам'янками; *21* — кам'яний брусок; *38* — вістря ножа.

ISBN 966-02-3186-5

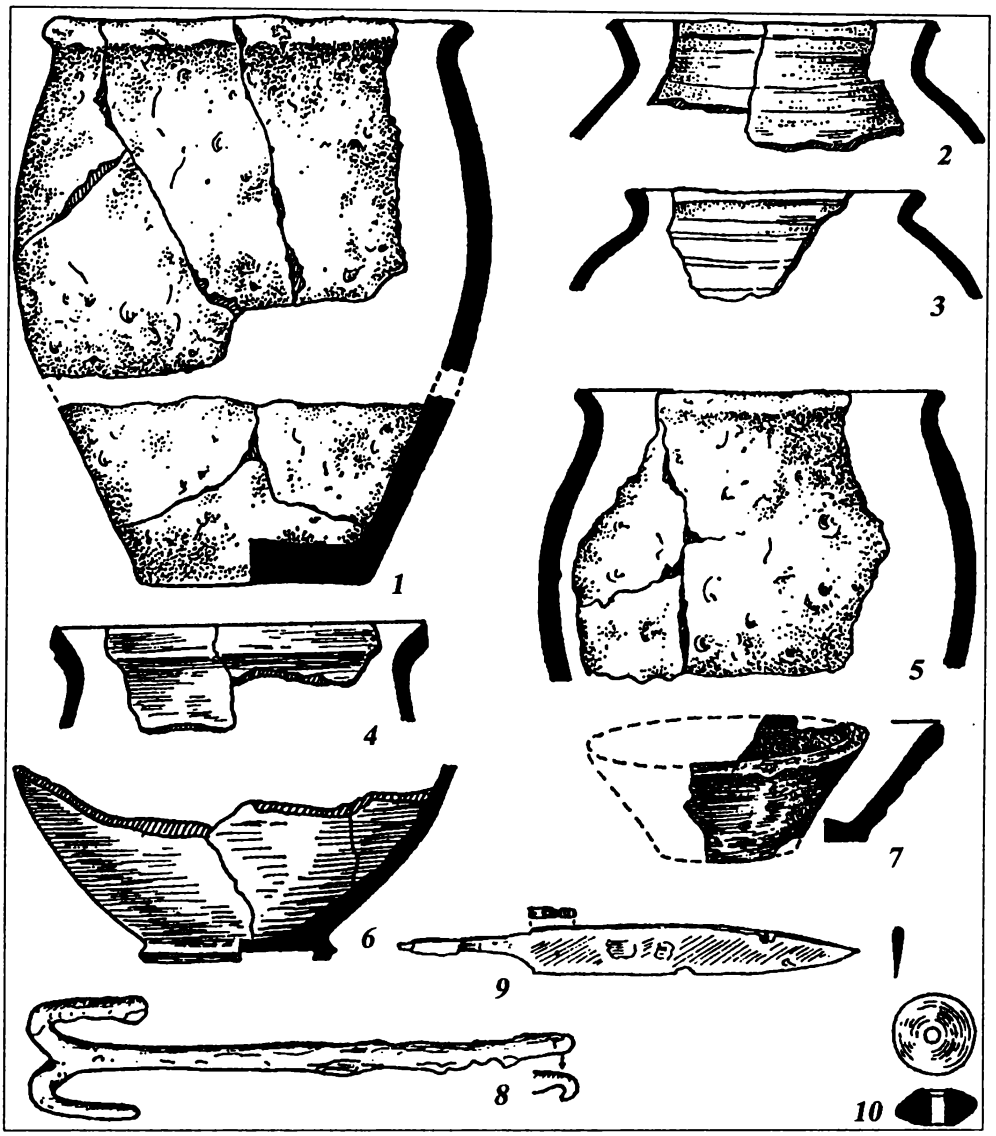

Рис. 3. Знахідки із житла-напівземлянки черняхівської культури на поселенні в с. Черепин на Верхньому Дністрі: *1, 5* — ліпна кераміка; *2—4, 6* — гончарна кераміка; *8* — залізний якоревидний ключ; *9* — залізний ніж; *10* — глиняне пряслице.

ція порівняно з першою зоною, але фактично під управлінням готських вождів утворюється новий «суперетнос», як його визначає Л. М. Гумільов [1994, с. 112—113, 193, 214], що складається з готів і декількох інших етнічних груп, в тому числі слов'ян. Він характеризується доволі високою на той час матеріальною культурою, розквіт якої багато в чому був обумовлений провінціально-римськими впливами. Останні в значній мірі нівелювали місцеві племінні відмінності. Носіями античних культурних досягнень, в першу чергу, було те строкате різноетнічне населення, яке жило в причорноморській зоні і Подунав'ї ще до приходу готів. Позитивна роль готів полягає в тому, що вони, представляючи верхні шари суспільства, були готові і створили такі соціально-політичні структури, які стимулювали його економічний і культурний ровиток.

На відміну від Ю. В. Кухаренка [1980, с. 75—76], ми не схильні розглядати черняхівські старожитності лише як прямий подальший поетапний розвиток вельбарської культури, яка в процесі готського розселення збільшувала свою територію і міняла «одежу». Як писемні, так і археологічні джерела, що досліджуються на сучасному рівні, дозволяють зробити висновок, що черняхівська культура — це нове етнокультурне утворення в умовах провінціально-римської периферії, яке склалося внаслідок інтегруючих процесів, що були обумовлені появою готів у «Скіфії» та утовренням напівдержавних структур (особливо в часи Германаріха). Ці процеси

ISBN 966-02-3186-5

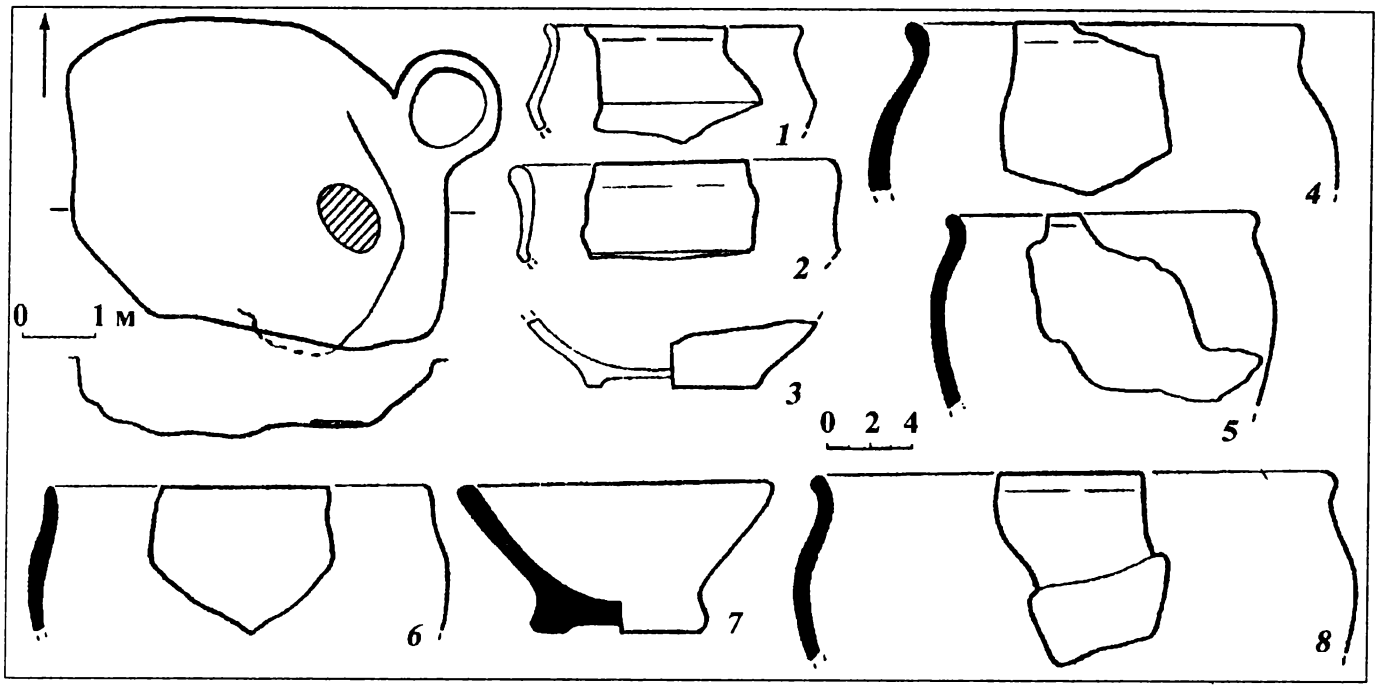

Рис. 4. Житло № 2 та керамічний комплекс із нього на поселенні в с. Куропатники на Гнилій Липі: *1—3* — гончарна кераміка; *4—8* — ліпна кераміка.

охопили різноетнічні субстратні й прийшлі племена, відомі за писемними джерелами.

Після гунського розгрому готи та іраномовне населення, зокрема, алани, в більшості залишають обжиту ними територію. Їх місце у степах займають тюркські кочові племена. В лісостепових та південних регіонах лісової зони, починаючи з V ст., утворюються ранньосередньовічні культури, які формувалися слов'янами, в тому числі у значній або переважній мірі тими, які раніше входили до складу населення черняхівської культури.

Яскравим прикладом цьому є досліджені нами останнім часом слов'янські поселення черняхівської культури на Верхньому Дністрі та Гнилій Липі, яким присвячена окрема праця.

Останні за топографічними ознаками та плануванням поселень, характером жител та господарських ям, які в кількісному відношенні набагато перекривають житлові об'єкти, а також ліпної кераміки та інших знахідок, типових для черняхівських пам'яток, повністю вписуються у верхньодністровський варіант черняхівської культури. Що стосується гончарного посуду, то за різноманітністю форм (горщики, миски, глечики, кухлики, кубки, навіть поодинокі вази з трьома ручками), складом формовочної маси, орнаментацією, він нічим не відрізняється від аналогічного посуду в усіх інших регіонах поширення черняхівської культури. Це, а також наявність у цьому регіоні гончарних майстерень з горнами (Свірж, Неслухів, Ріпнів II) ставить під сумнів спроби віддати все виробництво гончарного посуду готам і на цій основі подвоїти, а то і потроїти кількість готських поселень і могильників в складі черняхівської культури. Вся ця гончарна кераміка, виготовлена вихідцями із римських провінцій за провінціально-римськими зразками при відсутності ліпного посуду або специфічних рис житлобудівництва та похоронного обряду, нівелює етнографічні особливості черняхівських пам'яток. Вона не може бути поставлена в основу визначень кількісних співвідношень різних етнічних груп краю, у нашому випадку — другої зони, зайнятої пам'ятками черняхівської культури. Гончарним посудом користувалися всі етнічні групи черняхівської культури. Не можуть себе оправдати і пошуки одиничних ліпних вельбарських форм, що смутно нагадують загалом рідкісні вишукані художні форми столового або презентаційного гончарного посуду, тим більше, що вельбарське населення Волині користувалося переважно ліпним посудом. Масовий гончарний черняхівський посуд, а це — кухонні опуклобокі горщики різної величини без ручок та інших рельєфних додатків, що в кількісному відношенні переважають всі інші форми кружального посуду як на поселеннях, так і на могильниках, за формою ближчі до ліпних горщиків, що визначають слов'янську належність

ISBN 966-02-3186-5

верхньодністровських поселень (рис. 3, *2, 3*). На нашу думку, більш логічно ті черняхівські пам'ятки, культурна належність яких визначається лише гончарною керамікою при відсутності ліпної, а також будь-яких інших елементів, характерних як для субстратних, так і прийшлих етнічних груп, вважати етнічно не визначальними. В цьому випадку менше ризику помилкових оцінок етнокультурних процесів при переході від археологічих до історичних реконструкцій.

В останні десятиліття виникла ще одна проблема, яка вимагає обговорення на сторінках археологічної літератури. Маємо на увазі невиправдані, на нашу думку, тенденції виокремлювати поселення черняхівської культури на її північно-східних окраїнах, зокрема, у Дніпровському Лівобережжі, і приписувати їх київській культурі. В одній із нових монографічних праць з таких поселень створений навіть так званий «сейминсько-донецький варіант» київської культури [Обломский, 2003]. Ми піднімаємо це питання ще й тому, що згадані поселення, як дві краплі води схожі із синхронними черняхівськими поселеннями Верхнього Подністров'я, дослідження і виділення яких започатковане нами півстоліття тому. Їх культурно-хронологічна єдність, не дивлячись на віддаленість зайнятих ними регіонів проявляється в подавляючій більшості характерних рис. Це і близькість екологічної ніші, топографія і планування поселень, кількісне співвідношення житлових і господарських споруд, їх форми і розміри, способи зведення стін, опалювальні пристрої, характер речового інвентаря, зокрема, обов'язкова присутність округлобокого ліпного і гончарного посуду, їх кількісне співвідношення, наявність ліпних конічних кухлів (мисок) з піддонами, присутність значної кількості фібул на поселеннях, при цьому однакових типів, наприклад, VII групи Альмгрена з високим приймачем, характерних для Верхнього Подністров'я конічних пряслиць із вігнутою верхньою плоскістю та багатьох інших елементів, притаманних верхньодністрянській групі черняхівських пам'яток (рис. 3—7).

Проведене порівняльне вивчення пам'яток так званого сейминсько-донецького варіанту і сусідніх пам'яток київської культури, зокрема, деснянської групи, показало їх виразну культурну відмінність [Любичев, 2003]. Вона простежується і в типах жител (чітка прямокутність жител на київських поселеннях, перевага зрубних стін, наявність центрального стовпа), і в речових комплексах, зокрема, кераміці [Терпиловский, Абашина, 1992]. Усі керамічні комплекси на поселеннях київської культури представлені ліпним посудом. Гончарна сироглиняна кераміка тут зустрічається лише на окремих пам'ятках і лише в одиничних екземплярах. При цьому ніхто із дослідників обох культур (черняхівської і київської) не сумнівався і не сумнівається сьогодні, що це, як і одиничні фібули підв'язних типів — черняхівські імпорти. В складі ліпного посуду київської культури переважають ребристі форми, відомі циліндро-конічні, повністю відсутні конічні кухлики (миски) з кільцевим піддоном, конічні пряслиця. Пряслиця київської культури — плоскі з характерним широким отвором.

Що до наявності на черняхівських поселеннях типу Букреївки 2, Боромлі 2, Рідного Краю 3, що межують з районами поширення пам'яток київської культури, а в пограничній полосі нерідко виступають міжпроміжно, окремих біконічних посудин або одиничних плоских дисків київської традиції, то — це звичайне, природне явище, характерне для сусідніх синхронних, тим більше етнічно споріднених груп. Окремі екземпляри черняхівських імпортів (одиничні гончарні посудини, фібули та деякі інші предмети побуту і знаряддя праці) знайдені на поселеннях київської культури Верхнього Подніпров'я і Подесення [Терпиловский, Абашина, 1992, с. 82—85]. Все це і вирішує культурну належність і взаємовпливи цих двох окремих слов'янських племінних груп субстратного київського та прийшлого з Верхнього Подністров'я черняхівського населення [Баран В. Д., Баран Я. В., 2002, с. 78—83].

Так розглядав ці групи пам'яток один із перших їх дослідників Е. О. Симонович, так вони розглядаються рядом дослідників черняхівської культури і сьогодні [Сымонович, 1983; 1984; 1986; 1990; Некрасова, 1990].

У спеціально присвяченій їхньому порівняльному вивченню статті М. В. Любичев [2003], врахувавши усі можливі хронологічні індикатори та етнографічні ознаки пам'яток типу Букреївки 2, приєднався до єдино можливого висновку про привнесення у III ст. на Лівобережжя Дніпра і, зокрема, в межиріччя Сейму і Сіверського Дінця, черняхівських пам'яток верхньодністровськими слов'янськими переселенцями [Любичев, 2003, с. 79]. Лише друга хвиля поширення на Лівобережжя черняхівських пам'яток з вельбарськими та причорноморськими елементами, що припадає на IV ст., зокрема, на період правління Германаріха, була привнесена готами та інтегрованими з ними групами

ISBN 966-02-3186-5

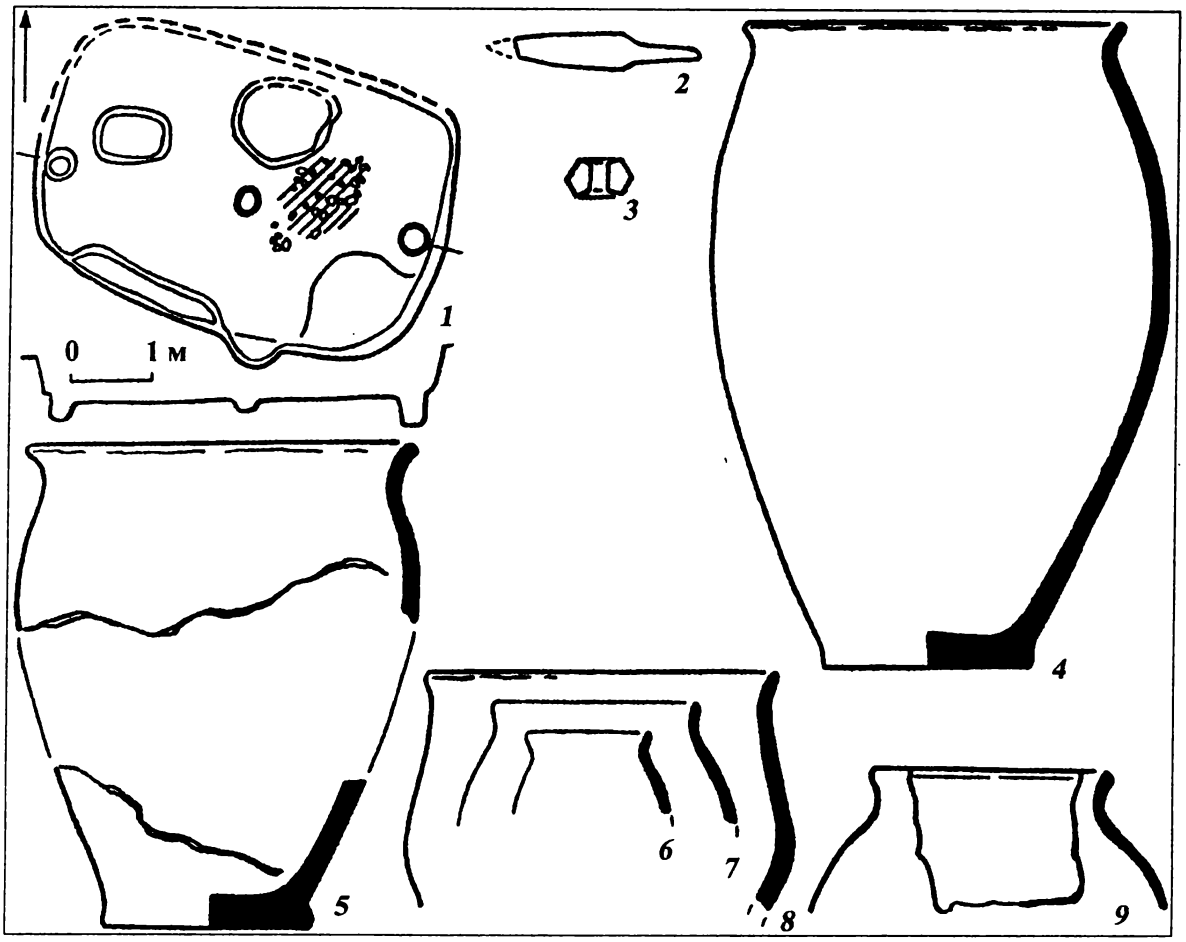

Рис. 5. Споруда 9 та знахідки із неї на поселенні Букреївка 2 в Сеймінсько-Донецькому межиріччі: *1* — план споруди 9; *2* — вістря залізного ножа; *3* — глиняне пряслице; *4—9* — ліпна кераміка.

скіфо-сарматів. Досить близьких до цих поглядів на етнокультурну ситуацію на Дніпровському Лівобережжі у другій чверті I тис. н. е., хоч і з певними нюансами, дотримуються Б. В. Магомедов, О. В. Петраускас, Р. Г. Шишкін [Магомедов, 2001, с. 124—128; Петраускас, Шишкін, 1999, с. 217—227].

Прихильниками належності сеймінсько-донецької групи та аналогічних їм пам'яток Дніпровського Лівобережжя київської культури зроблені спроби знайти їм місцеві прототипи. Такими вони вважають пам'ятки типу Шишино 5—Шмирєво. Керамічний комплекс цього типу пам'яток представлений А. М. Обломським на рис. 17 у монографії «Днепровское Лесостепное Левобережье в позднеримское и гуннское время» [2003]. Вся кераміка на цьому рисунку, за виключенням одного горщика (№ 13), з поселення Шишино 5. Якщо судити за цим рисунком, то складається враження, що зображений на ньому посуд належить двом різним комплексам, можливо, механічно змішаним на цьому поселенні. Під № 10—12, 14—19 стоять ранні ребристі форми мископодібних посудин, аналогічних посуду деснянського варіанту київської культури, під № 1—9, 20—27 — ліпні округлобокі горщики, аналогічні посуду верхньодністровської слов'янської групи черняхівських пам'яток. Вони разом із гончарною сіроглиняною черняхівською керамікою, яка завжди їх супроводить як на Дністрі, так і Лівобережжі, не тільки аналогічні кераміці Букреївки 2 та інших пам'яток цього типу, але й синхронні їй. Все це суперечить спробам поставити їх в підоснову Лівобережних пам'яток цієї групи.

Походження і культурна належність цих двох груп ліпного посуду із Шишино 5 різні, як і різні регіони їх масового поширення. Ми переконані, що А. М. Обломський ближчий до реальності тоді, коли, аналізуючи появу на Лівобережжі та в басейні Сіверського Дінця так званих печей-камінів, що вирізались в материкових стінках напівземлянок і походження яких однозначно веде до пам'яток волино-подільської (зубрицької) групи [Козак, 1991], приєднується до вивіреної концепції про участь у формуванні пам'яток типу

ISBN 966-02-3186-5

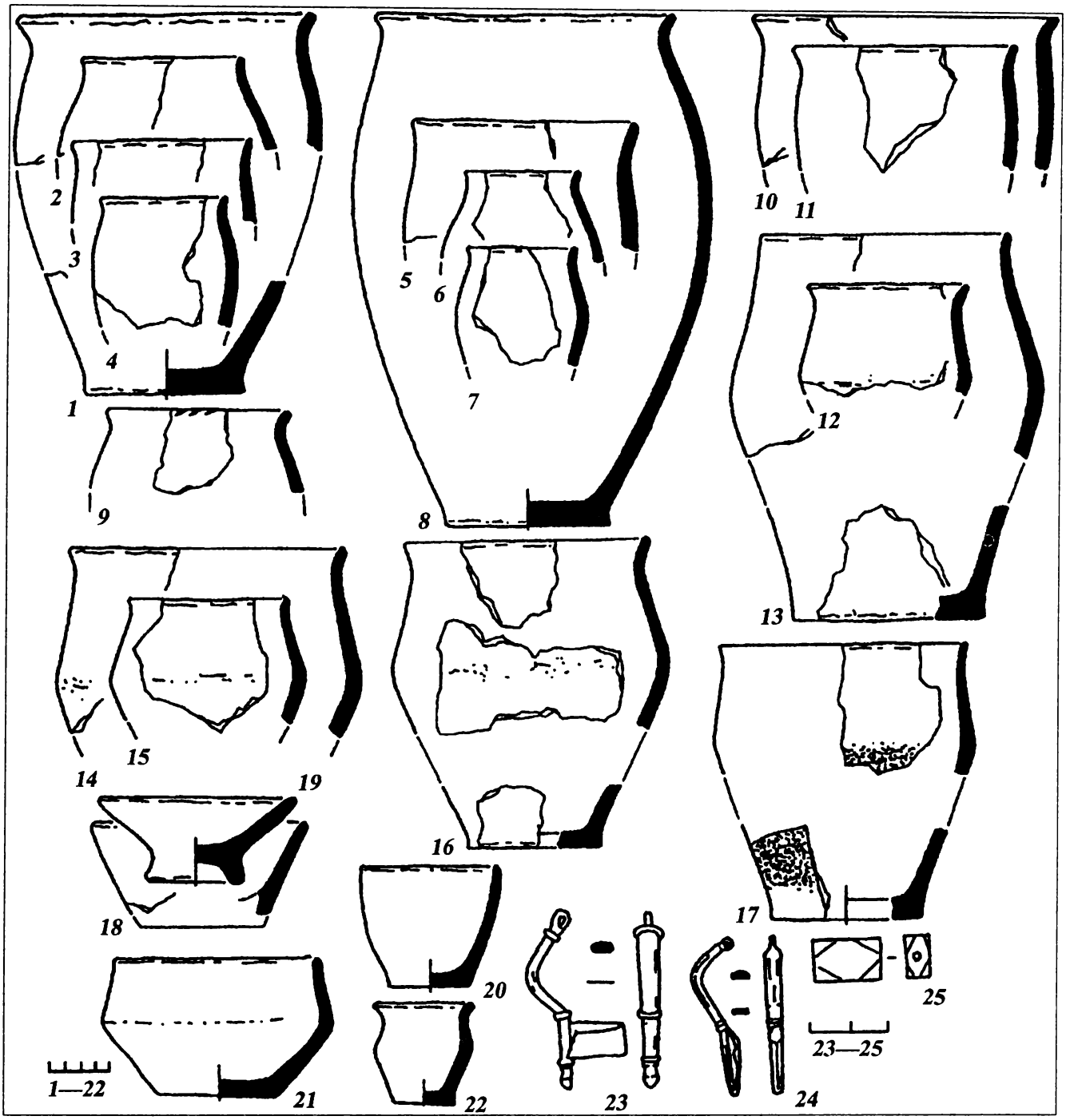

Рис. 6. Знахідки з поселення Букреївка 2 (за А. М. Обломським, Е. А. Симоновичем, Р. В. Терпиловським): *1, 2, 8, 14* — споруда 9; *3* — споруда 1; *4, 5, 7, 9, 18, 19, 21* — споруда 5; *6, 20* — споруда 2; *10, 16* — споруда 3; *11* — споруда 7; *12, 15, 23* — споруда 8; *13, 22* — споруда 4; *17, 24, 25* — культурний шар; *1—22* — ліпна кераміка; *23, 24* — бронзові фібули; *25* — сердолікова намистина.

Букреївки 2 населення з Прикарпаття [Обломский, 2003, с. 54]. Це доказує і аналогічність їх керамічних комплексів та інших елементів культури, про що говорилось вище.

Причиною переселення було вторгнення чужих племен. Під тиском готів, які у III ст. рушили з Нижнього Повіслення на південний схід, частина слов'янського населення з верхів'їв Дністра і Західного Бугу переселяється не тільки у Дніпровське Лівобережжя, де воно осідає поруч з етнічно спорідненим місцевим населенням. Ще якісь інші групи слов'ян у III ст. з'являються в пониззі Дністра і Дунаю на межі з Буджацьким степом, де вони представлені пам'ятками типу Етулії [Щербакова, 1987; Гудкова, 1987], а також у східних районах Словаччини у вигляді прешів-

ISBN 966-02-3186-5

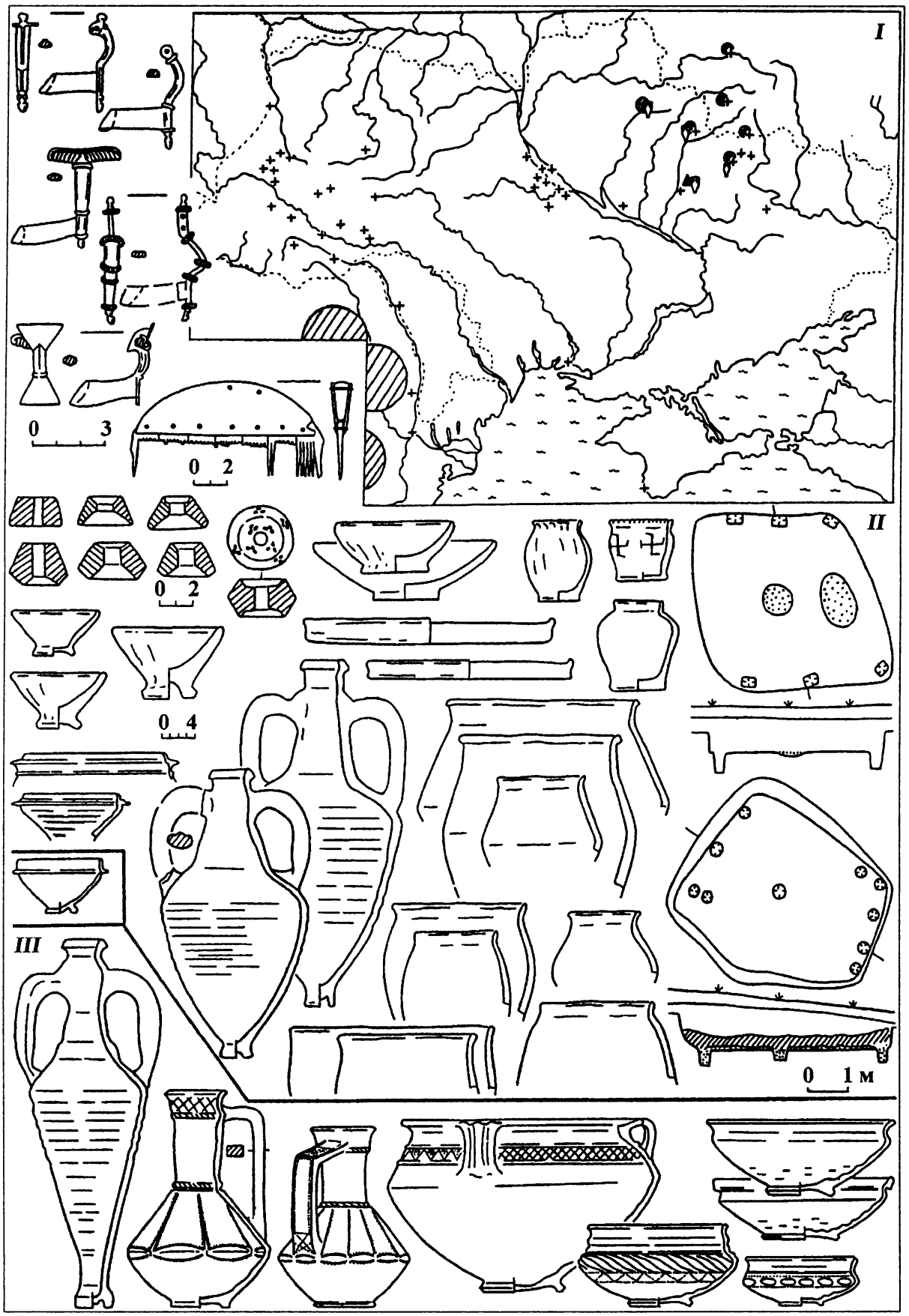

Рис. 7. Черняхівські пам'ятки Лівобережжя Дніпра: *I* — карта поширення пам'яток типу Боромля 2 (хрестиками позначені місця знахідок фібул VII групи за Альмгреном на території України); *II* — матеріали з поселень Боромля 2 та Рідний Край 3; *III* — гончарний посуд із черняхівських могильників (за А. Некрасовою).

 ISBN 966-02-3186-5

ського та Моравії — злехівського типів [Budinski-Krička, 1961; Tejral, 1989]. Можна вважати, що усі ці міграційні процеси викликані одними і тими ж причинами і відбувались приблизно в один і той же час. Поява венедів у Подунав'ї, що контролювалось римлянами не лишилась непоміченою. Вони зафіксовані у Певтингерових таблицях поруч з сарматами, гепідами, даками та іншими племенами, що у другій чверті I тис. н. е. жили у цих районах [Свод древнейших письменных известий, 1991, с. 63—80]. Крім того, про це може свідчити і такий відомий факт: римський імператор Волузіан (251—253 рр.) серед інших титулів носив титул і венедського переможця.

Слов'янська належність усіх цих груп пам'яток встановлена їх типологічною близькістю до слов'янських ранньосередньовічних старожитностей Південно-Східної та Середньої Європи, представлених празько-корчацькою, пеньківською та колочинською культурами (рис. 2).

На завершення варто відзначити, що питання про те, до яких археологічних культур першої половини I тис. н. е. відносять сьогодні розглянуті нами пам'ятки і до яких культур вони будуть віднесені в процесі дальшого їх вивчення, які групи сьогоднішніх археологів-славістів виявляться правими, а які ні, представляє суто науковий інтерес.

Найважливішим слід вважати сам факт виявлення і виділення ранньослов'янських старожитностей в складі археологічних культур римського часу і переселення народів, що оказалось дуже нелегкою справою. Вони незаперечно свідчать, що давні слов'яни поруч з іншими народами взяли участь в тих історичних процесах європейського континенту, які в результаті заклали основи ранньосередньовічної європейської цивілізації.

ЛІТЕРАТУРА

Баран В. Д., Баран Я. В. Походження українського народу.— К., 2002.

Баран В. Д., Гороховский Е. Л., Магомедов Б. В. Черняховская культура и готская проблема // Славяне и Русь (в зарубежной историографии).— К., 1990.— С. 30—78.

Бірбрауер Ф. Готи в I—VII ст.: територія розселення та просування за археологічними джерелами // Археологія.— 1995.— № 2.— С. 32—51.

Вольфрам Х. Готы от истоков до середины VI века (опыт исторической историографии).— СПб., 2003.

Гудкова А. В. Оседлое население Северо-Западного Причерноморья в первой половине I тыс. н. э.: Автореф. дис. ... докт. ист. наук.— К., 1987.

Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера земли.— М., 1994.

Козак Д. Н. Етнокультурна історія Волині (I ст. до н. е.— IV ст. н. е.).— К., 1991.

Козак Д. Н. Взаємовідносини слов'ян і германців на території України у першій половині I тис. н. е. // Археологія.— 1993.— № 2.— С. 24—35.

Кухаренко Ю. В. Могильник Брест-Тришин.— М., 1980.

Любичев М. В. К вопросу о времени появления памятников черняховской культуры на Днепро-Донецком водоразделе // Российская археология.— 2003.— № 3.— С. 71—81.

Магомедов Б. В. Черняховская культура. Проблема этноса.— Lublin, 2001.

Некрасова А. Н. К вопросу о начальном этапе распространения черняховских древностей в Днепровском лесостепном Левобережье // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини.— Полтава, 1990.— С. 150—151.

Петраускас О. В., Шишкін Р. Г. Про черняхівські пам'ятки «змішаного» типу на Правобережжі Київського Подніпров'я // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі.— К.—Львів, 1999.— С. 217—229.

Рафалович И. А. Данчены. Могильник черняховской культуры III—IV вв. н. э.— Кишинев, 1986.

Свод древнейших письменных известий о славянах. Том I (I—VI вв.).— М., 1994.

Сымонович Э. А. Черняховская культура и памятники киевского и колочинского типов // СА.— 1983.— № 1.— С. 91—102.

Сымонович Э. А. Развитие культуры черняховских племен Левобережья Днепра: по материалам лепной керамики // КСИА.— 1984.— Вып. 178.— С. 73—81.

Сымонович Э. А. Раннесредневековое поселение Тазово под Курском // СА.— 1986.— № 4.— С. 183—194.

Сымонович Э. А. Букреевка 2 селище второй четверти I тысячелетия н. э. возле Курска // Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья.— Курск, 1990.— С. 78—110.

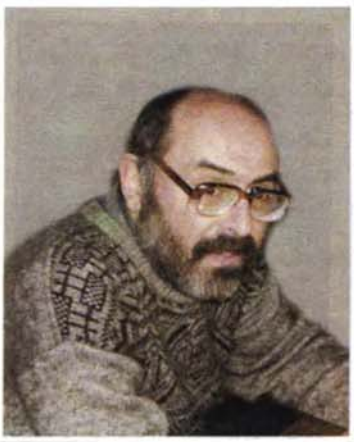
Терпиловский Р. В., Абашина Н. С. Памятники киевской культуры.— К., 1992.

Щербакова Т. А. Жилые и хозяйственные сооружения на поселениях позднеримского времени в зоне Буджакской степи // Днестро-Дунайское междуречье в I — начале II тыс. н. э.— К., 1987.— С. 42—58.

Budinski-Krička V. Slovenske osidlenie na Severovychodnom Slovensku // SA.— 1961.— IX, 1—2.— S. 347—390.

Tejral J. K otazce pozolne řymskich sidlist «zlechovskego» typu // Acta Muzei Moraviae.— 1989.— LXXV.— S. 77—88.

ISBN 966-02-3186-5

Е. Л. Гороховский,
О. В. Гопкало (Бобровская)

ФИБУЛЫ VII ГРУППЫ О. АЛЬМГРЕНА В АРЕАЛЕ ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Двучастные арбалетные фибулы с высоким приемником («Zweigliederige Armbrustfibeln mit hohem Nadelhalter»), выделенные и описанные в монографии Оскара Альмгрена в качестве типологической группы VII[1] — традиционный предмет исследования для специалистов по европейским древностям конца раннеримского — начала позднеримского периодов [Almgren, 1897, S. 90—98, 198—208, taf. IX; 1923, S. 253—254; историографические обзоры см. также: Kolnik, 1965, s. 189—199; Амброз, 1966, с. 72—74; Peškař, 1972, S. 103—108; Jobst, 1975, S. 24, 75—76; Гороховский, 1988, с. 42—43, 211—213; Мончыньска, 1999, с. 87—89].

Создатель классической методики изучения этих предметов, блестящий систематизатор-практик и автор первого общеевропейского каталога находок подобного рода стал также фактическим основоположником классификации черняховских украшений, принадлежащих к данной группе, хотя в период создания его труда эпонимное «поле погребений» у села Черняхов на Киевщине еще не было открыто и аналогичные древности, уже выявленные на юге Восточной Европы в последней трети XIX в., с ним не ассоциировались[2]. Изучая в музеях Кракова и Львова коллекции разнотипных фибул, происходивших из тогдашней Австро-Венгерской Галиции, О. Альмгрен выделил 9 предметов, составивших основу каталога изделий, отнесенных к форме 210 серии 1, включающей, в свою очередь, другие многочисленные и разнородные фибулы группы VII «с кнопкой на ножке» («mit Fussknopf»). «Галицийские фибулы» (в тексте книги О. Альмгрена это — синоним понятия «форма 210») происходили в основном из довольно обширного региона, заключенного между излучиной Сана (местонахождение Лежайск близ Ярослава севернее Перемышля) и пограничьем Верхнего и Среднего Поднестровья (пункты у сел Городница и Жабинцы по обоим берегам реки). Они рассматривались в составе особого классификационного подразделения — фибул с «отделенной ножкой» («mit scharfer Grenze zwischen Bogen und Fuss»), наряду с формами 201, 203 и другими, типологически противопоставленными фибулам с «S»-видной профилировкой корпуса — форме 193 [Almgren, 1897, S. 91]. Судя по основному тексту книги и авторским замечаниям в каталоге-приложении, а также анализируя принципы составления таблицы иллюстраций-символов фибул группы A VII, можно заключить, что исследователь имел все основания выделять форму 210, видя и сходство галицийских фибул между собой, и общность их признаков со всего двумя более западными аналогами (из Силезии и Малопольши), отнесенными к той же форме [Almgren, 1897, S. 198—199]. Стилистический образ этих предметов фиксирует прежде всего, специфическая профилировка корпуса, воспроизводящая конфигурацию вопросительного знака с резким изломом при переходе от дуговидной спинки к прямой ножке, длина

[1] Далее в тексте — A VII.

[2] Речь идет, в первую очередь, о комплексе из богатого погребения у села Городница на Среднем Днестре [Kopernicki, 1878, s. 55-59, tab. III C; Almgren, 1897, s. 229, № 218] и некоторых других находках на западе нынешней Украины [сводки см.: Hadaczek, 1912, s. 28—32 ; Баран, 1981, с. 6].

© Е. Л. Гороховский, О. В. Гопкало (Бобровская), 2004

ISBN 966-02-3186-5

которой отчетливо превышает длину приемника. Однако О. Альмгрен отметил у ряда предметов, относящихся к данной форме, конструктивные и морфологические различия. В частности, среди них выделялись однопружинные и двухпружинные экземпляры, иногда украшенные накладными проволочными кольцами, придающими фибулам черты особого декоративного стиля «mit Ringgarnitur». На фибуле из Жабинцев было описано три кольца, в то время как на фибулах из Городницы их не менее 10. Кроме того, упоминая галицийскую фибулу формы 210 из неизвестного местонахождения, хранившуюся во львовском Институте Оссолинских, О. Альмгрен отметил ее сходство с формой 211, серии 4, принадлежащей к так называемым «чудовищно развитым» фибулам группы A VII («Monströs entwikelte Formen»)[3] [Almgren, 1897, S. 96—97, 199, Anm. 1; Taf. IX, *211*].

Сравнивая также размеры, степень массивности и другие признаки галицийских фибул, описаных в каталоге О. Альмгрена (прежде всего крупных экземпляров из Городницы) с гравюрой-символом формы 210, изображающей малую фибулу из Силезии [Almgren, 1897, Taf. IX, *210*], отметим, во-первых, заметные отличия в параметрах изделий (длина корпуса, соответственно, — около 50 и около 30 мм); во-вторых, различия в профилировке и сечении спинки (с одной стороны — слабо выгнутой, трехгранной, а с другой — сильно изогнутой, полукруглой).

Все перечисленные признаки — черты сходства и различия между образцами фибул формы 210 (как отмеченные самим исследователем, так и прочие) составляют потенциальную основу для корректировки и совершенствования классификации на более обширном источниковедческом материале.

Любопытно и то, что уже в конце XIX века пункты находок галицийских фибул группы A VII довольно четко обозначили ареал, в пределах которого впоследствии были открыты многочисленные черняховские памятники Верхнего Поднестровья и Западного Побужья [Этнокультурная карта..., 1985, с. 44, 45, рис. 7].

Уже вскоре после выхода первого издания книги О. Альмгрена львовянин Кароль Гадачек опубликовал новые находки аналогичных фибул, обнаруженных им при раскопках селища Неслухов на Западном Буге и могильника Псары на Верхнем Днестре [Hadaczek, 1912, s. 28—30, tabl. X; см. также: Antoniewicz, 1928, s. 180—183, tabl. XXXIX, *30, 32*]. Он же постулировал тезис о культурной общности этих и других памятников Галиции, в том числе погребального комплекса из Городницы, с черняховскими древностями, открытыми В. Хвойкой в Среднем Поднепровье [Hadaczek, 1912, s. 28—32].

За столетие, минувшее с той поры, количество находок фибул группы A VII, найденных как в Западной Украине, так и в других регионах ареала черняховской культуры, возросло более чем в 10 раз. Уже в середине XX в. они были известны не только в бассейнах Западного Буга и Днестра, но также значительно восточнее и южнее вплоть до Подонцовья и Причерноморья [Амброз, 1966, с. 72—74].

Об этих предметах немало написано в трудах нескольких поколений черняховистов и других исследователей, занимавшихся проблемами хронологии, генезиса и развития археологических культур позднеримского времени Центральной и Восточной Европы.

Среди важнейших отметим работы М. Ю. Смишко, Т. Кольника, А. К. Амброза, Г. Ю. Эггерса, К. Годловского [Смишко, 1940; Kolnik, 1964, 1965; Eggers, 1951; 1955; Амброз, 1966; Godłowski, 1970a]. Ценнейшие материалы изданы и прокомментированы Э. А. Сымоновичем, М. А. Тихановой, Э. А. Рикманом, В. Д. Бараном, М. Б. Щукиным, А. М. Обломским, А. Н. Некрасовой и другими специалистами [Сымонович, 1955; Тиханова, 1953; 1957; 1976; Рикман, 1967; 1975; Баран, 1959; 1981; Щукин, 1972; 1999; Щукин, Щербакова, 1986; Некрасова, 1990; Обломский, 2003]. В конце 80-х — 90-х гг. XX в. появились специальные исследования Е. Л. Гороховского и М. Моньчыньской [Гороховский, 1988; Мончыньска, 1999]. Новейшие работы, связанные с этой темой, принадлежат А. М. Обломскому [2003] и М. В. Любичеву [2003].

В литературе середины — второй половины XX века, прямо или косвенно посвященной фибулам группы A VII, происходящим из ареала черняховской культуры, оформилась специфическая проблематика, включающая целый ряд источниковедческих и методических аспектов их изучения, а также обсуждение дискуссионных вопросов классификации и датировки, происхождения и этнокультурной дефиниции.

[3] Конкретное указание на наличие у нее «головной кнопки» («mit Knopf am Kopfe»), скорее всего, не исчерпывает этого сходства, ведь главными особенностями декора фибул формы 211 являются богатые наборы накладных колец, украшающих как кнопку, так и весь корпус предмета.

ISBN 966-02-3186-5

К источниковедческим проблемам относятся, в частности, неполнота опубликованных каталогов и карт; неточные определения некоторых предметов, ошибочно относимых иногда в литературе к группе А VII и прочие существенные моменты.

На сегодняшний день ни классическая работа О. Альмгрена, ни замечательный труд А. К. Амброза, ни работы других специалистов уже не дают исчерпывающей информации о фибулах группы А VII, известных в черняховском ареале. В уточнении нуждаются их классификация и хронология. «Вечными» проблемами остаются поиск прототипов и вопрос о происхождении этих изделий.

Задачами данной статьи — первой части нашего исследования по очерченной тематике являются каталогизация, картографирование и классификация черняховских фибул группы А VII.

I.

I.1. Сто лет назад на основании каталога О. Альмгрена, незначительно дополненного информацией о других фибулах группы А VII, обнаруженных в ареале известных тогда черняховских древностей, могло возникнуть закономерное впечатление, что эти изделия — локальное, а быть может и этнографическое явление, присущее по преимуществу памятникам Галиции.

Вполне объяснимо, и то, что даже полвека спустя в работе М. А. Тихановой «О локальных вариантах черняховской культуры» эти предметы также оценивались как признаки, характеризующие лишь памятники Поднестровья, отсутствующие восточнее, в частности, в черняховском Поднепровье[4] [Тиханова, 1957, с. 183, 184].

Первоначальные основания для критической оценки этой концепции появились лишь десятилетие спустя, после выхода в свет монографии А. К. Амброза. Там наряду с материалами из Западной Украины, были учтены и картографированы местонахождения фибул группы А VII в Подонцовье и Молдавии, а также материалы из Причерноморья [Амброз, 1966, с. 72—74, табл. 12, *13—17, 20, 21*, 21, *3*]. Изучение же старых и новых находок подобного рода из Лесостепного Поднепровья и Южного Побужья [Гороховский, 1988, с. 42, 43, 211—213, табл. 12, 69] окончательно показало, что совокупность фибул группы А VII в ареале черняховской культуры выглядит гораздо богаче и разнообразнее, чем это представлялось в прошлом.

Со временем объем источников возрос настолько, что ныне, суммируя все доступные авторам данные, можно указать более 120 фибул группы А VII, происходящих из 60 местонахождений на черняховской территории: 28 селищ, 12 могильников и 30 пунктов случайных находок (см. каталог и карту на рис. 11)*.

Соответственно требуют существенных коррективов и многие сложившиеся в литературе представления о качественном (типологическом и стилистическом) составе этих предметов.

Напомним, в связи с этим, важнейшие аспекты истории вопроса, касающиеся их типологической классификации и проблемы происхождения прототипов.

I.2. В настоящее время можно судить о том, что по мере накопления источников и смены поколений исследователей, в той или иной мере менялось также осмысление феномена наличия фибул группы А VII в ареале черняховской культуры.

Основоположник их изучения О. Альмгрен, выделив галицийские фибулы формы 210, а также зафиксировав их образцы с неоднородными признаками (конструктивными, морфологическими, стилистическими) наметил, тем самым, основные перспективы дальнейших исследований. Прототипами же всех европейских форм VII группы, он считал некоторые фибулы из Причерноморья и Кавказского региона, распространенные в тамошних древностях античного периода [Almgren, 1897, Taf. IX, *192, 200, 204*]

Важный этап дальнейших исследований, к сожалению, крайне слабо освещенный в историографии, связан с трудами М. Ю. Смишко конца 30-х — начала 40-х гг. Изучая фибулы группы А VII, обнаруженные на памятниках культуры карпатских курганов, а также черняховские и некоторые другие находки, он представил данный материал в виде традиционного типологического ряда. Основные изменения внутри такового намечались по принципу эволюции — от

[4] В литературе первой половины — середины XX в. не были учтены среднеднепровские находки подобных фибул, хранившихся до Второй Мировой войны в музеях Киева и Львова. Информация о них была введена в научный оборот лишь в конце 80-х гг. на основании изучения музейных коллекций и архивных материалов, прежде всего сводок и картотек Г. Ф. Корзухиной, С. В. Коршенко и В. П. Петрова [см. Гороховский, 1988].

* Авторы искренне признательны О. Н. Мельниковской, И. О. Гавритухину, А. Р. Михальчишину, А. Н. Некрасовой за предоставленные фото и рисунки материалов.

ISBN 966-02-3186-5

сложного к простому, по линии своеобразной деградации стилистических признаков[5].

Типологически древнейшими при этом считались формы, богато украшенные накладными рубчатыми кольцами, вроде находок из погребения в Городнице. Их производными назывались фибулы с более скромным накладным декором типа вещей из Псаров и Жабинцев. Завершающими звеньями оказывались простейшие предметы без накладных колец, подобные находкам на селище в Городнице и в других пунктах[6] [Смішко, 1940, с. 179—182; 1952, с. 79—80].

Таким образом, исследователь фактически заложил методическую базу для создания в будущем более дробной классификации восточноевропейских фибул группы А VII, подразделив их на формы: 1) богато украшенные накладным декором; 2) стилистически подобные, но снабженные меньшим количеством накладных колец (обычно до трех экземпляров); 3) фибулы, не имеющие накладного декора, имитацией которого М. Ю. Смишко считал рельефные валики на корпусе предметов.

Он же выдвинул гипотезу о существовании локального производства подобных изделий в Поднестровье, а также о влиянии на местных мастеров восточнопрусского ювелирного стиля римского времени, характерной чертой которого является украшение корпусов различных типов фибул богатыми наборами накладных, обычно рубчатых колец [Смишко, 1940, с. 180; ср. также Almgren, 1897, S. 96, 206, Taf. IX, *211*].

В заключение характеристики исследований замечательного археолога отметим, что именно М. Ю. Смишко первым выдвинул идею об «орнитоморфности» галицийских фибул группы А VII, отдельные формы которых, по его мнению, представляли собой своеобразные скульптурки водоплавающих птиц [ср.: Брайчевський, 1952, с. 106]. Этот вывод одно время был весьма популярен в литературе [Тиханова, 1953, с. 29, 30; Сымонович, 1955, с. 17], иногда сопровождаясь далеко идущими заключениями хронологического плана, впрочем достаточно остро и основательно оспаривавшимися оппонентами [Амброз, 1966, с. 73].

Таким образом, без малейшего преувеличения, можно судить о том, что уже в литературе рубежа 30—40-х гг. XX в., благодаря трудам М. Ю. Смишко, в основном сформировались актуальные по сей день представления о типологическом составе фибул группы А VII, характерных для северо-западной части ареала черняховской культуры.

Любопытно, что в те же 30-е гг. к юго-востоку от Галиции, на территории тогдашней румынской Бессарабии (где еще не были открыты черняховские древности), обнаружилась оригинальная случайная находка фибулы группы А VII — крайне необычная для старых представлений об

---

[5] Вероятно впервые эта идея излагалась во втором томе монографии М. Ю. Смишко, посвященной культурам римского времени, известным на административной территории дореволюционной Восточной Малопольши, включавшей тогда и земли Галиции. О бесспорном существовании польскоязычного варианта книги 1939 г. с характеристикой древностей края позднеримской поры судим по упоминанию Леона Козловского [Kozłowski, 1939, s. 94—96]. Своеобразным авторефератом этой работы (с поправкой на время и советское политико-идеологическое окружение) являются, очевидно, разделы известной статьи «Доба полів поховань в західних областях УРСР», написанной в 1940 г., но изданной уже после войны, где «фибульные темы позднеримского периода» затронуты весьма кратко [Смішко, 1948, с. 108, 112]. В то же время, среди рабочих планов исследователя, начиная с 1944 г. значатся темы обширных работ: «Пізня доба полів поховань в західних областях УРСР та питання ранньослов'янської культури» (дошедшей до нас в виде архивной рукописи), а также «Фібули перших сторіч нашої ери на території України», не завершенной в монографическом виде, но затрагивавшиеся во многих изданных и неизданных трудах ученого [ср.: Смішко, 1947, с. 188, а также списки трудов по данной теме, в обзорах научного наследия археолога: Мацкевий, 2002, с. 16—20; Ситник, 2002, с. 21—23]. Концептуальные наблюдения М. Ю. Смишко по поводу фибул группы А VII подробно изложены в первом варианте книги о культуре карпатских курганов [Смішко, 1940, с. 178—182], а также кратко в других исследованиях [Смишко, 1952, с. 79, 80].

[6] По поводу этих находок в литературе существует досадная путаница. Так, М. А. Тиханова [1957, с. 185, прим. 3] упрекнула М. Ю. Смишко в ошибочном отнесении к Городнице фибул из Жабинцев, изображения которых в статье М. Ю. Смишко якобы оказались подписанными неверно [Смишко, 1952, с. 77, рис. 24]. Данная «корректировка» попала и в текст книги А. К. Амброза [1966, с. 72, 73]. Однако, судя по всему, М. А. Тиханова не была информирована о находках М. Ю. Смишко на селище у с. Городница (раскопки 30-х гг.), опубликованных фрагментарно в обобщающих статьях и более подробно охарактеризованных лишь в рукописном наследии археолога. Между прочим, одна из этих фибул (форма VI группы Альмгрена, с подвязным приемником), попала, по недоразумению, на иллюстрацию М. А. Тихановой, изображающую погребальный комплекс из Городницы, опубликованный в 1878 г. Я. Коперницким [Тиханова, 1957, с. 185, рис. 11]. На самом деле, как неоднократно отмечено в литературе, в данном погребении были обнаружены только две парных фибулы группы А VII [см. выше, прим. 2, а также Eggers, 1951, S. 71, № 2052]. К сожалению, и эта неточность отразилась в работе А. К. Амброза [1966, с. 73].

ISBN 966-02-3186-5

археологии юга Восточной Европы. Это был эффектнейший образец «чудовищно развитой» формы серии 4, украшенный конструктивно-сложной комбинацией декоративных деталей [Moroşan, 1935].

Десятилетия спустя, по мере выявления и раскопок черняховских памятников на территории советской Молдавии и румынской Молдовы, число подобных находок возросло и породило довольно основательную литературу [Рикман, 1960, с. 212, 214; Амброз, 1966, с. 74; Ioniţa, 1982, p. 92, 93; Рафалович, 1986, с. 109, 174, 176].

Однако долгое время оставалось неизвестным открытие Г. Ф. Корзухиной, определившей, по архивным описям Киевского исторического музея (ныне Национальный музей истории Украины) первую восточноевропейскую находку фибулы, судя по всему, аналогичной молдавским «чудовищным» формам, но происходящей из Среднего Поднепровья[7] [Корзухина, 1969, с. 108; Гороховский, 1988, с. 255, № 95, 96], где в недавнее время обнаружены новые материалы того же рода (см. каталог, № 71, 95).

У исследователей прошлого и настоящего времени не вызывает сомнений североевропейское (скандинавское) происхождение «чудовищно развитых фибул» из Восточной Европы [Åberg, 1936, S. 266—268; Амброз, 1966, с. 73, 74; Werner, 1988, s. 247— 251].

По поводу же генезиса большинства прочих фибульных форм группы A VII, связанных с ареалом черняховской культуры, существует дискуссия, не утратившая своей актуальности и в начале XXI в.

Одни авторы, следуя традиции О. Альмгрена, развитой советскими археологами 40—50-х гг. XX в. ищут их корни в Северном Причерноморье [Тиханова, 1953, с. 17; Сымонович, 1955, с. 30; Мончынська, 1999, с. 88, сл.], иногда также называя в числе прототипов фибулы западносарматских, провинциально-римских или других памятников Подунавья [Сымонович, 1955, с. 31; Мончынська, 1999, с. 88, сл.].

Другие исследователи не сомневаются в североевропейском происхождении не только «чудовищно развитых» фибул, но и прочих черняховских форм группы A VII [Щукин, 1977, с. 82, 87, рис. 2, *3*]. В частности, фибулы, украшенные накладными кольцами, однозначно определяются ими в качестве «формы 211», независимо от их конкретных признаков — степени сходства и отличия от определяемых таким же образом находок из Центральной и Северной Европы [Шаров, 1992, с. 173; Бажан, Гей, 1992, с. 154]. Роль аргумента в этом плане отводится и картографической «фибульной диагонали», проводимой из области вельбарской культуры Польши, Западной Беларуси и Северо-Западной Украины в ареал черняховских древностей, иногда вплоть до Левобережной Украины и Юго-Западной России [ср. также: Щукин, 1977, с. 82, рис. 2, *3* и Любичев, 2003, с. 76, рис. 4].

Особое место в этой дискуссии занимает позиция А. К. Амброза, отказавшегося рассматривать проблему происхождения фибул группы A VII на юге Восточной Европы со ссылкой на неясность такового и неустановленность прототипов [Амброз, 1966, с. 73].

В то же время, одним из главных результатов работы исследователя, а также его коллеги Т. Кольника стало обоснование возможности регионально-культурной (палеоэтнографической) дифференциации как общеевропейской совокупности фибул группы A VII, так и ее территориально-типологических подразделений.

Важнейшую роль в этом сыграли опыты создания новых классификаций источников, опубликованные ими почти одновременно, независимо друг от друга, в середине 60-х гг. XX в. Для Т. Кольника являлась несомненной принадлежность большинства черняховских находок фибул группы A VII кругу т. н. «сарматских» форм — фибул, особенно характерных для древностей Тисо-Дунайского региона, впервые изученных в свое время М. Пардуцом [Kolnik, 1965, s. 196; Parducz, 1944, s. 70, 84; 1956, s. 159, 160].

Ведущим признаком этих изделий является пружина с «верхней» тетивой, крепившейся поверх головки фибулы, часто на специальном выступе различной формы, игравшем не только конструктивную, но и декоративную роль.

В противоположность коллеге, А. К. Амброз предложил отличать основную массу восточноевропейских находок подобных фибул от Тисо-Дунайских (западносарматских) форм. Типичным образцом последних он считал лишь единственную вещь, происходящую из Крыма. Выдвигая идею выделения «западной» и «восточной» подгрупп «двучленных фибул с очень высоким приемником», исследователь относил к последней подавляющее большинство находок этого

[7] В ценной публикации, посвященной этой находке [Левада, Строкова, 1998], к сожалению, отсутствуют ссылки на предшественников, чьи работы безусловно знакомы эрудированным авторам.

ISBN 966-02-3186-5

рода, обнаруженных на территории бывшего СССР, в том числе, естественно, и черняховские формы.

Учтя более 30 изделий «восточной» подгруппы, А. К. Амброз предложил их классификацию, распределив на три типологические серии.

Первая («западносарматская») включает лишь упомянутую фибулу из Крыма (Херсонес), характеризующуюся «передней тетивой, поддерживаемой кнопкой на головке». Вторая серия — фибулы «с относительно невысоким, почти прямо срезанным приемником и без головной кнопки» — объединяет восемь изделий из Поднестровья. Третья — наиболее многочисленная и разнообразная серия представлена изделиями «с очень высоким, косо срезанным приемником». Она была разделена на три варианта, различающиеся по декору. Первый вариант (А) включает «простые фибулы, обычно с узкой спинкой и одинарными проволочными кольцами»; второй (Б) — образцы «богато украшенные наборами проволочных колец», и, наконец, третий (В) — предметы, «украшенные накладными дисками» (т. н. «чудовищный» вариант).

«Западная» подгруппа фибул с «высоким приемником» представлена четвертой серией, «характеризующейся «S»-видным корпусом и кнопкой на конце ножки». Это — единичная находка из Поднестровья (селище Незвисько), имеющая, по мнению автора, аналогии среди фибул бассейна Эльбы [Амброз, 1966, с. 72—74].

Позднее было предложено разделить предметы, отнесенные А. К. Амброзом к «восточной» подгруппе, на более отчетливые типологические группировки, присущие двум макрорегиональным массивам: «юго-восточному» и «северо-восточному» [Гороховский, 1987, с. 62, 63, 67; 1988, с. 42—44; Баран, Гороховский, Магомедов, 1990, с. 49—51].

Основная масса черняховских фибул группы А VII относена, таким образом, не к обширной и расплывчатой «восточной», а к более компактной «юго-восточной» подгруппе, наряду со своими аналогами, и некоторыми другими формами, происходящими из Карпато-Дунайского региона и соседних областей южной Польши. От фибул «северо-восточной» подгруппы (характерных, в основном, для вельбарских и пшеворских древностей Польши, западной Беларуси и, частично, северной Украины) черняховские и другие «юго-восточные» формы фибул группы А VII отличаются, как правило, большей массивностью, часто более крупными размерами, характерными пропорциями частей корпуса и другими признаками, например: более широкими спинками, удлиненными ножками и продольной огранкой корпуса, придающей ряду фибульных форм, не украшенных кольцами, специфический стилистический облик.

Классификация данного материала, предложенная в конце 80-х гг. XX в. [Гороховский, 1988, с. 42—44, 211—213] отличалась от разработанной А. К. Амброзом. Здесь в качестве самостоятельной типологической серии описывались «простые» фибулы без накладного декора, а все формы, украшенные накладными кольцами, объединялись в другую серию вне зависимости от количества декоративных колец на корпусе, поскольку их «большое» или «малое» число не влияет на целостный стилистический образ изделий. Кроме них, особо выделялись предметы иных форм группы А VII из числа единичных находок в регионе.

Таким образом, среди фибул группы А VII, обнаруженных в Лесостепном Поднепровье и Южном Побужье было выделено четыре серии изделий.

Первая представлена единичной случайной находкой с Черкащины (Пекари). Она характеризуется сочетанием короткой ножки и невысокого приемника. Вторая включает «простые» фибулы без накладного декора, как правило, с длинными ножками, среди которых имеются и черняховские образцы (Журавка, Ружичанка). Третья объединяет различные формы фибул, украшенных как богатыми, так и более скромными наборами накладных колец. Четвертая представлена упомянутой выше, случайной находкой «чудовищно развитых» фибул из с. Медведовки на Черкащине.

Дальнейшая работа по составлению общего свода-каталога фибул черняховской культуры показала предварительный характер этой классификации, нуждающейся в существенной корректировке и совершенствовании на более обширном источниковедческом материале [Гороховский, 1989].

Однако в специальной литературе, опубликованной в 90-е гг. XX в., проблемы классификации фибул группы А VII, обнаруженных в ареале черняховской культуры, не затрагивались [Мончынська, 1999, с. 87]. Исследователи в основном сосредоточились на обсуждении вопросов их происхождения или хронологии. Последнее — тема особой работы, но ее историографический аспект необходимо затронуть.

ISBN 966-02-3186-5

I.3. Уже в работе О. Альмгрена все фибулы VII группы рассматривались как важные индикаторы относительной и абсолютной хронологии европейских древностей начала позднеримского периода [Almgren, 1897, S. 98]. Этот вывод актуален по сей день [Godlowski, 1970; 1988].

Археологи-черняховисты вплоть до 60-х гг. XX в. отдавали приоритет обсуждению абсолютной хронологии как культуры в целом, так и ее фибульного комплекса. Иногда они соглашались с датировками фибул группы A VII, предложенными западными коллегами, а иногда придерживались иных позиций.

Так, М. Ю. Смишко выделял среди этих изделий формы III и IV в. н. э., а также более поздние образцы [1952, с. 79].

Э. А. Сымонович датировал подобные фибулы из Луки-Врублевецкой IV — началом V вв. [1955, с. 28—30].

Тогда же в 50-е гг. XX в. фибулы группы A VII из Городницы расматривалась в западноевропейской науке как один из основных индикаторов ступени C1 системы хронологии европейских древностей Г. Ю. Эггерса (около 150—200 гг. н. э.) [Eggers, 1951, S. 71, № 2052; 1955, Abb. 6, 26].

Десятилетие спустя А. К. Амброз предложил дифференцировать абсолютные датировки группы фибул с «очень высоким приемником», обнаруженных на юге европейской части СССР, в том числе и черняховских. Первая — «западносарматская» серия датировалась по аналогиям из Венгрии концом II — началом III в. [Амброз, 1966, с. 72, со ссылкой на М. Пардуца]. Для находок второй и четвертой серий абсолютных дат предложено не было. Третья серия суммарно была отнесена к III в., не исключая ее бытования и в IV в. Исследователь оспаривал попытки своих предшественников значительно «омолаживать» те или иные изделия подобного рода, отвергая в этом контексте и выводы об их зооморфности.

В 70-е гг. К. Годловский, развивая идеи Г. Ю. Эггерса, неоднократно обращался к изучению фибул группы VII, в том числе и черняховских [Godłowski, 1970, p. 90—95; 1970a, s. 192—195]. Так, две фибулы, найденные в объектах черняховского и пшеворского слоев селища Незвисько он рассматривал в качестве разновременных форм и датировал соответственно концом II — началом III в. и второй половиной III в. В то же время фибулы из Городницы, аналогичные поздней форме из Незвисько, найденные вместе с индикатором ступени C1 (стеклянным кубком E 189), по логике К. Годловского, могли быть и древнее. Сетуя на отсутствие разработок относительной хронологии черняховской культуры, он предположил, что поднестровские памятники в целом являются древнейшими в ее ареале. Едва ли не важнейшим аргументом для этого вывода стало наблюдение о концентрации в регионе фибул группы A VII. Зная этот материал, как и многие другие археологи, в основном по литературе, К. Годловский поддержал идею М. А. Тихановой о том, что указанные фибулы характерны исключительно для Поднестровья. Однако исследователь считал их отсутствие в других регионах черняховской культуры не локальным, а хронологическим фактором. Он также полагал, что днестровские памятники ступени C1 конца II (170—180 гг.) и первых десятилетий III в. еще не характеризуют классический облик черняховской культуры, являясь переходным звеном к ней от местных липицко-сарматских древностей раннеримского времени [Godlowski, 1970a, s. 194, 195].

Хронологические выводы К. Годловского были развиты и конкретизированы в серии работ М. Б. Щукина, сыгравших значительную роль в формировании представлений о черняховской хронологии у младшего поколения исследователей 70-х — первой половины 80-х гг. XX в. Фибулы с высоким приемником интерпретировались им в качестве хронологического индикатора раннего этапа черняховской культуры (т.н. горизонта «Ружичанка—Раковец—Привольное»), синхронизированного, прежде всего, с фазами C1a и C1b по схеме Эггерса—Годловского и частично более поздними [Щукин, 1976; 1999; Щукин, Щербакова, 1986; Szczukin, 1981]. Фибулы группы A VII из эталонного Ружичанского могильника расценивались как синхронные индикаторы фаз C1a и C1b (второй половины II — первой половины III в.). Одна из них (п. 13) отнесена к группе A VII, без более точного типологического определения, а вторая (п. 24) — к форме 211 той же группы [Szczukin, 1981, s. 152—153, ryc. 6, *1, 2*].

Специальные этюды этого автора были также посвящены упомянутым находкам из селища Незвисько, фибулам «чудовищного» стиля из Молдавии, формам группы A VII из селища Лепесовка на Волыни и другим предметам [Щукин, 1972; Щукин, Щербакова, 1986; Tikhanova, Shcheglova, Shchukin, Sharov, 1999].

«Фибулы этой группы в разных вариациях бытовали на протяжении ступеней C-1 и C-2», —

ISBN 966-02-3186-5

пишет исследователь, указывая при этом, что находка, украшенная зерненными кольцами, из Лепесовского дома VIII относится, вероятнее, к позднейшей из указанных хронологических фаз [Щукин, 1999, с. 19].

По другой схеме относительной хронологии черняховских древностей Лесостепной Украины, фибулы группы А VII являются индикаторами древнейшей «Ружичанской» фазы, предположительно датируемой второй третью — третьей четвертью III в. Вместе с тем, не исключено, что некоторые формы этих изделий бытовали вплоть до начала IV в. Среди случайных находок в Среднем Поднепровье выделена уникальная для Восточной Европы архаическая фибула серии 1. Судя по аналогиям, она относится ко второй половине II или рубежу II—III вв. [Гороховский, 1988, с. 42].

Хронология фибул серий 2, 3 в черняховском ареале определяется находками в погребальных комплексах с вещами середины III — начала IV вв. Дата указанных серий фибул — не ранее 220—230-х гг. Использовались они преимущественно в середине и второй половине III в., но могли бытовать и в IV в. Это подтверждается аналогиями из Румынии, Словакии, отчасти Польши. Судя по находкам в римских лагерях и городах Нижнего Подунавья (Бэрбош в Молдове, Поролиссум и другие в Трансильвании), а также на памятниках культур Поенешть-Выртешкой и Милитарь-Килия, дунайские формы группы А VII возникли не позже третьей четверти III в., но бытовали и на рубеже III—IV вв. [Гороховский, 1988, с. 43].

Новейшие исследования подтвердили эти выводы как в аспектах относительной, так и абсолютной хронологии, в том числе и дополнительной аргументацией — синхронизацией фибул группы А VII О. Альмгрена с бусами и подвесками раннего этапа черняховской культуры, а также римскими амфорами «танаисского» типа (по М. Б. Щукину) или типа Д (по Д. Б. Шелову) [Бобровская, 1999, с. 150—160; Обломский, 2003, с. 57—59, 182—183, 194, 200—201, рис. 32—33, 45, 51].

В заключение необходимо упомянуть альтернативные идеи — попытки «омолодить» черняховские фибулы, относимые к формам 211 и 216—217 группы А VII. О. В. Шаров предлагает датировать их «ступенью С2» со ссылками на западноевропейскую литературу и место в «корреляционных» таблицах хронологии могильников Данчены и Ружичанка [1992, с. 173]. В близких по «западнической» идеологии работах О. А. Гей, И. А. Бажана фибулы «формы 211» предложено относить ко «второму», а изделия «форм 216, 217» — к «третьему» периодам хронологии черняховских древностей [Бажан, Гей, 1992, с. 154; Гей, Бажан, 1997, с. 42, 43, 52, табл. 39, *49*; 71]. Названные там абсолютные хронологические рамки этих периодов (ок. 230/240 — 310/320 гг.) по сути не отличаются от датировок, предложенных в литературе 80-х гг. XX в. для фибул группы А VII, связанных с черняховскими памятниками [ср.: Гороховский, 1988, с. 43].

Как бы ни оценивалась методическая и содержательная стороны этих работ[8], сам факт их существования свидетельствует об актуальности дальнейшей разработки проблем хронологии как раннечерняховских древностей в целом, так и фибул группы А VII, присущих этому археологическому явлению.

I.4. В трудах археологов конца XIX — XX вв. фибулы группы А VII неоднократно рассматривались не только в качестве хронологических, но и палеоэтнографических (этнокультурных) индикаторов.

Так, европейские ученые разных поколений интерпретировали появление подобных находок в Поднестровье и Бессарабии как показатель инвазии германских племен, в частности, готских мигрантов [Åberg, 1936, s. 264—277; Щукин, 1977, с. 82, 87].

Этническую «окраску» получали даже наименования группировок фибул группы А VII, различающихся по конструктивным признакам (ср.: цитированные выше статьи Т. Кольника, М. Мончынськой и др.). В предельно упрощенном виде это выглядит так: фибулы с нижней тетивой — «германские», а формы с верхней тетивой — «сарматские».

В то же время, А. К. Амброз сформулировал идею «этнографичности» собственно черняхов-

[8] Данный вопрос — тема серьезного экспертного исследования, представляющего собой особую, весьма громоздкую, но отнюдь не бесполезную работу, начало которой было положено при обсуждении публикаций 1992 г. на Первых Тихановских чтениях в Санкт-Петербурге (аудиозапись хранится в секторе славяно-финской археологии ИИМК РАН). В контексте настоящей статьи отметим прежде всего наличие у одних и тех же авторов трех (!) различных схем хронологизации одного и того же Ружичанского могильника [ср.: Бажан, Гей, 1992, с. 124—127, рис. 1, 2; Гей, 1993, с. 149, 299, табл. LXXIX; Гей, Бажан, 1997, с. 110, табл. 38], изобилующих небрежностями и противоречиями (см. также замечания А. М. Обломского к их работе в целом [2003, с. 9]).

ISBN 966-02-3186-5

ских фибул с высоким приемником, указав на то, что к западу от ее ареала встречаются хоть и близкие, но отнюдь не идентичные формы. Отвергая тезисы предшественников о причерноморско-кавказском происхождении этих предметов, он высказал мнение о том, что находки подобных изделий в Ольвии — свидетельство связей местного причерноморского населения с носителями черняховской культуры. Однако фибулы, «богато украшенные наборами проволочных колец» (обнаруженные, кроме черняховских объектов, в комплексах культуры карпатских курганов, а также единично в Подонцовье, Беларуси и Молдове), все же составляют, по его мнению, единое типологическое целое с центральноевропейскими формами из Словакии и Силезии. Близкие фибулы выступают и в юго-восточной Прибалтике [Амброз, 1966, с. 73].

Каталог и карта «сарматских» фибул группы A VII, опубликованные М. Мончыньской [1999, с. 91—99, 110, 111, карта 1], дают общее представление о количестве и основных зонах концентрации этих находок в разных регионах Европы: в Польском Поморье, Великопольше и Силезии, к северу от Среднего Дуная — в Австрии и Словакии, в Верхнем и Среднем Потисье, в Нижнем Подунавье, а также Молдове, Галиции и Подолии.

Их происхождение автор статьи связывает с феноменом провинциально-римского влияния в «дакской и сарматской среде, откуда они распространились на север, где также часть из них была произведена. Могли они развиваться и несколько дальше на восток, свидетельством чему их прототипы из Ольвии и Неаполя Скифского. Следует заметить, что последний тезис до настоящего времени поддержан лишь очень малочисленными находками». По находке формы для отливки подобных предметов в Поэльбье, где фибулы «сарматского» типа практически неизвестны, автор судит о возможности их изготовления бродячими ремесленниками. О том же, по ее мнению, свидетельствует распространение таких фибул в пшеворской и вельбарской культурах. Вместе с тем, как подчеркивает исследователь, сложно определить, какие экземпляры были импортными, а какие являлись местной продукцией [Мончыньска, 1999, с. 90].

Черняховские фибулы группы A VII из Верхнего Поднестровья и Заподного Побужья фигурируют в каталоге М. Мончыньской как происходящие из некоей «смешанной культурной зоны». Однако, следует заметить, что, за редким исключением, селища и могильники где обнаружены эти предметы, культурно атрибутированы.

В верховьях Днестра и Западного Буга они связаны с черняховскими поселениями, характеризующимися также рядом специфических черт: преобладанием углубленных жилищ, своеобразной лепной посудой и пр. Открытие на Днепровском Левобережье памятников с аналогичными признаками породило гипотезу о миграции верхнеднестровского населения на восток в середине III в. [Некрасова, 1990, с. 62—64; Баран, 1998, с. 185].

Признаки сходства этих памятников также подробно анализирует А. М. Обломский. Черняховские древности, по его мнению, появляются в Днепровском лесостепном левобережье довольно рано — в III в. н. э., но не повсеместно, а отдельными очагами — «базами черняховского заселения». Он отмечает также черняховское влияние и на процесс формирования специфического облика киевской культуры в данном регионе, показывая, одновременно и ее местные корни. Фибулы группы A VII принадлежат к важным аргументам исследователя [Обломский, 1997, с. 64—67; 1999, с. 29; 2003, с. 56—59].

Своеобразное объяснение фактам появления изучаемых фибул к востоку от Днепра, наряду с прочими раннечерняховскими элементами материальной культуры, предлагает М. В. Любичев. Он утверждает, что этот важный индикатор, демонстрирующий феномен «переселения группы праславянского поднестровского населения на левый берег Днепра» унаследован мигрантами от предков — носителей зубрицких традиций Поднестровья. Зубрицкое население, в свою очередь, получило их от носителей вельбарской культуры. Поддерживая мнение Д. Н. Козака о том, что в течение III в. зубрицкие древности «постепенно трансформируются в памятники черняховского типа» (представленные селищами Черепин, Рипнив, Бовшив II, Демьянов II), М. В. Любичев отмечает, что «под давлением со стороны вельбарцев часть поднестровского праславянского населения переселяется на Днепровское Левобережье. В Верхнем Поднестровье и Побужье фибулы группы A VII происходят как из позднезубрицких — раннечерняховских поселений типа Сокольники 1—Демьянов, так и из вельбарских памятников» [Любичев, 2003, с. 75].

Исследователь пишет о двух зонах концентрации подобных фибул «в их юго-восточной подгруппе», а именно: «приднестровской с прилегающими территориями» и «днепро-донецкой». В последнем случае такие фибулы связываются

ISBN 966-02-3186-5

с поселениями «типа Букреевка 2—Каменево 2» и точно неатрибутированными памятниками (то ли киевскими, то ли черняховскими?) [Любичев, 2003, с. 76, прим. 2, 3, рис. 4]. Между обеими зонами концентрации фибул группы А VII, реконструируется своего рода «фибульная цепочка» предположительно обозначающая «путь переселения части верхнеднестровских праславян к своим родственникам — позднезарубинецким и раннекиевским племенам, обитающим на днепро-донецком водоразделе». Протянувшаяся с крайнего северо-востока Подолии (Петрикивцы) через Среднее Поднепровье (Малополовецкое 2, Медведовка, Григоровка, Коврай, Градижск, Шевченки 5), она демонстрирует «движение не только поднестровских праславян, но и отдельных групп вельбарского населения в восточном направлении» [Любичев, 2003, с. 77].

Синхронизируя эти миграции со «Скифскими войнами» 238—270 гг., М. В. Любичев предполагает, что «часть праславян не захотела принимать участие в походах во главе с готами и предпочла переселиться вглубь днепро-донецкой лесостепи» [2003, с. 77].

Следовательно, М. В. Любичев, признавая существование «юго-восточных» фибул группы А VII предполагает их вельбарское происхождение. Его точка зрения является альтернативной по отношению к той, согласно которой вельбарские и черняховские фибулы данной группы являются компонентами двух разных подгрупп — «северо-восточной» и «юго-восточной», имеющих различное происхождение и территориальное размещение [см. выше, а также: Баран, Гороховский, Магомедов, 1990, с. 49, 51, рис. 3, *1, 2, 6, 7, 9, 10*].

Все вышесказанное является дополнительным свидетельством необходимости осуществления нового сравнительного анализа фибул группы А VII, присущих разным культурам Восточной и Центральной Европы, предварять который должна их подробная классификация.

II.

II.1. В настоящее время в пределах ареала черняховской культуры можно указать не менее 122 находок фибул группы А VII. Большинство изделий изготовлено из медных сплавов, единичные экземпляры — из серебра [Черных, Барцева, 1972, с. 89, табл. 11].

Это двучастные изделия, характеризующиеся наличием специфического «конструктивного узла» [Гороховский, 1988, с. 23, 24] — участка соединения частей фибулы, состоящего из т. н. «арбалетной» пружины и головки корпуса, скрепленных при помощи оси, продетой сквозь витки пружины и отверстие в специальной головной пластинке — держателе оси. Конструктивные узлы бывают: однопружинные (рис. 1, *I, A—B, II, 1, 2a—2f; 3a—3c, 4, 5a*), двухпружинные (рис. 1, *II, 5b*) и трехпружинные (рис. 1, *II, 5c*), а также снабженные нижней или верхней тетивой (рис. 1, *A—B*). Крепление последней бывает: 1) простое, при котором тетива размещена непосредственно поверх пружины с упором или на саму пластинку-держатель оси, или на декоративный выступ-штырь (рис. 1, *I, B, II, 1, 2a—2f; 4*); 2) сложное, при котором тетива продета сквозь особое отверстие в головной пластинке-держателе над пружиной (рис. 1, *II, 3a—3c*). Головные пластинки некоторых фибул с простым креплением верхней тетивы имеют зазоры-пропилы для большей прочности ее фиксации (рис. 1, *I, 2 e*).

Корпус фибулы — обычно сложнопрофилированный — условно подразделяется на головку, спинку и ножку. Пластинчатые приемники — трапециевидные или подпрямоугольные, различаются также по размерам: длине и высоте. Под «высотой», не нарушая традиции, сложившейся в литературе, фактически подразумевается ширина приемника, т.е. максимальное расстояние между его внешним краем и ножкой фибулы. Соответственно «длина» приемника измеряется вдоль ножки, по вертикали. Характеристики указанных конструктивных деталей, а также морфологических признаков фибул представлены на рисунке 1.

По особенностям профилировки, основная масса фибул группы А VII, обнаруженных в ареале черняховской культуры, делится на формы: с резко выгнутыми (полукруглыми), слабо выгнутыми (дуговидными) и коленчато-изогнутыми спинками (рис. 1, *I, 1—3*). Спинки фибул — граненые или округлые. Сечения их, соответственно, треугольные, ромбические и многоугольные, а также — полукруглые, овальные или круглые (рис. 1, *I,* a—h). У «чудовищно развитых» фибул следует различать корпус с резко (угловато) и плавно («S»-видно) изогнутым профилем (рис. 1, *I, 4, 5*). Их граненые спинки, соответственно — ромбического или многоугольного сечения.

Головки фибул подразделяются на простые, представляющие собой неорнаментированную округлую головную пластинку-держатель с отверстием для оси пружины (рис. 1, *II, 1*), а также декорированные — снабженные выступами-штырями (рис. 1, *II, 2a—2c*), пластинками (рис. 1,

ISBN 966-02-3186-5

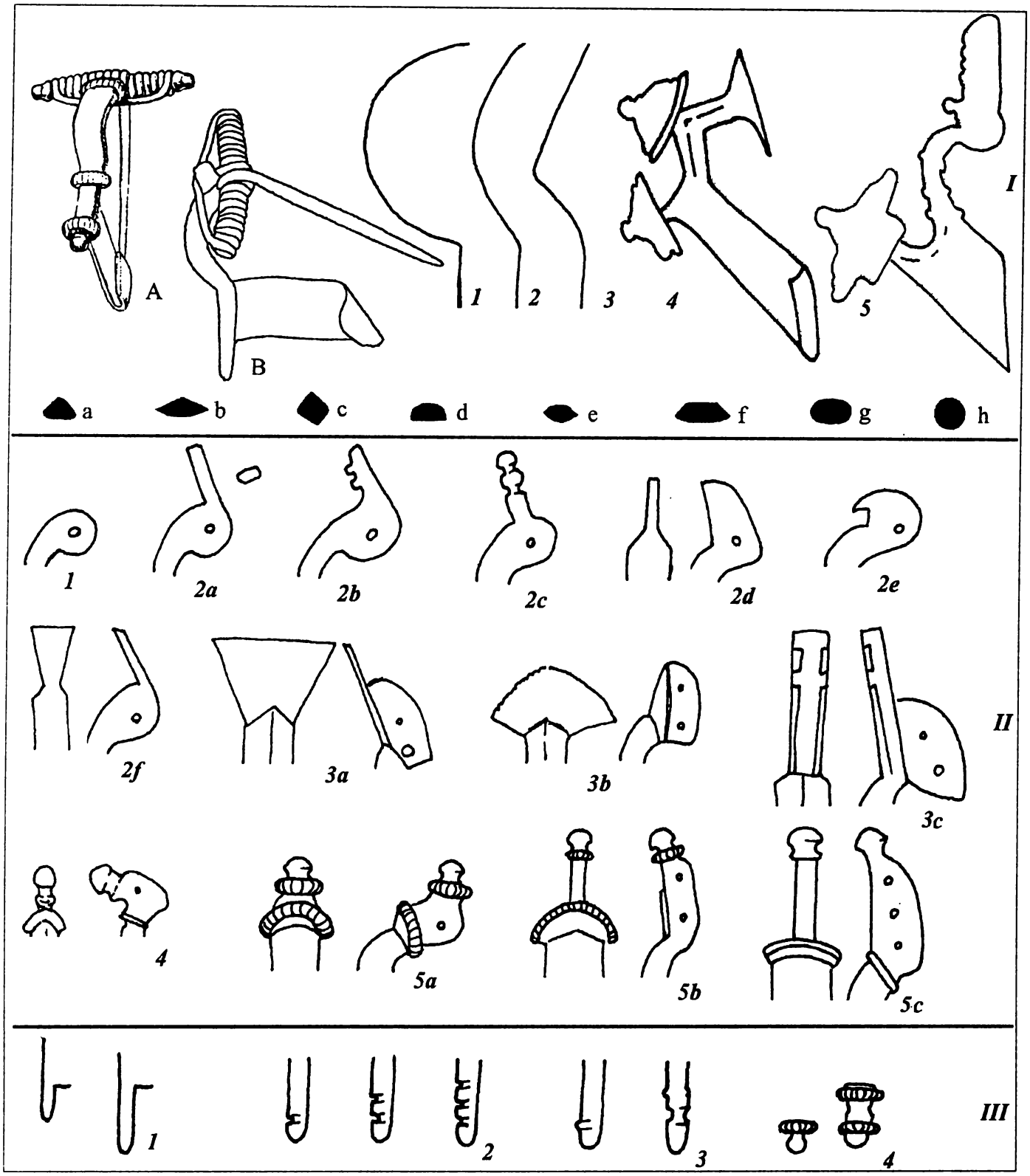

Рис. 1. Схема конструктивных, морфологических и стилистических признаков черняховских фибул группы А VII.

II, 2d—2f, 3a—3c), шишечками (рис. 1, *II, 4*), кнопками (рис. 1, *II, 5a—5c*). Выступы на головке моделированы в виде шипа, иногда выполненного в виде трех—четырехгранной усеченной пирамидки (рис. 1, *II, 2 a*), а также бывают «зубчатыми» (рис. 1, *II, 2b*) или фигурными (рис. 1, *II, 2c*). Узкие в плане головные пластинки в профиле подтреугольные (рис. 1, *II, 2d*) или круглые с вырезом для тетивы («птичья головка») (рис. 1, *II, 2e*).

ISBN 966-02-3186-5

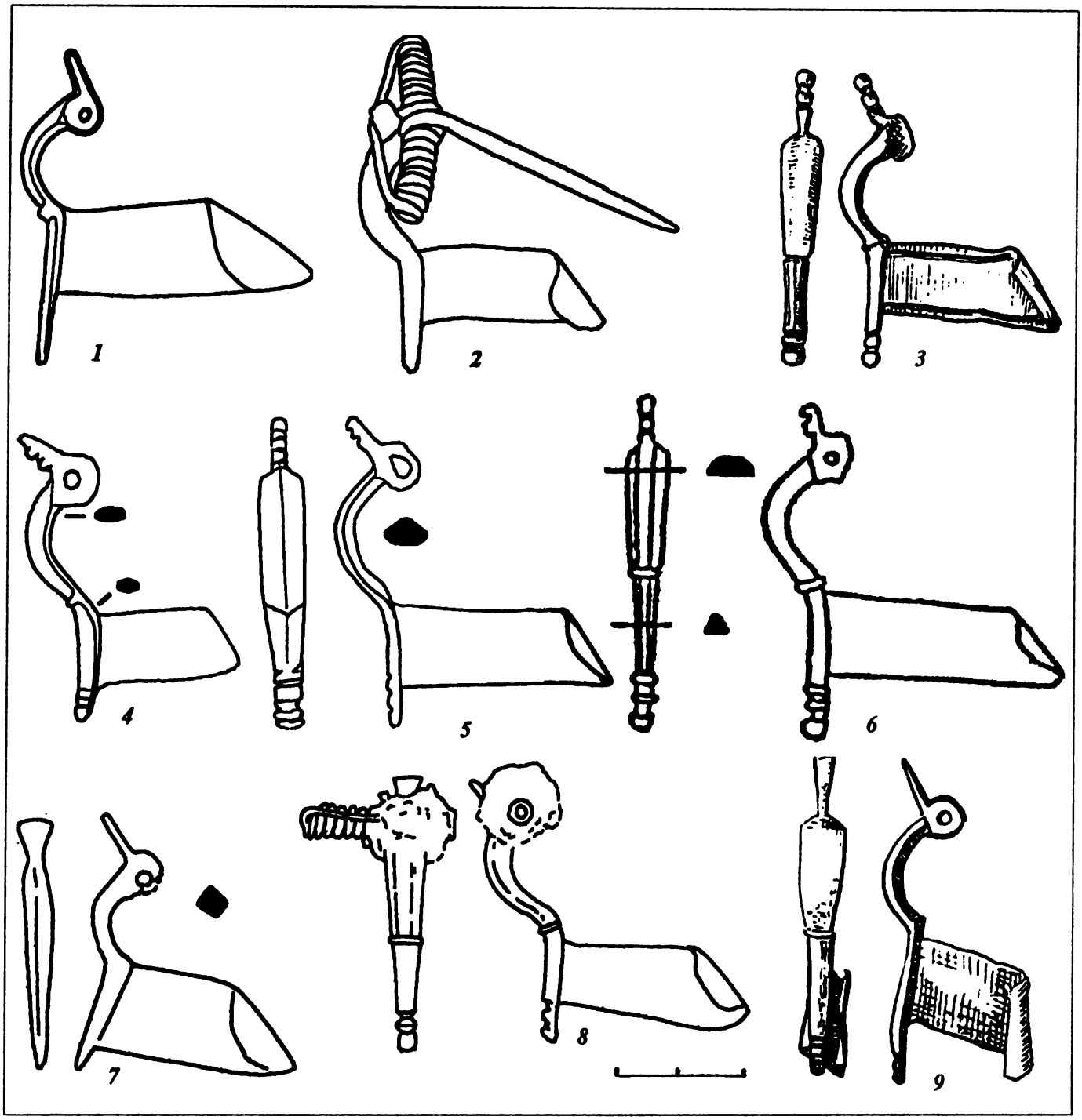

Рис. 2. Фибулы неслуховской серии: *1, 5* — Демьянов, культурный слой (по эскизам авторов); *2* — Журавка, погребение 33 (по фото Э. А. Сымоновича); *3, 9* — Рипнив (по В. Д. Барану); *4* — Градижск (по эскизу Е. Л. Гороховского); *6* — Головино, культурный слой над постройкой (по А. М. Обломскому); *7, 8* — Лука-Врублевецкая (по зарисовкам И. О. Гавритухина).

Головки других форм снабжены малыми или крупными декоративными щитками: трапециевидными (рис. 1, *II, 2f, 3a*), полукруглыми (рис. 1, *II, 3b*), а также пирамидальными или призматическими (рис. 1, *II, 3c*).

Ножки фибул, в основном узкие, прямые, длинные, реже — короткие. Спорадически встречаются также узкие ножки с загнутым концом и широкие в виде трапециевидных щитков. Узкие ножки делятся на простые неорнаментированные (рис. 1, *III, 1*), желобчатые (рис. 1, *III, 2*), украшенные рельефными валиками (рис. 1, *III, 3*), а также — биконическими (рис. 1, *III, 4*) или полусферическими шишечками (рис. 1, *III, 5*).

ISBN 966-02-3186-5

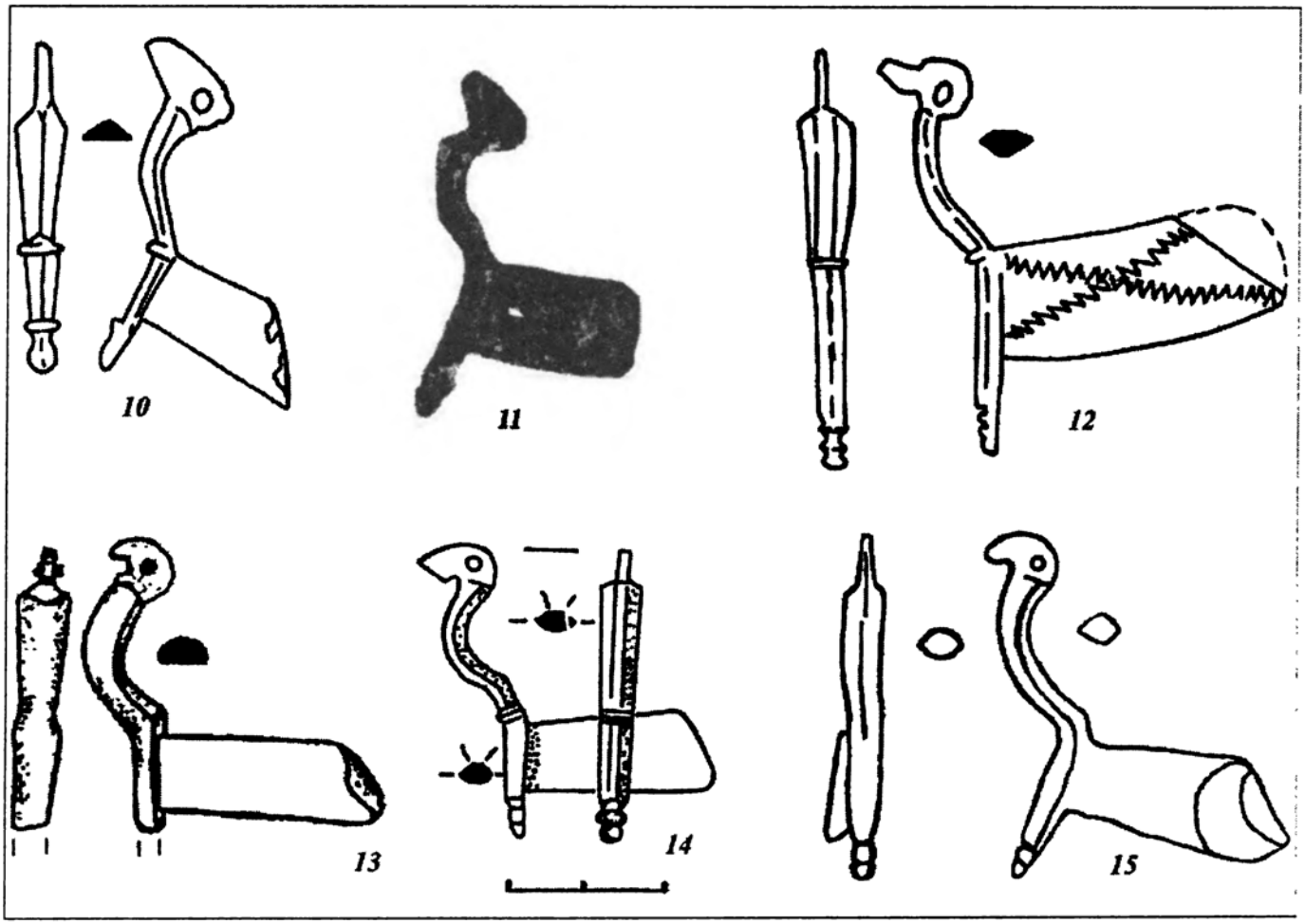

Рис. 2. (окончание). Фибулы неслуховской серии: *10* — Лука-Врублевецкая (по зарисовке И. О. Гавритухина); *11* — Ружичанка, погребение 13 (по фото Э. А. Сымоновича); *12* — Демьянов II (по эскизу Е. Л. Гороховского); *13* — Большая Даниловка (по Б. П. Зайцеву); *14* — Рябухино (по М. В. Любичеву); *15* — Завгороднее (по зарисовке И. О. Гавритухина).

Декор по технике его выполнения разделяется на: 1) рельефный литой, иногда доработанный ювелирными инструментами по заготовке-полуфабрикату (валики, желобки и т. п.); 2) накладной, представленный гладкими или рубчатыми кольцами, как правило, размещенными у перехода от головки к спинке, от спинки к приемнику или ножке. Часто кольца обрамляют другие декоративные элементы: головные и ножные кнопки, полукруглые выступы-пластинки у перехода от головки к спинке и пр.

II.2. Анализ качественного состава фибул группы A VII, обнаруженных в ареале черняховской культуры, изучение комплекса признаков, характеризующих эти находки, позволяет предложить новый вариант их класификации, учитывающий и развивающий достижения наших предшественников.

В соответствии с традицией, сложившейся в историографии, исследуемый материал, по-прежнему, рассматривается в качестве компонента единой типологической группы A VII. Большинство фибул принадлежит к ее юго-восточной подгруппе, за исключениями, которые будут указаны особо.

Основная часть изученного материала подразделяется на пять типологических серий, а также индивидуальные («несерийные») формы, редкие для ареала черняховской культуры. Каждой из выделяемых серий предметов присущи свои морфологические и стилистические признаки.

Первую серию (56 экз.: № 1, 2, 11—18, 19—26 (?), 29, 30, 33, 35, 39, 41, 47—51, 55, 56, 64, 65 (?), 67—70, 73 (?), 76, 79, 83—86, 89, 97, 99—104, 106, 110, 117 (?), 119) (рис. 2—4) составляют фибулы без накладного декора, часто украшенные рельефным литым орнаментом с последующей доработкой по заготовке. Среди них выделяются формы с простой головкой или снабженные выступом на головке, который в большинстве случаев служил фиксатором-огра-

ISBN 966-02-3186-5

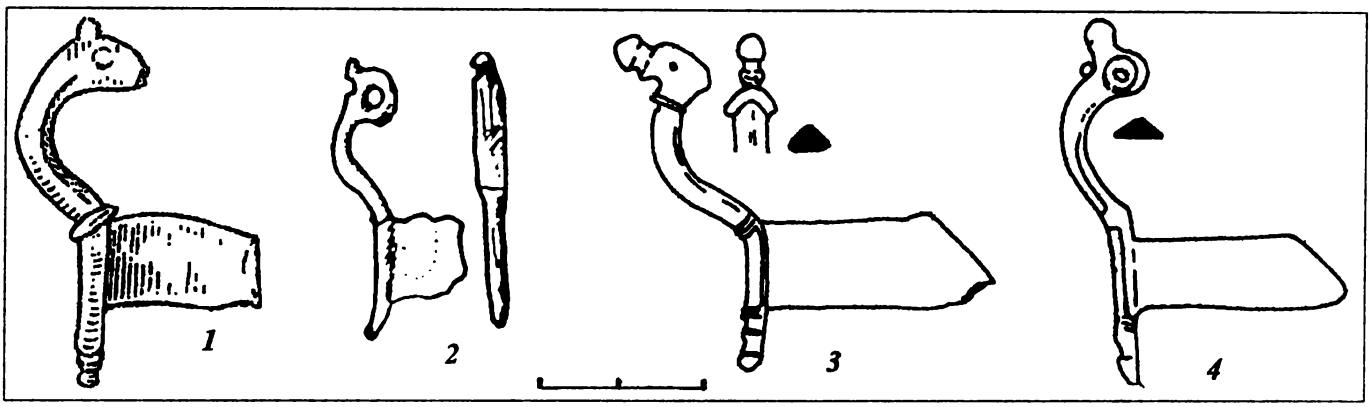

Рис. 3. Фибулы неслуховской серии: *1* — селище Городница (по М. Ю. Смишко); *2* — Сокильники (по Д. Н. Козаку); *3* — Фибула из Львовского исторического музея (по зарисовке И. О. Гавритухина и эскизу Е. Л. Гороховского); *4* — Родной Край, жилище 1 (по Ю. Ю. Башкатову, А. К. Дегтярю, М. В. Любичеву).

ничителем верхней тетивы. Спинка таких фибул дуговидной формы, граненая. Сечение — треугольное, ромбическое, многоугольное. Ножка узкая гладкая или с рельефным декором, иногда подвергнутая обработке по литой заготовке. По оформлению головки эти фибулы можно разделить на десять вариантов:

1) с простой головкой (рис. 1, *II, 1*);

2) с выступом-штырем в форме шипа или усеченной пирамидки (рис. 2, *1, 2*);

3) с фигурным выступом (рис. 2, *3*);

4) с зубчатым выступом (рис. 2, *4—6*);

5) с трапециевидным щитком-«лопаточкой» (рис. 2, *7—9*);

6) с многоугольной головной пластинкой (рис. 2, *10—12*);

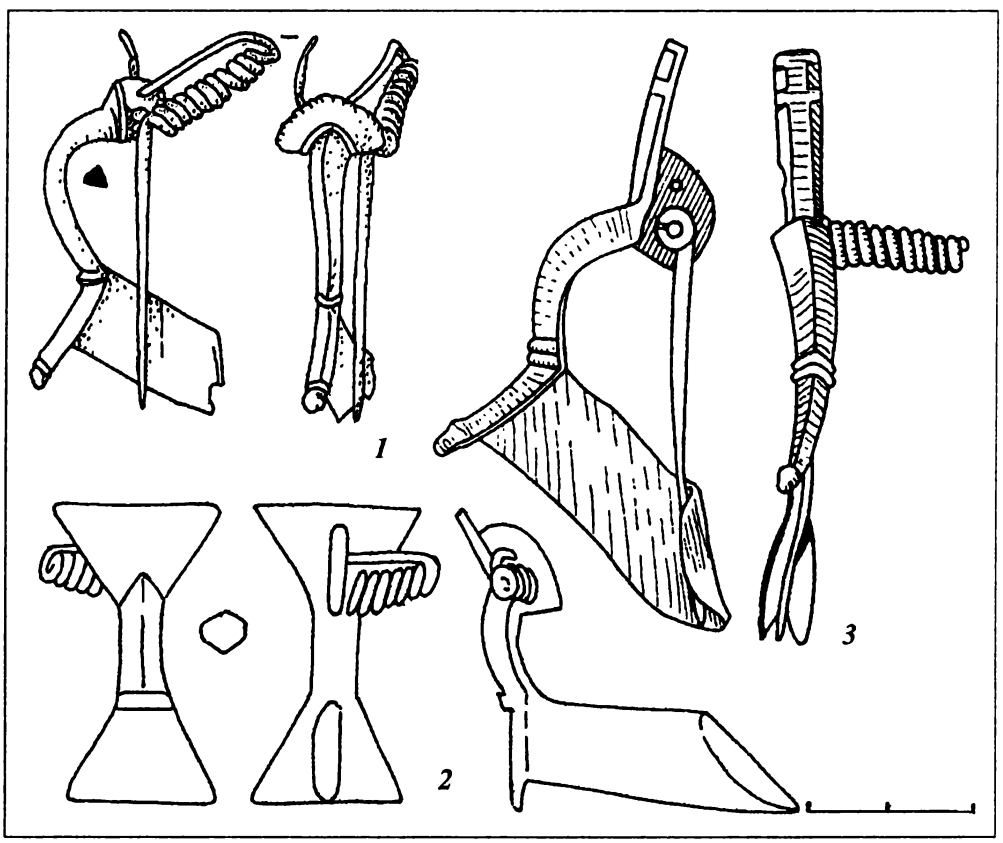

Рис. 4. Уникальные фибулы группы А VII с однотипным конструктивным узлом: *1* — Лепесовка, жилище VIII (по М. Б. Щукину); *2* — Боромля 2, жилище 3 (по А. Н. Некрасовой); *3* — Бырлад-Вале-Сякэ, культурный слой (по В. Паладе).

ISBN 966-02-3186-5

7) с полукруглой пластинкой и вырезом для тетивы — «птичьей головкой» (рис. 2, *13—15*);

8) со сферическим выступом (рис. 3, *1, 2*);

9) с выступом в виде «грибовидной» шишечки (рис. 3, *3, 4*).

Особой разновидностью варианта фибул с фигурным выступом можно считать двухпружинную форму из селища Бырлад-Вале-Сякэ (каталог № 12), головная пластинка которой с внешней стороны имеет полуцилиндрическую форму и служит основанием для выступа.

Из раскопок того же селища происходит фибула уникального 10-го варианта, чей выступ на головке моделирован в форме удлиненной фасетированной призмы, напоминающей ножку фибулы из числа типичных для многочисленных и разнообразных форм группы A VII как провинциально-римского, так и варварского производства.

Конструктивный узел этой фибулы имеет сложное крепление верхней тетивы, продетой в отверстие головной пластинки-держателя над пружиной. Соответственно, в этом случае фасетированный выступ на головке является сугубо декоративной деталью и не имеет отношения к механизму конструктивного узла. Аналогичные крепления верхней тетивы присутствуют на уникальных для черняховской культуры фибулах из Лепесовки и Боромли. Лепесовская форма (№ 63) (рис. 4, *1*) характеризуется головкой с полукруглой пластиной-щитком, украшенным насечками по краю, а «симметричная» фибула из Боромли (№ 3) (рис. 4, *2*) имеет головку с трапециевидным щитком и аналогичной формы ножку.

Следующие три серии фибул характеризуют-

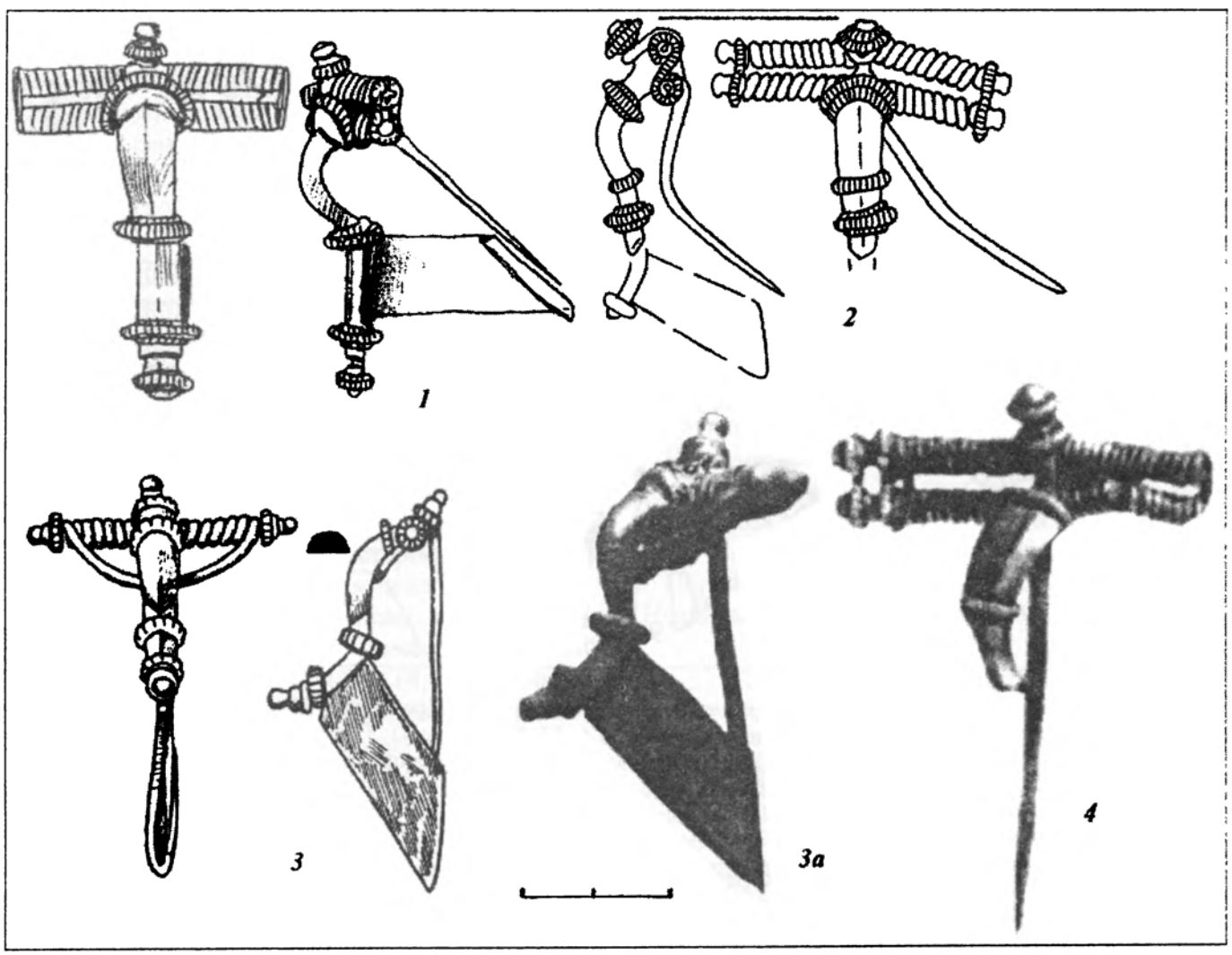

Рис. 5. Фибулы городницкой серии: *1* — Городница могила (прорисовка по фото Н. Оберга); *2* — Петрикивцы, культурный слой (по М. Е. Леваде, Б. В. Магомедову); *3* — Ружичанка, погребение 24 (по эскизу Е. Л. Гороховского и фото Э. А. Сымоновича); *4* — Незвисько, жилище 1 (по фото Г. И. Смирновой).

ISBN 966-02-3186-5

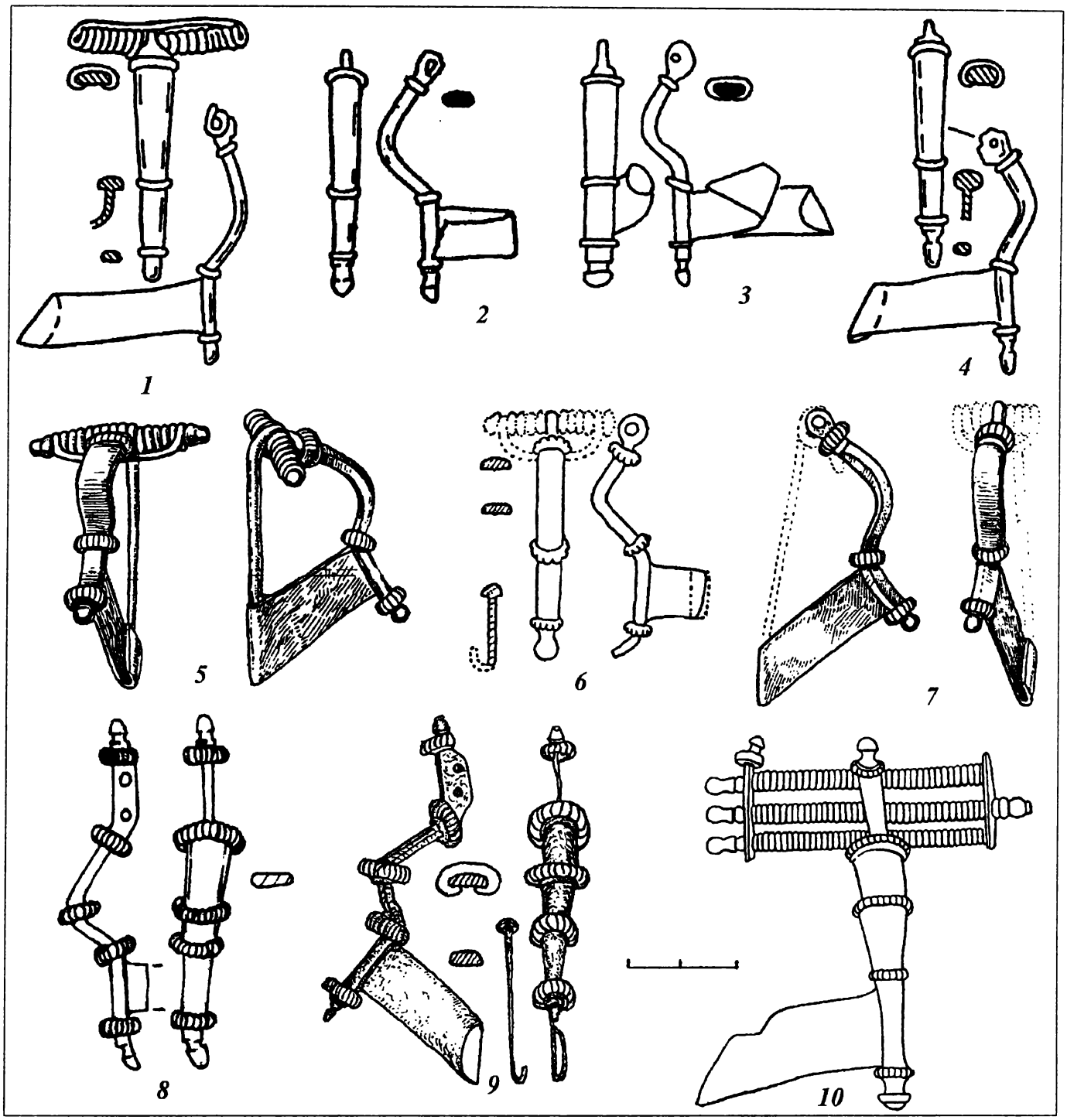

Рис. 6. Фибулы днепровской серии: *1, 4* — Боромля 2, постройка 1 (по А. Н. Некрасовой); *2* — Букреевка 2, постройка 8 (по А. М. Обломскому); *3* — Гочево 3, постройка 1 (по А. М. Обломскому); *5* — Семигоры (прорисовка по фото В. П. Петрова); *6* — Крещатик (по эскизу Е. Л. Гороховского); *7* — Селище (прорисовка по фото В. П. Петрова); *8* — Боромля 2, культурный слой (по А. Н. Некрасовой); *9* — Григоровка (по В. А. Петрашенко, Л. А. Цындровской); *10* — Петровское (по Н. В. Сибилеву).

ся эффектным, порой «барочным» декоративным оформлением — накладными кольцами, украшающими корпус изделий. Они различаются по профилировке и сечению спинок.

Вторую серию (16 экз.: № 27 (?), 34 (?), 36, 37, 52 (?), 78 (?), 80, 81 (?), 90 (?), 94 (?), 98, 105, 111, 113, 118, 121) (рис. 5) составляют фибулы, характеризующиеся дуговидной спинкой треугольного, многогранного и полукруглого сечения. Среди этих предметов выделяются два варианта, различающиеся по профилировке, «заданной» прямой или же выгнутой ножкой (рис. 5, *1*,

ISBN 966-02-3186-5

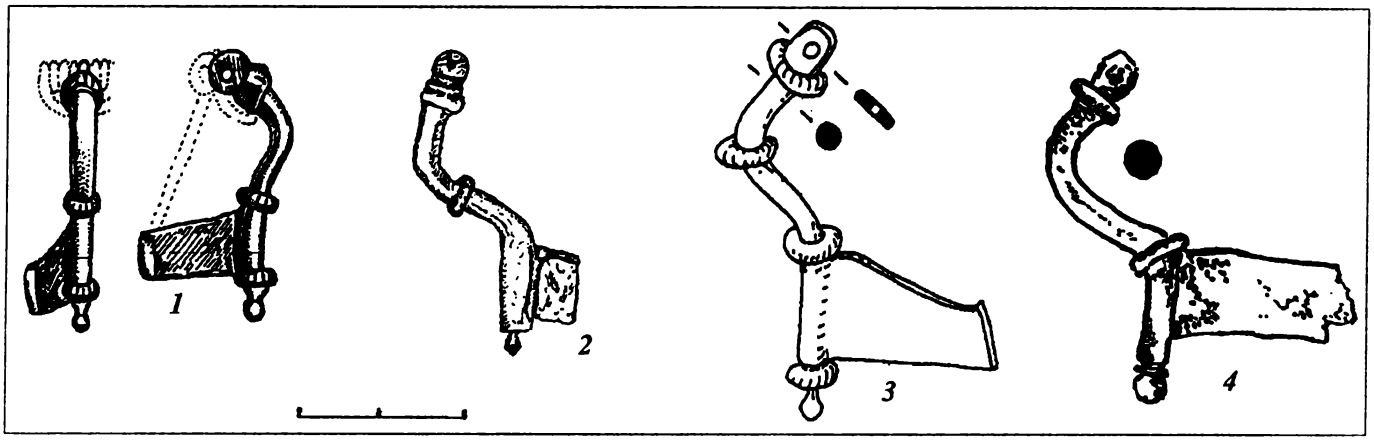

Рис. 7. Фибулы лепесовской серии: *1* — Триполье (прорисовка по фото В. П. Петрова); *2* — Григоровка (по В. А. Петрашенко, Л. А. Цындровской); *3* — Лепесовка, жилище 3 (по М. Б. Щукину); *4* — Гаевое, культурный слой (по П. И. Хавлюку).

3). Как и среди фибул первой серии, здесь присутствуют формы с однопружинным и двухпружинным конструктивным узлом.

Третью серию образуют фибулы с коленчато изогнутой овальной в сечении спинкой (15 экз.: № 4—6, 9, 31, 40, 43, 61, 66, 82, 88, 96, 108, 109, 122) (рис. 6). Эти фибулы, по сравнению с предыдущей серией, характеризуются отчетливой стилистической однородностью, несмотря на различия в конструктивных признаках и элементах декора.

Их конструктивные узлы — однопружинные (с верхней или нижней тетивой), а также — двух- или трехпружинные. Накладные кольца — рубчастые или гладкие.

В целом, есть основания предполагать, что фибулы этой серии изготовлены мастерами одной ювелирной «школы-мастерской». Особенно выразительно сходство корпусов двухпружинных (?) фибул из Григоровки и Боромли, сделанных, скорее всего, одним и тем же мастером (рис. 6, *8, 9*).

Четвертая серия представлена фибулами с, как правило, узкой, в основном, округлой в сечении асимметрично мягко изогнутой спинкой (6 экз.: № 32, 42, 62, 93 (?), 114, 120). Формы этой серии представлены двумя вариантами — малыми (рис. 7, *1, 2*), а также крупными (рис. 7, *3, 4*) изделиями.

Пятая серия — «чудовищно развитые» фибулы (12 экз.: № 7, 8, 44—46, 71, 72, 74, 75, 95, 112, 116) (рис. 8).

Среди них выделяются три варианта:

1) с дуговидной треугольной в сечении спинкой, круглой ажурной насадкой у перехода от головки к спинке и накладным декором у перехода от спинки к ножке (рис. 8, *3*);

2) с коленчатой угловатой ромбической в сечении спинкой, снабженной штырем для монтажа декоративных деталей (рис. 8, *1, 4, 5*);

3) с «S»-видным корпусом (рис. 8, *7, 8*).

Фибулы второго варианта различаются по конструкции и конфигурации головки, а также их декору. Форма из Будешт имеет дисковидную головку, украшенную накладной розеткой, а формы из Василики, Данчен, и, по-видимому, Малополовецкого, характеризуются составными «коробчатыми» головками, украшенными вертикальными декоративными выступами[9]. К сожалению, от «чудовищно развитой» фибулы того же варианта из Петрикивцев сохранилась лишь часть корпуса: фрагмент спинки с оплавленным декором, а также поврежденная ножка с накладными кольцами и другими элементами орнамента[10].

В заключение следует отметить индивидуальные формы фибул VII группы Альмгрена, которые нельзя отнести ни к одной из описанных серий.

Первая из них — находка из ямы 16 поселения Незвисько (№ 77) (рис. 9, *1*). Она характеризует-

[9] Фрагмент головки фибулы из Данчен (рис. 8, *2*) определен авторами при осмотре коллекции находок из могильника, экспонированной на выставке, приуроченной к Международной археологической конференции «Культуры и традиции в III—V вв. н. э. в Юго-Восточной Европе» (Кишинев, 1—5 сентября 1999 года). Не исключено, что она, а также опубликованный особо обломок корпуса фибулы того же варианта (рис. 8, *5*) принадлежат одному и тому же изделию.

[10] Этот обломок впервые определен Е. Л. Гороховским в 1992 г. по просьбе авторов раскопок М. Е. Левады и Б. В. Магомедова, любезно продемонстрировавших сильно поврежденную огнем находку.

ISBN 966-02-3186-5

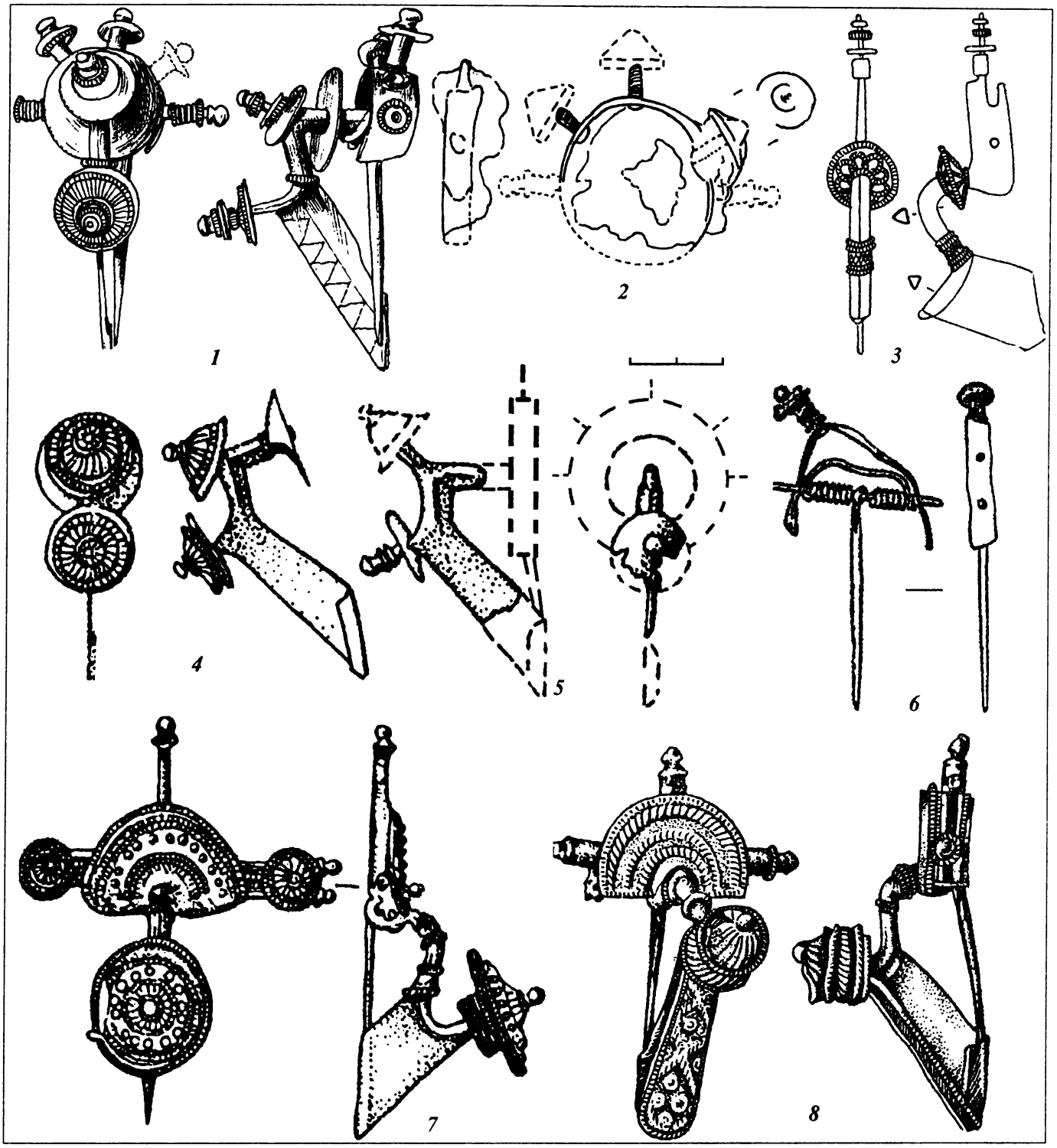

Рис. 8. Фибулы «чудовищно развитые»: *1*— Василика (по Н. Морошану); *2, 5, 8* — Данчены (*2* — по эскизу О. В. Гопкало (Бобровской), *5* — реконструкция авторов, *8* — по И. А. Рафаловичу); *3* — Тодирень, погребение 4 (по И. Ионице); *4* — Будешты, культурный слой (по Э. А. Рикману); *6* — Малоположецкое 2, культурный слой (по Р. Г. Шишкину); *7* — Ханска, культурный слой (по И. Г. Хынку).

ся малыми размерами корпуса, имеющего «S»-видную профилировку, а также однопружинным конструктивным узлом со сложным креплением верхней тетивы.

Редкие индивидуальные формы фибул из Верхней Липицы и Пекарей (№ 28, 92) (рис. 10) характеризуются выразительным полукруглым (серповидным) изгибом узкой спинки, кольцевыми валиками и сферическими кнопками на головках и ножках. По индивидуальным призна-

ISBN 966-02-3186-5

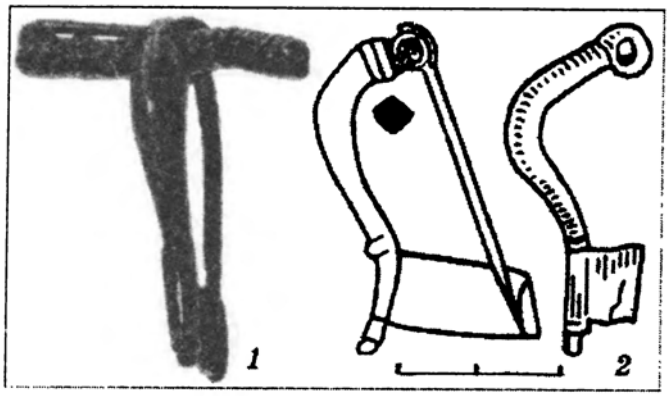

Рис. 9. Несерийные образцы черняховских фибул группы А VII: *1* — Незвисько, яма 16 (по фото Г. И. Смирновой; М. Б. Щукину и эскизу Е. Л. Гороховского); *2* — селище Городница (по М. Ю. Смишко).

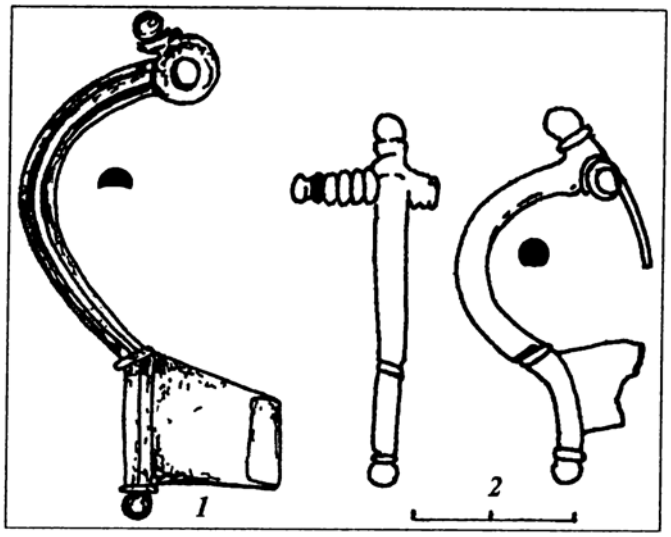

Рис. 10. Несерийные образцы черняховских фибул группы А VII: *1* — Пекари (по рисунку М. Стрельник); *2* — Верхняя Липица (по зарисовке И. О. Гавритухина и эскизу Е. Л. Гороховского).

кам (размеры, сечение спинки, конфигурация ножки с приемником) они также различны.

Представляет сложность определение фибулы с простой головкой, дуговидной (?) спинкой и короткой ножкой из селища Городница, ввиду схематичности опубликованного изображения (№ 38) (рис. 9, *2*). Судя по рисунку, где ясно показан короткий приемник, она морфологически ближе формам из Пекарей и Липицы.

Кроме описанных выше фибул группы А VII, в ареале черняховской культуры обнаружен еще ряд предметов, известных лишь по описаниям, недостаточным для конкретного типологического определения (№ 10, 115 и др.).

II.3. Картографирование фибул группы А VII, происходящих из ареала черняховской культуры, выразительно показывает как зоны повышенной концентрации форм описанных серий, так и локализацию некоторых вариантов (рис. 11).

Так, например, фибулы **первой серии** четко локализованы в нескольких районах Западной и Восточной Украины. Большинство из них найдено на черняховских памятниках, а также среди случайных находок в Западном Побужье, Верхнем и Среднем Поднестровье и, наконец, на участке Южного Побужья, непосредственно примыкающем к Поднестровью (Неслухов, Рипнив, Демьянов, Лука-Врублевецкая, Рогизна, Ружичанка и др.). Встречаются фибулы этой серии и в правобережном Поднепровье (Журавка) и на Левобережье Днепра (Градижск, Родной Край, Головино и др.). Учитывая богатство и разнообразие находок фибул первой серии в северо-западной части ареала черняховской культуры и наличие в том же регионе одного из первых раскопанных памятников, давших находки подобного рода — селища у с. Неслухов, предлагаем назвать данную серию фибул группы А VII **«неслуховской»**.

Внутри того же региона отчетливо локализуется вариант с малой трапециевидной («лопаточковидной») пластинкой на головке (Рипнив — 1 экз., Лука Врублевецкая — 3 экз.), который можно именовать **«днестровским»**. В то же время фибулы варианта с «птичьей головкой» пока локализованы исключительно в Подонцовье (Большая Даниловка, Рябухино, Завгороднее), поэтому предлагаем назвать этот вариант **«донецким»**.

Фибулы прочих вариантов неслуховской серии, в различном количестве «рассеяны» по всей лесостепной части ареала черняховской культуры.

Аналогичные и морфологически близкие изделия, как уже отмечалось выше, встречаются в основном к югу и юго-востоку от Поднестровья, главным образом, в ареалах культур Нижнего и Среднего Дуная (памятники зоны римского лимеса, культур Поенешти-Выртешкой и Милитари-Килия, западносарматские древности бассейна Тисы, Тисо-Дунайского междуречья, а также разнокультурные комплексы Западной Словакии и Верхнего Потисья).

В настоящее время с большей определенностью можно говорить о том, что источником происхождения характерных форм данной серии на территории, занятой черняховским населением, было ювелирное ремесло прилимесной зоны провинциально-римской культуры Среднего и Нижнего Подунавья от Норикума и Паннонии до Нижней Ме-

ISBN 966-02-3186-5

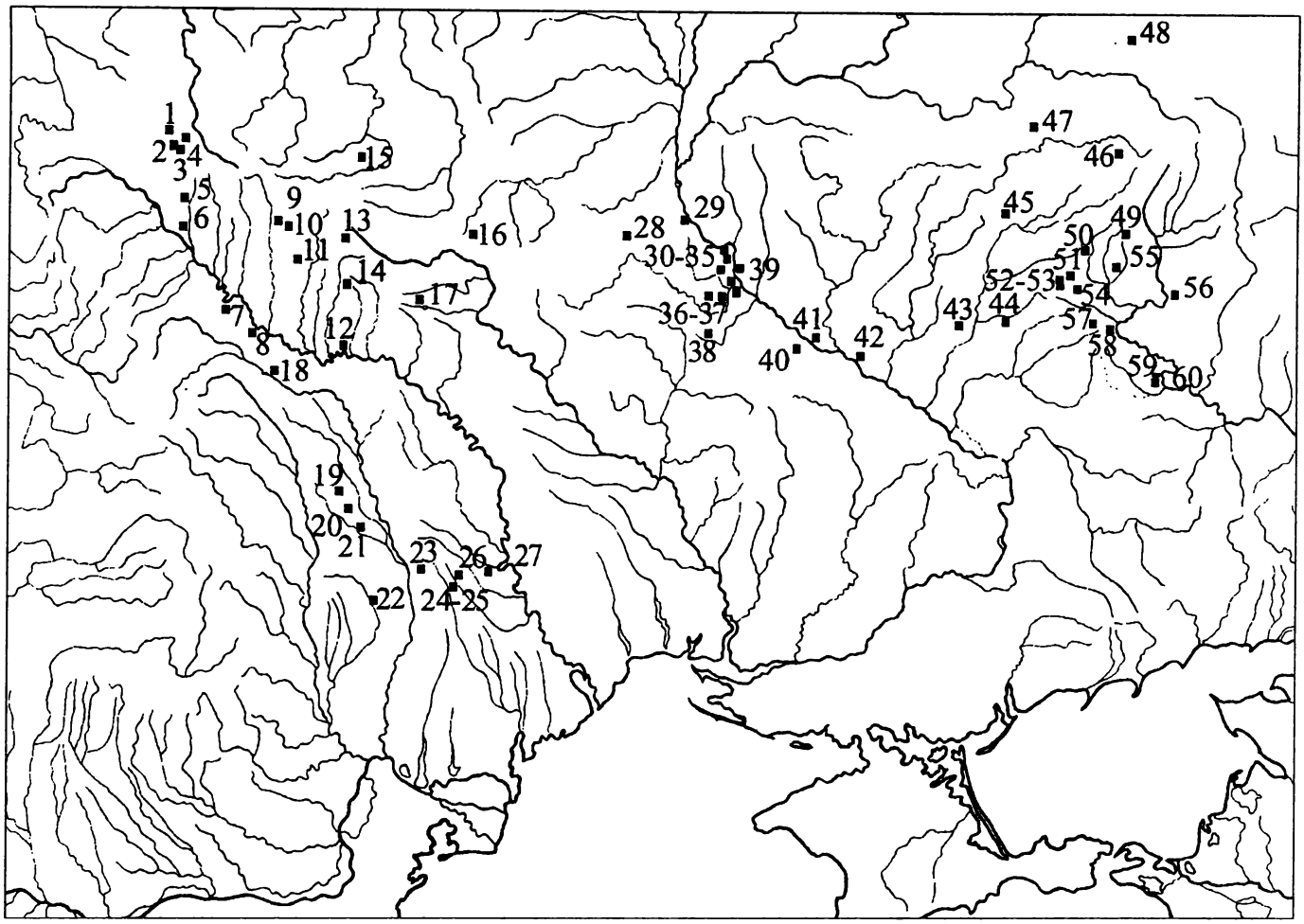

Рис. 11. Карта распространения фибул группы А VII в черняховском ареале: *1* — Неслухов; *2* — Сокильники; *3* — Черепин; *4* — Рипнив; *5* — Псары; *6* — Демьянов; *7* — Незвисько; *8* — Городница; *9* — Чернелив-Русский; *10* — Токи; *11* — Жабинцы; *12* — Лука-Врублевецкая; *13* — Ружичанка; *14* — Вербычка; *15* — Лепесовка; *16* — Петрикивцы; *17* — Гайове (Гаевое); *18* — Рогизна; *19* — Ионэшень; *20* — Тодирень; *21* — Лецкань; *22* — Бырлад-Вале-Сякэ; *23* — Василика; *24* — Ханска; *25* — Хуча; *26* — Данчены (Дэнчень); *27* — Будешты (Будешть); *28* — Малополовецкое; *29* — Триполье; *30* — Букрин; *31* — Григоровка; *32* — Тростянец; *33* — Пекари; *34* — Михайловка; *35* — Крещатик; *36* — Семигоры; *37* — Селище; *38* — Журавка (Ольшанская); *39* — Лепляво; *40* — Медведовка (Медведевка); *41* — Коврай; *42* — Градижск; *43* — Шевченки; *44* — Васильевка; *45* — Боромля; *46* — Гочево; *47* — Новоселовка; *48* — Букреевка; *49* — Головино; *50* — Родной Край; *51* — Войтенки; *52* — Старый Мерчик; *53* — Старые Валки, *54* — Огульцы; *55* — Большая Даниловка; *56* — Мартовая; *57* — Рябухино; *58* — Пасеки; *59* — Завгороднее; *60* — Петровское.

зии. Прямыми свидетельствами этого служат, во-первых, находка половинки бронзовой литейной формы из Австрии, служившей для изготовления двух фибул, аналогичных вариантам 6 и 8 неслуховской серии (рис. 12, *1*)[11], а во-вторых, упомянутые выше находки в городах и лагерях дунайского лимеса (см. разделы **I.2, I.3** настоящей статьи).

В связи с этим термин «сарматские» фибулы по отношению к данным предметам можно считать устаревшим, не отражающим реальных источников их происхождения. Немногочисленные находки изделий похожих на черняховские в различных регионах Южной Польши [Kokowski, 1987, ryc. 29, *g*; Czopek, 1999, s. 166, ryc. 37, *f*; Мончынська, 1999, табл. 7, *10*] вероятно являются дунайским или черняховским импортом. Судя по наличию на черняховской территории локальных вариантов фибул неслуховской серии и учитывая ее отчетливое стилистическое своеобразие, есть все основания ставить вопрос о центре производства подобных изделий непосредственно в черняховском ареале.

Фибулы **второй серии** отчетливо локализуются в северо-западном секторе черняховского аре-

[11] Фрагмент литейной формы фибулы группы А VII из Германии (рис. 12, *2*), опубликованный М. Мончынською [1999, с. 90, табл. 5: *9*], скорее всего служил для изготовления фибулы иной модификации, возможно, близкой находкам из Моравии [ср.: Peškař, 1972, Taf. 20, *2, 3*].

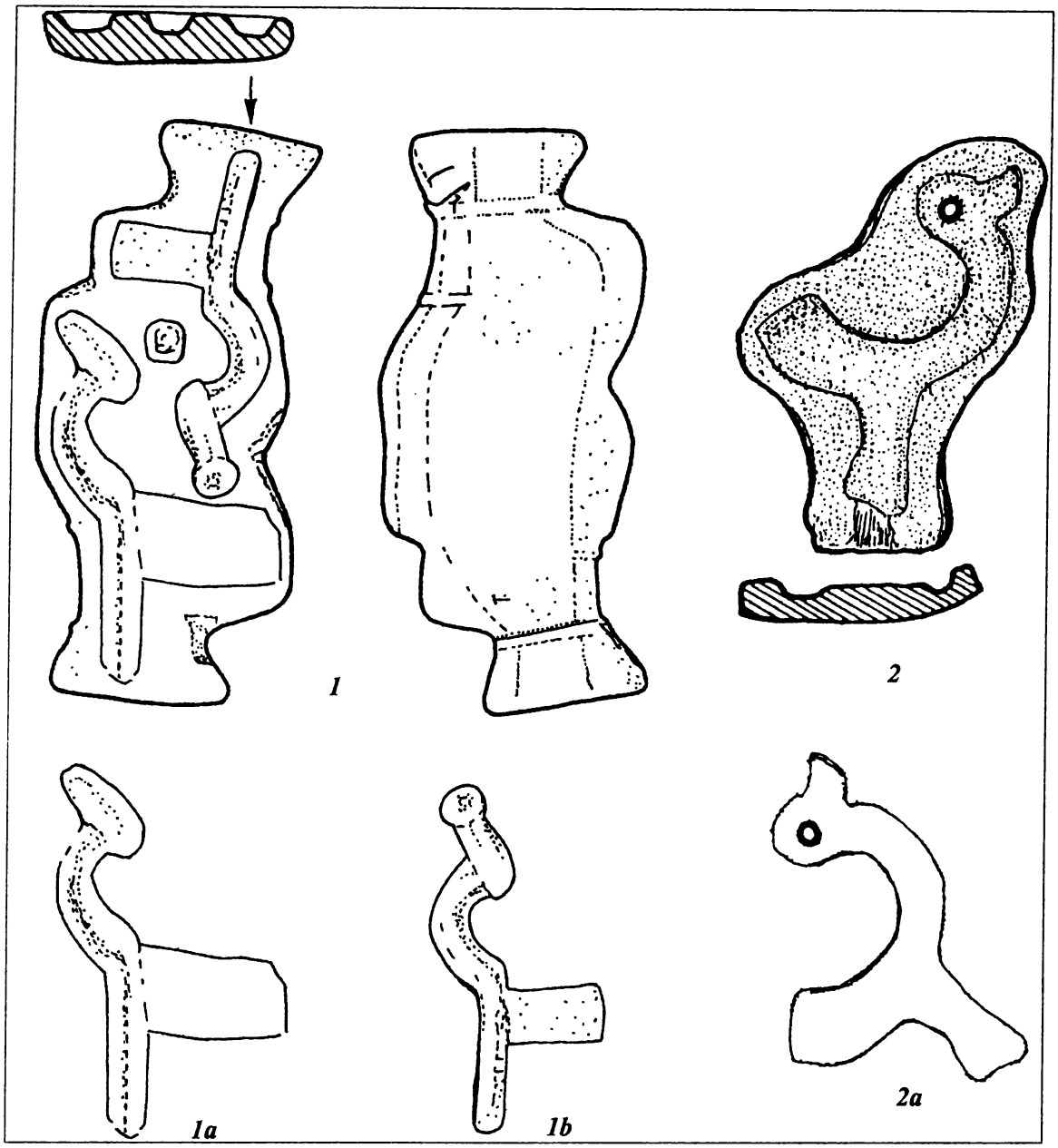

Рис. 12. Формы для отливки фибул группы А VII: *1* — бронзовая литейная форма из Австрии (по: Gschwantler, Winter, 1991, S. 134, Abb. 7); *2* — из Поэльбья (Нонхайлиген) (по: Мончыньска, 1999, с. 90, табл. 5, *9*); *1 a, b, 2 a* — реконструкции заготовок фибул, изготовлявшихся в литейных формах.

ала — в Лесостепном Поднестровье, Западном и Южном Побужье, а также на Днепровском Правобережье. Аналогичные или морфологически близкие изделия встречаются на периферии черняховского ареала как юго-западнее (памятники культуры карпатских курганов, Словакия, Юго-Восточная Румыния и другие придунайские регионы), так и — в меньшем количестве — северо-западнее (масломенчская группа и другие памятники Южной Польши [Смішко, 1960, с. 30, табл. 13, *5*; Kolnik, 1964, s. 40 obr. 1, *6—8*; Мончыньска, 1999, с. 108, табл. 9, *1*]). По названию первого в истории и одного из важнейших черняховских памятников она может быть названа **«городницкой»**.

Особо выделяется проблема морфологического и стилистического соотношения этих предметов с фибулами группы А VII, украшенными накладными кольцами и присущими западнобалтийским и вельбарским древностям Северной Польши, единично — Западной Волыни и Западной Беларуси. Их обычно определяют в литературе как форму «Альмгрен 211». Эта проблема сложна и составляет предмет отдельного исследования. Здесь уместно лишь заметить, что се-

ISBN 966-02-3186-5

рийные аналогии массивным фибулам городницкой серии на территории Северной Польши, Волыни и Беларуси пока не зафиксированы. Не исключено, что данная серия — также продукт черняховского ювелирного дела, стилистически ориентированного, в данном случае, на общеевропейский стиль «mit Ringgarnitur».

Фибулы **третьей серии** происходят из Лесостепного Поднепровья и Подонцовья. Поэтому вполне правомерно называть их **«днепровскими»**. Отчетливая локализация к востоку от ареала предыдущей серии и безусловная морфологическая обособленность в рамках ювелирного стиля «mit Ringgarnitur» позволяет достаточно уверенно судить о восточноевропейском происхождении таких изделий. Пожалуй, это наиболее яркий пример-образец существования уже в рамках черняховского ювелирного ремесла специфической «северо-восточной» школы, ориентированной, в частности, на вкусы населения Среднего Поднепровья и Днепровского Лесостепного Левобережья.

Четвертую серию фибул, обнаруженных на Волыни (Лепесовка), в верховьях Южного Буга и ближней зоне (Гайове, Петрикивцы), а также в Среднем Поднепровье (Триполье, Григоровка) предварительно можно назвать **«лепесовской»**. Малые формы этой серии достаточно уверенно можно сравнивать с аналогами вельбарского происхождения [Prahistoria..., 1981, tabl. 23, *85*; Kokowski, 1999, s. 37, 69, ryc. 34, 79]. Нельзя, видимо, исключать североевропейское происхождение и более крупных форм этой же серии, хотя этот вопрос, также как и в случаях с определением фибул формы «Альмгрен 211», требует специального анализа.

Пятая серия — «чудовищно развитые» фибулы в ареале черняховской культуры обнаружены, с одной стороны, к югу от Среднего Поднестровья — в Молдове, а с другой — на Правобережье Среднего Днепра, в том числе на Волыно-Подольском пограничье.

Помимо уникального варианта «Тодирень», украшенного ажурной розеткой типа встреченных (впрочем не слишком часто) на гораздо более эффектных формах той же серии [Almgren, 1897, Taf. IX, 217; Nowakowski, 1996, Taf. 69, *4*], среди них представлены два варианта фибул, которые безусловно являются скандинавским импортом.

Фибула из Будешт (рис. 8, *4*) — классический образец формы «Альмгрен 216» [Almgren, 1897, Taf. IX, *216*].

Находки из Василики и Данчен — интереснейшие образцы достаточно редкого «борнхольмского» варианта той же формы (ср.: рис. 8, *1, 2* и *5* (?), а также: Werner, 1988, S. 251, Abb. 6, *3а—б*). Стилистически близка этим изделиям находка из Восточной Пруссии, связанная с ареалом западнобалтской культуры «Коврово-Долькайм» [Nowakowski, 1996, Taf. 37, *2*].

Крайне любопытен локальный вариант «чудовищно развитых» фибул «Ханска-Данчены», не имеющий не только тождественных, но и аналогичных параллелей на других территориях. Быть может как первый, так и последний вариант данной серии имеют черняховское происхождение.

В заключение отметим типологически определимые находки индивидуальных форм фибул группы А VII, связанные с Верхним и Средним Поднестровьем, а также со Средним Поднепровьем. Все они, по-видимому, импортного происхождения.

К ним относятся: фибула из Незвиська, и, вероятно, аналогичная находка из селища Городница (рис. 9, *1, 2*). Для первой из них можно указать отчетливые аналогии в комплексах пшеворской культуры, характерной чертой которых, в частности, является украшение головки желобчатым декором [Мончынська, 1999, с. 106, табл. 7, *3, 6*; табл. 8, *1, 2*].

В то же время находка из Пекарей (рис. 10, *1*) — необычно крупная для центральноевропейских фибул группы А VII — может быть сравнима с находками из Словакии [Kolnik, 1965, s. 190, 194, 198; obr. 5, *1*; 7, *5*]. Возможно, к тому же региону тяготеет менее массивная фибула из Верхней Липицы, но вопрос о ее происхождении пока остается открытым.

Гораздо более отчетливы дунайские параллели для характерной находки с полукруглой головкой из Лепесовки [Bichir, 1973, p. 87, pl. CLXXI, *4—6*].

Подобный предмет обнаружен также в Причерноморье при раскопках Ольвии[12], откуда происходит и хорошо известная в литературе коллекция других фибул группы А VII [Крапивина, 1993, с. 86, рис. 89, 97; Амброз, 1966, с. 73, табл. 12, *15*].

Результаты данного исследования позволяют сформулировать следующие выводы:

1. Предложенная классификация и картографирование фибул группы А VII, связанных с ареалом черняховской культуры, подтверждают гипо-

[12] Анализ ольвийских материалов в контексте черняховской проблематики требует особой тематической работы.

ISBN 966-02-3186-5

тезу М. Ю. Смишко — А. К. Амброза о существовании феномена производства подобных изделий местными мастерами.

В то же время, судя по всему, черняховских ювелирных «школ-мастерских» по их изготовлению существовало не менее двух.

Одна, по всей вероятности, работала в бассейне Днестра, возможно в Среднем Поднестровье (регион селищ у Городницы, Незвиська, Луки Врублевецкой и др.). Она выпускала как формы неслуховской, так и городницкой серий. Характерные образцы обеих обнаружены не только на селищах, но и на могильниках Западной Украины (Псары, Чернелив-Русский, Токи и др.).

Вторая, возможно «дочерняя», функционировала в пределах Лесостепного Поднепровья. Она производила как отдельные специфические образцы фибул неслуховской серии, так и крайне выразительные формы локальной днепровской серии.

Импульс к возникновению производства фибул группы А VII в черняховском ареале исходил, вероятнее всего, из провинциально-римского Подунавья. Своеобразным «мостом» в ходе этого процесса могли служить прилимесные варварские территории в бассейне Тисы и на южных отрогах Карпат вблизи границ Паннонии и Дакии (Словакия, Венгрия, Северо-Западная Румыния). Однако, конкретная роль западносарматского населения Подунавья и носителей культур «свободных даков» юго-восточной Румынии, в этом отношении, пока неясна.

2. Импортные формы фибул группы А VII, обнаруженные в черняховском ареале, представлены дунайскими, центрально- и североевропейскими образцами. Хорошо выделяются изделия «северо-восточной» подгруппы пшеворского и вельбарского происхождения, а также скандинавские «чудовищно развитые» формы. В то же время есть основания предполагать черняховское происхождение отдельных дериватов скандинавских и вельбарских образцов, изготовленных применительно к «черняховским» вкусам на своеобразные, массивные вещи.

3. Судя по находкам фибул неслуховской серии на Левобережье Днепра, миграция сюда части населения из Поднестровья вполне возможна. Памятники, содержащие лепную посуду, сходную с верхнеднестровской (Боромля 2, Гочево 3, Букреевка 2), сопровождаются также находками фибул местной днепровской серии.

В этом контексте высказанная в литературе идея о возможности этнического «слияния» днестровских мигрантов и родственных им носителей киевских древностей Днепровского Левобережья вполне логична.

Однако, изображать это явление, как предложил М. В. Любичев, на примере «правобережной фибульной цепочки», состоящей из пунктов Петрикивцы — Малополовецкое — Медведовка — Григоровка, но включающей на деле находки отдельных форм и городницкой, и лепесовской, и днепровской серий, а также несколько «чудовищно развитых» изделий и потом «продолжать» ту же «цепочку» на Левобережье формами неслуховской (Градижск) и снова днепровской серий (Шевченки), по меньшей мере странно. Ведь с таким же успехом можно нарисовать другие «цепочки», тянущиеся или с территории Волыни, или с территории Молдовы, или откуда-нибудь еще.

«Чистым экспериментом», в этом отношении, могла бы, вероятно, стать карта форм неслуховской серии — единственной, образцы которой отчетливо «переходят» с правого берега Днепра на левый по условной линии Журавка — Градижск и далее на восток. Но пока утверждать это с определенностью было бы достаточно наивно, как наивны амбициозные «исторические» построения, повествующие о бегстве с запада на восток (по «фибульному пути») некоего люда, не пожелавшего отправиться вместе с готами на «фронт» Скифской войны III в.

Фибулы группы А VII, происходящие из ареала черняховской культуры, как археологический источник, конечно, могут фиксировать некое передвижение народов, но лишь в надежной связке с анализом прочих категорий археологических материалов.

КАТАЛОГ НАХОДОК ФИБУЛ ГРУППЫ А VII В АРЕАЛЕ ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ

1, 2 (2 экз.). Большая Даниловка Харьковского р-на Харьковской обл. На селище. Медные сплавы. У одной из находок сохранилась только нижняя часть. Длина 35 и 20 мм. Харьковский государственный университет [Шрамко, 1962, рис. 98, *1, 2*; Зайцев, 1964, с. 47, 49, рис. 2, *5, 7*; Амброз, 1966, с. 73, А № 22—23].

3—6 (4 экз.). Боромля Тростянецкого р-на Сумской обл. На селище в жилище 3, постройке 1 и в слое. Медные сплавы. Длина — 36, 45, 45 и 64 мм. Научные фонды Института археологии НАН Украины [Некрасова, 1989, с. 56, рис. 2, сообщение и рисунки А. Н. Некрасовой[13]].

7, 8 (2 экз.). Будешты (Будешть) Криулянского р-на Молдовы. На селище и могильнике, в слое. Серебро. Длина 68—70 мм и обломок щитка, диаметром 32 мм. Возможно, детали одной фибулы. Археологический

[13] Материалы могильника Боромля 2 готовятся к публикации.

ISBN 966-02-3186-5

музей Института археологии АН Молдовы [Рикман, 1967, с. 124, рис. 37, *4, 5*].

9 (1 экз.). Букреевка Золотухинского р-на Курской области России. На селище Букреевка-2 в постройке 8. Медный сплав. Длина — 51 мм. Институт археологии РАН [Сымонович, 1990, с. 92, рис. 7, *10*; Обломский, 2003, рис. 43, *23*].

10 (1 экз.). Букрин Мироновского р-на Киевской обл. Медный сплав. Национальный музей истории Украины[14] (до 1941 г.) [Гороховский, 1988, с. 255, № 97].

11—13 (3 экз.). Бырлад-Вале-Сякэ, окр. Васлуй, Румыния. На селище. Медные сплавы. Длина — 45, 57,5 мм [Palade, 1981, fig. 29, *3, 4*].

14 (1 экз.). Васильевка Диканьского района Полтавской области. На многослойном поселении Васильевка 3. Медный сплав. Длина сохранившейся части — 34 мм. Центр охранных исследований памятников археологии (Полтава) [Щербань, 2000, рис. 2].

15—27 (13 экз.). Вербычка бывш. Смотричского р-на Каменец-Подольской обл. (ныне Каменец-Подольского р-на Хмельницкой обл.). Медные сплавы. Длина — 40,5; 45; 48; 49,5; 51 мм [Piętka-Dąbrowska, 1961, tabl. XLVII, *8—10, 12, 14*].

28 (1экз.). Верхняя Липица Рогатинского р-на Ивано-Франковской обл. На селище липицкой и черняховской (?) культур. В слое. Медный сплав. Длина 46 мм. Ивано-Франковский краеведческий музей. Экспозиция.

29—31 (3 экз.). Войтенки 1 Валковского р-на Харьковской обл. На селище черняховской культуры [Бейдин, Григорьянц, Смирнов, 1999, с. 51; Любичев, 2003, рис. 4].

32, 33 (2 экз.). Гайове Барского р-на Винницкой обл. Подъемный материал на черняховском поселении. Медный сплав. Длина 41 мм. От второй фибулы сохранились только приемник и ножка. Длина сохранившейся части — 26 мм [Хавлюк, 1998, рис. 4, *1, 2*].

34 (1 экз.). Галиция. Точное место находки не известно. С кнопкой на головке. Львов. Институт Оссолинских (до 1897 г.) [Almgren, 1897, S. 199].

35 (1 экз.). Головино Октябрьского р-на Белгородской области России. На селище, культурный слой над постройкой 5. Медный сплав [Обломский, 2003, рис. 51, *37*].

36—39 (4 экз.). Городница Городенковского р-на Ивано-Франковской обл. В погребении с трупоположением. Серебро. Парные. Длина 50 мм. В слое черняховского селища. Длина 35 и 45 мм. Краковский археологический музей (погребение) Львовский исторический музей (селище) [Kopernicki, 1878, Tab. III, C; Almgren, 1897, S. 198—199; Åberg, 1936, S. 265, Fig. 1; Смишко, 1952, рис. 24, *5, 6*].

40 (1 экз.). Гочево Беловского р-на Курской обл. На селище киевской культуры Гочево 3, в постройке 1. Медный сплав. Длина 40 мм. Институт истории материальной культуры РАН [Обломский, 2003, рис. 27, *6*].

41 (1 экз.). Градижск Глобинского р-на Полтавской обл. Медный сплав. Длина 44 мм. Археологический музей Института археологии НАН Украины [Гороховский, 1988, с. 254, № 81 а].

42, 43 (2 экз.). Григоровка Каневского р-на Черкасской обл. Длина 37 и 57, 5 мм. КМПИ [Гороховский, 1988, с. 255, № 88—89; Петрашенко, Циндровська, 1999, рис. 1, *9, 11*].

44—46 (3 экз.). Данчены (Дэнчень) Страшенского р-на Молдовы. На могильнике в погребении 371 и слое. Серебро, позолота. Длина 70 мм. Фрагмент головки одной из фибул был принят авторами публикации памятника за оплавленный серебряный колт. Археологический музей Института археологии АН Молдовы [Рафалович, 1986, с. 109, 174, 176, табл. LVII, *1—2*; LIX, *4, 10*].

47—51 (5 экз.). Демьянов Галичского р-на Ивано-Франковской обл. На селище Демьянов 2. В жилище 4 (2 экземпляра) и в слое поселения. Медные сплавы. Длина 32—52 мм [Баран, 1981, с. 204, табл. XXIX, *16, 18, 24*; Бобровська, Зеленецька, 1999, с. 36, рис. 3, *28*].

52—54 (3 экз.). Жабинцы Гусятинского р-на Тернопольской обл. Краковский археологический музей [Almgren, 1897, S. 198].

55 (1 экз.). Журавка Городищенского р-на Черкасской обл. На могильнике, в погребении 33. Многокомпонентный сплав 3 группы. Длина 38 мм [Черных, Барцева, 1972, с. 80, 96, № 2532, рис. 14, *23*].

56 (1 экз.). Завгороднее Балаклейского р-на Харьковской обл. Длина 44 мм. Харьковский исторический музей [Любичев, 2003, с. 76, рис. 4] (сообщение и рисунок И. О. Гавритухина).

57, 58 (2 экз.). Западная Украина. Медные сплавы. Львов, музей Дзедушицких (до 1897 г.) [Almgren, 1897, S. 198—199].

59 (1 экз.). Ионэшень р-н Ботошань, регион Сучавы. Медный сплав [Ioniţa, 1982, p. 96, Rem. 60].

60 (1 экз.). Коврай Чернобаевского р-на Черкасской обл. Из размыва культурного слоя [Любичев, 2003, с. 77].

61 (1 экз.). Крещатик Черкасского р-на Черкасской обл. На селище. Медный сплав. Длина 44 мм. Фонды Института археологии НАН Украины [Гороховский, 1988, с. 255, № 90; Покровская, Ковпаненко, Отчет 1958/1в, табл. X, *3*].

62, 63 (2 экз.). Лепесовка Белогорского р-на Хмельницкой обл. На селище, в жилищах 3 и 8. Медный сплав. Длина 39, 50 мм. [Tikhanova, Shcheglova, Shchukin, Sharov, 1999, fig. 2, *4, 12*].

64 (1 экз.). Лесостепная Украина. Правобережье. Медный сплав. Длина 42 мм. Львовский исторический музей № А35193 (сообщение А. Р. Михальчишина).

65 (1 экз.). Лецкань, окр. Яссы, Румыния. На могильнике в погр. 23. Медный сплав. Длина 37 мм. Музей г. Яссы [Bloşiu, 1975, p. 236, 257, Abb. 20, *2*].

66 (1 экз.). Лепляво Каневского р-на Черкасской обл. Фибула аналогична находке из селища Крещатик и прочим из той же серии (фото В. П. Петрова в Научном архиве Института археологии НАН Украины).

67—70 (4 экз.). Лука-Врублевецкая Каменец-Подольского р-на Хмельницкой обл. На селище, в жил. 1, 2, III/XVIII. Медные сплавы. Длина 40—50 мм [Сымонович, 1955, с. 26—27, рис. 8, *16—18*; Амброз,

[14] В то время Государственный исторический музей УССР, ныне — Национальный музей истории Украины (НМИУ).

ISBN 966-02-3186-5

1966, с. 73, серия 2, № 116—118; Тиханова, 1976, с. 70, 74, рис. 4, *2*].

71 (1 экз.). Малополовецкое Фастовского р-на Киевской области. На участке 2 В селища Малополовецкое-2 с вельбарской лепной посудой. Длина сохранившейся части 68 мм [Готун, Лисенко, Петраускас, Шишкін, 2002, с. 95, рис. 18, *3*].

72 (1 экз.). Василика Унгенского р-на Молдовы. Серебро. Длина 45 мм [Moroşan, 1935, p. 3—15].

73 (1 экз.). Мартовая Чугуевского р-на Харьковской обл. [Любичев, 2003, рис. 4].

74, 75 (2 экз.). Медведовка Чигиринского р-на Черкасской обл. В погребении. Белый металл (биллон ?). Накладные бронзовые диски с позолотой НМИУ (до 1916 г.) (№ 18078) [Гороховский, 1988, с. 255, № 95, 96; Левада, Строкова, 1998, с. 27].

76 (1 экз.). Михайловка Каневского р-на Черкасской обл. Медный сплав. Длина 39 мм. Львовский исторический музей [Гороховский, 1988, с. 255, № 84].

77, 78 (2 экз.). Незвисько Городенковского р-на Ивано-Франковской обл. На селище Незвисько в черняховском и пшеворском «горизонтах», в яме № 16 и в жилище № 1. Медный сплав. Серебро. Длина 40 мм. Длину второго экземпляра точно установить нельзя, поскольку ножка и приемник не сохранились. Санкт-Петербург, Госэрмитаж [Смирнова, 1964, с. 202, 203, рис. 5, *9, 10*].

79—81 (3 экз.). Неслухов Каменско-Бугского р-на Львовской обл. На селище. Медный сплав. Длина 48, 51 мм. Львовский исторический музей (до 1941 г.?) [Hadaczek, 1912, s. 30—32].

82 (1 экз.). Новоселовка Курской области России. Длина 60 мм [Обломский, 2003, с. 217, рис. 68, *2*].

83—88 (6 экз.). Огульцы-Черемушная Валковского р-на Харьковской обл. [Любичев, 2003, рис. 4]

89—91 (3 экз.). Пасеки Змиевского р-на Харьковской обл. [Любичев, 2003, рис. 4].

92 (1 экз.). Пекари Каневского р-на Черкасской обл. Медный сплав. Длина 62 мм, НМИУ, № В1572 (16805)[15] [Гороховский, 1988, с. 254, № 81].

93—95 (3 экз.). Петрикивцы Хмельникского р-на Винницкой обл. Медные сплавы. Длина одной — 42 мм. Вторая сохранилась частично — отсутствует ножка. Длина сохранившейся части — 33 мм. От третьей сохранились ножка и приемник. Длина сохранившейся части 42 мм [Магомедов, Левада, 1997, рис. 1, *8, 9*; Левада, Строкова, 1998, рис. 1, *1*].

96 (1 экз.). Петровское Балаклейского р-на Харьковской обл. Медный сплав. Длина около 60 мм. Харьковский государственный университет (до 1941 г.) [Сибилев, 1926, рис. 31, *7*; Амброз, 1966, с. 73].

97, 98 (2 экз.). Псары Рогатинского р-на Ивано-Франковской обл. Могильник. Из погребений. Медный сплав. Длина 44 мм. Львов, музей Дзедушицких (до 1939 г.) [Hadaczek, 1912, s. 29, tabl. X].

99—101 (3 экз.). Рипнив Бусского р-на Львовской обл. На селище в ур. «За лозами» и «Горохив», в жилище 22 и слое. Сплавы 3 и 4 групп. Длина 45—50 мм. Львовский государственный университет [Баран, 1981, с. 210, 240, табл. XXXV, *10, 11, 15*; LXV, *29*; Черных, Барцева, 1972, с. 80, 116, № 5194, 5199, 5201, рис. 14, *25—27*].

102 (1 экз.). Рогизна — областной центр Черновицкой обл. На поселении 1. Медный сплав. Длина 40 мм [Тимощук, Винокур, 1964, с. 194, рис. 5, *4*].

103 (1 экз.). Родной Край Золочевского р-на Харьковской обл. На селище, в жилище 1 1984 г. Медный сплав. Длина 42,5 мм. Харьковский государственный университет [Башкатов, Дегтярь, Любичев, 1997, с.116, рис. 5, *1*].

104, 105 (2 экз.). Ружичанка Хмельницкого р-на Хмельницкой обл. На могильнике, в погребениях 13 и 24. Медный сплав. Длина 38 и 40 мм [Винокур, 1979, с. 114—115, 118, 121, рис. 2, *6*; 15, *2*].

106 (1 экз.). Рябухино Змиевского р-на Харьковской обл. [Любичев, 2003, рис. 4].

107 (1 экз.). Северное Причерноморье. Медный сплав. Длина 39 мм. Одесский археологический музей № 46035 (сообщение Т. М. Морозовской).

108 (1 экз.). Селище Каневского р-на Черкасской обл. Медный сплав. Длина — около 37 мм. НМИУ (до 1941 г.) (№ 17076) [Гороховский, 1988, с. 255, № 92].

109 (1 экз.). Семигоры Богуславского р-на Киевской обл. Медный сплав. Длина — около 35 мм. Исторический музей Украины (до 1941 г.) (№ 22008) [Гороховский, 1988, с. 255, № 93].

110 (1 экз.). Сокильники 1 Пустомытовского р-на Львовской области. На поселении позднеримского времени. Длина около 35 мм (?) [Козак, 1984, рис. 45, *5*].

111 (1 экз.). Старый Мерчик Валковского р-на Харьковской обл. [Любичев, 2003, рис. 4].

112 (1 экз.). Тодирень. Румынская Молдова. На могильнике, в погребении 4. Серебро. Длина 68,5 мм [Ioniţa, 1982, fig. 30, *1*].

113 (1 экз.). Токи Пидволочиского р-на Тернопольской обл. На могильнике, в погребении 5. Медный сплав. Длина 38,5 мм. Тернопольский краеведческий музей [Герета, 1989, рис. 7, *5А*].

114 (1 экз.). Триполье Обуховского р-на Киевской обл. Медный сплав. Длина — около 33 мм. НМИУ (до 1941 г.) (№ Р11861) [Гороховский, 1988, с. 255, № 94].

115 (1 экз.). Тростянец Каневского р-на Черкасской обл. Медный сплав. НМИУ (до 1941 г.) [Гороховский, 1988, с. 255, № 98].

116 (1 экз.). Ханска Котовского р-на Молдовы. На селище черняховской культуры. Серебро, позолота. Длина 90 мм [Хынку, 1977, с. 461, рисунок].

117 (1 экз.). Хуча Котовского района Молдовы. На селище. Медный сплав. Длина около 40 мм. Институт истории Молдовы [Рикман, 1975, с. 238, рис. 29, *14*].

118 (1 экз.). Черепин Пустомытовского р-на Львовской обл. На селище, в жилище 4, ур. «Пид Говдою». Сплав 2 группы. Длина 40 мм. Львовский исторический музей № А-8822 [Баран, 1959, с. 69, табл. XVII, *9*; 1981, с. 206, 213, табл. XXXI, *9*, XXXVIII, *16*; Черных, Барцева, 1972, с. 80, 114, № 5359, рис. 14, *24*].

---

[15] Фибула закуплена на средства музея в январе 1914 г. Цена — 10 копеек. Запись в инвентарной книге сделана рукой В. В. Хвойки. За эти сведения и рисунок фибулы сердечно благодарим сотрудницу музея М. Стрельник.

ISBN 966-02-3186-5

119—121 (3 экз.). Чернелив-Русский Тернопольского р-на Тернопольской обл. На могильнике, в погр.104, 111 и 130. Медные сплавы. Длина 45, 41 и 45 мм. Тернопольский краеведческий музей [Герета, 1989, рис. 3, *130 А*; 4, *111 А*].

122 (1 экз.). Шевченки Полтавского р-на Полтавской обл. На селище Шевченки-5 (раскопки П. А. Гавриша). Медный сплав. Длина 43 мм. Фонды Центра охранных исследований памятников археологии (Полтава) [Гейко, 1998, с. 170].

ЛИТЕРАТУРА

Амброз А. К. Фибулы юга Европейской части СССР // САИ.— Вып. Д 1-30.— 1966.

Бажан И. А., Гей О. А. Относительная хронология могильников черняховской культуры // Проблемы хронологии эпохи латена и римского времени.— СПб., 1992.— С. 122—157.

Баран В. Д. Поселення перших століть нашої ери біля села Черепин.— К., 1961.

Баран В. Д. Черняхівська культура.— К., 1981.

Баран В. Д. Давні слов'яни.— К., 1998.

Баран В. Д., Гороховский Е. Л., Магомедов Б. В. Черняховская культура и готская проблема // Славяне и Русь (в зарубежной историографии).— К.,1990.— С. 30—78.

Башкатов Ю. Ю., Дегтярь А. К., Любичев М. В. Селище позднеримского времени Родной Край 3 в бассейне Северского Донца // Древности 1996.— Харьков, 1997.— С. 111—121.

Бейдин Г. В., Григорьянц М. Н., Смирнов В. А. Находки нестандартных типов фибул на памятниках черняховской культуры Валковского района Харьковской области // Проблемы истории и археологии Украины.— Харьков, 1999.— С. 51.

Бобровська О. В., Зеленецька І. Б. Черняхівське поселення Дем'янів у верхів'ях Дністра // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в І тисячолітті н. е.— Київ—Львів, 1999.— С. 29—40.

Брайчевський М. Неопубліковані речі часів переселення народів у Львівському історичному музеї // Труди Канівського біогеографічного заповідника.— 1952.— № 10.— С. 105—111.

Винокур И. С. Ружичанский могильник // Могильники черняховской культуры.— М., 1979.— С. 112—135.

Гей О. А. Черняховская культура. Хронология // Славяне и их соседи в конце I тыс. до н. э. — первой половине I тыс. н. э. Археология СССР.— М., 1993.— С. 146—155.

Гей О. А., Бажан И. А. Хронология эпохи «готских походов» (на территории Восточной Европы и Кавказа).— М., 1997.

Гейко А. В. Фібула черняхівської культури з Нижнього Поворскля // АЛЛУ.— 1998.— № 1/2.— С. 170.

Герета И. П. Новые могильники черняховской культуры в Западной Подолии и вельбарская культура // Kultura wielbarska — 1989.— T. II.— S. 283—313.

Гороховский Е. Л. Ранний этап черняховской культуры (к проблеме хронологической дефиниции) // Kultura wielbarska w młodszem okresie rzymskim.— Lublin, 1987. — С. 61—67.

Гороховский Е. Л. Хронология ювелирных изделий первой половины I тыс. н. э. Лесостепного Поднепровья и Южного Побужья: Дисс. ... канд. ист. наук.— К., 1988 // НА ИА НАН Украины.— Фонд 12.— № 685.

Гороховский Е. Л. Фибулы черняховской культуры.— К., 1989 // НА ИА НАН Украины.— Фонд 12.— № 325/1.

Готун І. А., Лисенко С. Д., Петраускас О. В., Шишкін Р. Г. Археологічна карта Київщини. Фастівський район.— К., 2002.

Зайцев Б. П. Новые материалы черняховской культуры бассейна Северского Донца и Псла // МИА.— 1964.— № 116.— С. 44—52.

Козак Д. Н. Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі.— К., 1984.

Корзухина Г. Ф. Памятники Среднего Поднепровья первых четырех веков н. э. // НА ИИМК РАН.— Фонд Г. Ф. Корзухиной.— Р.— 14.— № 77.

Коршенко С. В. Материалы для составления карты распространения культуры полей погребений на территории УССР // НА ИА НАНУ.— 1941.— Ф. 12.— № 47.

Левада М., Строкова Л. Находки южноскандинавского происхождения позднего римского времени в Северном Причерноморье // АВУ 1997—1998 рр.— К., 1998.— С. 27—28.

Любичев М. В. К вопросу о времени появления памятников черняховской культуры на Днепро-Донецком водоразделе // Российская археология.— 2003.— № 3.— С. 71—81.

Магомедов Б. В., Левада М. Є. Розкопки черняхівського могильника в с. Петриківці // АДУ 1992 р.— Київ, 1993.— С. 92—93.

Магомедов Б. В., Левада М. Є. Черняхівський могильник Петриківці 1 // АДУ 1993 р.— Київ, 1997.— С. 80—81.

Мацкевий Л. Маркіян Смішко — видатний дослідник археології України // МДАПВ.— 2002.— Вип. 8.— С. 12—20.

ISBN 966-02-3186-5

Е. Л. Гороховский, О. В. Гопкало (Бобровская)

Мончыньска М. О так называемых «сарматских» фибулах в Средней и Восточной Европе // Сто лет черняховской культуре.— К., 1999.— С. 87—111.

Некрасова А. Н. Охранные раскопки на памятниках черняховской культуры у села Боромля // Проблемы археологии Сумщины.— Сумы, 1989.— С. 56—57.

Некрасова А. Н. О хронологических различиях черняховских древностей в Днепровском лесостепном Левобережье // VI Международный конгресс славянской археологии (Тезисы советской делегации).— М., 1990.— С. 62—64.

Некрасова А. Н. Раскопки памятников черняховской культуры у с. Боромля // АДУ 1990 р.— К., 1991.— С. 1, 2.

Обломский А. М. Этнические процессы на водоразделе Днепра и Дона в I—V вв. н. э.— Москва—Сумы, 1991.

Обломский А. М. О взаимоотношении киевского и черняховского населения на водоразделе Днепра и Дона // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян.— Київ—Львів, 1997.— С. 63—72.

Обломский А. М. О времени появления черняховского населения на территории Днепровского Левобережья // Сто лет черняховской культуре.— К., 1999.— С. 26—38.

Обломский А. М. Днепровское лесостепное Левобережье в позднеримское и гуннское время (середина III — первая половина V в. н. э.).— М., 2003.

Петрашенко В. О., Циндровська Л. О. Слов'янські матеріали з Канівського Подніпров'я // Археологія.— 1999.— № 4.— С. 161—165.

Покровская Е.Ф., Ковпаненко Г. Т. Отчет о работе Крещатицкого отряда Кременчугской экспедиции 1958 г. // ИА НАНУ.— 1958/1в.

Рикман Э. А. Раскопки у с. Будешты (к вопросу о населении Днестро-Прутского междуречья в первых веках н. э.) // Материалы и исследования по археологии Юго-Запада СССР и РНР.— Кишинев, 1960.— С. 197—219.

Рикман Э. А. Памятник эпохи Великого переселения народов. По раскопкам поселения и могильника черняховской культуры у с. Будешты.— Кишинев, 1967.

Рикман Э. А. Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры.— М., 1975.

Сибилев Н. В. Древности Изюмщины.— Вып. I-II.— Археологические разведки в бассейне Донца в 1920—1926 годах. Альбом рисунков.— Изюм, 1926.

Ситник О. Архівні матеріали археологічних досліджень Маркіяна Смішка // МДАПВ.— 2002.— Вип. 8.— С. 20—23.

Смирнова Г. И. Поселение у с. Незвиско в первые века новой эры // МИА.— 1964.— № 116.— С. 196—212.

Смішко М. Ю. Культура підкарпатських курганів (III—VI ст. н. е.).— Львів, 1940 // НА ІА НАНУ.— ф. 12.— № 133.

Смішко М. Ю. Львівський відділ Інституту археології АН УРСР в 1944 р. // Археологія.— 1947.— С. 187—189.

Смішко М. Ю. Доба «полів поховань» в західних областях УРСР // Археологія.— 1948.— Т. 2.— С. 98—130.

Смишко М. Ю. Раннеславянская культура Поднестровья в свете новых археологических данных // КСИИМК.— 1952.— Вып. XIV.— С. 67—82.

Смішко М. Ю. Карпатські кургани першої половини I тисячоліття нашої ери.— К., 1960.

Сымонович Э. А. О датировке поселения первых веков нашей эры в Луке-Врублевецкой // КСИИМК.— 1955.— Вып. 57.— С. 23—32.

Сымонович Э. А. Букреевка 2 селище второй четверти I тысячелетия н. э. возле Курска // Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья.— Курск, 1990.— С. 78—111.

Тимощук Б. А., Винокур И. С. Памятники черняховской культуры на Буковине // МИА.— 1964.— № 116.— С. 186—195.

Тиханова М. А. Археологические памятники Среднего Поднестровья в первой половине I тысячелетия н. э. // КСИАУ.— 1953.— Вып. 2.— С. 15—19.

Тиханова М. А. О локальных вариантах черняховской культуры // СА.— 1957.— № 4.— С. 168—194.

Тиханова М. А. Жилище ремесленника-древоделa на поселении у с. Лука-Врублевецкая на Днестре // КСИА.— 1976.— Вып. 148.— С. 69—76.

Хавлюк П. І. Науковий звіт про дослідження археологічних пам'яток на території Південного Побужжя експедицією Вінницького педагогічного університету // НА ІА НАНУ.— 1998/27.

Хынку И. Г. Раскопки на поселении Ханска // АО 1976.— М., 1977.— С. 460—461.

Черных Е. П., Барцева Т. Б. Сплавы цветных металлов // МИА.— 1972.— № 187.— С. 50—117.

Шаров О. В. Хронология могильников Ружичанка, Косаново, Данчены и проблема датировки черняховской керамики // Проблемы хронологии эпохи латена и римского времени.— СПб., 1992.— С. 161—164.

Шрамко Б. А. Древности Северского Донца.— Харьков, 1962.

Щербань А. Л. Знахідки старожитностей I тис. н. е. на поселенні поблизу Диканьки // АЛЛУ.— 2000.— № 1/2.— С. 82—83.

Щукин М. Б. К хронологии и стратиграфии поселения первых веков нашей эры у с. Незвисько // АСГЭ.— 1972.— Вып. 35.— С. 59—62.

 ISBN 966-02-3186-5

Щукин М. О начальной дате черняховской культуры // Zeszyty naukowe Universitetu Jagiellonskiego. Prace archeologiczne.— 1976.— Z. 22.— S. 303—317.

Щукин М. Б. Современное состояние готской проблемы и черняховская культура // АСГЭ.— 1977.— Вып. 18.— С. 79—91.

Щукин М. Б. Некоторые замечания к хронологии начала черняховской культуры // Сто лет черняховской культуре.— К., 1999.— С. 10—25.

Щукин М. Б., Щербакова Т. А. К хронологии могильника Данчены // Рафалович И. А. Данчены. Могильник черняховской культуры III—IV вв. н. э.— Кишинев, 1986.— С. 177—219.

Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э.— К., 1985.

Almgren O. Studien über Nordeuropäische Fibelformen der ersten nachristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtingung der provinzialrömischen und südrussischen Formen.— Stockholm, 1897.

Almgren O. Studien über Nordeuropäische Fibelformen.— 2 Auflage.— Leipzig, 1923.

Antoniewicz W. Archeologija Polski. Zarys czasów przedhistorycznych i wczesnodziejowych ziem Polski.— Warszawa, 1928.

Åberg N. Till belysande av det gotiska kulturinslaget i Mellaneuropa och Skandinavien // Fornvännen.— 1936.— 31.— S. 264—277.

Bichir Gh. Cultura carpica.— Bucureşti, 1973.

Bloşiu C. Necropola din secolul al IV-lea e. n. de la Leţcani (jud. Jasi) // AM.— 1975.— VIII.— P. 203—280.

Cropek S. Pradzieje Polski poludniowo-wschodniej.— Rzeszów, 1999.

Eggers H. J. Der römische Import im freien Germanien.— Hamburg, 1951.— Bd. 1.

Eggers H. J. Zur absoluten Chronologie der Römischen Kaiserzeit im Freien Germanien // Jahrbuch des Römisch-Germanisch Zentralmuseum.— Mainz, 1955.— 2.— S. 196—238.

Gschwantler K., Winter H. Bronzewerkstätten in der Austria Romana. Ein Forschungsprojekt // Römisches Österreich. 17/18. Wien, 1991.— S. 107—142.

Godlowski K. The Chronology of the Late Roman and Early Migration Periods in Central Europe.— Kraków, 1970.

Godlowski K. Ukraina w okresie późnolateńskim i wpływów rzymskich // Prace Historychne.— 1970a.— Zeszyt 32.— S. 187—201.

Godlowski K. Problemy chronologii okresu rzymskiego // Scripta archaeologica.— Warzsawa—Kraków, 1988.— S. 27—50.

Hadaczek K. Kultura dorzecza Dniestru w epoce cesarstwa rzymskiego // Materiały antropologiczne-archeologiczne i etnograficzne.— Kraków, 1912.— T. XII.— S. 23—33.

Jobst W. Die Römischen Fibeln aus Lauriacum // Forschungen in Lauriacum.— 1975.— Bd. 10.

Ioniţa I. Din istoria şi civilizaţia Dacilor Liberi.— Iaşi, 1982.

Kokowski A. Grupa Masłomęcka w okresie rzymskim (III—IV wiek naszej ery).— Lublin, 1987.

Kokowski A. Archeologia Gotów. Goci w Kotline Hrubieszowskiej.— Lublin,1999.

Kolnik T. Honosné spony mladšej doby rimskej vo svetle nálezov z Jugozápadnom Slovenska // SA.— 1965.— XIII—1.— S. 183—236.

Kolnik T. K typológii a chronológii niektorých spon z mladšej doby rímskej na Jugozápadnon Slovensku // SA.— 1965.— XIII—1.— S. 183—236.

Kopernicki I. Poszukiwania archeologiczne w Horodnicy nad Dniesrem // Zbior Wiadomości do Antropologii Krajowej.— 1878.— T. II.— S. 19—72.

Kozłowski L. Zarys pradziejów Polski południowo-wshodniej.— Lwów, 1939.

Moroşan Nic. O Fibulă particulară germanică din epoca imperialo-romană găsită în in Basarabia.— Chişinau, 1935.

Nowakowski W. Das Samland in der Römischer Kaiserzeit und seine Verbindungen mit dem römischen Reich und der Barbarischen Welt // Veröffentlichung des Vorgeschichtlichen Seminars Marburg. Sonder band 10.— Marburg—Warszawa, 1996.

Palade V. Centrul meşteşugăresc de prelucrare a cornului de cerb de la Bîrlad-Valea Seacă, datînd din secolul al IV-lea e. n. // Studii şi comunicări de istorie a civilizaţiei populare din România (Sibiu).— 1981.— 1.— P. 179—215.

Párducz M. Denkmäler der Sarmatenzeit Ungars, II // Archaeologica Hungarica.— 1944.— XXVIII.

Párducz M. Beiträge zur Geschichte der Sarmaten in Ungarns // AA.— 1956.— T. VII.— S. 139—182.

Piętka-Dąbrowska T. Przyczynki do znajomości okresu od I do VI w. n. e. z międzyrzecza Dniepru i Bugu // WA.— 1961.— S. 217—239.

Peškař I. Fibeln aus der römischen Kaiserzeit in Mähren.— Praha, 1972.

Prahistoria ziem Polskich.— 1981.— T. V.

Szczukin M. B. Zabytki wielbarskie a kulyura czerniachowska // Problemy kultury wielbarskiej.— Slupsk, 1981.— S. 135—162.

Tikhanova M., Shcheglova O., Shchukin M., Sharov O. The Strukture of the Lepesovka Settlement // Die Sîntana-de-Mureş-Černiachov-Kultur. Akten des Internationalen Kolloquiums in Caputh vom 20. Bis 24. Oktober 1995.— Bonn, 1999.— P. 91—99.

Werner I. Dančeny und Brangstrup. Unterschungen zur Cernjachov-Kultur zwischen Sereth und Dnestr und zu den «Reichtumszentren» auf Funen // Bonner Jahrbücher.— 1988.— Bd. 188.— S. 241—286.

ISBN 966-02-3186-5

Б. В. Магомедов

МОГИЛЬНИК ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ КАМ'ЯНКА-АНЧЕКРАК

Могильник належить до поселення черняхівської культури біля с. Кам'янка Очаківського району Миколаївської області, дослідженому у 1976—1977 рр. у зв'язку з будівництвом зрошувальної системи [Магомедов, 1991]. Він розташований на відстані 100 м від північно-східного краю поселення на положистому схилі між зволоженою Анчекракською балкою (що впадає в Березанський лиман) і її допливом [Магомедов, 1991, рис. 1]. Пам'ятку виявлено автором у 1976 р. у результаті цілеспрямованих пошуків. На скошеному полі були помітні чотири скупчення каменів, що в ході розкопок виявилися частиною заповнення могил № 1—4. Роботи були продовжені в 1977 р. Після того, як ми переконалися, що в орному шарі немає ознак інших зруйнованих поховань, зокрема, тілоспалень, для розкопок був застосований бульдозер. Переораний гумус знятий методом траншей на глибину 0,4—0,6 м. Глибше залягав материковий лес.

На могильнику розкрита площа 562 м², виявлено 33 поховання-інгумації (рис. 1). Перевірка сусідньої ділянки (10-метрова бульдозерна траншея в 16 м на схід від розкопу, за дорогою) і розташування поховань на розкопі дозволяють припустити, що була досліджена південно-східна периферія некрополя. Загальні його розміри невідомі. Продовжити дослідження пам'ятки в наступні роки не було можливості.

Більшість поховань зроблена в ямах із заплічками. При їх описі ми застосовуємо позначення, прийняті для описів підбойних могил і інших складних поховальних споруд: вхідна яма, поховальна камера, заклад. Загальна глибина могил подається від сучасної поверхні.

Поховання 1 (рис. 2, *1—4*). Яма із заплічками і кам'яним закладом. Поховання було орієнтоване головою на захід. Розміри вхідної ями 1,93×0,82 м, поховальної камери 1,95×0,48 м. Глибина могили 1,8 м, висота заплічок 0,53 м. Поховання зруйноване в давнину. У заповненні було багато каменів, деякі з них обпалені. Посередині ями на глибині 0,2—0,3 м знаходилося скупчення з кількох десятків частково перепалених уламків черняхівського гончарного посуду (залишки тризни). Серед них вінця семи мисок (дві відкритого типу, дві закритого типу, у тому числі одна з косими канелюрами по бочку), фрагменти двох кухонних горщиків, червонолакової посудини і світлоглиняної амфори. Камені закладу переміщені — усі вони стояли поперек могили на ребрі, один провалився в поховальну камеру. Три камені обтесані з чотирьох боків і є будівельними блоками (рис. 2, *2—4*). Два мали розміри: 14×30×75 см, 15×32×74 см. У третьому блоці (розміри 17×40×80 см) пробитий наскрізний квадратний отвір (5×5 см). Четвертий камінь, у вигляді плоскої стели з напівкруглим верхом (7×47×66 см), з одного боку був також обтесаний. З кісток скелета тільки частина зберігала анатомічний порядок, інші залягали в нижній частині заповнення могили або були відсутні.

Поховання 2 (рис. 2, *5*). Яма із заплічками і кам'яним закладом. Поховання орієнтоване на південний захід. Розміри вхідної ями 2,45×1,1—1,3 м, поховальної камери 2,15×0,55 м. Глибина могили 2,23 м, висота заплічок 0,45 м. Поховання зруйноване. У заповненні багато каменів, траплялися людські кістки. На глибині 0,4 м виявлене скупчен-

© Б. В. Магомедов, 2004

ISBN 966-02-3186-5

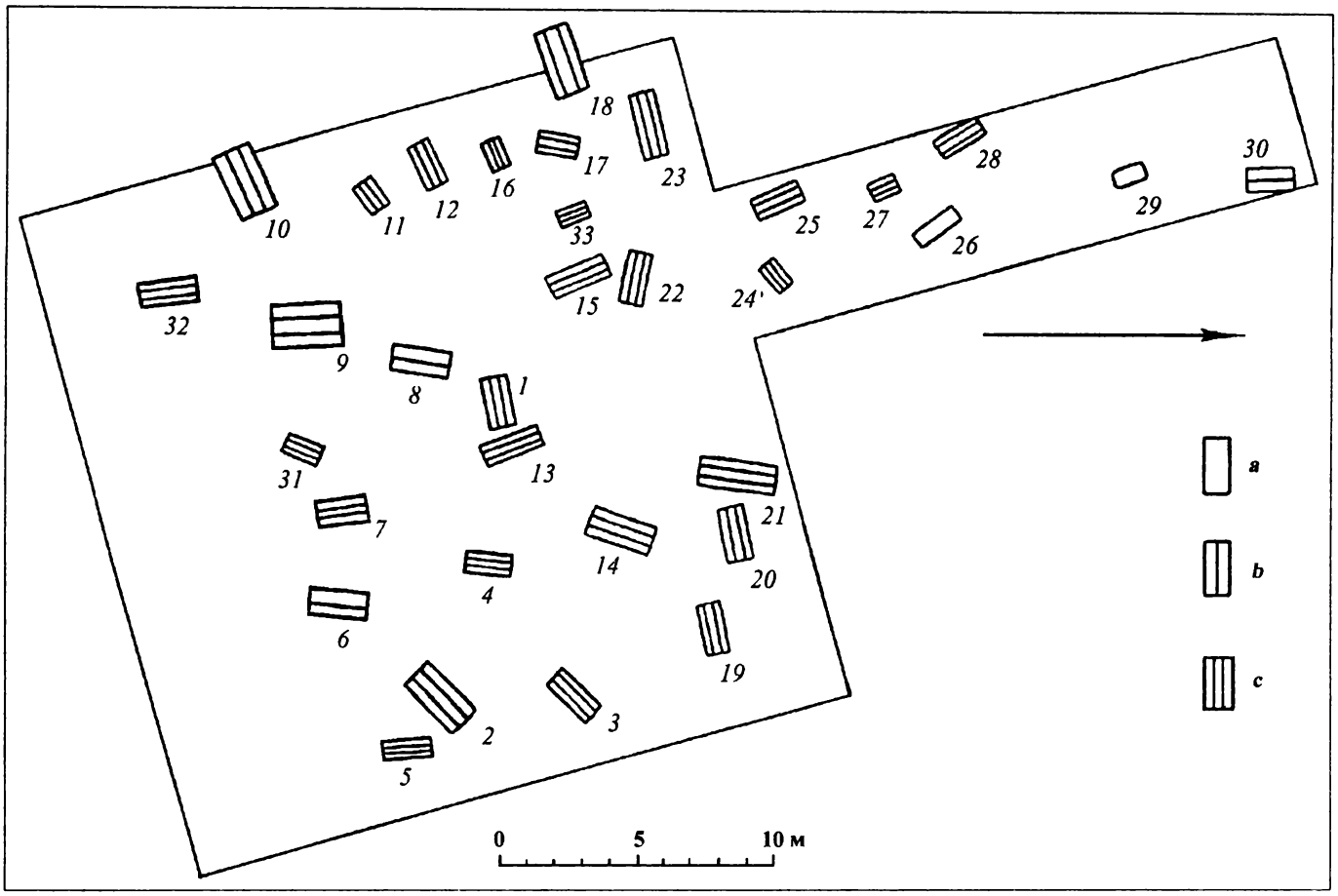

Рис. 1. План могильника Кам'янка-Анчекрак. Конструкції могильних ям: *a* — прості ями; *b* — ями з підбоєм; *c* — ями із заплічками.

ня дрібних уламків черняхівського посуду (тризна). З каменів закладу переміщена тільки відколота половина однієї з плит. Усі плити підтесані і щільно підігнані в місцях стиків. Дно могили в південно-західній частині було підмазане зеленою глиною. Кістяк зруйнований, кістки безладно заповнювали поховальну камеру. Однак на дні, на належних місцях (in situ), виявилися фаланги пальців рук і ніг, а також зуб, що дозволило визначити орієнтацію поховання і випростане положення кістяка.

Поховання 3 (рис. 3, *1*). Яма із заплічками і кам'яним закладом. Орієнтація південно-західна. Розміри вхідної ями 2,0×0,9 м, поховальної камери 1,9×0,43 м. Глибина могили 1,97 м, висота заплічок 0,4 м. Поховання зруйноване. Плити закладу переміщено. Усі вони ретельно підтесані в місцях стиків, а деякі і на лицьовому боці. Судячи зі слідів, закруглене лезо тесла мало ширину 6,2 см. У заповненні могили траплялися вуглики і багато каменів середніх розмірів. На дні — пляма зеленої глини. Переміщені кістки скелета перебували в основному в заповненні поховальної камери. На належному місці лежали два шийні хребці, деякі кістки рук і ніг. Інвентар не виявлений.

Поховання 4 (рис. 3, *2—8*). Яма із заплічками. Орієнтація північна. Розміри вхідної ями 1,65×0,8 м, поховальної камери 1,65×0,4 м. Глибина могили 1,4 м, висота заплічок 0,35 м. Поховання зруйноване. Заповнення насичене каменями. У верхніх шарах залягали також перепалені фрагменти кераміки (тризна). Нижче, на глибині 0,5—1 м, траплялися необгорілі уламки, у тому числі частини ліпного горщика і гончарної миски. Уламок гончарної сіролощеної посудини знайдений у поховальній камері. Тут же були фрагменти черепа підлітка й інші кістки, а також:

1. Уламки голки і пружини від бронзової фібули із залізною віссю.

2. Фрагмент пірамідальної підвіски з оленячого рогу. Обламана по круговій декоративній врізці (рис. 3, *3*).

3. Скляні намистини, всього 30 екземплярів[1].

[1] Визначення намистин проведено к. і. н. О. В. Гопкало (Бобровською), за що висловлюю їй щиру подяку. Назви типів подано за авторською класифікацією: Бобровская, 2000.

ISBN 966-02-3186-5

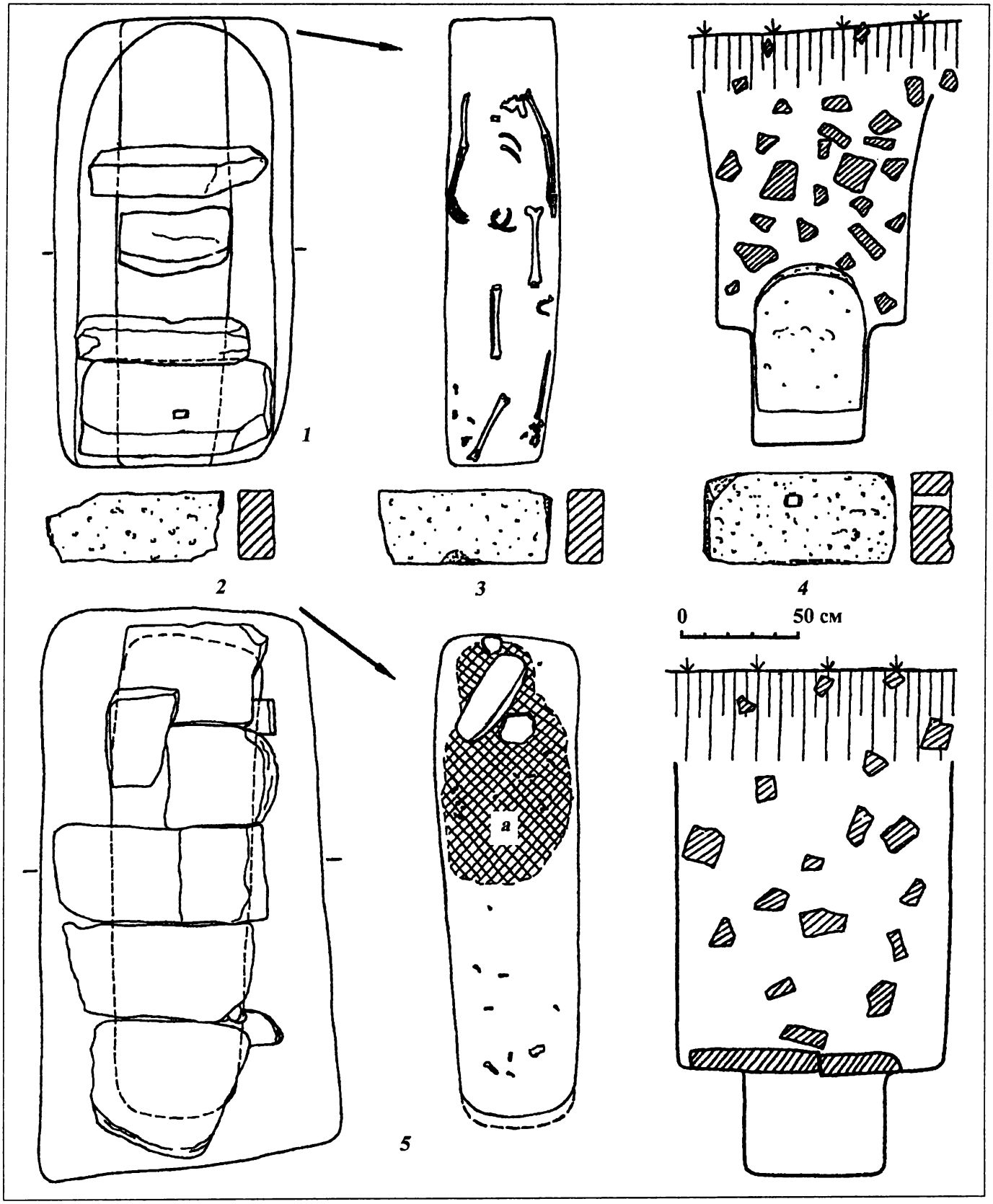

Рис. 2. 1—4 — поховання 1: *1* — план і розріз; *2—4* — камені закладу; *5* — поховання 2: план і розріз (*а* — шар зеленої глини).

1) Поліхромна, з непрозорого чорного скла з декором у вигляді трьох плям білого скла, діаметр 11 мм (рис. 3, *4*). Тип Б 1а. Дата — друга третина IV ст. 2) Ребриста, еліпсоїдна з оливкового прозорого скла, діаметр 13 мм (рис. 3, *5*). Тип Б 95. 3) Ребриста, еліпсоїдна з синьо-фіолетового про-

ISBN 966-02-3186-5

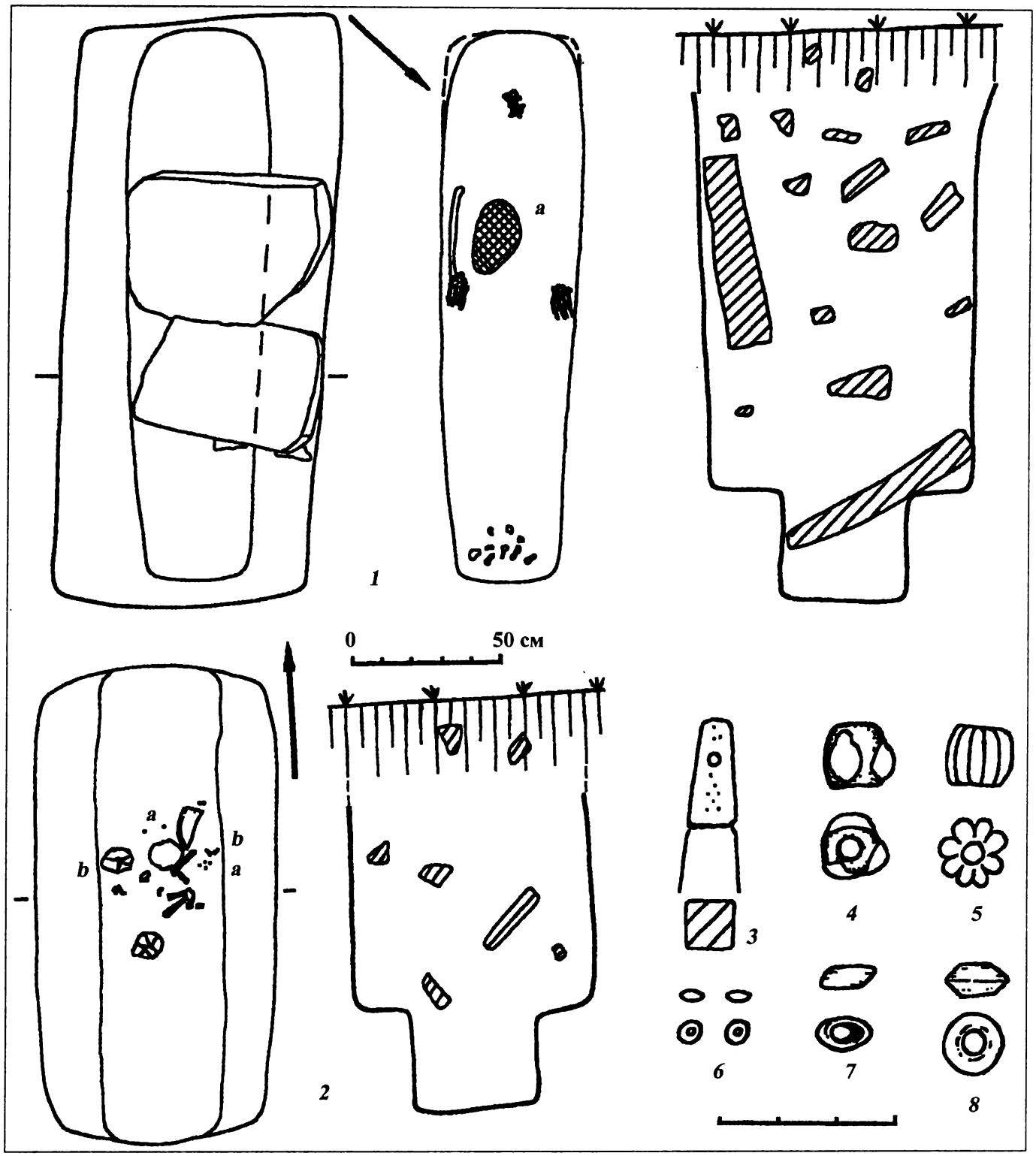

Рис. 3. *1* — поховання 3: план і розріз (*a* — шар зеленої глини); *2—8* — поховання 4: *2* — план і розріз (*a* — намистини, *b* — уламки фібули); *3* — фрагмент підвіски з оленячого рогу; *4—8* — скляні намистини.

зорого скла, фрагментована. Тип Б 98. 4) Округла циліндрична з синьо-фіолетового прозорого скла, діаметр 5 мм (рис. 3, *7*). Тип Б 56б. 5) Округла, біконічна з синьо-фіолетового скла, діаметр 11 мм (рис. 3, *8*). Тип Б 67. 6) Бісер округлий, біконічний лінзоподібний, діаметр 4 мм, з синьо-фіолетового прозорого скла — 24 екземпляри (тип Б 64а); подібна з бірюзового скла — 1 екземпляр (рис. 3, *6*).

Поховання 5 (рис. 4). Яма із заплічками. Орієнтація північна. Розміри вхідної ями 1,8×0,6 м, поховальної камери 1,67×0,3 м. Глибина могили

ISBN 966-02-3186-5

1,2 м, висота заплічок 0,23 м. Деякі з плит закладу підтесані на стиках. Кістяк дитини 3—5 років лежав у випростаному положенні на спині. У головах стояло шість посудин, що складали весь інвентар.

1. Гончарна миска з «кухонного» тіста з грубими домішками, асиметрична. Висота 6,6 см, діаметр вінець 19 см (рис. 4, *6*).

2. Ліпний горщик із скошеним горлом. Висота 15,5 см, діаметр вінець 8 см (рис. 4, *4*).

3. Ліпний горщик, також із скошеним горлом. Висота 11 см, діаметр вінець 7,3 см (рис. 4, *3*).

4. Низький ліпний горщик. Висота 6,6 см, діаметр вінець 9,2 см (рис. 4, *5*). 8,6 см (рис. 4, *5*).

5. Мисочка конічна ліпна. Висота 3 см, діаметр вінець 8,6 см (рис. 4, *5*).

6. Червоноглиняна одноручна амфора з відбитим горлом. Висота частини, що збереглася 29,4 см, діаметр тулуба 9 см (рис. 4, *7*).

Поховання 6 (рис. 5). Яма з підбоєм. Орієнтація північна, підбой зі східного боку. Вхідна ями овальної форми, розміри 2,15×0,96 м, розміри підбою 2,3×0,4—0,5 м. Глибина могили 1,55 м, висота сходинки 0,45 м. Поховання зруйноване. Плити закладу, крім однієї, переміщені. На дні вхідної ями простежені залишки дерева. Від кістяка в початковому положенні збереглися кістки ніг, на яких лежав закопчений черепок, використаний як світильник-плошка. Інші кістки безладно розміщалися на підлозі вхідної ями і поховальної камери. Біля рук і колін похованого на підлозі лежав бісер. Вище в заповненні знаходилась фібула, у заповненні підбою — пряжка й уламки ліпного горщика.

1. Верхня частина гончарного кухонного горщика, що служила світильником-плошкою. По плічку недбало прокреслена хвиля. Діаметр вінець 12 см (рис. 5, *2*).

2. Фрагменти ліпного горщика. Форма не відновлюється.

3. Фібула бронзова з залізною віссю, двочленна, прогнута підв'язна. Довжина 48 мм, ширина спинки 5,2 мм (рис. 5, *5*).

4. Пряжка бронзова лита. Довжина 28 мм (рис. 5, *4*).

5. Бісер із синього й жовтого скла, діаметр 4—5 мм — 12 екземплярів (рис. 5, *3*). Тип Б 129.

Поховання 7 (рис. 8, *3, 4*). Яма із заплічками. Орієнтація північна. Розміри вхідної ями 1,75×1 м, поховальної камери 1,15×0,47 м. Глибина могили 1,4 м, висота заплічок 0,2 м. Стінки вхідної ями похилі. Поховання порушене в давнину. У заповненні траплялися камені, у тому числі дві оброблені з обох сторін плити перекриття, кераміка (частина ліпного глечика — рис. 8, *4*), уламки дитячого черепа й інші кістки скелета. Більша частина кістяка збереглася в анатомічному порядку на дні могили. У головах поховання лежали пташині кістки і яєчна шкарлупа.

Поховання 8 (рис. 6, 7; 8, *1, 2*). Підбойна могила з кам'яним закладом. Орієнтація північна, підбой зі східного боку. Вхідна ями прямокутної форми, розміри 2,1×0,95 м, розміри поховальної камери 2,25×0,6 м. Глибина могили 1,5 м, висота сходинки 0,2 м. У північній половині поховальної камери лежав кістяк дитини у випростаному положенні, череп схилений на праве плече. На хребцях у області поясу лежали залізна пряжка і ніж. У центрі ями біля ніг кістяка стояла група посудин. В одній з мисок догори дном лежала нижня частина ліпного горщика із сильним нагаром усередині: вона служила освітлювальною плошкою. У південному боці ями знаходився кістяк птаха, яєчна шкарлупа і стояла друга група посудин.

1. Одноручна амфора з щільної бурої глини з блискітками слюди. Висота 32 см, діаметр вінець 2,8 см, діаметр тулуба 10,7 см (рис. 7, *1*). Усередині на дні посудини зберігся чорний вуглистий осад, очевидно від вина.

2. Горщик гончарний кухонний з декоративним карнизом на плічку. Випал слабкий. Висота 18,5 см, діаметр вінець 13 см (рис. 7, *2*).

3. Горщик гончарний кухонний. Висота 15,6 см, діаметр вінець 13,2 см (рис. 7, *3*).

4. Гончарна столова чорнолощена миска-ваза. Висота 13,8 см, діаметр вінець 18,4 см (рис. 8, *2*).

5. Гончарна столова сіролощена миска закритого типу. Не збереглася.

6. Гончарна столова сіролощена миска-ваза, орнаментована зигзагом. Висота 17,5 см, діаметр вінець 20,2 см (рис. 8, *1*).

7. Низький ліпний горщик. Випал слабкий. Висота 10,8 см, діаметр вінець 13 см. Не зберігся.

8. Ліпний горщик. Висота 14,5 см, діаметр вінець 9,8 см (рис. 7, *4*).

9. Дно ліпного горщика, закопчене. Слугувало світильником-плошкою. Діаметр дна 9 см (рис. 7, *5*).

10. Пряжка залізна із загнутим язичком (зруйнувався при розчищенні). Довжина 33 мм (рис. 6, *2*).

11. Ніж залізний, на окислах збереглися сліди дерев'яного руків'я і шкіряного чохла. Довжина частини, що збереглася 10 см (рис. 6, *3*).

Поховання 9 (рис. 10, *1—4*). Яма складної форми із заплічками. Такі обриси могила дістала

ISBN 966-02-3186-5

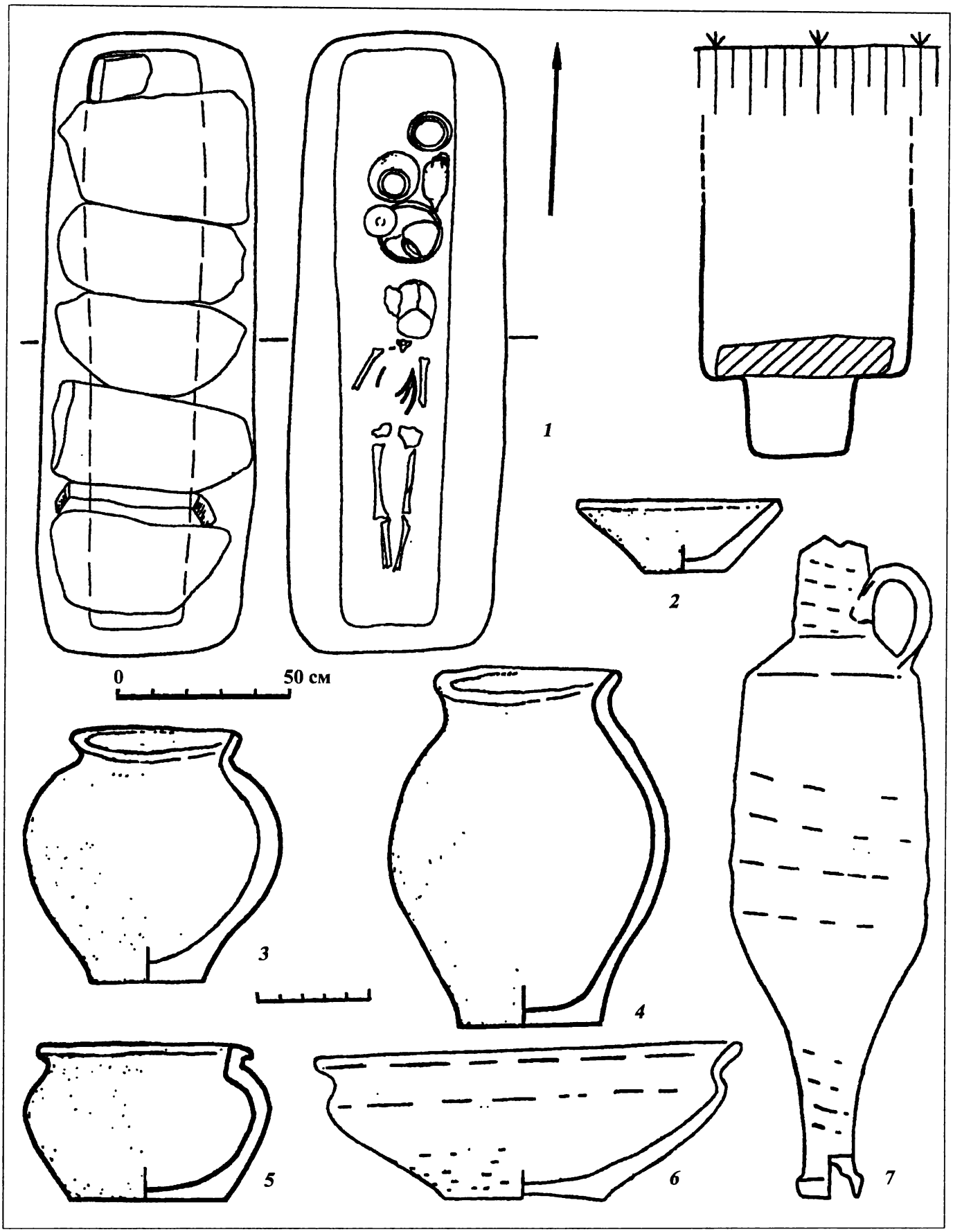

Рис. 4. Поховання 5: *1* — план і розріз; *2—5* — ліпний посуд; *6* — гончарна миска; *7* — червоноглиняна амфора.

ISBN 966-02-3186-5

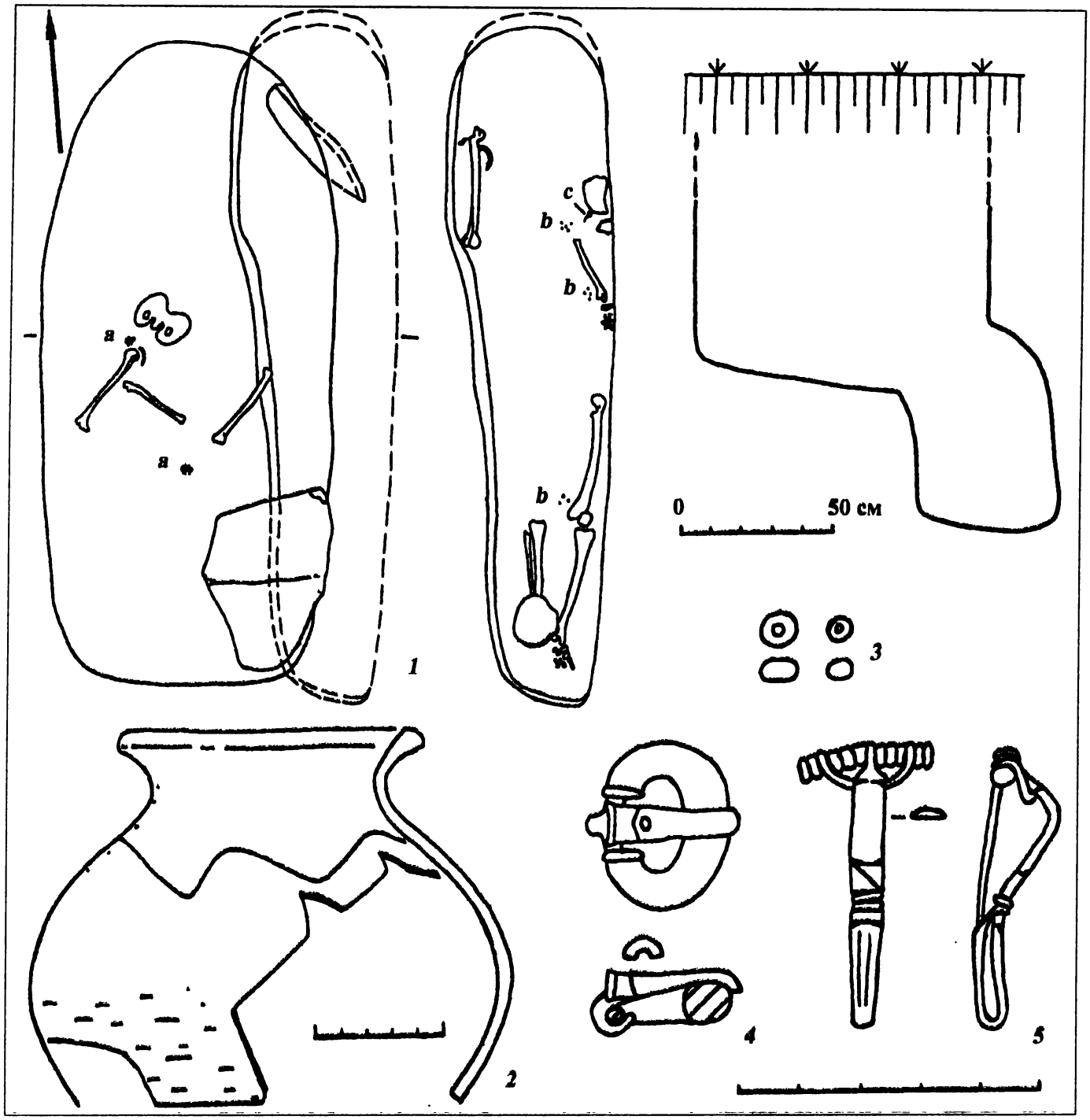

Рис. 5. Поховання 6: *1* — план і розріз (*a* — залишки дерева, *b* — бісер, *c* — фібула); *2* — гончарний горщик; *3* — скляний бісер; *4, 5* — бронзові пряжка і фібула.

внаслідок вторинного перекопування. Орієнтація за лінією північ—південь. Розміри вхідної ями 2,65×1,8 м, поховальної камери 2,65×0,9 м. Глибина могили 1,95 м, висота заплічок 0,7 м. У заповненні містилися плити закладу, камені, розрізнені кісти людини, дрібна кераміка (уламки гончарної миски, ліпного горщика й інших посудин), а також:

1. Подвійна пружина від бронзової фібули із залізною віссю.

2. Кільце з бронзового дроту, діаметр 15 мм (рис. 10, *4*).

3. Намистини: 1) Гранчасті кубічні із зрізаними кутами (кубооктаедрічні) із синьо-фіолетового прозорого скла, середній розмір сторін 5 мм — 28 екземплярів (рис. 10, *2*). Виготовлені за різними технологіч-

ISBN 966-02-3186-5

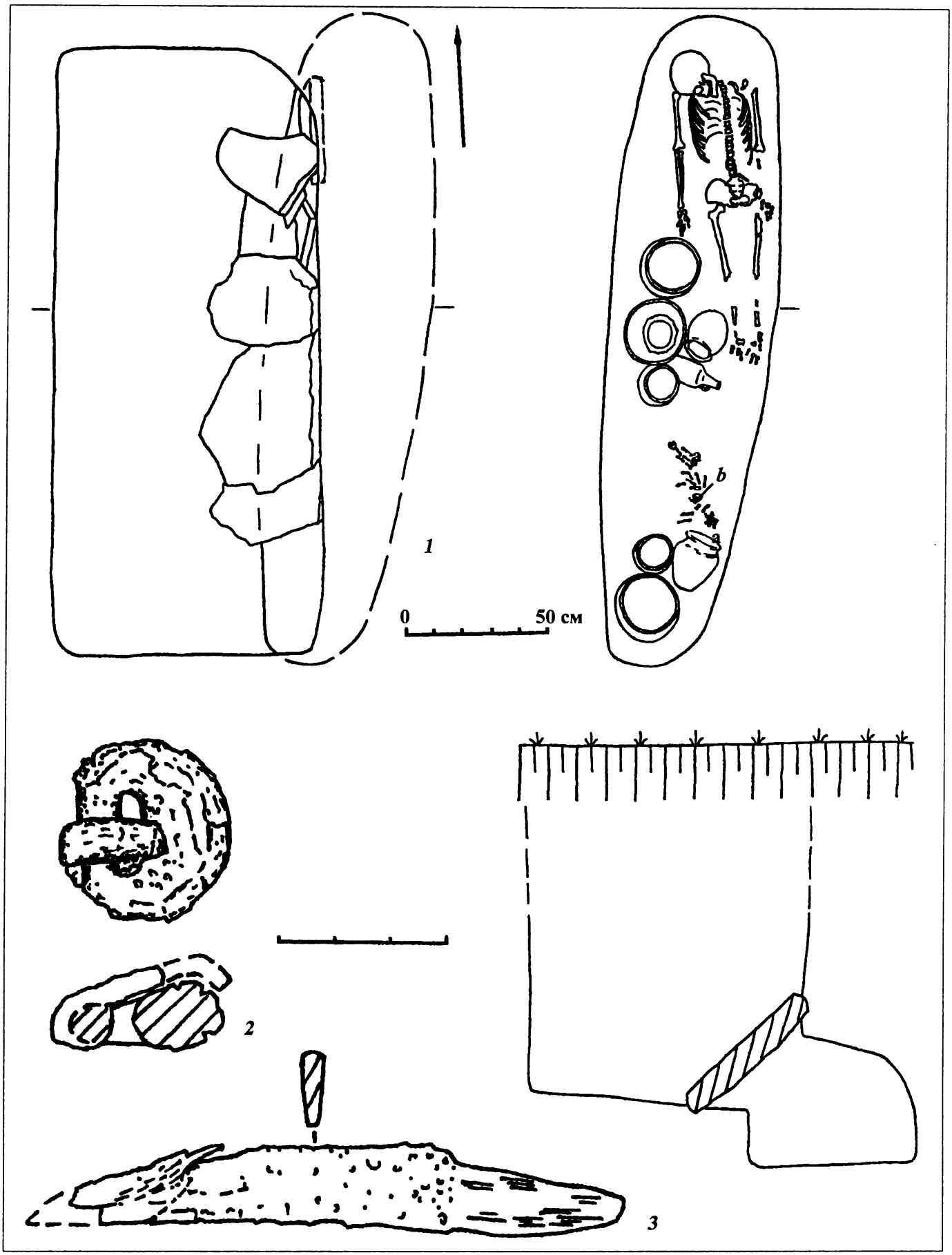

Рис. 6. Поховання 8: *1* — план і розріз (*a* — кістки птаха, *b* — яєчна шкарлупа); *2, 3* — залізні пряжка і ніж.

ISBN 966-02-3186-5

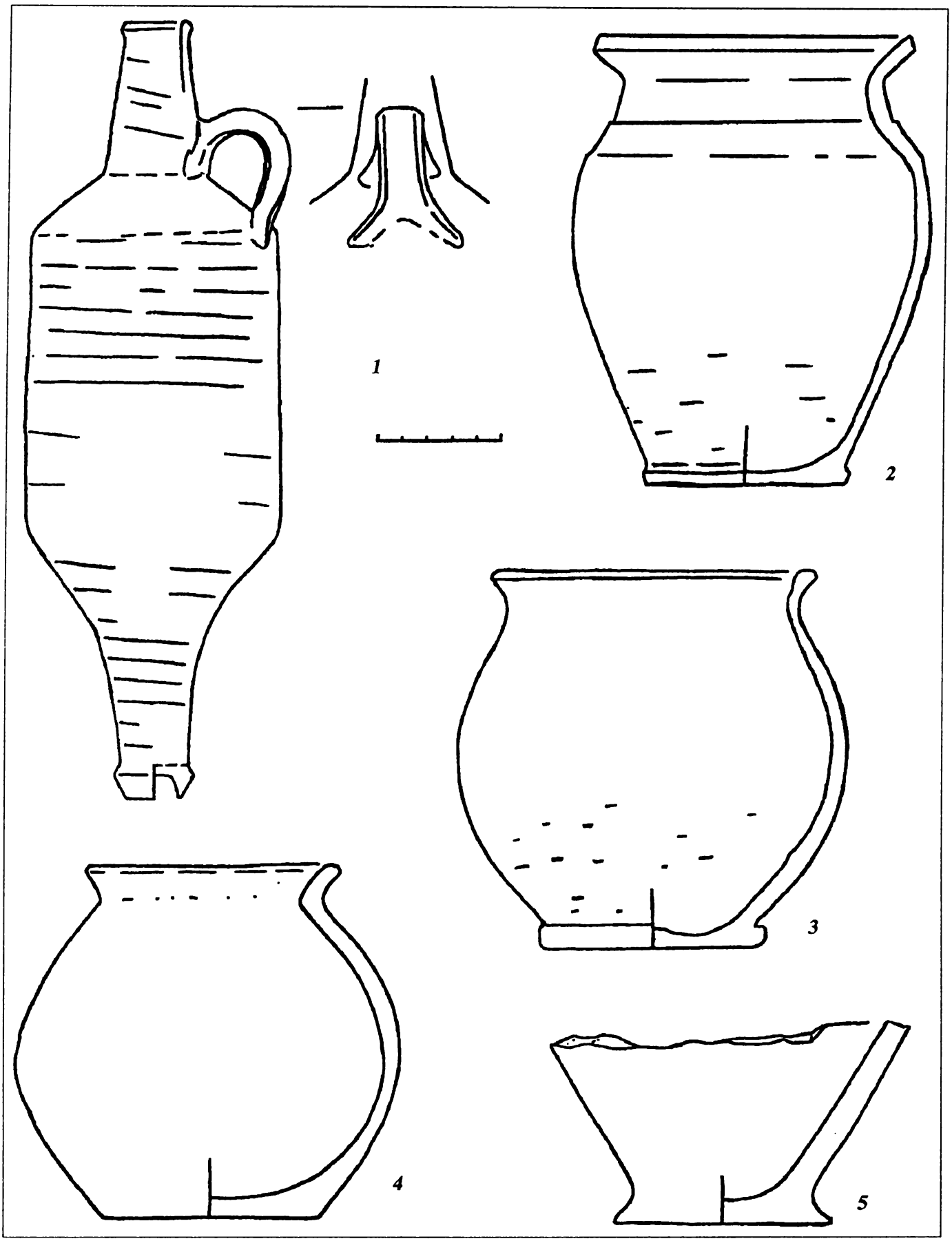

Рис. 7. Поховання 8: *1* — червоноглиняна амфора; *2—3* — кухонні горщики; *4—5* — ліпний посуд.

 ISBN 966-02-3186-5

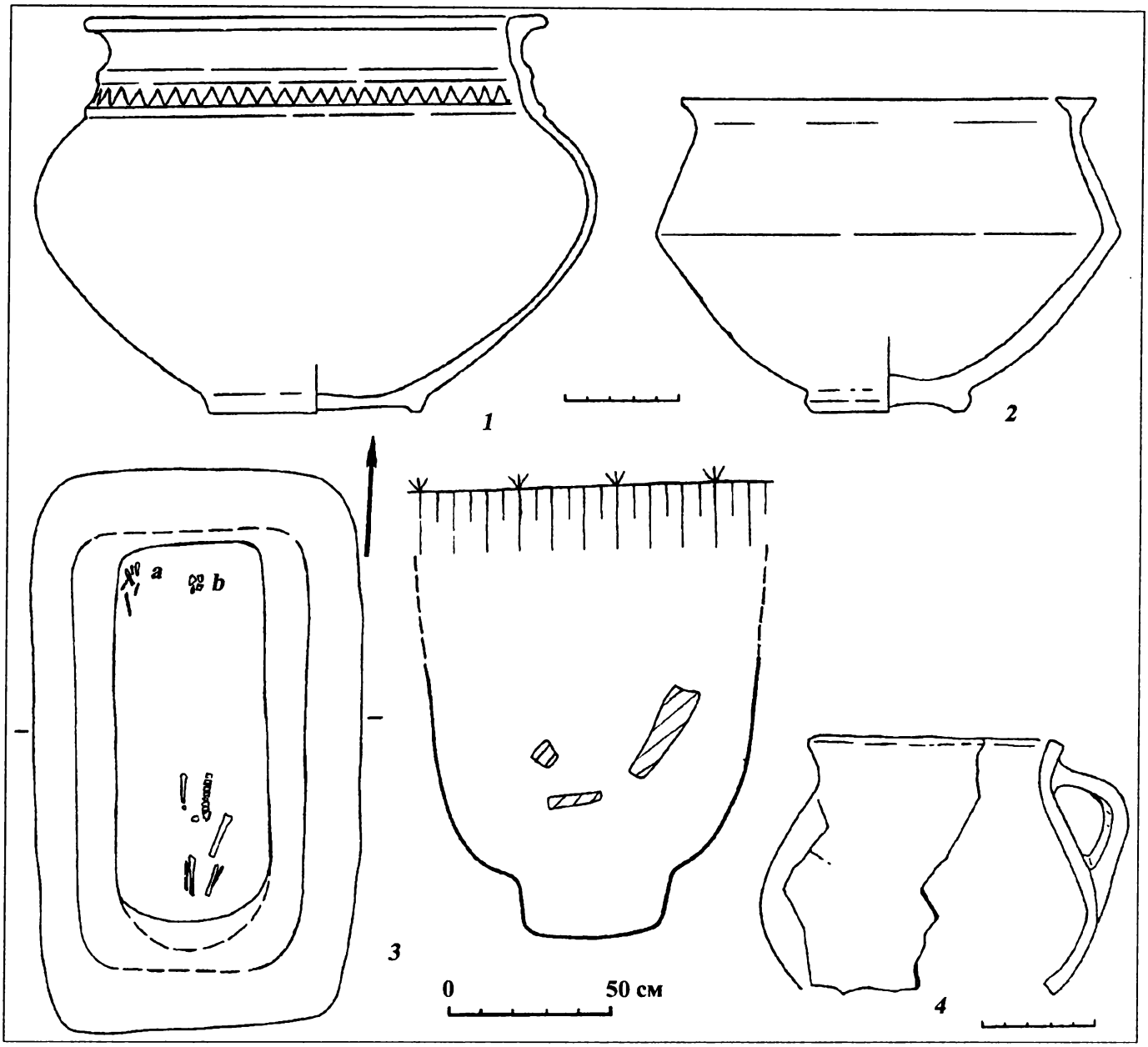

Рис. 8. 1, 2 — поховання 8: гончарний посуд; *3—4* — поховання 7: *3* — план і розріз (*a* — кістки птаха, *b* — яєчна шкарлупа); *4* — ліпний горщик.

ними схемами. Тип Б 140. 2) Бурштинова округла, діаметр 13 мм — 1 екземпляр (рис. 10, *3*). Тип Б 1б.

Поховання 10 (рис. 9). Поховання в плитовій гробниці в ямі із заплічками. Орієнтація західна. Розміри вхідної ями 2,55×1,55 м. Внутрішні розміри кам'яної скрині 1,72×0,45 м. Глибина могили 2,25 м. Заклад складався з щільно підігнаних підтесаних плит. Усередину гробниці земля майже не потрапила. Стінки поховальної камери облицьовані добре обробленими плитами прямокутної форми довжиною від 0,25 до 0,65 м, товщиною близько 0,1 м. Плити на 5—8 см були укопані в земляне дно поховальної камери, висота стінок якої складала 0,37 м. Кістяк жінки у віці 45—55 років[2] лежав у випростаному положенні. Під спиною похованої на дно могили був нанесений шар зеленої глини товщиною до 5 см. Зверху підмазки під усім тілом простежений тонкий органічний прошарок чорного кольору, можливо, залишки шкіряної підстилки.

Поховання 11 (рис. 10, *5*). Яма із заплічками. Орієнтація на південь—захід—захід. Контур вхідної ями не простежений, але на існування заплічок вказує заклад з двох плоских

[2] Визначення П. М. Покаса.

ISBN 966-02-3186-5

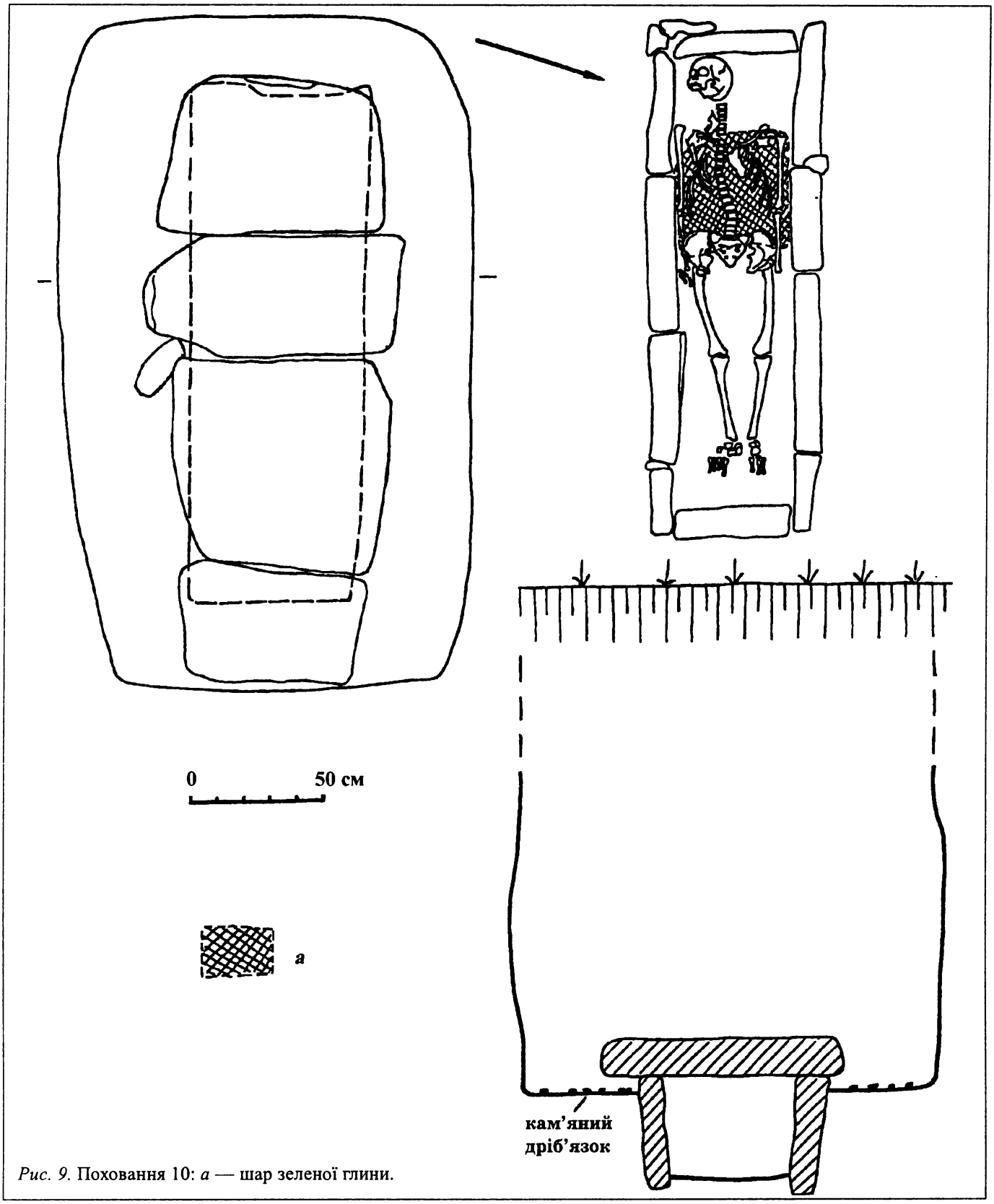

Рис. 9. Поховання 10: *а* — шар зеленої глини.

каменів. Розміри поховальної камери 0,93× 0,43 м, висота заплічок близько 0,2 м. Глибина могили 0,8 м. Від дитячого кістяка збереглася частина черепа й фрагмент плечової кістки.

Поховання 12 (рис. 10, *б*). Яма із заплічками. Орієнтація на південь—захід—захід. Розміри вхідної ями 1,75×0,85 м, поховальної камери 1,38×0,4 м. Глибина могили 1,4 м, висота заплічок 0,4 м. Заклад із необроблених каменів. На

ISBN 966-02-3186-5

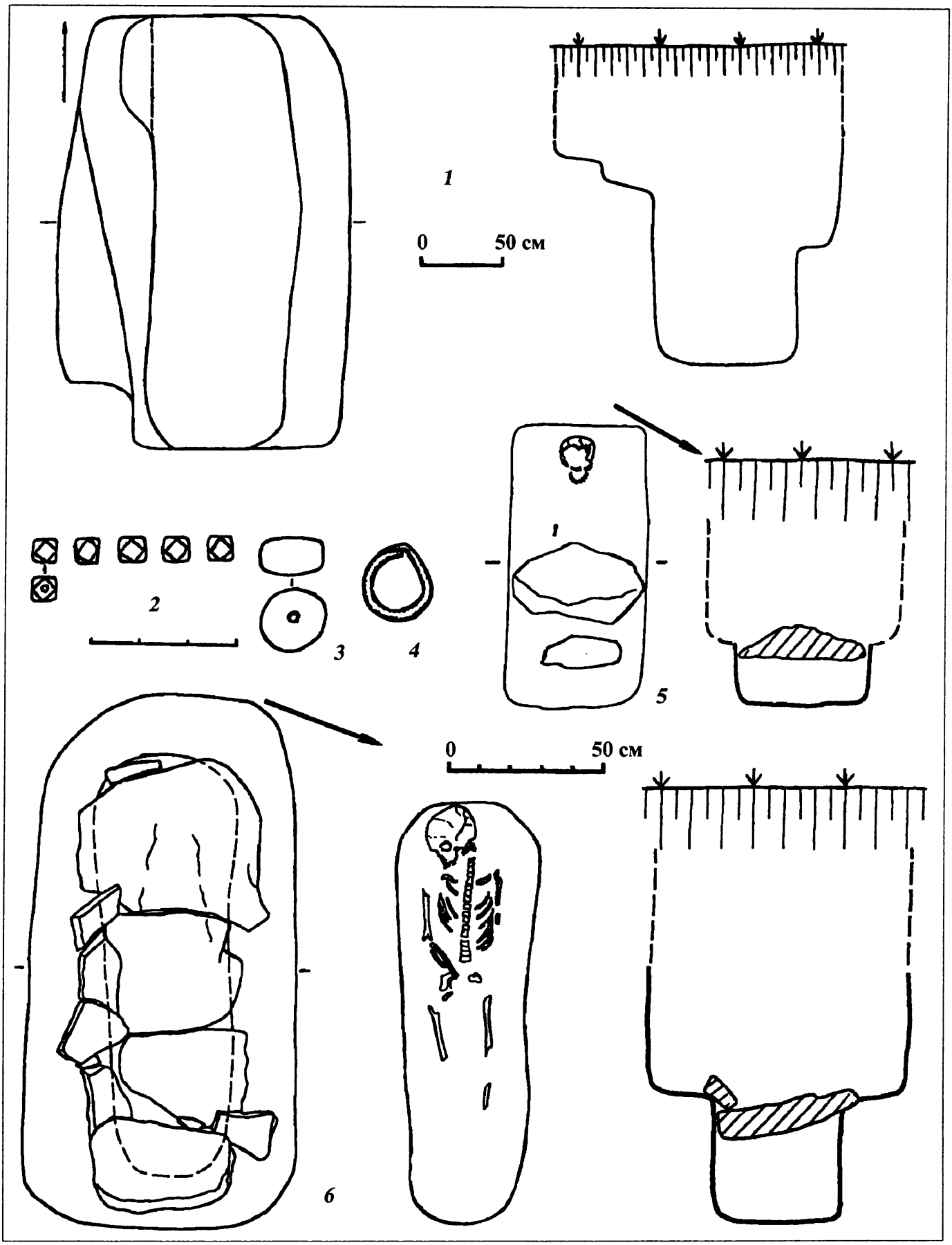

Рис. 10. 1—4 — поховання 9: *1* — план і розріз; *2* — скляні намистини; *3* — бурштинова намистина; *4* — бронзове кільце; *5* — поховання 11; *6* — поховання 12.

ISBN 966-02-3186-5

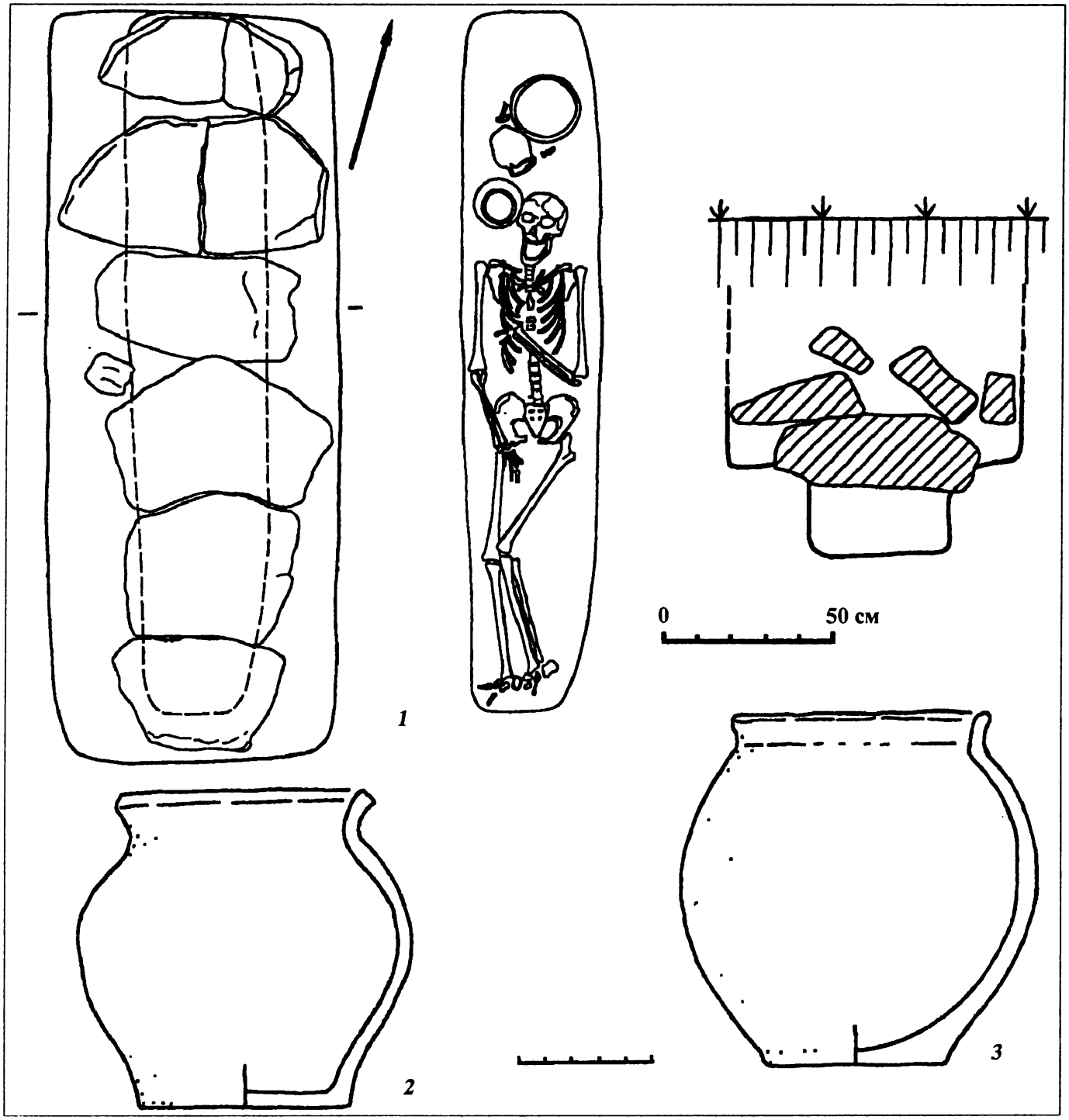

Рис. 11. Поховання 13: *1* — план і розріз; *2, 3* — ліпні горщики.

дні лежав кістяк дитини у випростаному положенні, права рука покладена на таз.

Поховання 13 (рис. 11). Яма із заплічками. Орієнтація на північ—північ—захід. Розміри вхідної ями 2,25×0,85 м, поховальної камери 2,1×0,4 м, Глибина могили 1 м, висота заплічок 0,27 м. Заклад складалася з необроблених плит, завалених шаром великих каменів. Кістяк лежав на спині. Ноги підігнуті. Кисть правої руки покладено на тазові кістки, кисть лівої — на грудні. У головах кістяка стояли миска і два горщики, поруч лежали уламки ребер тварини.

1. Миска гончарна відкритого типу, чорнолощена. У стінках просвердлені отвори (сліди ремонту). Висота 6 см, діаметр вінець 19,5 см. Не збереглася.

2. Ліпний горщик. Висота 12 см, діаметр вінець 9,5 см (рис. 11, *2*).

3. Ліпний горщик. Висота 13,5 см, діаметр вінець 9,8 см (рис. 11, *3*).

ISBN 966-02-3186-5

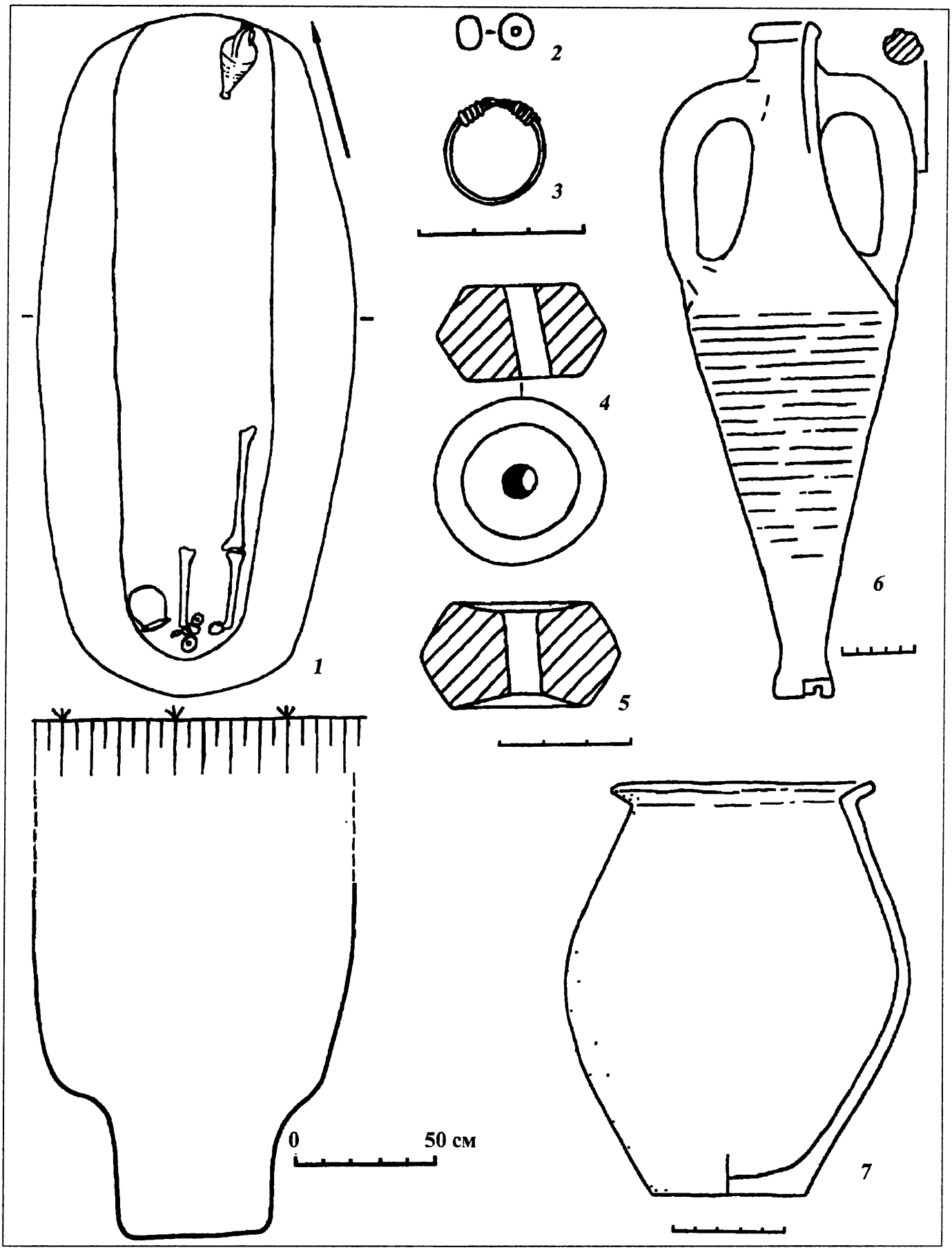

Рис. 12. Поховання 14: *1* — план і розріз; *2* — скляна намистина; *3* — бронзова підвіска; *4, 5* — керамічні прясельця; *6* — амфора; *7* — ліпний горщик.

ISBN 966-02-3186-5

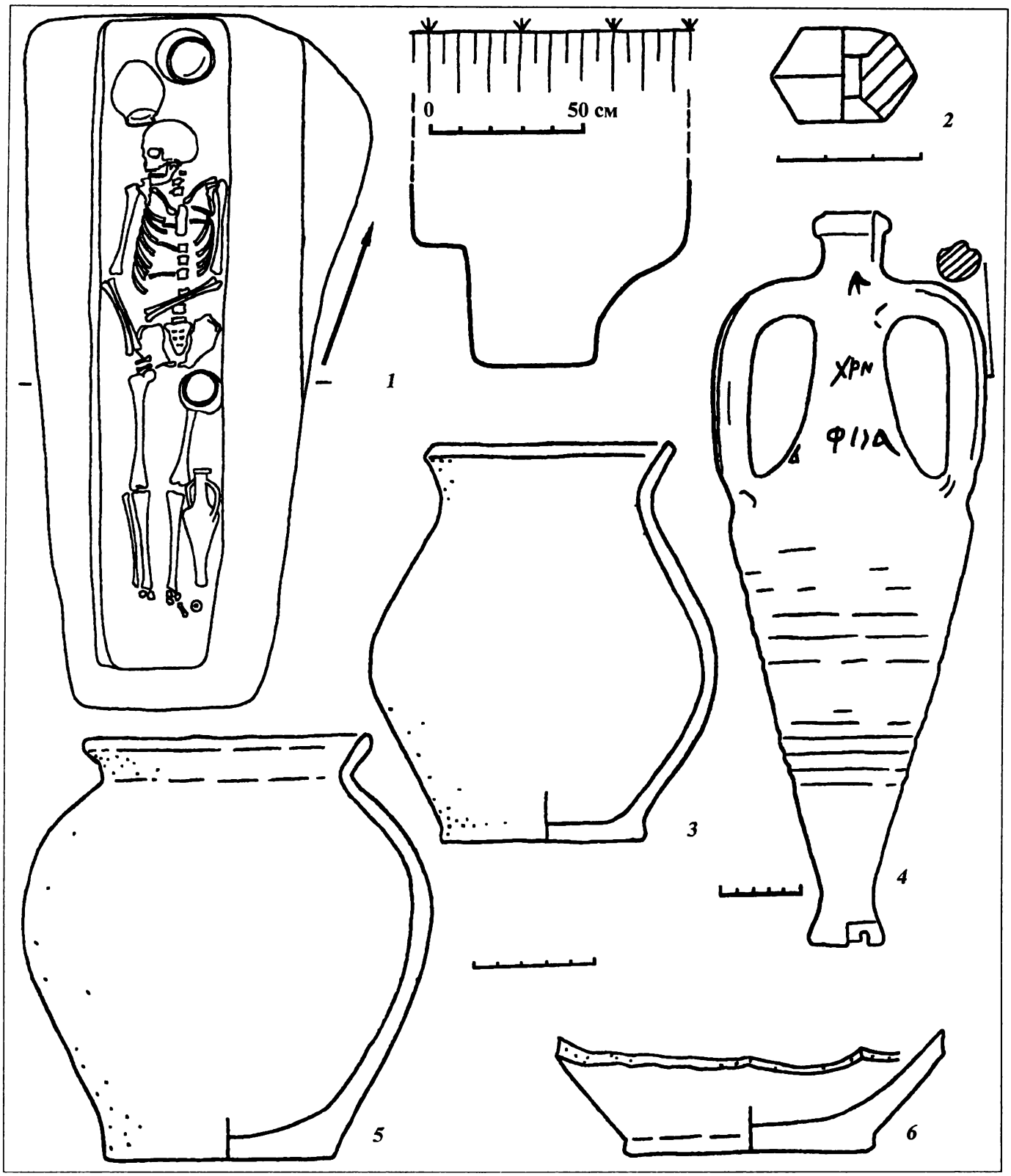

Рис. 13. Поховання 15: *1* — план і розріз; *2* — керамічне пряслице; *3, 5, 6* — ліпний посуд; *4* — амфора.

Поховання 14 (рис. 12). Яма із заплічками. Орієнтація на північ—північ—схід. Розміри вхідної ями 2,45×1,1 м, поховальної камери 2,33× 0,55 м. Глибина могили 1,85 м, висота заплічок 0,52 м. Поховання зруйноване. Кістки скелета розкидані в заповненні, де також знайдені підвіска-кільце й бусина. В анатомічному порядку збереглися кістки ніг, поруч із якими лежали два прясла і ліпний горщик. Біля північної стінки стояла амфора.

ISBN 966-02-3186-5

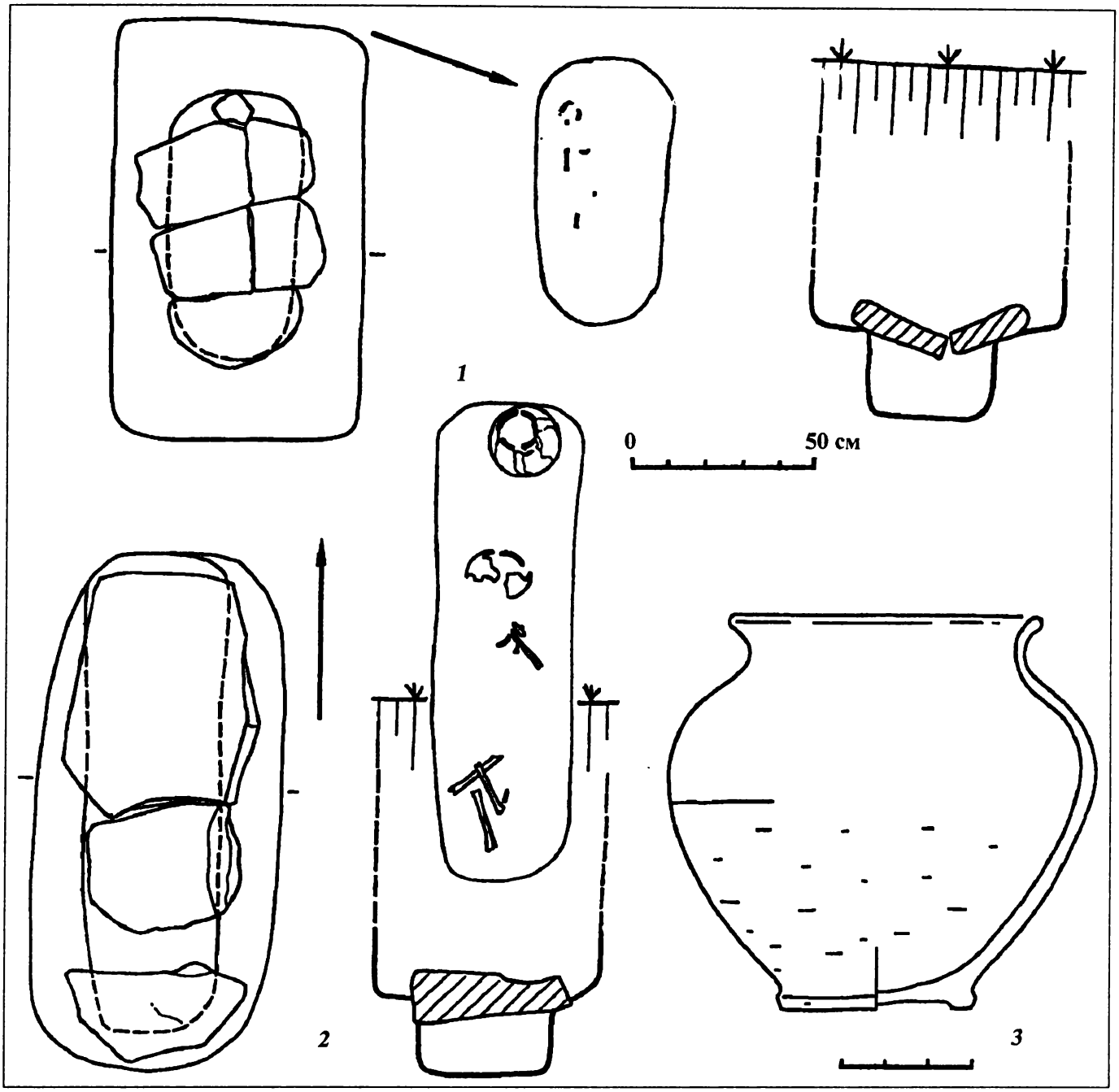

Рис. 14. 1 — поховання 16: план і розріз; *2—3* — поховання 17: *2* — план і розріз; *3* — гончарний горщик.

1. Горщик ліпний. Верхня частина закопчена. Висота 18,5 см, діаметр вінець 12 см (рис. 12, *7*).

2. Амфора світлоглиняна. Висота 46,5 см, діаметр тулуба 18,5 см (рис. 12, *6*).

3. Пряслице біконічне, чорне з плямами, отвір асиметричний. Діаметр 3,8 см (рис. 12, *4*).

4. Пряслице біконічне, коричневе, слабко обпалене, отвір також трохи асиметричний. Діаметр 4,5 см (рис. 12, *5*).

5. Бронзова підвіска-кільце із зав'язаними кінцями. Діаметр 18 мм (рис. 12, *3*).

6. Намистина (бісер) округла еліпсоїдна із синього скла, діаметр 6 мм (рис. 12, *2*). Тип Б 129.

Поховання 15 (рис. 13). Яма із заплічками. Орієнтація на північ—північ—захід. Розміри вхідної ями 2,3×0,85 м, поховальної камери 2,1×0,43 м. Глибина могили 1,1 м, висота заплічок 0,4 м. Кістяк лежав у випростаному положенні на спині. Голова обернута праворуч, кисть правої руки лежала на тазі, лівої на животі. У головах поховання знаходилися два горщики. На лівому стегні догори дном лежала нижня частина горщика із сильним нагаром усередині (площ-

ISBN 966-02-3186-5

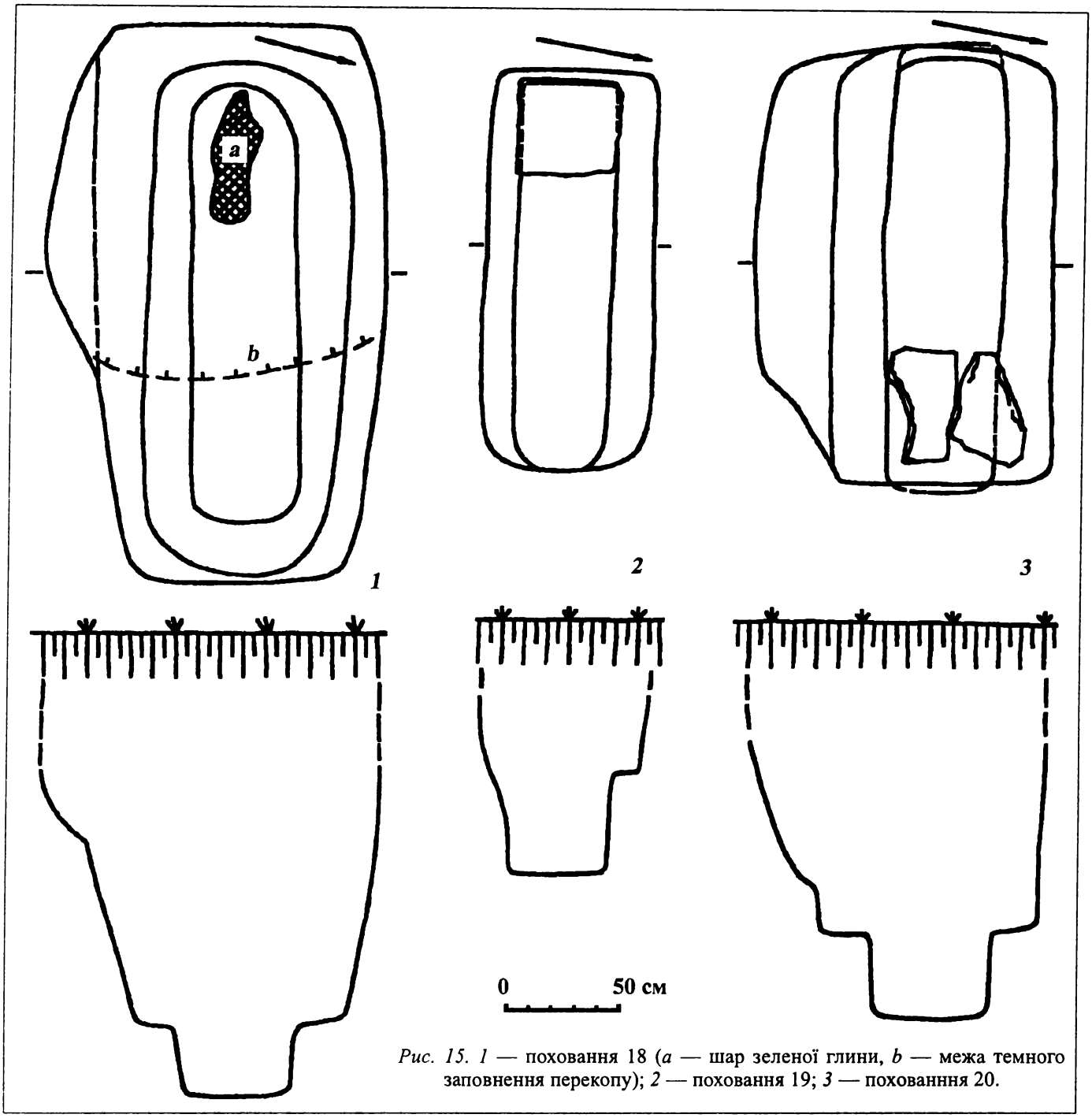

Рис. 15. 1 — поховання 18 (*а* — шар зеленої глини, *b* — межа темного заповнення перекопу); *2* — поховання 19; *3* — похованння 20.

ка). Біля лівої гомілки лежала амфора, біля ступні пряслице. У заповненні могили знайдено фібулу.

1. Горщик ліпний. Висота 17 см, діаметр вінець 10,6 см (рис. 13, *3*).

2. Горщик ліпний. Усередині збереглися сліди пригорілої їжі. Висота 17,8 см, діаметр вінець 12 см (рис. 13, *5*).

3. Амфора світлоглиняна. На горлі зроблено напис червоною фарбою. Висота 46,5 см, діаметр тулуба 15 см (рис. 13, *4*).

4. Дно ліпного горщика, закопчене зсередини. Використовувалося, як світильник-плошка. Діаметр дна 10,3 см (рис. 13, *6*).

5. Пряслице біконічне з глини з грубою домішкою. Діаметр 3 см (рис. 13, *2*).

6. Фібула бронзова з залізною віссю, двочленна, прогнута підв'язна. Довжина 35 мм. Не збереглася.

Поховання 16 (рис. 14, *1*). Яма із заплічками. Орієнтація західна. Розміри вхідної ями 1,18×0,7 м, поховальної камери 0,75×0,37 м. Глибина могили 1 м, висота заплічок 0,25 м. Плити закладу підтесані на стиках. Кістяк дитини, що пе-

ISBN 966-02-3186-5

ребував у могилі, зберігся погано, однак видно, що він лежав у випростаному положенні.

Поховання 17 (рис. 14, *2*). Яма з заплічками, з кам'яним закладом із необроблених плит. Орієнтація північна. Розміри вхідної ями 1,45×0,68 м, поховальної камери 1,35×0,4 м. Глибина могили 1,17 м, висота заплічок 0,22 м. На дні в скорченому положенні на правому боці лежав дитячий кістяк. Збереженість погана. У головах похованого стояв горщик.

1. Гончарний кухонний горщик. Закопчений зовні й зсередини, місцями вдруге обпалений до рожевого кольору. Поверхня стінок забруднена світлою обпаленою глиною. Висота 18,5 см, діаметр вінець 14 см (рис. 14, *3*).

Поховання 18 (рис. 15, *1*). Яма із заплічками. Орієнтація західна. Розміри вхідної ями 2,45× 1,3 м, поховальної камери 1,9×0,5 м. Глибина могили 2,05 м, висота заплічок 0,3 м. Поховання зруйноване. Західна частина могили заповнена темним перекопаним ґрунтом із включенням каменів. У цьому ж заповненні на глибині 0,5—0,6 м знайдені уламки кісток тварин. Кістки людського скелета були розсіяні в нижній частині заповнення ями. Дно могили із західного боку підмазане зеленою глиною.

Поховання 19 (рис. 15, *2*). Яма із заплічками. Орієнтація західна. Розміри вхідної ями 1,83× 0,73 м, поховальної камери 1,77×0,43 м. Глибина могили 1,15 м, висота заплічок 0,45 м. Поховання зруйноване. Заклад, крім однієї плити, переміщений. Частини кістяка розкидані в нижніх шарах заповнення.

Поховання 20 (рис. 15, *3*). Яма із заплічками. Орієнтація західна. Розміри вхідної ями 1,95×0,95 м. Південна стінка порушена, мабуть, при вторинному перекопуванні могили. Розміри поховальної камери 2,05×0,53 м. Глибина могили 1,8 м, висота заплічок 0,4 м. Поховання зруйноване. Плити закладу, крім двох, переміщені. У заповненні зустрічалися частини кістяка й фрагменти кераміки.

Поховання 21 (рис. 16, *1*). Яма із заплічками. Орієнтація північна. Розміри вхідної ями 2,85×1,1 м, поховальної камери 2,68×0,5 м. Глибина могили 1,45 м, висота заплічок 0,4 м. Деякі плити закладу підтесані. Поховання зруйноване. Заклад частково переміщений, як і кістки скелета (крім ніг). У заповненні знайдений фрагмент ліпного горщика (рис. 16, *2*), а також дрібні уламки гончарного горщика і сіролощеної посудини.

Поховання 22 (рис. 16, *3*). Яма із заплічками. Орієнтація західна. Розміри вхідної ями 1,95×0,77 м, поховальної камери 1,95×0,42 м. Глибина могили 1,3 м, висота заплічок 0,4 м. Поховання зруйноване. Кістки скелета були розкидані в заповненні. На дні могили догори дном лежав червоноглиняний штампований світильник зі слідами червоного ангоба, із відбитою ручкою, діаметр 5,3 см (рис. 16, *4*).

Поховання 23 (рис. 17, *1*). Яма із заплічками. Орієнтація західна. Розміри вхідної ями 2,43× 0,97 м, поховальної камери 2,22×0,54 м. Глибина могили 1,65 м, висота заплічок 0,28 м. Поховання зруйноване. На дні в східній частині ями лежали тазові та інші кістки скелета.

Поховання 24 (рис. 17, *2*). Яма із заплічками. Орієнтація південно-західна. Розміри вхідної ями 1,1×0,7 м, поховальної камери 1,1×0,43 м. Глибина могили 1,16 м, висота заплічок 0,18 м. Плити закладу підтесані в місцях стику. У південно-західній частині могили знаходилися залишки дитячого черепа.

Поховання 25 (рис. 18). Яма із заплічками. Орієнтація північна. Розміри вхідної ями 1,77× 0,78 м, поховальної камери 1,77×0,45 м. Глибина могили 1,35 м, висота заплічок 0,3 м. Кістяк перебував у випростаному положенні на спині. На кістках правої руки лежав уламок стін-ки великого горщика (освітлювальна плошка?). Біля черепа знайдені дві залізні скріпи, можливо, деталі дерев'яної скриньки; у ногах — чотири посудини.

1. Стінка гончарного кухонного горщика. Діаметр бочка 23 см.

2. Мініатюрний гончарний кухонний горщик. Висота 8,2 см, діаметр вінець 6,3 см (рис. 18, *4*).

3. Гончарний столовий глечик сферичної форми. Ручка, вузьке горло й дно відбиті. Тулуб декорований канелюрами. Висота частини, що збереглася 25 см, діаметр тулуба 16,5 см (рис. 18, *5*).

4. Горщик ліпний. Висота 13 см, діаметр вінець 10,8 см (рис. 18, *3*).

5. Горщик ліпний. Випал слабкий, колір чорно-бурий. Форму не відновлено. Висота близько 12 см, діаметр вінець близько 7,5 см.

6. Дві залізні прямокутні скріпи з відбитками дерева. Розміри 13×23 мм і 15×30 мм (рис. 18, *2*).

Поховання 26 (рис. 19, 20). Проста ґрунтова яма. Орієнтація північна. Розміри 1,85×0,62 м, глибина 1,3 м. Положення кістяка — витягнуте на спині. Дно могили під спиною похованого обмазано зеленою глиною (розміри плями 12×30 см). На кістках правої руки і таза стояв уламок нижньої частини великого горщика із закопченими краями (плошка). У головах похо-

ISBN 966-02-3186-5

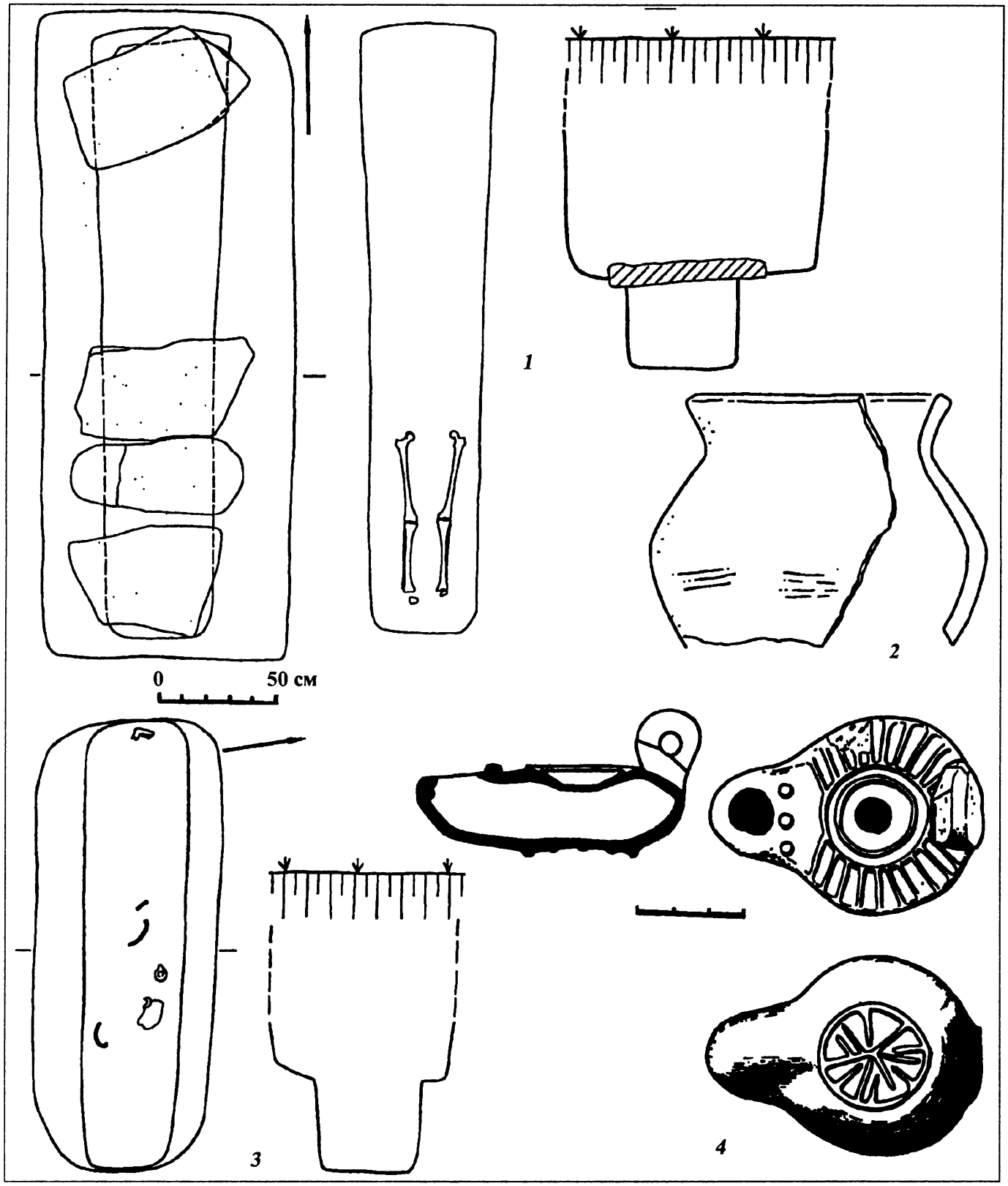

Рис. 16. 1, 2 — поховання 21: *1* — план і розріз; *2* — ліпний горщик; *3, 4* — поховання 22: *3* — план і розріз; *4* — червоноглиняний світильник.

вання стояла ліпна миска з кістками невеликої тварини (птаха?). Поруч лежали кремінний відщеп і залишки залізного вигнутого стрижня. Під західною стінкою могили розташовувалася група посудин — два ліпних горщики і гончарна миска. Під ними виявлено залізну «виделку»

ISBN 966-02-3186-5

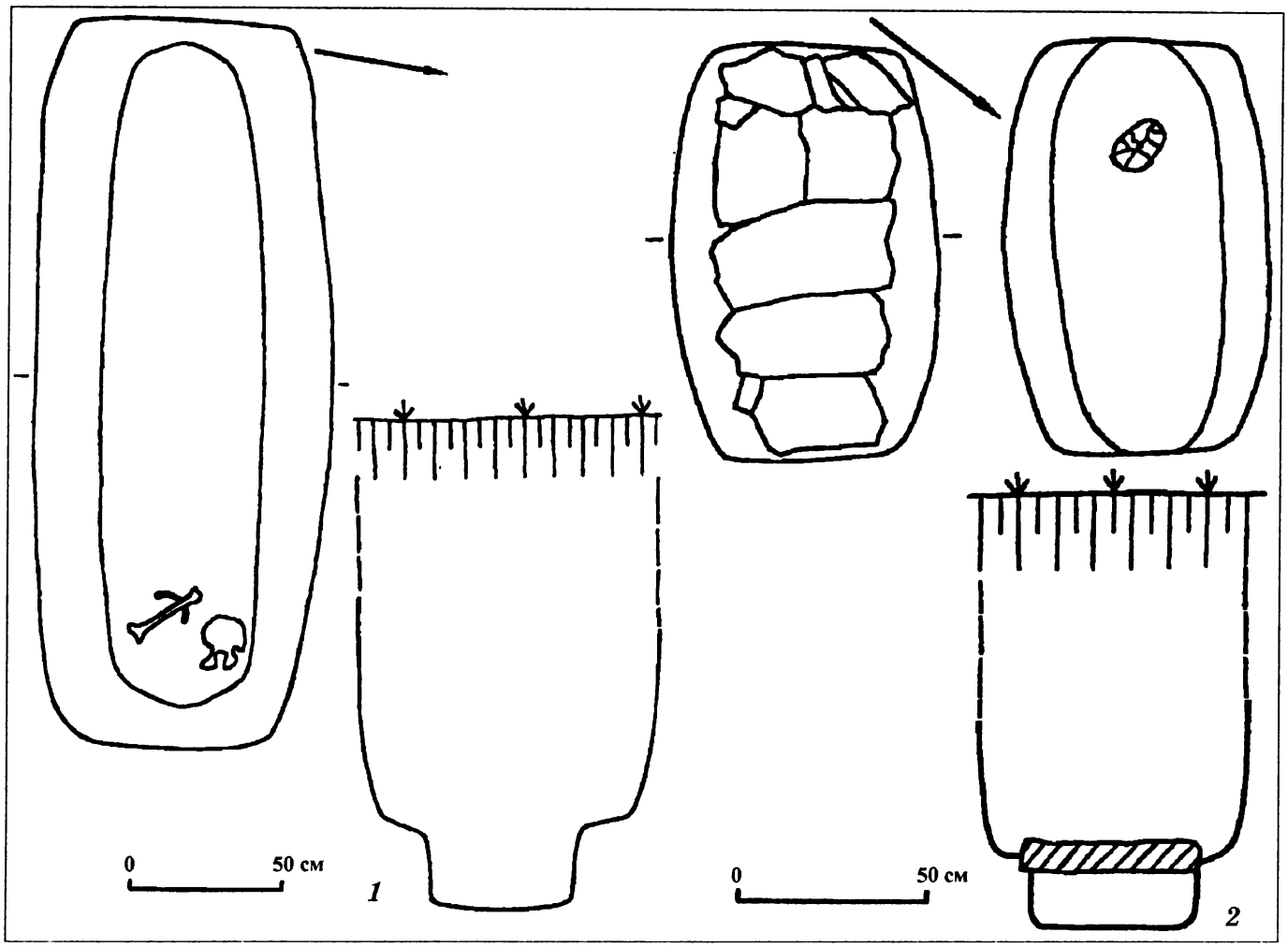

Рис. 17. 1 — поховання 23: план і розріз; *2* — поховання 24: план і розріз.

(зубцями до стінки), залишки тонкостінного залізного предмета, що не зберігся, і точильний брусок. Південніше стояв широкогорлий ліпний горщик і в ньому другий, мініатюрний.

1. Миска ліпна. Висота 9,7 см, діаметр вінець 18,5 см (рис. 20, *4*).

2. Миска гончарна сіролощена. Висота 7,6 см, діаметр вінець 15 см (рис. 20, *5*).

3. Горщик ліпний. Усередині збереглися залишки пригорілої їжі. Висота 15,5 см, діаметр вінець 9,2 см (рис. 20, *2*).

4. Горщик ліпний. Висота 16 см, діаметр вінець 10,5 см (рис. 20, *3*).

5. Закопчене дно гончарного кухонного горщика (освітлювальна плошка). Діаметр дна 11 см (рис. 20, *1*).

6. Горщик ліпний. Піддон оформлений як кільцевий. Випал слабкий, колір від сіро-коричневого до чорного. Висота 13,5 см, діаметр вінець 14,2 см (рис. 20, *6*).

7. Мініатюрне горнятко діаметром близько 5 см. Випал слабкий, посудина не збереглася.

8. Точильний брусок із піщанику. Довжина 8 см (рис. 19, *2*).

9. Уламок кременю.

10. Залишки залізних предметів невідомого призначення у вигляді голки й дуги.

11. Залізний предмет у вигляді двозубої виделки. Довжина 18,5 см (рис. 19, *3*).

Поховання 27 (рис. 21, *1*). Яма із заплічками. Орієнтація північна. Північний торець поховальної камери заглиблювався в стінку у вигляді ніші висотою 0,4 м. Розміри вхідної ями 1,05× 0,68 м, поховальної камери 1,13×0,32 м. Глибина могили 1,1 м, висота заплічок 0,33 м. На дні лежав кістяк дитини у випростаному положенні на лівому боці. Руки і права нога злегка зігнуті. Кисть правої руки лежала на кістках таза. У ногах лежав великий черепок і два мініатюрних горнятка.

1. Фрагмент стінки піфоса з валиком, із слідами вогню. Виконував роль освітлювальної плошки.

2. Мініатюрний ліпний горщик. Нижня части-

ISBN 966-02-3186-5

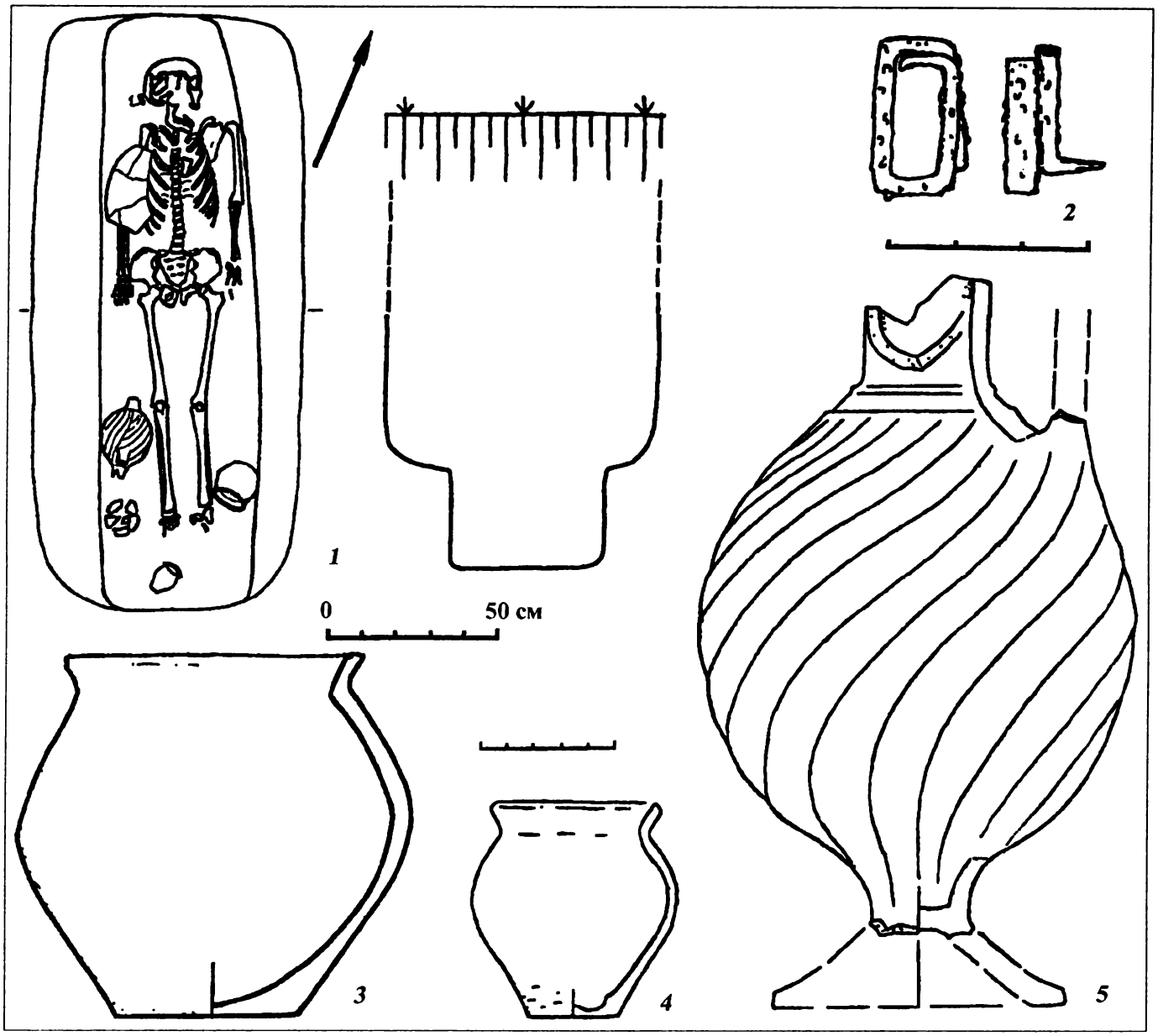

Рис. 18. Поховання 25: *1* — план і розріз; *2* — залізна скріпа; *3* — ліпний горщик; *4, 5* — гончарний посуд.

на підправлена ножем. Висота 5,5 см, діаметр вінець 6,3 см (рис. 21, *4*).

3. Мініатюрний ліпний горщик із низькою шийкою і виділеним плитчастим піддоном. Висота близько 8 см. Випал слабкий, посудина збереглася частково.

Поховання 28 (рис. 21, *3*). Яма із заплічками. Орієнтація північна. Розміри вхідної ями 1,8×0,68 м, поховальної камери 1,8×0,4 м. Глибина могили 1,5 м, висота заплічок 0,3 м. У заповненні могили траплялося багато кальцинованих кісток тварини й птаха[3], а також перепалених фрагментів гончарних столових і кухонних посудин. Кістяк лежав у випростаному положенні на спині. Розміщення кісток у районі грудей і таза порушено, частина з них була відсутня. Під кісткою правої ноги лежав фрагмент горщика (плошка), між стопами стояв ліпний горщик.

1. Фрагмент верхньої частини гончарного кухонного горщика. Краї черепка закопчені. Діаметр вінець 15,5 см (рис. 21, *6*).

2. Ліпний горщик. Висота 10,6 см, діаметр вінець 7,3 см (рис. 21, *5*).

Поховання 29 (рис. 21, *2*). Яма овальної форми з похилими стінками. Орієнтація за лінією північ—південь. Розміри по дну 0,85×0,45 м, гли-

[3] Визначення доктора біологічних наук Є. І. Данилової.

ISBN 966-02-3186-5

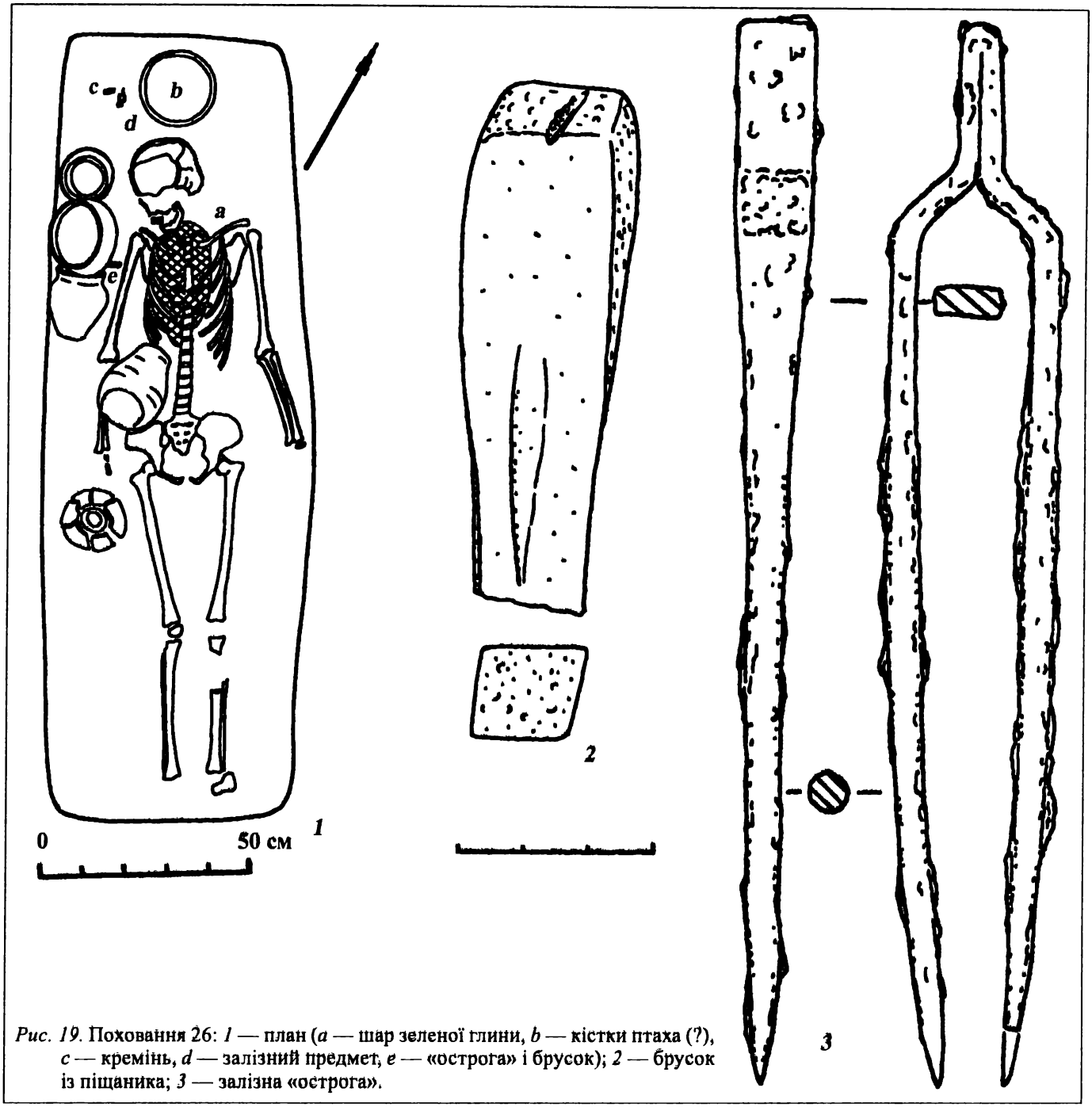

Рис. 19. Поховання 26: *1* — план (*a* — шар зеленої глини, *b* — кістки птаха (?), *c* — кремінь, *d* — залізний предмет, *e* — «острога» і брусок); *2* — брусок із піщаника; *3* — залізна «острога».

бина могили 1,12 м. Ніяких кісток або предметів не виявлено. Очевидно, поховання дитини.

Поховання 30 (рис. 22). Яма з підбоєм. Орієнтація північна. Підбой розташований на захід від вхідної ями. Розміри вхідної ями 1,55×0,83 м, поховальної камери 2,02×0,63 м. Глибина могили 1,1 м, висота сходинки підбою 0,22 м. Поховання порушене. У верхній частині заповнення виявлена кістка великої тварини, нижче — дві вапнякові плити, мабуть, від закладу. Похований лежав на спині з розведеними руками й ногами. Кістяк частково зруйнований: були відсутні більшість хребців, ключиці, гомілкові кістки лівої ноги. Не було також багатьох уламків від горщика й вази, що знаходилися в ногах поховання разом з мискою. У головах могили виявлені пряслице, яєчна шкарлупа й кістки великої тварини. Під правою рукою похованого лежав черепок-плошка.

1. Горщик гончарний кухонний, фрагментований. Висота 16,5 см, діаметр вінець 13 см (рис. 22, *3*).

2. Миска гончарна столова. У стінках просвердлені отвори (сліди ремонту). Висота 9,5 см, діаметр вінець 22,5 см. Не збереглася.

ISBN 966-02-3186-5

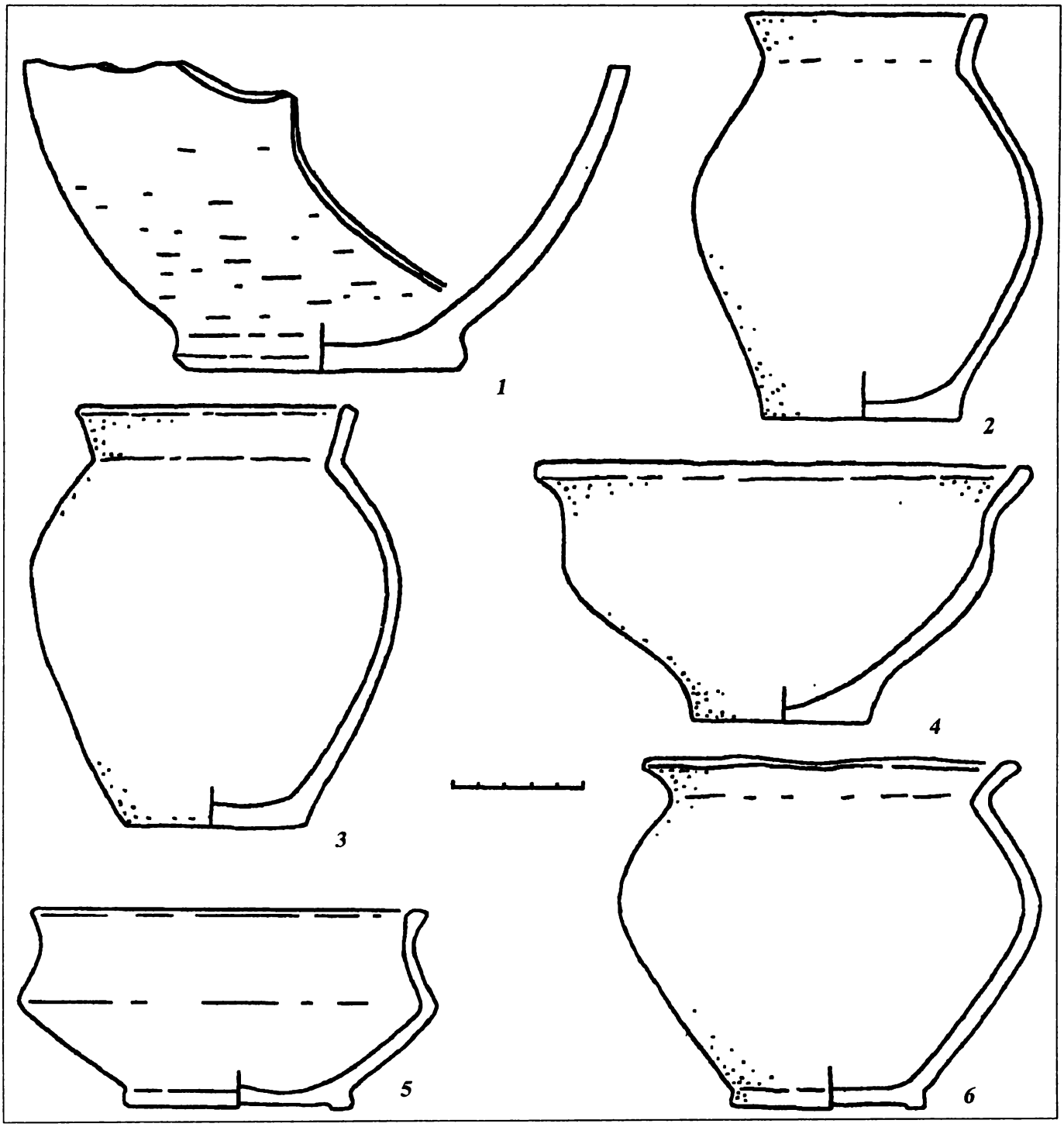

Рис. 20. Поховання 26: *1, 5* — гончарний посуд; *2—4, 6* — ліпний посуд.

3. Ваза гончарна столова, фрагментована. Висота 19 см, діаметр вінець 21,2 см (рис. 22, *4*).

4. Половина нижньої частини ліпного горщика, усередині закопчена — використовувалася як освітлювальна плошка. Діаметр дна 10 см (рис. 22, *5*).

5. Пряслице біконічне сірого кольору, діаметр 4 см (рис. 22, *2*).

Поховання 31 (рис. 23, *1*). Яма із заплічками. Орієнтація північна. Розміри вхідної ями 1,3×0,7 м. Поховальна камера дещо довша: 1,4×0,37 м. Глибина могили 1,25 м, висота заплічок 0,28 м. Поховання зруйноване. Біля південної стінки збереглася одна плита закладу, інші знайдені в заповненні могили разом з кістками скелету. Одна кістка (стегнова) знаходилась на дні, на належному місці. Знайдено підвіску у вигляді пазура із синьо-фіолетового прозорого скла, довжина 25 мм; тип Б 148 (рис. 31, *3*).

ISBN 966-02-3186-5

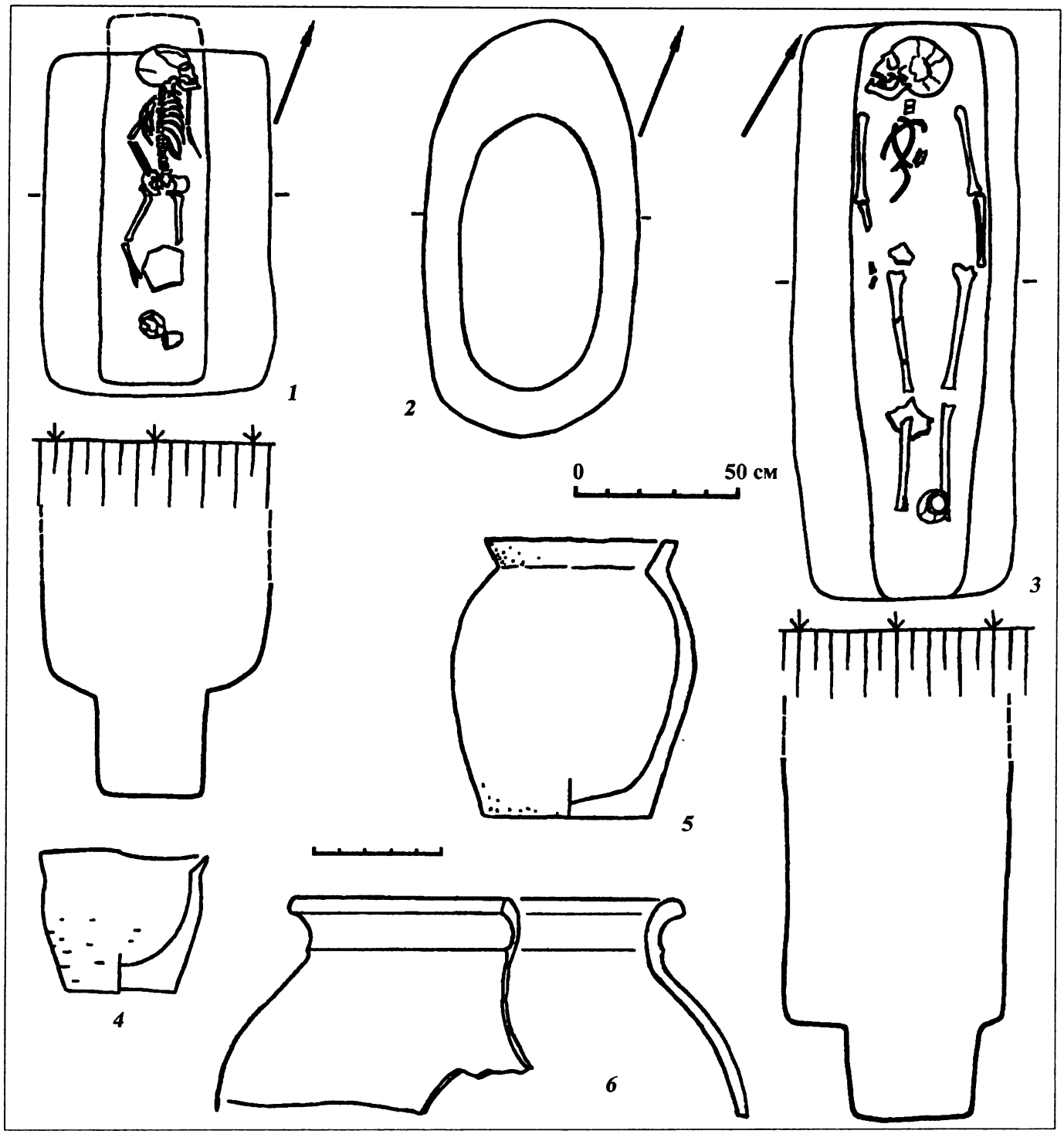

Рис. 21. 1, 4 — поховання 27: *1* — план і розріз; *4* — ліпна посудина; *2* — поховання 28: план; *3, 5, 6* — поховання 29: *3* — план і розріз; *5* — ліпний горщик; *6* — гончарний горщик.

Поховання 32 (рис. 24). Яма із заплічками. Орієнтація північна. Розміри вхідної ями 2,05× 0,95 м, поховальна камера довша: 2,37×0,5 м. Глибина могили 1,65 м, висота заплічок 0,35 м. Поховання зруйноване. У верхній частині темного гумусного заповнення виявлена щелепа коня. Нижче траплялися людські кістки, а також великі уламки горщика (форма відновлена), фрагмент другого гончарного горщика й інші речі. Від кістяка на належному місці збереглися лише кістки ніг. Біля східної стінки могили виявлений гребінь, біля західної стінки — залишки залізного предмета.

1. Горщик гончарний кухонний. Висота 16,6 см, діаметр вінець 11,5 см (рис. 24, *4*).

ISBN 966-02-3186-5

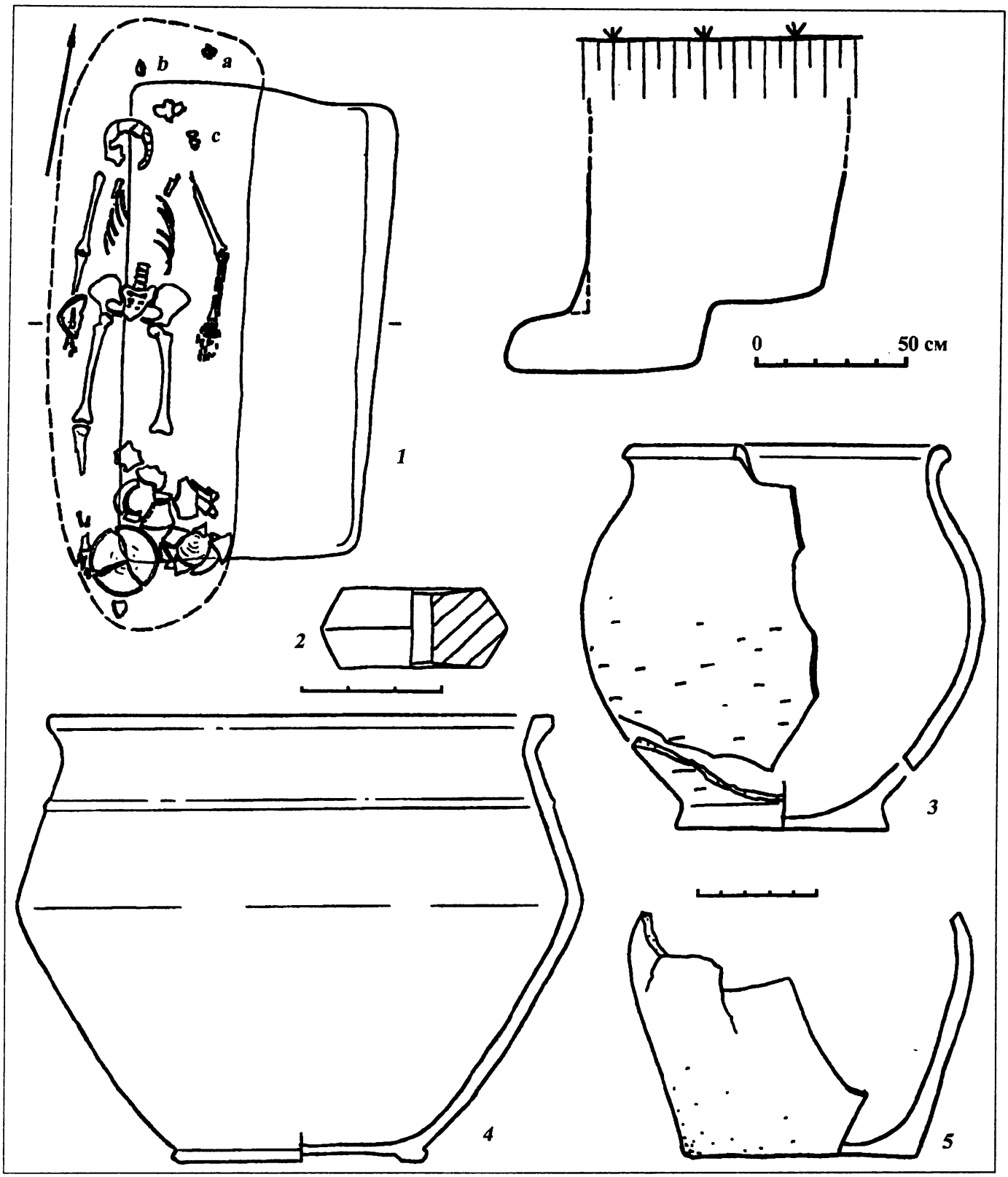

Рис. 22. Поховання 30: *1* — план і розріз (*a* — яєчна шкарлупа, *b* — пряслице, *c* — кістки тварини); *2* — пряслице; *3, 4* — гончарний посуд; *5* — ліпна посудина.

2. Тришаровий гребінь із плічками з оленячого рогу. Розміри 8,2×5,2 см (рис. 24, *3*).

3. Фрагментована пірамідальна підвіска з циркульним орнаментом з оленячого рогу. Ширина 1,2 см (рис. 24, *2*).

4. Фрагмент бронзової «клюковидної» шпильки.

ISBN 966-02-3186-5

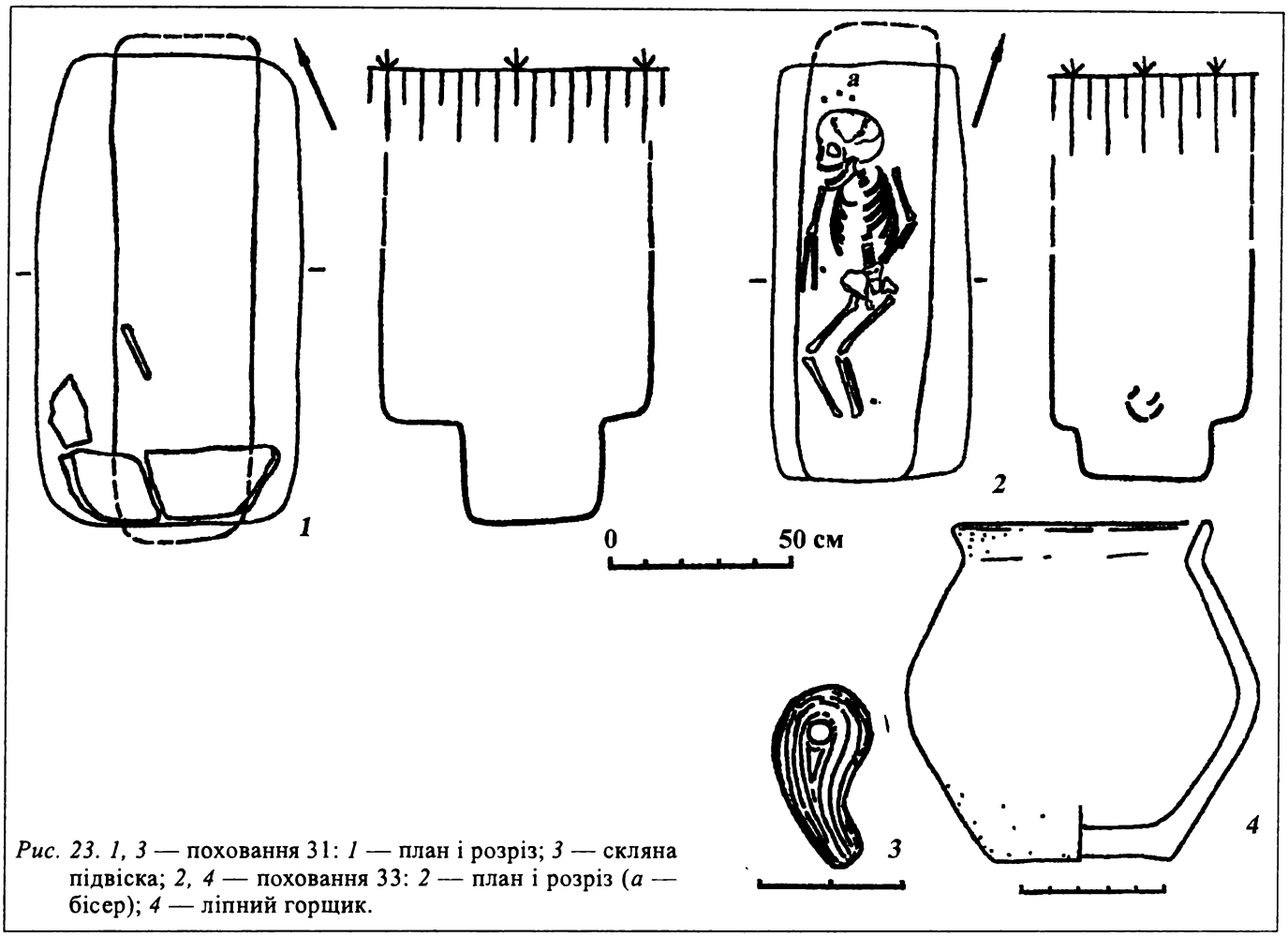

Рис. 23. 1, 3 — поховання 31: *1* — план і розріз; *3* — скляна підвіска; *2, 4* — поховання 33: *2* — план і розріз (*а* — бісер); *4* — ліпний горщик.

5. Фрагменти залізного виробу у вигляді дротяної спіралі або кількох кілець діаметром 10 мм.

6. Намистини: 1) Бронзова подвійна, діаметр 4 мм. 2) Бронзова діжкоподібна, діаметр 11 мм. 3) Бісер скляний синій лінзоподібної форми, діаметр 5 мм — 2 екземпляри. Тип Б 64а.

Поховання 33 (рис. 23, *2*). Яма із заплічками. Орієнтація північна. Розміри вхідної ями 1,17×0,54 м, поховальної камери 1,27×0,36 м. Глибина могили 1,12 м, висота заплічок 0,15 м. У заповненні могили на рівні заплічок, у центрі ями, виявлений роздавлений горщик. Можливо, він стояв на дерев'яному перекритті поховальної камери. Кістяк похованого лежав на правому боці, обернений на спину. Ліва рука зігнута в лікті, кисть лежала на кістках таза. Ноги зігнуті в колінах. На дні могили знайдено бісер: північніше черепа (три намистини), біля лівої руки й біля ніг (по одній).

1. Ліпний горщик. Глина з домішкою шамоту, поверхня закопчена. Висота 12,3 см, діаметр вінець 9 см (рис. 23, *4*).

2. Бісер скляний — 5 екз.

* * *

Серед досліджених на могильнику 33-х поховань-інгумацій 28 поховань зроблені в ямах із заплічками, у їх числі 18 з кам'яними перекриттями-закладами; три поховання — у підбоях (поховання 6, 8, 30) і лише два в простих ямах (поховання 26, 29). Ніяких ознак тілоспалень не виявлено ні на розкопаній ділянці, ні на розораній сусідній території. 13 поховань, усі з заплічками, були орієнтовані головою на захід (із відхиленнями), інші 20 — на північ (15 могил із заплічками і всі підбойні і прості могили). 19 поховань у давнину зруйновані різною мірою, серед них 8 «західних» і 9 «північних», 2 із підбоєм.

Особливості поховального обряду могильника Кам'янка-Анчекрак є типовими для пам'яток причорноморського типу. Якщо для некрополів більшості регіонів черняхівської культури характерне сполучення інгумацій і кремацій (біритуалізм), причому тілопокладення відбувалися звичайно в простих ямах, то в Причорномор'ї відсоток спалень значно нижче, панують ями складних форм [Магомедов, 1987]. Такі могильники, як Ранжеве і Холмське, подібні з Кам'янкою-

ISBN 966-02-3186-5

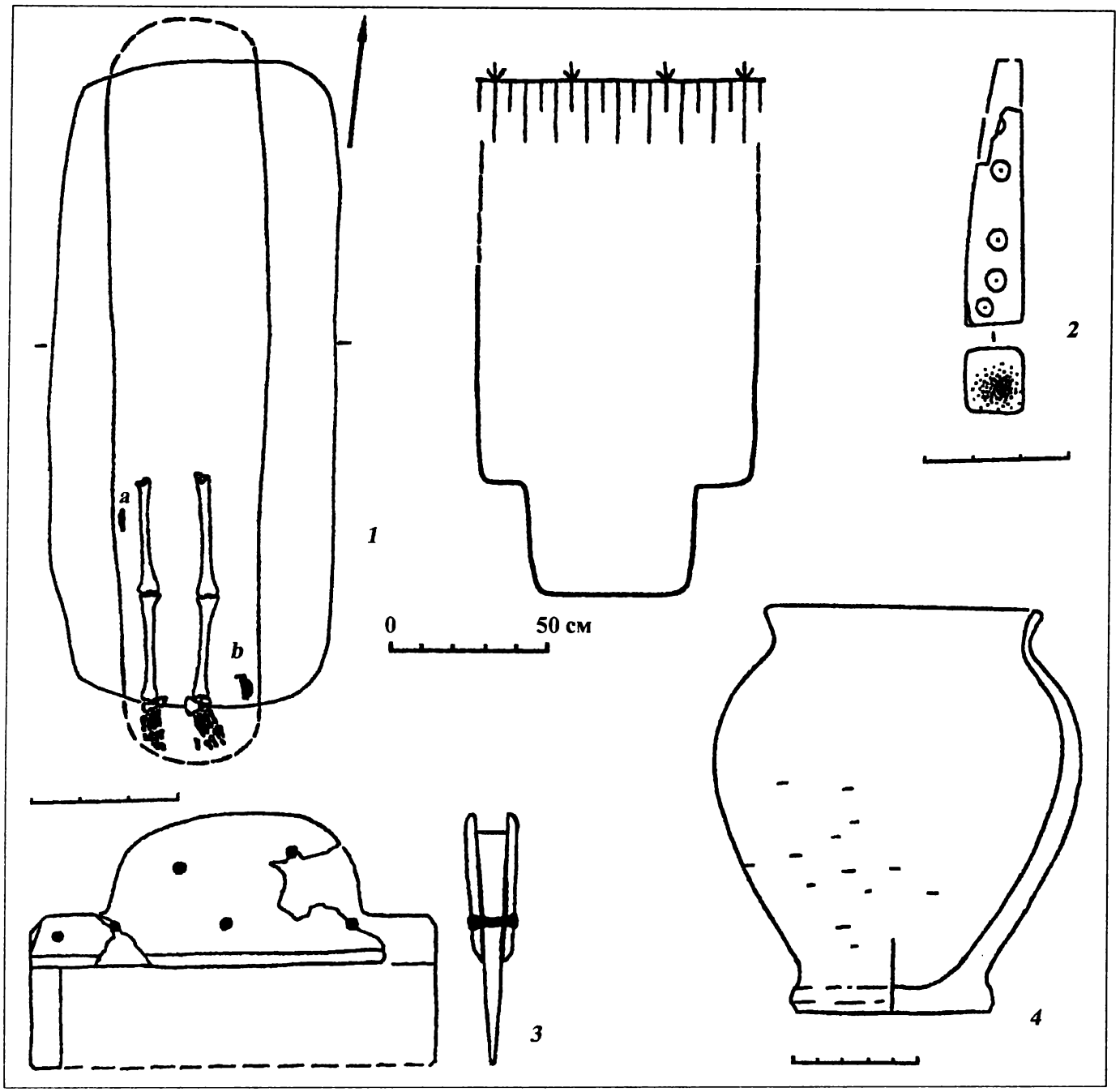

Рис. 24. Поховання 32: *1* — план і розріз (*a* — залізний предмет, *b* — гребінь); *2, 3* — пірамідальна підвіска і гребінь з оленячого рогу; *4* — гончарний горщик.

Анчекрак не тільки відсутністю кремацій, але і співвідношенням типів могильних споруд. На всіх трьох некрополях ями із заплічками значно переважають над простими і підбойними могилами (50 і 66%), хоча показник західної орієнтації значно вищий (70 і 68%) [Сымонович, 1983; Гудкова, Фокеев, 1984].

Появу могил із заплічками в черняхівському обряді, як і західну орієнтацію покійних ми пов'язуємо з традиціями елінізованого населення Причорномор'я, яке прийнято називати пізніми скіфами[4] [Магомедов, 2001а, с. 35—43]. Подібна конструкція відома й у кочових сарматів, але їхні могили відрізняються за рядом ознак: приступки-заплічка звичайно набагато вищі, перекриття дуже рідко бувають кам'яними, характерна північна орієнтація таких могил (для черняхівських — західна). Стінки поховання 10

[4] І. С. Піоро черняхівські могили з заплічками, перекриті каменем, зараховує до типу плитових і пов'язує з переселенцями з гірського Кавказу, що «осарматилися» [Пиоро, 2003, с. 159-161].

ISBN 966-02-3186-5

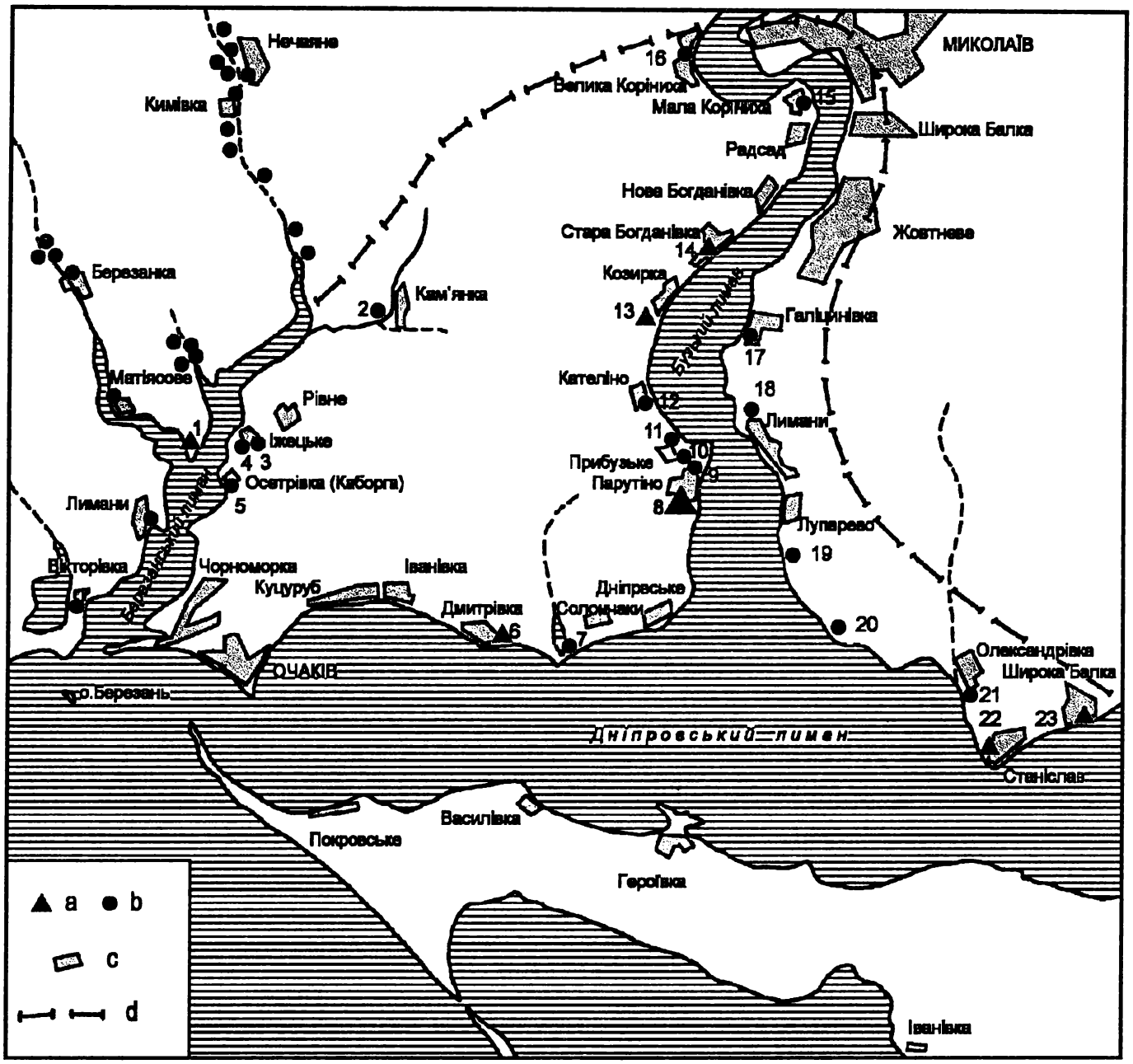

Рис. 25. Пам'ятки черняхівської культури у Нижньому Побужжі (*a* — укріплені городища, *b* — сільські поселення, *c* — сучасні населені пункти, *d* — границя Ольвійської держави до середини III ст.). *1* — Мис; *2* — Кам'янка-Анчекрак; *3, 4* — Іжецьке 2, 3; *5* — Каборга 4; *6* — Петухівка 2; *7* — Аджигольська Коса 2; *8* — Ольвія; *9, 10* — Волошська Коса 11, 9; *11* — Чортовате 1; *12* — Кателіно 2; *13* — Козирка 1; *14* — Стара Богданівка 1; *15* — Мала Коріниха 1; *16* — Велика Коріниха 3; *17* — Галіцинівка; *18* — Лісгосп 1; *19* — Хаблів Хутір; *20* — Скелька 2; *21* — Олександрівка 1; *22* — Станіслав 1; *23* — Золотий Мис.

були облицьовані обтесаними кам'яними плитами, у чому проявилася місцева антична традиція. Дерев'яне облицювання земляного заглиблення збереглося в Ранжевому, поховання 12 [Сымонович, 1979, рис. 27: I]. Підбойні поховання характерні для різних груп причорноморського населення, зокрема, для сармато-алан.

Північна орієнтація похованих переважає в черняхівському обряді. Західна орієнтація часто зустрічається в Причорномор'ї (39%), рідше — у Молдові, Центральній і Східній Україні (13—26%), рідко — на Дніпровських Порогах, у Західній Україні й у Румунії (2—6%). В Кам'янці-Анчекрак «західні» могили в порівнянні з «північними» бідніші на інвентар і в середньому глибші (1,85 м, «північні» із заплічками — 1,47 м). Це є правилом і для інших могильників [Сымонович, Кравченко, 1983, с. 16].

У похованнях 2, 3, 10, 18 і 26 дно під верхньою частиною кістяка було вкрите шаром зеленої гли-

ISBN 966-02-3186-5

ни. Така деталь обряду відома у черняхівських похованнях переважно в Причорномор'ї (Коблево, Вікторівка, Ранжеве), а також у Лісостеповій зоні (Журавка, Курники). Підмазка дна звичайно зустрічається в могилах із західною орієнтацією кістяка і з заплічками, з іншими конструкціями — рідко. Така ж деталь обряду в більш ранній час відома на Нижньому Дніпрі в пізньоскіфських могильниках Золота Балка, Червоний Маяк, Миколаївка й у некрополі Неаполя Скіфського [Гей, 1987, с. 57—61; Сымонович, 1983, с. 64], а також на елліністичному некрополі в с. Рибаковка на Березанському лимані [Сымонович, Яровой, 1971]. Поширення цього звичаю в черняхівській культурі явно пов'язане з традиціями пізніх скіфів.

Більшість досліджених поховань було в давнину зруйновано. Зазвичай це пояснюють ритуальними діями, підтвердженням чого може бути наявність в перекопах деяких поховань культурних залишків, можливо, слідів поминальної трапези (тризни). Так, у похованні 28 ґрунт до самого дна був насичений перепаленою керамікою і кальцинованими кістками тварини і птаха. Частіше у верхніх шарах перекопаного заповнення трапляються тільки перепалені черепки з каменями (поховання 1, 2, 3, 4) або кістки тварин (поховання 18, 30, 32). Існують також припущення про порушення поховань з метою пограбування або здійснення магічних ритуалів для нейтралізації шкідливого впливу «нечистих» покійників. Окремий погляд висловив В. М. Войнаровський, виходячи з того, що черняхівські інгумації належали готам та сарматам, в тому числі християнам (могили із західною орієнтацією). На його думку, «акція масової руйнації ворожих могил» була організовано проведена слов'янами на всій території культури під час антсько-готських війн або після відходу «окупантів-поневолювачів» із Східної Європи; мета акції — помста і убезпечення себе від впливу мертвих чужинців, гнобителів, іновірців [Войнаровський, 1998]. Подібна «політична» мотивація явища може бути прийнята лише в окремих випадках, наприклад, для місцевостей, де зафіксовані слов'янські поселення постчерняхівської доби. Якщо ж більшість руйнацій зроблена саме в цю добу, можемо запропонувати ще один варіант на користь «грабіжницької» версії. Внаслідок порушення торгівельних шляхів значно зросла вартість кольорових металів. І пошук «металобрухту» на покинутих кладовищах на якийсь час став економічно виправданим (а тепер ще й безпечним) зайняттям для необтяжених забобонами заробітчан різного походження. Взагалі ж вважаємо, що проблема порушених поховань не має однозначеного вирішення.

У Кам'янці-Анчекрак, як і на інших черняхівських могильниках, деякі предмети інвентарю виготовлені спеціально для поховання, оскільки для використання в побуті вони були явно непридатні. Це слабо обпалена кераміка: гончарний горщик із поховання 8 і деякі ліпні посудини, а також два прясельця з поховання 14 — погано обпалені і, крім того, із несиметричними отворами.

У багатьох могилах присутні світильники. У похованні 22 це була римська масляна лампа, в інших плошками служили черепки — днища або стінки горщиків (поховання 6, 8, 15, 25, 26, 27, 28, 30). Очевидно, у могили їх ставили не запаленими: у двох випадках (поховання 8 і 15) вони стояли догори дном, у похованні 30 поверху світильника лежала рука покійного. Плошки трапляються і на інших черняхівських могильниках, у Коблево знайдене ліпне наслідування античній лампі [Сымонович, 1979, с. 92, рис. 4, *б*]. Традиція вміщувати в могили світильники набула в римський час у Північному Причорномор'ї масового поширення [Зубарь, Сорочан, 1984]; відома вона й в елінізованого пізньоскіфського населення Нижнього Дніпра [Вязьмитина, 1972, с. 126—127].

Більшість поховального інвентарю складав посуд, в основному сіроглиняна гончарна кераміка черняхівського типу. Кухонні горщики, столові миски і вази досить стандартні і відносяться до масових типів.

Унікальну форму має глечик із поховання 25. Він належить до типу 13 за нашою класифікацією [Магомедов, 1973; 2001а, с. 51—53] і входить у серію глечиків із сфероїдальним корпусом, цілком покритим косими канелюрами (варіант 13а, «ольвійська» різновид). Більшість знахідок зосереджена поблизу Кам'янки-Анчекрак, на вузькій території між Бугським і Тілігульським лиманами: Каборга, Лугове (фрагмент), Ольвія (2 екз.)[5], єдиний цілий екземпляр трапився вище по Бугу, у Даниловій Балці[6]. Наша посудина відрізняється від названих в основному

[5] Магомедов, 1979, табл. I, *29*; Магомедов, Гудим-Левкович, 2003, с. 37; Гудкова, Крапивина, 1990, табл. VII, *18, 19*.

[6] Сымонович, 1964в, с. 322—323, рис. 23, *10*. У виданні «Славяне и их соседи... 1993» (табл. LXI, *3*) місцем знахідки помилково названий Черняхів.

ISBN 966-02-3186-5

за типом денця, незвичайним для черняхівської кераміки. Можливо, такому ж глеку належало широке дно на ніжці, знайдене на поселенні Коблево на Тілігульському лимані [Сымонович, 1965, с. 6, рис. 117, *8*]. Виникнення з другої половини IV ст. різних типів канельованих глеків пов'язане з поширенням у черняхівському суспільстві моди на імітації металевих посудин східно-римського (візантійського) виробництва [Кропоткин, 1973, Магомедов, 1999]. На черняхівській території один із розкішних взірців, на які орієнтувалися місцеві гончарі, знайдений у складі Петроасського скарбу серед речей, що належали представникам готської знаті королівського рангу [Odobesco, 1896, fig.1—4; Rusu, 1986]. Цей золотий глечик має веретеноподібний тулуб із косими канелюрами і дно на ніжці. Посудина була виготовлена місцевим майстром як наслідування візантійським оригіналам [Mundell Mango, 1995, p. 80, pl. 4c, d]. У дунайських провінціях відомі скляні посудини подібної форми, що датуються другою половиною IV ст. [Ružič, 1994, s.18, tabl IX, *2* (тип II/4)] або першою третиною V ст. [Tejral, 1997, s. 325].

Значна частина посуду з могил виготовлена вручну. Форми горщиків відповідають типології, розробленій нами для черняхівських пам'яток Причорноморського регіону [Магомедов, 1987, с. 47—48; 2001а, с. 46]. Тип I за своїми пропорціями є наслідуванням масової гончарної продукції (рис. 4, *3*; 11, *3*; 12, *7*; 13, *5*; 20, *6*). В окремих екземплярів таких горщиків є навіть характерний для гончарного посуду кільцевий або плитчастий піддон (рис. 20, *6*, також фрагментарна посудина з поховання 27). Тип II має чітко виділене лійчасте горло і витягнуті пропорції (рис. 4, *4*; 13, *3*; 20, *2, 3*; 21, *5*). Тип III має подібне горло, але відрізняється низьким сферичним корпусом із широким дном (рис. 7, *4*; 11, *2*; 16, *2*; 18, *3*). Горщики типів II і III найбільш близькі до посуду пізніх скіфів і сармат. Миски різноманітні за формою, деякі (рис. 20, *4*) імітують гончарні зразки (рис. 4, *6*).

Як і на всіх черняхівських пам'ятниках Півдня, у Кам'янці-Анчекрак досить багато імпортної кераміки. У похованнях 14 і 15 були присутні амфори «інкерманського» типу (тип F) (рис. 12, *6*; 13, *4*). Такі амфори вироблялися, швидше за все, у Сінопі на чорноморському узбережжі Малої Азії і розходилися по всій території черняхівської культури. Їхні уламки зустрічаються практично на кожному поселенні [Кропоткин, Кропоткин, 1988]. У Північному Причорномор'ї цілі екземпляри знайдені на могильниках Вікторівка, Чубівка, Нагорне 2 [Сымонович, 1967, рис. 5; Гребенников, Гребенников, Магомедов, 1982, рис. 4, *1—3*; Гудкова, Росохацкий, Фокеев, 1997]. В останні роки з'явилися розробки по цих посудинах, які дещо уточнили їх датування. Наші «інкерманські» амфори належать до типу 2 по А. В. Сазанову або до варіанта 2 по В. В. Кропотову і згідно з цими авторами, датуються другою половиною IV століття [Сазанов, 1993, с. 20; Кропотов, 1998].

Маленька одноручна амфора з рифленим корпусом із поховання 8 відрізняється тонкими стінками, поверхня гладка, бурого кольору, у глині багато домішок слюди (рис. 7, *1*). Фрагменти таких посудин знайдені на поселенні при цьому ж могильнику і на поселенні Лугове [Магомедов, 1991, рис. 19, *4*; Магомедов, Гудим-Левкович, 2003], цілий екземпляр походить із черняхівського могильника Барча в районі м. Галац у Румунії [Tau, Nicu, 1986, fig. 4, *4*]. За знахідками в Афінах ці амфори відносять до типу M.275-276 і датують кінцем IV ст. [Robinson, 1959, p. 110, pl. 29]. У Румунії (некрополь міста Томи) їх датують кінцем IV — початком V ст. [Bucovală, Paşca, 1989, p. 146, pl. 9d, 12e]. За складом глини, оформленню ручок і інших деталей такі посудини дуже близькі до дворучних амфор типу Зеест 95, центр виробництва яких знаходився, як вважають, у західній частині Малої Азії у районі ріки Меандр [Сазанов, 1992, с. 106]. Посудина з поховання 5 повторює форму описаної вище одноручної амфори, але вона зроблена з низькоякісної глини цегельного кольору і є, очевидно, північнопричорноморським наслідуванням привізного виробу (рис. 4, *7*).

Незвичайною знахідкою для черняхівських могильників є так званий рубчастий світильник із поховання 22 (рис. 16, *4*). Він має численні аналогії у Херсонесі, Ольвії, на Боспорі. Вважається, що їх виготовляли в майстерних міст Північного Причорномор'я і Малої Азії з початку II до початку V ст.; не виключається їхнє виробництво й в Ольвії [Крапивина, 1993, с. 122]. Античні керамічні лампи відомі на деяких черняхівських поселеннях, причому на тих, де відзначені сліди перебування вихідців з Римської імперії — Комарів, Собарь, Петроаса [Смішко, 1964, с. 74; Рикман, 1975, рис. 29, *19*; Diaconu e.a. 1977, fig. 15, *8*]. У с. Сушківка Черкаської області знайдений сироглиняний гончарний екземпляр місцевого виготовлення [Магомедов, 2001а, рис. 80, *12*]. Ліпні наслідування античним взірцям походять з

Коблево й Гурбинців [Сымонович, 1979, рис. 4, *6*; 1983а, рис. 10, *1*]. Подібний виріб знайдений і на вельбарському поселенні Боратин на Волині [Козак, 1992, с. 96].

З деталей одягу похованих, як звичайно, знайдені фібули і поясні пряжки. Фібули були присутні в чотирьох похованнях. У похованнях 4 і 9 і збереглися тільки уламки. Швидше за все, подвійна пружина з поховання 9 належала до щиткової фібули другої половини IV ст. З поховання 6 походить прогнута підв'язна фібула із шириною спинки 5,2 мм (рис. 5, *5*). На думку Є. Л. Гороховського, такі застібки найбільш характерні для першої половини — середини IV ст., але використовували їх і в другій половині IV ст. [1985, с. 32; 1988а]. Подібна фібула була і в похованні 15.

Пряжки знайдено в похованні 6 (бронзова) і 8 (залізна) (рис. 5, *4*; 6, *2*). Першу можна віднести до типу Д по Є. Л. Гороховському, що виник у фазі 5; друга пряжка (деталі на ній збереглися погано через корозію) близька до типу В (фази 3—5) [Гороховский, 1988, с. 42—45][7], при цьому, її масивна рамка товщиною 15 мм характерна для виробів гуннського часу.

Найбільш поширеними прикрасами були буси, знайдені в шести могилах. З них не порушене лише поховання 33, де невеликою кількістю бісеру було обшито одяг дитини. Частіше використовували шийні намиста, нерідко з намистин різного походження. У похованні 9 збереглося 28 кубооктаедричних бусин типу Б 140. Незважаючи на зовнішню подібність, технологічно вони належать до чотирьох різних варіантів (литі й тягнуті з трубки, із пресованими й шліфованими гранями) і виготовлені в різних майстернях Сирії або Константинополя[8]. На черняхівських пам'ятках такі намистини з'являються в другій третині IV ст. [Бобровская, 2000]. У похованні 4 знайдений бісер і кілька великих намистин, у тому числі «очкова» типу Б1а другої третини IV ст. [Бобровская, 2000].

У похованні 14 знайдено бронзову підвіску-кільце із зав'язаними кінцями (рис. 12, *3*). Мабуть, такі прикраси вплітались в зачіску. Подібні вироби, іноді також із золота або срібла, відомі на черняхівських пам'ятниках, а також у культурах Центральної Європи [Магомедов, 2001а, с. 71—72]. Більш просте кільце з бронзового дроту походить із поховання 9.

Досить поширені були підвіски-амулети. У похованнях 4 і 32 знайдені ушкоджені пірамідальні (призматичні) підвіски з оленячого рогу (рис. 3, *3*; 24, *2*). Вони були поширені в областях Центральної, Північної і Східної Європи, заселених у римський і ранньосередньовічний час германськими племенами. Такі підвіски з'явилися під впливом римських амулетів у вигляді палиці Геракла, однак у германському середовищі ці амулети-обереги були пов'язані з місцевим богом грому Донаром-Тором, у міфологічній фігурі якого спостерігаються певні паралелі з греко-римським Геркулесом [Werner, 1966]. З'являються призматичні підвіски в IV ст. і побутують в Європі до VII ст. На території черняхівської культури їхнє виробництво зафіксоване на поселенні першої половини IV ст. Велика Снітинка [Магомедов, 1992].

Скляний амулет у формі пазура знайдений у похованні 31 (рис. 23, *3*). Аналогічні речі походять із черняхівських комплексів, датованих не раніше другої половини IV ст.: Черняхів, Вільшанка, Велика Бугаївка[9], Чернелів-Руський, Нагорне, Михелешень, Лецкань [Бобровская, 2000, тип 148; Магомедов, 2001а, с. 73]. В інших варварських народів Європи такі знахідки нам не відомі, але в III—IV ст. ст. подібні амулети трапляються в Ірані [Schulze-Dorlamm, 1986, s. 353]. До черняхівських племен такі речі потрапляли, як і більшість скляних виробів, із Східного Середземномор'я.

Деяких померлих супроводжували речі побутового призначення. Ножі та гребені було прийнято носити при собі; вони доповнювали костюм. У підлітка з поховання 8 на поясі висів невеликий ніж (рис. 6, *3*). З поховання 32 походить гребінь типу III за типологічною схемою С. Томас — Г. Ф. Нікітиної (рис. 24, *3*) [Thomas, 1960; Нікітіна, 1969]. У Європі найбільша концентрація знахідок гребенів типу III припадає на черняхівську територію, де ця форма і з'явилася близько середини IV ст. [Thomas, 1960, s. 114; Kazanski, Lapart, 1985, fig. 1; Гороховский, 1988, с. 44].

Звичайною знахідкою для жіночих поховань є деталі веретен — прясельця (поховання 14 — 2 екз., поховання 15, 30) (рис. 14, *4, 5*; 15, *2*; 22, *2*) і так звані «клюковидні шпильки» (поховання 32). Двозуба «виделка» із поховання 26, можливо, служила рибальською острогою (рис. 19, *3*). Кухонні виделки цієї доби мають зовсім іншу форму [Маго-

[7] Ми користуємось хронологічною схемою розвитку черняхівської культури, розробленою Є. Л. Гороховським [1988]: фаза 3 (близько 330—380 рр.), фаза 4 (близько 350—400 рр.), фаза 5 (близько 375—430 рр.).

[8] Визначення к.і.н. Ю. А. Лихтер.

[9] Дивись статтю О. В. Петраускаса в цьому ж збірнику.

ISBN 966-02-3186-5

медов, 2001а, с. 86]. У цьому ж похованні знайдений точильний брусок (рис. 19, *2*), а також кремінь із слідами спрацьованості і, поруч, залишки невеликого залізного предмета, можливо, кресала. У похованні 25 знайдені дві залізні скріпи зі слідами дерева (рис. 18, *2*); вважається, що вони скріплювали дерев'яні деталі скриньок [Коковский, 1997].

Датування всіх поховальних комплексів укладається у відрізок часу другої половини IV — першої третини V ст. До другої половини IV ст. можна віднести поховання 9 (подвійна пружина від щиткової фібули), поховання 14 і 15 (амфори типу F, варіант 2), поховання 31 (скляний амулет у вигляді пазура), 32 (гребінь III типу). До останньої чверті IV ст. — поховання 6 за поєднанням бронзової пряжки гуннського часу і фібули IV ст. Гуннським часом у межах 375—430 рр. можна датувати поховання 5 і 8 (одноручні амфори типу М.275-276 і залізна пряжка з масивною рамкою), поховання 25 (глечик варіанту 13а). Так само, як могильник, ми датували досліджену південну ділянку поселення Кам'янка-Анчекрак, де найпізнішими речами виступають амфори типу Е, II-го варіанту (виникають на початку V ст.) [Магомедов, 1991, с. 19; Сазанов, 1993, с. 20].

Могильник Кам'янка-Анчекрак розкопаний поки що не повністю і наші висновки про нього мають попередній характер. Проте, дослідивши 33 поховання, можна стверджувати, що йому притаманні характерні риси пам'яток причорноморського типу, які складають Причорноморську локальну групу черняхівської культури [Магомедов, 1987; 2001а]. Пам'ятки цієї групи розташовані здебільшого уздовж Дунайсько-Дніпровського відрізка чорноморського узбережжя і тільки на північному сході фланзі піднімаються до середньої течії Інгульця, де досліджується кущ поселень біля с. Ганнівка [Чурилова, 1999; Сардак, 2002]. Найбільш щільно був заселений західний регіон [Магомедов, 1987, рис. 1; Гудкова, 1999, рис. 32, 33].

У даному випадку нас цікавить східний регіон, що в античний час входив у межі Ольвійської держави. Крім Кам'янки-Анчекрак, тут відома ціла низка черняхівських поселень і могильників. Черняхівські матеріали виявлені також на деяких античних пам'ятках [Крыжицкий, Буйских, Отрешко, 1990, с. 77—97]. Додаткове вивчення пізньоантичних колекцій показало, що такі матеріали містять верхні шари міста Ольвії й більшості укріплених городищ його оточення — Козирка, Петухівка, Станіслав, Золотий Мис та інші (рис. 25) [Магомедов — у друці]. Ці античні поселення були покинуті під час Скіфських (Готських) воєн у середині III ст., а їх відродження пов'язане з новим варварським (черняхівським) населенням. Це нове населення широко користувалося античним імпортом, його громади приймали людей греко-римського походження, але його культура відрізняється від античної.

Таким чином, вказані античні пам'ятки є також і пам'ятками черняхівської культури. Хронологічне визначення відповідних культурних шарів цих городищ потребує уточнень, але ясно, що переважна більшість черняхівських старожитностей регіону датується не раніше другої половини IV ст., скоріше гуннським часом (остання чверть IV — перша третина V ст.). Це може бути пов'язане з розпадом готської «держави Германаріха» у результаті вторгнення гуннів і виникненням на Півдні королівства Гезімунда. Неспокійна політична обстановка, близьке сусідство войовничих кочівників викликали необхідність відновлення старих, побудованих римлянами, фортець Ольвійської держави й будівництва нових. Останні зайняли стратегічно важливі пункти древніх комунікацій вище по Бугу (Городок) і на нижньому Інгульці (Олександрівка) [Магомедов, 1987а; 2001а, с. 20]. Під прикриттям надійних укріплень могли успішно розвиватися такі поселення, як Кам'янка-Анчекрак.

Після зникнення черняхівської культури ознаки населення причорноморської групи з'являються на території сучасної Угорщини. На некрополі Тисадоб у середній течії Тиси виділена невелика група поховань гуннського часу з окремими речами черняхівського походження. Як і в Кам'янці-Анчекрак, ями з заплічками тут сполучаються із західною орієнтацією могил, зафіксовані випадки підмазки дна зеленою глиною [Istvánovits, 1991, p. 35—36, 54; 1993]. Таке співпадання ознак не може бути випадковим і знаходить своє історичне обґрун-тування. Коли вождь гуннів Аттіла переніс свою ставку в 433 р. із Причорномор'я на Середній Дунай, разом з гуннами сюди ж переселяються їхні східноєвропейські союзники — остготи разом із підлеглими їм «пізніми скіфами». Вони брали участь у походах Аттіли в Західну Європу, але їх тиловою базою залишалося Потисся до 455 року, коли цю область захоплюють гепіди, а остготи з дозволу імператора Маркіана займають Паннонію на правобережжі Дунаю [Магомедов, 2001, с. 73].

ISBN 966-02-3186-5

ЛІТЕРАТУРА

Бобровская О. В. Бусы и подвески в уборе населения черняховской культуры: Дисс. ... канд. ист. наук.— Киев, 2000 // НА ИА НАНУ.— Фонд 12.— № 806.

Войнаровський В. Про час і мотиви руйнації інгумаційних поховань черняхівської культури // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Том CCXXXV. Праці Археологічної комісії.— Львів, 1998.— С. 318—342.

Вязьмитина М. И. Золотобалковский могильник.— К., 1972.

Гей О. А. Погребальный обряд поздних скифов на нижнем Днепре // СА.— 1987.— № 3.— С. 53—67.

Гороховский Е. Л. Древности первой половины — середины I тыс. н. э. // Памятники материальной культуры древней и средневековой Полтавщины. Каталог выставки.— Полтава 1985.— С. 31—37.

Гороховский Е. Л. Хронология черняховских могильников Лесостепной Украины // Труды V Международного конгресса археологов-славистов.— Т. 4.— Киев, 1988.— С. 34—46.

Гороховский Е. Л. Хронология ювелирных изделий первой половины I тыс. н. э. Лесостепного Поднепровья и Южного Побужья: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— Киев, 1988а.

Гудкова А. В. I—IV вв. в Северо-Западном Причерноморье (Культура оседлого населения) // Stratum plus.— 1999.— № 4.— С. 235—404.

Гудкова А. В., Крапивина В. В. Сероглиняная керамика Тиры, Ольвии и памятников черняховской культуры.— Киев 1990.

Гудкова А. В. Росохацкий А. А. Фокеев М. М. Работы на могильнике черняховской культуры Нагорное II в 1993 г. // АДУ 1993 р.— К., 1997.— С. 42—43.

Гудкова А. В., Фокеев М. М. Земледельцы и кочевники в низовьях Дуная I—IV вв. н. э.— К., 1984.

Зубарь В. М., Сорочан С. Б. Светильники в погребальном обряде античных городов Северного Причерноморья // Античная культура Северного Причерноморья.— К., 1984.— С. 147—156.

Крапивина В. В. Ольвия. Материальная культура I—IV вв. н. э.— К., 1993.

Кропоткин А. В., Кропоткин В. В. Северная граница распространения амфор римского времени в Восточной Европе // Могильники черняховской культуры.— М., 1988.— С. 168—184.

Кропоткин В. В. О датировке кувшина из Чистиловского могильника (Тернопольская обл.) // СА.— 1973.— № 3.— С. 240—243.

Кропотов В. В. Світлоглиняні вузькогорлі амфори «інкерманського» типу // Археологія.— 1998.— № 4.— С. 128—134.

Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Отрешко В. М. Античные поселения Нижнего Побужья (археологичесая карта).— К., 1990.

Магомедов Б. В. До вивчення черняхівського гончарного посуду // Археологія.— 1973.— Вип. 12.— С. 80—87.

Магомедов Б. В. Каборга IV (раскопки 1973—1974 гг.) // Могильники черняховской культуры.— М., 1979.— С. 24—62.

Магомедов Б. В. Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья.— К., 1987.

Магомедов Б. В. Черняховское городище у с. Александровка // Днестро-Дунайское междуречье в I — начале II тыс. н. э.— К., 1987а.— С. 26—41.

Магомедов Б. В. Каменка-Анчекрак. Поселение черняховской культуры.— К., 1991.

Магомедов Б. В. Велика Снітинка 2 — поселення гребінників III—IV ст. н. е. // Стародавнє виробництво на території України.— К., 1992.— С. 94—116.

Магомедов Б. В. К истории финального этапа черняховской культуры // Сто лет черняховской культуре.— К., 1999.— С. 36—44.

Магомедов Б. В. Гепіди. Історичні відомості та археологічні реалії // Археологія.— 2001.— № 2.— С. 70—76.

Магомедов Б. В. Черняховская культура. Проблема этноса.— Lublin, 2001а.

Магомедов Б. В. Взаимоотношения Ольвии и варваров в позднеантичный период. Очередные задачи исследований (в печати).

Магомедов Б. В., Гудим-Левкович А. Н. Поселение IV—V вв. у с. Луговое в Николаевской обл. // Дослідження з археології, історії, етнографії: пам'яті Н. М. Кравченко.— К., 2003.— С. 32—44.

Никитина Г. Ф. Гребни черняховской культуры // СА.— 1969.— № 1.— С. 147—159.

Пиоро И. С. К вопросу об этнической атрибуции плитовых погребений в позднеантичных некрополях Херсонесской округи // Vita Antiqua.— 2003.— № 5—6.— С. 153—163.

Рикман Э. А. Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры.— М., 1975.

Сардак Т. В. Дослідження поселення черняхівської культури біля с. Ганнівка на Дніпропетровщині // АВУ 2000—2001 рр.— К., 2002.— С. 240—242.

Сазанов А. В. Тонкостенные красноглиняные амфоры типа 95 по И. Б. Зеест: типологи и хронология // Петербургский археологический вестник.— 1992.— Вып. 2.— С. 100—112.

 ISBN 966-02-3186-5

Сазанов А. В. Поздние типы узкогорлых светлоглиняных амфор // МАИЭТ.— 1993.— Вып. 3.— С. 16—21.

Смішко М. Ю. Поселення III—IV ст. н. е. з слідами скляного виробництва біля с. Комарів Чернівецької області // МДАПВ.— 1964.— Вып. 5.— С. 67—80.

Сымонович Э. А. Отчет о работах Тилигуло-Днепровского отряда в 1965 году // НА ИА НАНУ.— № 1965/63.

Сымонович Э. А. Итоги исследований черняховских памятников в Северном Причерноморье // МИА.— 1967.— № 139.— С. 205—237.

Сымонович Э. А. Коблевский и Ранжевский могильники около г. Одессы // Могильники черняховской культуры.— М., 1979.— С. 63—111.

Сымонович Э. А. Население столицы позднескифского царства (по материалам Восточного могильника Неаполя скифского).— К., 1983.

Симонович Е. О. Черняхівська кераміка Подніпров'я // Археологія.— 1983а.— Вип. 43.— С. 26—43.

Сымонович Э. А., Кравченко Н. М. Погребальные обряды племен черняховской культуры // САИ.— Вып. Д1-22.— 1983.

Сымонович Э. А., Яровой А. З. Могильник в с. Рыбаковка против о. Березани // СА.— 1971.— № 1.— С. 229—232.

Чурилова Л. Н. Раскопки поселения у с. Анновка Широковского р-на Днепропетровской обл. // АВУ 1998—1999 рр.— К., 1999.— С. 161.

Bucovală M., Paşca C. Descoperiri recente în necropolele de epocă romană şi romano-bizantină la Tomis // Pontica.— 1988—1989.— Vol. XXI—XXII.— P. 123—161.

Diaconu Gh., Tzoni M., Constantinescu M., Drambocianu V. L'ensemble archeologique de Pietroasele // Dacia.— 1977.— 21.— P. 199—220.

Istvánovits E. Adatok a Felsö-Tisza-vidék 4—5. századi történetéhez a tiszadobi temetö alapján // Móra Ferenc Museum Evkönyve. 1984/85.— 2. Szeged.— 1991.— P. 29—54.

Istvánovits E. Das Gräberfeld aus dem 4.—5. Jahrhundert von Tiszadob-Sziget // Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae.— 1993.— 45.— S. 91—146.

Kazanski M., Lapart J. Quelques documents du Ve siecle ap. J.-C. attribuales aux Wisigoths decouverts en Aquitaine // Aquitania.— 1995.— XIII.— P. 193—202.

Kokowski A. Schlossbeschläge und Schlüssel im Barbaricum in der römischen Kaiserzeit und der frühen Völkerwanderungszeit.— Lublin, 1997.

Robinson H. Pottery of the Roman Period // The Athenian Agora. T. 5.— New Jersey, 1959.

Ružič M. A. Rimsko staklo u Srbiji.— Beograd, 1994.

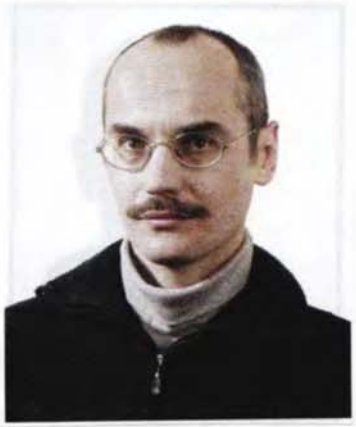
Schulze-Dörlamm M. Gotische Amulette des 4. und 5. Jahrhunderts n. Chr. // Archeologisches Korrespondenzblatt.— 1986.— 16.— S. 347—355.

Tau S., Nicu M. Sapaturile arheologice din necropola birituala din secolul al IV-lea e. n. de la Barcea, jud. Galati // MCA. A 16-a sesiune anuala de rapoarte, Vaslui 1982.— Bucureşti, 1986.— P. 172—179.

Thomas S. Studien zu den germanischen Kämmen der römischen Keiserzeit // Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege.— 1960.— Bd. 8.— S. 54—215.

Werner J. Herkuleskeule und Donar-Amulett // Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Meinz.— 1966.— 11.— S. 176—199.

ISBN 966-02-3186-5

О. В. Петраускас

ПОХОВАННЯ БАГАТОЇ ДІВЧИНКИ НА МОГИЛЬНИКУ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ВЕЛИКА БУГАЇВКА.

В 2003 році під час розкопок могильника черняхівської культури було виявлене поховання дівчинки, яке за своїм надзвичайно різноманітним інвентарем заслуговує на окрему публікацію.

Могильник, де виявлено поховання, розташований за 4 км на захід від с. Велика Бугаївка та за 2 км на північ від хутору Піски (передмістя м. Васильков, Київська обл.). Топографічно могильник займає ділянку на межі рівнини та схилу лівого берегу витоків зволоженої балки. По дну балки протікає безіменний струмок (лв. пр. Стугни — пр. пр. Дніпра). До початку розкопок територія могильника частково була пошкоджена насадженнями дерев та будівлями військової частини, тим не менше, ступінь збереженості могильника в Бугаївці можна вважати задовільним. Синхронне могильнику поселення займає обидва схили балки. Як показали археологічні розкопки, території могильника та поселення частково накладаються одна на одну. За вісім польових сезонів на могильнику розкопано біля 5000м^2 площі і тут досліджено 136 поховань пізньоримського часу та 10 поховань доби бронзи. Розкопані ділянки дозволили з'ясувати східну та південно-східну межі могильника. Отже, поки що могильник не можна вважати розкопаним повністю [Петраускас, Шишкін, Пастернак, 2003, с. 221—224].

Поховання № 132, про яке йдеться в статті, розташоване у східній частині могильника і, очевидно, на самому його краї, оскільки розкопані у східному напрямку майже 10 м площі не містили поховань.

Поховання дівчинки[1] знаходилось на глибині 1,5—1,6 м від рівня сучасної поверхні і було здійснено в шарі жовто-сірого суглинку. Контури поховальної споруди під час розкопок не простежувалися. Поховання не мало слідів ритуального руйнування, скелет та поховальний інвентар виявилися добре збереженими[2]. Кістяк орієнтований головою на північ із незначним відхиленням на захід (337°). Поза випростана на спині. Череп був обернутий лицевою частиною на захід, руки витягнуті вздовж тулуба, долоні рук покладені біля тазу, ноги також були у випростаному положенні і лише ліва нога була дещо зігнута. Глибина залягання кісток скелету по нижніх точках замірів, свідчить, що дно поховальної ями було не рівним, а лінзоподібне. В центрі яма була глибша, ніж по краях (рис. 1). За головою похованої (у північному секторі) розташовувалися гончарні посудини (рис. 1, 2). Всі посудини, за виключенням миски-кубка та горщика біля правої долоні, стояли на дні і, ймовірно, ставилися на дно ями, про що свідчить зменшен-

[1] Стать визначена за інвентарем поховання. За статистичними розрахунками О. В. Гопкало (Бобровської) залежності складових поховального інвентарю від статі похованого, речовий склад бугаївського поховання містить в переважній більшості жіночий набір (намиста, дві фібули, підвіски і т. ін.), хоча в ньому присутні й речі характерні для чоловіків (ніж, пряжка, гребінь) [Бобровська, 2000, С. 11—12]. Наявність двох фібул, різноманітних намистин та підвісок свідчить, що поховання належало дівчинці.

[2] Слід зазначити, що переміщеним виявилися «легкі» речі — намистини, що можливо пояснити діяльністю землерийок. В положенні in situ зафіксовані речі в зоні правого плеча. На наш погляд, тут збереглася первинна послідовність розміщення амулетів-підвісок на одязі. Дві з трьох підвісок лівого плеча та окремі коралові намистини були знайдені в кротовому ході дещо нижче кістяка.

© О. В. Петраускас, 2004

ISBN 966-02-3186-5

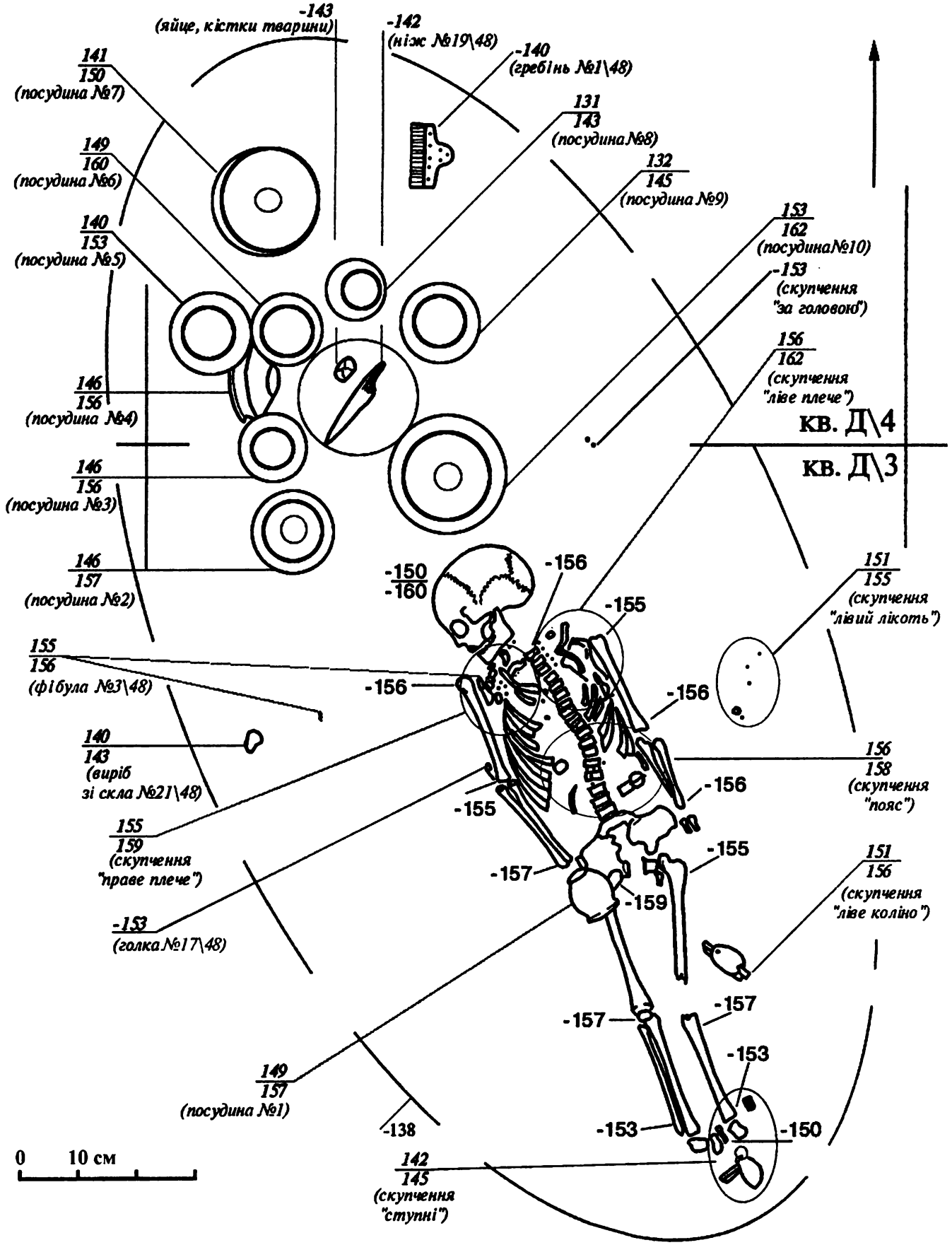

Рис. 1. План поховання № 132 у Великій Бугаївці.

ISBN 966-02-3186-5

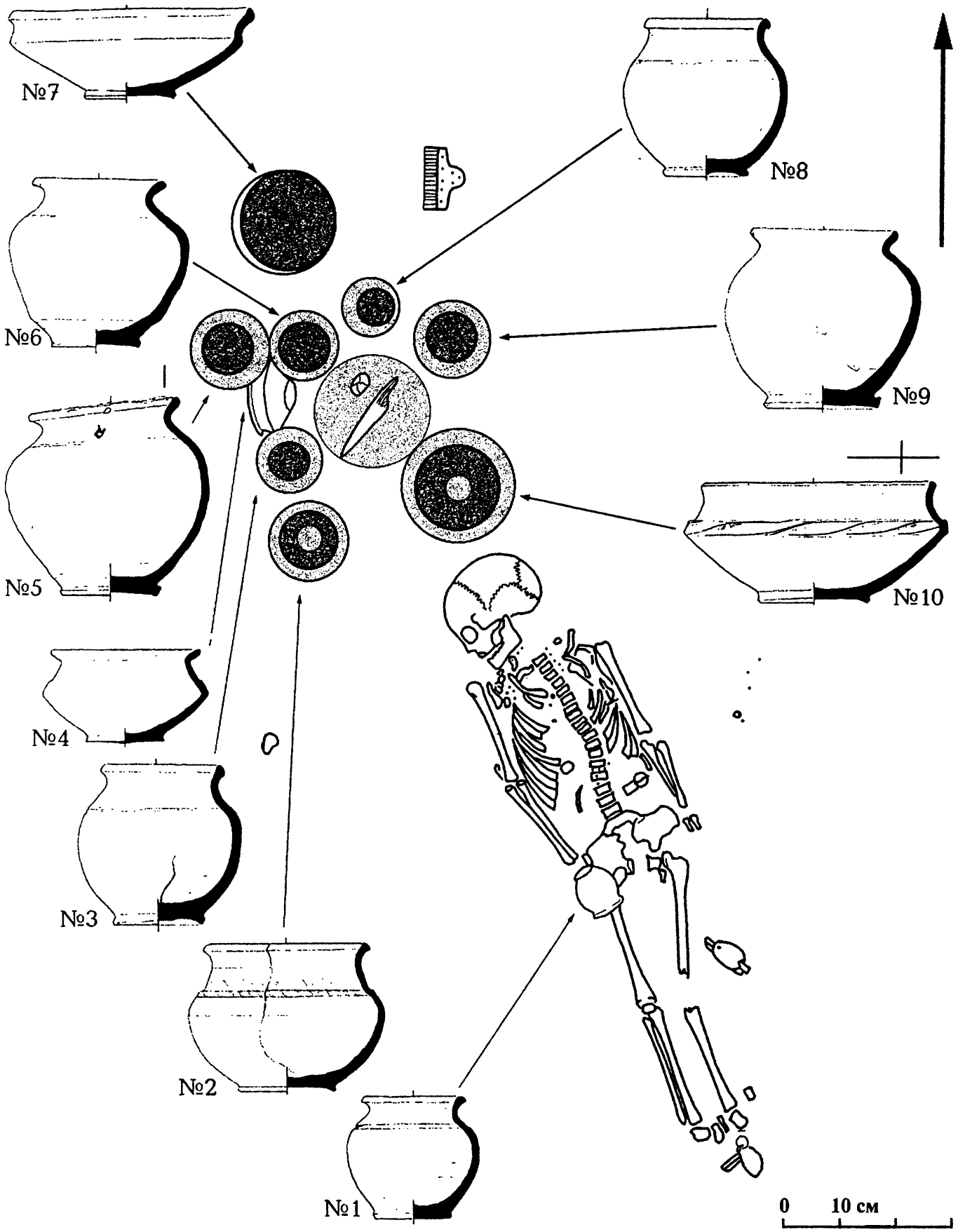

Рис. 2. План розташування гончарного посуду в похованні № 132.

ISBN 966-02-3186-5

ня їх глибини в напрямку до її країв. Зміщене положення миски-кубка можна пояснити тим, що він був поставлений на посуд, який не зберігся — можливо на дерев'яне блюдо. Північніше цієї групи інвентарю в горизонтальному положенні лежав кістяний гребінь. Ще одна гончарна посудина лежала на боці над правою долонею похованої. На правому та лівому плечах лежало по одній бронзовій фібулі, бронзова пряжка знаходилася ліворуч від другого поясного хребця. Дещо на захід від правого ліктя зафіксовано невелике аморфне скупчення залишків скловидної маси, яке можна вважати рештками кубка[3]. Біля ліктя правої руки знайдено булавку з клюкоподібним закінченням (рис. 1, 3, *1*). Досить складним виявилося розташування численного комплексу прикрас, які супроводжували поховання[4]. Для впорядкування опису знайдених на кістяку речей, було виділено кілька зон основного їх скупчення (рис. 1; 3). До скупчення *«праве плече»* входили: ікло-підвіска зі скла на кільці (№ 10\48, тут і далі номер відповідає польовому опису речей); кільце-підвіска зі срібла (№ 24\48); поліхромна намистина-підвіска на кільці (№ 9\48); намистини — сердолікові, скляні, коралові (рис. 3, *1*). Скупчення *«ліве плече»* : пластинчасті підвіски з бронзи (№ 29\48); намистини-підвіски на бронзовому кільці (№ 26\48); намистина-підвіска у формі «однорукого глека» (№ 25\48); пірамідальна підвіска з рогу (№ 28\48); намистини (№ 30\48) — скляні та коралові (рис. 3, *1*). Скупчення *«пояс»*: намистина поліхромна (№ 11\48); намистина скляна біконічної форми (№ 27\48); намистини (№ 20\48) — скляні, бурштинова, сердолікові, коралові (рис. 3, *1*). Скупчення *«за головою»*: дві скляні намистини (№ 18\48) (рис. 1). Скупчення *«лівий лікоть»*: намистина-підвіска у формі «однорукого глека» (№ 22\48); намистини (№ 22\48) — скляні та коралові (рис. 1). Скупчення *«ліве коліно»*: гольник з трубчатої кістки тварини (№ 14\48); ладан (№ 15\48); мушля-підвіска (№ 6\48) (рис. 3, *3*). Скупчення *«ступні»*: мушля-підвіска (№ 7\48); пірамідальна підвіска (№ 8\48); намистина поліхромна (№ 23\48) (рис. 3, *2*).

Опис інвентарю:

1. Миска гончарна[5] (№ 5007\48, на плані № 10). Поверхня залощена, світло-сірого кольору, в середній частині пляма темно-сірого кольору (вторинна дія вогню ?). Глина без домішок. Від ребра і вище зроблено вузький пасок-виступ, по якому нанесено сильно похилені канелюри-вирізи. Верхня частина миски деформована під час виготовлення або випалу. Діаметр вінець 17— 17,5 см, висота посудини 8,5 см (рис. 4, *1*).

2. Миска гончарна (№ 5008\48, на плані № 2). Поверхня залощена, сірого кольору, на боці пляма сіро-жовтого кольору (вторинна дія вогню). Глина без домішок. Шийка посудини відокремлена від тулуба вузьким валиком, по якому нанесено навкіс поставлені лисковані смужки, краї яких виходять на шийку. Діаметр вінець 12 см, висота посудини 10,5 см (рис. 4, *2*).

3. Миска гончарна (№ 5006\48, на плані № 7). Поверхня залощена, світло-сірого кольору. Глина без домішок. Форма посудини деформована під час виготовлення — діаметр та висота миски різні. На денці посудини по сирій глині прочерчено дві перехрещені лінії. Діаметр вінець 17—18 см, висота посудини 6,5 см (рис. 4, *3*).

4. Миска-кубок, гончарна (№ 5005\48, на плані № 4). Поверхня залощена, світло-сірого кольору. У верхній частині посудини є пляма більш темного сірого кольору, всередині на стінках залишився тонкий шар накипу (вторинна дія вогню?). Глина без домішок. Діаметр вінець 11 см, висота посудини 6,5 см (рис. 4, *5*).

5. Горщик гончарний (№ 5002\48, на плані № 5). Поверхня світло-сірого кольору, верхня частина посудини шероховато-загладжена, нижня зі слідами горизонтальних зрізів. Посуд виготовлено недбало — сліди від випавших домішок не виправлені (залишились отвори), стінки вдавлені, у придонній частині та вінцях залишились шматки глини, висота нерівномірна. Діаметр вінець 11 см, висота посудини в середній частині 13,5 см (рис. 4, *4*).

6. Горщик гончарний (№ 5003\48, на плані № 9). Поверхня світло-сірого кольору, верхня частина посудини шероховато-загладжена, нижня зі слідами горизонтальних зрізів. Посуд виготовлено недбало — не виправлені сліди від випавших домішок, від яких залишилися отвори.

[3] Подібна за консистенцією скловидна маса фіксувалася під час розкопок поховання № 7 в Каневі, де вдалося простежити діаметр скляної посудини [Петраускас, 1998, С. 191].

[4] Типологічне визначення намистин та підвісок поховання проведене О. В. Гопкало (Бобровською) і додається в окремому коментарі (Див. статтю в цьому збірнику). Користуючись нагодою висловлюю щиру подяку колезі за консультації та поради.

[5] Особливості речей, як то — форма, профілювання і т. ін., інформацію про які можна отримати з малюнка, в описі не подаються.

ISBN 966-02-3186-5

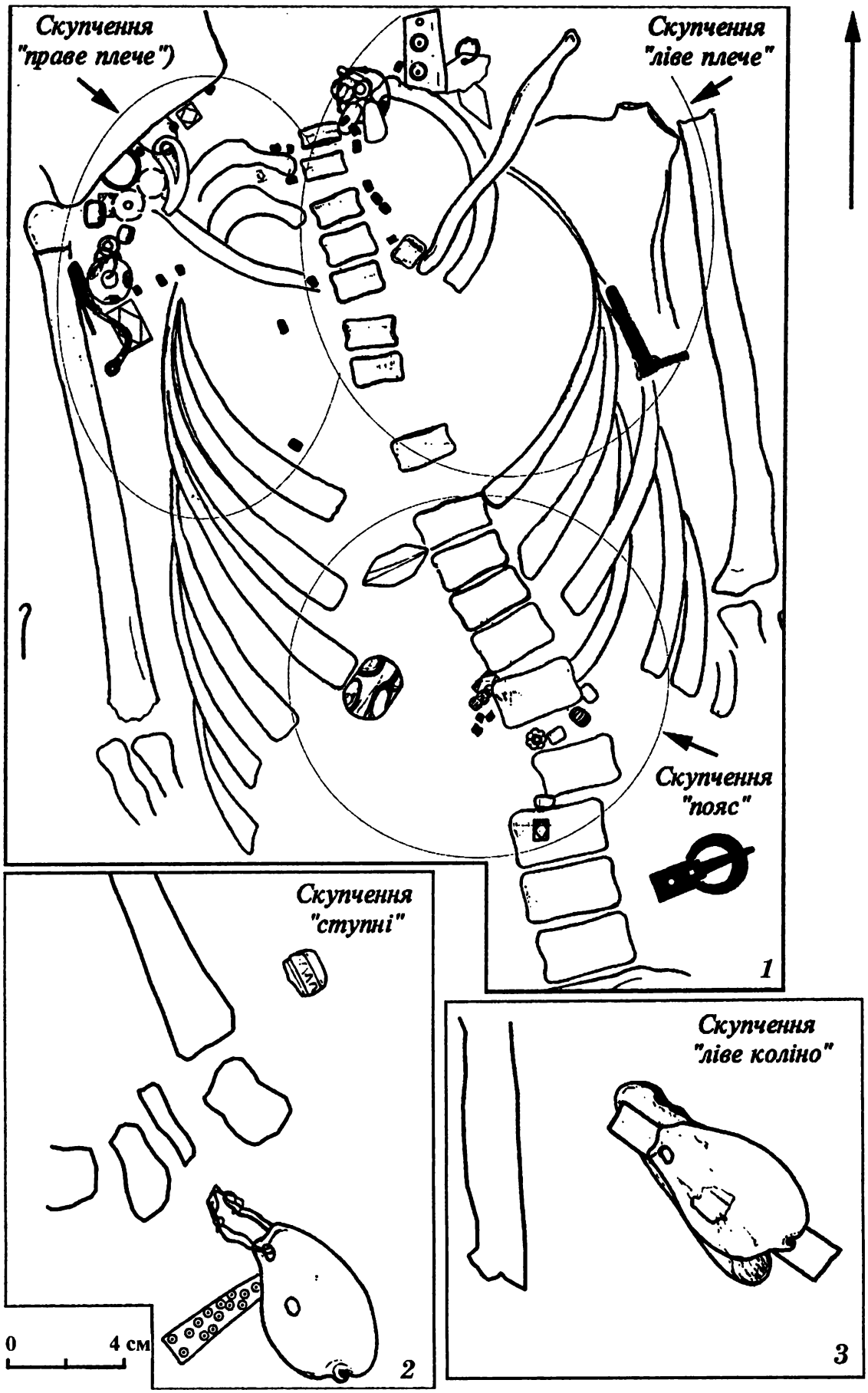

Рис. 3. План розташування прикрас та амулетів в різних зонах поховання № 132.

ISBN 966-02-3186-5

Діаметр вінець 10,5 см, висота посудини 13 см (рис. 4, *6*).

7. Горщик гончарний (№ 5001\48, на плані № 6). Поверхня сіро-чорного кольору, шороховато-загладжена. В придонній частині тулуба залишилось глибоке заглиблення від горизонтального зрізу залишків глини. На шийці нанесено орнамент у вигляді заглибленої вузької лінії. Діаметр вінець 9,5 см, висота посудини 12 см (рис. 4, *7*).

8. Горщик гончарний (№ 5004\48, на плані № 8). Поверхня темно-сіро кольору, шороховато-загладжена, нижня має помітні сліди горизонтальних зрізів. На шийці нанесено орнамент — заглиблена вузька потрійна лінія. Діаметр вінець 9 см, висота посудини 11см (рис. 4, *9*).

9. Горщик гончарний (№ 5009\48, на плані № 1). Поверхня сірого кольору, верхня частина посудини шороховато-загладжена, нижня із слідами горизонтальних зрізів. На шийці нанесений орнамент — широка заглиблена лінія. Діаметр вінець 7,5 см, висота посудини 8,5 см (рис. 4, *8*).

10. Горщик гончарний (№ 5000\48, на плані № 3). Поверхня світло- та темно-сірого кольорів, шороховато-загладжена, нижня має помітні сліди горизонтальних зрізів. На шийці орнамент у вигляді заглибленої вузької потрійної лінії. Діаметр вінець 8,5 см, висота посудини 11,5 см (рис. 4, *10*).

11. Ніж залізний (№ 19\48). Сильно кородований і покритий товстим шаром окислів. Черешок клиновидний. На ньому збереглися окислені волокна дерев'яного руків'я та залізний шип, за допомогою якого воно прикріплювалася да ножа. Довжина шипа 1,8 см, загальна довжина ножа 17 см, максимальна ширина леза 2,8 см (рис. 5, *13*).

12. Гребінь роговий (№ 1\48). Конструкція тришарова, багаточасна. Спинка дугоподібна, з прямими плічками. Сім пластин-вставок з'єднані залізними стрижнями з двома боковими пластинами-накладками. Ширина на рівні плечей 8 см, висота гребеня 7 см (рис. 5, *3*).

13. Фібула бронзова (№ 3\48, праве плече). Підв'язної конструкції. Корпус виготовлено з прямокутного бруска (розміри майданчика біля пружини 5,5×2 мм), на зовнішніх гранях спинки та ніжки знято фаски. На спинці брусок із внутрішньої сторони має повздовжнє заглиблення. Пружина та голка сильно кородовані і збереглися частково[6]. Висота фібули 4 см (рис. 5, *1*).

14. Фібула бронзова (№ 4\48, ліве плече). Підв'язної конструкції. Корпус виготовлено з прямокутного бруска (розміри майданчика 4,5× 1,5 мм). Спинка та ніжка фасетовані і в перетині мали сферичну форму. Слід зазначити, що нижній майданчик має незвично подовжену форму. Пружина та голка сильно кородовані. Висота фібули 3,3 см (рис. 5, *2*).

15. Пряжка бронзова (№ 5\48). Рамка кільцеподібна, має незначне потовщення в передній частині. Язичок округлий в перетині, з уступом в основі, кінець язичка сильно загнутий за рамку. Обойма прямокутної форми, до ременя кріпилася за допомогою однієї клепки. Розміри рамки 2×2,1 см (рис. 5, *4*).

Скупчення над правим плечем:

16. Ікло-підвіска зі скла на бронзовому кільці для підвішування (№ 10\48). Підвіска зроблена з прозорого скла оливкового кольору, за формою наслідує ікло або пазур тварини. В основі зроблено отвір, в який вставлено тонкий бронзовий дріт. Довжина виробу 2,7 см (рис. 6, *3*).

17. Кільце-підвіска (№ 24\48). Зроблено зі срібного дроту, зігнутого у формі кільця, кінці якого заходили один за одного (рис. 6, *1*).

18. Намистина-підвіска (№ 9\48). Поліхромна намистина надіта на бронзове кільце із зав'язаними кінцями. На кільці також залишилась невелика петелька із бронзового дроту[7]. Бусина бочонкоподібної форми із темного непрозорого скла, орнамент у вигляді широкої ламаної лінії виконано із скла жовтого кольору. Діаметр намистини 1,5 см, висота 1 см. Діаметр бронзового кільця біля 2 см (рис. 6, *2*).

19. Намистини (№ 12\48): сердолікові — призматичні, 14-ти гранні (дві, вишневого кольору) (рис. 6, *13—14*); скляні — кільцеподібні (дві, скло непрозоре, темне) (рис. 6, *7—8*), кубооктаедрічні (дві, скло синє, прозоре) (рис. 6, *4—5*), бочонкоподібні (три, скло непрозоре біле або темне) (рис. 6, *6, 11—12*), рубчасті (дві, скло блакитне, прозоре) (рис. 6, *9—10*); коралові бочонкоподібні (всього 15, світло-рожевого кольору) (рис. 6, *15—29*).

Скупчення над лівим плечем:

20. Пластинчасті підвіски (№ 29\48). Виготовлені із тонких пластин кольорового металу, сильно окислені і дуже поганої збереженості. Можливо, що являли собою складну композицію

[6] Частина пружини від цієї фібули була знайдена за 30 см на захід від фібули (рис. 1).

[7] Частина подібної петлі залишилась на ще одній підвісці з цього скупчення. Не виключено, що вона слугувала для з'єднання підвісок між собою.

ISBN 966-02-3186-5

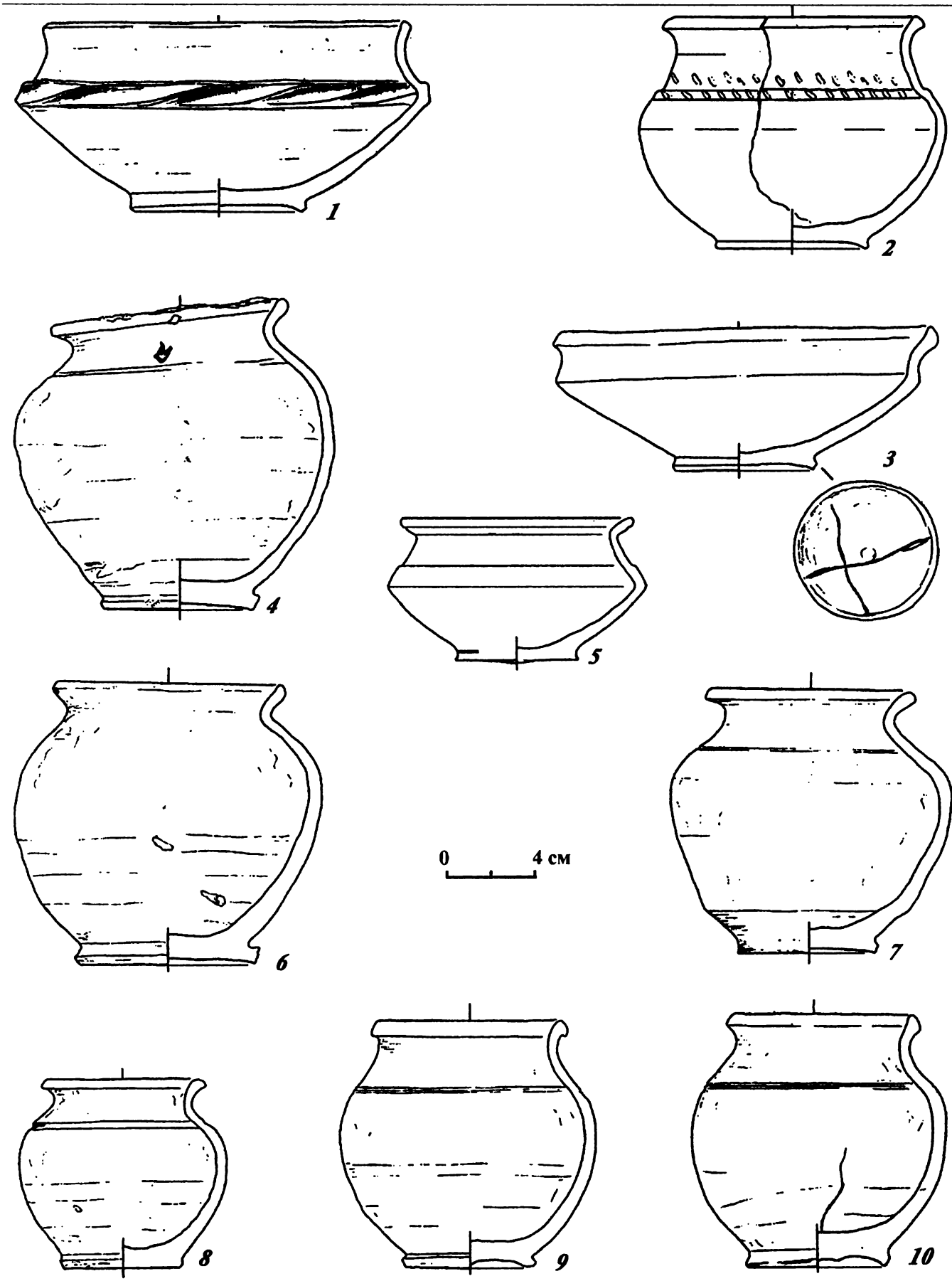

Рис. 4. Гончарний посуд із поховання № 132.

ISBN 966-02-3186-5

із з'єднаних між собою платівок. Вирізняються дві пластинчасті підвіски з отворами, в які продітий бронзовий дріт, зроблений з тонкої пластини. Одна з пластин мала ромбічну форму, інша, можливо, луноподібну[8]. Крім цих, збереглась ще одна пластина видовженої прямокутної форми, яка зігнута вдвічі, і невеликий фрагмент з отвором, який міг бути її частиною (рис. 6, *35—39*).

21. Намистини-підвіски (№ 26\48). Дві намистини нанизані на бронзове кільце із зав'язаними кінцями. Одна намистина кільцеподібної форми зі скла темно-синього кольору. Її діаметр 1,1 см, висота 0,6 см. Друга намистина бурштинова неправильної підтрикутної форми, діаметр її більше 1 см. Діаметр бронзового кільця біля 2 см (рис. 6, *32*).

22. Намистина-підвіска (№ 25\48). Намистина виконана у формі «однорукого глека», тулуб рубчастий, отвори в ручці та тулубі наскрізні[9]. Скло непрозоре темного кольору. Висота підвіски 1 см, діаметр горловини 1 см (рис. 6, *40*).

23. Пірамідальна-підвіска з рогу (№ 28\48). Коротка, можливо була зроблена зі зламаної підвіски. На всіх лицьових сторонах нанесено по три циркульні кола, у вершині зроблено отвір для підвішування, на площині основи збереглася риска від розмітки форми. Поверхня вкрита окислами зеленого кольору від пластинчатих підвісок, яке лежали поруч. Висота 2,7 см, розміри основи 1,5×1,5 см (рис. 6, *34*).

24. Намистини (№ 30\48): скляні — форма кубооктаедрична (одна, скло синє, прозоре) (рис. 6, *33*), бочонкоподібні (одна, скло темне, непрозоре) (рис. 6, *30*), рубчасті (одна, скло блакитне, прозоре) (рис. 6, *31*); коралові — бочонкоподібні (всього 19, світло-рожевого кольору) (рис. 6, *41—53*).

Скупчення на поясі:

25. Намистина поліхромна (№ 11\48). Бочонкоподібної форми. Виготовлена із темного непрозорого скла, орнамент у вигляді кіл з червоного скла, в які вставлені плями з жовтого скла. Повздовжня лінія, яка розділяє намистину навпіл, також зроблена зі скла жовтого кольору. Діаметр 2,2 см, висота 1,6 см (рис. 6, *66*).

26. Намистина біконічної форми, великих розмірів (№ 27\48). Виготовлена з прозорого скла, з помітним зеленуватим відтінком. Скло поганої збереженості, рихле, вкрите окислами[10]. Діаметр 2,3 см, висота 1см (рис. 6, *67*).

27. Намистини (№ 20\48): скляні — кільцеподібні (дві, скло темне, непрозоре) (рис. 6, *68—69*), дольчасто-рубчаста (одна, скло прозоре, блакитного кольору) (рис. 6, *72*), рубчаста (одна, скло темне, непрозоре) (рис. 6, *71*); бурштинова — неправильної округлої форми (рис. 6, *70*); сердолікові — призматичні, 14-ти гранні (дві, вишневого та світло-коричневого кольору) (рис. 6, *73—74*) коралові — бочонкоподібні (п'ять, світло-рожевого кольору) (рис. 6, *75—79*).

Скупчення за головою:

28. Намистини зі скла, бочонкоподібної та рубчастої форми, всього дві (№ 18\48). Скло непрозоре, пористе, брудно-білого кольору. Діаметр 0,8 см, висота 0,5 см (рис. 5, *5*).

Скупчення біля лівого ліктя:

29. Намистина-підвіска, фрагментована (№ 22\48). Частково пошкоджена. Підвіска виконана у формі «однорукого глека», тулуб рубчастий, отвори в ручці та тулубі наскрізні. Скло прозоре безбарвне, лише вінця синього кольору. Висота 1 см, діаметр горловини 1 см (рис. 6, *62*).

30. Намистини (№ 22\48): скляні — бочонкоподібні (одна, скло пористе, непрозоре, біло-жовтого кольору) (рис. 6, *60*), дольчасті (одна, скло темне, непрозоре) (рис. 6, *61*); коралові — бочонкоподібні (три, світло-рожевого кольору) (рис. 6, *63—65*).

Скупчення біля правого ліктя:

31. Булавка з клюкоподібним закінченням (№ 17\48). Виготовлена з бронзового дроту, один кінець якого загнуто, другий гострий. Довжина 1,8 см (рис. 5, *6*).

32. Виріб зі скла (№ 21\48). Форма не відновлюється. В ґрунті фіксувалося скупчення скловидної маси, дуже рихлої, коричневого кольору. Приблизні розміри скупчення 8×10 см.

Скупчення біля лівого коліна:

33. Гольник з трубчастої кістки тварини (№ 14\48). Всередині збереглися окисли від залізної голки. Діаметр гольника 0,7—1 см, довжина 7 см (рис. 5, *7*).

34. Ладан (№ 15\48). Шматок твердої смоляної речовини темного, непрозорого кольору. Під впливом вогню плавиться і виділяє характерний

[8] В публікації подається попередній опис предметів, оскільки деякі з них потребують консервації та реставрації. Після чого можливо буде уточнити деякі деталі речей.

[9] Технологічно, ймовірно, дана підвіска зроблена з трьох окремих зварених між собою намистин — тулуб, ручка, горловина.

[10] В тілі намистини простежуються скляні джгути, з яких вона була зроблена, один з них має жовто-брудний колір. Можливо, що такий колір ця частин отримала через різну збереженість скла.

ISBN 966-02-3186-5

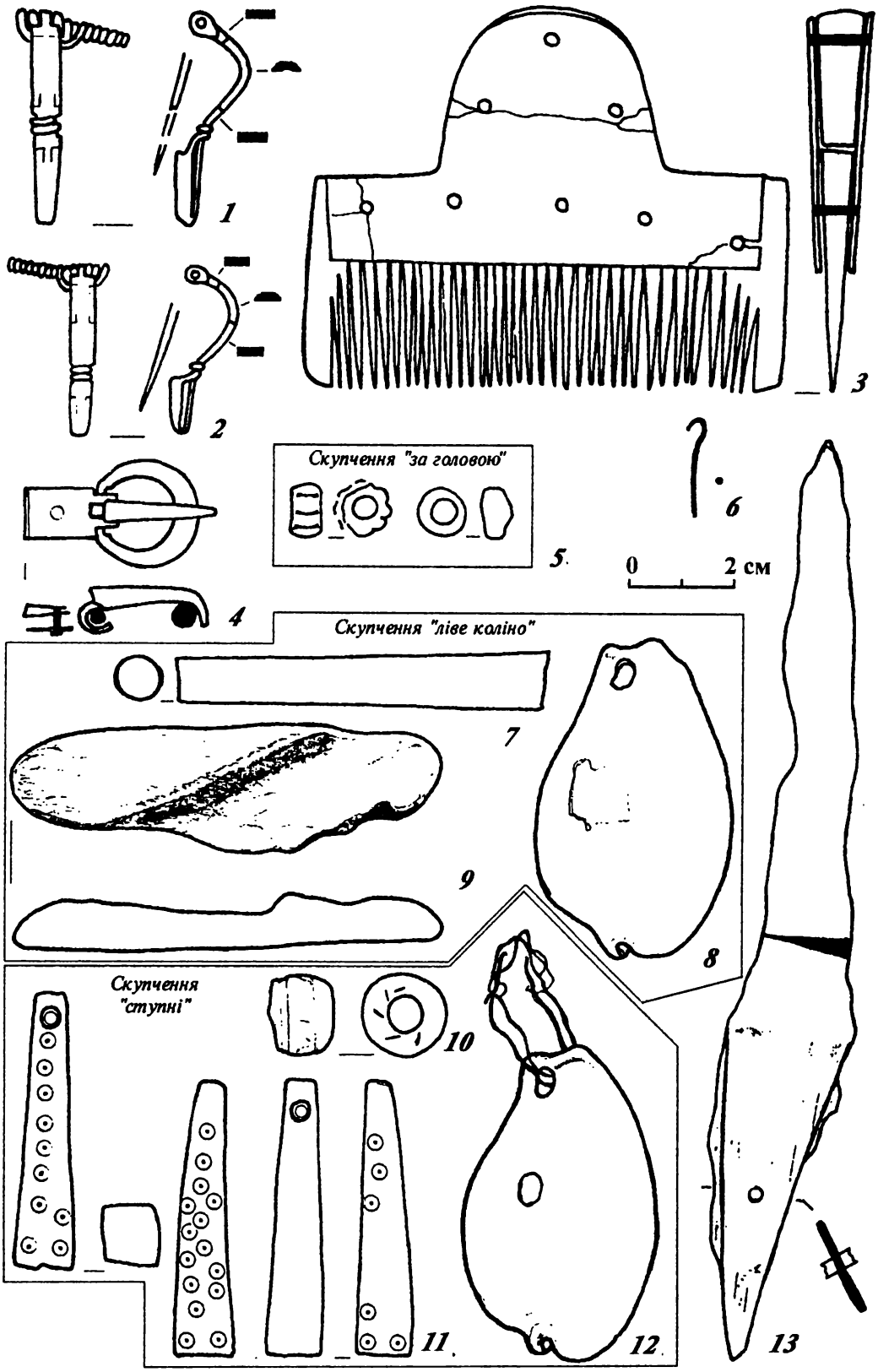

Рис. 5. Поховальний інвентар поховання № 132: *1—2* — бронзові фібули; *3* — роговий гребінь; *4* — бронзова пряжка; *5* — намиста із скупчення «за головою»; *6* — клюкоподібна бронзова булавка; *7* — гольник із трубчастої кістки; *8* — мушля-підвіска; *9* — шматок ладану (*7—9* — скупчення «ліве коліно»); *10* — поліхромна намистина; *11* — пірамідальна підвіска з рогу; *12* — мушля-підвіска (*10—12* — скупчення «ступні»).

ISBN 966-02-3186-5

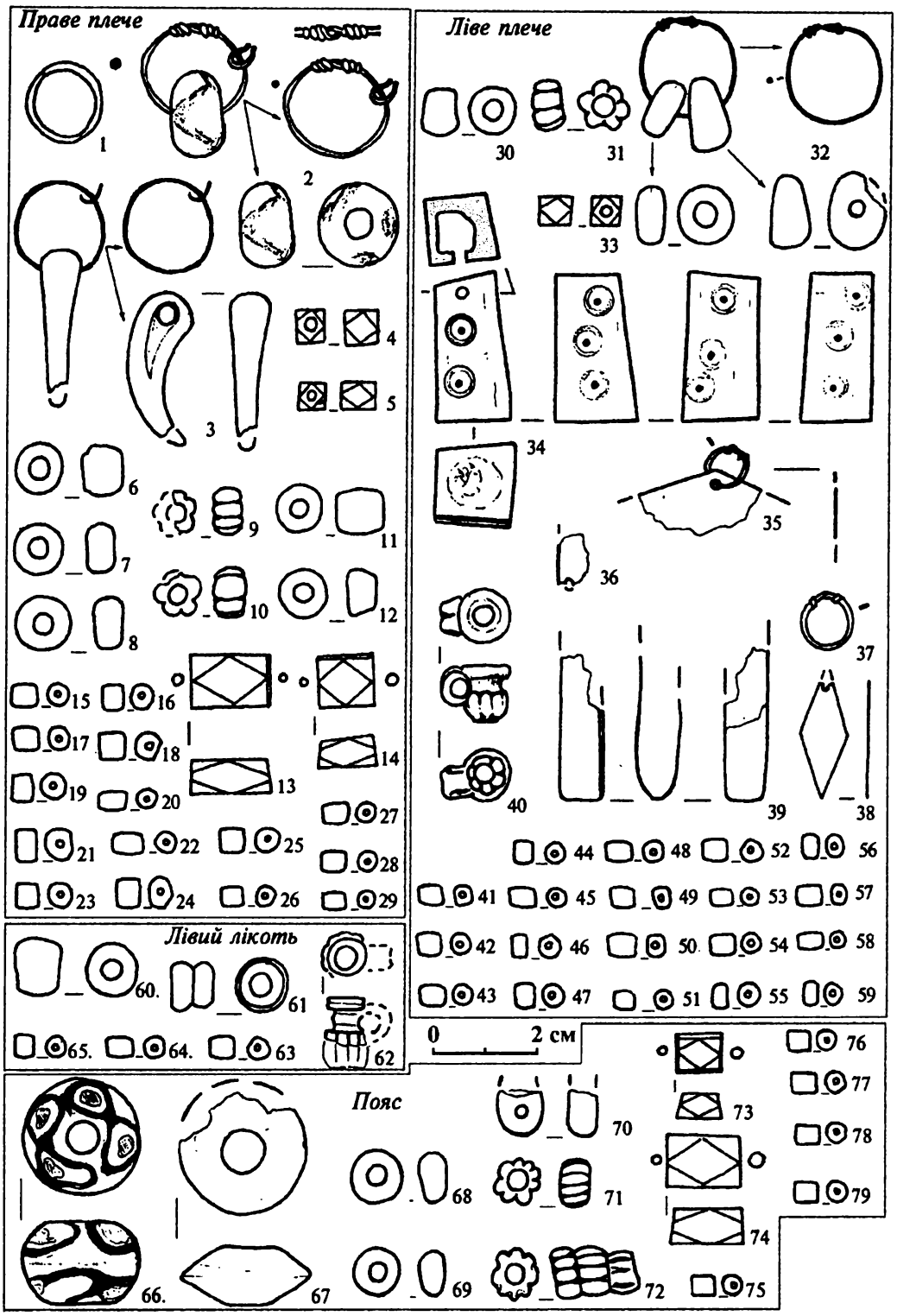

Рис. 6. Поховальний інвентар поховання № 132: *1* — срібне кільце; *2*— поліхромна намистина-підвіска на бронзовому кільці; *3* — скляне ікло-підвіска на бронзовому кільці; *4—5* — намистини із прозорого скла синього кольору; *6—8* — намистини із непрозорого скла чорного кольору; *9—10* — намистини із прозорого скла синього кольору; *11—12* — намистини з непрозорого скла білого кольору; *13—14* — намистини із сердоліку; *15—29* — намистини з коралу (*1—29* — скупчення «праве плече»); *30* — намистини з непрозорого скла чорного кольору; *31* — намистини із прозорого скла блакитного кольору; *32* — намистини-підвіски на бронзовому кільці, ліва з прозорого скла синього кольору, права з бурштину; *33* — намистини із прозорого скла синього кольору; *34* — пірамідальна підвіска з рогу; *35—39* — пластинчасті підвіски на кільцях з бронзи; *40* — намистина з непрозорого скла чорного кольору; *41—59* — намистини з коралу (*30—59* — скупчення «ліве плече»); *60—61* — намистини з непрозорого скла чорного кольору; *62* — намистина з прозорого скла; *63—65* — намистини з коралу (*60—65* — скупчення «лівий лікоть»); *66* — намистина з поліхромного скла; *67* — намистина з прозорого скла зеленкуватого відтінку; *68* — намистина з прозорого скла синього кольору; *69* — намистина з непрозорого скла чорного кольору; *70* — намистина з бурштину; *71—72* — намистини з прозорого скла синього кольору; *73—74* — намистини з сердоліку; *75—79* — намистини з коралу (скупчення «пояс»).

ISBN 966-02-3186-5

ароматичних запах. В скупченні займав нижнє положення, мав видовжену «булавоподібну» форму. Ймовірно, під час покладання до могили був пластичним, тому що гольник, який лежав зверху залишив на ньому відбиток. Розміри шматка 8×2×0,5 см (рис. 5, *9*).

35. Мушля-підвіска (№ 6\48). У верхній частині морської мушлі Cypraea зроблено отвір для підвішування. Розміри 5,8×3см (рис. 5, *8*).

Скупчення біля ступнів:

36. Мушля-підвіска (№ 7\48). У верхній частині морської мушлі Cypraea зроблено отвір, в який для підвішування продіто подвійну бронзову проволоку із зав'язаними кінцями. В центрі мушлі зроблено ще один отвір, який, не виключено, також слугував для підвішування. Розміри 6×3 см (рис. 5, *12*).

37. Пірамідальна підвіска з рогу (№ 8\48). У вершині зроблено отвір для підвішування. Три бокові сторони вкриті циркульним орнаментом, четверта неорнаментована. Розміри 5,2×1,2× 0,5 см (рис. 5, *11*).

38. Намистина поліхромна (№ 23\48). Бочонкоподібної форми. Орнамент у вигляді хвилястої лінії, яка проходить між двома кільцевими лініями. Скло намистини темне, непрозоре, скло вставки — жовтого кольору. Діаметр бусини 1,6 см, висота — 1,2 см (рис. 5, *10*).

Стан збереженості поховання, рівень його фіксації під час розкопок та склад знайдених тут речей дозволяють висловити деякі спостереження стосовно культурно-історичної інформативності даного археологічного комплексу.

Поховальна споруда не відрізнялась складністю форми. Ймовірно це була проста яма глибиною 1,5—1,6 м, її мінімальні розміри за крайніми точками розташування інвентарю могли становити 2,1×1,0 м. Над похованням, на глибині 1 м знайдено великий уламок ребра тварини (№ 2\48). Один край його напівкруглий і ледь загладжений. Не виключено, що ребро використовували під час копання поховальної ями. Глибина залягання кістяка та інвентарю дозволяє стверджувати, що дно ями в повздовжньому перетині мало лінзоподібну форму, тобто найглибше вона була в центрі. Таке заглиблення центральної частини ями, яке в даному комплексі становить до 10 см, простежувалося для більшості трупопокладень в Бугаївці. Стверджувати про наявність земляних «поличок» для поховального посуду, про які йдеться на інших могильниках Середнього Подніпров'я [Гончаров, Махно, 1957, с. 130 і далі], на прикладі цього та інших поховань могильника в Бугаївці, не можна.

Орієнтація похованої. Максимальне відхилення від північної осі даного поховання в 23° можна розглядати як сезонне і дозволяє припустити, що смерть дівчинки могла статися або в лютому—березні або в травні—червні. Якщо вважати за початкову точку орієнтування схід сонця, до чого схиляється Г. Ф. Нікітіна, то ймовірніше це був кінець весни чи початок літа [Никитина, 1996, с. 24—25, рис. 10—11].

Ритуальний посуд. Гончарний посуд з поховання представлений 10 формами. Візуально вони справляють враження однорідності — колір, розміри, обробка поверхні. Більшість з них не має виражених слідів використання в побуті — отворів від ремонту, затертості поверхні вінець та днищ, закопчування і т. ін. [Петраускас, Цындровская, 2001, с. 20—21]. Посуд справляє враження продукції зробленої незадовго до поховання. Тим не менше, деякі горщики мають вади, які робили їх майже непридатними в побуті — наявність отворів в стінках і т.ін. Такі ознаки дозволяють припускати, що поховальний сервіз готувався спеціально до цієї події і високих вимог до його якості не висували[11]. В зв'язку з характеристикою поховального посуду слід звернути увагу на можливий факт використання і посуду з іншого матеріалу. Як зазначалось вище, посеред гончарних посудин зафіксований «вільний» майданчик, в центрі якого знаходилися ніж в горизонтальному положенні, кілька дрібних кісток тварини та шкарлупа яєць. Таке положення речей та їх характер, може свідчити про те, що вони могли лежати на дерев'яному блюді, яке не збе-

[11] Якщо врахувати, що на виготовлення звичайної гончарної посудини потрібно було не менше двох тижнів, можна припустити, що підбір посуду на випадок смерті кожна родина, готувала заздалегідь. Факти наявності «бракованого посуду» в складі поховальних сервізів не поодинокі на черняхівських могильниках і, зокрема, в Бугаївці. Найбільш виразно, на наш погляд, про це свідчать посудини із слідами ремонту, з вадами тулуба (наявність отворів, тріщин) і, нарешті, відомі випадки, коли до поховання ставилися посудини з сирої, необпаленої глини. Поки що відома невелика кількість випадків, де в похованнях знайдено посуд з необпаленої глини — Данчени\п.224, Канів\п.9, 16, Обухів—1а\п.43, Бугаївка\п. 19, 145 [Рафалович, 1986, с. 76; Петраускас, 1998, с. 191, 194; Петраускас, Звіт 1996=, с. 8]. Посуд без горнового випалу має дуже крихку структуру, за кольором та фактурою він майже зливається з природнім ґрунтом поховальної ями. Фіксувати такий посуд під час розкопок досить важко і не виключено, що частина таких виробів, у попередніх розкопках залишилась непоміченою.

ISBN 966-02-3186-5

реглося. Випадки, де в похованнях фіксуються комбінації — ніж та залишки їжі (кістки тварин, шкарлупа), відомі і в інших похованнях могильника. В жодному разі, вони не лежали в керамічних посудинах, імовірно, для цього використовували інший тип місткостей, скоріш за все, для цього слугували вироби з дерева. Знахідки дерев'яних блюд із залишками їжі відомі у скіфських та сарматських похованнях.

Одяг, прикраси та амулети. Спостереження за розміщенням прикрас, підвісок та речей особистого користування дозволяють висловити деякі припущення щодо реконструкції прикрас та одягу похованої. До конструктивних елементів одягу слід віднести дві фібули та два пояси, один шкіряний із бронзовою пряжкою, другий шкіряний або матерчастий, до якого кріпилися мішечок та підвіски-амулети.

Існує кілька варіантів одягу, при якому парні фібули у костюмі варварів римського часу та доби великого переселення народів могли виконувати функцію застібок: плаття типу Peplos [Reallexikon, s. 522, 544—545, 549, Abb. 136], плащ-накидка на плечах [Bierbrauer, 1975, s. 71—80; 1994, s. 144], одяг на зразок каптана або халата з широкими запашними краями, який застібався однією—двома фібулами та підперезувався поясом[12] [Хайрединова, 1999, рис. 11—12, 14]. Бронзова пряжка знайдена біля пояса свідчить про наявність шкіряного паска. Наявність другого пояса з довгим закінченням, на наш погляд, фіксують два компактних скупчення з морськими мушлями-підвісками. Перше знаходилось біля лівого коліна і складалося з мушлі-підвіски, гольника з голкою та шматка ладану. Біля ступнів зафіксоване друге, до якого входили: мушля-підвіска, пірамідальна підвіска та велика поліхромна намистина. На наш погляд, обидві групи входили до складу шкіряного або матерчастого поясу з довгим закінченням, до якого вони могли кріпитися. Перша група речей могла знаходитися в мішечку, бо гольник і ладан не мали пристроїв для кріплення[13]. Цьому не суперечить і компактне залягання цих речей (рис. 3, *2—3;* 7). До закінчення пояса закріплювалися підвіски з мушлі та рогу, намистина, ймовірно, була закріплена вище за них (рис. 3, *2*; 7). Комплекси з «повздовжнім» розташуванням амулетів-підвісок вниз від пояса, як правило між ніг або зліва, відомі на черняхівських могильниках (рис. 8). До складу таких скупчень найчастіше входили підвіски-амулети з морських мушлів, пірамідальні рогові, досить часто з ними знаходять гольник та голку. Як правило такі підвіски розміщені нижче пояса — на рівні колін: Суми—Сад\п.5 [Некрасова, 1985, с. 76—78, рис. 4] Данчени\п. 224, 337 [Рафалович, 1986, с. 76, 95], Фурманівка\п. 25 [Сымонович, 1988, с . 58] або між колінами та біля ступнів Коблеве\п. 21 [Сымонович, 1979, с. 78—81], Гаврилівка\п. 65 [Сымонович, 1960, с. 209] та ін.[14] Подібні довгі пояси типу Cingulum, які доходили до колін і нижче з прикріпленими до них «прикрасами» — фібулами, амулетами-підвісками, відомі в старожитностях західногерманських племен V—VII ст. [Reallexikon, s. 544, 545, 551, Abb. 139; Martin, 1997, s. 354 і далі, Abb. 5, 6; 1997a, s. 354, Abb. 390—393]. Склад підвісок-амулетів на цих поясах дуже подібний до тих, що знаходять в черняхівських похованнях, наприклад, до складу пояса поховання V ст. з Базель-Кайнхюненгене входили мушля-підвіска, палиці Геракла, намиста на металевих кільцях та ін. [Martin, 1997, s. 355, Abb. 6]. В більш пізні часи вони ускладнюються і дійсно відображують високий соціальний ранг їх власників, наприклад, поховання VII ст. в Кирххайм ам Райс [Martin, 1997a, s. 355, Abb. 392a, b, 393].

На лівому та правому плечах похованої було закріплено по три підвіски. Про те, що вони утворювали дві окремі групи свідчить їх положення на кістяку — в тому, і в іншому випадках скупчення підвісок відокремлене (рис. 3, *1*; 7). Найбільш впевнено послідовність та напрямок закріплення підвісок фіксують знахідки з правого плеча. Виходячи з їх напрямку, вони продовжують лінію краю шлейки одягу, у всякому випад-

[12] На думку дослідниці, подібний одяг характерний для аланського населення гунського часу в Криму [Хайрединова, 1999, с. 214]. Звернемо увагу також на те що, за реконструк-цією вбрання багатих поховань сарматянок в Соколовій Могилі та Порогах, їх верхній одяг також трактується дослідниками як розпашний одяг типу каптан [Ковпаненко, 1986, с. 119, рис. 133; Симоненко, Лобай, 1991, с. 55, рис. 29].

[13] Таке припущення підтверджує спостереження О. В. Гопкало (Бобровської), що дрібні побутові речі в одязі черняхівців могли носитися в мішечку-сумці на поясі. Дослідниця також вважає, що і амулети-підвіски могли навішуватися до пояса [Бобровская, 1999а, с. 38].

[14] Значно рідше підвіски з мушлі, рогу та пазурів розташовані безпосередньо на тазі або біля ліктя лівої руки Ружичанка\п. 28, Бугаївка\п. 28 [Винокур, 1979, с. 120, рис. 11; Петраускас, Шишкін, 1998, с. 126].

ISBN 966-02-3186-5

Рис. 7. Реконструкція елементів вбрання з поховання № 132.

ISBN 966-02-3186-5

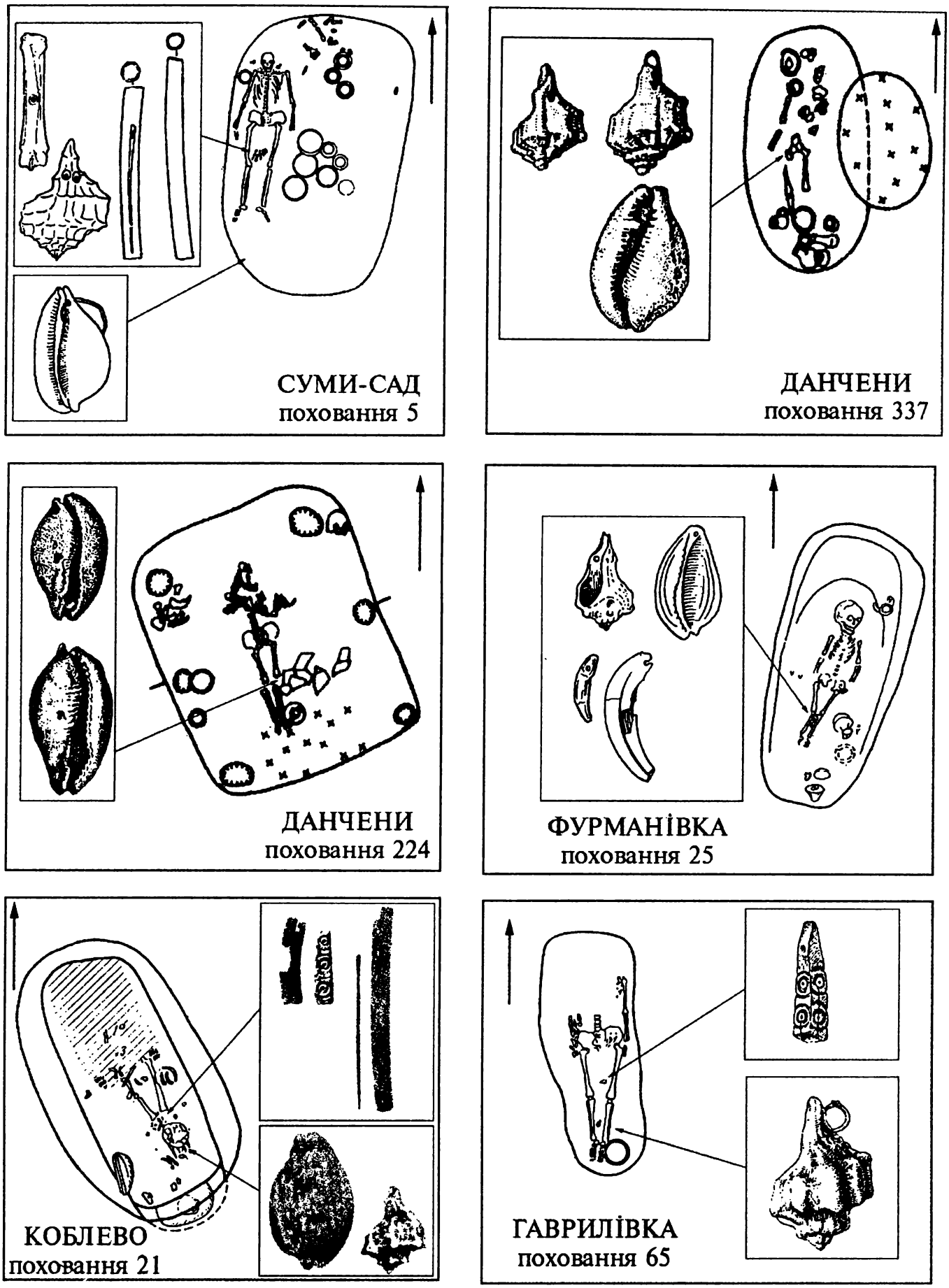

Рис. 8. Комплекси поховань на черняхівських могильниках з підвісками, які розташовані нижче пояса.

ISBN 966-02-3186-5

ку як це простежується на правому плечі. Отже композиція прикрас правого плеча складалася з трьох підвісок — скляного ікла, срібного кільця, та поліхромної намистини. На лівому плечі також було закріплено три підвіски — спарені бурштинова та поліхромна намистини, рогова пірамідка та пластинчаста підвіска. Проблематичною є конструкція пластинчастих підвісок, що пов'язано з їх поганою збереженістю. Можливий варіант їх компонування представлений на кресленні (рис. 7). Для металевих підвісок виконаних з тонких пластин О. В. Гопкало (Бобровська) запропонувала виділити три типи [Бобровская, 1999, рис. 3, *Л*]. На жаль, прямих аналогій бугаївські підвіски серед них не мають. Дуже подібні підвіски у формі видовженого ромба походять з румунських могильників: Синтана де Муреш\п.63, Бирлад\п.48, Пелатка, Сопору де Цимпіе [Brenner, 1912, s. 263, Abb. 1—3; Palade, 1981, Fig. 21: 5; Horedt, 1982, Abb. 46: 6; Martin, 1997, Abb. 13: 5]. Зазначимо, що там вони входять до багаточасних ускладнених привісок і датуються переважно гунським часом [Магомедов, 2001, с. 71].

Між підвісками та фібулами, на грудях розміщувалося намисто, яке на наш погляд, складалося мінімум з двох ниток. Основу першої складали намистини з коралу та сердоліку, між якими нанизані бурштинова та скляні кубооктаедричні намистини. Друга низка складалася з моно та поліхромних скляних намистин. На користь такої композиції свідчить різний діаметр отворів цих намистин. В коралових, сердолікових та деяких скляних він не перевищує 2 мм, в моно та поліхромних намистинах діаметр отворів не менше 3—4 мм. Зовнішній діаметр деяких коралових намистин майже рівний отвору на великих скляних намистин. Отже комбінація намистин з різним діаметром на нитці або неможлива, або могла привести до швидкого її перетирання. Про можливість поєднання коралових та сердолікових бусин в одному намисті свідчать «однотипні» низки намистин, наприклад, в Косаново\п.17-61, 22-61, 23-61 [Кравченко, 1967, Табл. XIV, 2, 17, 21—22] та ін. Комплекси які складаються з «великих» та «дрібних» намистин також засвідчені в інших похованнях — Косаново\п.3-1961 [Кравченко, 1967, табл. XIV, *1, 25*]. Характер їх розташування в похованнях також дозволяє стверджувати, що їх носили на окремих нитках. Звертає увагу цікавий факт розподілу сердолікових намистин на даному могильнику в поховання з різними обрядовими нормами. Всього тут знайдено 112 намистин. Вони походять з 15 трупоспалень і тільки в трьох трупопокладеннях знайдено сердолікові прикраси. Отже переважна більшість намистин цього типу (близько 80%) походить з кремацій. Якщо врахувати ще половину кількості намистин з цього мінералу, які знайдено в культовому шарі і які майже всі побували на вогнищі, ця різниця стає ще виразнішою.

Отже костюм похованої складався мінімум з двох з комплектів: внутрішнього — сукні, яку на раменах скріплювали дві фібули, на талії її підперезував шкіряний пасок з бронзовою пряжкою, та зовнішнього — плащ або каптан-халат. На користь останнього свідчить наявність ще одного пояса, яким він міг бути підперезаний і до якого кріпилися мішечок з речами та підвіски[15]. Нагрудні підвіски — «аксельбанти», скоріш за все, кріпилися до внутрішнього одягу, про що свідчить напрямок їх залягання в похованні. Дві нитки намиста прикрашали шию та груди (рис. 7). Безперечно така реконструкція одягу не остаточна і не беззаперечна, тим не менше, враховуючи обмежену кількість реконструкцій одягу носіїв черняхівської культури, ми пропонуємо цей варіант (рис. 9)[16].

Соціальний статус. Безумовно, що похована дівчинка належала до вищої соціальної верстви черняхівської общини, яка мешкала в цій місцевості. Ранжування поховального інвентарю за Н. М. Кравченко дозволяє віднести поховання до III археолого-соціального типу [Кравченко, 1987, с. 209—227]. Дослідники черняхівських старожитностей, вже звертали увагу на те, що серед

[15] Про можливість підперізування верхнього одягу типу халат-каптан, поясом без пряжки в жіночому костюмі Криму у V ст. н. е. пише Е. Хайрединова [1999, с. 214, рис. 11—12]. Археологічними рештками другого поясу в похованні в Бугаївці, як це показано, могли бути два скупчення з мушлями. Про наявність двох типів одягу з тонкої та більш грубої тканини свідчать також окислені рештки тканин на металевих виробах [Бобровська, Сиволап, 2003, с. 39—40]. Звернемо увагу на фібулу з рештками тканини з поховання 122 в Компаніївцях, яка зберігається в фондах ІА НАНУ. Фібула з обох боків містить рештки органіки, серед яких за способом перев'язу ниток вирізняється два види тканини, а на зовнішньому боці, верхній шар утворювали рештки подібні до шкіри.

[16] Висловлюю щиру подяку студентам історичного факультету НПУ ім. М. П. Драгоманова В. В. Пастернаку та В. Б. Бойко за технічне оформлення реконструкції вбрання.

ISBN 966-02-3186-5

Рис. 9. Можливі варіанти реконструкції вбрання та прикрас жіночого одягу за матеріалами археологічного комплексу поховання № 132 на черняхівському могильнику Велика Бугаївка.

ISBN 966-02-3186-5

пізніх поховань цієї культурно-історичної спільності значна частина належить дітям. З чим це пов'язано відповісти на даному етапі наших знань про черняхівське суспільство важко. Це могла бути і культурноетнічна традиція і певний страх перед дитячою смертністю і інші чинники[17]. Нам здається, що поява «багатих» дитячих поховань на фінальних етапах черняхівської культури, це закономірний результат поступової соціальної стратифікації суспільства, коли, наприклад, майже за сторіччя існування «бугаївської» общини родини змогли накопичити певні матеріальні цінності, а з ними і владу в громаді. В даному похованні, окрім численних ритуальних посудин, померла мала повне і багато оздоблене вбрання. Вважається, що крім етнічних особливостей одяг є символом належності до певних соціально-вікових груп. Враховуючи молодий вік померлої, можна припустити, що родина, споряджаючи небіжчицю у потойбічний світ, всупереч родовим традиціям, наділила її атрибутами, якими родина володіла в реальному житті. Отже, на прикладі цього поховання, мова може йти про факт формування інституту спадковості в черняхівському суспільства на заключному етапі його існування. На користь цього свідчить і те, що в ранньосередньовічній час в Європи власницями парадних поясів були заможні жінки, з князівських домів [Martin, 1994, s. 354—355], не виключено, що в даному випадку маємо справу з похованням підлітка-нащадка заможної родини, яка була панівною в цій общині на початку V ст.

Культурно-етнічна належність. Для з'ясування цього питання слід враховувати загальну ситуацію на могильнику, яка свідчить про те, що склад населення, яке його залишило був поліетнічним. За знахідками ліпного посуду тут виділяються вельбарська та київська традиції [Петраускас, Шишкін, 1999, с. 217—230; Петраускас, Шишкін, Пастернак, 2003, с. 221—224]. В цьому похованні весь посуд виготовлено на гончарному колі і тому він не несе виражених культурних традицій. Наявність поховальної їжі у супроводі з ножем властива для сарматських та зарубинецьких поховань Подніпров'я [Максимов, 1982, с. 167; Симоненко, 1993, с. 79], хоча випадки покладення жертовної їжі відомі і в інших культурних групах, наприклад, «князівських похованнях» центральної Німеччини [Schulz, 1953, s. 13]. Більш інформативним для з'ясування культурно-етнічної належності поховання надають деталі одягу та прикраси. Враховуючи всю складність «етнічного» визначення археологічних решток тим не менш, на наш погляд, тут простежуються дві традиції — східногерманська та сарматська. З першою пов'язана двофібульна комбінація кріплення одягу, наявність рогового гребеню, амулетів-підвісок — «палиці Геракла», бурштинові намистини, мушлі Cypraea, клюкоподібна булавка [Werner, 1966, s. 176—199; 1988, s. 265—264; Tempelmann-Maczynska, 1988, s. 217; Bierbrauer, 1994, s. 57, 108]. Подібні традиції оформлення жіночого костюму беруть свої початки в вельбарській культурі і властиві для ранньосередньовічних германських старожитностей Криму та Західної Європи [Tempelmann-Maczynska, 1988, s. 207, rys. 1, *8*; Bierbrauer, 1999, s. 225—228; Martin, 358—364]. З іншого боку, в цьому ансамблі одягу простежуються і сарматські звичаї — ікло-підвіска, яке зроблене зі скла, намиста з численних сердолікових та коралових намистин, наявність ароматичної речовини, поясний гаманець, двонизкові намиста та звичай підвішування амулетів на поясі [Бобровская, 1999а, с. 38—39; Бобровська, 2000, с. 14—15]. Звернемо увагу також і на те, що наявність зовнішнього розпашного одягу також знаходить свої паралелі в костюмі жінок сарматських племен. Отже, враховуючи все це, в костюмі дівчинки простежується певний синкретизм між східногерманським та сарматським етносами[18]. Найбільш цікавим в похованні, на наш погляд, є довгий пояс з амулетами. На думку дослідників подібні пояси, з'явилися в ранньомеровингський час під впливом романізації західногерманських племен [Reallexikon, s. 551]. Хоча, згідно інших поглядів, звичай поздовжнього розміщення амулетів-привісок нижче пояса в ранньосередньо-

[17] Враховуючи, що черняхівським трупопокладенням властива ритуальна руйнація, відсотковий покажчик якої знач-но зменшується на заключному етапі існування культури [Петраускас, 1999, с. 27—31] , не виключений також фактор «випадковості», тобто археологічний комплекс даного поховання залишився незруйнованим.

[18] Поєднання готсько-сарматських рис в «одному археологічному явищі» і пізня дата поховання добре узгоджуються із свідченнями письмових джерел про значний вплив сарматів на остготів, і зокрема, на їх політичну верхівку після смерті Германаріха, а можливо ще наприкінці його правління. Красномовний епізод часів переселення частини остготів до римських провінцій за правління малолітнього Відериха, регентами при якому були сармати Алатей та Сафрак [Аммиан, XXXI, 3, 3; Иордан, 134, 140].

ISBN 966-02-3186-5

вічних германських старожитностях Західної Європи, міг бути принесений остготськими племенами з теренів Південно-Східної Європи [Martin, 1997, s. 365]. Отже, певним чином, жіночий одяг похованої в Бугаївці і подібні до нього на інших могильниках черняхівської культури, можна розглядати як прототипи для формування парадного вбрання жінок ранньосередньовічних держав Західної Європи. Враховуючи значну частку «сарматського» компоненту в жіночому вбранні пізніх поховань черняхівської культури, як це свідчить зазначений комплекс та інші факти [Бобровська, 1999а, с. 38—39; 2000, с. 15], стверджувати про те, що він є простою формою розвитку вельбарської моделі костюму в черняхівському суспільстві не можна [Магомедов, 2001, с. 76].

Датування. Склад традиційних для датування речей безперечно відносить це поховання до заключних етапів розвитку черняхівської культури, тобто кінець IV — поч. V ст. н. е. Гребінь за типологією З.Томас відноситься до типу III і в цілому датується IV ст. Найбільш пізні знахідки поч. V ст. за комплексом в Унтерзібенбруні [Thomas, 1960, s. 110]. Гребені таких типів знайдені в комплексах з монетами, скоріше за все, свідчать про виникнення їх в другій половині IV ст. — Керч\ склепи розграбовані 24 червня 1904 р. (молодша монета Валентиниана II, 375—392 рр.) [Засецкая, 1979, с. 5—11, рис. 2, *64*]; Валеа Сеаче\ поховання 507 (монета Константина II, 350—361 рр.) та 501 (монета Константа, 337—350 рр.) [Palade, 1986, R88b, 4, 19]. Пряжка з кільцевою рамкою, прямокутною обоймицею та характерним сильно загнутим за рамку кінцем язичка вважається ознакою гунського часу і датується кінцем IV — першою половиною V ст. [Айбабин, 1990, с. 27—29, рис. 22, *18*; Засецкая, 1994, с. 80, 94, рис. 19а, та ін.], тобто відносяться до заключного етапу черняхівської культури. Найбільш близькі форми походять з Керчі\склеп 154 (монети Валентиніана I, 364—375 рр.) [Засецкая, 1979, рис. 3, *17—18*], Скалистого\склеп 101 [Веймарн, Айбабин, 1993, рис. 4, *12—13*] та ін. Дві підв'язні фібули майже однакової конструкції за формальними ознаками класифікації Є. Л. Гороховського мають ознаки фібул варіантів Б1 та Б2 і могли існувати протягом всього IV ст. до поч. V ст. [Гороховский, 1988, с. 44—45]. Можливо як на ознаку, що характерна для фасетованих фібул пізніх варіацій, слід звернути увагу на видовжений прямокутний майданчик біля підв'язки ніжки однієї фібули, які є в пізніх поховання могильників Косанове\п.1-61, Гаврилівка\п. 45 [Сымонович, 1960, табл. XIII, *1*; Кравченко, 1967, табл. IX, *10*]. Більшість діагностуючих намистин та підвісок за розробками О. В. Гопкало (Бобровської) також відносяться до заключного етапу культури, тобто 4 та 5 фази за Є. Л. Гороховським [Бобровська, 2000, с. 10]. Не суперечить такому датуванню і склад керамічного комплексу поховання. Велика кількість горщиків, один з яких на кільцевому піддоні, наявність миски відкритого типу, яка виконана з грубого «горшечного» тіста є ознаками, які характерні для пізніх фаз існування культури. Наявність канелюрів на одній мисці, також свідчить на користь пізньої дати. Гончарні миски з подібним декором, у всякому випадку на пам'ятках межиріччя Дніпра та Дону, зустрічаються виключно з речами пізнього характеру — Журівка\п. 5, 19 [Сымонович, Отчет 1960, табл. V, *10*; XV, *4*], Рідний Край\п.9 [Петренко, 1991, рис. 8, *2, 11*], Суми-Сад\п.5 [Некрасова, 1985, рис. 4, *3, 4, 15*].

ЛІТЕРАТУРА

Айбабин А. И. Хронология могильников Крыма позднеримского и раннесредневекового времени // МАИЭТ.— 1990.— № 1.— С. 5—86.

Аммиан Марцеллин. История.— Т. 1—3.— К., 1906—1908.

Бобровская О. В. Бусы и подвески раннего этапа черняховской культуры (по материалам могильников) // Сто лет черняховской культуре.— К., 1999.— С. 144—160.

Бобровская О. В. О некоторых сарматских элементах в черняховском уборе // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья.— Запорожье, 1999а.— С. 38—39.

Бобровська О. В. Намиста та підвіски у вбранні населення черняхівської культури: Автореф. дис. ... канд. іст. наук.— Київ, 2000.

ISBN 966-02-3186-5

Бобровська О. В., Сиволап М. П. Поховання черняхівської культури з підвісками-«кошиками» на Середньому Дніпрі // Старожитності I тисячоліття на території України.— К., 2003.— С. 33—43.

Веймарн Е. В., Айбабин А. И. Скалистинский могильник.— К., 1993.

Винокур И. С. Ружичанский могильник // Могильники черняховской культуры.— М., 1979.— С. 112—135.

Гончаров В. К., Махно Є. В. Могильник черняхівського типу біля Переяслав-Хмельницького // Археологія.— 1957.— Т. XI.— С. 124—144.

Гороховский Е. Л. Хронология черняховских могильников Лесостепной Украины // Труды V Международного конгресса археологов-славистов.— К., 1988.— Т. 4.— С. 34—46.

Иордан. О происхождении и деяниях гетов.— СПб., 1997.

Засецкая И. П. Боспорские склепы гуннской эпохи как хронологический эталон для датирования памятников восточноевропейских степей // КСИА.— 1979.— Вып. 158.— С. 5—17.

Засецкая И. П. Культура кочевников южнорусских степей в гуннскую эпоху (конец IV—V вв.).— СПб., 1994.

Ковпаненко Г. Т. Сарматское погребение I в. н. э. на Южном Буге.— К., 1986.

Кравченко Н. М. Косановский могильник (по материалам раскопок В. П. Петрова и Н. М. Кравченко в 1961—1964 гг.) // История и археология юго-западных областей СССР начала нашей эры.— М., 1967.— С. 77—136.

Кравченко Н. М. О методике социологического анализа погребального обряда племен черняховской культуры // Исследование социально-исторических проблем в археологии.— К., 1987.— С. 209—227.

Магомедов Б. В. Черняховская культура. Проблема этноса.— Lublin, 2001.

Максимов Е. В. Зарубинецкая культура на территории УССР.— К., 1982.

Некрасова Г. М. Охоронні розкопки черняхівського могильника поблизу м. Суми // Археологія.— 1985.— Вип. 50.— С. 75—80.

Никитина Г. Ф. Могильники черняховской культуры в Северной Буковине и Бессарабии.— М., 1996.

Петраускас О. В. Отчет о раскопках могильника черняховской культуры у с. Великая Бугаевка Васильковского района Киевской области в 1996 г.— НА ІА НАНУ.— № 1996/84.

Петраускас О. В. Могильник черняховской культуры в г. Каневе — ул. Пушкина // Studia Gothika (II).— Lublin, 1998.— S. 189—220.

Петраускас О. В. Могильники черняховской культуры Косаново и Гавриловка. Сравнительная характеристика — хронология, погребальный обряд, этнокультурные особенности // Сто років вивчення культур полів поховань на Україні.— К., 1999.— С. 27—31.

Петраускас О. В., Шишкін Р. Г. Розкопки могильника черняхівської культури біля с. Велика Бугаївка на Київщині у 1998 р. // АВУ 1997—1998 рр.— К., 1998.— С. 125—127.

Петраускас О. В., Шишкін Р. Г. Про черняхівські пам'ятки «змішаного типу» на Правобережжі Київського Подніпров'я // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тисячолітті н. е.— Київ—Львів, 1999.— С. 217—230.

Петраускас О. В., Цындровская Л. А. Находки черняховской культуры вблизи с. Жовнино (коллекция фондов Института археологии, г. Киев).— К., 2002.

Петраускас О. В., Шишкін Р. Г., Бабенко Р. В. Археологічні дослідження біля с. Велика Бугаївка на Київщині у 2000 р. // АВУ 1999—2000 рр.— К., 2001.— С. 187—189.

Петраускас О. В., Шишкін Р. Г., Пастернак В. В. Розкопки могильника черняхівської культури біля с. Велика Бугаївка на Київщині у 2002 р. // АВУ 2001—2002 рр.— К., 2003.— С. 221—224.

Петренко Е. Н. Новые могильники черняховской культуры в бассейне Северского Донца // Археология славянского Юго-Востока.— Воронеж, 1991.— С. 10—26.

Рафалович И. А. Данчены. Могильник черняховской культуры III—IV вв. н. э.— Кишинев, 1986.

Симоненко А. В. Сарматы Таврии.— К., 1993.

Симоненко А. В., Лобай Б. И. Сарматы Северо-Западного Причерноморья в I в. н. э.— К., 1991.

Сымонович Э. А. Отчет о работах Средне-Днепровской экспедиции 1960 г. // НА ІА НАНУ.— 1960/26.

Сымонович Э. А. Раскопки могильника у Овчарни совхоза «Приднепровского» на Нижнем Днепре // МИА.— 1960.— № 82.— С. 192—238.

Сымонович Э. А. Коблевский и Ранжевский могильники около г. Одессы // Могильники черняховской культуры.— М., 1979.— С. 63—111.

Сымонович Э. А. Придунайский могильник Фурмановка // Могильники черняховской культуры.— М, 1988.— С. 143—163.

Хайрединова Е. А. Костюм варваров V века по материалам могильника у села Лучистое в Крыму // Сто лет черняховской культуре.— К., 1999.— С. 203—230.

Bierbrauer V. Die ostgotischen Grab- und Schatzfunde in Italien.— Spoleto, 1975.

Bierbrauer V. Archaeologie und Geschichte der Goten vom 1.—7. Jahrhundert // Fruehmittelalterliche Studien.— Jahrbuch des Insitutes fuer Fruehmittelalterforschung der Universitaet Muenster.— Bd. 28.— 1994.— S. 51—171.

 ISBN 966-02-3186-5

Bierbrauer V. Die etnische Interpretation der Sintana de Mures-Cernjachov—Kultur // Die Sintana de Mures-Cernjachov-Kultur (Akten des Internationalen Kolloquiums in Caput vom 20. bis 24. Oktober 1995).— Bonn, 1999.— S. 211—238.

Brenner E. Die Stand der Forschung ueber die Kultur der Merowingerzeit // Berichte der roemisch-germanischen Komission.— 1912.— Bd. VII.— S. 253—351.

Horedt K. Siebenbuergen in spaetroemischer Zeit.— Bukarest, 1982.

Martin M. Die Goldene Kette von Szilagysomlyo und das fruemerowingische Amulettgehaenge der westgermainischen Frauentracht // Perlen. Archaeologie, Techniken, Analysen.— Bonn, 1997.— S. 349—372.

Martin M. Kleider machen Leute. Tracht und Bewafnung in frankische Zeit // Die Alamannen. Ausstelungskatalog. (hrsg. vom Archaeologischen Landesmuseum Baden-Wuerttemberg).— Stuttgart: Theiss, 1997a.— S. 349—358.

Palade V. Centrul meştesugaresc de prelucrare a cornului de cerb de la Bîrlad-Valea Seacă, datind din secolul al IV-lea e. n. // Studii şi comunicari de istorie a civilizatiei populare din Romania (Sibiu).— 1981.— 1.— P. 179—215.

Palade V. Necropole du IV-e et commencement du Ve siecle a Birlad-Valea Seace // IA Roumanie.— 1986.— 12.

Reallexikon der Germanischen Altertumskunde.— Berlin/New York, 1989.— Bd. 8.— Lf. 5/6.

Schulz W. Leuna. Ein germanischer Bestattungsplatz der spaetroemischen Keiserzeit.— Berlin, 1953.

Tempelmann-Maczynska M. Stroj kobiecy kultury wielbarskiej i jego powiazania z sasiednimi obszarami // Kulture Wielbarska w mlodszym okresie rzymskim.— Lublin, 1988.— T. I.— S. 205—220.

Thomas S. Studien zu den germanischen Kaemmen der roemischen Keiserzeit // Arbeits- und Forschungsberichte zur saechsischen Bodendenkmalpflege, 1960.— Bd. 8.— S. 54—215.

Werner J. Herkuleskeule und Donar-Amulett // Jahrbuch des Roemisch-Germanischen Zentralmuseums.— Meinz, 1966.— Bd. 11.— S. 176—199.

Werner J. Danceny und Brangstrup. Untersuchungen zur Cernjiachow-Kultur zwischen Sereth und Dnestr, und zu den «Reichtumzentren» und Fuenen // Boenner Jahrbueher.— 1988.— Bd. 188.— S. 1—31.

ДОДАТОК 1

Т. О. Рудич

АНТРОПОЛОГІЧНЕ ВИЗНАЧЕННЯ РЕШТОК СКЕЛЕТУ З ПОХОВАННЯ № 132

Скелет середнього ступеню збереженості. Належить дитині.

Череп з пошкодженими носовими кістками. Черепна коробка за формою різкодоліхокранна, її розміри значні (особливо якщо врахувати вік дитини). Довжина (182 мм) та висота (130 мм) черепної коробки відповідає розряду великих черепів навіть для дорослої жінки. Велика черепна коробка, з урахуванням різкої доліхокранії та значної висоти черепа, характерні для кола північних європеоїдів різних хронологічних періодів. Але, в цілому, расова діагностика дитячих скелетів не вважається коректною. Тим більше, коли ми маємо справу з антропологічно змішаними групами, де можливі метисні форми.

Визначення статі, навіть за наявності тазових кісток у дитини такого віку, ускладнене, оскільки таз ще не сформувався. Таким чином, стать можливо визначити лише за інвентарем.

Фіксується початок заміни зубів, в стадії прорізування знаходяться різці. За станом зубної системи вік дитини 7 років (з відхиленням у 24 місяці). Розміри ключиць та довгих кісток відповідають віку дитини 6-8 років.

© Т. О. Рудич, 2004

ISBN 966-02-3186-5

О. В. Петраускас

ДОДАТОК 2

О. В. Гопкало (Бобровська)

ВБРАННЯ ПОХОВАНОЇ НА МОГИЛЬНИКУ ВЕЛИКА БУГАЇВКА

Стан збереженості інвентаря та рівень його фіксації ставить поховальний комплекс 132 на могильнику Велика Бугаївка в ряд найбільш інформативних об'єктів пізньоантичної доби з Середньої Наддніпрянщини. В похованні, що публікується, зберігся майже повний набір деталей вбрання, простежено розміщення прикрас на кістяку, а також порядок розташування намистин на низках[1].

У похованні виявлено 78 екземплярів намистин і підвісок: скляних монохромних — 22 (у тому числі 3 фігурні підвіски), поліхромних — 3, бурштинових — 2, коралових — 42, сердолікових — 4, із мушлів морських молюсків — 2, рогових — 2, фрагментів шумлячої підвіски із мідного сплаву — 6. Чотири намистини були підвішені до трьох дротяних кілець із зав'язаними кінцями. В першому випадку — це скляна підвіска у формі кігтя тварини, в другому —поліхромна намистина із хвилеподібним поперечним декором, в третьому — дві намистини — із синьо-фіолетового скла і бурштинова. Підвіски із мушлів морських молюсків входили до складу двох скупчень — біля лівого коліна та лівої ступні померлої. Рогові пірамідальні підвіски зафіксовані на плечі і біля ступні. Поліхромні намистини знайдені: одна — на дротяному кілечку на правому плечі, друга — на поясі, третя — біля лівої ступні. Інші прикраси знаходяться поблизу плечей, грудей, пояса похованої й, очевидно, входили до складу намиста[2].

Знайдені прикраси розподіляються згідно запропонованої автором класифікації [Бобровская, 1999, рис. 1—3, 2000, с. 200—287] наступним чином:

із монохромного скла:
типу 7 — 6 екземплярів (рис[3]. 6, *6 (?), 7, 8, 11(?), 12(?), 30(?)*);
типу 18 — 1 екземпляр (рис. 6, *61*);
типу 19 — 1 екземпляр (рис. 5, *5*);
типу 20 — 3 екземпляри (рис. 6, *30, 68, 69*);
типу 74 — 1 екземпляр (рис. 6, *67*);
типу 94 — 1 екземпляр (рис. 6, *71*);
типу 96 (98) — 4 екземпляри (рис. 6, *9, 10, 31, 72*);
типу 100 — 1 екземпляр (рис. 5, *5*);
типу 140 — 3 екземпляри (рис. 6, *4, 5, 33*);
типу 147 — 1 екземпляр (рис. 6, *3*);
із поліхромного скла:
варіанту 36 в — 1 екземпляр (рис. 6, *2*);
типу 45 — 1 екземпляр (рис. 5, *10*);
типу 54 — 1 екземпляр (рис. 6, *66*);
із сплавів кольорових металів:
типу 3 — 1(?) екземпляр (6 фрагментів) (рис. 6, *35—39*);
із бурштину:
варіанту 1 б — 1 екземпляр (рис. 6, *32*);
типу 13 або 14 — 1 екземпляр (рис. 6, *70*);
із сердоліку:
варіанту 1 а — 4 екземпляри (рис. 6, *13, 14, 73, 74*);
із коралу:
типів 1—3 — 42 екземпляри (рис. 6, *15—29, 41—59, 63—65, 75—79*);
із рогу і кістки:
типу 3 — 2 екземпляри (рис. 5, *11*, 6, *34*);
із мушлів молюсків:
типу 1 — 2 екземпляри (рис. 5, *8, 12*).

Невизначеним лишився тип намистини, зображеної на рис. 6, *60*. Підвіски у вигляді одноручного глечика (рис. 6, *40, 62*) не мають точних аналогій серед черняхівських прикрас. Вони відповідають типу 194 за Є. М. Алексеєвою [1978, с. 74].

Черняхівські поховання із поясними амулетами, до складу яких входили, зокрема, підвіс-

[1] До цього часу порядок розташування намиста на низці зафіксовано тільки у похованні 56 могильника Біленьке.

[2] Втім, треба зауважити, що присутність у похованні бронзової верхівки веретена, так званої клюкоподібної шпильки, дозволяє припустити, що великі намистини, знайдені на поясі, могли символізувати у поховальному інвентарі пряслиця.

[3] Тут і далі посилання на ілюстрації в статті О. В. Петраускаса.

© О. В. Гопкало (Бобровська), 2004

ISBN 966-02-3186-5

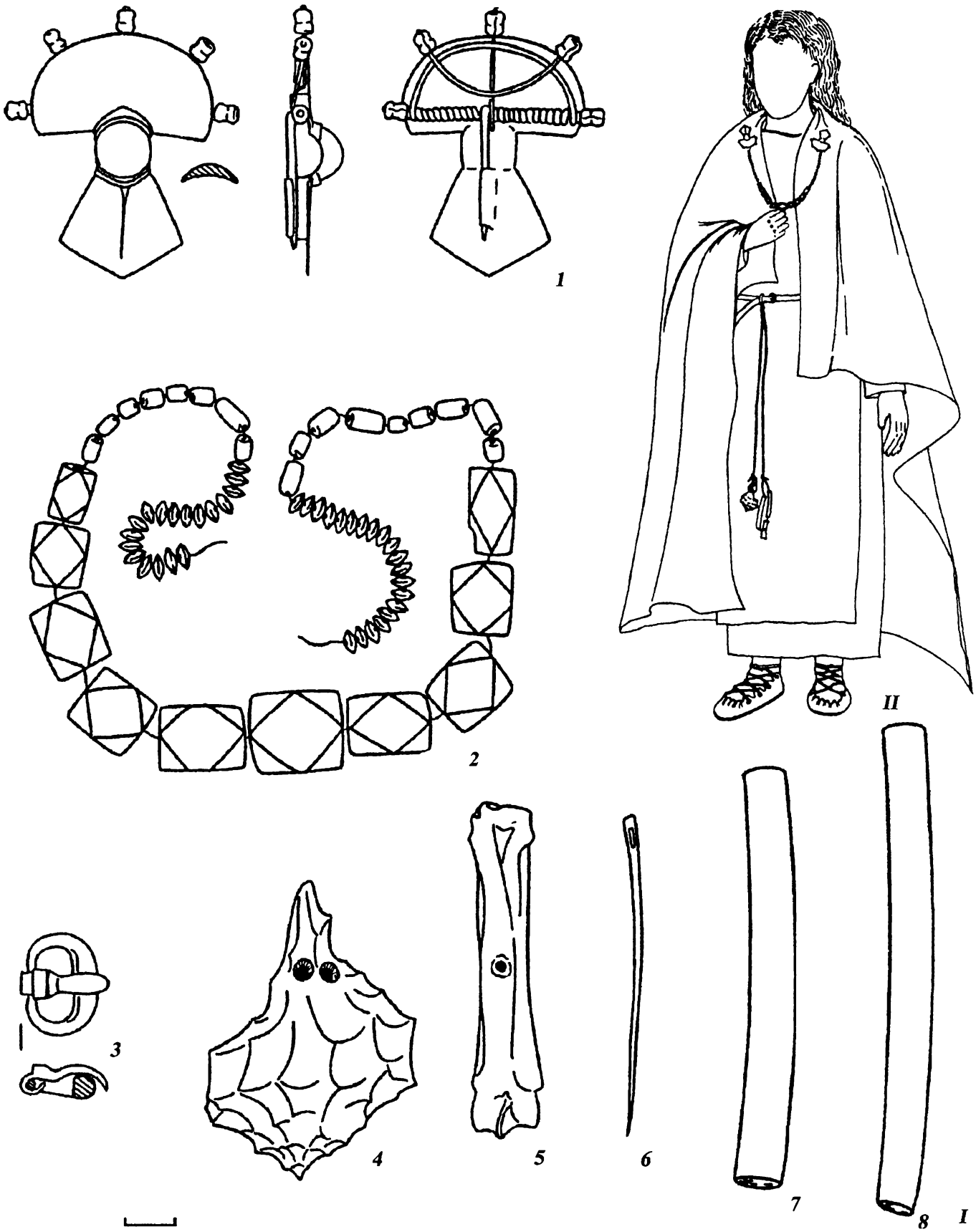

Рис. 1. Реконструкція одягу похованої на могильнику Суми (Сад). *I* — речовий інвентар поховання 5 могильника Суми (Сад): *1* — срібна двопластинчаста фібула; *2* — намисто із сердолікових (в центрі), коралових та скляних біконічних намистин; *3* — поясна пряжка; *4* — амулет із мушлі Bolinus brandaris; *5* — підвіска (?) із кістки з отвором посередині; *6* — бронзова голка; *7, 8* — кістяні гольники. *II* — один із можливих варіантів реконструкції одягу похованої.

ISBN 966-02-3186-5

ки із мушлів морських молюсків та рогові пірамідальні, датуються серединою — третьою чвертю IV ст. [Бобровська, 1999а, с. 91, 92]. Окрім цього, досить поширеними і відносно вузько датованими є намистини із синьо-фіолетового прозорого скла кубооктаедричної форми (тип 140), підвіски у формі кігтя (типи 145—148), поліхромні (типів 45 і 54) та коралові (можливо, у поєднанні з сердоліковими) прикраси.

Поховання 132 могильника Велика Бугаївка належить, згідно автору розкопок, до фінального етапу черняхівської культури. Намисто із цього поховання відрізняється від синхронних зразків (Косанове 2, Журавка 43, 14) тим, що як масовий тип тут використовується коралове, а не скляне біконічне намисто, так зване чечевицеподібне.

Коралове намисто дослідники називали серед «сарматських» рис вбрання: рогових пірамідальних амулетів, підвісок із мушлів молюсків родини *Cypraea* та астрагалів, видовженоконічних металевих прикрас, намиста — із сердоліка і скла, бісера, звичая носити дві низки намиста, робити із нього браслети та привішувати до дротяних кілець [Diaconu, 1966, s. 363; Рикман, 1975, с. 319—323; Седов, 1978, с. 87; Гей, 1985, с. 11; Tempelmann-Maczynska, 1989, s.79; Kokowski, 1995, s. 46—54; Гудкова, 1997, с. 227—228; Бобровская 1999б]. В похованні, яке публікується зафіксовано майже всі із перерахованих «сарматських» ознак.

Коралове намисто складає 8% від загальної кількості черняхівських прикрас. Воно масово потрапляє до черняхівського населення на початку IV ст.

Очевидно, «коралі» могли входити і до двонизкового намиста. Принаймні, саме так реконструював намисто, знайдене у похованні 56 черняхівського могильника Біленьке, про яке йшлося вище, автор розкопок — О. А. Росохацький.

Дротяні кільця з двома — трьома — чотирма різнотипними намистинами знайдені на могильниках Малаєшти та Романове Село [Федоров, 1960, рис. 14, *1—4*; Строцень, 1993, рис. 4, *15, 16*]. Серед інвентарю дитячого поховання 17 на могильнику Курники виявлено вісім кілець біля голови (по чотири з кожного боку), які, можливо, прикрашали головний убір [Магомедов, 1999, рис. 11].

У цьому ж комплексі знайдено шматок ладану. Вважається, що цю смолисту речовину отримували із тропічного дерева (*Boswellia carterii*), яке росте у Східній Африці і в Азії (на Аравійському півострові) [УСЭ, с. 525]. Знахідки ладана трапляються в черняхівських похованях разом з підвісками-мушлями[4].

Зрідка з бісеру або коралових намистин складалися браслети, які носилися на передпліччі. В черняхівському ареалі такі випадки зафіксовано в похованні 3 могильника Балцати II та похованні 256 Черняхівського могильника [Федоров, Рошаль, 1981, с. 95; Сымонович, 1967, с. 18].

Серед черняхівських поховань зафіксовано факти симетричного розташування намиста біля ліктів, наприклад, у похованні 10 могильника Суми (Сад) (повідомлення Г. М. Некрасової), що, можливо, свідчить про обшивання коротких рукавів наплічного одягу. Принаймні, саме в такий спосіб прикрашався одяг сарматів в ранішу добу [Ковпаненко, 1986, с. 112—122, рис. 133].

Загалом вбрання похованої на могильнику Велика Бугаївка (дві фібули, пряжка, намисто) — типове для черняхівської культури. Причому, фібули могли з'єднувати сукню, наплічний одяг з рукавами або безрукавний (накидку чи плащ). Варіант реконструкції, де застібки тримали сукню запропонований автором розкопок. Саме так у пізньоримський період, на думку С. О. Яценка, вдягалися і сарматські жінки [2002, с. 28]. У костюмі кримських аланів V—VI ст., за реконструкцією Е. Хайрединової, парними фібулами скріплювався верхній одяг з рукавами [2002, с. 81, 82, рис. 18, *4*; 19, *5*; 21], що викликає деякі сумніви, оскільки необхідність застібок для такого одягу навряд чи виправдана.

Для порівняння наводимо варіант реконструкції одягу із поховання Суми (Сад), яке за складом інвентаря, зокрема, намиста та підвісок, подібне до поховання, що публікується (рис. 1).

З обох боків фібул, якими скріплювався одяг, зафіксовано відбитки різнотипних тканин [Некрасова, 1984, с. 77]. Цілком можливо, що фібули тримали сукню, а зверху одягався плащ чи накидка. В іншому випадку застібками скріплювався верхній одяг, а небіжчиця була вкрита поховальним простирадлом.

[4] Біленьке 137, Бережанка 5, Городок 3, Кам'янка-Дніпровська 39, 89, Коблево 32, Маслово 87, Неполоковці 1. Ароматична смола знайдена у підвісках-«відерцях» в інвентарі поховання 33 могильника Боромля.

ISBN 966-02-3186-5

ЛІТЕРАТУРА

Алексеева Е. М. Античные бусы Северного Причерноморья // САИ.— 1978.— Вып. Г 1-12.

Бобровская О. В. Бусы и подвески раннего этапа черняховской культуры (по материалам могильников) // Сто лет черняховской культуре.— К., 1999.— С. 144—160.

Бобровська О. В. Жіночі поясні амулети черняхівської культури // Археологія.— 1999а.— № 4.— С. 89—95.

Бобровская О. В. О некоторых сарматских элементах в черняховском уборе // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья.— Запорожье.— 1999б.— С. 38—40.

Бобровская О. В. Бусы и подвески в уборе населения черняховской культуры. Дисс. ... канд. ист. наук.— К., 2000.— НА ІА НАНУ.— Фонд 12.— № 806.

Гей О. А. Черняховская культура и скифо-сарматский мир: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— М., 1985.

Гороховский Е. Л. Хронология черняховских могильников Лесостепной Украины // Труды V Международного конгресса археологов-славистов.— К., 1988.— Т. 4.— С. 34—46.

Гудкова А. В. Особенности этнокультурного процесса в черняховском обществе // Труды VI Международного Конгресса славянской археологии.— М., 1997.— Т. 1.— С. 223—233.

Ковпаненко Г. Т. Сарматское погребение I в. н. э. на Южном Буге.— К., 1986.

Магомедов Б. В. Черняховский могильник Курники на Южном Буге // Stratum plus.— 1999.— № 4.— С. 102—120.

Магомедов Б. Черняховская культура. Проблема этноса.— Lublin, 2001.

Некрасова Г. М. Охоронні розкопки черняхівського могильника поблизу м. Суми // Археологія.— 1985.— № 50.— С. 75—80.

Рикман Э. А. Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры.— М., 1975.

Седов В. В. Скифо-сарматские элементы в погребальном обряде черняховской культуры // Вопросы древней и средневековой археологии Восточной Европы.— М.,— 1978.— С. 99—107.

Строцень Б. Могильник черняхівської культури в Романовому Селі на Тернопільщині // Тернопільський краєзнавчий музей. Наукові записки.— Тернопіль.— 1993.— С. 38—51.

Сымонович Э. А. Новые работы в Черняхове // МИА.— 1967.— № 139.— С. 5—27.

УСЭ.— К., 1981.— Т. 5.

Федоров Г. Б. Малаештский могильник // МИА.— 1960.— № 82.— С. 253—301.

Федоров Г. Б., Рошаль М. Г. Раскопки черняховского могильника у с.Балцаты // Археологические исследования в Молдавии (1974—1976).— Кишинев, 1981.— С. 89—106.

Хайрединова Э. А. Женский костюм варваров Юго-Западного Крыма в V — первой половине VI в. // МАИЭТ.— 2002.— IX.— С. 53—118.

Яценко С. А. Костюм ираноязычных народов древности и методы его историко-культурной реконструкции: Автореф. дисс. ... докт. наук.— М., 2002.

Diaconu Gh. Spätsarmatische elemente in der Sîntana de Mures-Tschernjachow kultur // Dacia.— 1966.— X.— P. 357—364.

Kokowski A. Grupa Maslomecka z badan nad przemianami kultury gotow w mlodszym okresie rzymskim.— Lublin, 1995.

Tempelmann-Maczynska M. Das Frauentrachtzubehör des mittel- und osteuropäischen Barbaricums in der römischen Kaiserzeit.— Kraków, 1989.

ISBN 966-02-3186-5

Л. В. Вакуленко

ЗЕМЛЕРОБСТВО ЯК ЕКОНОМІЧНА ОСНОВА ГОСПОДАРСТВА ПРИКАРПАТСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ В III—IV ст. н. е.

Ключовим завданням археологічної науки є визначення характеру господарської діяльності стародавніх суспільств. Без такого визначення неможливе адекватне відтворення життя, побуту та культури стародавнього населення.

Як відомо, в науці довгий час панувала думка про скотарський характер господарства населення Прикарпаття. Цю думку висловив М. Ю. Смішко, аргументуючи її характером рельєфу передгірської території, де розташовані пам'ятки культури карпатських курганів. Правда, він не заперечував і наявність землеробства у осілого прикарпатського населення, визначаючи його як приселищне [Смішко, 1960, с. 136]. Потрібно зауважити, що в той час поселення ще не досліджувалися. Відкриття і дослідження селищ дало нові матеріали для вивчення господарства і ці матеріали свідчили саме про землеробський характер прикарпатського господарства [Вакуленко 1977, с. 43—56; Вакуленко, Янушевич, 1974, с. 31—41]. Відомо, що розвинене землеробство неможливе без розвиненого скотарства. Однак питання, що саме було основою господарства є принципово важливим. Мова йде не просто про перестановку слів: скотарсько-землеробське чи землеробсько-скотарське населення. Мова йде про різні світи, різний спосіб життя, різний світогляд, іншу духовну сферу тощо.

При дослідженні поселень, крім опосередкованих даних, важливим джерелом для вивчення землеробства у племен культури карпатських курганів, стали відбитки зерен на кераміці. Серед них виявлено зернівки трьох видів пшениці, ячменю, проса, вівса. Такий досить широкий набір злакових культур притаманний землеробству орного типу [Вакуленко, 1977, с. 54—55]. Це ж засвідчували й інші чинники, такі як топографія поселень, розташованих на зручних для землеробства площах, знахідки землеробського начиння: серпів, жорен, посудин-зерновиків тощо. Все це та інші спостереження дозволило нам стверджувати, що саме орне землеробство було основою і визначальним фактором господарської діяльності прикарпатського населення [Вакуленко, 1977, с. 54—55].

Проте, не всі сприйняли ці докази як достатні. Насмілюсь зауважити, що сумніви базувалися не на вивченні фактичного матеріалу, а на хибному уявленні про Прикарпаття як про гірський край, де заняття землеробством унеможливлене природними умовами. Однак, наголосимо, що йдеться про територію розташовану вздовж північно-східних схилів Карпатської дуги, що має географічне визначення — Передкарпатська рівнина (Передкарпаття або Прикарпаття). Передкарпаття характеризується розчленованим пологоувалистим рельєфом м'яких форм. Основними ландшафтними місцевостями є заплавні, низькотерасові, високотерасові, акумулятивно-денудаційні рівнини, горбкувато-увалисті височини і структурні низькогір'я [Маринич, 1985, с. 184—186]. На північному заході і південному сході в межі Передкарпаття вклинюються райони з лісо-лучно-степовими ландшафтами (Сансько-Дністровське і Прутсько-Сиретське межиріччя).

Найбільш поширенними у Передкарпатті є буро-підзолисті поверхово-оглеєні грунти. Вони займають усі давньотерасові вододіли, плато і

© Л. В. Вакуленко, 2004

ISBN 966-02-3186-5

пологі схили горбкуватого передгір'я, верхні давньотерасові рівні по периферії безстічних котловин [Тютюнник, 1986, с. 165—170].

Для регіону характерна досить густа річкова мережа. Її створюють праві притоки Дністра, такі як Бистриці Солотвинська та Надвірняньська, Ломниця, Свича, Луква та інші разом з річками та струмками, що в них впадають, а також розгалудженням малих річок басейнів Верхнього Прута з Черемошем та Сирета, які впадають в Дунай. Притоки Дністра та Дунаю беруть початок у горах. У Передкарпатті, вони поступово набирають рис рівнинних рік, мають широкі долини з терасовими схилами, добре розвинені заплави, звивисті розгалужені русла [Природа..., 1968, с. 92—109].

Отже, прикарпатський ландшафт складається здебільшого з вирівняних річкових терас і пологих схилів, зручних для зайняття землеробством, а головний ґрунтовий фон утворюють дерново-підзолисто-глейові ґрунти. Саме в цих ландшафтних місцевостях розташовані поселення культури карпатських курганів (рис. 1; 2).

Під час археологічних розкопок у 1987 і 1988 рр. кандидатом географічних наук, доцентом Київського національного університету Д. А. Тютюнником були проведені дослідження ґрунтів на території селища і могильників культури карпатських курганів. Нижче подаємо скорочений виклад результатів досліджень щодо селищних ґрунтів.

На площі поселення Пилипи-4 (урочище П'ядецьке) було закладено два ґрунтознавчих шурфи розмірами 1,7×0,8 м і 1,5×0,8 м при глибині 1,5 м, які показали наступне чергування шарів зверху до низу. **Розріз № 87-6,** закладений в лощині, яка перетинає гребінь між рівнями другої і першої терас. Рілля, пшениця в доброму стані. Горизонти: **HEa** 0—21 см; **EH** (gl) 21—39 см; **Hiegl** 39—54 см; **PHIglmn** 54—73 см; **PI hglm** 73—98 см; **P glmi** 98—130 см. Висновок: ґрунт дерново-буроземний сильно опідзолений поверхнево глейовий піщано-середньосуглинковий на давньоалювіальному безкарбонатному суглинку. **Розріз № 87-7**. На відстані 7 м на північ від розкопу 1984 р. Генетичні горизонти: **Hod** 0—4 см; **He** 4—12 см; **HE** 12—34 см; **IEh** 34—50 см; **PIMglh** 50—82 см; **PImgl** 82—110 см; **Pkgl** 110—150 см. Висновок: ґрунт буро-підзолисто-дерновий поверхнево глеюватий піщано-легкосуглинковий на давньоалювіальному карбонатному суглинку.

Пилипи-5 (урочище Селища). Для порівняння було закладено 3 шурфи як на місці поселення, так і поза ним. **Розріз № 88-1.** На заплаві р. Березівка, берег біля русла, уріз води 250 см, пасовище, засіяне травами. **Розріз № 88-2**.На кінці гребеня-останця надзаплавної тераси в підвищеній частині заплави. **Розріз № 88-3**. На рівній частині мису на місці поселення культури карпатських курганів. Гребенеподібний останець другої надзаплавної тераси з піднятим на 2—3 м кінцевим язиком. Розріз закладено поза підвищеною частиною. Розміри 1,5×0,8 м, глибина 150 см. Генетичні горизонти: новоутворений ґрунт на культурному шарі: **Hd** 0—2 см; **H** 2—24 см; $\mathbf{H}_{\text{культ}}$ 24—64 см. Природний профіль під культурним шаром: **HPim** 64—87 см; **PI hglm** 87—120 см. Висновок: ґрунт дерновий на культурному гумусовому шарі з похованим дерново-буроземним опідзоленим глеюватим пилувато-середньосуглинковим ґрунтом на делювіальному суглинку.

Воскресінці (урочище Липчинки). Горбисто-увалисте запрутське передгір'я. Плоско-опукла поверхня плато на сході переходить через пологий схил 2—3° в терасовий уступ висотою 3—5 м до нижчої тераси, далі на схід — у надзаплавну терасу р. Прут. Рілля, посів трав. Травосумішка з конюшиною білою і рожевою, тимофіївкою. **Розріз № 88-5.** Розміри 1,5×0,8 м, глибина 150 см. Генетичні горизонти: **Hd** 0—4 см; **H(e)/(gl)** 4—44 см; $\mathbf{H(e)}_{a}$ 4—26 см (орний шар); **HIp(gl)** 44—68 см; **PIh(gl)** 68—84 см; **Pigl** 84—120 см. Висновок: ґрунт дерновий глибокий чорноземовидний опідзолений поверхнево і ґрунтово глеюватий пилувато-середньосуглинковаий на делювіальному суглинку.

Королівка (урочище Синівські облуги) Друга надзаплавна тераса р.Прут; поле, рілля, картопля в доброму стані. **Розріз № 88-6**. Розміри 1,5×0,8 м, глибина 150 см. Генетичні горизонти: $\mathbf{He}_{a}$ **0—30 см; H (e)** 30—50 см; **Hi(gl)** 50—82 см; **HIPgl** 82—110 см. Ґрунт лучно-чорноземний опідзолений грунтово-глеюватий пилувато-середньо-суглинковий на давньоалювіальному суглинку.

Підсумовуючи результати ґрунтознавчих досліджень вчений зазначає, що означені поселення розташовані на землях, глибока гумусованість профілю і помітна оструктуреність гумусних горизонтів яких, зумовлюють значну родючість ґрунту. На Передкарпатті цей підтип буро-підзолистих ґрунтів (буро-підзолисто-дернові), із збільшеною глибиною гумусового горизонту до 35—40 см, має значне поширення на перших і других надзаплавних терасах річок, притоків

ISBN 966-02-3186-5

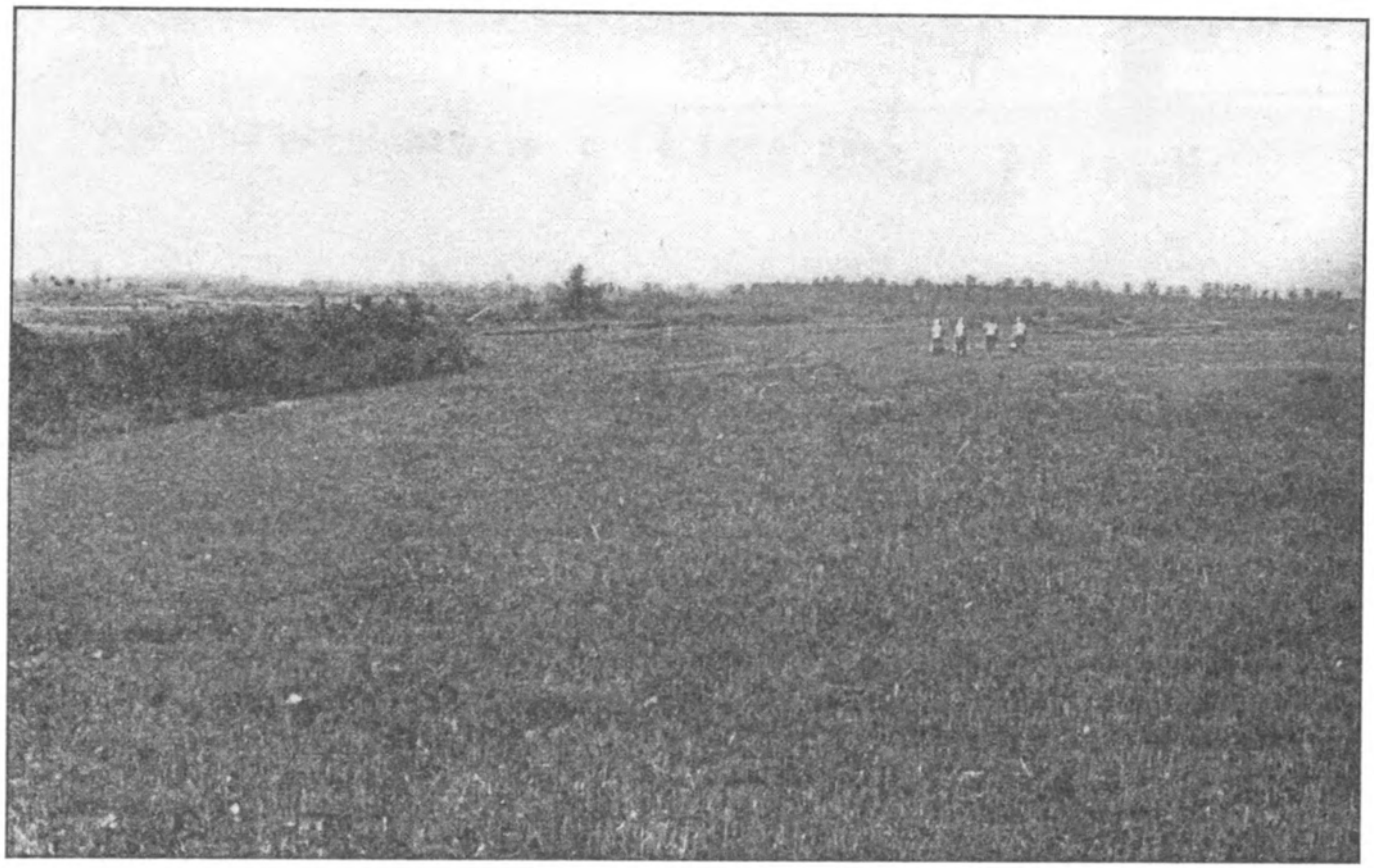

Рис. 1. Місце поселення культури карпатських курганів, поблизу с. Королівка Коломийського р-ну, Івано-Франківської обл.

Дністра, Прута та ін. Серед буро-підзолистих поверхнево оглеєних ґрунтів вони найбільш родючі. До того ж потрібно наголосити, що головним чинником, який впливає на продуктивність землеробства, як в минулому, так і тепер, є не ґрунти, які завжди можна покращити, а кліматичні умови.

Між тим, на території Східних Карпат під впливом рельєфу та радіаційних і циркуляційних процесів формується континентальний клімат з нежарким літом, м'якою зимою і теплою осінню. Географічне розташування обумовлює відносно високі середньорічні температури в передгірських районах. В Передкарпатті середньорічні температури становлять 7°—8°. Передкарпаття в межах Івано-Франківської області визначається як тепла зона (сума річних t° 2400—2600), а Буковина як дуже тепла зона (сума річних t° 2600—3000) [Природа..., 1968, с. 101]. Атмосферне зволоження характеризується кліматологами як надмірне у гірських районах і достатнє на рівнинних ділянках [Природа..., 1968, с. 98]. Отже, за висновками кліматологів, термічні ресурси Прикарпаття є сприятливими для землеробства і дозволяють успішно вирощувати широкий асортимент сільськогосподарських культур [Природа..., 1968, с. 101]. Цікаво додати, що землеробські племена населяли Прикарпаття задовго до появи на цих землях племен культури карпатських курганів. Йдеться про населення трипільської культури (IV тис. до н. е.), селища якої відомі на цій території [Вакуленко, 1977, с. 44]. Землеробство було основним заняттям населення Прикарпаття і в наступні часи раннього і пізнього середньовіччя, залишається таким і в наш час. Український географ В. Кубійович, вивчаючи розвиток господарства на Прикарпатті на початку XX ст. зазначає, що населення Північних Карпат, за винятком Гуцульщини, займалося передусім рільництвом [Кубійович, 1934, с. 1—10].

Щодо скотарства, то як самостійна, спеціалізована і відокремлена від рільництва галузь господарства, воно можливе лише на теренах, які забезпечують для худоби достатню кількість і якість рослинної їжі і можливість переміщення стада з метою її раціонального використання. На території Прикарпаття, вкритій лісовою рослинністю, такі умови відсутні. Випас худоби в лісі, що практикується віддавна у всіх землеробських суспільствах, ніде і ніколи не набув масштабів самостійної галузі, здебільшого через недостатність кормової бази. Між тим, історія цивіліза-

ISBN 966-02-3186-5

Рис. 2. Місце поселення культури карпатських курганів поблизу с. Пилипи Коломийського р-ну, Івано-Франківської обл.

ції, яка в значній мірі пов'язана із вивільненням з-під лісу земельних площ для рільництва, не знає прикладів цілеспрямованого формування луків для випасу худоби, перш за все через те, що така діяльність була би малоефективною. Існуючі в наш час луки антропогенного утворення є наслідком вторинного використання рільничих угідь [Kubijowicz, 1926, s. 18, 19; Myczkowski, 1958, s. 151].

Якщо все ж таки прийняти тезу про скотарський характер господарства прикарпатського населення, то потрібно принаймні визначити, про яку конкретно форму йдеться. Історична етнографія розрізняє такі способи скотарства: номадський, відгонний на далекі території та літній гірський випас [Tunia, 1986, s. 223—227].

Очевидно, це не могло бути скотарство номадського характеру, коли разом із стадами переміщалася вся людність. Осілий характер життя прикарпатського населення, крім інших прикмет, засвідчують довготривалі поселення із стаціонарними житлами та великі могильники.

Другий спосіб — це цілорічний випас тварин через сезонне переміщення стад на відлеглі території. В європейських умовах, коли не йдеться про степові простори, це означало би випас влітку в горах, а взимку — в низинах. Необхідними умовами для такого способу господарювання є достатньо теплий клімат, хороші комунікаційні шляхи, та наявність гірських пасовиськ і великих обезлісених просторів в низинах. Подібна форма скотарства відома на Балканах і в Трансильванії. Зауважу, що на території Прикарпаття такі умови не могли бути створені. На заваді був клімат, який не дозволяв зимовий випас, і відсутність в низинах обширних територій у вигляді луків, що могли б становити базу для подібного скотарського господарства. Адже, як зазначалось, для створення безлісових просторів потрібна їх довготривала експлуатація як орних земель, а стародавнє заселення Прикарпаття не було настільки інтенсивним. Отже, надто довгий шлях, який потрібно було б пройти, щоб досягти обезлісених територій, перекреслював доцільність такого способу ведення скотарського господарства. До того ж, в такому випадку із стадами йшли тільки ті люди, які за ними наглядали, в той час як решта населення займалося землеробством і вело відповідно землеробський спосіб життя [Tunia, 1986, s. 223].

Нарешті, така форма скотарства, як літній гірський випас, застосовується там, де є природний простір безлісих верховин, але відсутні умови для зимового випасу, замість якого худоба зимує в приміщеннях і годується тим, що було заготовлено влітку. Подібна форма скотарства передба-

ISBN 966-02-3186-5

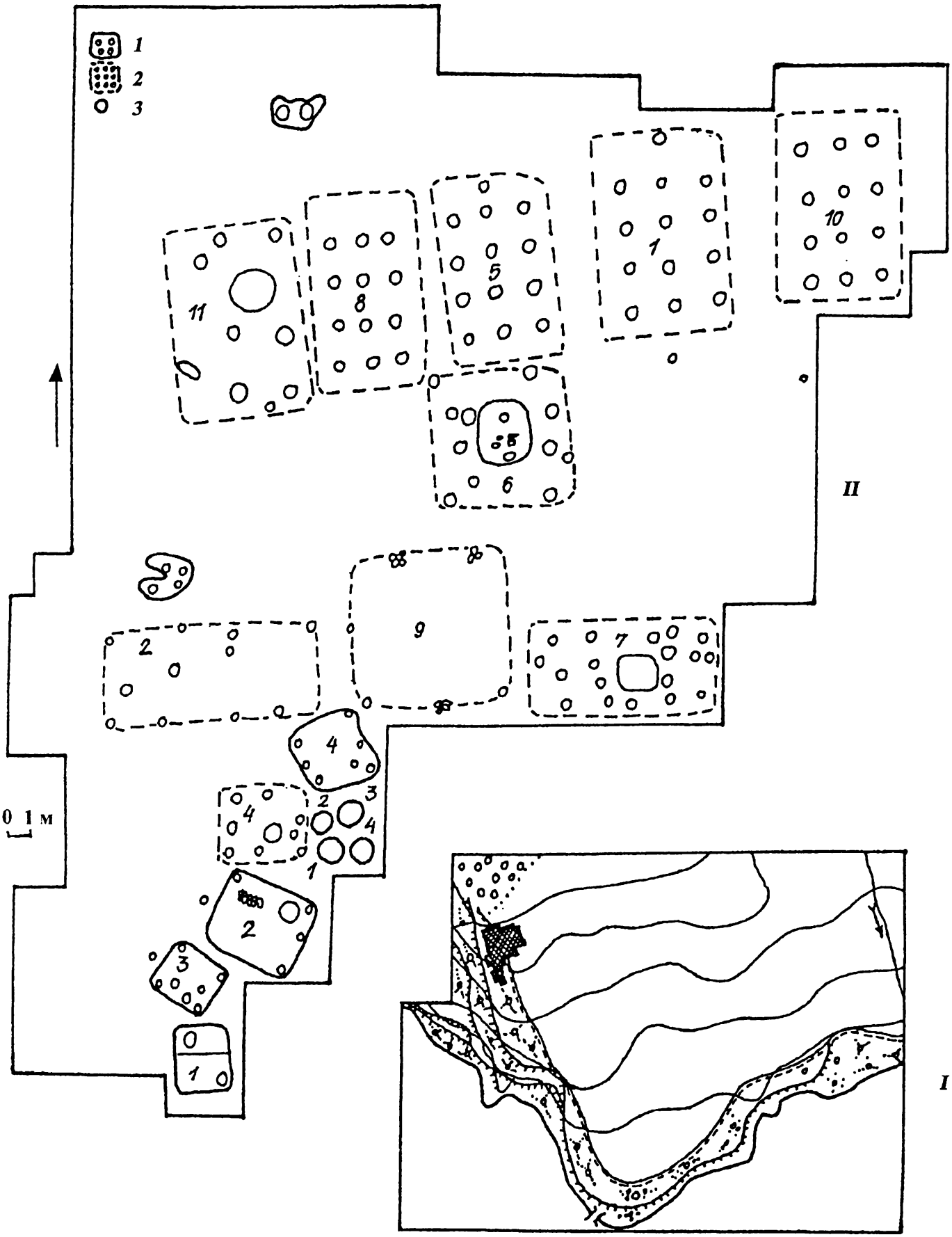

Рис. 3. Пилипи-4 — поселення культури карпатських курганів: *I* — загальний план поселення; *II* — загальний план розкопу. *1* — заглиблені споруди; *2* — зерносховища; *3* — ями.

 ISBN 966-02-3186-5

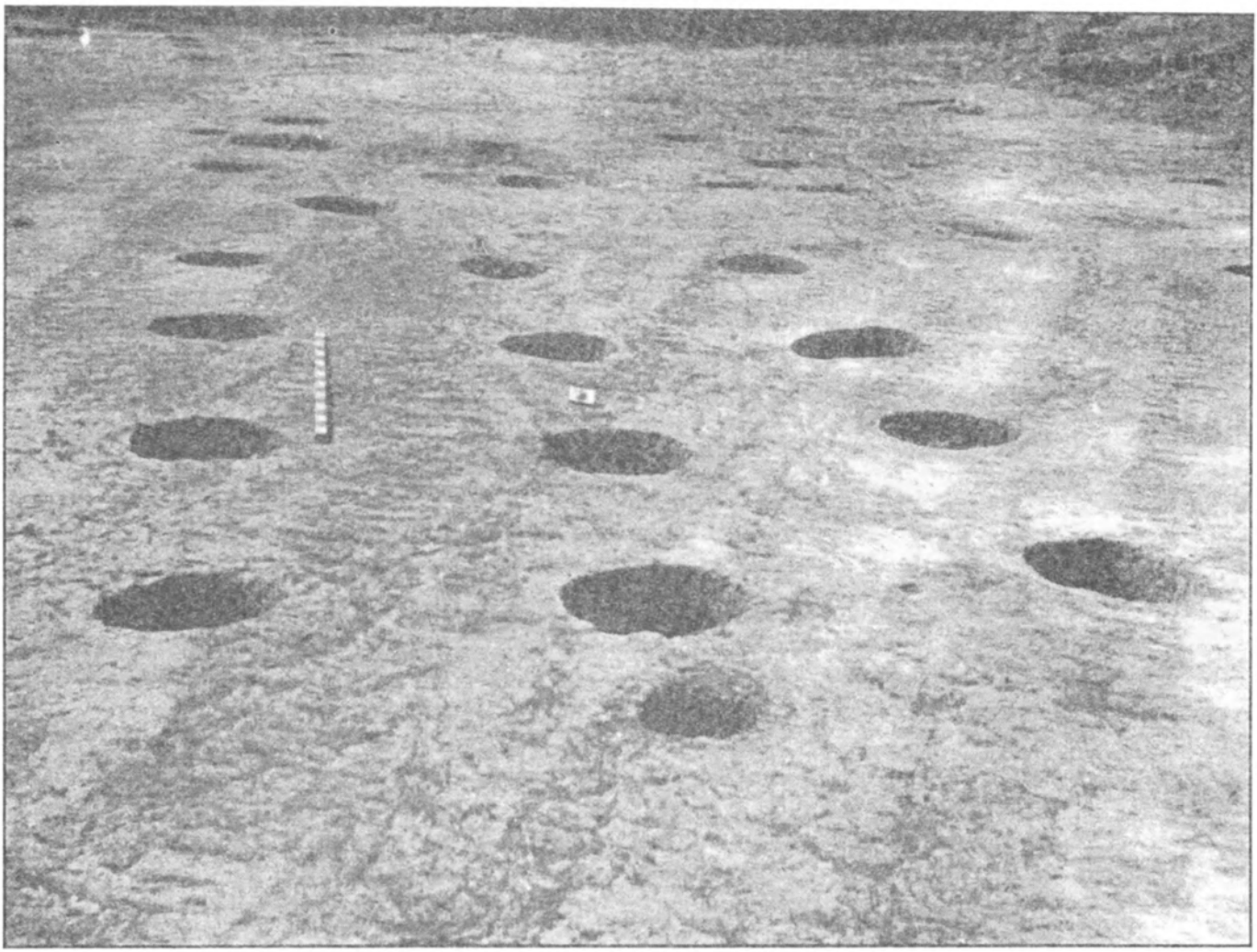

Рис. 4. Пилипи-4. Зерносховище № 5 (фото).

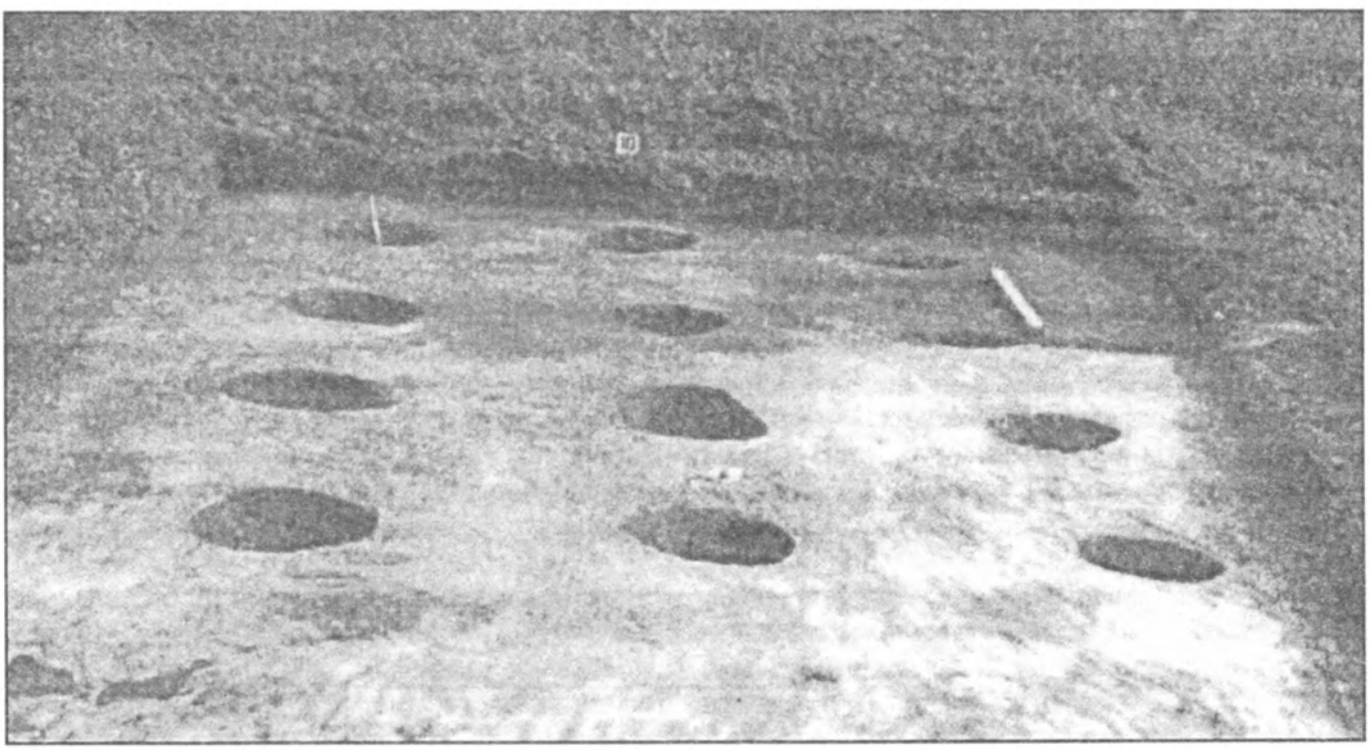

Рис. 5. Пилипи-4. Зерносховище № 10 (фото).

ISBN 966-02-3186-5

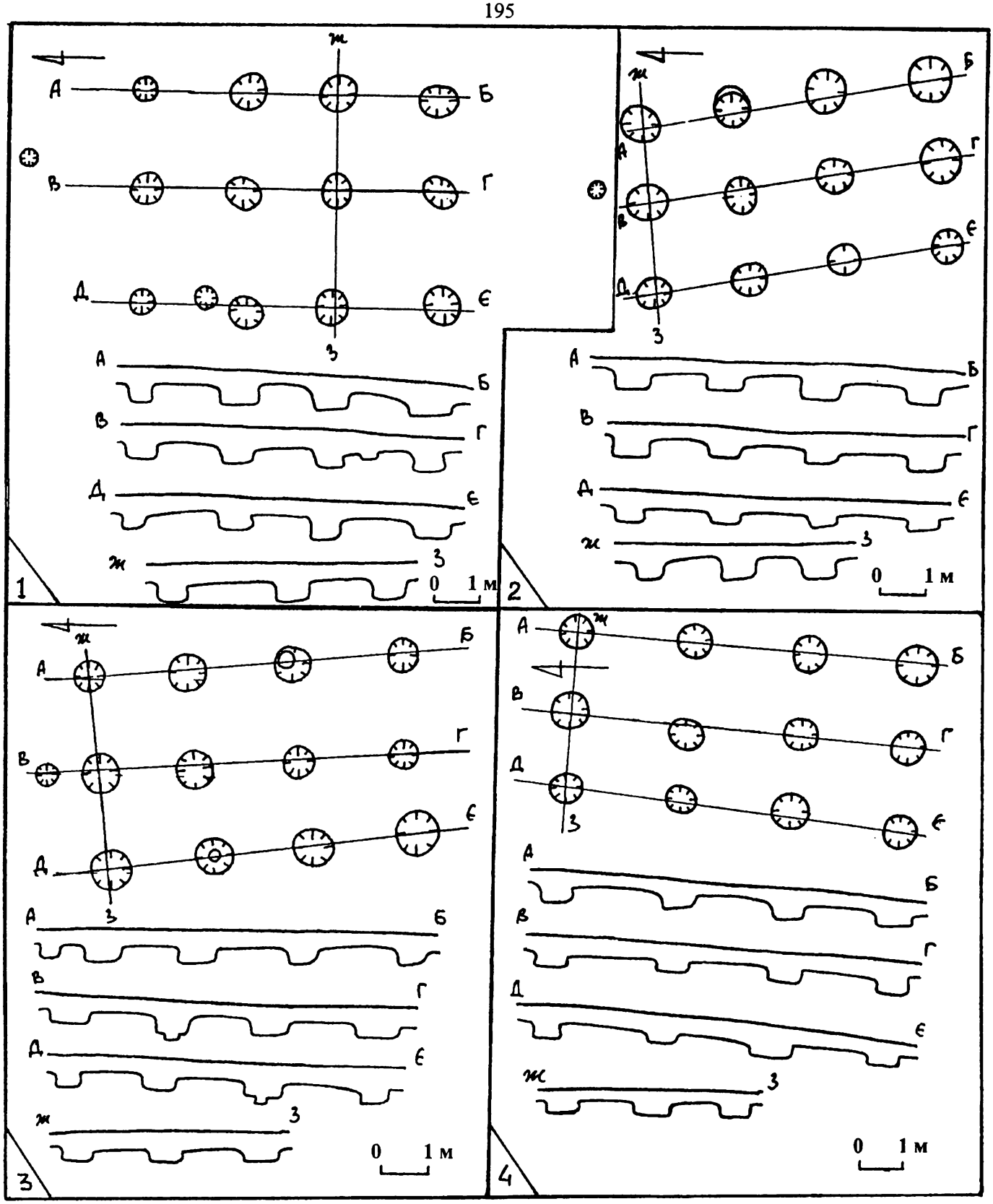

Рис. 6. Пилипи-4. Плани і розрізи зерносховищ № 1, 5, 8, 10: *1* — зерносховище № 1; *2* — зерносховище № 10; *3* — зерносховище № 5; *4* — зерносховище № 8.

чає пересування стад і людей, що їх обслуговують, на відносно невеликі відстані, переважно в межах однієї гірської групи, з селищ, що розташовані безпосередньо поблизу гір, на полонинах яких відбувався випас [Dobrowolski, 1970, s. 93]. Прибічники існування у прикарпатців такої форми скотарства в пізньоримський час як аргумент наводять той факт, що сучасне відгон-

ISBN 966-02-3186-5

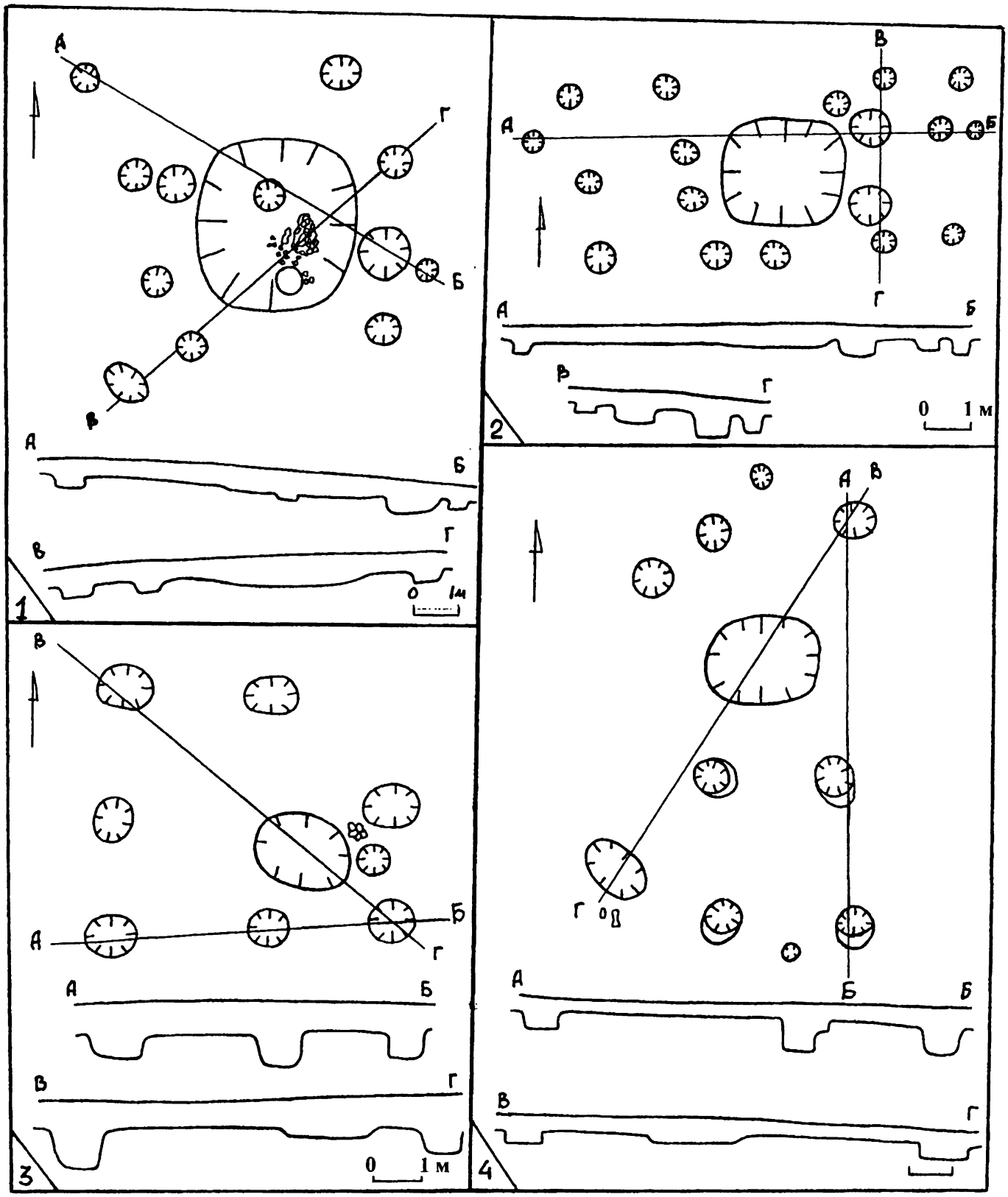

Рис. 7. Пилипи-4. Плани і розрізи зерносховищ № 6, 7, 4, 11: *1* — зерносховище № 6; *2* — зерносховище № 7; *3* — зерносховище № 4; *4* — зерносховище № 11.

не вівчарство, тобто літній гірський випас овечих отар, є важливою галуззю господарства гірського населення. Проте, потрібно зауважити, що застосування літнього гірського випасу можливе тільки за умови інтенсивного стаціонарного заселення в безпосередній близькості до гірського масиву [Tunia, 1986, s. 225—227]. Багаторічні археологічні розвідки, що провадилися

ISBN 966-02-3186-5

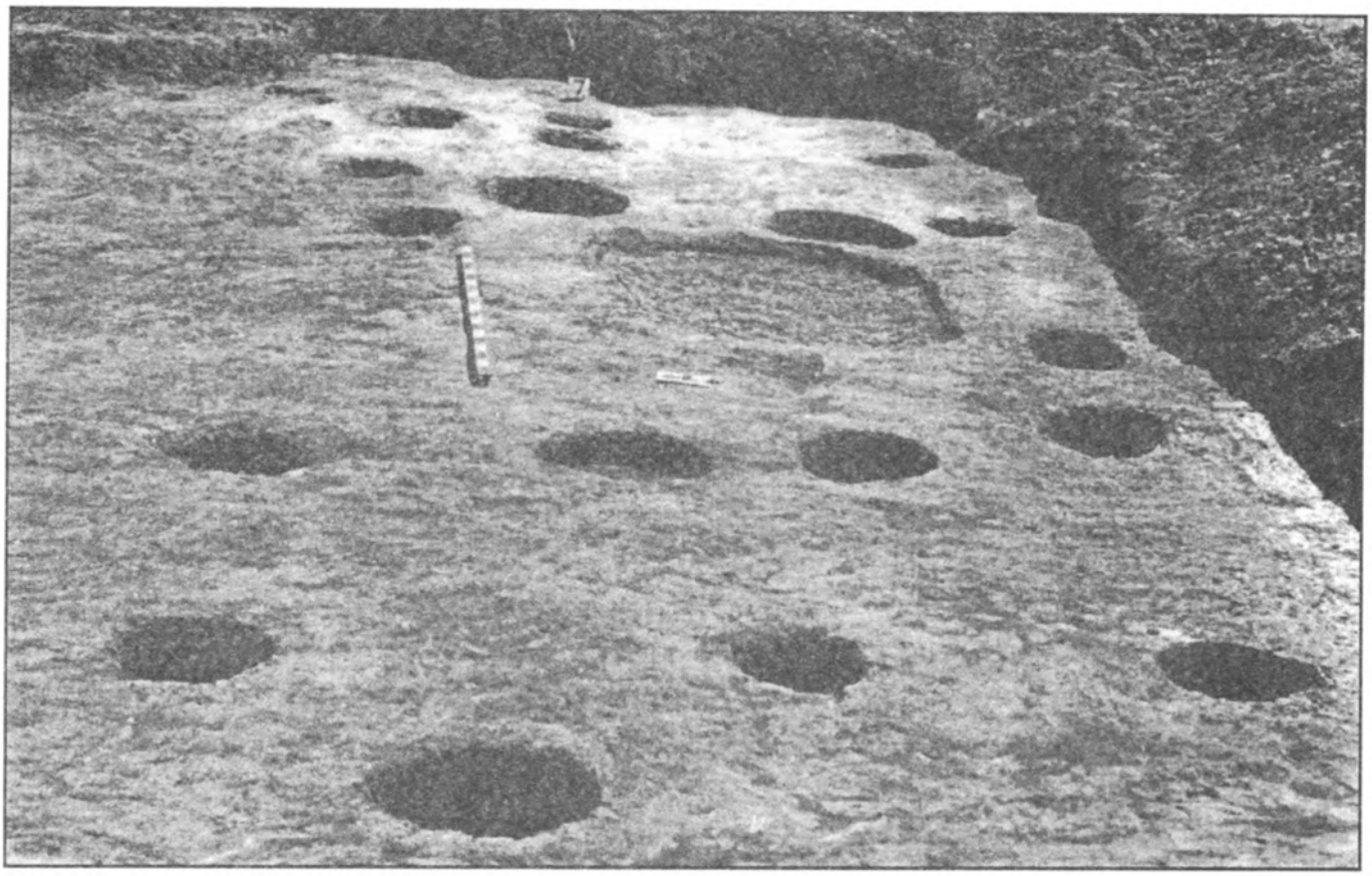

Рис. 8. Пилипи-4. Зерносховище № 7 (фото).

нами в гірських місцевостях, показали, що вони не були заселені в пізньоримський час.

Необхідно наголосити, що племена культури карпатських курганів займали область Прикарпаття, а не самих Карпат, що їх територія не збігається і практично не пересікається з історичною областю, відомою під назвою «Гуцульщина». Це різні природно-ландшафтні зони. Навіть сучасне населення, що проживає на території, яку в пізньоримський час займали носії культури карпатських курганів, не практикує літній гірський випас. Останній в порівнянні з двома попередніми формами скотарства набув розвитку значно пізніше.

Інтенсивна експлуатація Карпатських гірських полонин почалася в XVI—XVII ст. після заборони випасу у феодальних лісах, що і обумовило переведення худоби на відгонні пасовиська. З цього часу почалося швидке пониження верхньої межі лісу. Нині межа лісового покрову в Карпатах проходить набагато нижче, ніж це було в XVI—XVII ст., і, безумовно, в III—IV ст. [Малиновский, 1988, с. 125]. До того ж літній гірський випас міг існувати тільки у суспільства із розвинутим рільництвом. Висловлене вище демонструє недоречність ретроспективного перенесення способу ведення господарства сучасного гірського населення на спосіб господарювання прикарпатського населення в пізньоримський час.

У 80-х роках XX ст. на новому етапі археологічного вивчення прикарпатських старожитностей були зроблені відкриття, які однозначно і беззаперечно можна тлумачити на користь землеробського характеру господарства прикарпатського населення в пізньоримський час. Передусім ми маємо на увазі унікальний комплекс зерносховищ, досліджений розкопками 1983—1987 рр. на поселенні Пилипи-4 поблизу с. Пилипи Коломийського району, Івано-Франківської області в ур. П'ядецьке (рис. 3).

Відкриті в Пилипах-4 об'єкти являли собою різні системи групування зернових ям. Чотири зерносховища (№ 1, 5, 8, 10) були розташовані в один ряд на відстані 3—4 м одне від одного і зорієнтовані з півночі на південь (рис. 3). До кожного з них входило 12 ям, діаметрами 0,6—0,8 м і глибиною 0,7—0,8 м, розміщені трьома рядами по чотири ями в кожному. Відстані між рядами і ямами були досить чітко додержані (рис. 4, 5, 6). Менш чіткий будівельний принцип органі-

ISBN 966-02-3186-5

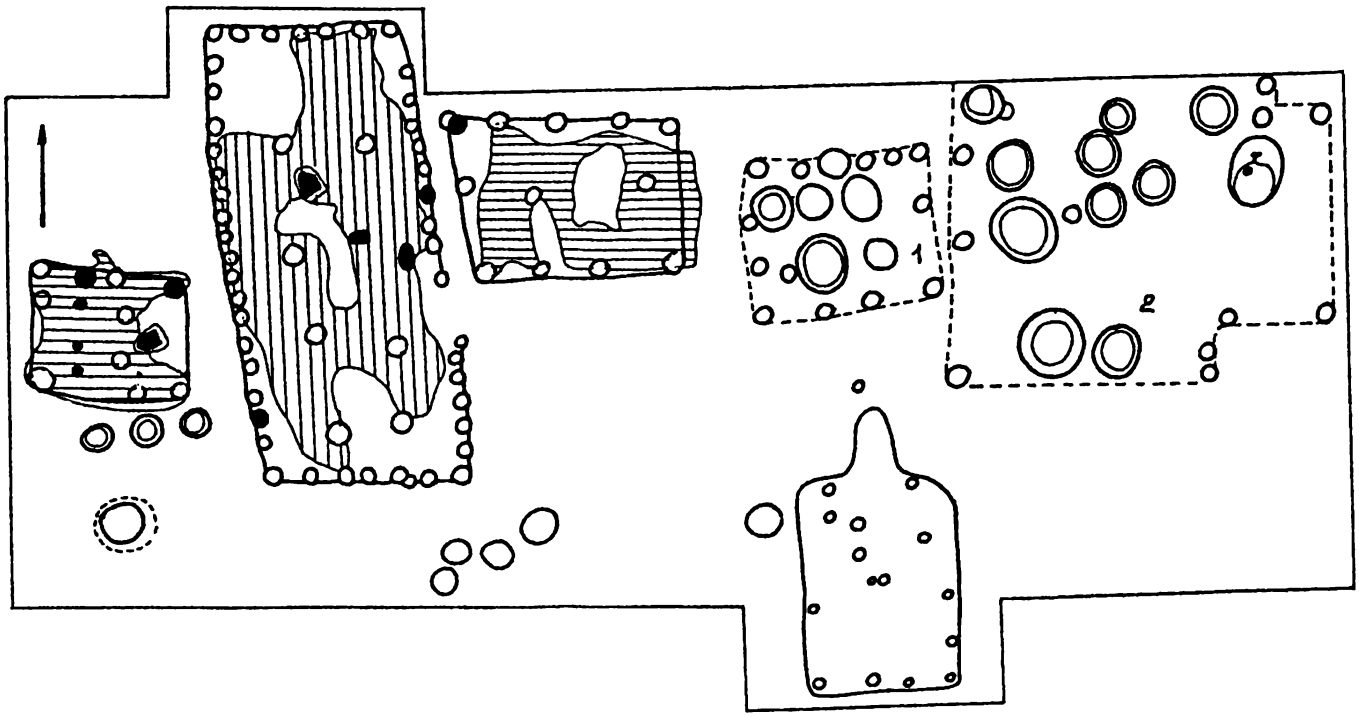

Рис. 9. Будешти (Молдавія). Поселення черняхівської культури: *1* — зерносховище № 1; *2* — зерносховище № 2 (за: Щербакова, Чеботаренко, 1974).

зації простежено в зерносховищах другого типу. Тут зернові ями в кіль-кості від 7 до 18 групувалися навколо центрального, більшого за розмірами, заглиблення. Виміри ям в цілому співпадають із розмірами ям в зерносховищах першого типу (рис. 7). Винятком є чотири симетрично розташовані ями із зерносховища № 11, що мали глибину 1,3—1,5 м, та одна яма в зерносховищі № 6 діаметром 1,2 м. Центральні заглиблення були прямокутної або овальної в плані форми (рис. 8). В першому випадку розміри їх сторін були в межах 2,25—3,5 м при глибині близько 0,5 м, а в другому їх діаметри становили 0,6—1 м, глибина 0,8—1 м. У верхній частині багатьох ям виявлено шматки глиняної обмазки з відбитками дерев'яних колод і пруття, що вірогідно, є залишками перекриття. Можна думати, що ями накривалися покришками, у вигляді плоту, які, щоб виключити проникнення вологи, обмащувалися зверху спеціально замішаною глиною. Простежено, що на дно ям клали солому або полову. Чітка система ям, а також виявлені заглиблення від опорних стовпів, дозволяють припускати наявність легких наземних будівель або накриття чи огорожі. В заповненні ям знайдено уламки кружальних посудин, зерновиків, амфор, деревне вугілля, обпалене каміння, ножі, прясла тощо. Але головне, в заповненні ям знаходилась велика кількість обвуглених зерен злаків. Власне саме це і дозволило з певністю визначити призначення цих стародавніх споруд.

Хоча перше враження унікальності, яке справили пилипівські зерносховища, не потьмарилося, наполегливі пошуки аналогій дозволили виявити в ряді різних європейських культур пізньоримського часу споруди для зберігання зерна тією чи іншою мірою подібні до пилипівських.

Аналогією Пилипівським зерносховищам можуть слугувати дві споруди, відкриті на черняхівському поселенні Будешти в Молдові [Щербакова, Чеботаренко, 1974, с. 101, 102]. Зерносховище № 1 (рис. 9, *1*) складалося з розташованих двома рядами шести зернових ям. Дванадцять стовпових ям, що підтримували перекриття, окреслювали навколо них площу прямокутної в плані форми розмірами 7,4×6,4 м. Діаметр кожної ями становив 0,5—0,7 м, глибина 1,1—1,3 м, відстань між ними — 0,6—1,2 м. У їх заповненні знайдено велику кількість обвуглених зерен злаків і уламки обпаленої обмазки. Зерносховище № 2 (рис. 9, *2*) прилягало до зерносховища № 1 і складалося з 10 ям, діаметри яких не перевищували 0,6—0,8 м. В деяких збереглися залишки перетлілої деревини. Над ними було споруджене перекриття, слідами якого є 11 стовпових ям. Розміри дослідженої частини споруди, що не була розкопана повністю, становила 15,2×8,8 м. У східній частині будівлі вияв-

ISBN 966-02-3186-5

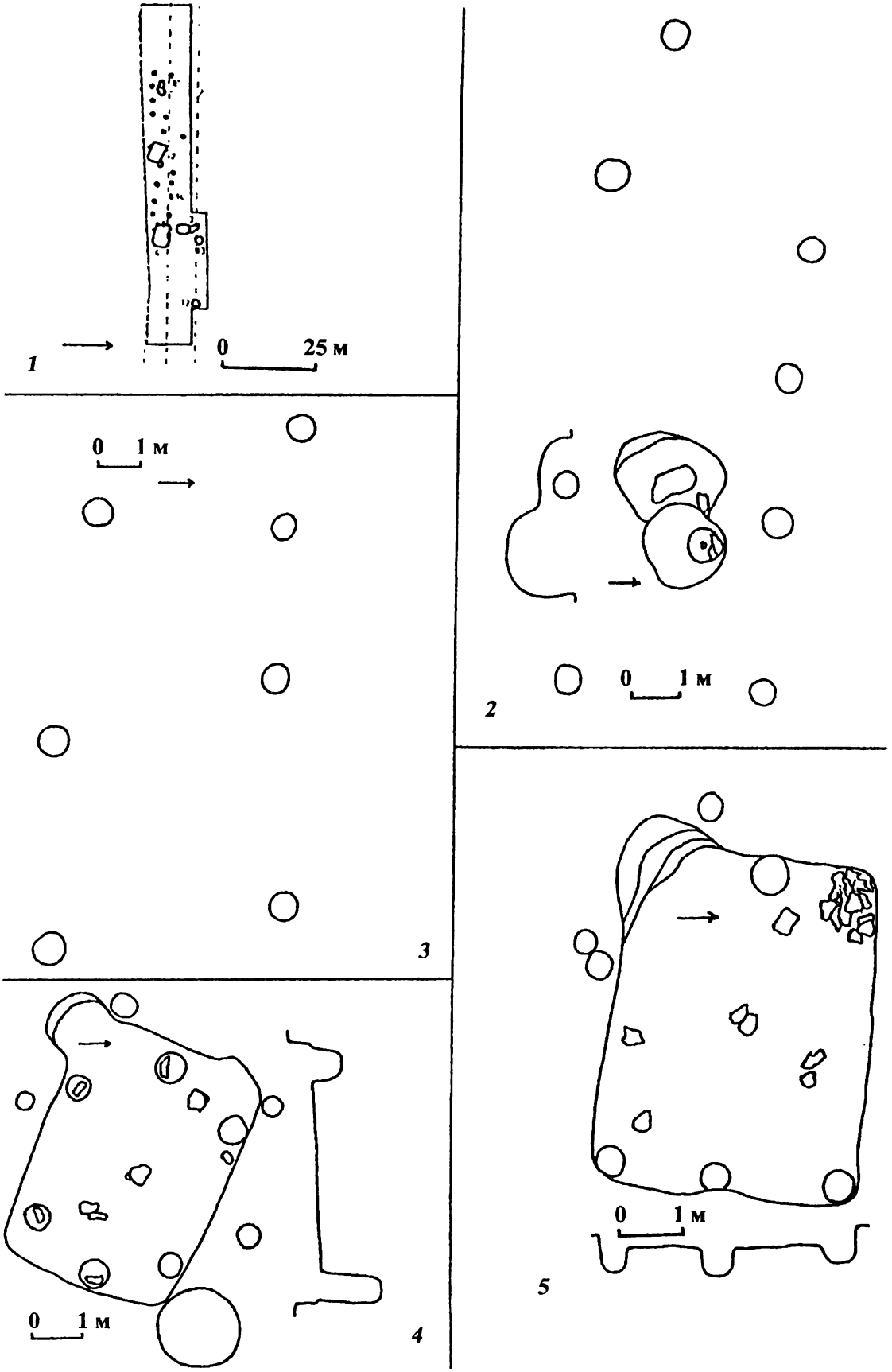

Рис. 10. Нижня Мишля (Східна Словаччина). Поселення пізньоримського часу: *1* — загальний план розкопу; *2* — об'єкт № 10 (зерносховище); *3* — об'єкт № 14 (зерносховище); *4, 5* — напівземлянки (за: Bereš, Lamiová-Schmiedlová, Olexa, 1991).

 ISBN 966-02-3186-5

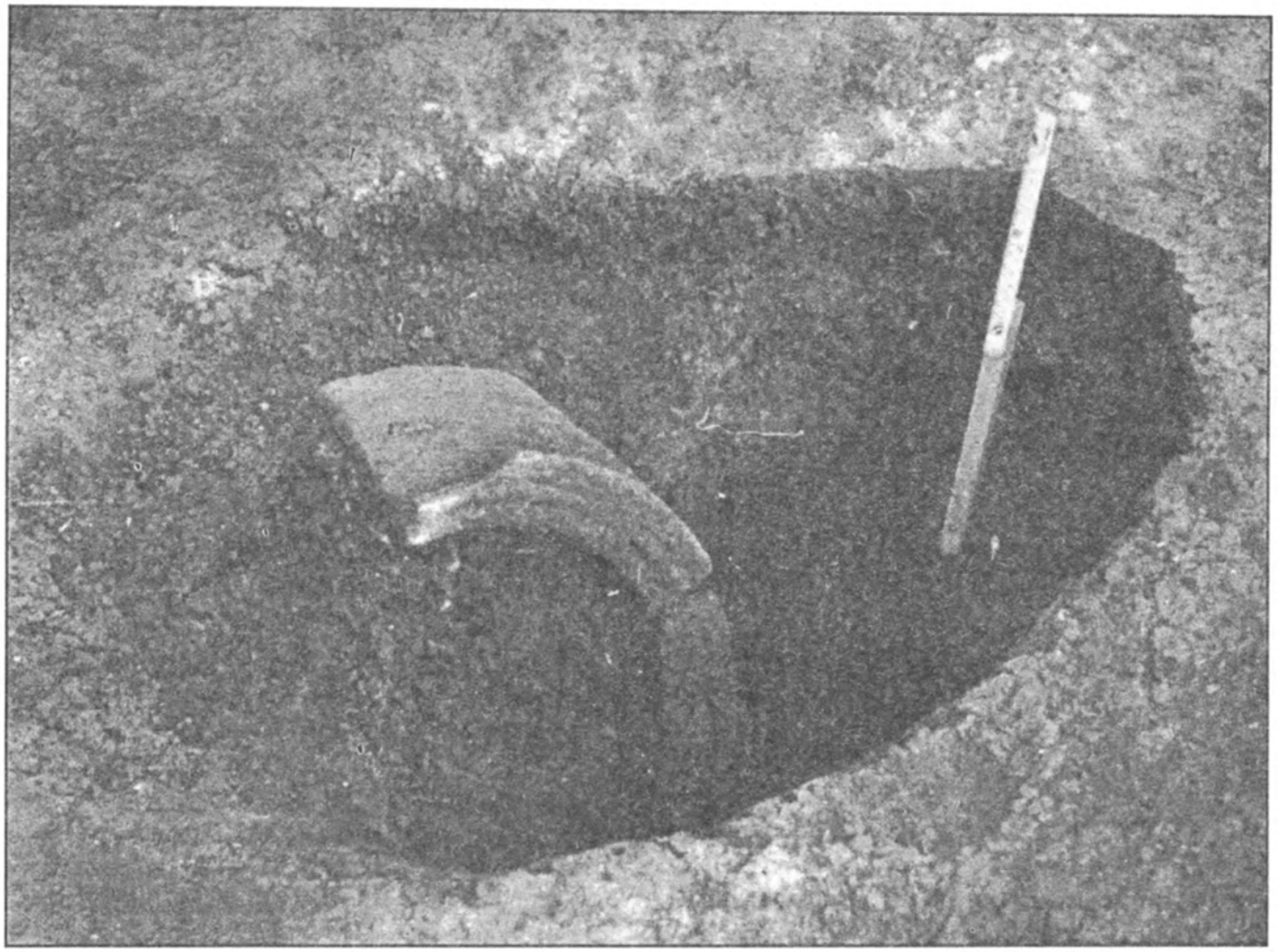

Рис. 11. Пилипи-4. Зернова яма із зерносховища № 2 із фрагментом корчаги (фото).

лена яма діаметром 2,6×2,2 м і глибиною 1,2 м. У заглибленні на дні ями знайдено нижній жорновий камінь. На відкритій ділянці селища виявлено ще чотири зернових ями поза межами зерносховищ, а також 2 житлові та господарські споруди. Набір виявлених у спорудах Будешт злаків складався з пшениці-двозернянки, плівчастого ячменю і проса [Рикман, 1975, с. 135].

Потрібно навести матеріали з багатошарового поселення в селі Нижня Мишля Кошицької області на терені Східної Словаччини [Béreš та інш., 1987, s. 166—177]. Серед об'єктів пізньоримського часу, що були там відкриті (рис. 10, *1*), крім двох напівземлянкових жител (рис. 10, *4, 5*), нашу увагу привернули дві споруди: № 10 і 14. Перша з них складалася з двох рядів ям круглої в плані форми діаметрами 0,5—0,75 м (рис. 10, *2*). При цьому автори розкопок у Нижній Мишлі припускають, що в обох рядах було по п'ять ям, але розчищено лише по чотири ями. У південному ряду не збереглася крайня східна, а в північному — середня яма. Відстань між рядами ям становила 6 м. В західній частині міжрядного простору відкрито споруду у вигляді подвійної ями. Її західна частина мала діаметр 2 м і глибину 1,9 м, а східна — діаметр 2,66 м при глибині до 0,85 м [Béreš та інш., 1987, s. 169—170]. Серед знахідок в заповненні споруди, що становили здебільшого уламки керамічного посуду та глиняної обмазки, був жорновий камінь, що лежав на дні її західної ями, уламок жорен знайдений і в заповненні східної ями [Béreš та інш., 1987, tabl. IX, *16*]. Серед керамічних знахідок потрібно також відмітити уламки посудин-зерновиків [Bereš та інш., tabl. IX, *1, 8*]. У об'єкті № 14 (рис. 10, *3*) вдалося простежити 7 круглих ям діаметрами 0,6—0,7 м, які подібно до об'єкту № 10, розташовувалися двома рядами [Bereš та інш., obr. 15, s. 171]. І в цьому випадку не виключено, що на південному боці не збереглася четверта яма, а можливо ям в споруді було ще більше. Загальна ширина об'єкту ста-

ISBN 966-02-3186-5

новила 5,5—6 м. Із заповнення ям походять дрібні керамічні уламки римської доби, а на площі об'єкту, крім кераміки, знайдено два керамічних прясла і кам'яний брусок [Bereš та інш., tabl. XII, *3, 2*].

Природно, що автори досліджень в Нижній Мишлі відчували труднощі з інтерпретацією об'єктів № 10 і 14. Врешті, вони припустили, що найімовірніше це були господарські будівлі типу стайні. Без сумніву, такі ж труднощі мали б і ми, якби ями в пилипівських спорудах не були заповнені обгорілим збіжжям. Східнословацькі споруди, так само як і Пилипівські, складаються з розташованих рядами ям. Правда, тут виявлено лише по два ряди, але не виключено, що розширення площі розкопу, закладеного в межах прокладеної для газопроводу траншеї, яка порушила селищний шар, спричинило б до збільшення кількості рядів або ям в них. Збігаються в пилипівських та нижньомишлинських спорудах розміри ям. Навіть подвійна яма в об'єкті № 10 має аналогію серед пилипівських споруд. Все це дозволяє стверджувати, що в Нижній Мишлі було відкрито залишки зерносховищ, подібних до пилипівських. Знайдені жорна і уламки посудин-зерновиків можуть служити додатковим доказом на користь того, що ці об'єкти були пов'язані із хліборобським господарством. Цікаво, що і в інших спорудах цього селища також знайдені знаряддя, пов'язані із землеробством, зокрема залізний наральник.

Об'єкти, також пов'язані із зберіганням збіжжя, було відкрито на поселенні пшеворської культури на заході Польщі в Іновроцлаві [Bednarczyk, 1988, s. 201—221, rys. 4, 6]. Там досліджено вісім споруд, інтерпретованих як стодоли. Це ряди регулярно розташованих ям діаметром 0,5—0,7 м, в заповненні яких знайдене обвуглене зерно. На поселенні виявлено також споруди пристосовані для просушування снопів та наземні стовпові споруди, всередині яких були влаштовані ями для зберігання зерна. В об'єктах, пов'язаних із обробкою та зберіганням зерна. знайдено обвуглені зернівки злаків, серед яких найбільша кількість належить ячменю, пшениці, житу, вівсу, а також присутні просо, горох, льон [Bednarczyk, 1988, tabl. 1].

Зауважимо, що винятковість пилипівського комплексу зерносховищ полягає в його масштабах, у облаштуванні споруд, де зернові ями були розташовані в певній системі і в палеоботанічному матеріалі, що зберігся у спорудах, внаслідок їх загибелі в пожежі. Саме ж по собі зберігання зерна в ямах — явище поширене на пам'ятках різних культур [Рикман, 1975, с. 134, 135; Баран, 1981, с. 47—49]. Зернові ями широко застосовувались в античному світі. Літературні джерела свідчать про поширення земляних зерносховищ в багатьох країнах Середземноморського басейну. Колумелла згадує, що ями для зберігання зерна споруджували в деяких провінціях за морем, їх рили в землі як колодязі [Col. De re rust., I, 6, 15]. Земляні зерносховища описує Варрон, зауважуючи, що збіжжя в них може зберігатися дуже довго, якщо добре захистити його від вологи. Він радить для цього застеляти ями соломою [Varr., 157. 1—3; 588—595]. Комплекси зернових ям були виявлені при розкопках в багатьох містах Північного Причорномор'я [Круглікова, 1966, с. 107, 108; Шелов, 1972, с. 76; Блаватский, 1953, с. 133, 134]. У Пантикапеї в культурному шарі III—IV ст. знайдено 10 тісно розташованих ям, обнесених кам'яною стіною-огорожею [Зеест, 1948, с. 80—83]. Пантикапейські ями герметично закривалися кам'яними плитами та зверху засипались землею, яка утоптувалась. В них знайдені зерна м'якої пшениці і ячменю, а також зернівки жита-засмічувача [Никитин, 1948, с. 84, 85].

Пилипівські матеріали містять величезну інформацію щодо складу вирощуваних на Прикарпатті культур. Палеоботанічне визначення обвугленого збіжжя, знайденого в ямах зерносховищ, було проведене доктором біологічних наук Г. О. Пашкевич у лабораторії відділу Фізико-природничих методів досліджень в археології Інституту археології НАН України [Пашкевич, 1991, с. 30—38]. Не в усіх об'єктах в Пилипах-4 знайдено горіле зерно. Так, зерносховища № 4 і 7, мабуть, не постраждали від пожежі, тому там не було обвуглених зернівок. Також є ями, які на момент пожежі були порожніми. У таких випадках промивка заповнення ями не давала результатів або вдавалося виявити всього кілька зернівок. Не були знайдені зернівки в ямі № 2 із зерносховища № 5, у шести з дванадцяти ям із зерносховища № 6, а в ямах № 1 і 6 зерносховища № 10 було виявлено всього по кілька зернівок різних злаків. Зате інші ями, особливо в північній групі з чотирьох зерносховищ № 1, 5, 8, 10, були наповнені горілим зерном. Дослідження показали, що в кожному із зерносховищ було зерно певної злакової культури.

Так, на час пожежі в зерносховищі № 1 зберігалася пшениця, в № 2 і № 4 — просо, у зерносховищі № 5 — плівчастий ячмінь, у зерносхо-

ISBN 966-02-3186-5

вищі № 8 — плівчастий ячмінь і овес, у № 10 — овес і просо. У вмісті кожної ями, крім основної культури, були домішки зерен інших культур. У зерносховищі № 5, наприклад, у ямах з плівчастим ячменем домішку складав овес, а в ямах з вівсом — ячмінь. У двох ямах (3 і 11) плівчастий ячмінь і овес трапляються майже в рівних кількостях. У зерносховищі № 10, де зберігалися овес і просо, вони і складали основну кількість домішок, а в чотирьох ямах були майже в рівних пропорціях, у зерносховищі № 6 із плівчастим ячменем незначну домішку складав овес, а в зерносховищі № 8 — просо і овес.

Серед матеріалів, знайдених у зерносховищах, часто присутні уламки великих кружальних посудин для зберігання зерна (рис. 11). Вірогідно, що невеликі ямки глибиною 10 см і діаметром 20 см, простежені в дні деяких ям, є слідами від денець зерновиків, що були там вміщені. Потрібно думати, що в ямах зерносховищ зерно зберігалося не насипом, а в тарі. Крім посудин-зерновиків для цього, очевидно, застосовувалися мішки і короби.

Випадки, коли зернівки двох різних злаків виявлено в одній ямі в рівних пропорціях, можуть бути наслідком того, що зерно тут було вміщено в двох різних тарних об'ємах. Коли ж такими злаками були ячмінь і овес, як це мало місце в зерносховищі № 5, можливо йдеться про заготовки фуражу. Зернівки інших культур могли потрапити в ями випадково при перевезенні зібраного врожаю або при зберіганні, якщо, наприклад, у різні роки ями використовувалися для різних злаків і якась частина зернівок минулого врожаю залишалася в ямі, що і призводило до появи домішки в основній масі зерна нового врожаю.

Дозволимо запропонувати ще одну версію, яка виникла внаслідок вивчення етнографічних матеріалів. А саме, припустити культивування змішаних посівів. Цей агротехнічний спосіб відомий з давніх часів. Він застосовувався для підвищення врожайності і покращення якості хлібів [Брегадзе, 1982, с. 79]. Змішане насіння дозріває швидше, що мало особливе значення для хлібороба, який очікував новий врожай, особливо у випадку посухи.

Агроетнографи вважають, що сама природа могла навчити людину культивувати змішані посіви, подавши йому наочний приклад у вигляді популяцій, в яких одні види були засмічені іншими. Наприклад, овес, який за своїм походженням є спеціалізованим засмічувачем — бур'яном полби, пшениці, ячменю [Жуковский, 1950, с. 116—119]. В самостійну культуру овес виділився на півночі, де він, як більш витривалий перемагав основну рослину і займав її місце [Вавилов, 1962, с. 90]. Те ж саме стосується і жита Саме засміченням основної культури і пояснюється виникнення та існування змішаних посівів. Можливо, також, що пересівання ділянок, де з якихось причин пшениця не зійшла, а потім був посіяний, наприклад, ячмінь, сприяло виникненню змішаних посівів, оскільки все ж таки визрівала і частина першого посіву — пшениці. Іншим шляхом одержання змішаних посівів міг бути звичай ритуального сіву — тобто ритуального жертвоприношення насіння — набору зернових, що культивувалися у визначеному ареалі. Можливо, що сходи цих ритуальних посівів і були покладені в основу землеробської практики. Проте той чи інший шлях, що привів до використання змішаних посівів, виявився практично виправданим за своїми результатами [Брегадзе, 1982, с. 81].

На пам'ятках підгір'я Східних Карпат пізньоримського часу знайдені поодинокі знаряддя, пов'язані із сільськогосподарським виробництвом, а саме із технікою землеобробки, збирання та переробки сільськогосподарської продукції. Їх обмежена кількість пояснюється, перш за все, незначною кількістю розкопаних поселень, адже ця категорія знахідок, насамперед, пов'язана із селищними пам'ятками. Проте слід зауважити, що хліборобські знаряддя взагалі відносно рідко трапляються в матеріалах археологічних культур пізньоримського часу.

Залізний наральник (рис. 12), виявлений в кургані №1 на могильнику Пилипи-2 [Вакуленко, 2000, с. 159—160], мав довжину 16 см, ширину лопаті — 9,2 см, середню ширину втулки 7,2 см, довжину втулки 5,4—5,6 см. Це втульчастий широколопатевий наральник із помірно загостреним робочим кінцем. Найбільша ширина лопаті припадає на верхню третину і більше як на 2 см (2,2) перевищує ширину втулки. У поздовжньому розрізі лопать загнута в бік втулки. Особливістю цього наральника є його чітко виражена асиметричність (рис. 13, *1*)

Залізні втульчасті наральники відомі в римський час на теренах Європи на пам'ятках різних археологічних культур. У порівнянні із знаряддям попередніх часів вони більші і різноманітніші за пропорціями розмірів лопаті і втулки. Кілька екземплярів знарядь, що, подібно Пилипівському, мають лопать ширшу за втулку і чітко визначені плічка на переході від втулки до ло-

ISBN 966-02-3186-5

паті, знайдені на поселеннях черняхівської культури [Брайчевський, 1964, с. 30; Краснов, 1987, с. 40; Шишкин, 1999, с. 135]. Сім екземплярів залізних наральників походять з пам'яток пізньоримського часу в Польщі. При цьому, на поселенні пшеворської культури в Топорові три екземпляри, робоча частина яких, ширша за втулку, були знайдені разом із череслами [Wielowiejski, 1981, s. 320, rys. 145]. Найбільш подібні до Пилипівського два наральники, виявлені на пшеворському селищі IV ст. у Новій Гуті-Могилі [Wielowiejski, 1960, s. 145]. Їх довжина 17,2 та 12,5 см (рис. 13, *2, 3*). Обидва вони мали менше чи більше виражену асиметричність лопаті. Широколопатевий наральник, довжиною 16,8 см, (рис. 13, *4*), знайдено на поселенні пізньоримського часу в Букурешть-Лакул Тей, в Мунтенії [Bichir, 1984, Pl. VIII, *1*] і в похованні могильника IV ст. поблизу с. Братей у Трансильванії [Федоров, Полевой, 1973, с. 278, 279] (рис. 13, *6*). Такі ж залізні наральники були у вжитку варварського населення Галії, Британії та Германії [Beranowa, 1980, s. 113].

Знаряддя для обробітку ґрунту, подібні до пилипівського наральника, поширилися на територію варварської Європи з римських подунайських провінцій, звідки походять їх найближчі аналогії [Беранова, 1960, s. 172; Wielowiejski, 1970, s. 228]. Так, залізний втульчастий широколопатевий наральник разом із череслом виявлено на поселенні римського часу Шандорф у Паноніі [Barb, 1937, s. 75]. Три широколопатевих наральники трапилися при дослідженні римської вілли Балача в Паноніі [Oliva, 1962, p. 180, Fig. 18, 1—3]. Знаряддя подібної форми, хоча і масивніше, походить з поселення поблизу римського кастелла на східному кордоні провінції Дакія у Бринковенешть [Glodariu, Cimpeanu, 1966, fig. 4, *1*]. Ще один, теж знайдений при розкопках поселення поблизу римського кастелла в Саалбурзі (Німеччина), був оглянутий нами в експозиції місцевого музею. Два широколопатевих наральники з асиметричною лопаттю трапилися при розкоп-ках римської вілли на території Герцоговини [Cremošnik, 1955, s. 116, nr. 10, tabl. V, *2*].

В науці давно точиться дискусія стосовно типу орних знарядь, оснащенням яких були залізні наральники. Їх реконструкції присвятили свої праці В. Й. Довженок [1961, с. 56—70], І. Веловейський [1960, s. 146—150], Е. А. Рікман [1975, с.125, 126], Ю. О. Краснов [1971, с. 3—11] та ін. В. Й. Довженок найімовірнішим вважав, що за-

Рис. 12. Пилипи-2, курган № 1. Залізний наральник (фото).

лізні наральники були приналежністю дерев'яних орних знарядь типу рала, що побутували на Україні ще в XVII ст. і засвідчені етнографічними описами [Довженок, 1952, с. 119, 120]. І. Веловейський схилявся до думки, що залізні наральники належали до полозових рал із рамовою конструкцією [Wielowiejski, 1960, s. 320, 321]. Е. А. Рікман погоджувався, що невеликі симетричні наконечники є приналежністю рал з полозом. Проте, він висловив припущення, що більш масивні залізні наральники, уламки яких знайдені на черняхівських поселеннях в Радоя та Собарь, є приналежністю важкого плуга з довгим ножем [Рикман, 1975, с. 125—128; Рикман, 1959, с. 116]. Ю. О. Краснов, заперечує можливість існування у черняхівців плуга, вважаючи, що наральник міг тільки підрізати пласт та його розпушувати [Краснов, 1971, с. 3—11].

Слід згадати і про різну інтерпретацію асиметричності, що простежена на деяких наральниках, зокрема на Пилипівському. Так, Ю. О. Краснов вважає, що асиметрія, притаманна деяким залізним наконечникам, не є функціональною, а лише наслідок недосконалої роботи коваля або виникла при специфічних особливостях насадки чи оранки [Краснов, 1987, с. 103]. Проте, більшість дослідників схиляється до думки, що простежена асиметричність лопаті наральників є функціональною і пов'язана з конструкцією

ISBN 966-02-3186-5

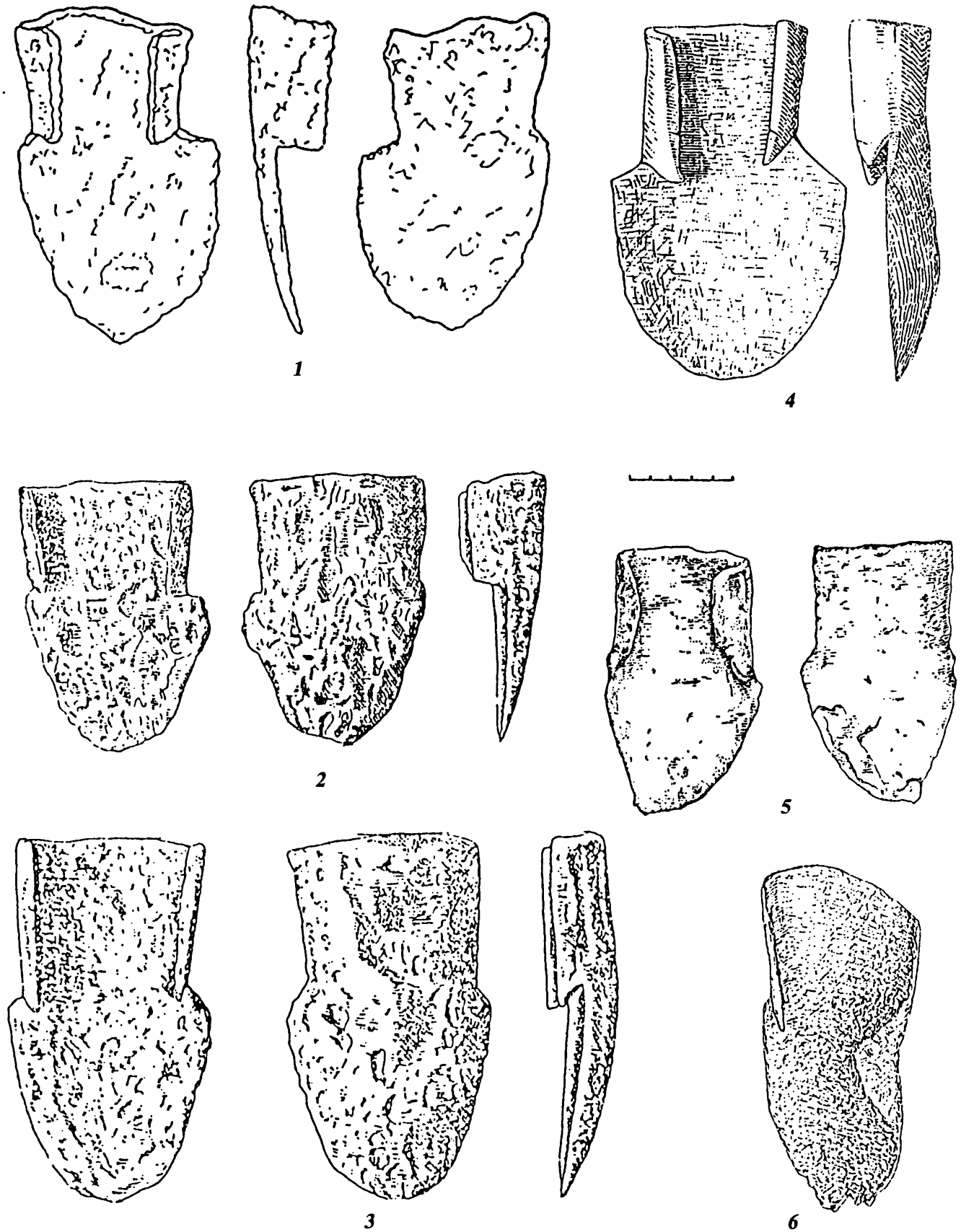

Рис. 13. Знахідки залізних наральників на пам'ятках Європи пізньоримського часу: *1* — Пилипи-2, могильник культури карпатських курганів, курган № 1; *2, 3* — Нова Гута-Могила, поселення пшеворської культури (за: Wielowiejski, 1960); *4* — Букурешть Лакул Тей, поселення пізньоримського часу з Мунтенії (за: Bichir, 1984); *5* — Загайкани, поселення черняхівської культури (за: Рикман, 1959); *6* — Братей, могильник IV ст. у Трансильванії (за: Федоров, Полевой, 1973).

ISBN 966-02-3186-5

більш досконалого орного знаряддя, пристосованого до часткового перегортання ґрунту [Левашова, 1956, с. 29; Брайчевський, 1964, с. 34, 35; Рикман, 1975, с. 126].

Публікуючи наральник, знайдений на черняхівському поселенні Загайкани в Молдові (рис. 13, *5*), який, як і Пилипівський, мав асиметричну лопать, Е. А. Рікман зазначав, що його асиметричність пов'язана із застосуванням чересел і відвальної дошки, отже він належав орному знаряддю типу рала з полозом або раннього плуга. На його думку, це більш досконале знаряддя, яке не тільки розпушувало ґрунт, але й відрізало пласт і відвалювало його [Рикман, 1959, с. 116]. І. Веловейський також припускає, що рільничі знаряддя, приналежністю яких були асиметричні наральники, відкриті в Новій-Гуті-Могилі могли частково відвалювати землю [Wielowiejski, 1960, s. 149—150].

Наральник з Пилипів-2 за вимірами та їх співвідношеннями належить за класифікацією Ю. О. Краснова до підгрупи «В», групи І, а його тип можна визначити як проміжний між типами І В 1 і І В 2 [Краснов, 1987, с. 40]. Вивчаючи етнографічні матеріали, Ю. О. Краснов дійшов висновку, що наральники, подібні пилипівському, належали прямогрядільним ралам із стійкою і полозом та одним руків'ям або ралам чотириелементної конструкції, генетично пов'язаним з попереднім типом. На його думку, вони були колесними з відвальними пристосуваннями [Краснов, 1987, с. 101, 112, 113]. Вважається, що цей тип рал призначався для обробки більш легких, староорних ґрунтів [Краснов, 1971, с. 7]. Дуже цікавим є спостереження Ю. О. Краснова, що такі рала з'явилися у Східній Європі не пізніше початку І тис. н. е., їх формування проходило у Центральній Європі, а етнографічні і археологічні сліди їх застосування помітно тяжіють до заходу [Краснов, 1987, с. 113].

На прикарпатських пам'ятках знайдено цілий і два фрагментовані серпи. Уламки серпів походять з Глибоцького поселення і з кургану № 3 Печенізького могильника [Вакуленко, 1977, с. 32, 54]. Цілий екземпляр знайдено в кургані № 2 в Товмачику [Вакуленко, 2000, с. 159—165]. Серп з Товмачицького кургану — це залізний виріб із дугоподібним лезом і довгим черешком, його загострений кінець обламаний. Відігнуте під кутом руків'я, тобто черешок для насадки дерев'яної ручки, загострений донизу. Загальна довжина серпа 35 см, ширина леза 2,4 см, довжина черешка 7,8 см. На нижній частині леза збереглися слабкі сліди насічок (рис. 14, *4*).

Залізні серпи були головними знаряддями збирання врожаю у землеробського населення стародавньої Європи. Протягом століть його форма мало змінювалась, оскільки підпорядковувалася не моді, а доцільності способу застосування. Первісна форма серпа, де руків'я є прямим продовженням леза, вдосконалюється, що знаходить свій прояв у вигині руків'я під різним кутом.

Потрібно зауважити, що товмачицький серп відноситься до найбільш досконалих екземплярів хлібозбиральних знарядь римського часу на території Європи. Так, більшість серпів, які були знайдені на пам'ятках сусідньої черняхівської культури, мають замість руків'я відігнуту вбік п'яту, що є ознакою більш архаїчного типу знаряддя [Баран, 1981, с. 109]. Поодинокі знахідки черешкових серпів як, наприклад, виявлений на селищі черняхівської культури у Вікнинах Великих [Смішко, 1947, табл. II, *10*], відрізняються менш розвиненою формою і поступаються товмачицькій знахідці розмірами (рис. 14, *2*). Серпи, з добре виділеним руків'ям, аналогічні товмачицькому, відомі на варварських пам'ятках, розташованих поблизу кордонів подунайських провінцій Римської імперії. Такі вироби походять з поселень пізньоримського часу в Удені (рис. 14, *1*) і Матасару (рис. 14, *4, 5*) на території Мунтенії [Bichir, 1984, Pl. VIII, *2, 6, 10, 11*], в похованні трансильванського могильника IV ст. поблизу с. Братей (рис. 14, *6*), що належав романізованому населенню колишньої провінції Дакії [Федоров, Полевой, 1973, с. 278, 279].

Серпи із відігнутим руків'ям побутували у всіх римських провінціях [Beranova, 1957, s. 107—108], звідки ці знаряддя і поширилися у середовищі варварського населення Європи. Розмірами і досконалістю форми серп з Товмачика нагадує вироби, що походять з провінційно-римських пам'яток. Як приклад, слід навести серп довжиною 37 см, знайдений в римському таборі в Долішенусі в Норікумі, подібними до нього є також два серпи з Карнунтума [Noll, 1980, Taf. 44, *1*].

Не можна лишити поза увагою той факт, що хліборобські знаряддя були знайдені не тільки на селищах, але і в похованнях культури карпатських курганів. При цьому кургани, що їх містили, за розмірами були найбільшими на могильниках.

Взагалі, землеробські знаряддя досить рідко використовувалися стародавнім населенням Європи як поховальний інвентар. Залізний наральн-

ISBN 966-02-3186-5

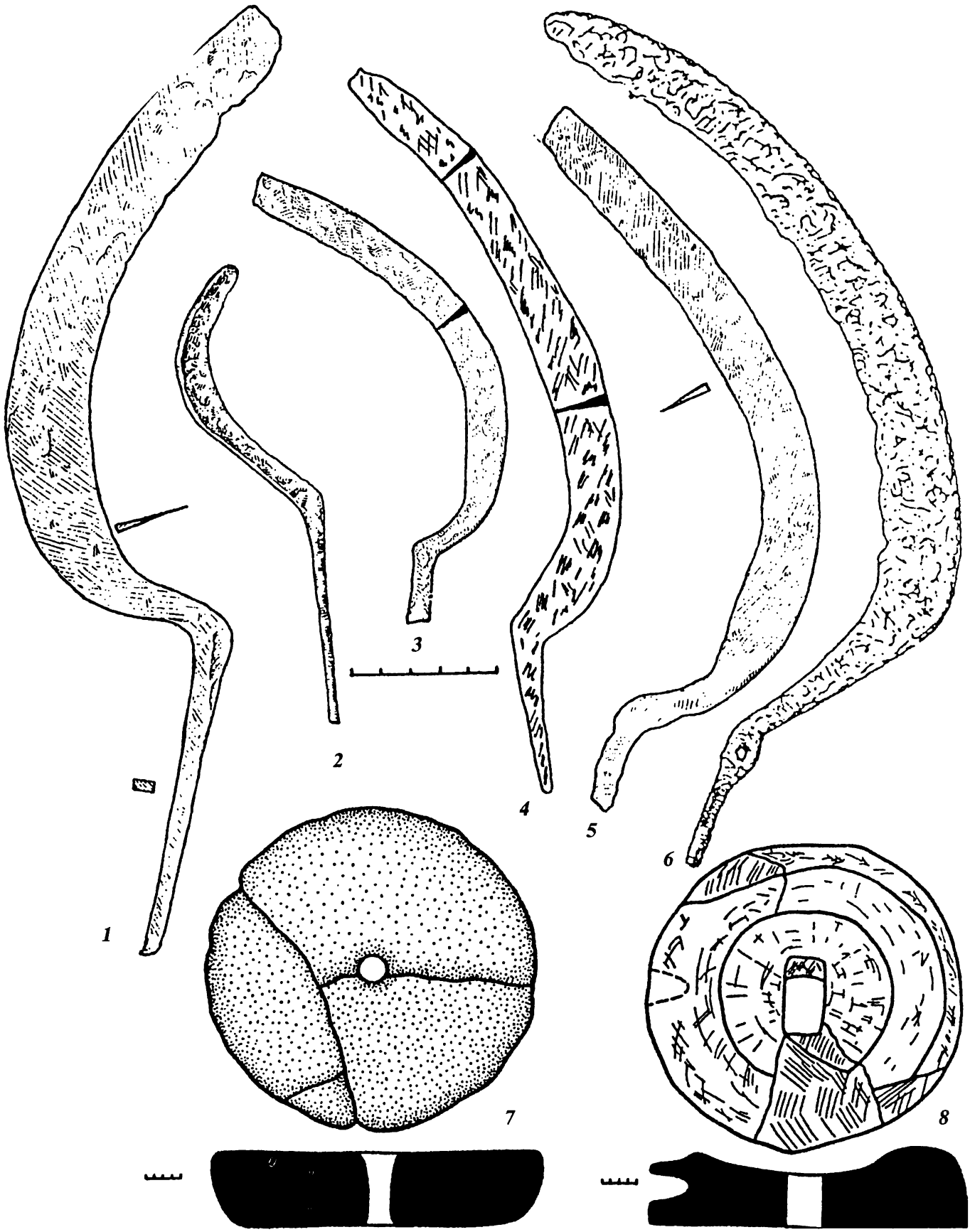

Рис. 14. Знахідки сільськогосподарських знарядь на європейських пам'ятках пізньоримського часу: *1—6* — серпи; *7, 8* — жорна. *1* — Удень, поселення пізньоримського часу в Мунтенії (за: Bichir, 1984); *2* — Вікнини Великі, черняхівське поселення (за: Смішко, 1947); *3, 5* — Матасару, поселення пізньоримського часу в Мунтенії (за Bichir, 1984); *4* — Товмачик, могильник культури карпатських курганів, курган № 2; *6* — Братей, поховання могильника IV ст. в Трансильванії (Федоров, Полевой, 1973); *7, 8* — кам'яні жорна — Глибока, поселення культури карпатських курганів.

ISBN 966-02-3186-5

ник і серп були знайдені в похованнях вже згадуваного могильника IV ст. Братей [Федоров, Полевой, 1973, с. 278, 279]. Наральник і чересло походять з так званої могили ятвязького орача з Бялостоку [Antoniewicz, 1962, s. 205—223]. Серпи потрапляли в поховання порівняно частіше. Залізний серп трапився у похованні кінця III — початку IV ст. у античному некрополі в Зараксі [Блаватский, 1953, с. 110]. Скарб з 9 серпів та 4 кіс був у похованні черняхівського могильника в Чернелеві Руському [Герета, 1978, с. 311], уламок серпа — в похованні черняхівського могильника у Оселівці [Никитина, 1988, с. 28, табл. 12, *1*].

У римський час звичай класти в чоловічі поховання серпи мала людність західнобалтійської культури, що займала територію нинішньої Північно-Східної Польщі та Калінінградської області Росії [Jaskanis, Okulicz, 1981, s. 231]. Серпи трапляються в похованнях германських могильників пізньоримського часу Ай-Тодор [Орлов, 1987, с. 106—133] та Четирдаг [Мыщ, 1987, с. 144—164] в Криму. Сільськогосподарський інвентар часто трапляється в курганних похованнях римського і більш раннього часу на території Скандинавії, зокрема на території південної і центральної Норвегії [Kazanski, 1991, p. 494—496].

Знаряддям переробки зерна були ручні ротаційні жорна. Їх залишки у вигляді цілих і фрагментованих жорнових каменів і, навіть, цілої споруди виявлено на поселенні в Глибокій [Вакуленко, 1977, с. 33]. Один з каменів — масивне верхнє жорно (бігун) із пласкою робочою поверхнею, мав діаметр 40 см при висоті 10 см. У його верхній частині зроблено лінзоподібне заглиблення діаметром 22 см, яке в центрі переходить у наскрізний прямокутний отвір розміром 10×5 см. З одного боку каменя наявний отвір круглої форми діаметром 4 см для дерев'яного руків'я, за допомогою якого камінь приводився в рух (рис. 14, *8*). Глибоцький жорновий камінь є типовим для провінційно-римських млинів, які були поширені в римських провінціях і перестали траплятися після загибелі останніх [Беранова, 1960, с. 174]. Вони були поширені і у племен Європи поза кордонами Імперії. Млин з аналогічним верхнім каменем знайдено, наприклад, в Хараксі [Блаватский, 1953, с. 142], на поселеннях черняхівської культури [Рикман, 1975, с. 137—138, рис. 19, *1*] та поселеннях пізньоримського часу в Польщі [Szalapata, Zielinska-Durda, 1973, s. 103, rys. 8] і Словаччині [Béreš та інш., 1987. tabl. IX, *16*] тощо.

Від глибоцької млинової споруди залишилися сліди квадратного дерев'яного помосту у вигляді ямок від стовпів, що його підтримували. Нижній жорновий камінь, діаметром 40 см (рис. 14, *7*), що лежав у центрі позначеного ямками квадрату розмірами 1,3×1,3 м, мабуть, і був встановлений на цьому помості. На відстані 0,5 м від каменю знаходилася яма діаметром 0,5 м, яка могла служити для встановлення горщика або мішка, куди зсипалося борошно. Жорнові споруди трапляються і на пам'ятках інших культур. Вони, зокрема, відкриті на черняхівських поселеннях на Південному Бузі [Симонович, 1956, с. 97—107], на Волині [Винокур, 1970, с. 238—244], в Молдові [Рикман, 1960, с. 311].

Як було показано вище, врожай зберігався у спеціальних зерносховищах, таких, як пилипівський комплекс, а також в окремих ямах, розташованих поряд із житлами або всередині них. Ями-погреби були в кожному з чотирьох розкопаних жител на поселенні Пилипи-4. Така ж картина спостерігалася і на поселенні в Королівці, де, окрім господарських ям поза межами споруд, виявлено і ями в житлах.

Неможливо визначити, з якою метою було нагромаджене зерно у Пилипівських зерносховищах. Про його призначення можна лише гадати. Можливо, збіжжя було заготовлене для обміну чи для сплати данини. Це міг бути посівний матеріал або спеціальні запаси на випадок неврожаю. Проте, безперечно, це збіжжя належало не одній особі чи сім'ї. Воно було не індивідуальною, а громадською власністю. Натомість, суто індивідуальними були запаси, що зберігалися в ямах-погребах у житлах чи поблизу від них. Таким чином, дослідження у Пилипах-4 дозволили на археологічних матеріалах зафіксувати наявність двох форм власності: громадську і індивідуальну.

Зерно і борошно зберігалися також у великих посудинах-зерновиках. На поселеннях дуже часто трапляються їх уламки. Це товстостінні горщикоподібні посудини з округлобоким тулубом, низькою шийкою і пласким дном. Їх особливістю є горизонтальні широкі вінця, прикрашені частими рядами хвилястих ліній. Багато таких фрагментів знайдено в приміщеннях Печенізьких гончарних майстерень [Вакуленко, 1977, с. 125, табл. XV], чисельні уламки зерновиків знайдено в ямах зерносховищ і в житлових спорудах в Пилипах і Королівці (рис. 14). Посудини-зерновики — типова знахідка на селищах різних культур римської доби. Характерно, що фра-

ISBN 966-02-3186-5

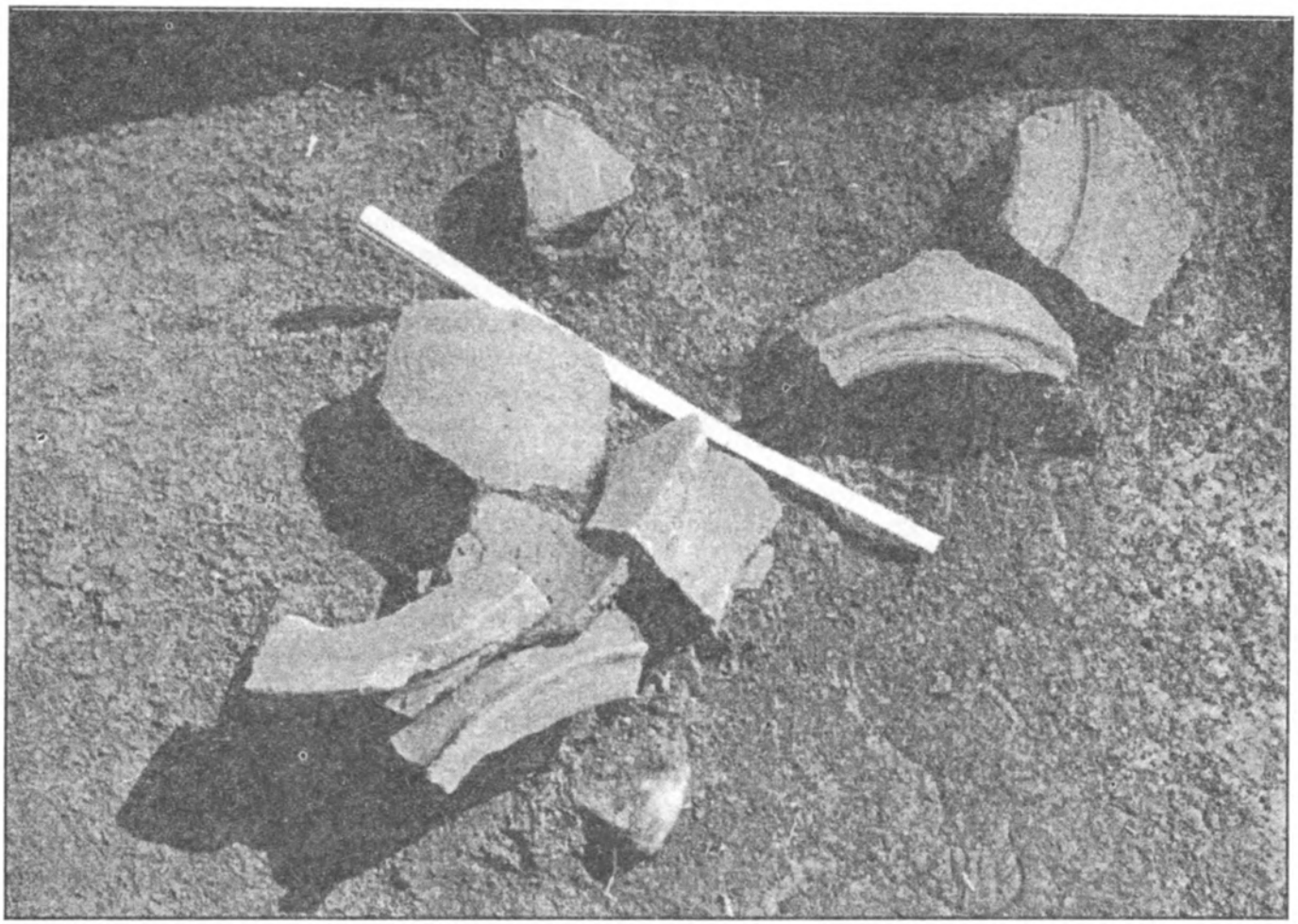

Рис. 15. Королівка — поселення культури карпатських курганів. Розвал зерновика з напівземлянки № 1 (фото).

гментована посудина для зберігання зерна з горизонтальними вінцями шириною 5,5 см була знайдена в кургані № 3 на могильнику культури карпатських курганів в Камінній [Смішко, 1960, с. 22].

Як вже зазначалося, палеоботанічні аналізи матеріалів, що походять з пилипівських зерносховищ, здійснені доктором біологічних наук Г. О. Пашкевич, виявили широкий асортимент сільськогосподарських культур [Пашкевич, 1991, с. 30—38]. П'ятьма сортами представлена пшениця. Це три види плівчастої: двозернянка (Triticum dicoccon shrank), однозернянка (Triticum monococcum), спельта або полба справжня (Triticum spelta), та два — голозерної: м'яка (Triticum aestivum) і карликова (Triticum compactum host).

Серед пшениць найбільша кількість належить двозернянці (рис. 16). Саме вона зберігалася в ямах зерносховища № 1, складаючи в деяких випадках понад 80% їх заповнення, в той час, як інші види пшениць були власне лише домішками. Проте, в ямі № 9 цього зерносховища 22% вмісту становили зерна голозерної м'якої пшениці (рис. 17). Ці два види пшениць, двозернянка та м'яка частіше, ніж зерна інших пшениць, хоч і в невеликій кількості, присутні у вигляді домішки до інших злаків. Наприклад, зернівки цих культур знайдено в десяти з дванадцяти ям зерносховища № 5, де зберігалися овес та ячмінь, та в деяких ямах у зерносховищах № 4, 6, 8, 10, 11. Натомість, однозернянка, окрім зерносховища № 1, де вона є незначною домішкою до пшениці двозернянки, представлена лише окремими зернівками в кількох ямах різних зерносховищ. Те саме спостерігається щодо інших видів пшениць — спельти та карликової.

Отже, виявлені матеріали дозволяють з певністю стверджувати, що мешканці Пилипівського поселення вирощували два види пшениць, а саме плівчасту пшеницю двозернянку (Triticum dicoccon shrank) і голозерну м'яку пшеницю (Triticum aestivum). Однак не виключено вирощування також інших пшениць, наприклад, полби-спельти (Triticum spelta), відбитки зернівок якої трапилися на кераміці з Глибоцького поселення [Вакуленко, 1977, с. 45—47].

ISBN 966-02-3186-5

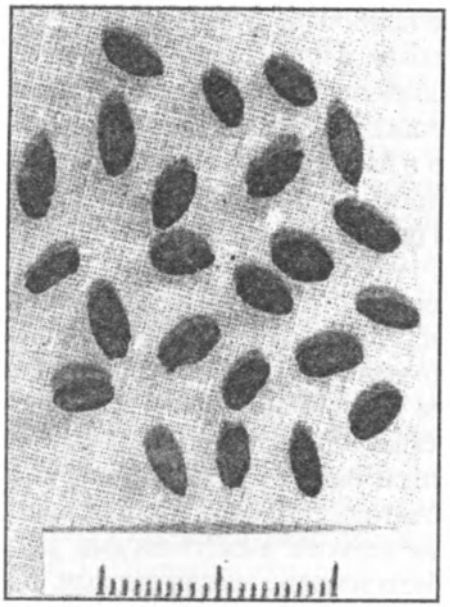

Рис. 16. Пилипи-4. Зернівки пшениці двозернянки.

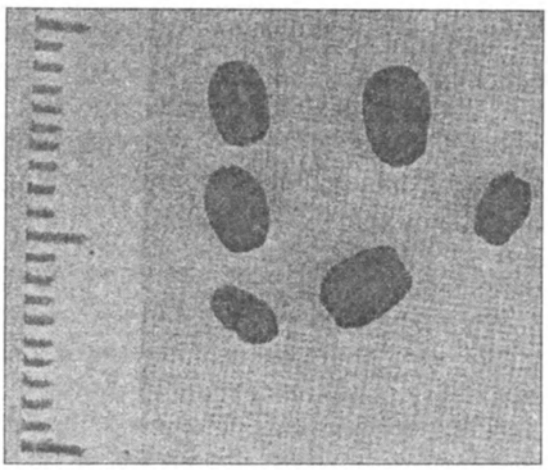

Рис. 17. Пилипи-4. Зернівки голозерної м'якої пшениці.

Серед злакових культур, знайдених в Пилипах, переважав ячмінь плівчастий (Hordeum vulgare) (рис. 18). Досить часто трапляються і зернівки ячменю голозерного (Hordeum vulgare var coeleste), які містяться в ямах разом з ячменем плівчастим. Майже в однаково великих кількостях знайдено овес (Avena sativa) (рис. 19) і просо (Panicum miliacuem) (рис. 20). Відходи обмолоту саме цих культур найчастіше присутні в глиняній обмазці із заповнення ям у сховищах. Цікаво, що внаслідок промивання ґрунту з господарської ями у напівземлянці № 4, отримано набір культур, билзький до асортименту обвугленого збіжжя у зерносховищах, а саме: овес посівний — 8 зернівок, ячмінь плівчастий — 4 зернівки, просо звичайне — 5 зернівок.

Окрім перелічених зернових культур, які відігравали основну роль в хліборобстві тих часів, у

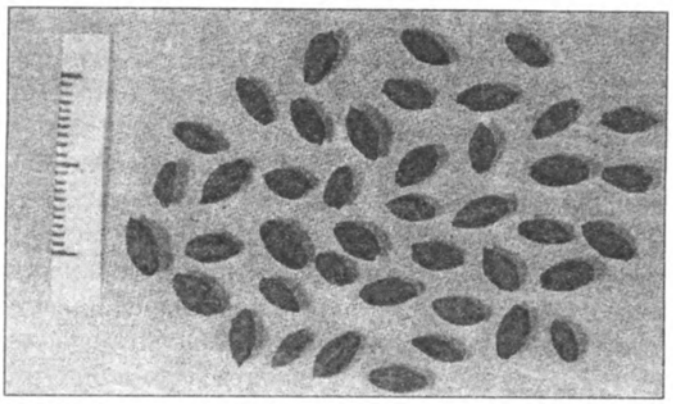

Рис. 18. Пилипи-4. Зернівки ячменю плівчастого.

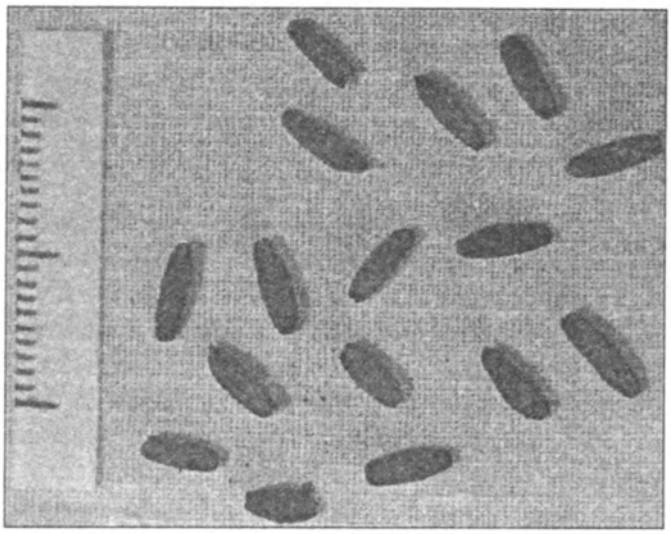

Рис. 19. Пилипи-4. Зернівки вівса.

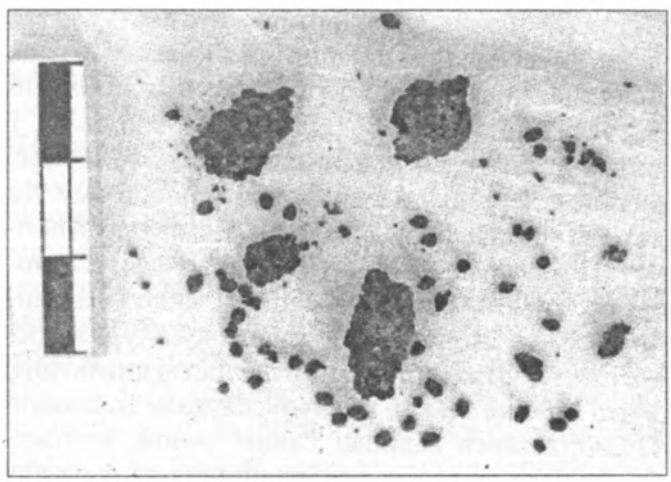

Рис. 20. Пилипи-4. Зернівки проса.

Пилипах-4 було виявлено зернівки проса італійського або чумизи (Panicum italicum), жита (Secale sereale), гороху (Pisum sativum), чини (Lathyrus sativus), сочевиці (Lens culinaris), а також льону культурного (Linum usitatissimum).

Безумовно, палеоботанічні матеріали, знайдені в Пилипах, значно повніше відтворюють реа-

ISBN 966-02-3186-5

льний асортимент культур, що вирощувалися на Прикарпатті в III—IV ст., ніж, скажімо, відбитки зерен на кераміці. Адже зерно пшениці двозернянки, пшениці м'якої, ячменю, проса та вівса знайдено в такій кількості, яка виключає всілякі сумніви в тому, що прикарпатське населення їх культивувало. З певністю можна стверджувати існування посівів льону, оскільки знайдене, хоч і в невеликій кількості, насіння належить льону культурному. Те ж саме стосується гороху, боби якого відносяться до культури гороху посівного.

Таким чином, досить чітко вимальовується склад землеробських культур, що вирощувалися мешканцями Пилипівського поселення. Проте, важко стверджувати, що їх співвідношення у зерносховищах у повній мірі може відповідати їх співвідношенню у посівах. Потрібно згадати, що у пилипівському наборі злаків жито представлене порівняно невеликою кількістю зернівок. Важливо, що жито як домішка трапилося у ямах зерносховища № 1, де зберігалася пшениця. Крім цього зернівки жита знайдені у ямі 4 зерносховища № 5 та ямі 2 зерносховища № 6, які містили ячмінь. Зауважимо, що жито, як і овес, за своїм походженням є спеціалізованим засмічувачем і супутником пшениці та ячменю. На фоні загальної кількості пилипівських палеоботанічних матеріалів незначні знахідки жита не дають підстави говорити про самостійні посіви цього злаку. Виглядає цілком природно, що жито виступає тут лише як засмічувач пшениці та ячменю. Правда, відбитки двох зерен жита виявлені на обмазці від перекриття ями № 12 у зерносховищі № 1 разом із відбитками зернівок вівса. А, головне, знайдені зернівки належать житу посівному. До того ж, серед набору виявлених засмічувачів присутні стоколос польовий (Bromus arvensis) та стоколос житній (Bromus secalinus), які є спеціалізованими засмічувачами озимих культур, зокрема і жита. Отже, не можна з певністю виключати жито з числа злаків, що культивували мешканці Пилипівського селища. Таким чином, застосування двох різних палеоботанічних джерел для вивчення матеріалів одного поселення, виявило більш повний набір польових культур, що вирощували його мешканці.

Схожий результат одержаний при вивченні палеоботанічних матеріалів з поселення пшеворської культури III—IV ст. у Кобильниках, де було проаналізовано відбитки на обмазці та залишки збіжжя з ям [Pyrgalo, 1976, s. 422—425]. Із виявленого 101 відбитка засвідчено просо звичайне, овес, але найбільше було ячменю. При наступних польових дослідженнях на периферії поселення відкрито кілька десятків зернових ям різної величини, в яких знайдено зерно. Серед виявленого в ямах збіжжя переважав ячмінь, далі за кількістю йшло жито, два види голозерної пшениці (карликова і м'яка), просо, горох та біб [Pyrgalo, 1976, s. 422—425].

На поселенні пізньоримського часу в Лесці Кросненського воєводства, розташованому на польсько-українському прикордонні, відкрито кілька ям із згорілим збіжжям [Szalapata, Zielinska-Durda, 1973, s. 95—104]. Особливий інтерес викликає вміст ями № 14, де зерна було найбільше. Автори розкопок дійшли висновку, що це була не зернова, а сміттєва яма, куди згоріле збіжжя було зсипане вже як відходи. Важко сказати, наскільки такий висновок відповідає дійсності, проте в цьому випадку для нас більш важливими є результати палеоботанічного аналізу вмісту ями № 14. Отже, дослідження виявили, що в ямі переважали пшениці (полба і двозернянка), а також просо і овес. Менше було ячменю і жита. Зафіксовано насіння льону, гороху, горошку і кілька видів засмічувачів [Szalapata, Zielińska-Durda, 1973, s. 104].

Ще раз підкресливши різномасштабність джерел спробуємо порівняти палеоботанічний спектр з Пилипів з палеоботанічними матеріалами, що походять з пам'яток інших синхронних територіально близьких археологічних культур.

З ближніх до Прикарпаття територій найповніші палеоботанічні матеріали маємо на черняхівських пам'ятках Подністров'я. Як зазначалося вище, в ямах Будештських зерносховищ були виявлені пшениця-двозернянка, ячмінь плівчастий та просо. Саме ці культури найчастіше зустрічаються і на інших черняхівських поселеннях Нижнього Подністров'я. Це кілька видів пшениць, ячмінь, просо звичайне та італійське [Рикман, 1975, с. 135]. Відбитки зерен пшениці та ячменю виявлено на уламках кераміки з черняхівського поселення Черепин на Верхньому Дністрі [Баран, 1961, с. 80]. На кераміці з черняхівського поселення Сокіл на Середньому Дністрі були відбитки зернівок пшениць (однозернянки, двозернянки, спельти) та ячменю [Вакуленко, Приходнюк, 1984, с. 6—43; Пашкевич, 1991, с. 28]. Зауважимо, що малочисельними були знахідки жита (лише один відбиток на фрагменті кераміки з Делакеу) і вівса (по одному відбитку зернівок на кераміці з селищ Кокоара II та Сокіл) [Рикман, 1975, с. 129—133; Пашкевич, 1991, с. 28].

ISBN 966-02-3186-5

Як показали дослідження Г. О. Пашкевич, яка опрацювала палеобатанічні матеріали, що походять з черняхівських поселень, попри локальні відмінності у наборі культивованих злаків в різних географічних регіонах, зайнятих пам'ятками черняхівської культури, її палеоботанічний комплекс складали просо, плівчастий ячмінь, пшениця-двозернянка, почасти жито. Так, на південних окраїнах черняхівської території значно більшої питомої ваги, ніж в північних районах набули голозерна пшениця та ячмінь [Пашкевич, 1988, с. 172]. А на території Прутсько-Дністровського межиріччя черняхівці не вирощували жито [Рикман, Янушевич, 1966, с. 75—89]. Загалом, частка жита у палеоботанічному комплексі черняхівської культури була незначною і за підрахунками Р. Г. Шишкіна складала всього 1,7% [Шишкін, 1999, с. 135].

Отже, черняхівські матеріали демонструють типовий набір зернових культур, характерний для стародавнього сільського господарства. Подібний асортимент злаків, що складався з пшениці кількох видів, ячменю та проса археологічно фіксується в античних містах Північного Причорномор'я [Блаватский, 1953, с. 77] і на поселеннях Дакії до і після римських завоювань [Кругликова, 1955, с. 15, 80].

В Пилипах-4 асортимент злаків виявився ширшим за рахунок вівса. Подібним до пилипівського є набір зернових культур, виявлений на пшеворських поселеннях III—IV ст. Як вже згадувалося, овес був серед злаків, знайдених у спорудах Іновроцлава [Bednarczyk, 1988, tabl. 1], у ямі поселення в Леско [Szalapata, Zielinska-Durda, 1973, s. 104], серед відбитків зерен у Кобильниках [Pyrgalo, 1976, s. 422—425]. Овес, не тільки виступає як повноправна культура, але й нерідко кількісно переважає інші злаки. Останнє простежено на близькій до Прикарпаття території Східної Польщі, на пшеворських селищах Богухвала, Мацькувка, Кракув-Плешув [Wiellowiejski, 1981, s. 317—319].

Звичайно, палеоботанічний комплекс різних археологічних культур в різних районах їх поширення і навіть на окремих поселеннях мав свої відмінності у видах, сортах і в кількісних пропорціях того чи іншого злаку в загальній масі зернових. Набір сільськогосподарських культур, що вирощувалися, не є випадковим. На наш погляд, він був обумовлений не тільки природними умовами, загальним рівнем землеробства але і землеробськими традиціями. Ті відмінності, які можна простежити в наборі злаків, наприклад, помітне місце вівса на Прикарпатті, було обумовлене різними причинами аж до міграційних і етнічних процесів включно.

Широкий асортимент злакових культур, досконалі знаряддя обробітку ґрунту, хлібозбирання та переробки зерна, спеціальні ємкості та споруди для його зберігання — все це дозволяє зробити висновок про існування в пізньоримський час на Прикарпатті орного землеробства високого рівня розвитку і продуктивності та припускати наявність у рільництві переложної системи. На користь орного землеробства, свідчить також низка опосередкованих даних. Як вже зазначалося, залізний наральник, знайдений у Пилипівському кургані, відноситься до типу рал, що призначалися для обробітку більш легких, староорних ґрунтів. Ознакою староорних ґрунтів є також засміченість бур'янами зернового матеріалу із Пилипівських зерносховищ. Серед виявлених там зерен злаків присутні засмічувачі як ярих, так і озимих культур [Пашкевич, 1988, с. 173]. Нарешті, в асортименті вирощуваних злаків крім пшениці, ячменю та проса був овес, а можливо і жито. Обидві ці культури, на відміну від інших, мають більш глибоку кореневу систему, отже їх вирощування вимагало орного обробітку ґрунту. Нагадаємо, що серед злаків, знайдених в пилипівських зерносховищах в кількості достатній, щоб засвідчити їх культивування, була голозерна м'яка пшениця (Triticum aestivum). Агробіологічні властивості цієї культури, як і інших голозерних пшениць, роблять її найбільш придатною для вирощування на високородючих землях, таких, що вийшли з-під перелогу або новонабутих [Пашкевич, 1988, с. 172].

Хоча в римських провінціях і в античних центрах Північного Причорномор'я у цей час вже існувала двопільна система обробітку землі, на території Східної і Центральної Європи появу двопілля засвідчено не раніше другої половини I тис. н. е. [Довженок, 1961, с. 118; Wielowiejski, 1981, s. 316]. Більшість дослідників вважає, що черняхівським та пшеворським населенням, яке мало схожу з племенами культури карпатських курганів модель соціально-економічного розвитку, застосовувався перелог. Так, Е. А. Рікман вважав, що людність черняхівської культури, яка проживала у степу, застосовувала переложну систему, а мешканці лісостепу переложно-підсічну. Схожу думку висловлює І. Веловейський при характеристиці пшеворського землеробства. Він припускає, що пшеворські землероби практикували переліг, а для більш віддалених від селища

ISBN 966-02-3186-5

земель можливо і підсіку [Wiellowiejski, 1981, s. 316]. Зауважимо, що тут вочевидь має місце деяка термінологічна невизначеність, коли вважається, що розчистка і спалювання лісу для вивільнення площ для землеробства само по собі означає використання підсічної системи. Проте, характерною особливістю підсічної системи була короткочасна експлуатація звільнених від лісу ділянок, після чого їх залишали і вони знову заростали лісом. Основним агротехнічним засобом при підсічному землеробстві є саме спалювання лісу. Розпушування ґрунту за допомогою примітивних землеробських знарядь мало лише допоміжне значення. Отже, при підсічному землеробстві ґрунт, як правило, не обробляють, а відтак, не передбачається оранка ріллі. При цій системі не виникає необхідність у використанні орних знарядь і тяглової сили упряжної худоби [Довженок, 1961, с. 108—111; Петров, 1968, с. 7—11; Кирьянова, 1991, с. 193]. Розчистка і спалювання лісу, метою яких є розширення орних площ, не є ознакою існування підсічного землеробства. В цьому випадку звільнена ділянка перетворювалася на орне поле, яке постійно було в землеробському обігу. Переложна система рільництва передбачала, що таку земельну ділянку, після кількарічного використання і, внаслідок цього втрати нею родючості, певний час не орють, залишаючи для відпочинку та появи дикої рослинності. Згодом до неї повертаються знову [Трутнев, 1956, с. 28; Довженок, 1961, с. 102—105]. Відповідно до географічних умов Передкарпаття, територія якого характеризується лучно-лісостеповим ландшафтом, розширення орних площ могло здійснюватися переважно шляхом вирубки і спалення лісу. Проте, підсіку як систему землеробства у населення культури карпатських курганів слід з певністю виключити. В пізньоримський час на Прикарпатті існувало орне землеробство і переложна система землекористування.

Потрібно зазначити, що саме впровадження орного землеробства встановило тісну функціональну залежність між землеробством та скотарством. Очевидно, саме цим можна пояснити, що за остеологічними даними, у прикарпатському стаді переважала велика рогата худоба, що використовувалася як тяглова сила при проведенні сільськогосподарських робіт [Вакуленко, 1977, с. 55].

Досконалі для свого часу знаряддя збирання та переробки хліборобської продукції, серпи та ротаційні жорна, якими користувалося населення культури карпатських курганів, нагромадження зерна в зерносховищах вказують на збільшення сільськогосподарської продукції, а, отже, на виразне підвищення продуктивності землеробського виробництва. Загальна інтенсифікація землеробства очевидно досягалася двома шляхами. По-перше, підвищенням продуктивності праці, тобто зростанням врожайності за рахунок удосконалення техніки обробітку ґрунту через впровадження покращених орних знарядь. Можливі також інші інновації, що не простежуються археологічно, такі, наприклад, як угноєння ґрунту для збільшення його родючості. По-друге, розширенням площі посівів завдяки освоєнню нових ділянок. Потрібно зазначити, що в пізньоримський час відчутний прогрес в землеробстві зафіксовано і у населення інших територій Європи. Високу ефективність землеробства, відмічають дослідники черняхівської культури [Рикман, 1975, с. 141]. Важливі поступальні зміни в землеробстві, значне підвищення його продуктивності, що навіть може бути визначене як перелом, помітне на матеріалах пшеворської культури [Godlowski, 1966, s. 86—91]. Потрібно думати, що високий рівень сільськогосподарського виробництва у варварського населення Європи в пізньоримський час не в останню чергу був спричинений впливом провінціально-римської культури землеробства. Прикарпатське населення без сумніву не залишилося осторонь цих впливів.

ЛІТЕРАТУРА

Баран В. Д. Черняхівська культура.— К., 1981.

Беранова М. К проблематике латенских традиций, провинциальноримских влияний и германских влияний на древнеславянское земледелие // Vznik a pocatky slovanu.— Praha, 1960.—Т. III.— S. 169—185.

Блаватский В. Д. Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья.— М., 1953.

Брайчевський М. Ю. Біля джерел слов'янської державності.—К., 1964.

Брегадзе Н. А. Очерки по агроэтнографии Грузии.— Тбилиси, 1982.

ISBN 966-02-3186-5

Вавилов Н. И. Центры происхождения культурных растений // Труды по прикладной ботанике и селекции.— 1962.—Т. 16.— № 2.

Вакуленко Л. В. Пам'ятки підгір'я Українських Карпат першої половини I тисячоліття н. е.— К., 1977.

Вакуленко Л. В. Знахідки сільськогосподарських знарядь в похованнях культури карпатських курганів // Збірник Національного історичного музею.— К., 2000.— С. 159—165.

Вакуленко Л. В., Приходнюк О. М. Славянские поселения I тыс. н. э. у с. Сокол на Среднем Днестре.— К., 1984.

Вакуленко Л. В., Янушевич З. В. Землеробство на Прикарпатті в першій половині першого тисячоліття н. е. // Археологія.— 1974.— Вип. 14.— С. 31—41.

Винокур И. С. Опыт реконструкции мельничного сооружения III—IV вв. н. э. // СА.— 1970.— С. 238—244.

Герета И. П. Новые исследования в Чернеливе-Русском // АО 1977.— М., 1978.— С. 310— 311.

Довженок В. Й. К истории земледелия у восточных славян в I тысячелетии н. э. и в эпоху Киевской Руси // МИЗ СССР.— 1952.— Т. 1.— С. 115—159.

Довженок В. Й. Землеробство Древньої Русі.— К., 1961.

Жуковский П. М. Культурные растения и их сородичи.— М., 1950.

Зеест И. Б. Земляные зернохранилища Пантикапея // КСИИМК.— Вып. XXIII.— 1948.— С. 80—83.

Кирьянова Н. А. Земледелие Северо-Восточной Руси XI—XV вв. // Материалы по средневековой археологии Северо-Восточной Руси.— М., 1991.— С. 181—201.

Краснов Ю. А. К вопросу о существовании плуга у племен черняховской культуры // КСИА.— 1971.— Вып. 129.— С. 3—11.

Краснов Ю. А. Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы.— М., 1987.

Кругликова И. Б. Дакия в эпоху римской оккупации.— М., 1955.

Кругликова И. Б. Боспор в позднеантичное время. Очерки экономической истории.— М., 1966.

Кубійович В. Розміщення ріллі на наших західних землях // Український агрономічний вісник.— К. 2.— Львів, 1934.— С. 1—10.

Левашова В. П. Сельское хозяйство. Очерки по истории русской деревни X—XIII вв. // Труды ГИМ.— М., 1956.— Вып. 32.— С. 19—103.

Малиновский К. А. Хозяйственное значение и рациональное использование высокогорной растительности // Украинские Карпаты. Природа.— К., 1988.

Маринич А. М. Украинские Карпаты // Природа Украинской ССР. Ландшафты. — К., 1985.— С. 180—197.

Мыц В. Л. Могильник III—IV вв. н. э. на склоне Четырдага // Материалы к этнической истории Крыма.— К., 1987.— С. 144—164.

Никитин И. И. Находки зерен в Керчи // КСИИМК.— Вып. XXIII.— 1948.— С. 84—85.

Никитина Г. Ф. Могильник у с. Оселивка Кельменецкого р-на Черновицкой обл. // Могильники черняховской культуры.— М., 1988.— С. 5—98.

Орлов К. К. Ай-Тодорский некрополь // Материалы к этнической истории Крыма.— К., 1987.— С. 106—133.

Пашкевич Г. А. Палеобатанические исследования в области славянской археологии // Труды V Международного конгресса археологов-славистов.— К., 1988.— Т. 4.— С. 169—174.

Пашкевич Г. А. Палеобатанические находки на территории Украины. Каталог II.— К., 1991.

Петров В. П. Подсечное земледелие.— К., 1968.

Природа Українських Карпат.—Львів, 1968.

Рикман Э. А. Находки сельскохозяйственных орудий труда и зерен злаков на селищах черняховского типа // КСИИМК.— 1959.— Вып. 77.— С. 112—118.

Рикман Э. А. Раскопки у с. Будешты // МИА Юго-Запада СССР и РНР.— Кишинев, 1960.— С. 197—219.

Рикман Э. А. Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры.— М., 1975.

Рикман Э. А., Янушевич З. В. Земледелие у племен черняховской культуры // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы за 1964 г.— Кишинев, 1966.— С. 75—89.

Симонович Е. О. Млинове спорудження перших століть нашої ери на південному Бузі // Археологія.— 1956.— Т. VI.— С. 97—107.

Смішко М. Ю. Селище доби полів поховань у Вікнинах Великих // Археологія.— 1947.— Т. I.— С. 111—121.

Смішко М. Ю. Карпатські кургани першої половини I тисячоліття нашої ери.— К., 1960.

Трутнев А. Г. О системах земледелия.— Л., 1956.

Тютюнник Д. А. Почвенный покров Закарпаття и Передкарпатья // Природа Украинской ССР. Почвы.— К., 1986.— С. 160—171.

Федоров Г. Б., Полевой Л. Л. Археология Румынии.— М., 1973.

Шелов Д. Б. Танаис и Нижний Дон в первые века нашей эры.— М., 1972.

Шишкин Р. Г. Господарсько-екологічна модель черняхівської культури (за матеріалами Середнього Подніпров'я) // Археологія.— 1999.— № 4.— С. 129—139.

 ISBN 966-02-3186-5

Щербакова Т. А., Чеботаренко Г. Ф. Усадьба на поселении первых веков н. э. у с. Будешты // АИМ 1973.— Кишинев, 1974.— С. 101—102.

Antoniewicz I. Odkrycie grobu rolnika jaćwieskiego z narzędziami produkcji z okresu rzymskiego // Rocznik Bialostocki.— 1962.— T. 3.— S. 205—223.

Barb A. Hügelgräber Nekropolen und frühgeschichtliche Siedlungen im Raum der Gemienden Schandorf und Pinkafeld // Mitteilungen der Anthropologischen Gessellschaft in Wien.— 1937.— Nr. 67.— S. 74—118.

Bednarczyk J. Z badań sanctuarium i osady ludności kultury przeworskiej w Inowroclawiu, woj. Bydgoszcs, stan. 95 // Spr. Arch.— 1988.— XXXIX.— S. 201—221.

Beranowa M. Slovanské žňové nástroje v 6—12 stoleti // PA.— 1957.— R. XLVIII.— S. 99—115.

Beranowa M. Zemlědelstwi starych slovani.— Praha, 1980.

Béreš J., Lamiová-Schmiedlová M., Olexa L. Záhranný výskum na polykultúrnom sídlisku v Nižnej Myšli-Alamenev // Východ. Pravek III.— Košice, 1991.— C. 166—177.

Bichir Ch. Geto-Daci din Muntenia în epoca romana.— Bucureşti, 1984.

Čremošnik I. Nova antička istraživanja kod Konjica i Travnika. I. Rimska villa u Lisičima kod Konjica // Glasnik Zemaljskog Museja u Sarajevu.— N. s.— 1955.— T. X.

Dobrowolski K. Migracje wołoskie na ziemiach dawnego państwa Polskiego // Pasterstwo Tatr polskich i Podhala.— VIII.— Wrociaw, 1970.— S. 89—97.

Glodariu I. si Cimpeanu G. Depozitul de unelte agricole de la Dedrad (r. Rechin) // SCIV.— 1966.— T. 17.—1.

Godłowski K. Problem przełomu w technice uprawy roli na ziemłach Polskich w pierwszym tysiącleciu n. e. // SDGW.— 1966.— T. 8.— S. 77—91.

Jaskanis J., Okulicz J. Kultura zachodniobałtyjska // Prahistoria ziem Polskich.— Wroclaw-Warszawa-Kraków-Gdansk.— 1981.— T. V.— S. 216—248.

Kazanski M. Contribution a l'historie de la Defense de la Frontiere Pontique AU BAS-EMPIRE // Travaux et Memoires.— 1991.— Nr. 11.

Kubijowicz W. Zycie pasterskie w Beskidach Wschodnich // Prace Instytutu Geograficznego UJ.— 1926.— Nr. V.

Myczkowski S. Ochrona i przebudowa lasów Beskidu Małego // Ochrona Przyrody.— Nr. 25.— 1958.— S. 141—237.

Noll R. Das Inventar des Dolichenusheiligtums von Mauer an der Ure (Noricum).— Wien, 1980.

Oliva P. Pannonia and the Onset of Crisis in the Roman Empire.— Praha, 1962.

Pyrgalo J. Badania nad rolnictwem na ziemiach Polskich u shylku starozytnosci. Osady z III—IV w. w Kobylnikach woj. Kieleckie // KHKM.— 1976.— R. XXIV.— S. 422—425.

Szałapata A., Zielińska-Durda M. Osada z póznego okresu rzymskiego w Lesku // MSROA, 1973.— S. 95—104.

Tunia K. Z problematyki środowiskowych uwarunkowań gospodarki pasterskiej na terenie górskiej strefy polskich Karpat zachodnich w czasach prahistorycznych // AAC.— 1986.— T. XXV.— S. 219—230.

Wielowiejski J. Przemiany gospodarczo-społeczne u ludności południowej Polski w okresie późnolateńskim i rzymskim // Mat. Star.— 1960. T. VI.

Wielowiejski J. Kontakty Noricum i Pannonii z ludami połnocnymi.— Wroclaw-Warszawa-Krakow, 1970.

Wielowiejski J. Produkcja rolno-godowlana // Prahistoria ziem Polskich.— Wroclaw-Warszawa-Krakow-Gdańsk, 1981.— T. V.— S. 315—334.

ISBN 966-02-3186-5

Р. В. Терпиловський, О. В. Шекун

НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ РАННЬОСЛОВ'ЯНСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ ОЛЕКСАНДРІВКА 1

Поселення Олександрівка 1, розташоване на північно-східній околиці Чернігова біля колишнього с. Олександрівка, було відкрите Г. О. Кузнєцовим у 1982 р. На початку 1990-х рр. територія пам'ятки була виділена під приватну забудову. Під час охоронних розкопок 1993—1995 рр., проведених археологічною експедицією Чернігівського історичного музею (начальник О. В. Шекун), на поселенні вдалося дослідити близько 1,8 га. В межах розкопаної площі було виявлено 33 споруди житлового та господарського призначення, сім виносних вогнищ та понад 650 окремих ям-льохів, що належали трьом археологічним культурам I тис. н. е. Публікації цих матеріалів була присвячена окрема монографія [Терпиловський, Шекун, 1996].

Втім, розкопки цієї цікавої пам'ятки були продовжені у наступні роки (1996, 1997, 2000, 2001, 2003) і тепер, після їх закінчення, можна ввести до наукового обігу нові матеріали, а також підвести загальні підсумки дослідження.

Нагадаємо, що поселення займає ділянку лесових ґрунтів у поріччі Стрижня — правої притоки Десни. Темно-сірі ґрунти цієї місцевості, найбільш родючі для північної Чернігівщини, постійно приваблювали давніх землеробів, тому хронологічні межі існування ранньослов'янського селища з певними інтервалами охоплюють майже півтисячі років. Поселення розташовано по обох берегах неглибокої балки високого лівого берега Стрижня, якою в давнину протікав струмок.

Раніше зазначалося, що культурний шар поселення зберігся не скрізь — в межах деяких розкопів він розораний до материка чи знищений під час будівництва. Потужність непошкодженого культурного шару не перевищує 0,1 м. На деяких ділянках він залягає на давньому чорноземі товщиною 0,15—0,3 м. Материк представлений світлим супіском чи коричнево-жовтим суглинком. В нижній частині схилу він сильно зволожений, темно-коричневого кольору [Терпиловський, Шекун, 1996, с. 5]. Розкопки 1996—2003 рр. частково проходили на території, де культурний шар був знятий до материка внаслідок будівельних робіт. У кращому випадку товщина нашарувань над материком не перевищувала 0,3—0,4 м.

Встановлено, що більшість житлових та господарських споруд, а також майже всі господарські ями належали до пізнього етапу київської культури. Менша кількість жител та поодинокі ями-льохи репрезентують пам'ятки колочинського та сахнівсько-волинцевського типів. Крім ранньослов'янських матеріалів на поселенні зафіксовано невелику кількість знахідок доби бронзи та раннього залізного віку.

Загальна площа пам'ятки, досліджена протягом 1993—2003 рр., складає 2,4 га. В її межах виявлено 56 житлових і господарських споруд і 810 господарських ям, а також сім виносних вогнищ. На жаль, не усі розкопи вдалося з'єднати у єдине ціле — цьому заважала сучасна забудова, під'їзні шляхи, траншеї під комунікації тощо (рис. 1).

Слід зазначити, що під час розкопок 1996—2003 рр. зафіксовано кілька випадків перекривання одного житла іншим. Наприклад, київська напівземлянка 38 перерізає інше київське житло 37. Відомі також два випадки, коли найпізні-

© Р. В. Терпиловський, О. В. Шекун, 2004

ISBN 966-02-3186-5

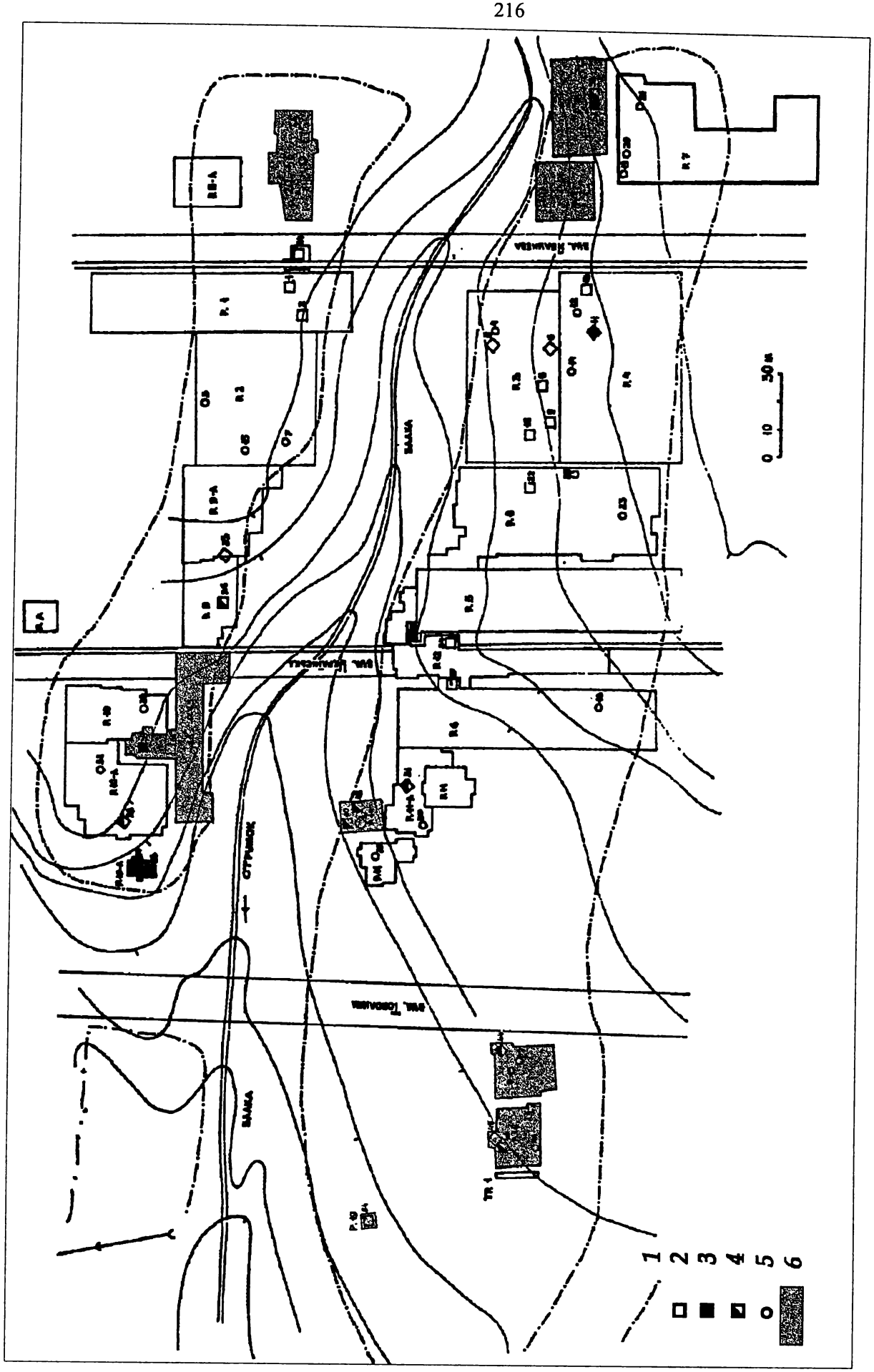

Рис. 1. Олександрівка 1. Загальний план поселення. Умовні позначення: *1* — межі поселення, *2* — житла київської культури, *3* — житла колочинської культури, *4* — житла сахнівсько-волинцевського типу, *5* — господарські споруди, *6* — розкопи 1996—2003 рр.

ISBN 966-02-3186-5

ші на поселенні житла сахнівсько-волинцевського типу перерізають більш ранні будівлі: житло 48 — київську напівземлянку 49 і житло 53 частково споруджено на місці колочинської напівземлянки 52.

Наведемо короткий опис об'єктів, досліджених в Олександрівці після 1995 р., і знахідок, пов'язаних з відповідними горизонтами.

Горизонт київської культури

Житла

Будівля 34 розташована у східній частині розкопу 12. Споруда мала прямокутну форму і була орієнтована стінами за сторонами світу. Вона сильно пошкоджена двома сучасними траншеями, тому її розміри встановити неможливо (рис. 2). Очевидно, довжина стін не перевищувала 4 м. Долівка заглиблена у материк на 0,15 м. В центрі — частина овальної в плані плями вогнища. Материковий суглинок тут пропечений до червоного кольору на глибину до 0,12 м. В заповненні котловану знайдено ціле та фрагментоване пряслиця, ручку гончарного глечика черняхівської культури та більше 50 уламків ліпної кераміки, а також окремі кістки тварин.

Будівля 36 розташована у центральній частині розкопу 13. Її залишки у вигляді насиченої керамікою плями чорного супіску розмірами приблизно 5×4,5 м були виявлені після зняття орного шару (рис. 3). Товщина шару чорного супіску в центрі не перевищувала 0,1 м. Під ним, на рівні материка, виявлена вимостка з уламків ліпного посуду площею понад 2,5 м^2. В центрі будівлі знаходилася стовпова яма діаметром 0,5 м і глибиною 0,25 м. Ще одна стовпова яма та дві невеликі господарські ями (овальна та прямокутна) розташовані у південній частині споруди. В північній частині виявлено дві плями обпаленого материкового суглинку, а також глинобитний черінь вогнища діаметром 0,8 м на краю господарської ями 720 діаметром 1,7 м і глибиною 0,67 м. Із заповнення цього наземного житла походить більше 400 уламків ліпного посуду, у тому числі розвали кількох горщиків, мисочка, уламки дисків, а також поодинокі фрагменти черняхівського гончарного посуду, залізний різець-ложкоріз, кістки тварин.

Будівля 37 розташована у розкопі 13А. Її котлован квадратний в плані зі сторонами 4,5×4,5 м, орієнтований кутами за сторонами світу, долівка заглиблена у материк на 0,1 м (рис. 2). В центрі та у північному куті виявлено дві стовпові ями, а в північній частині споруди — рештки вогнища у вигляді овальної плями пропеченого ґрунту розмірами 0,7×0,5 м. Крім того в межах будівлі знаходилися дві невеликі господарські ями. В заповненні котловану знайдено близько 230 уламків ліпного посуду, у тому числі розвал горщика, а також поодинокі фрагменти черняхівського гончарного посуду, кістки тварин.

Будівля 38 розташована у розкопі 13А. Збереглася її східна частина, що прорізала південно-західну стінку будівлі 37. Споруда, очевидно, мала підпрямокутну форму і була орієнтована стінами за сторонами світу. Довжина східної стінки котловану 4,5 м. Рівна долівка заглиблена у материк на 0,25 м (рис. 2). В центральній частині — стовпова яма, ще одна ямка виявлена посередині східної стінки. На дні споруди знайдено понад 30 уламків ліпного посуду і кістки тварин. Північно-східний і південно-східний кути котловану прорізані більш пізніми господарськими ямами 724 і 725. Невиразна кераміка, що походить з житла, не дозволяє впевнено віднести його до київського горизонту. Не виключена належність будівлі 38 до колочинської культури.

Будівля 41 розташована у західній частині розкопу 14. Її котлован пошкоджений двома сучасними траншеями. Споруда мала прямокутну форму (4,4×4,2 м). Рівна долівка заглиблена у материк на 0,3 м (рис. 2). В середній частині — стовпова яма глибиною 0,15 м. В заповненні споруди знайдено небагато уламків ліпного посуду, у тому числі розвал горщика, кістки тварин, а також залізне шило і кістяну проколку.

Будівля 49 розташована у північній частині розкопу 16. Її котлован частково перекритий більш пізньою будівлею 48. Споруда мала прямокутну форму (5×4,2 м). Рівна долівка заглиблена у материк на 0,2 м (рис. 4). В центрі котловану — стовпова яма. В долівці виявлено три ями від кілків, одна господарська яма, очевидно, була розташована у північній частині споруди. В заповненні знайдено близько 10 уламків ліпного посуду, а також глиняне пряслице.

Будівля 54 розташована у розкопі 19. Її котлован майже квадратний в плані (3,8—3,9× 3,8 м), орієнтований стінами за сторонами світу, долівка заглиблена у материк на 0,15—0,25 м. В центрі — стовпова яма глибиною 0,4 м (рис. 2). За 0,6 м від ями центрального стовпа — рештки вогнища у вигляді плями пропеченого ґрунту діаметром 0,3 м. Крім того в південно-східному кутку знаходилася неглибока овальна яма з похилими стінками. В заповненні котловану знайдено

ISBN 966-02-3186-5

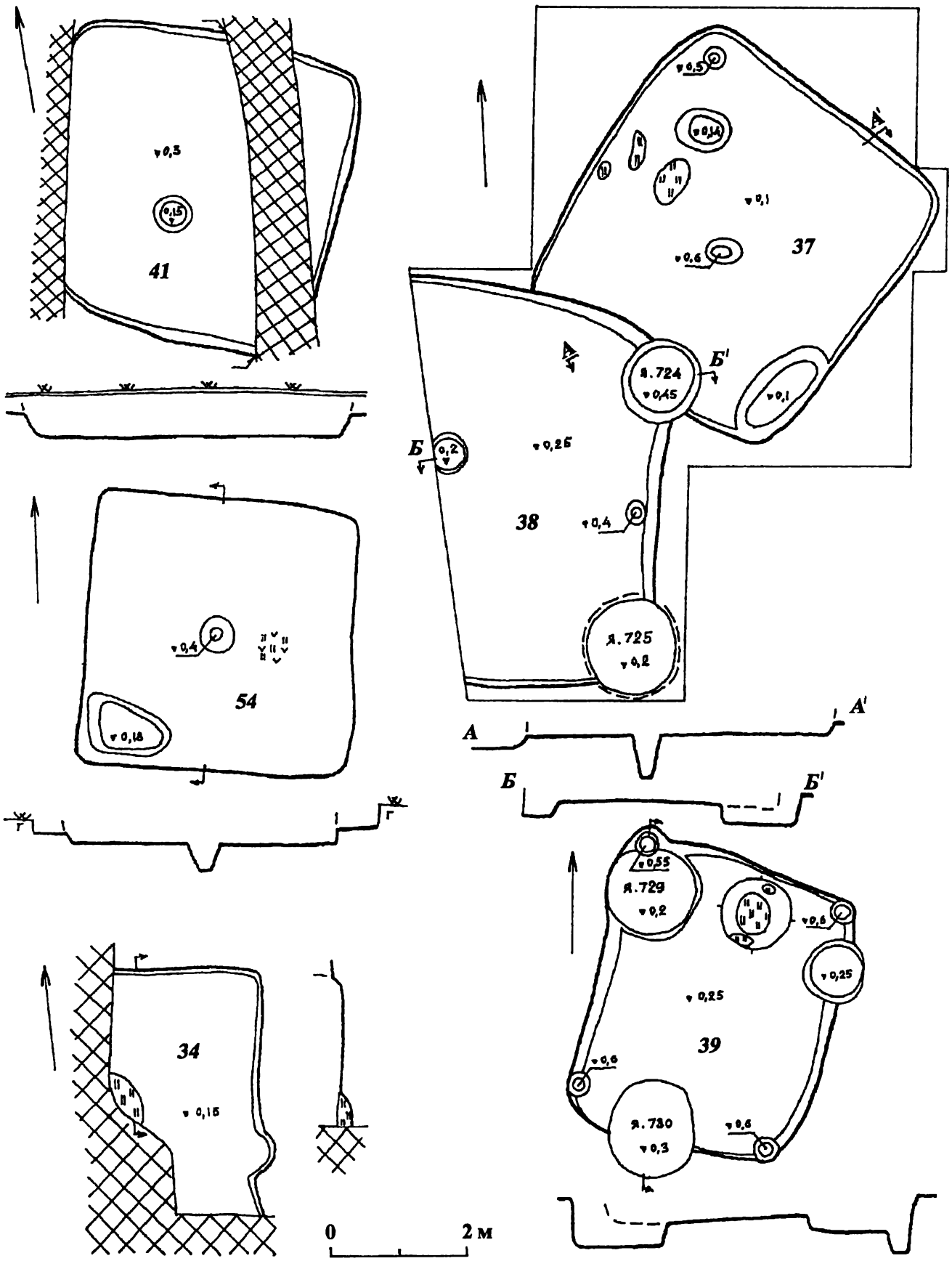

Рис. 2. Олександрівка 1. Напівземлянкові житла київської (34, 37, 38, 41, 54) та колочинської (39) культур. Умовні позначення див. рис. 4.

ISBN 966-02-3186-5

небагато уламків ліпного посуду, фрагмент амфори та два глиняних пряслиця. Ще одно пряслице та уламок оселка виявлено поряд з житлом.

Будівля 55 розташована у південній частині розкопу 20. Її залишки у вигляді плями чорного супіску підпрямокутної форми із заокругленими кутами розміром 4×4 м були виявлені після зняття орного шару (рис. 3). Товщина шару чорного супіску в центрі не перевищувала 0,25 м. В центральній частині будівлі знаходилася стовпова яма діаметром 0,3 м і глибиною 0,2 м. В західній частині виявлено велику господарську яму неправильної форми (1,9×1,85 м) глибиною 0,45 м, що має заглиблення на 0,6 м розміром 1,35×1,3 м. Стіни, очевидно, були споруджені навколо заглиблення. Із заповнення житла походить більше 40 уламків ліпних горщиків, а також уламок кістяної проколки, ціле і фрагментоване пряслиця.

Господарські будівлі

Різка межа між великими ямами-льохами і господарськими будівлями відсутня. Термін «будівля» в окремих випадках використовується умовно, виходячи з великих розмірів споруди, її складної форми чи конструкції.

Будівля 35 розташована у розкопі 13, у нижній частині схилу. Її форма в плані овальна, розмірами 2,8×2,6 м, рівне дно заглиблене у материк на 1,05 м (рис. 3). З боку тераси на глибині 0,35—0,4 м — сходинка шириною до 0,5 м. Другий уступ завширшки до 0,3 м знаходився на глибині 0,6—0,65 м. Тут котлован переходив у яму діаметром близько 1 м з рівним дном, в якому вздовж майже вертикальних стін збереглися залишки дубових кілків.

Верхня частина споруди заповнена чорним супіском, під ним залягав прошарок сіро-коричневого супіску, нижче — сіро-жовтий шаруватий супісок, а у придонній частині — вологий глеєподібний суглинок. Дно ями являло собою щільну породу, що утворилася внаслідок інфільтрації води та осідання солей. Після виборки заповнення тут почало функціонувати джерело, що стрімко заповнило нижню частину ями водою.

Очевидно, споруда, збудована на місці джерела, була колодязем. З боку тераси знаходилися східці, які, зважаючи на їх добру збереженість, певно були вкриті деревом.

Із заповнення колодязя походить 55 уламків ліпної кераміки, у тому числі уламок диска, та глиняне пряслице.

Будівля 43 розташована у північно-східній частині розкопу 15. Вона мала видовжену форму (4,2×1,4 м), долівка заглиблена у материк на 0,2—0,3 м (рис. 3). Заповнена споруда чорним супіском, насиченим печиною і вугликами. Тут знайдено вісім уламків ліпного посуду, фрагмент горла гончарного глека черняхівської культури, а також глиняне пряслице і уламок туфового жорна.

Будівля 45 розташована у східній частині розкопу 15. Вона мала підпрямокутну в плані форму із заокругленими кутами (2,8×1,8 м), долівка заглиблена у материк на 0,4—0,45 м (рис. 3). В центральній частині — стовпова яма, біля коротких стінок — дві великі овальні ями глибиною 0,2—0,3 м. Заповнена споруда чорним супіском, вздовж коротких стін — викиди материкового ґрунту. Тут знайдено кілька уламків ліпного посуду.

Будівля 46 розташована у центральній частині розкопу 16. Вона складалась з трьох великих ям і мала неправильну в плані форму (3,15×2,5 м), долівка заглиблена у материк до 0,8 м (рис. 3). Вздовж західної стінки — сходинка на глибині 0,55 м. У заповненні споруди знайдено уламки ліпного посуду і фрагмент вінець гончарної черняхівської посудини, а також бронзову пронизку.

Будівля 47 розташована у східній частині розкопу 16. Вона мала овалоподібну в плані форму (3×2,6 м), долівка заглиблена у материк до 0,85 м (рис. 3). Із західного боку — сходинка на глибині 0,6 м, вздовж південної стінки — уступ на глибині 0,45 м. У заповненні споруди знайдені уламки трьох—чотирьох ліпних горщиків, що концентрувались у її найбільш заглибленій частині.

Будівля 50 розташована у північній частині розкопу 17. Вона мала прямокутну в плані форму із заокругленими кутами (2,6×2 м), долівка заглиблена у материк на 0,15—0,2 м (рис. 3). Споруда північно-східним кутом прорізала заповнення ями 794. Заповнена споруда темним супіском, в якому знайдено кілька уламків ліпного посуду.

Будівля 51 розташована у північній частині розкопу 17. Вона мала грушоподібну в плані форму (довжина 3,5 м, ширина від 0,75 до 1,3 м). Дно понижується у східному напрямку від 0,15 до 0,55 м. Найбільш заглиблена частина — овалоподібна 1,8×1,3 м (рис. 3). Тут знайдено кілька уламків ліпного посуду, скелет собаки і два кігтя ведмедя.

Будівля 56 розташована у розкопі 20. Вона складалась з двох овальних ям розмірами 1×1,2 та 1,3×1,5 м і глибиною відповідно 0,65 та 0,55 м, до яких зі сходу примикала сходинка глибиною

ISBN 966-02-3186-5

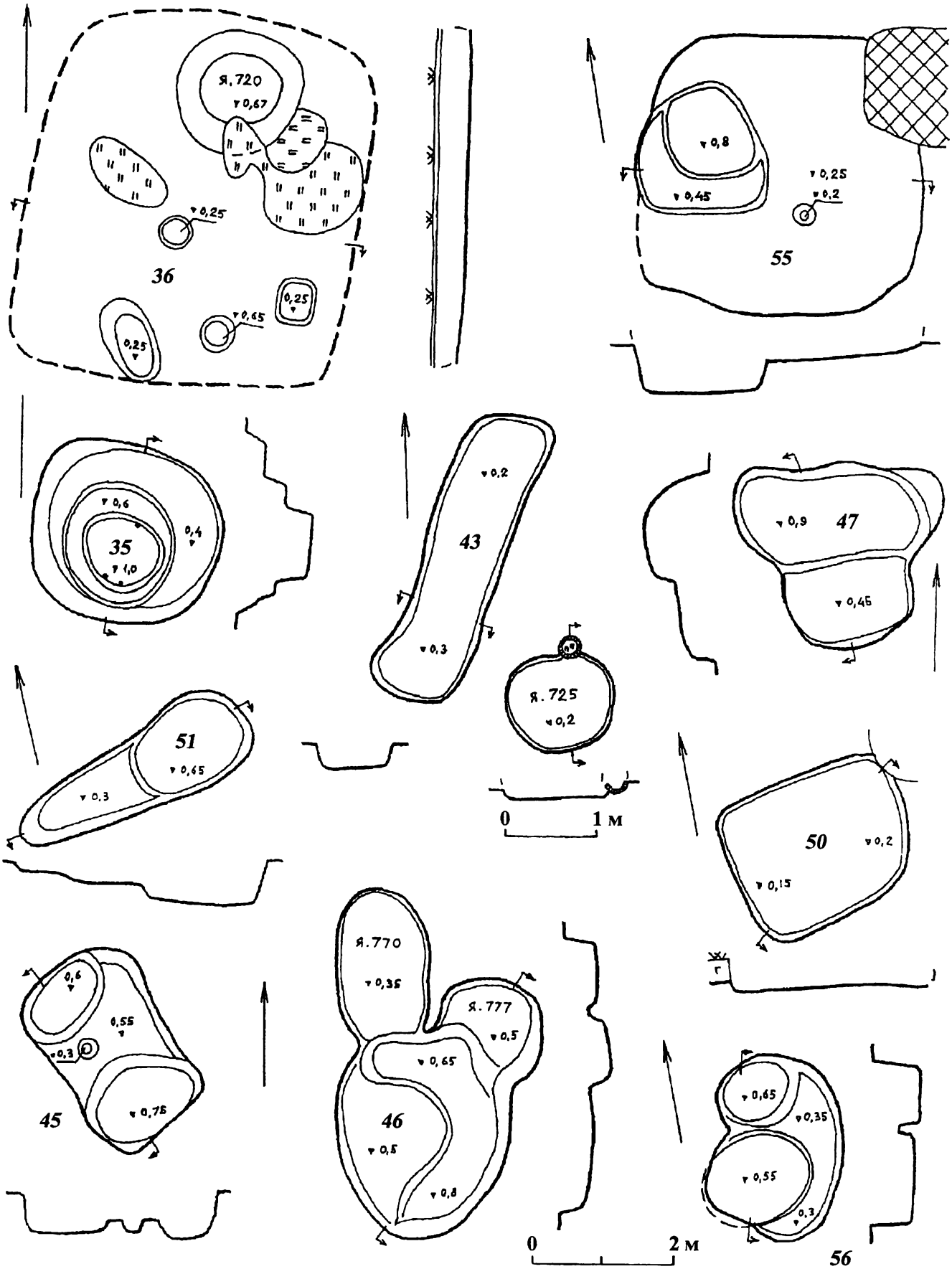

Рис. 3. Олександрівка 1. Наземні житла (36 і 55), господарські споруди (35, 43, 45—47, 50, 51, 56) та яма 775 київської культури. Умовні позначення див. рис. 4.

ISBN 966-02-3186-5

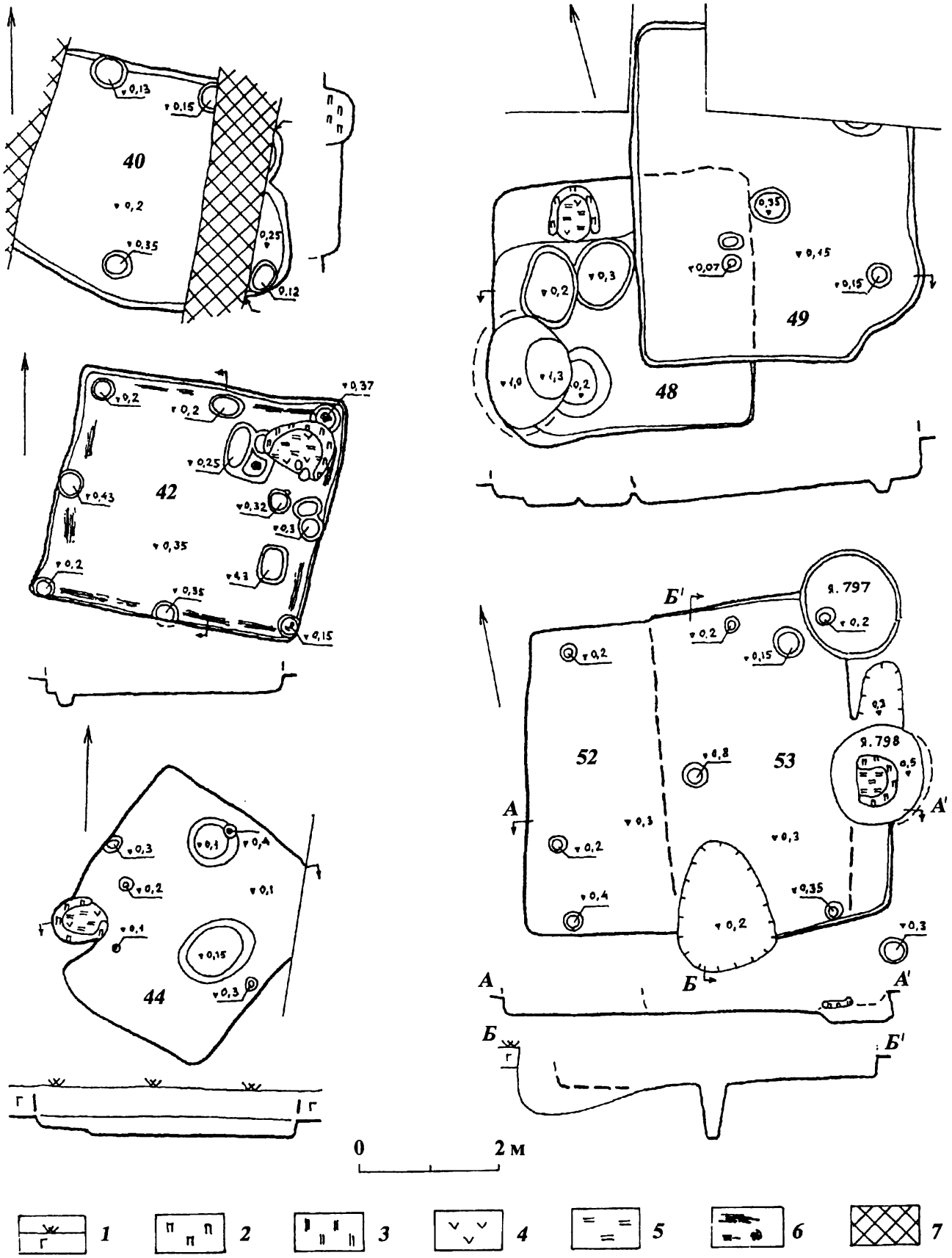

Рис. 4. Олександрівка 1. Напівземлянкові житла київської (49), колочинської (52) культур та сахнівсько-волинцевського типу (40, 42, 44, 48, 53). Умовні позначення: *1* — гумусний шар, *2* — печина, *3* — обпалена глина, *4* — вуглики, *5* — черінь, *6* — дерево, *7* — перекоп.

 ISBN 966-02-3186-5

0,3 м. Загальні розміри споруди неправильної в плані форми — 2,7×1,9 м (рис. 3). У заповненні споруди знайдено кілька уламків ліпного посуду.

Крім звичайних господарських ям на поселенні виявлено кілька дещо незвичних споруд, короткий опис яких варто навести.

Яма 775 (розкоп 16) мала овальну форму (1,3× 1 м), долівка заглиблена на 0,2 м. На всю глибину заповнена перепеченою глиною. На краю ями знаходилась основа плавильного горна, що мала циліндричну форму діаметром 0,25 м і була заглиблена у материк на 0,13 м (рис. 3). В заповненні ями знайдено уламки шлаків, фрагменти ліпних горщиків та фрагменти двох тиглів.

Яма 779 (розкоп 16) мала овальну форму (2,15× 1,8 м), долівка заглиблена на 0,4—0,5 м. Над заглибленням на дні ями знаходився розвал опалювальної споруди у вигляді масиву печини товщиною до 0,12 м. В заповненні ями знайдено уламки трьох ліпних горщиків. Не виключено, що опалювальна споруда використовувалась для просушки збіжжя перед помолом.

Таким чином, результати нових розкопок Олександрівки дозволяють дещо уточнити та конкретизувати попередні дані про систему планування та розміри поселення. Селище київської культури мало досить великі розміри — відстань між крайніми дослідженими спорудами складає 420 м. За поширенням підйомного матеріалу довжина поселення на правому березі була приблизно 500 м. Заселена ділянка на лівому боці мала в довжину приблизно 300 м. Далі на захід розташована ще одна заселена ділянка, проте розкопки тут не проводилися. У межах розкопів ширина забудови складає від 40—60 м (на правому березі) і до 70—100 м (на лівому). Кількісно будівлі київської культури розподілялися таким чином: на правому березі досліджено по вісім житлових і господарських споруд, на лівому — відповідно 12 і 16 (рис. 1). Чіткої закономірності у розміщенні господарських ям і споруд не існує, хоча можна припустити, що вони тяжіють до оточуючих житла ділянок.

Житла київської культури в Олександрівці представлено двома типами. До першого належать напівземлянки зі стінами зрубної конструкції, впущеними у котлован. Їх характеризують: правильна в плані, близька до квадратної, форма; відносно великі розміри (довжина стінки котловану 4—4,8 м) та глибина (0,2—0,4 м); наявність глибокої ями від центрального стовпа, на який частково спирався дах; відсутність явних слідів вогнища, за винятком плям пропеченого ґрунту на долівці. До цього типу жител можна віднести будівлі 38, 41, 49, 54. До них наближаються також будівлі 34 і 37, що мають чітку прямокутну форму, але зовсім невелику глибину — 0,1—0,15 м. З врахуванням матеріалів розкопок 1993—1995 рр. всього досліджено 10 жител першого типу.

До другого типу належать житла з дерев'яними стінами, спорудженими навколо невеликого заглиблення або на рівні материка. Для них характерні аморфні обриси та невелика глибина, інколи окремі стовпові ями за межами заглиблення, а також печі-каміни, вирізані у стінках. Такими є будівлі 36 і 55, причому долівка першої споруди розміщувалася на рівні материка. Всього у Олександрівці досліджено сім наземних жител.

Нагадаємо, що три будівлі, досліджені у 1993—1995 рр., важко віднести до того чи іншого типу. Вони мають прямокутні обриси невеликих розмірів (довжина стіни 2,8—3,6 м). Тому не виключено, що у цьому випадку зруб також був поставлений навколо заглибленої час-тини, як у жител другого типу.

Зазначимо, що наземні житла зустрічаються у київській культурі значно рідше, ніж традиційна напівземлянка. Найближчими аналогіями є житла, досліджені на інших пам'ятках басейна Стрижня — житла 2, 12, 14 з Роїща та споруда з Верхньостриженського 3 [Терпиловский, 1984, табл. 15, 18, 19]. Відомі подібні споруди і у зубрицькій та черняхівській культурах [Козак, 1992, с. 41—42; Баран, 1981, с. 28—32]. Значне поширення такі будівлі отримали, зокрема, на поселенні черняхівської культури Журавка Вільшанська на Черкащині [Обломский, 1998].

Господарські будівлі також поділяються на два типи: підпрямокутні споруди з рівною долівкою (будівлі 43 і 50) та споруди неправильної форми, утворені кількома глибокими ямами-льохами з одним спільним перекриттям (будівлі 45, 46, 56). До перехідного типу належать будівлі 47 і 51, що мають досить правильну форму, проте в долівці викопана одна господарська яма. На відміну від жител, при спорудженні господарських будівель широко використовувалася глиняна обмазка. Очевидно, для зрубних жител використовували повноцінні колоди, а на господарські споруди йшла переважно другосортна деревина, тому щілястий каркас доводилось замазувати товстим шаром глини.

Господарські споруди, подібні до олександрів-

ISBN 966-02-3186-5

ських, зустрічаються й на деяких інших пам'ятках київської культури. Зокрема, у Подесенні вони трапилися на поселеннях Титова Річка, Улянівка і Роїще поблизу Чернігова [Терпиловский, Абашина, 1992, с. 35—36]. Досить відомі вони також на київських пам'ятках лісостепового Лівобережжя і в черняхівській культурі [Обломский, 1991, с. 102—104; 2002, с. 50—56].

Особливе місце серед господарських споруд зай-мають залишки колодязя (будівля 34), що взагалі вперше трапилися на ранньослов'янському селищі. Його наявність свідчить про досить високу побутову культуру мешканців Олександрівки.

Як зазначалося раніше, переважна кількість господарських ям з 665, досліджених у 1993—1995 рр., належала до київської культури [Терпиловський, Шекун, 1996, с. 15]. Подальші роботи на поселенні не змінили цієї ситуації. Знахідки були у 60—70% ям. За винятком кількох ям з поодинокими знахідками колочинської або волинцевської культури, усі вони містили київські матеріали. Скоріш за все, порожні ями також були викопані у цей період. Таким чином, загальна кількість господарських ям на київському поселенні складала приблизно 800.

Лише кілька десятків ям мають прямокутні обриси, інші — більш-менш круглі чи овальні. Їх діаметр найчастіше становить 1—1,5 м, а глибина — 0,3—0,8 м від рівня материка. Очевидно, більшість з цих ям використовувалась як льохи для зберігання продовольчих припасів, які інколи тримали у великих глиняних корчагах, берестяних чи дерев'яних посудинах. Деякі ями мали сходинки, наближаючись за конструкцією до справжніх льохів. Шматки обпаленої глиняної обмазки з відбитками розколотих плах свідчать, що льохи нерідко мали перекриття типу куреня, обмазане глиною.

Можливо, якась частина ям мала виробниче призначення. Ями, викопані у нижній частині схилу у насиченому водою ґрунті, могли використовуватися як своєрідні чани для замочування і дублення шкіри [Войнаровський, 2002, с. 7—8]. З ямою 775 пов'язане горно для плавки бронзи, уламки тиглів та шлаків, а з ямою 779 — залишки глиняної печі для просушки зерна перед помелом.

Основні знахідки, як і раніше, представлені керамікою, що типологічно і функціонально розподіляється на груболіпну (кухонну і тарну) і лощену (столову). Перша містить у складі керамічної маси шамот у вигляді досить великих зерен, що робить поверхню посудин горбкуватою. Іноді як опіснювач виступає пісок чи жорства. Поверхня загладжувалася руками, про що свідчать сліди розчосів пальцями у середній і нижній частині посудини. Майже весь посуд був неорнаментованим.

Практично вся груболіпна кераміка представлена горщикоподібними посудинами різних розмірів, що у кількісному відношенні складають основу керамічного комплексу і визначають його специфіку (рис. 5—7). Аналіз форм посуду здійснений за тією ж типологічною схемою, що й у попередній публікації [Терпиловський, Шекун, 1996, с. 20]. Вона передбачає виділення класів за формою максимального розширення корпусу, типів — за загальними обрисами профілю, варіантів — за характером верхньої частини [Терпиловський, 1994, с. 9].

Клас I утворюють опуклобокі та слабопрофільовані горщики. *Тип 1* — посудини з опуклою лінією верхньої частини (*варіант а* — максимальне розширення у середній, *варіант б* — у верхній частині). *Тип 2* — менш профільовані посудини з прямою лінією верхньої частини (*варіант а* — максимальне розширення у середній, *варіант б* — у верхній частині, *варіант в* — банкоподібні із слабо виділеною шийкою та широким денцем). *Тип 3* — тюльпаноподібні посудини з широким горлом (варіанти виділяються за висотою максимального розширення корпусу).

Клас II вміщує горщики з ребристим переламом корпусу: *тип 1* — посудини з прогнутою верхньою частиною, *тип 2* — біконічні та циліндро-конічні посудини (варіанти виділяються за ступенем відкритості горла).

Кількісний розподіл груболіпних горщикоподібних посудин, доповнений новими матеріалами Олександрівки, відображено у табл. 1 (дані, отримані шляхом нових розкопок, виділено напівжирним шрифтом).

Структура керамічного комплексу Олександрівки з урахуванням нових матеріалів мало відрізняється від попередніх спостережень [Терпиловський, Шекун, 1996, с. 20—21] і виглядає так: біконічні горщики складають майже половину усіх посудин, за ними йдуть опуклобокі, банкота тюльпаноподібні, а також ребристі з прогнутою лінією верхньої частини.

Керамічний комплекс Олександрівки має найближчі аналогії в іншому поселенні басейну Стрижня — Роїщі [Терпиловский, 1984, с. 39—40; Терпиловский, Абашина, 1992, с. 48—53; Обломский, 2002, с. 65—66].

ISBN 966-02-3186-5

До груболіпного посуду слід віднести кілька уламків дисків, що використовувались як покришки горщиків та сковорідки (рис. 5, *4—6*; 6, *9*; 7, *3*). Керамічний набір доповнюється кількома фрагментами посуду з підлощеною поверхнею. Мископодібні посудини представлені поодинокими знахідками, що належать до двох типів: конічних та ребристих мисок, найчастіше виготовлених з кухонного тіста (рис. 5, *7*; 7, *2*).

З нових розкопок походить близько 50 уламків посуду черняхівської культури, виготовленого на гончарному крузі. В цілому його значно менше, ніж з розкопок 1993—1995 рр., а кількість по окремих об'єктах не перевищує кількох відсотків. Як вже зазначалося, склад черняхівського керамічного імпорту з Олександрівки є типовим для пізньокиївських пам'яток Чернігівщини. Тут кількісно переважає столовий посуд та майже відсутні посудини великих розмірів. Специфікою пам'ятки є наявність виразних уламків не лише мисок і горщиків, але й глеків кількох типів (рис. 8).

Знаряддя праці та промислів виготовлено головним чином із заліза та сталі. Це ніж-ложкарь (житло 36), шило (житло 41), велика булавка чи проколка та залізна платівка квадратної форми, що, можливо, є уламком лопатки для вигрібання попелу з вогнища чи пічки (яма 699), а також кресало із стрижнеподібним руків'ям з ями 786 (рис. 9, *17, 25—27*).

Бронзові пронизки до намиста виготовлені з скрученого спіраллю дроту (яма 683) та скрученої у трубочку платівки з житла 46 (рис. 9, *20, 21*).

Серед знарядь праці, виготовлених з каменю, є кілька уламків точильних брусків з пісковику (рис. 9, *18, 19*) та туфових жорен від ручних млинів.

Глиняні пряслиця київської культури з нових розкопок представлено 15 екземплярами. Разом із знайденими раніше їх кількість становить

Таблиця 1. Кількісний розподіл кераміки по об'єктах.

об'єкти	знахідки								
	горщики і корчаги (класи і типи)					миски	диски	лощений посуд	черняхівська гончарна кераміка
	I			II					
	1	2	3	1	2				
житло 1	—	—	1	—	—	—	1	—	—
житло 5	—	1	—	—	2	—	—	—	24 (39,3%)
житло 6	1	1	—	—	—	—	—	—	5 (4,4%)
житло 8	2	1	—	—	—	—	—	—	4 (2,7%)
житло 9	—	1	1	1	5	—	—	—	2 (1%)
житло 13	—	—	1	—	1	—	—	—	1
житло 17	—	1	—	—	—	—	—	—	1
житло 22	—	—	—	—	—	—	—	1	2 (7%)
житло 24	—	—	—	1	1	—	—	1	4 (10%0
житло 33	—	—	—	—	1	1	—	—	14 (10%)
житло 34	—	—	—	—	—	—	—	—	**1**
житло 36	—	—	—	**1**	**2**	**3**	**3**	—	**4 (2,3%)**
житло 37	**1**	**1**	—	—	**1**	—	—	—	**8 (4%)**
житло 41	**1**	—	—	—	—	—	—	—	—
житло 49	**1**	—	—	—	—	—	—	—	—
житло 54	—	—	—	—	—	—	—	—	**1**
госп. буд. 4	—	—	—	—	2	—	—	—	17 (30,3%)
госп. буд. 7	—	2	1	—	1	—	—	—	9 (20%)
госп. буд. 15	—	—	—	—	1	1	—	—	4 (26%)
госп. буд. 27	—	—	1	—	1	—	—	—	—
госп. буд. 28	1	—	—	—	—	—	—	—	1
госп. буд. 35	**1**	—	—	—	—	—	**1**	—	**4 (6,7%)**
госп. буд. 43	—	—	—	—	—	—	—	—	**1**
госп. буд. 45	—	—	—	—	**2**	—	—	—	**1**
госп. буд. 46	—	—	—	—	—	—	—	—	**1**
госп. ями та культ. шар (1993—95)	9	3	4	2	17	5	1	3	+
госп. ями та культ. шар (1996—2003)	**2**	**2**	—	**4**	**4**	**2**	**1**	**1**	+

ISBN 966-02-3186-5

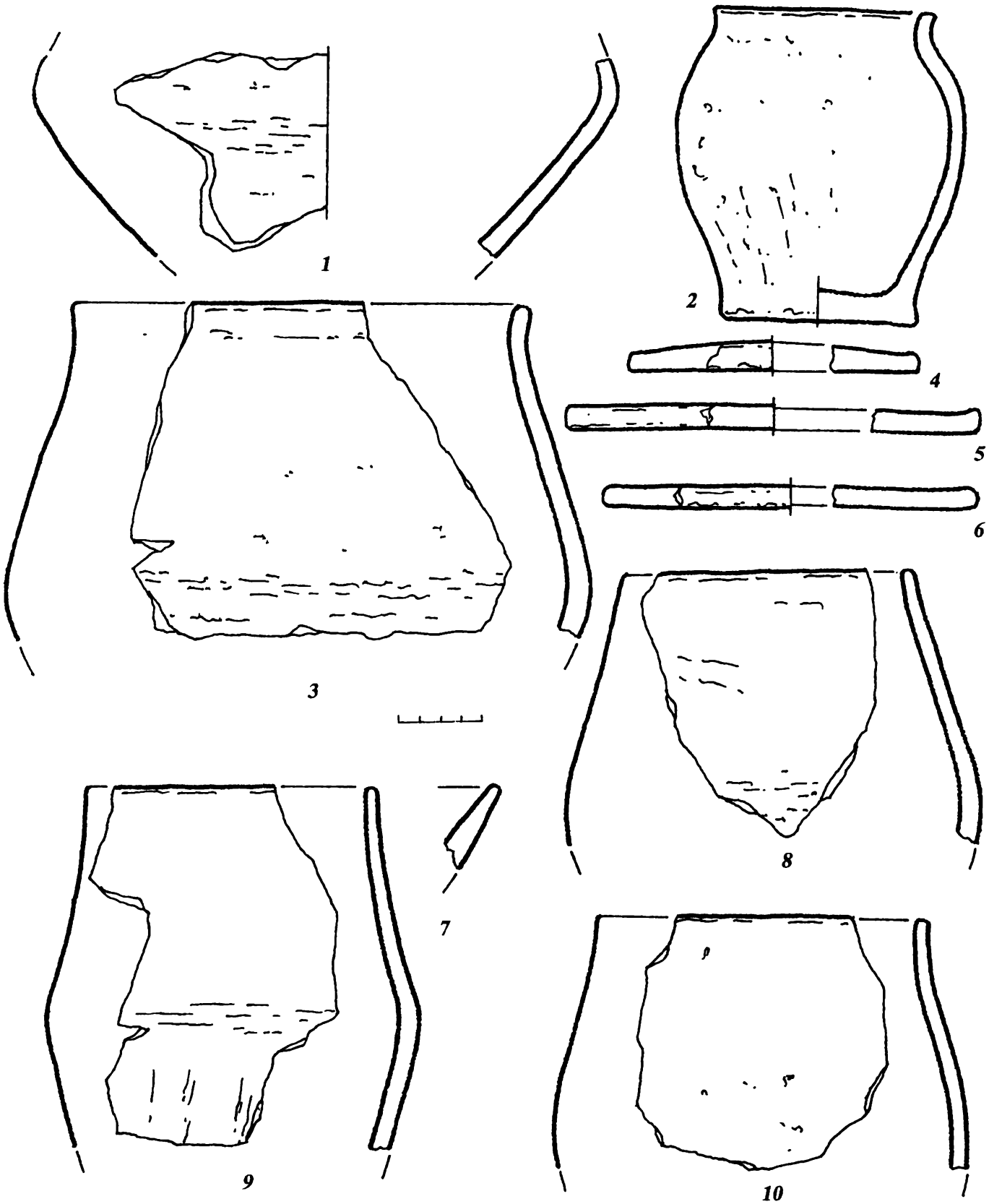

Рис. 5. Олександрівка 1. Кераміка київської культури: *1, 4, 5* — будівля 36; *2* — будівля 41; *3, 6* — яма 720; *7* — культурний шар; *8* — яма 749; *10* — яма 748.

 ISBN 966-02-3186-5

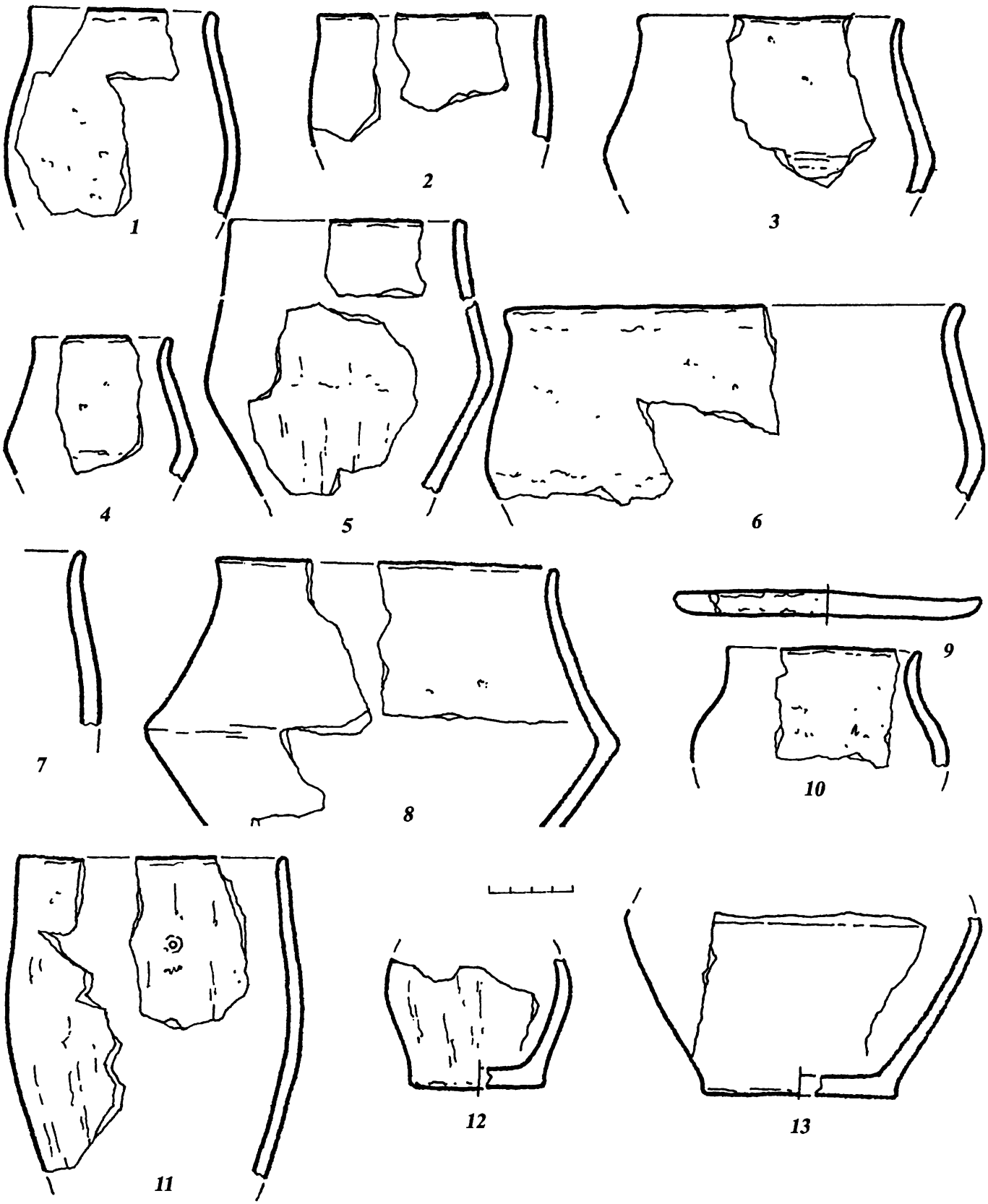

Рис. 6. Олександрівка 1. Кераміка київської культури: *1, 11* — будівля 37; *2* — будівля 49; *3* — яма 787; *4* — яма 786; *5, 13* — культурний шар; *6* — яма 700; *7* — яма 738; *8* — яма 739; *9, 10* — будівля 35; *12* — яма 749.

ISBN 966-02-3186-5

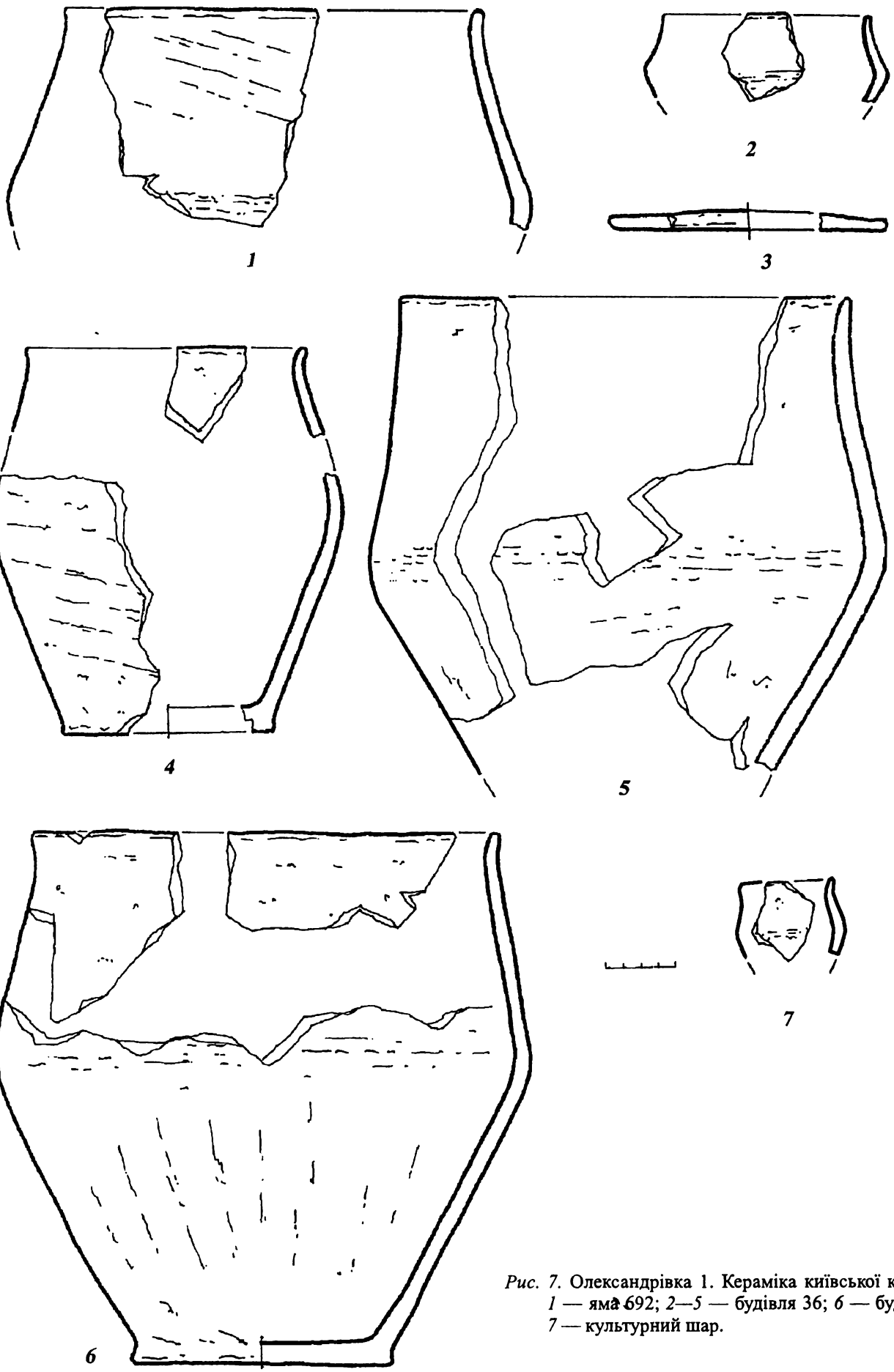

Рис. 7. Олександрівка 1. Кераміка київської культури: *1* — яма 692; *2—5* — будівля 36; *6* — будівля 37; *7* — культурний шар.

ISBN 966-02-3186-5

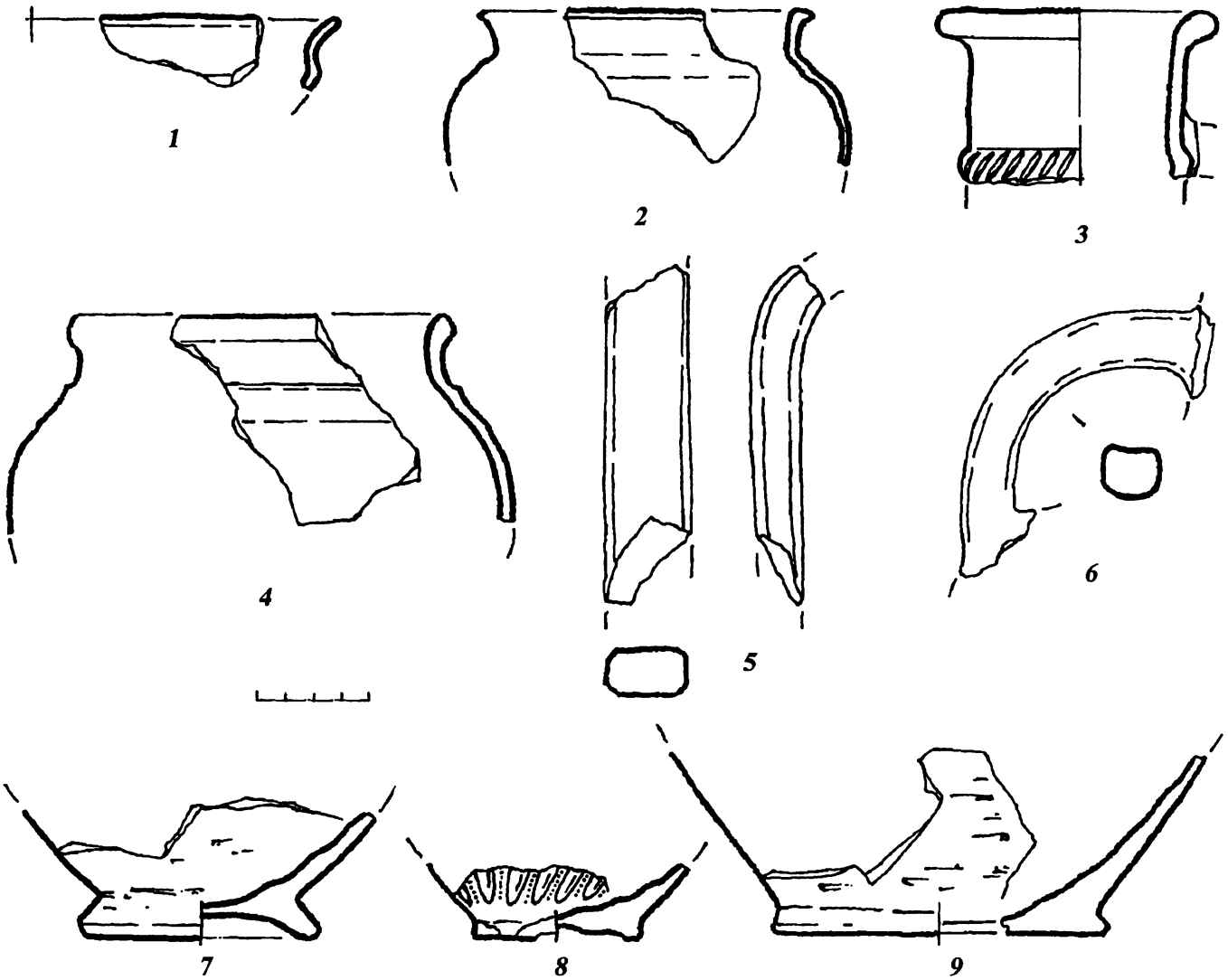

Рис. 8. Олександрівка 1. Гончарна кераміка черняхівської культури з горизонту київської культури: *1* — яма 743; *2* — яма 786; *3* — будівля 43; *4* — будівля 36; *5* — будівля 34; *6* — яма 745; *7* — яма 756; *8* — культурний шар; *9* — яма 737 (*1—3, 5 6, 8* — столова; *4, 7, 9* — кухонна).

близько 70. Більшість виробів має сплощено-біконічну форму з великим отвором діаметром не менше 1 см, відрізняючись розмірами і пропорціями (рис. 9, *1—15*). Лише два пряслиця з житла 54 мають округлу та біконічну форму з вузьким отвором. З глини також виготовлено невисоке циліндричне грузило діаметром 9 см, що могло використовуватися як тягарець ткацького верстата (рис. 9, *16*).

Фрагменти тиглів належать до двох типів. Вироби, що знайдено у ямі 775, поряд з залишками плавильного горна, мають циліндричну форму із заокругленим денцем. З ями 807 походять уламки опуклобокого тигля, що, очевидно, мав вузьке горло (рис. 9, *22—24*).

З розколотих трубчастих кісток виготовлено дві проколки (житло 55 і яма 771), а з ребра тварини — кочедик з житла 41 (рис. 9, *28—30*).

Нагадаємо, що під час розкопок 1993—1995 рр. трапилася низка категорій речей, що під час наступних робіт не зустрічалися. Це залізні ножі та бритви, уламки серпів, риболовецький гачок, наконечник списа, шпора, виразні уламки туфових жорен, глиняна ливарна форма, скляні намистини тощо.

Хронологічні межі існування київського горизонту Олександрівки були визначені у попередній публікації на основі аналізу датуючих речей [Терпиловський, Шекун, 1996, с. 29—31]. В цілому вони поділяються на дві групи. Найчисельнішу складають черняхівські імпортні речі, репрезентовані різноманітною гончарною керамікою, кількома скляними намистинами, бронзовою фібулою з суцільним приймачем типу Б2 за Є. Л. Гороховським, тришаровим багаточасним роговим гребенем з трапецієподібною спинкою

ISBN 966-02-3186-5

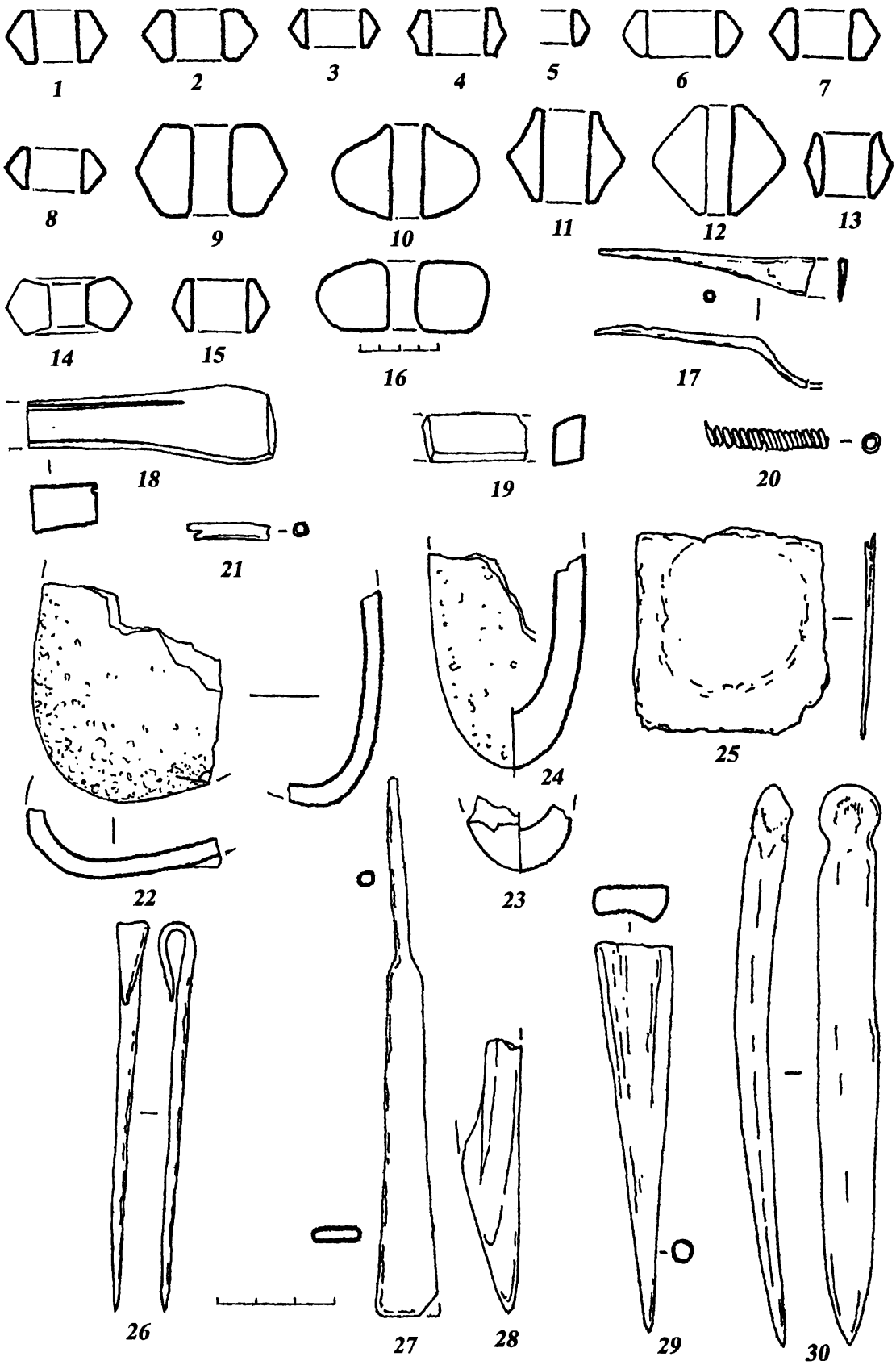

Рис. 9. Олександрівка 1. Індивідуальні знахідки з горизонту київської культури: *1* — будівля 43; *2, 17* — будівля 36; *3, 5* — будівля 34; *4* — яма 795; *6, 11, 28* — будівля 55; *7* — яма 739; *8* — яма 745; *9, 10, 12, 19* — будівля 54; *13, 15* — будівля 49; *14, 18* — культурний шар; *16* — яма 787; *20* — яма 683; *21* — будівля 46; *22* — яма 807; *23, 24* — яма 775; *25, 26* — яма 699; *27* — яма 786; *29* — яма 771; *30* — будівля 41 (*1—16, 22—24* — глина; *17, 25—27* — залізо; *16, 19* — камінь; *20, 21* — бронза; *28—30* — кістка).

 ISBN 966-02-3186-5

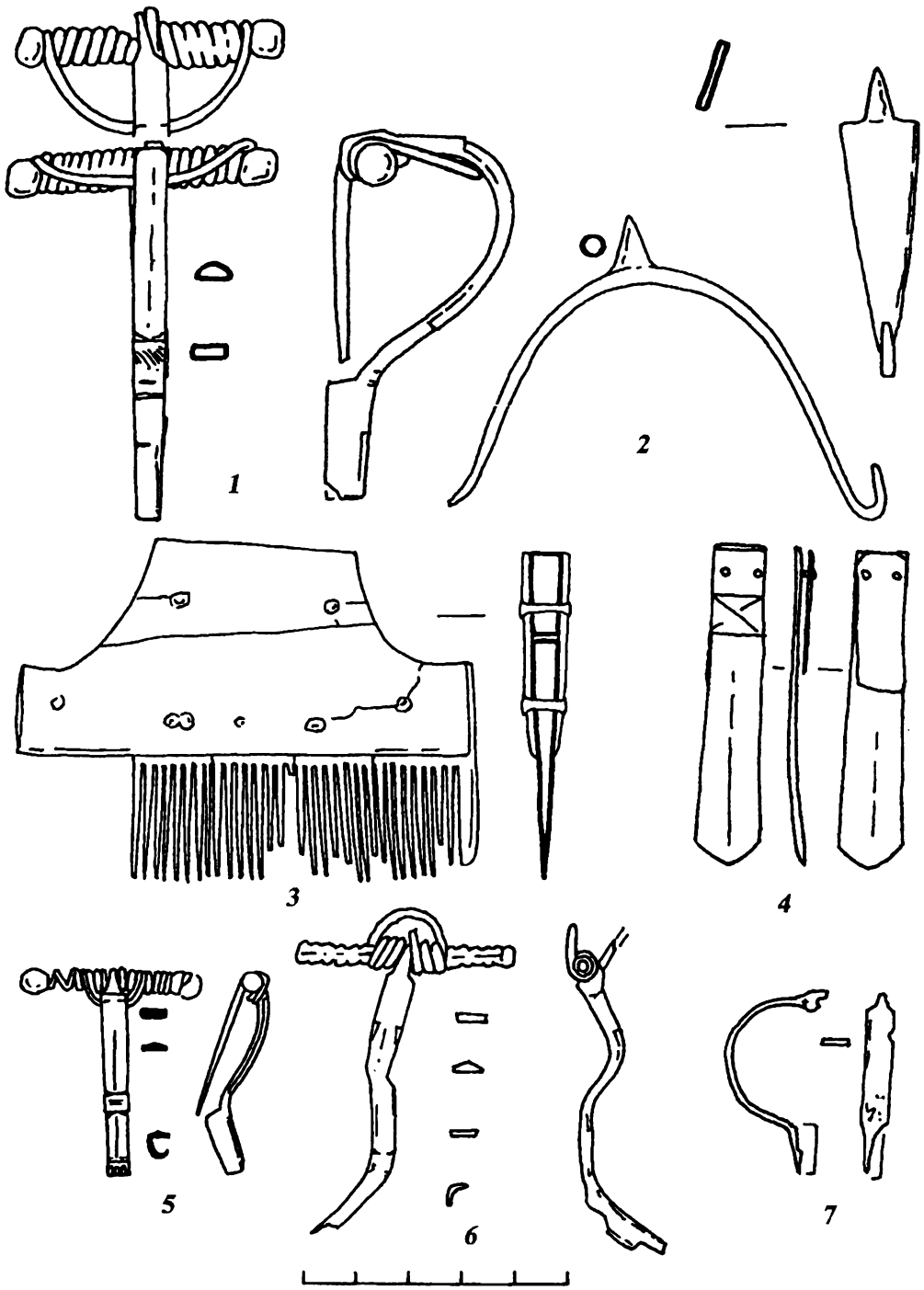

Рис. 10. Олександрівка 1. Датуючі речі з горизонту київської культури (*1—3, 5* — з розкопок 1993—1995 рр.; *4, 6, 7* — з розкопок 1996—2003 рр.): *1* — яма 251; *2* — яма 451; *3* — яма 235; 4 — яма 709; *5* — будівля 23; *6* — яма 689; *7* — яма 675; (*1, 2, 6, 7* — залізо; *3* — кістка; *4, 5* — бронза).

(рис. 10, *3, 5*). Останні речі переважно датуються другою—третьою чвертю IV ст. [Гороховский, 1988, с.44].

Деякі знахідки мають аналогії як у черняхівській культурі, так і у колі культур римського часу і переселення народів Центральної Європи та Прибалтики. Такими, насамперед, є масивна залізна фібула із суцільним приймачем, залізна шпора з пластинчастою дужкою і гачками на кінцях (рис. 10, *1, 2*) та стрижнеподібне кресало. Подальші розкопки додали до цього списку ще кілька залізних знахідок — ще одне кресало і дві фібули з суцільним приймачем (ями 675 і 689), правда, гіршої збереженості, ніж попред-

ня (рис. 10, *6, 7*). Доречі, А. М. Обломський помилково визначає одну з них як підв'язну [Обломский, 2002, с. 65]. Обидві масивні фібули з фасетками і площадками на спинці належать до типів Б2 і Б3 за Є. Л. Гороховським, що з'являються не раніше середини IV ст. [Гороховский, 1988а, с. 12], хоча для залізних фібул його типологію слід використовувати з певними застереженнями. За європейськими аналогіями період існування цих речей також визначається у межах середини IV — початку V ст. [Казанский, 1999, с. 411]. Окремо слід зазначити бронзовий наконечник пояса з ями 709 (рис. 10, *4*). За В. Ю. Малашевим його слід віднести до гунського часу, хоча повні аналогії йому нам не відомі [Малашев, 2000, с. 209—210].

Здається можливим дещо «посунути вверх» дату існування київського горизонту Олександрівки порівняно з тією, що пропонувалася раніше. Якщо вона визначалася як друга половина IV — початок V ст., то тепер ми схильні визначати час існування київського селища як кінець IV — першу половину V ст., причому у цих межах поселення могло «реально» існувати не більше 40—50 років.

На території поселення була випадково знайдена мідна монета візантійського імператора Льва I (457—474 рр.). На думку А. М. Обломського, до цього періоду також належать згадані вище фібула з ями 675 та наконечник пояса [Обломский, 2002, с. 65]. З цим, однак, погодитися важко. Фібула відрізняється від застібок типу Вільканци (типу Прага за загальноприйнятою у Європі термінологією) меншою масивністю та іншим засобом кріплення вісі. Якщо у фібул типу Прага корпус закінчується гачком чи петлею, то у застібки з Олександрівки він розплесканий у платівку, що типово для фібул черняхівського кола [напр.: Никитина, 1996, с. 26, табл. 19, *2,4*]. Не витримує критики й віднесення наконечника пояса до групи виробів «з виділеною площадкою у верхній частині», що датуються VI ст., хоча б через відсутність «виділеної площадки» у знахідки з Олександрівки.

Проте, не виключено, що якась кількість об'єктів (у тому числі й жител) з маловиразним матеріалом належить вже не до київського, а до ранньоколочинського горизонту V ст. На це, крім монети Льва I, можливо, вказують перекриття одного житла іншим (будівлі 37 і 38), ями з керамікою київсько-колочинського типу, впущені у заповнення житла 33, а також знайдена Т. П. Вальковою неподалік від Олександрівки залізна фібула типу Прага [Терпиловский, 1997].

Припинення існування селища київської культури у Олександрівці слід пов'язувати з початком стрімкого розселення слов'ян у середині V ст. Нагадаємо, що саме виходцями з Чернігівського Подесення були засновані такі селища як Сенча та Хитці на колишній черняхівській території. Місцеве населення, очевидно, просувалось і на північ, у верхів'я Дніпра [Терпиловський, 1994, с. 24—28; Обломський, 2002, с. 69—70; Лопатин, 2000, с. 21—22].

Не виключено також, що поштовхом для цих міграцій стало виснаження полів навколо Олександрівки внаслідок їх активної експлуатації та погіршення кліматичної ситуації в цей час [Шишкін, 1996, с. 20—22].

Горизонт колочинської культури

Будівля 39 розташована у північній частині розкопу 13. Її котлован прямокутний в плані (4,1×3,85 м), орієнтований стінами за сторонами світу, долівка заглиблена у материк на 0,3 м (рис. 2). В кожному куті виявлено стовпові ямки, а в північній частині споруди — підвищення, в центрі якого збереглися рештки вогнища. Воно мало глинобитний черінь овальної в плані форми розмірами 0,6×0,45 м. Будівля перекрила три господарські ями, що, скоріш за все, належали до горизонту київської культури. У заповненні котловану знайдено близько 20 уламків ліпних горщиків та два глиняні пряслиця колочинської культури, кістки тварин.

Будівля 52 розташована у південній частині розкопу 18. Її котлован майже квадратний в плані із сторонами приблизно 4,4 м, орієнтований стінами за сторонами світу, добре втоптана долівка заглиблена у материк на 0,2—0,3 м (рис. 4). В кож-ному з кутів і посередині північної стіни виявлено стовпові ямки діаметром 0,2—0,3 м і глибиною 0,2—0,4 м. По центру — конусоподібна стов-пова яма глибиною 0,8 м. Північна стінка прорізана сучасною ямою. В східну частину котловану була впущена більш пізня споруда (будівля 53), західна стінка якої знаходилась дещо далі від центрального стовпа, а їхні долівки — на одному рівні. У західній, непошкодженій частині котловану житла 52 знайдено фрагмент білонового браслета, понад 30 уламків ліпних горщиків та двох глиняних пряслиць колочинської культури, кістки тварин. Частина фрагментів ліпного посуду та дві стінки черняхівського гончарного горщика, очевидно, потрапили у заповнен-

ISBN 966-02-3186-5

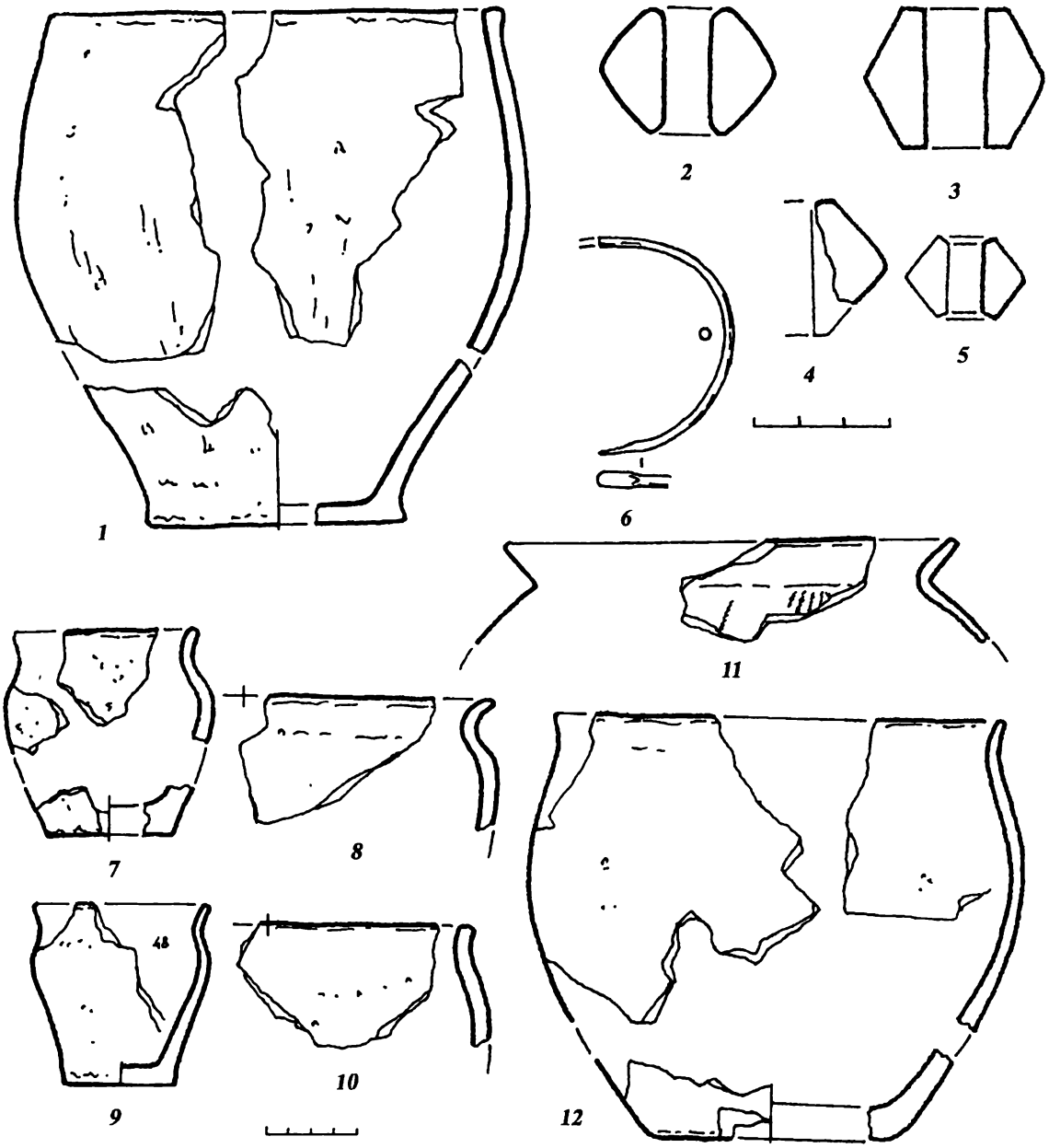

Рис. 11. Олександрівка 1. Знахідки з колочинського (*1—6*) та сахнівсько-волинцевського (*7—12*) горизонтів : *1—3* — будівля 39; *4—6* — будівля 52; *7* — будівля 53; *8—10, 12* — будівля 48; *11* — будівля 44 (*1, 7—10, 12* — ліпна кераміка; *11* — гончарна кераміка; *2—5* — глина, *6* — білон).

ня споруди з культурного шару і пов'язані із київським горизонтом.

Таким чином, поселення колочинської культури значно поступалося розмірами київському селищу попереднього часу — відстань між крайніми дослідженими житлами складає 280 м. За винятком одного житла у мисовій правобережній частині поселення три інші споруди розташовані на лівому березі (рис. 1). Колочинські житла порівняно з київськими більш одноманітні. З київськими напівземлянками їх поєднує квадратна форма і розміри котловану, наявність відкритого вогнища, але відрізняє стовпова конструкція стін на відміну від зрубної київського горизонту Олександрівки.

Пряслиця з колочинських споруд мають, як і київські, біконічну форму, але відрізняються витягнутими пропорціями і більшими розмірами (рис. 11, *2—5*).

Керамічний комплекс колочинської культури представлений лише нечисленними знахідками з жител 39 і 52. Він складається з уламків ліпних неорнаментованих горщиків (рис. 11, *1*). Втім, три знайдені раніше посудини мали під вінцями наліпні горизонтальні валики. Практично уся кераміка репрезентована горщиками опуклобоких

ISBN 966-02-3186-5

та слабопрофільованих форм. За типологією деснянської кераміки, розробленої Є. О. Горюновим, вони належать до II, III і IX видів [Горюнов, 1981, с. 18—21]. За найбільш докладною типологією Д. В. Середи, побудованою на значному колочинському матеріалі, посудини з Олександрівки слід віднести до типів I, II, V [Середа, 1999, с. 222—223]. Можна помітити, що від інших колочинських пам'яток Подесення комплекс Олександрівки відрізняється перш за все поширенням опуклобоких форм, а також наявністю посудин із загнутим до середини краєм. Така кераміка не властива раннім колочинським старожитностям Подесення, для яких досить типовими є ребристі горщики — спадщина київської культури (Вигори 2, Заяр'я). Навпаки, керамічний комплекс Олександрівки знаходить близькі аналогії у пізніх матеріалах поселення Великі Будки (Хутір) у верхів'ях Сули [Горюнова, Родинкова, 1999, с. 194—195]. Його дослідники схильні пояснювати наявність вищезгаданих форм певним впливом сусідньої пеньківської культури. Не виключено, що у випадку Олександрівки мав місце також вплив правобережних празьких пам'яток, з якими пов'язане поширення посудин з крутими плечиками у верхній частині висоти.

Наведені аналогії підтверджують висловлену раніше думку про належність колочинського горизонту Олександрівки до VI—VII ст. На цю дату також вказує знахідка браслета із змієподібними кінцями, характерного для деяких лісостепових «антських» скарбів VII ст., у житлі 52 [Горюнов, 1981, с. 80—81]. Про це також побіжно свідчить той факт, що усі колочинські житла розташовані безпосередньо поверх київських об'єктів. Очевидно, на час їх спорудження поверхня пам'ятки вже не мала виразних слідів будівель попереднього періоду.

Горизонт сахнівсько-волинцевського типу

Будівля 40 розташована у північно-західному куті розкопу 14. Її котлован пошкоджений двома сучасними траншеями. Він має підпрямокутну форму, орієнтований стінами за сторонами світу з деяким відхиленням. Ширина котловану 3 м, довжина приблизно 4 м, він заглиблений у материк на 0,2—0,25 м (рис. 4). Посередині довгих стін і в кутах — стовпові ями. В північно-східному куті знаходилась глинобитна піч, що майже не збереглася, а біля неї — передпічна яма глибиною до 0,2 м, заповнена печиною. В заповненні житла знайдена нижня частина ліпного горщика, вісім уламків ліпної кераміки та фрагмент стінки гончарної посудини пастирського типу.

Будівля 42 розташована у східній частині розкопу 14. Вона загинула у пожежі, про що свідчать обгорілі стовпи та плахи, а також перепалена глиняна обмазка вздовж стін. Її котлован мав прямокутну форму (3,7×3,3 м), орієнтований стінами за сторонами світу. Долівка заглиблена у материк на 0,35 м (рис. 4). Посередині стін і в кутах, а також біля печі — стовпові ями. В північно-східному куті знаходилась глинобитна піч, а біля неї — дві передпічні ями глибиною до 0,4 м, одна з яких заповнена печиною. Округла в плані піч із склепінням з глиняних вальків була збудована на каркасі з дерев'яних кілків. Її черінь — материковий округлий (0,6×0,7 м).

Житло мало каркасно-стовпову конструкцію, розмір дерев'яної кліті 3,5×3 м. Долівка на рівні насиченого водою суглинку, очевидно, була перекрита підлогою, зробленою з плах. В заповненні житла знайдено чимало уламків ліпної кераміки, у тому числі розвал ліпного горщика, а також ручку гончарної посудини.

Будівля 44 розташована у північно-східному куті розкопу 15. Її котлован має прямокутну форму (3,5×3 м), орієнтований кутами за сторонами світу. Долівка заглиблена у материк на 0,1—0,25 м (рис. 4). Посередині довгих стін, а також біля печі — стовпові ями. В останці, залишеному у західному куті, вирізана основа печі, зробленої з глини та вальків. Округла в плані піч (0,65×0,6 м) мала черінь розміром 0,45×0,4 м, опущений у материк на 0,25 м.

У долівці житла виявлено дві неглибокі ями. В заповненні однієї з них та у печі знайдено уламки ліпної кераміки, а у верхньому шарі заповнення котловану — фрагмент гончарної посудини. Житло існувало недовго і загинуло у пожежі.

Будівля 48 розташована у північній частині розкопу 16. Її котлован майже квадратний зі сторонами 3,6 м, орієнтованими за сторонами світу. Долівка заглиблена у материк на 0,15—0,2 м (рис. 4). В останці, залишеному у північно-східному куті, вирізана основа печі, зробленої з глини та вальків. Овальна в плані піч (0,7×0,6 м) мала двошаровий черінь розміром 0,6×0,55 м.

В західній частині долівки виявлено чотири ями. Три з них неглибокі, ще одна — округла діаметром 1,5 м і глибиною 1,3 м. В заповненні котловану знайдені фрагменти ліпних горщиків, у тому числі — розвал посудини біля печі.

Будівля 53 розташована у південній частині розкопу 18 і частково опущена у котлован будів-

ISBN 966-02-3186-5

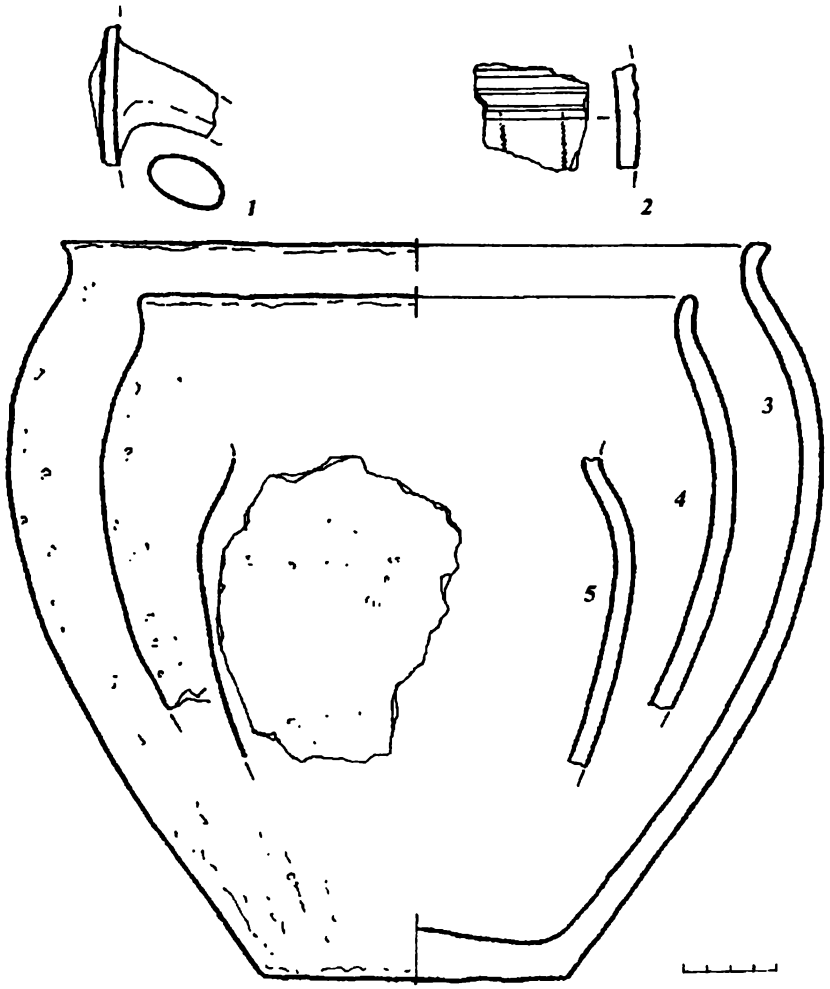

Рис. 12. Олександрівка 1. Кераміка з горизонту сахнівсько-волинцевського типу: *1, 3—5* — будівля 42; *2* — будівля 40 (*1, 2* — гончарна; *3—5* — ліпна).

лі 52, який був розширений у східному напрямку на 0,6 м до ями 797. Заповнення ями 798 було вибрано до рівня долівки котлована, а північна і західна стінки дещо розширені порівняно з житлом 52 (рис. 4).

Котлован прямокутний, розмірами приблизно 4,8×3,6 м, його стіни орієнтовані за сторонами світу. Долівка заглиблена у материк на 0,3 м, тобто до рівня долівки споруди 52. Глинобитна піч зведена посередині східної стіни над більш ранньою ямою 798 на підсипці заввишки 0,3 м. Частково зберігся земляний черінь розмірами 0,4×0,45 м, трохи підмазаний глиною.

В східній частині житла виявлено значну кількість обпаленої глиняної обмазки зі слідами плах і стовпів. Очевидно, східна стінка була винесена за межі заглиблення і обмазана глиною. В заповненні котловану знайдені нечисленні фрагменти ліпних горщиків, основна маса яких знаходилась біля печі.

Поселення сахнівсько-волинцевського типу було більше за колочинське, хоча й поступалося київському — відстань між крайніми дослідженими житлами складає майже 400 м. Забудова тягнулася відносно вузькою смугою, причому на лівому березі струмка волинцевські житла розміщувалися в цілому нижче київських. Кількісно будівлі розподілялися таким чином: на правому березі досліджено два житла, на лівому — шість (рис. 1). Житла були досить одноманітними: це прямокутні напівземлянки, що мали стовпову конструкцію дерев'яних стін (інколи з глиняною обмазкою) та глинобитну піч, споруджену на материковому останці в одному з кутів. Склепіння печі переважно будувалося з глиняних яйцеподібних вальків. Певний виняток становить житло 53, що знаходилося на східній околиці поселення. Піч тут розміщувалась не в куті, а посередині східної частини, при цьому східна стінка споруди, очевидно, була винесена за межі котловану. Слід зазначити, що майже половина жител сахнівсько-волинцевського горизонту має виразні сліди пожежі.

Після проведення розкопок 1996—2003 рр.

ISBN 966-02-3186-5

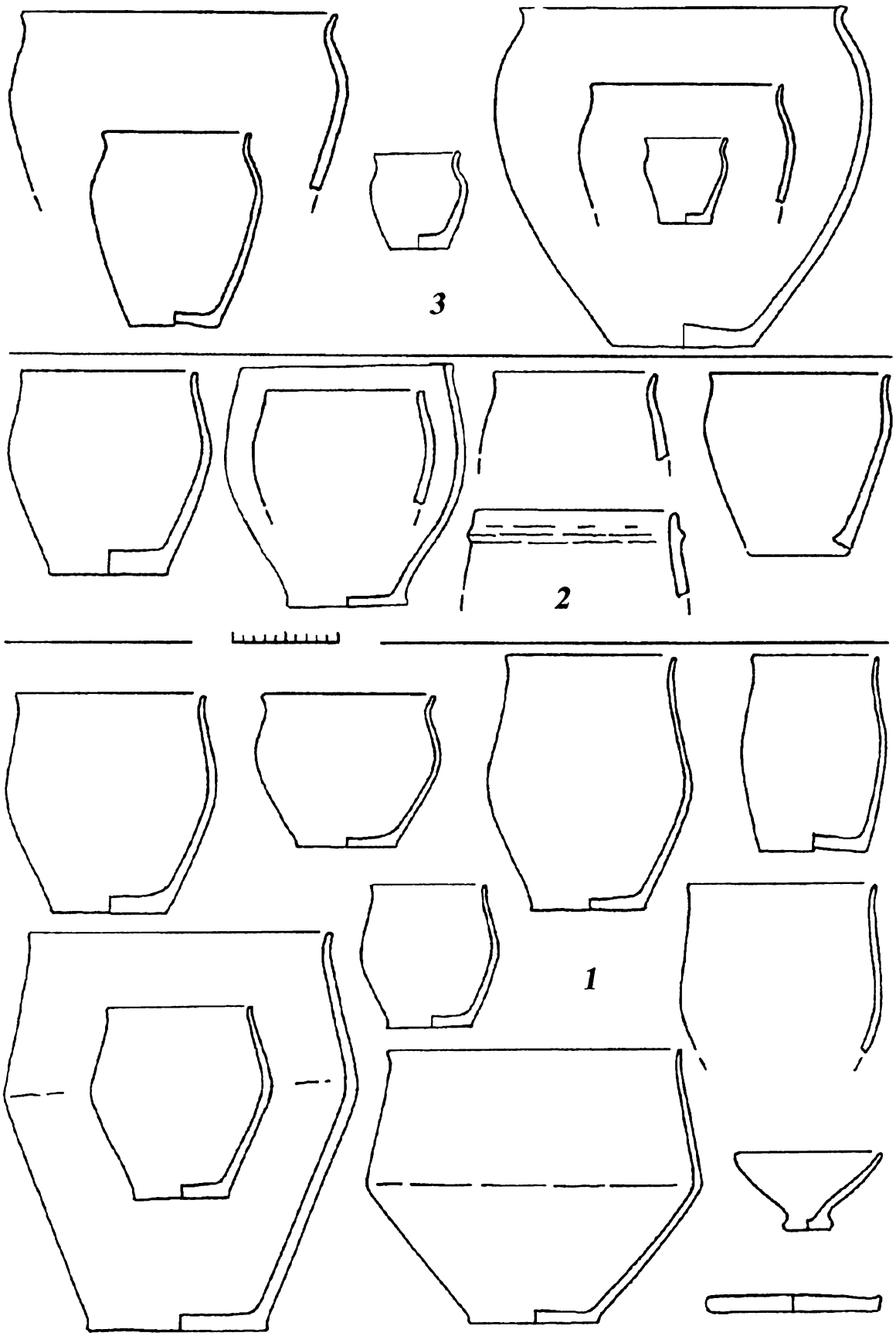

Рис. 13. Олександрівка 1. Керамічні комплекси київського (*1*), колочинського (*2*) та сахнівсько-волинцевського типів (*3*).

ISBN 966-02-3186-5

наші уявлення про склад керамічного комплексу цього часу значно розширилися. Набір посуду представлений виключно фрагментами ліпних горщиків, що мають у керамічному тісті домішку грубого шамоту, причому його концентрація досить висока. Своєрідність олександрівської кераміки визначається тим, що вся вона була неорнаментована на відміну від типових сахнівських чи волинцевських горщиків, де 90% вінець орнаментовані вдавленнями [Петрашенко, 1992, с. 30, 86; Сухобоков, 1992, с. 22—24]. Нагадаємо, що аналогічна картина, за єдиним винятком, спостерігалася й у Роїщі [Терпиловский, 1990, рис. 7]. Втім, форми горщиків з цих пам'яток досить типові для Сахнівки і Волинцева — усі посудини мали яйцеподібне тулово, більшменш круті опуклі плечики у верхній частині висоти горщика і коротку відігнуту назовні або вертикальну шийку (рис. 11, *7—10, 12*; 12, *3—5*). Розрізняються вони передусім співвідношенням ширини вустя до максимального діаметра посудини і належать до типів V, XI, XII за В. О. Петрашенко [1992, с. 46, 47, 51—57] або ж до типів I, II, VII за О. В. Сухобоковим [1992, с. 22—24] і С. П. Юренко [1988, с. 248—249]. У житлі 44 був фрагмент гончарної посудини пастирського типу — опуклобокого горщика з різко відігнутими назовні вінцями, прикрашеного пролощеними смугами (рис. 11, *11*). Уламки подібної кераміки походять також з житла 40 і ям 738 і 788, а у житлі 42 знайдено фрагмент ручки гончарного глека (рис. 12, *1, 2*). Нагадаємо, що розвал цілого гончарного пастирського горщика було знайдено раніше у ямі 510 [Терпиловський, Шекун, 1996, с.40—41].

Вже зазначалося, що культурно-хронологічне визначення цього горизонту як сахнівсько-волинцевського є досить умовним [Терпиловський, Шекун, 1996, с. 42]. Тут відсутні гончарні горщики волинцевського типу, хоча ліпна кераміка досить типова для пам'яток типу Волинцева, Сахнівки і Луки Райковецької [Петрашенко, 1992, с. 80—94]. Не поглиблюючись у деталі дискусії — чи становлять пам'ятки типу Сахнівки і Волинцева єдине ціле, чи ні — зазначимо, що відповідний горизонт Олександрівки 1 може бути віднесений до пам'яток сахнівського типу за О. О. Щегловою [1987, с. 8—11; 1991, с. 45—47] або до найбільш ранніх волинцевських старожитностей за О. В. Сухобоковим [1992, с. 22—24] та С. П. Юренко [1988, с. 248—249]. Про це, на наш погляд, свідчить наявність у олександрівському керамічному комплексі гончарного посуду пастирського типу, а також певна близькість ліпної кераміки до горщиків типу пізньої Праги—Корчака чи ранньої Луки Райковецької [Русанова, 1973, рис. 2].

На думку О. О. Щеглової, поява комплексів типу Сахнівки на Лівобережжі відбувається на рубежі VII/VIII ст., а період їх існування охоплює головним чином першу половину VIII ст. [Щеглова, 1987, с. 8—10, 12, 13]. При цьому типовою рисою сахнівського керамічного набору вважається наявність гончарного посуду канцирського чи пастирського типів. За цією ознакою, очевидно, й відповідний горизонт Олександрівки слід віднести до першої половини VIII ст.

* * *

Матеріали Олександрівки дають унікальну можливість співставити між собою низку археологічних культур, що послідовно існували у Чернігівському Подесенні, з метою встановлення взаємозв'язків між ними. Протягом I тис. н. е. береги балки, якою протікав струмок — ліва притока р. Стрижня, були заселені тричі: наприкінці IV — у першій половині V ст. (пізній етап київської культури), у VI—VII ст. (колочинська культура) і у першій половині VIII ст. (пам'ятка сахнівсько-волинцевського типу). Разом з тим, період з IV по VIII ст., очевидно, не був безперервним, на що вказує відсутність перехідних комплексів (рис. 13). Скоріш за все, протягом I тис. н. е. життя на поселенні кілька разів переривалося. Перша лакуна припадає на кінець V і VI ст., тому що київська і колочинська культури, хоча й близькі між собою за особливостями житлобудівництва та окремими формами посуду, чітко розділяються у матеріалах Олександрівки. На поселенні нема також виразних комплексів середини—другої половини V ст., хоча знахідка монети Льва I (457—474 рр.) дозволяє припустити їх існування. Другий розрив у житті поселення охоплював, можливо, більш короткий проміжок часу, що припадає на другу половину VII або на рубіж VII/VIII ст., тобто період між припиненням існування колочинського поселення та виникненням сахнівсько-волинцевського. Таку ж саму картину демонструють матеріали іншого поселення, розташованого у басейні Стрижня — Роїща [Терпиловский, 1990].

Незважаючи на лакуни між трьома культурно-хронологічними горизонтами, можна відмітити дещо спільне для них. Це топографія поселень, наявність у їх мешканців протягом IV—VIII ст. прямокутних напівземлянкових жител приблизно однакових за розмірами, поширення ліпного

ISBN 966-02-3186-5

посуду у вигляді ліпних горщиків і корчаг, залізних ножів з прямими спинками, біконічних глиняних пряслиць та ін. Циклічність життя на поселенні Олександрівка 1 дозволяє припустити, що культурно-хронологічні горизонти відображають різні етапи розвитку ранньослов'янських племен у Подесенні, які корис-тувались приблизно однаковими прийомами господарства взагалі і, насамперед, землеробства і скотарства. Найбільший прогрес у житті місцевого населення помітний протягом другої половини IV — початку V ст. Можна припустити, що поштовхом для певних змін у характері київської культури в цей час стає переселення на Чернігівщину частини мешканців Київського Подніпров'я під тиском черняхівсько-вельбарських племен у першій половині IV ст. Пізніше у черняхівського населення Лівобережжя були запозичені деякі будівельні прийоми, туфові жорна, а також гончарний посуд, прикраси (бронзова фібула, скляні намистини) і побутові речі (кістяний гребінь, кресала, окремі пряслиця). Найбільш яскравим свідченням тісних контактів з черняхівським населенням є майстерня, у якій виготовлялись напівфабрикати гребенів з рогу. Оскільки повний цикл виробництва таких гребенів пов'язаний переважно з черняхівськими поселеннями, найближчим з яких є Велика Снітинка 2 під Фастовом [Магомедов, 1992], можна припустити, що майстерня у Олександрівці працювала на замовлення черняхівських гребінників. Не можна також повністю виключати можливість перебування на селищі окремих представників черняхівської людності.

Взагалі, слід відзначити, що на пам'ятках пізнього етапу київської культури, розташованих у басейні Стрижню, зафіксовано особливо велику кількість речей черняхівського походження. Саме у цьому середовищі були поширені наземні житла з печами та глинобитні господарські споруди, а також більш профільовані біконічні горщики, в яких можна вбачати «протопеньківські» форми. Очевидно, київські племена цього району, що здавна підтримували тісні зв'язки з населенням лісостепу і почали переселятися туди після кризи черняхівської культури на початку V ст., і були разом з частиною мешканців Київського Подніпров'я прямими предками носіїв пеньківської культури.

Про розвиток пізньокиївського населення також свідчить висока концентрація у Чернігівському Подесенні залишених ним пам'яток, як з окремими пеньківськими, так і з колочинськими елементами. Пізніше, у період широкого слов'янського розселення, цей район був менше заселений — на тій самій території зафіксовано 20 київських і 10 колочинських пам'яток. Практично усі колочинські поселення мають невеликі розміри і складаються лише з кількох будівель. Про це красномовно говорять і матеріали Роїща та Олександрівки, де на велику кількість об'єктів та знахідок київської культури припадає відповідно дві та чотири колочинські напівземлянки з досить невиразним інвентарем. Можна припустити, що надлишок київського населення з території Чернігівщини мігрував як на південь у лісостеп, взявши там участь у формуванні пеньківської культури, так і на північ у верхів'я Дніпра та Дніпро-Двінське межиріччя. Там під впливом прибульців місцеві культури, що належали «народам між слов'янами і балтами», змінюються пам'ятками типу Колочина, Тушемлі, Банцеровщини.

Про повернення на Стрижень якоїсь частини колочинських племен у VI—VII ст. говорить другий горизонт Олександрівки. Ще пізніше, у першій половині VIII ст., на цій же території розселяються носії пам'яток типу Сахнівки—Волинцева. Судячи за матеріалами Олександрівки, Роїща та деяких інших пам'яток, це були мешканці Правобережжя або їх безпосередні нащадки. Про це свідчать як ліпні горщики «постпразької» традиції, так і напівземлянки з піччю в одному з кутів. Розселившись на просторах Лівобережжя, сахнівсько-волинцевські племена увійшли в контакт з місцевими слов'янськими групами (нащадками носіїв колочинської та пеньківської культур) та з алано-болгарським населенням, на що вказують, зокрема, знахідки характерної гончарної кераміки пастирського типу з Олександрівки, а також фрагмент подібної посудини з Роїща. Згодом на цій змішаній основі формується власне волинцевська культура, виникає місцеве виробництво своєрідного гончарного посуду, найвідомішим центром якого стає городище Битиця на Пслі. Те, що майже половина жител цього періоду з Олександрівки має виразні сліди пожежі, може свідчити про загибель селища у вогні, очевидно, під час одного з хозарських рейдів, спрямованих на північний захід.

Таким чином, слід зазначити, що матеріали багатошарових поселень, розташованих у басейні Стрижня — Роїща та Олександрівки 1, переконливо свідчать, що процес розвитку низки послідовно існувавших у цьому районі слов'янських культур проходив не ізольовано, а постійно зазнавав впливу з боку як етнічно близьких (пеньківська, празька та ін.), так і поліетнічних (черняхівська, салтівська) культур лісостепу і степу.

ISBN 966-02-3186-5

ЛІТЕРАТУРА

Баран В. Д. Черняхівська культура. За матеріалами верхів'їв Дністра і Західного Буга.— К., 1981.

Войнаровський В. М. Давнє чинбарство на території України за археологічними даними: Автореф. дис. ... канд. іст. наук.— К., 2002.

Гороховский Е. Л. Хронология черняховских могильников лесостепной Украины // Труды V Международного конгресса археологов-славистов.— Т. 4.— 1988.— С. 34—46.

Гороховский Е. Л. Хронология ювелирных изделий первой половины I тыс. н. э. лесостепного Поднепровья и Южного Побужья: Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— К., 1988а.

Горюнов Е. А. Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья.— Л., 1981.

Горюнова В. М., Родинкова В. Е. Раннеславянское поселение Великие Будки (Хутор) // Stratum plus.— 1999.— № 4.— С. 167—219.

Казанский М. М. О балтах в лесной зоне России в эпоху великого переселения народов // Археологические вести.— 1999.— № 6.— С. 404—417.

Козак Д. Н. Етнокультурна історія Волині (I ст. до н. е.— IV ст. н. е.).—К., 1992.

Лопатин Н. В. Культурные традиции населения Верхнего Поднепровья и Подвинья в III—V вв. н. э: Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— М., 2000.

Малашев В. Ю. Периодизация ременных гарнитур позднеримского времени // Сарматы и их соседи на Дону.— Ростов-на-Дону, 2000.— С. 194—234.

Магомедов Б. В. Снітинка 2 — поселеня гребінників III—IV ст. н. е. // Стародавнє виробництво на території України.— К., 1992.— С. 94—116.

Никитина Г. Ф. Могильники черняховской культуры в Северной Буковине и Бессарабии.— М., 1996.

Обломский А. М. Этнические процессы на водоразделе Днепра и Дона в I—V вв. н. э.— Москва—Сумы, 1991.

Обломский А. М. Поселение Журавка Ольшанская в Среднем Поднепровье (опыт культурно-хронологического анализа материалов) // Гістарычна-археалагічны зборнік.— 1998.— № 13.— С. 59—87.

Обломский А. М. Днепровское лесостепное Левобережье в позднеримское и гуннское время.— М., 2002.

Петрашенко В. О. Слов'янська кераміка VIII—X ст. Правобережжя Середнього Подніпров'я.— К., 1992.

Русанова И. П. Славянские древности VI—IX вв. между Днепром и Западным Бугом // САИ.— Вып. Е 1-25.— 1973.

Середа Д. В. Колочинский керамический комплекс поселения Великие Будки (Хутор). Опыт сравнительного анализа // Stratum plus.— 1999.— № 4.— С. 220—234.

Сухобоков О. В. Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII—XIII ст.— К., 1992.

Терпиловский Р. В. Ранние славяне Подесенья III—V вв.— К., 1984.

Терпиловский Р. В. Поселение I тыс. н. э. у с. Роище на Черниговщине // Раннеславянский мир. Материалы и исследования.— М., 1990.— С. 45—74.

Терпиловський Р. В. Слов'яни Подніпров'я у першій половині I тис. н. е.: Автореф. дис. ... докт. іст. наук.— К., 1994.

Терпиловський Р. В. Про характер колочинської культури Чернігівського Подесення // Проблемы истории и археологии.— Харьков, 1997.— С. 84.

Терпиловский Р. В., Абашина Н. С. Памятники киевской культуры. Свод археологических источников.— К., 1992.

Терпиловський Р. В., Шекун О. В. Олександрівка 1 — багатошарове ранньослов'янське поселення біля Чернігова.— Чернігів, 1996.

Шишкін Р. Г. Господарство та екологія населення Середнього Подніпров'я кінця I—V ст. н. е.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук.— К., 1996.

Щеглова О. А. Проблема формирования славянской культуры VIII—X вв. в Среднем Поднепровье (памятники конца VII — первой половины VIII в.).: Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— Л., 1987.

Щеглова О. А. Среднее Поднепровье конца VII — первой половины VIII в. Причины смены культур // Социогенез и культурогенез в историческом аспекте. Материалы методологического семинара.— СПб., 1991.— С. 42—50.

Юренко С. П. Население Днепровского Левобережья в VII—VIII вв. н. э. (волынцевская культура) // Труды V Международного конгресса археологов-славистов.— Т. 4.— 1988.— С. 244—251.

ISBN 966-02-3186-5

А. В. Скиба

ПОЯСНІ НАБОРИ В СВІТЛІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКІВ КОЧОВИКІВ І СЛОВ'ЯН.

Однією з найбільш яскравих складових антських старожитностей є геральдичні поясні набори. Водночас, вони, як елемент євразійської дружинної культури, відбивають широкі контакти слов'ян з кочовим світом.

Усі знахідки слов'янських поясних наборів, за винятком, окремих деталей, пов'язані зі скарбами. Вони входили до складу Мартинівського, Гапонівського, Вільховчицького, Трубчевського, Козіївського, Хацьківсьго, Суджанського, Углівського скарбів. Окремі поясні деталі містились також у скарбах з Блажків та Колосково. Кількість деталей в скарбах, їх стилістична близькість та аналогії з іншими комплексами дозволяють з більшою чи меншою імовірністю відтворити склад окремих гарнітурів. За матеріалами з Трубчевського та Гапонівського скарбів такі реконструкції були запропоновані О. О. Щегловою та І. О. Гавритухіним [Гавритухин, Обломский, 1996; Гавритухин, 2001]. В даній роботі залучені дані по 14 поясним наборам із 8 комплексів.

Для аналізу складу слов'янських і кочівницьких (з пам'яток сивашівського і перещепинського типу) гарнітурів використано основні типи поясних деталей, представлених такими їх групами, як поясні накладки, Т-подібні бляшки, підвіски та наконечники. Умовою відбору була їх повторюваність в різних наборах (принаймні в двох). Всього було враховано 23 різновиди поясних деталей (див. таблицю).

Аналіз за критерієм кількісного переважання тих чи інших деталей в окремих наборах дозволив виділити декілька груп слов'янських поясних гарнітурів. До першої групи включені поясні набори, основу яких складали прямокутні двочастинні накладки з більшою верхньою та меншою нижньою частинами. Друга група представлена гарнітурами, провідним елементом яких є псевдопряжки. В окрему групу об'єднані набори зі складнопрофільними деталями із Вільховчика та Козіївки. Не мають аналогій серед решти слов'янських комплексів набір з Мартинівки з горизонтальносиметричними накладками щитоподібної форми та п'ятий гарнітур з Трубчевського скарбу, специфіку якого визначають двочастинні накладки з прямокутною верхньою та щитоподібною нижньою частинами.

Гарнітури першої групи входили до складу Хацьківського, Гапонівського, Суджанського скарбів, два набори містилось в скарбі із Трубчевська, можливо, що набір такого зразка входив і до Мартинівського скарбу, у складі якого відомо дві накладки цього типу, хоча і різні за своїм оформленням. Таким чином, ця група нараховує 5 наборів із 14 відомих. Досить близькою в наборах є чисельність основних деталей: по 6 екземплярів мали гапонівський та хацьківський гарнітури, обидва комплекти з Трубчевського скарбу налічували, відповідно, 5 і 8 екз., 2 накладки входило до суджанського набору, проте він дійшов явно неповним (рис. 1, 2, А). Типологічний аналіз та територія поширення двочастинних прямокутних накладок розглядаються в роботі І. О. Гавритухіна та А. М. Обломського [Гавритухин, Обломский, 1996].

Поясні набори другої групи представлені в Гапонівському, Хацьківському, Трубчевському (два комплекти з 12 та 10 псевдопряжок) і Углівському скарбах. Чисельність титульних деталей в

© А. В. Скиба, 2004

ISBN 966-02-3186-5

ISBN 966-02-3186-5

Таблиця. Склад поясних наборів зі слов'янських скарбів та пам'яток сивашівського і перещепинського типу.

	слов'янські набори																						
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23
Хацьки	1			6								10	3			2			5				1
Гапонове				6	1							2					1		1				
Суджа				2	1											1					6		1
Трубчевськ				8								7				2			4				
Трубчевськ				5	1							1					1		1				
Хацьки	12				2		1														6		1
Трубчевськ	12																						1
Трубчевськ	10																						
Гапонове	10	4														1						2	1
Угли	3																			2			
Вільховчі			3			3		2											2				
Козіївка			1		1					1	1	2					1	1				8	1
Мартинівка		7			1									2	2						7		1
Трубчевськ					3			7				1				2					12		
набори з пам'яток сивашського і перещепинського типу																							
Христофорівка		1													1							2	
Виноградне		1														2						3	2
Чорноморське					2										1	1							1
Калининське 1					6										1					4	2		
Калининське 2		1			3					1	1					1?					1	1	
Царський курган		2			6															1		9	1
Арцибашево 1					2													1	1				
Бережнівка					4				1							2						3	
х. Крупської		1			4		1									1					5		
х. Чапаєвський	3				2				3			2				2			1				2
х. Малаї	4				5										1		2			2			2
Мала Перещепина	12				2	3						1				2					1		
Келегеї	2																						
Ізобільне																1			2			3	2
Богачівка																1						3	1
Дімовка																							1
Єпіфанівка Крацюківська		2			2	3												3				1	
Старонижньостеблівка					7	9															8		
Арцибашево 2		3			3																3		
Рисове		3																					1
Роздольне					3				2							2							

1 — псевдопряжки; *2* — накладки двочастинні горизонтальносиметричні з закінченнями щитоподібної форми; *3* — накладки складнопрофільні з двома голівками грифонів; *4* — накладки двочастинні горизонтально несиметричні прямокутні; *5* — накладки у формі геральдичного щита; *6* — накладки круглі; *7* — накладки двочастинні килеподібні; *8* — накладки двочастинні з прямокутною верхньою частиною та півкруглою або щитоподібною нижньою; *9* — накладки двочастинні рогаті вертикальносиметричні; *10* — накладки з прямокутною прорізою та двома звіриними голівками; *11* — накладки у вигляді орлиної голівки; *12* — накладки «З»-подібні; *13* — накладки хрестоподібні; *14* — накладки з прямокутною або щитоподібною верхньою та округлою нижньою частинами; *15* — накладки двочастинні рогаті; *16* — «Ţ»-подібні бляшки з пластиною у формі геральдичного щита; *17* — «Т»-подібні бляшки з рогатою пластиною; *18* — поясні підвіски з круглою рамкою; *19* — наконечники з бічними вирізами; *20* — наконечники з бічними виступами; *21* — наконечники з прямими боками непрорізні; *22* — наконечники з прямими чи злегка ввігнутими боками прорізні; *23* — порожнисті наконечники.

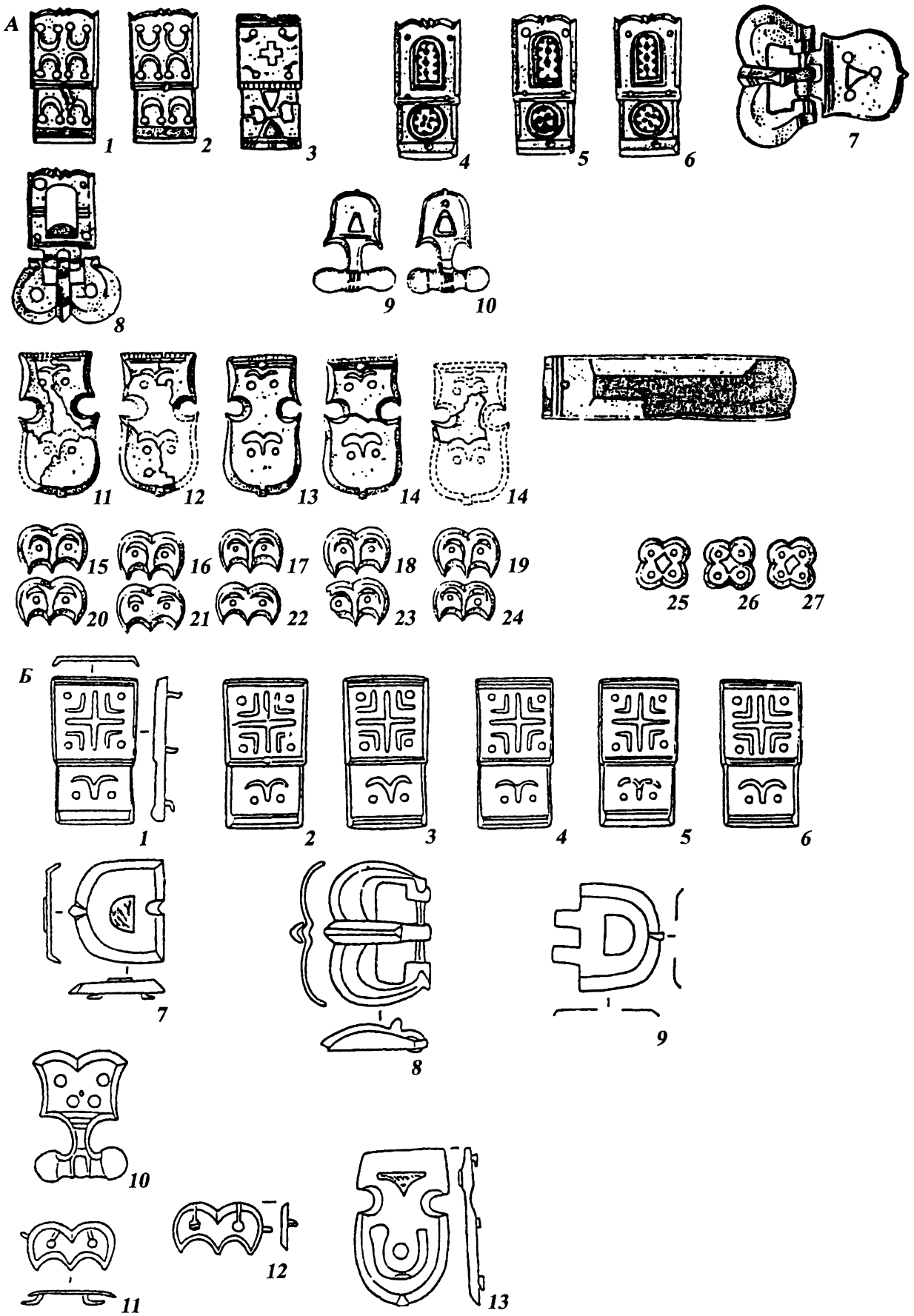

Рис. 1. А — поясний набір із Хацьківського скарбу; *Б* — поясний набір з Гапоніївського скарбу (за І. О. Гавритухіним).

ISBN 966-02-3186-5

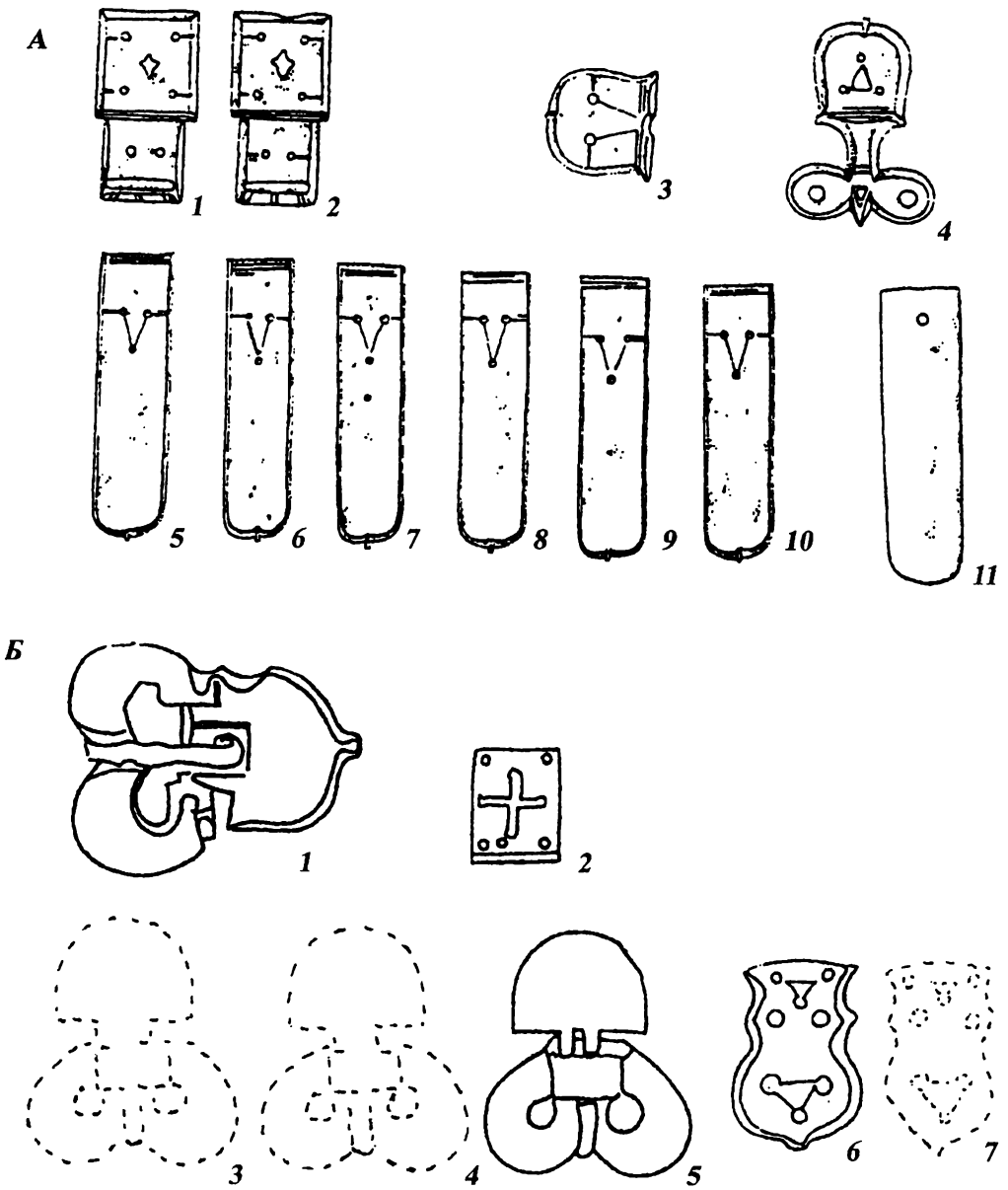

Рис. 2. А — поясний набір із Суджанського скарбу; *Б* — поясний набір з Углівського скарбу.

окремих наборах становить від 3 до 12 екземплярів (рис. 2, Б, 3). Гарнітури, в яких провідним елементом є псевдопряжки, як і набори з прямокутними накладками, складають одну з найбільших за чисельністю слов'янських груп і так само налічують 5 комплектів. Разом з тим, гарнітури цієї групи мають чисельні паралелі на теренах степової Євразії та прилеглих до них регіонах. За межами слов'янського ареалу, основними територіями їх розповсюдження є Середньодунайська рівнина, Алтайсько-Іртишська, Волго-Уральська області та Північний Кавказ. Низка наборів виявлена на могильнику Алтин-асар у Східному Приараллі, поясні комплекти з псевдопряжками, походять також з Прибалхашшя (Борижари) та Північної Сірії. У слов'ян переважна частина гарнітурів, оздоблених псевдопряжками пов'язана з територією Дніпровського Лівобережжя і лише один набір походить з Правого берега Дніпра (Хацьки). Проблемі розповсюдження псевдопряжок присвячена робота І. О. Гавритухіна [Гавритухин, 2001].

Досить складним є питання походження псевдопряжок. Д. Ласло та А. К. Амброзом була висловлена думка про їх азійське (далекосхідне походження), де пояси, прикрашені накладками з підвісками, зафіксовані в Кореї (Сонджу). Появу їх в Європі А. К.Амброз пов'язував із міграцією однієї з груп кочовиків, якими вони були запозичені на Далекому Сході [Амброз, 1981, с. 17, табл. 6, *43*]. На зв'язок із культурою кочовиків вказує їх відсутність на візантійських пам'ятках

ISBN 966-02-3186-5

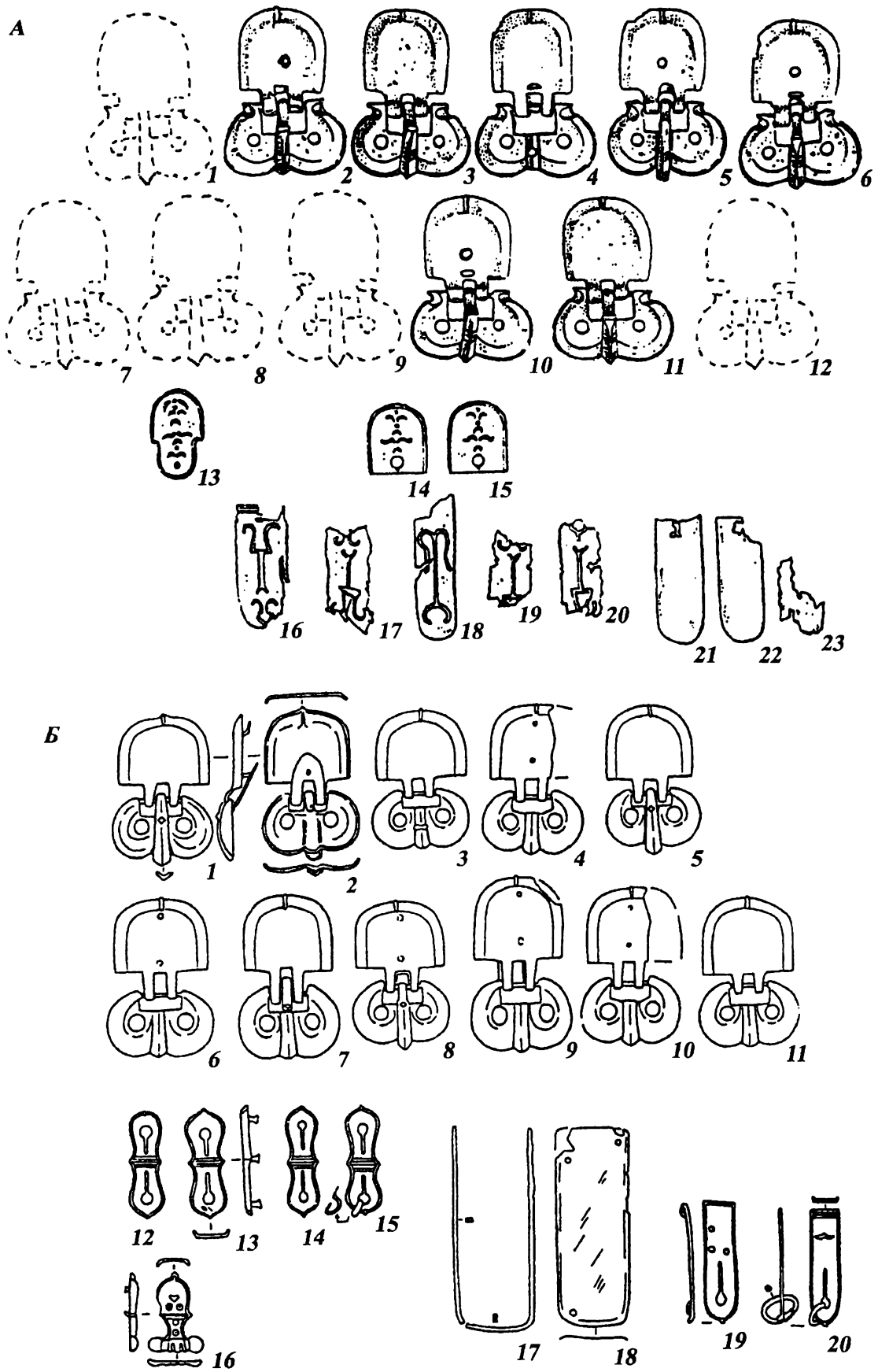

Рис. 3. А — поясний набір із Хацьківського скарбу; *Б* — поясний набір з Гапонівського скарбу (за І. О. Гавритухіним).

ISBN 966-02-3186-5

Балканського півострова, в Італії, Закавказзі [Гавритухин, Обломский, 1996, с. 33].

Розповсюдження псевдопряжок І. О. Гавритухін пов'язав з утворенням І Тюркського каганату. На території цього державного утворення ним були зафіксовані типологічно найбільш ранні форми. Такі предмети походять з басейну Сир-Дар'ї (Алтин-асар, 394), Поволжя (Армієво, 191), з пам'яток Північного Кавказу (Клін Яр III, 357). Вони були об'єднані в перший горизонт, датований дослідником останньою третиною VI — початком VII ст. [Гавритухин, 2001, с. 33—35, рис. 1—3].

Важливим для періодизації та визначення культурних зв'язків є питання типології даної категорії речей. Відомі насьогодні псевдопряжки, їх конструктивні особливості та встановлені дати комплексів, з яких вони походять, дозволяють визначити основні напрями їх змін та побудувати еволюційний ряд. Така спроба була зроблена І. О. Гавритухіним. У своїй роботі він також окреслив місце в цьому ряду речей із слов'янських комплексів. За спостереженнями дослідника, еволюція псевдопряжок головним чином полягає у поступовому обмеженні та унеможливленні їх функціональної придатності. Це виявилося у тенденції до зменшення прорізі рамки, краї якої поступово якби врізаються у внутрішній контур рамки, перетворюючись на два круглі отвори, відокремленні від прорізі, а також, спочатку, у фіксації язичка за допомогою припаювання або гачка, а потім, у його відливанні разом із рамкою і, нарешті, в імітації язичка. Ознакою типологічно більш пізніх форм І. О. Гавритухін вважає також появу закраїнок з тильної сторони рамки. Останню думку можна прийняти лише стосовно найбільш загальної тенденції.

Слов'янські псевдопряжки, що належать до розвинених форм, лише в трьох з дев'яти випадків мали закраїнки (Хацьки, Колосково, Лебяже). При цьому вироби з названих комплексів мали окремо відлиті язички, тоді як язички частини псевдопряжок з Трубчевська, які не мали закраїнок, були відлиті разом з рамкою. Відсутність закраїнок у більшості псевдопряжок, що походять зі слов'янських комплексів, слід, очевидно, пов'язати з локальною особливістю цих речей. Круглі вирізи, якими були оздоблені рамки слов'янських псевдопряжок, окрім деталей з Трубчевська («старий» комплект) та, наскільки можна судити з малюнку Л. А. Мацулевича, з Углівського скарбу, були замкненими [Гавритухин, 2001, с. 65, рис. 14, *1—4*].

Псевдопряжки із замкненими вирізами, найбільш близькі до слов'янських походять з хут. Чапаївського (Кубань), Билима (Північний Кавказ), Борижар (Західне Прибалхашшя) та Ур'їнського скарбу (Пооччя) [Гавритухин, Обломский, 1996, рис. 47, *24—25*; Гавритухин, 2001, рис. 8, *2*; 9, *1—4*; 10, *1—2*; 11, *8*; 12, *3*, *11*, с. 59, 60—61, 63—64]. За обрисами рамки досить близькими до слов'янських (із вказаних вище комплексів) є розкішні золоті псевдопряжки з Малої Перещепини та Келегейських хуторів [Приходнюк, 2001, фото 8, *1*; Prichodnjuk, Chardaev, 2001, Abb.1, 3—4, Kat. 7. 8.]. Найбільш близькими деталям «старого» комплекту з Трубчевська є вироби з комплексу «Алтай» та кургану 15 Верх-Саїнського могильника (Приуралля) [Гавритухин, 2001, рис. 10, *2, 7, 5*]. Прямі аналогії псевдопряжкам з Києва та Колосково зараз невідомі. Наведені аналогії, а також географічне співвідношення свідчать про те, що пояси з псевдопряжками до слов'ян найбільш імовірно потрапили від кочової людності, яка залишила пам'ятки сивашівського і перещепинського типів.

У світлі проблеми знакової функції поясних наборів слушним є зауваження І. О. Гавритухіна про існування стандартів стосовно кількості псевдопряжок в окремих наборах. Як зазначає дослідник, чисельність цих деталей у більшості гарнітурів, які дійшли в більш-менш повному складі, була кратною трьом (3, 6, 9 та 12). Чітку регламентацію чисельності псевдопряжок І. О. Гавритухін пов'язує з традицією І Тюркського каганату. В гарнітурах, датування і ареал яких дозволяють пов'язати їх із зоною впливу імперії тюркютів, достеменно відомо лише по 3 та по 6 екземплярів (по 3 — в наборах з Армієво, пох. 191, Ундріха, пох. 30; по 6 — з Алтин-асара, кург. 394, Клин-яра, кург. 357, Ахмилово, пох. 15). В комплектах, що пов'язані з періодом після розпаду Тюркського каганату у 630 р., до яких належать і слов'янські, спостерігається збільшення кількості псевдопряжок, з'являються гарнітури з 9 та 12 екземплярами, з іншого боку, кількість стає більш довільною, відомі, зокрема, комплекти з 10 екз. Таким чином, традиція троїчності зберігається і пізніше, хоча і не є в цей період такою жорсткою [Гавритухин, 2001, с. 49—51, рис. 1—5]. Не виключено, що в епоху І Тюркського каганату оздоблення поясів 3 і 6 псевдопряжками вказувало на приналежність їх власників до правого чи лівого крила орди.

В слов'янських комплексах, де загалом відомо 5 поясних наборів з псевдопряжками, один ком-

ISBN 966-02-3186-5

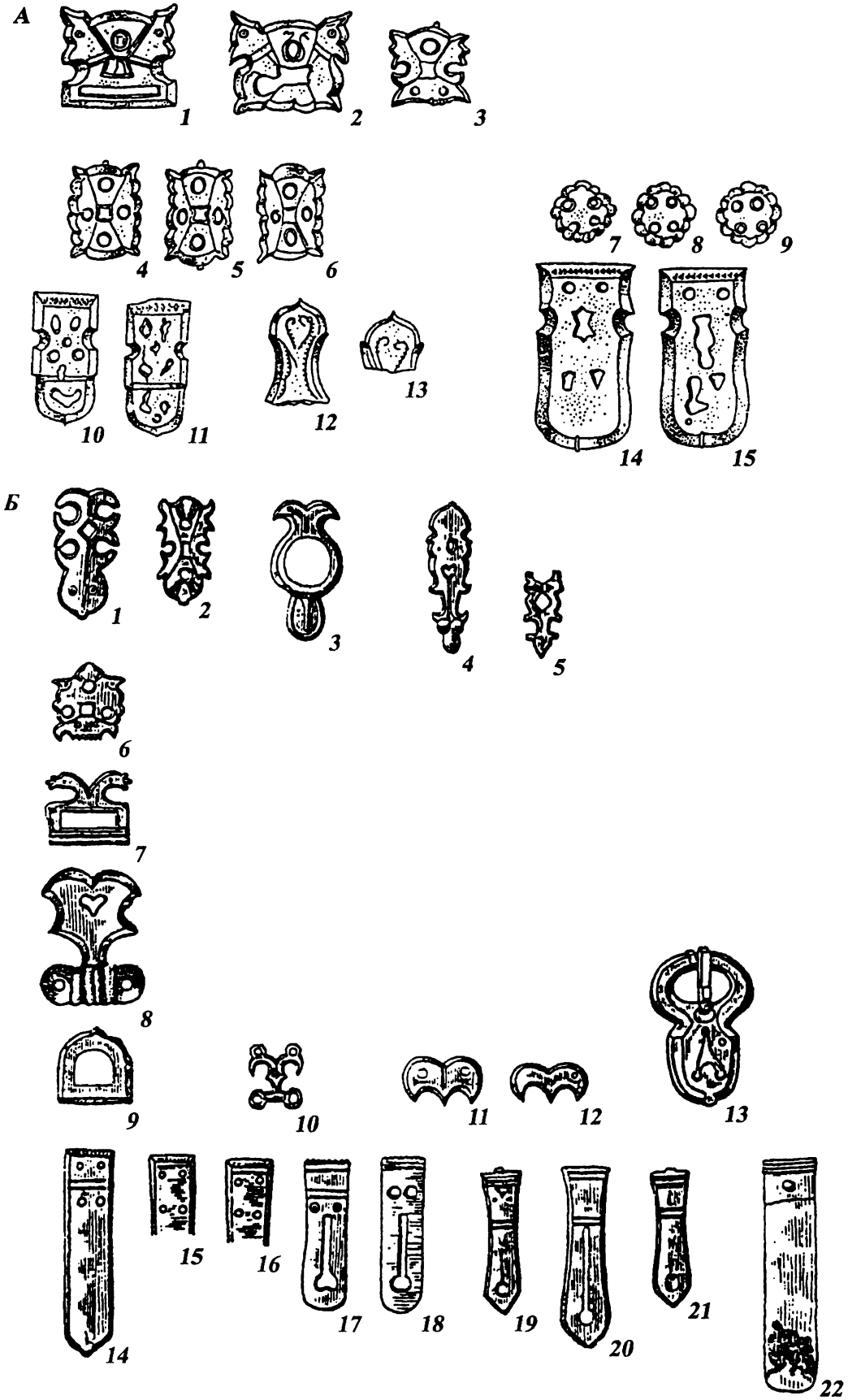

Рис. 4. А — поясний набір із Вільховчицького скарбу (за О. М. Приходнюком); *Б* — поясний набір з Козіївського скарбу.

ISBN 966-02-3186-5

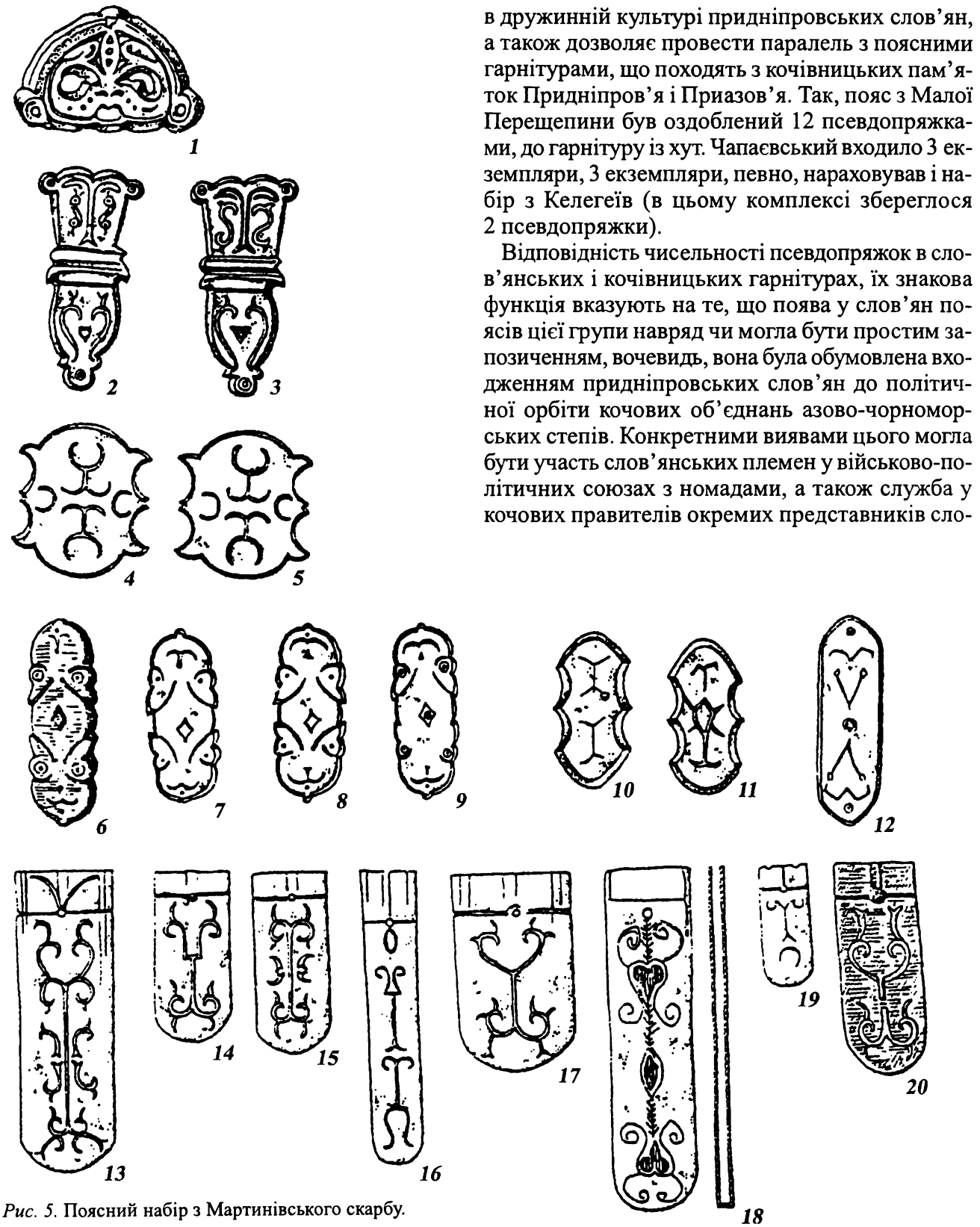

Рис. 5. Поясний набір з Мартинівського скарбу.

в дружинній культурі придніпровських слов'ян, а також дозволяє провести паралель з поясними гарнітурами, що походять з кочівницьких пам'яток Придніпров'я і Приазов'я. Так, пояс з Малої Перещепини був оздоблений 12 псевдопряжками, до гарнітуру із хут. Чапаєвський входило 3 екземпляри, 3 екземпляри, певно, нараховував і набір з Келегеїв (в цьому комплексі збереглося 2 псевдопряжки).

Відповідність чисельності псевдопряжок в слов'янських і кочівницьких гарнітурах, їх знакова функція вказують на те, що поява у слов'ян поясів цієї групи навряд чи могла бути простим запозиченням, вочевидь, вона була обумовлена входженням придніпровських слов'ян до політичної орбіти кочових об'єднань азово-чорноморських степів. Конкретними виявами цього могла бути участь слов'янських племен у військово-політичних союзах з номадами, а також служба у кочових правителів окремих представників слоплект включав 3 екземпляри (Угли), два гарнітури нараховували по 12 (Хацьки, Трубчевськ) псевдопряжок і ще два — по 10 (Гапоново і другий комплект з Трубчевська). Така кількість цих деталей засвідчує присутність зазначеної традиції в'янської людності. Етно-політична ситуація у Східній Європі в період першої — третьої чвертей VII ст., до якого належать дніпровські скарби I групи (за періодизацією І. О Гавритухіна, О. О. Щеглової), дає підстави ототожнювати ці

ISBN 966-02-3186-5

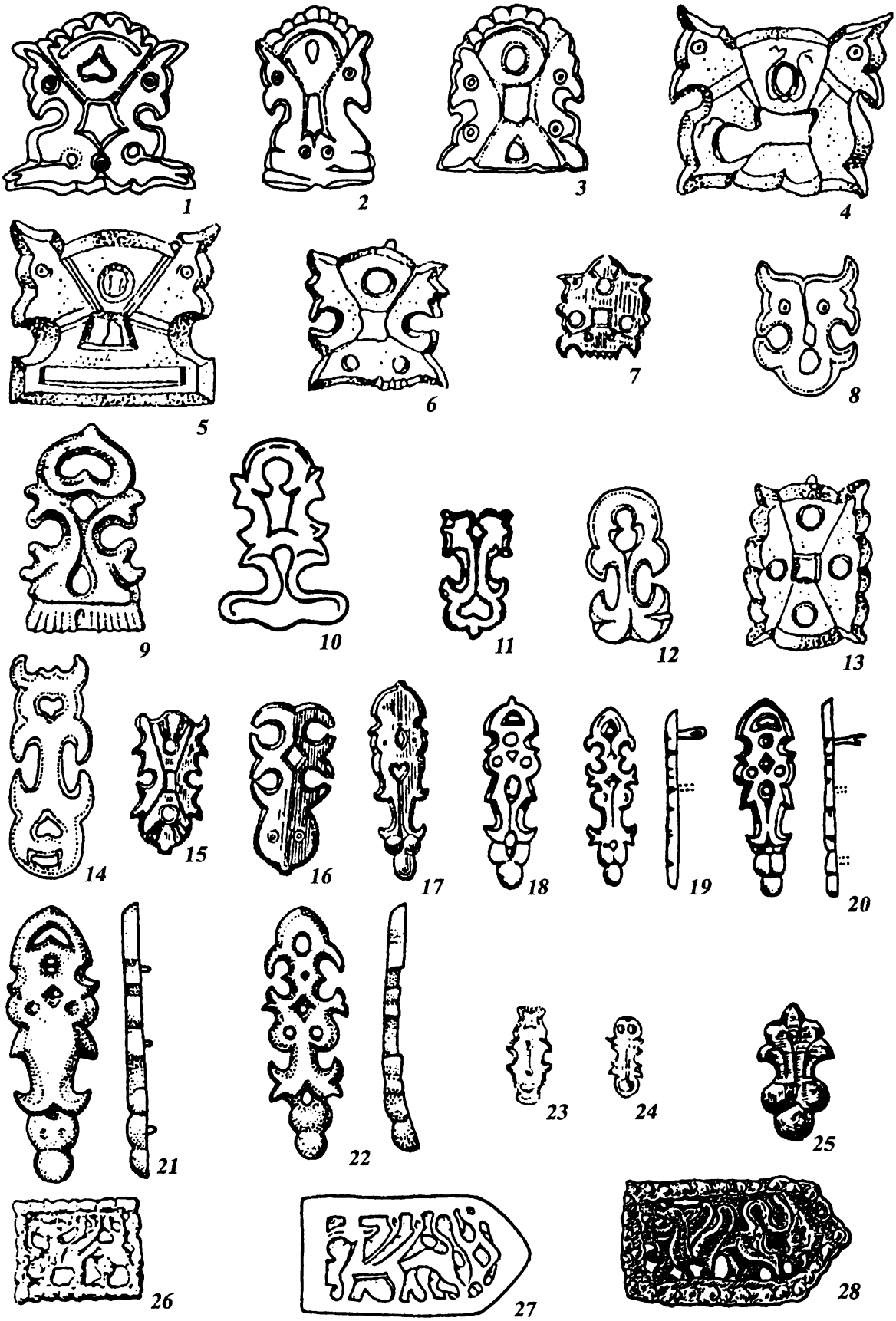

Рис. 6. 1—25 — складнопрофільні поясні накладки з грифоподібними мотивами; *27—29* — поясні наконечники з зображеннями грифонів: *1—3, 8, 12, 14* — Дайлама, Північний Іран; *4—6, 13* — Вільховчик; *7, 15—17* — Козіївка; *9* — Будакалаш, Карпатська котловина; *10* — Ночера Умбра, Італія; *11* — Садовець, Північна Болгарія; *18—20* — Кішкорьош-Варасалат; *21—22* — Кішкорьош-Вагохід, Карпатська котловина; *23—24* — Зимне; *25—27* — Кудирге, Алтай; *28* — Самарканд, поховання біля обсерваторії Улуґ-бека.

ISBN 966-02-3186-5

об'єднання номадів передусім із Великою Булгарією.

Слід зазначити, що в закритих комплексах, у даному разі скарбах, набори з псевдопряжками в 4 із 5 випадків поєднувалися із гарнітурами з прямокутними накладками (Гапонівський, Хацьківський і Трубчевський скарби). Цікаво, що в усіх цих випадках кількість поясних комплектів однієї групи відповідала кількості наборів іншої. Можна бачити своєрідні їх «пари», причому в Трубчевському скарбі таких пар було дві. Комплекси, в яких поєднувались гарнітури обох груп, відомі як на Лівобережжі, так і на Правобережжі Дніпра. Таке поєднання дозволяє синхронізувати їх, що проте, не виключає певних розбіжностей у часі виготовлення конкретних наборів. Разом з тим, «парні» знахідки гарнітурів цих груп відбивають і певні традиції в ужитку слов'янами поясних наборів.

Серед слов'янських поясних наборів найбільшою своєрідністю відзначаються гарнітури з Вільховчика та Козіївки (рис. 4). Деталям цих наборів притаманні більш складні обриси, часто із мотивами голівок грифів. Складнопрофільні деталі входили також до складу поясного набору, орнаментованого тамгоподібними знаками, з Мартинівки (рис. 5, *4—5*). Такі гарнітури слід виділити в окрему групу. Окремі деталі зі складним профілем виявлені на Зимнівському городищі [Ауліх, 1972, табл. XII, *3, 5*; рис. 6, *2*].

Складнопрофільні поясні деталі з перелічених слов'янських пам'яток скарбів можна об'єднати у шість типів.

До першого типу віднесені вертикальносиметричні накладки, кожна з яких була оздоблена двома стилізованими голівками грифів. Такі предмети входили до наборів з Вільховчика (3 екземпляри) та Козіївки (1 екземпляр) (рис. 4, *А, 1—3, Б, 6*).

Другий тип представлений вертикально- і горизонтальносиметричними бляшками, кожна з яких була оздоблена чотирма голівками грифів. Три таких деталі відомі у Вільховчицькому скарбі (рис. 4, *А, 4—6*).

До третього типу належать двочастинні накладки витягнутої форми, нижня частина яких оформлена у вигляді ніжки або щитка. Накладки цього типу входили до поясної гарнітури з Козіївки, де вони представлені чотирма екземплярами. Серед поясних деталей цього типу можна виділити два варіанти: до першого з них належать видовжені накладки з вузькою ніжкою (рис. 4, *Б, 4—5*), другий варіант представлений бляшками з широкою нижньою частиною, що має щитоподібні обриси (рис. 4, *Б, 1—2*).

Четвертий тип представлений вертикальносиметричними накладками з боковими виступами із Зимно (рис. 6, *23—24*). Цим речам притаманні симетрично розміщені бокові завитки-виступи та невеликі відмінності в оформленні верхньої і нижньої частини.

Горизонтально- і вертикальносиметричні накладки з боковими виступами-відгалуженнями, що походять з Мартинівського скарбу (представлені 2 екземплярами), віднесені до п'ятого типу (рис. 5, *4—5*).

До шостого типу належать хрестоподібні деталі, ажурні кінці яких, змикаючись, надають їм округлої форми (рис. 4, *А, 7—9*).

Найбільш імовірно, складнопрофільні накладки і в Вільховчицькому, і в Козіївському скарбах входили до одного поясного набору. На це вказує чисельність речей, їх комплектність, співвідношення таких груп деталей як пряжки, накладки, ремінні наконечники, а також стилістична єдність предметів.

Речі найбільш близькі за формою та стилем до грифоподібних накладок першого типу із Вільховчика та Козіївки походять з району Дайламан на півночі Ірану [Balint, 1992, taf. 2, *2—5*] (рис. 6, *1—3*). Співпадають у накладок з обох пам'яток і окремі деталі: відокремлення голівок грифів лініями-комірцями, що йдуть під кутом від центральної майже прямокутної форми прорізі, кружечки-вирізи, утворені дзьобами грифів та протилежними їм відгалуженнями профілю. Зауважимо, що у вільховчицькому та дайламанському наборах близькою є кількість відповідних деталей (3 екз. в гарнітурі з Вільховчика і 4 — з Дайламану). Мотиви в оформленні верхньої частини дайламанських накладок, які перегукуються з оздобленням профілю деталей інших типів з Вільховчика (2 і 6 типу), засвідчують єдність художньо-стилістичної традиції обох комплектів. До поясного набору з Дайламану входили також складнопрофільні накладки і інших типів, як і відсутність у Вільховчику і навпаки [Balint, 1992, taf. 2, *12—14*] (рис. 6, *8, 12, 14*).

Речі, представлені складнопрофільними двочастинними накладками з Козіївки (третій тип), мають різні паралелі. Предмети першого варіанту цього типу знаходять близькі аналогії в аварських комплексах Кішкорьош-Вагохід та Кішкорьош-Варасалат [Szymanski, Dabrowska, 1979, rys. 37; Garam, 2001] (рис. 6, *18—20, 21—22*). Деталі ж другого варіанту перегуку-

ISBN 966-02-3186-5

ються з накладкою із дайламанського комплексу, хоча і не ідентичні їй [Balint, 1992, taf. 2, *13*] (рис. 6, *14*).

Характерною рисою грифоноподібних мотивів, які використані для оздоблення деталей поясних наборів цієї групи, є те, що профільні голівки грифонів немовби вписані у візерунок контуру предметів, лінії голівок грифонів поєднуються з ритмікою асиметричних вигинів і завитків. Слід зазначити стилістичну єдність геральдичних гарнітурів та складнопрофільних поясних деталей, проте, в художньому вирішенні останніх різноманітнішим є поєднання мотивів, характерних для геральдичного стилю. Грифоподібні мотиви, що органічно «вписані» в контур предметів, яскраво підкреслюють ці риси.

Зазначимо, що мистецькі вироби і, зокрема, деталі поясних наборів із зображеннями грифонів, були притаманними для тюркських старожитностей кудиргинського типу (ремінний наконечник та ажурна накладка з зображенням грифонів представлені в похованнях 11 і 23 з могильника Кудирге у гірському Алтаї). Наконечник аналогічний до кудиргинського, походить з кочівницького поховання, розкопаного поблизу обсерваторії Улуґ-бека в Самарканді. Перелічені вище комплекси на Алтаї та в Середній Азії датуються VII ст. [Гаврилова, 1965, с. 39, табл. XVIII, *25*, XXIV, *12*] (рис. 6, *26—28*).

Накладки круглої чи близької до круглої форми притаманні тюркським поясам Алтаю та Південого Сибіру. Прикрашені великими псевдозернинами вироби відомі також в Малій Перещепині, ст. Старонижньостеблевській у Східному Приазов'ї, а також в аварських комплексах Боча, Кішкорьош-Вагохід [Приходнюк, 2001, фото 8, *1*; Атавин, 1996, табл. 25, 2; Szymanski, Dabrowska, 1979, rys. 28; Гавритухин, Обломский, 1996, рис. 60, *20*].

Окрім слов'янських старожитностей та комплексів з території Ірану та Аварського каганату, деталі ремінних гарнітур зі складним профілем відомі на Алтаї (Кудирге) (рис. 6, *25*), в Середній Азії на території Хорезму [Гаврилова, 1965, табл. XVIII, *14*; Средняя Азия..., 1999, с. 251, табл.7, *7, 10, 11*]. Окремі деталі цієї групи зафіксовані в шарі кінця VI ст. Садовця (Північна Болгарія) (рис. 6, *11*), на могильнику Ночера Умбра в Італії (рис. 6, *9*).

Для визначення місця цих поясних гарнітурів серед слов'янських геральдичних наборів, а також з'ясування культурного кола, з яким вони були пов'язані, важливе значення мають аналогії іншим поясним деталям, що входили до цих наборів.

У вільховчицькому наборі деталі зі складним профілем поєднувалися з ремінними наконечниками з боковими вирізами. Такі наконечники притаманні багатьом слов'янським гарнітурам, вони відомі в Трубчевську, Хацьках, Мартинівці, Гапоново [Приходнюк, Падин, Тихонов, 1996, рис.13; Гавритухин, Обломский, 1996, рис. 42, *4, 6, 29*]. До цього набору входили також фрагментовані деталі, що мали полум'єподібне завершення, та двочастинні накладки з боковими вирізами. Близька аналогія останнім походить з аварського комплексу Офьолдеак [Garam, 2001, taf. 94, *5*]. Слід також зауважити, що за формою основної частини, стилістикою та композицією прорізей вони є досить близькими виявленим в районі Дайламану та аналогічній їм накладці з Мартинівського скарбу [Гавритухин, Обломский, 1996, рис. 35, *29—31*].

До козіївського набору входила ліроподібна пряжка з цільновідлитим щитком, одночастинна аркоподібна накладка, З-подібні накладки, ремінні наконечники з прямими та ввігнутими боками, «Т»-подібна бляшка з рогатою із ввігнутими боками пластиною. «Т»-подібні бляшки такого типу поширені у Волго-Уральському регіоні (Підболоття, Волчиха, Уфа Новіковка, Петропавлівська, Ур'я) та на Північному Кавказі (Малаї, Камунта, Чмі, Дай) [Гавритухин, Обломский, 1996, с. 26—27, рис. 38; 39]. Накладка, близька до них, походить також з Чуфут-Кале (Крим) [Айбабин, 1990, рис. 50, *22*]. В слов'янських старожитностях Т-подібні бляшки з рогатою пластиною, окрім Козіївки, відомі в Гапоново та Трубчевську [Гавритухин, Обломский, 1996, рис. 30, *1*; Приходнюк, Тихонов, Падин, 1996, рис. 8, *7*].

До поясної гарнітури з Козіївського скарбу входила невідома в інших слов'янських комплексах накладка з горизонтальним прямокутним вирізом та двома відхиленими звіриними голівками. Накладки аналогічні козіївській походять з кочівницького поховання біля ст. Калининська на Кубані, могильників Мокра Балка, Гудермес (Північний Кавказ), а також з аварських комплексів Боча та Кунбабонь, деталі цього типу присутні і в дайламанському комплекті. Слід зазначити, що накладка з прямокутним горизонтальним вирізом присутня серед грифоноподібних накладок вільховчицького набору.

Накладки з прямокутним горизонтальним вирізом є характерною рисою тюркських поясів катандинського типу кінця VII — першої полови-

ISBN 966-02-3186-5

ни VIII ст. Поясні деталі, різні за своєю формою, що мають рамкоподібну прорізь, в VII ст. відомі в кочівницьких комплексах сивашівського типу Криму (Рисове, пох. 12 кург. 13), Приазов'я (ст. Калининська, пох. 3 кург. 30, пох. 10 кург. 4; «Царський курган» Калининського району Краснодарського краю), могильниках Північного Кавказу (Мокра Балка, кат.1, кат.117; Гудермес), на півночі Ірану (Дайламан, Гілан), у Північній Сірії, на аварських пам'ятках Середньодунайської рівнини (Боча, Кунбабонь) [Приходнюк, 2001, рис. 36, *14*; Атавин, 1996, табл. 10, *8*, 13, *10*, 16, *8, 9*; Гавритухин, Обломский, рис. 82, *45*, 87, *21*; Balint, 1992, taf. 2, *15*; 3, *1—5*, 7, *11*, *16*; 31, *1, 2, 4, 5*].

Поясний набір з Козіївки містив також деталь з круглою рамкою та рогатим верхом. Цей предмет нагадує підвіски кочівницьких поясів. Такі підвісні деталі відомі в комплексах сивашівського типу (Арцибашево, ст. Калининська, пох. 10 кург. 4, Єпіфанівська-Красюківка) Вони притаманні тюркським поясам Південного Сибіру. Разом з тим, поясні бляшки з круглою рамкою дозволяють провести паралель між комплексами з Мартинівки та Козіївки, в яких присутні накладки зі складним профілем.

Серед предметів Мартинівського скарбу до гарнітури з сладнопрофільними деталями імовірно входили стилізовані рогаті двочастинні накладки, одночастинна підтрикутна накладка з рослинним прорізним орнаментом, горизонтальносиметричні накладки з закінченнями щитоподібної форми з прямими боками та боковими вирізами, а також ременні наконечники з прямими боками, зокрема, порожнистий наконечник, що були прикрашені, як і рогаті накладки, тамгоподібним орнаментом (рис. 5). Близькі до мартинівських горизонтальносиметричні накладки відомі в лан-гобардських комплексах Італії (Ночера Умбра) та на аварських пам'ятках.

Таким чином, серед напрямків культурних зв'язків, що відбились в слов'янських ремінних гарнітурах, до яких входили складнопрофільні накладки, виділяється степовий, зокрема, алтайсько-південносибірський напрям, з яким пов'язані такі елементи, як деталі поясних наборів з зображенням грифонів, стилістичні прототипи речей цієї групи, поясні підвіски з круглою рамкою, а також мотиви і стилістика орнаментів. Іншу східну паралель дають речі з іранського комплексу (грифоподібні та прямокутні горизонтальносиметричні накладки, накладки з двома звіриними голівками та прямокутною прорізzю).

Ряд елементів цієї групи поясів має паралелі в аварських матеріалах. Це видовжені із вузькою ніжкою накладки, подібні до речей з Козіївки (першого варіанту III типу), прикрашені тамгоподібними знаками поясні наконечники, що поєднуються з складнопрофільними накладками.

Важливим аспектом для визначення напряму походження складнопрофільних грифоподібних накладок є ступінь вираженості характерних ознак у різних предметів. При порівнянні накладок із Вільховчика, Козіївки, а також Дайламану з речами, що перегукуються з ними, виявленими на території Аварського каганату (Будакалаш) та Італії (Ночера Умбра), звертає увагу умовність трактовки голівок грифів, які практично не вирізняються в профілі предметів [Garam, 2001, taf. 94, *3*; Гавритухин, Обломский, 1996, рис. 48, *22*] (рис. 6, *9—10*).

Художні прийоми, що притаманні для складнопрофільних предметів, знаходять аналогії в мистецтві ранніх кочовиків. Так, складнопрофільні накладки з «вписаними» в контур стилізованими голівками грифів та вигинами-завитками відомі в тасмолінській культурі скіфського часу Східного Казахстану (рис. 7, А, *3*), синхронних їй старожитностях Туви (рис. 7, А, *4*) та тагарської культури Верхнього Єнисею (рис.7, А, *2*) [Степная полоса..., 1992, табл. 54, *8*; 78, *43*; 85, *14*]. В наступний період речі з грифоподібними мотивами відомі в культурі хунну Монголії і Ордоса [Руденко, 1962, рис. 55, а; Степная полоса..., 1992, табл. 114, *17*]. Для цих речей, зокрема, є характерним поєднання голівки грифа з протилежним дзьобу відгалуженням-завитком. За своєю стилістикою перелічені предмети перегукуються і з орнаментальними мотивами хунських килимів, виявлених в курганах Ноїн-ули (Північна Монголія) [Руденко, 1962, табл. XLII, XLIII, XLV].

Поширення протягом значного відрізку часу складнопрофільних, із використанням звіриних елементів, мотивів в Центральноазійському регіоні засвідчується етнографічним мистецтвом, зокрема оздобленням поясних підвісок, деталей кінського спорядження, народів Алтаю, Туви, Монголії [Кореняко, 2002, рис. XIV, *3*; XV, *2—3*; L ,*4, 7*; LI, *4, 8*].

Впадає в око різноманітність відомих у слов'янському Придніпров'ї складнопрофільних поясних деталей та поєднання в одних комплексах із ними компонентів, які присутні в одних регіонах і невідомі в інших. Так, відомі у слов'ян і аварів тамгоподібні орнаменти, а також склад-

ISBN 966-02-3186-5

нопрофільні накладки 1 варіанту III типу відсутні в іранському комплексі і, навпаки, притаманні гарнітурам з Дайламану та Придніпров'я деталі I типу та представлені в них прямокутні накладки з боковими вирізами не мають аналогій в аварських старожитностях. З огляду на це, видається імовірним, що у слов'ян складнопрофільні поясні деталі з'являються незалежно від аварів та Ірану. Цілком можливо, що речі цієї групи, що відомі в усіх трьох осередках, походять зі спільного джерела. Враховуючи, як регіони, де були виявлені предмети зі складним профілем, так і аналогії іншим елементам, з якими вони поєднувались, появу їх у слов'ян, на нашу думку, слід пов'язувати із впливами азійської або тісно пов'язаної зі Сходом кочової групи.

* * *

Для відтворення культурного контексту слов'янських поясних наборів необхідно розглянути поєднання їх з іншими, притаманними кочовій культурі, елементами. Серед таких елементів, які, водночас, являють собою естетичну складову, доцільно проаналізувати орнаментальні мотиви.

Так, поясні деталі з Мартинівського та Хацьківського скарбів, до складу яких входили псевдопряжки та складнопрофільні накладки (Мартинівка), були оздоблені тамгоподібними орнаментами. При розгляді цього художнього елементу доцільно розрізняти такі його складові, як схема або основний малюнок орнаментального мотиву та стилістика, тобто особливість вирішення та трактовки мотиву в цілому і окремих його деталей.

Стилістичну особливість орнаментам з Мартинівки надають характерні відгалуження-завитки, які відходять від основних ліній. Вони завжди коротші і більше вигнуті та відходять з протилежного боку від вигину основних ліній. За основним малюнком ці мотиви являють собою дво- і тризуби, часто складної конфігурації, «S»-подібні знаки та утворювані ними композиції.

В Мартинівському скарбі орнаментами цього типу були оздоблені поясні наконечники, двочастинні рогаті накладки, схематичніші тамгоподібні знаки присутні також на горизонтальносиметричних накладках з кінцями щитоподібної форми та складнопрофільних бляшках. Найближчі аналогії до орнаментів на ремінних наконечниках, містяться в аварських комплексах VII ст. (Кішкорьош-Варасалат (рис. 7, *Б, 8—12, 15*), Кішкорьош-Вагохід (рис. 7, Б, *17—20*) [Szymanski, Dabrowska, 1979, rys. 37; Garam, 2001, taf. 90, *2*, 94, *1*]. Ідентичний використаному в оздобленні «рогатих» накладок візерунок, що складається з двох «S»-подібних знаків, на керамічному глечику з кочівницького поховання VII ст. (кург. 21) із Борижарського могильника у Східному Казахстані (рис. 7, *Б, 14*). Орнаменти, стилістично і фігурально близькі до представлених на мартинівських поясних наконечниках, прикрашали щитки від застібок для одягу з могильника Кудирге на Алтаї (пох. 11) [Гаврилова, 1965, XIX, *3—5*] (рис. 7, *Б, 13*).

Потрібно зауважити, що орнаментальні мотиви, близькі до описаних, широко розповсюджені серед старожитностей Алтаю і Південного Сибіру наступних періодів, зокрема, в матеріалах сросткинської культури VIII—X ст. [Степи Евразии..., 1981, рис. 27, *27*]. Вони поширені і в етнографічному мистецтві народів Центральної Азії [Кореняко, 2002, рис. XXXIII, *1, 2*, XXXIV, *1, 2*, XL, *2, 6*].

В другій половині VII ст. в кочівницькому мистецтві набуває поширення орнаментація з використанням зерні. Більшість речей, орнаментованих у цій техніці, пов'язано з багатими кочівницькими комплексами Придніпров'я (Мала Перещепина, Макухівка, Келегеї, Василівка, Виноградне, Білозірка) [Приходнюк, 2001, рис. 19, *1, 4—6, 22, 20, 4*, фото 18, рис. 29, *13—14*, 37, *4—6*]. Відомі вони також в похованнях степової знаті в Криму (Роздольне, Портове) [Приходнюк, 2001, рис. 25, *1—8*; Айбабин, 1990] та Приазов'ї (хут. Крупської) [Атавин, 1996, табл. 2, *4—12, 14—16*]. Характерною рисою орнаменту цих речей є лінії та трикутники із зерні. Дуже близько за технікою та мотивами до предметів з Василівки були оздоблені деталі поясного набору з Хацьок.

* * *

Одним з найбільш яскравих компонентів антських старожитностей є платівчаті фігурки тварин. Вони походять з Мартинівського (5 екз.), Трубчевського (3 екз.) скарбів, одна фігурка виявлена у Скибинцях. В Мартинівці та Трубчевську ці речі поєднувалися з поясними наборами з псевдопряжками.Окрім слов'янських старожитностей, зооморфні накладки виявлені на низці пам'яток Північного Кавказу. Платівчаті фігурки тварин та вершників відомі також на Верхньому Єнисеї, де вони входили до наборів для оздоблення сідла. Одиничні знахідки походять із Скандинавії та Греції [Pekarskaja, Kidd, 1994].

ISBN 966-02-3186-5

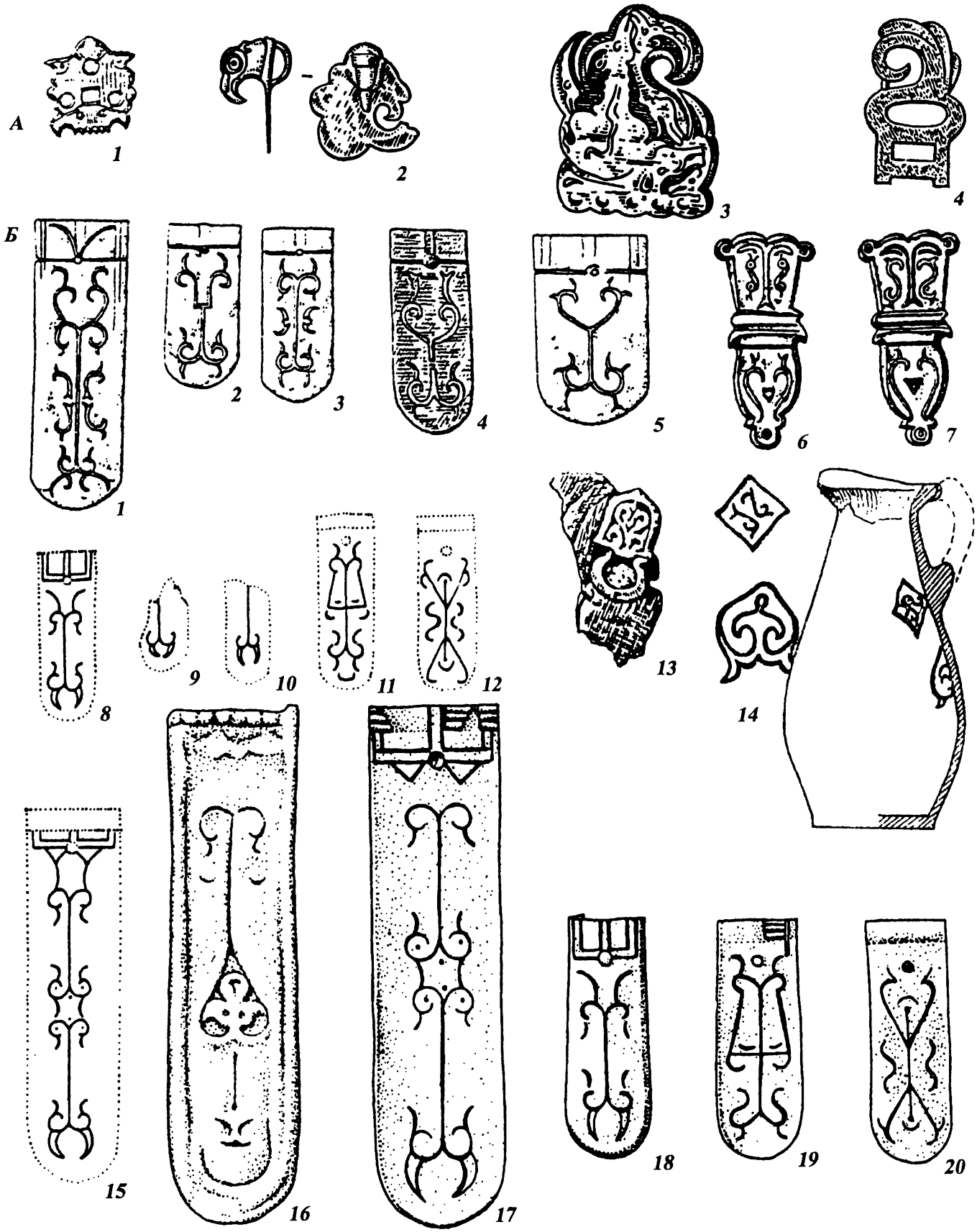

Рис. 7. А — паралелі до складнопрофільних накладок в степових культурах скіфського часу: *1* — Козіївка; *2* — тагарська культура, Верхній Єнісей; *3* — тасмолінська культура, Східний Казахстан; *4* — старожитності скіфського часу Туви; *Б* — тамгоподібні орнаменти з відгалуженнями-завитками: *1—7* — Мартинівка; *8—12, 15* — Кішкорьош-Варасалат; *17—20* — Кішкорьош-Вагохід; *16* — Угорщина; *13* — Кудирге, Алтай; *14* — Борижари, Прибалхашшя.

ISBN 966-02-3186-5

Матриці для виготовлення парних зооморфних платівок походять з аварського комплексу Фелнак [Garam, 2001, taf.137]. Досить близькою до матриць з Фелнака є фігурка із ст. Преградної на Кубані [Минаева, 1957, с. 133, рис. 52].

Платівчаті фігурки тварин як правило мають два—три отвори для кріплення. Відомі як право- так і лівосторонні фігурки, в ряді випадків вони були парними. Такі набори походять з Фелнака, Мартинівки (виявлено два набори), Трубчевська.

Попри своєрідність, усі ці вироби мають ряд спільних рис. Так їм притаманна динамічна постава, що передана злегка вигнутим, в більшості випадків дещо нахиленим вперед, туловом та виставленою вперед передньою і підігнутою задньою кінцівками. Витягнута передня кінцівка найчастіше знаходиться на одній лінії із туловом і ніби продовжує його рух. Голови усіх фігурок, окрім платівки із Скибинець, зображені в профіль. Наведені риси вказують на спільність прототипів цих мистецьких виробів. Впадає в око подібність і деяких деталей речей, що походять із слов'янських і кочівницьких пам'яток. Серед них, гачкоподібне зображення лап у фігурок з Мартинівського скарбу та із ст. Преградної, трактовка зовнішнього боку задньої кінцівки тварини у виробів з Мартинівки, Скибинець, а також з ст. Преградної та Фелнака.

Особливістю виробів, що походять із слов'янських пам'яток є різноманітність їхньої стилістики та трактовки окремих деталей. Зокрема це виявляється у відмінностях трактовки голови, завершення кінцівок, наявності чи відсутності хвоста. Щодо трактовки лап, то тут можна виділити такі основні варіанти, як зображення у вигляді гачків (Мартинівка), кільцеподібне оформлення (Мартинівка, Трубчевськ) та зображення лап з кігтями (Трубчевськ, Скибинці). Відрізняються зооморфні накладки і мірою передачі пластики тіла тварини. Найбільш рельєфно пластика тіла передана на виробах з Мартинівки, при цьому лише фігурки з цих комплексів (5 екземплярів) мають по чотири кінцівки. Особливістю мартинівських речей є також трактовки шиї та гриви, що зображувалась схематично у вигляді дуги, оздобленої орнаментом. Цікаво, що таким способом виконані шиї мають фігурки обох наборів з Мартинівського скарбу, хоча вони відрізняються між собою за іншими деталями та стилістикою. Фігурки з Мартинівки є одними з найбільш художньо довершених серед предметів цієї категорії взагалі.

Наведені риси вказують на те, що при їх виготовленні за основу бралися різні зразки, а з іншого боку свідчать про поєднання різних культурних традицій і впливів. Разом з тим, ряд слов'янських зооморфних накладок, що походять із різних пам'яток і відрізняються за стилістикою, мають спільні особливості. Так, у фігурок з Мартинівки (два екземпляри), Трубчевська та Скибинець передні кінцівки зображені неповно, вони лише намічені. Ця обставина вказує на існування у слов'ян певних традицій у виготовленні зооморфних накладок. Разом з тим, не виключено, що частина їх могла бути виготовлена іноземними майстрами на замовлення представників слов'янської еліти. Відзначається також досить високий художній рівень, яким відрізняються вироби із слов'янських пам'яток.

Розглядаючи ранньосередньовічні зооморфні фігурки, не можна не відмітити риси, що зближають їх із предметами скіфо-сибірського мистецтва. Найвиразніше ця подібність передається позою тварини та динамічним характером зображення. Саме динамізм є однією із особливостей звіриного стилю кочовиків. Такому характеру зображення відповідає нахил тварини вперед, вигнута спина, та виставлені вперед або підігнуті передні кінцівки. Рух підкреслюється також втягнутим черевом. Художнім виробам обох періодів притаманна профільність зображення. До того ж, знаходить аналогії в кочівницькому мистецтві ранньозалізного віку і сам тип цих виробів, що використовувались як різноманітні накладки та нашивки. Мають паралелі і окремі деталі предметів обох хронологічних періодів, зокрема, це зображення лап тварин у вигляді гачків або кілець. В мистецтві скіфського часу прикладом виробів з такою трактовкою завершення кінцівок можуть слугувати фігурки з Аржанського кургану (Тува), Уйгаракських курганів № 23 та 33 (Приаралля), Майемірського скарбу (Гірський Алтай) [Грач, 1980, табл. I, *34*; VII, *15, 23*; II, *7*], з Ковалівки [Степи европейской части..., 1989, табл. 38, *18*], з Сибірської колекції Петра I [Степная полоса азиатской части..., 1992, цветная иллюстр. лист. 2]. В кочівницькому мистецтві ці риси зберігаються і в наступний період. Так зооморфні фігурки з гачкоподібними лапами походять з пам'яток Ордоса [Ростовцевъ, 1929, табл. VII, *33—35*]. Іншою особливістю скіфо-сибірського звіриного стилю, що властива і фігуркам тварин VI—VII ст., є стилізованість зображення. Риси, притаманні скіфо-сибірському мистецтву, можна бачити в зображенні тварин на

ISBN 966-02-3186-5

поясних наконечниках, аналогічних до виявленого в могилі 11 могильника Кудирге, що датується VII ст. (у VIII ст. вони набувають поширення в аварських комплексах). Ці ж самі риси зближують їх з платівчатими фігурками тварин зі слов'янських і кочівницьких пам'яток.

Період побутування названих речей припадає на VII ст. Знахідки цих фігурок вздовж євразійського степового поясу вказують, на те, що поширення їх було пов'язане з рухом кочових племен.

В слов'янських старожитностях VII ст. зооморфні стилізації поширені в оформленні фібул, поясних деталей, браслетів. Серед них найчастіше зустрічається є мотив з двома відхиленими в різні боки звіриними голівками. Такий мотив є спільним як для слов'янських, так і для кочівницьких старожитностей. В слов'янському мистецтві цей мотив притаманний зоо- та зоо-антропоморфним фібулам, деяким деталям поясних наборів (Вільховчик, Козіївка). Аналогічні мотиви ми бачимо на деталях поясів кочовиків причорноморських та приазовських степів (ст. Калининська, пох. 3 кург. 30, пох. 10 кург. 4, Роздольне), аварів (Боча, Кунбабонь), а також в матеріалах кочових культур Південного Сибіру.

Однією з найбільш яскравих мистецьких стилізацій слов'ян є грифоподібні мотиви. Вони зафіксовані на деталях поясних гарнітурів з Вільховчика та Козіївки. Цікаво, що окрім поясних деталей, вони трапляються і в оздобленні дніпровських зооморфних фібул. Як уже зазначалося, в розглядуваний період зображення грифонів відомі в кочівницькому металообробному мистецтві Алтаю та Середньої Азії.

Спільними для слов'ян і степовиків є також деякі антропоморфні зображення. В кочівницькому мистецтві ці зображення представлені бляшками з личинами, а також антропоморфними фігурками, що набули поширення від Середньої Азії до Причорномор'я.

Бляшки з антропоморфними личинами відомі серед старожитностей шиповського кола (Володимирське, пох. 2 кург. 4, Новогригорівка, пох. 7), датованих гунським (І. П. Засецька) чи післягунським (А. К. Амброз) часом та старожитностей наступного періоду VII ст. (ст. Старонижньостеблівська) [Засецкая, 1994, табл. 35; Приходнюк, 2001, рис. 2, *1—2*; Атавин, Паромов, 1991, рис. 3].

Антропоморфні фігурки виявлені в ст. Преградній, Гудермесі, Чмі на Північному Кавказі, Айвазовському, Чуфут-Кале та Скалистому в Криму. Випадкова знахідка, близька до фігурки з Преградної, походить з території Надпоріжж [Приходнюк, 1998, рис. 75, *8*]. Ранні вироби, да товані IV—V ст., відомі на городищі Кескен Куюк-Кала в Середній Азії [Левина, 1968 с. 170—174]. Побутування антропоморфних фі гурок у середовищі джетиасарської культури гунський час дало підстави Л. М. Лєвіній пов'я зувати їх походження з Середньою Азією, звід ки кочовими племенами вони були принесені Північне Причорномор'я та на Кавказ [Левина 1968, с. 178]. Слов'янські антропоморфні фігур ки, близькі до наведених вище, виявлені в Мар тинівці (4 екземпляри) та Требуженах, де вони синхронні дніпровським зоо-антропоморфним фібулам, що датуються серединою — другою половиною VII ст.

Потрібно зазначити в слов'янських і кочівницьких старожитностях випадки поєднання зооморфних та антропоморфних платівчатих фігурок. У слов'ян таке поєднання ми бачимо в Мартинівському скарбі, в якому містилося п'ять фігурок тварин (від трьох наборів) та чотири антропоморфні фігурки. Зауважимо, що в комплексах кількість одних й інших виробів є співставною, що може вказувати на їх взаємозв'язок. Прикладом такого поєднання в кочівницьких старожитностях сивашівського кола можуть бути зооморфна та антропоморфна фігурки, що походять із ст. Преградної на Північному Кавказі. Ці випадки свідчать про зв'язки між більш широкими культурними традиціями слов'ян і кочових племен, які виходять за межі окремих предметів мистецтва. З іншого боку, поєднання названих виробів дозволяє провести паралель між цим явищем та переплетенням звіриних і антропоморфних мотивів в оформленні дніпровських фібул.

* * *

Для з'ясування просторової структури кочівницьких впливів на слов'ян та їх культурно-історичного контексту були картографовані елементи, що мають кочівницьке походження. Картографовані елементи мною поділяються на дві групи. До першої групи віднесені елементи, що пов'язані із культурними впливами кочовиків, представлені предметами металообробного мистецтва, до яких належать зоо- та антропоморфні фігурки, псевдопряжки, поясні підвіски з круглою рамкою, накладки з прямокутним вирізом, поясні наконечники з боковими виступами, хрестоподібні, круглі накладки, рогаті двочастинні накладки, круглі декоративні бляшки, прямокут-

ISBN 966-02-3186-5

ні горизонтальносиметричні накладки з боковими вирізами та речі з тамгоподібними орнаментами мартинівського типу. Для картографування були відібрані ті предмети, які притаманні саме кочовій культурі і знаходять аналогії як у східноєвропейських, так і середньо- та центральноазійських матеріалах і, які невідомі або не характерні для пам'яток візантійського лімесу, осілого населення Криму, Італії. Це псевдопряжки, ножні накладки з прямокутними вирізами, круглі накладки, хрестоподібні бляшки, прямокутні горизонтальносиметричні накладки, наколінники з боковими виступами, курглі декоративні бляшки, зоо- та антропоморфні фігурки, речі з тамгоподібними орнаментами. До другої групи віднесенні об'єкти, що були пов'язані з присутністю степової людності. Такими є юртоподібні житла та низка інгумацій, виявлених в межах слов'янського ареалу.

Картографування речей першої групи показало, що основною територією їх поширення було Придніпров'я, включаючи верхів'я лівобережних приток. Лише в декількох випадках знахідки предметів, притаманних кочівницькій культурі, виходили за межі Придніпров'я. Це зооморфна фігурка із Скибинець (Південний Буг) і антропоморфна з Требужен (Пруто-Дністровське межиріччя).

Слід зауважити, що територія, яку охоплювали речі першої групи, в цілому збігається з ареалом дніпровських скарбів, з якими в абсолютній більшості випадків вони були пов'язані. В розміщенні кочівницьких культурних елементів спостерігається їх концентрація в окремих районах придніпровського регіону, а також загальне тяжіння більшості знахідок до степового прикордоння. Такими районами є Надпоріжжя, Тясминсько-Пороський район, та верхів'я лівобережних приток Дніпра. Зазначимо, що більшість знахідок, пов'язаних з культурними впливами кочовиків, розташована в умовах річкових вододілів між правим берегом Дніпра і басейном Південного Бугу та між лівобережними притоками Дніпра і Сіверським Дінцем. Отже, райони, з яких вони походять, були відкритими для степового простору. Таке розміщення картографованих речей вказує на те, що вододіли, по яким проходили сезонні міграції степовиків, ставали свого роду провідниками культурних впливів кочових племен.

Більшість предметів (псевдопряжки, поясні наконечники з боковими виступами, поясні підвіски з круглою рамкою, накладки з прямокутним вирізом, круглі декоративні бляшки, трилопатеві вістря стріл та зооморфні фігурки) мають аналогії як на Правому, так і на Лівому березі Дніпра. Лише на Правобережжі відомі антропоморфні фігурки (Мартинівка, Требужени), а також хрестоподібні накладки, що походять з Мартинівки та Хацьок. Тут не враховані відомі в одиничних випадках прямокутні накладки з боковими вирізами (Мартинівка), круглі накладки (Вільховчик), рогаті двочастинні накладки (Ігрень-Підкова) та речі з тамгоподібними орнаментами мартинівського типу (Мартинівка).

Абсолютна більшість комплексів, що відбивають проникнення до слов'янського етнічного ареалу представників кочової людності, як і речей першої групи, зосереджена в Придніпров'ї. На Правобережжі вони розміщуються вздовж Дніпра, на Лівому березі їх переважна частина локалізується по течії Самари та на території вододілу між Ворсклою та верхів'ями Сіверського Дінця. На р. Самара знаходяться три з чотирьох юртоподібних жител.

Таким чином, об'єкти, пов'язані з проникненням кочівницької людності, тяжіють до степового прикордоння і відповідають основним районам концентрації предметів першої групи — Тясминсько-Пороському та басейну лівобережних приток Середнього Дніпра. Це вказує на взаємозв'язок між ними, а відтак на спільність етно-історичних обставин, за яких вони потрапили в межі слов'янського ареалу.

Ціла низка елементів кочової культури, таких, як пояси з псевдопряжками, зооморфні фігурки, а також перелічені вище художньо-орнаментальні мотиви дозволяє говорити про сприйняття слов'янами Придніпров'я відповідних культурних традицій, що засвідчено не лише чисельністю знахідок, але й їх комплектністю, що має паралелі в кочівницьких старожитностях, а стосовно деталей оздоблення — використанням їх, як при виготовленні речей, що є притаманними кочовикам, так і суто слов'янських.

Ця обставина важлива для характеристики культурних контактів кочовиків і слов'ян, адже проникнення традицій вжитку речей та художньо-естетичних мотивів вказує на глибокі культурні впливи, які могли мати місце лише за умови тривалих тісних відносин, а також близькості естетичного сприйняття. Старожитності антського кола розкривають перед нами цілий пласт, пов'язаний із впливами кочової культури. Цей пласт є складовою культурного контексту слов'янських поясних наборів.

ISBN 966-02-3186-5

Паралелі, проведені між кочівницькими елементами у слов'ян та старожитностями конкретних кочових етносів та регіонів, виявили їх неоднорідність. Серед перелічених культурних елементів виділяється низка предметів, що мають близькі аналогії в комплексах ранніх булгар, представлених пам'ятками сивашівського та перещепинського типів. До таких належать зоо- та антропоморфні фігурки, гарнітури з псевдопряжками, поясні підвіски з круглою рамкою, накладки з прямокутним вирізом та двома звіриними голівками, а також круглі декоративні бляшки.

Разом з тим, такі компоненти як поясні набори зі складнопрофільними накладками (типу Вільховчика — Козіївки), речі з тамгоподібними орнаментами мартинівського типу, не притаманні для булгар. Круглі ж накладки, що походять з сивашівських та перещепинських комплексів за своїм оформленням не відповідають виявленим у Вільховчику. Деякі складнопрофільні поясні деталі з Козіївки перегукуються з виявленими в аварських комплексах VII ст. (Кішкорьош-Вагохід, Кішкорьош-Варасалат). В цих же комплексах присутні тамгоподібні орнаменти, близькі до мартинівських. Окремі складнопрофільні бляшки відомі в тюркських матеріалах VII ст. з Алтаю (Кудирге). Серед матеріалів кудиргинського (VII ст.) та катандинського (друга половина VII — перша половина VIII ст.) типів Алтаю і Південного Сибіру широко розповсюджені також і хрестоподібні поясні накладки, типологічно близькі до слов'янських.

Таким чином, ми можемо виділити окремий блок предметів, що перегукуються з кочівницькими старожитностями Алтаю та Південного Сибіру. Наразі, питання про шляхи, якими ці мистецькі елементи потрапили до слов'ян, залишається відкритим.

Видається малоімовірним запозичення слов'янами згаданих елементів у аварів. На користь цього говорять такі обставини. Як складнопрофільні деталі, так і речі з тамгоподібними орнаментами в аварських старожитностях малочисельні, до того ж менш різноманітні, ніж у слов'ян. Більш переконливим видається їхнє центрально- або середньоазійське походження у слов'ян. Із Азії вони могли потрапити завдяки утворенню І Тюркського каганату, з яким було пов'язане просування кочівників з Монголії та Південного Сибіру на захід. Не виключено, що мотиви із зображеннями грифів та тамгоподібні орнаменти могли бути запозичені слов'янами під час участі у східних походах у складі тюркських військ. Письмових відомостей про такі походи ми не маємо, проте, саму їх можливість виключати не можна, адже слов'янське Придніпров'я, а у слов'ян названі художні елементи відомі лише тут, не могло не входити до сфери впливу могутньої тюркютської держави, межі якої на заході сягали Азовського моря та Дону.

Що ж до іранських аналогій прямокутній горизонтальносиметричній накладці з Мартинівського скарбу зауважимо, що сама ця річ або її прототип до слов'ян могли потрапити лише за посередництва якоїсь групи кочовиків, пов'язаної з Тюркським каганатом. Саме з територіями, що входили до І Тюркського каганату, або знаходилися під його безпосереднім впливом, а це Алтай (Кудирге), Східне Приаралля (Алтин-асар), Поволжжя (Ундріх), пов'язані інші знахідки поясних деталей цього типу. Від згаданих вище вони відрізняються відсутністю прорізного орнаменту (Алтин-асар, Ундріх) або іншим його типом (Кудирге).

Таким чином, присутність в слов'янських старожитностях кочівницьких культурних елементів, зокрема, тих, що не притаманні ранньобулгарським племенам, їх синхронність, вказує на контакти слов'ян з різними групами кочових племен.

Крім культурних елементів, що стали спільними і для кочовиків, і для слов'ян, може бути виділена низка елементів, що були притаманні як слов'янам і номадам, так і Візантії. До них належать геральдичні поясні набори і, зокрема, такі їх елементи, як «В»-подібні пряжки, пряжки з округлою та підквадратною рамками, «Т»-подібні бляшки, щитоподібні накладки, використання в оздобленні портупей додаткових ремінців, сережки у вигляді порожнистих кульок, виготовлених з двох половинок, а також орнаменти із зерні.

Разом з тим, можна виділити компоненти, відомі у слов'ян та в культурі візантійських провінцій і, в свою чергу, відсутні у номадів (традиція носіння фібул) і, навпаки, предмети присутні в кочівницьких старожитностях та в Візантії: поясні двочастинні накладки з розширеними округлої форми кінцями, пряжки типу Сучідава та Сіракузи. Це могло бути наслідком лише взаємонезалежних зв'язків обох етнічних груп з Візантією. Таким чином, перед нами, з одного боку взаємонезалежні контакти трьох етно-культурних суб'єктів, а з іншого, паралелі, що відбивають участь їх у більш загальних культурних процесах.

* * *

ISBN 966-02-3186-5

Відтворення картини тієї широкої культурної взаємодії, що охопила велику частину Євразійського континенту, учасниками якої були і слов'яни, а також окреслення механізмів цього явища потребує звернути увагу на роль у ній кочових племен та пов'язаного із ними географічного простору.

Фізико-географічні особливості євразійського степового поясу та спосіб життя його мешканців обумовили особливу роль цього регіону в культурно-історичних процесах. Однією з таких особливостей, що поєднує у собі як фізико-географічний, так і гуманітарний аспекти, є інформаційна «прозорість» євразійського степу, пов'язана з тим, що на проходження «сигналу» (звістка про подію, переїзд людей, а водночас і перенесення ними культурних елементів та вражень, наслідки тих чи інших подій) з одного кінця в інший фізично витрачається менше часу, інколи всього лише декілька місяців. Завдяки цьому степовий пояс мав підвищену етнокультурну провідність [Гаврилюк, 1999, с. 288—289]. Ця особливість євразійського степу у поєднанні з періодичністю масштабних міграцій кочових племен та феноменом створюваних ними кочових імперій, що охоплювали величезний простір, простягаючись зі сходу на захід на тисячі кілометрів, розкриває роль кочового світу в культурній взаємодії та обміні.

Кочові імперії, до яких належить і І Тюркський каганат, були дотичними відразу до цілої низки культурно багатих осілих цивілізацій — Китаю, Ірану, Індії, Візантії, культурних центрів Східного Туркестану та Согдіани. Уже сама по собі ця обставина є вельми важливою, адже в просторі кочових імперій відбувалося поєднання різних культурних впливів. Цей синтез мав значення не лише для розвитку культури кочовиків, — він не міг не позначитися й на характері їх взаємодії з осілими цивілізаціями. Крім того, під опікою кочівницьких держав перебували і трансконтинентальні торгівельні шляхи, що давало змогу номадам знайомитися з культурними надбаннями різних країн та неминуче втягувало їх в широкі міжнародні відносини. Одним з перших, хто звернув увагу на роль кочового світу, як ланки, що з'єднувала давні цивілізації Китаю, Індії та басейну Середземного моря, був Ю. М. Реріх [Рерих, 1999, с. 29—30].

Розглянуті особливості євразійського степового поясу та світу кочових племен, які його заселяли, важливі для визначення місця тюркютів та інших племен, що входили до І Тюркського каганату, в культурній взаємодії з Візантією і слов'янами.

Низка кочівницьких археологічних комплексів та предметів VII—VIII ст. вказує на те, що культура східноєвропейських степів не була ізольована від культури кочових племен східної частини степового поясу — Алтаю та Центральної Азії. Такими елементами є деталі геральдичних поясних наборів та ременів кінського спорядження, вістря стріл, мечі, стремена зі срібною інкрустацією, орнаментальні мотиви (пальметоподібні, ромбічні орнаменти, стилістика тамгоподібних орнаментів), прямокутні прорізні деталі з зображеннями грифонів, поясні наконечники з звіриними мотивами, ритуальні комплекси типу Вознесенки—Глодосів.

Характеристичними для розуміння явищ культурного обміну, що відбувались в межах степового простору є три останні елементи. У Східній та Центральній Європі вони з'являються на початку — в першій третині VIII ст., тобто тоді, коли після тюркютських завоювань та переселення аварів в Європу, що мало місце у 50—60 рр. VI ст., уже минув значний час. Це вказує на те, що зв'язки між східною, центральноазійською, та західною, європейською, частинами степового поясу були пов'язані не лише з періодами міграційних хвиль та військових експансій з Азії, але продовжували жити і в наступний час. Цікаво, що спорудження ритуальних поминальних комплексів Вознесенка та Глодоси в Придніпров'ї і комплексу на честь Кюль-тегіна на р. Орхон в Монголії (останній побудований у 734 р.) практично збігається у часі. Ця обставина важлива для розуміння механізмів взаємодії кочового світу та осілих цивілізацій: сусідство з тим чи іншим номадичним етносом не вичерпувалося культурним обміном лише з цим етносом — він водночас був провідником більш дальніх степових впливів.

Щодо ролі степового простору у перенесенні елементів кочової культури, притаманних віддаленим географічним регіонам, показовою є присутність в слов'янських старожитностях кочівницьких предметів і орнаментальних мотивів, які не були характерними для тюркомовних племен Східної Європи. В умовах інформаційної «прозорості» Степу контакти слов'ян, як і інших суб'єктів етнокультурної взаємодії, з номадами зв'язували їх з культурним простором всього кочового світу.

Іранська паралель в слов'янських старожитностях, представлена прямокутними накладка-

ISBN 966-02-3186-5

ми з боковими вирізами (Мартинівка) та деталями з голівками грифів (Вільховчик), вказує на імовірність посередницької ролі номадів у зв'язках слов'ян з іншими осілими цивілізаціями. Активна ж участь кочовиків у міжнародних контактах, суб'єктами яких також були Візантія і слов'яни, сприяла розширенню культурного обміну та синтезу.

ЛІТЕРАТУРА

Айбабин А. И. Хронология могильников Крыма позднеримского и раннесредневекового времени // МАИЭТ.— Симферополь, 1990.— Вып. I.— С. 6—101.

Айбабин А. И. Этническая история раннесредневекового Крыма.— Симферополь, 1999.

Амброз А. К. Восточноевропейские и среднеазиатские степи V—VIII вв. // Степи Евразии в эпоху средневековья.— М., 1981.— С. 5—25.

Атавин А. Г. Погребения VII—VIII вв. из Восточного Приазовья // Культуры евразийских степей.— Самара, 1996.— С. 215— 261.

Ауліх В. В. Зимнівське городище.— К., 1972.

Гаврилова А. А. Могильник Кудыргэ.— М., 1965.

Гаврилюк Н. А. История экономики Степной Скифии VI—III вв. до н. э.— К., 1999.

Гавритухин И. О. Эволюция восточноевропейских псевдопряжек // Культуры евразийских степей.— Самара, 2001.— С. 31— 86.

Гавритухин И. О., Обломский А. М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст.— М., 1996.

Грач А. Д. Древние кочовники в Центре Азии.— М., 1980.

Засецкая И. П. Культура кочевников южнорусских степей в гуннскую эпоху (IV—V вв.).— СПб., 1994.

Корзухина Г. Ф. Клады и случайные находки вещей круга «древностей антов» // МАИЭТ.— Симферополь, 1996.— Вып. I.— С. 318—367.

Кореняко В. А. Искусство народов Центральной Азии и звериный стиль.— М., 2002.

Левина Л. М. К вопросу об антропоморфных изображениях в джеты-асарской культуре // История, археология и этнография Средней Азии.— М., 1968.— С. 167—189.

Левина Л. М. Этнокультурная история Восточного Приаралья.— М., 1996.

Минаева Т. М. Находки близ станицы Преградной на р. Урупе // КСИИМК.— 1957.— Вып. 67.— С. 133—137.

Приходнюк О. М. Східні слов'яни та степове населення України.— К., 2001.

Приходнюк О. М., Падин В. А., Тихонов Н. Г. Трубчевский клад антского времени // Материалы I тыс. н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии.— К., 1996.— С. 79—102.

Рерих Ю. Н. Тибет и Центральная Азия.— Самара, 1999.

Ростовцевъ М. И. Срединная Азія, Россія, Китай и звериный стиль.— SEMINARIUM KONDAKOVIANUM.— Прага, 1929.

Руденко С. И. Культура хуннов и ноинулинские курганы.— М.—Л., 1962.

Степи Евразии в эпоху средневековья.— М., 1981.

Степная полоса Азиатской части СССР в скифо-сарматское время.— М., 1992.

Balint Cs. Die Awaren und der Osten aus historischer Sicht // Reitervolker aus dem Osten. Hunnen + Awaren.— Eisenstadt, 1996.— P. 229—247.

Balint Cs. Kontakte zwischen Iran, Byzanz und der Steppe.— Awarenforschungen I — Wien, 1992.— P. 399— 496.

Garam E. Funde byzantinischer Herkunft in der Awarenzeit vom Ende des 6. bis zum Ende des 7.— Budapest, 2001.

Pekarskaja L. V., Kidd D. Der Silberschatz von Martynovka.— Innsbruck, 1994.

Prichodnujuk O., Chardaev V. Edelmetallfund aus Kelegej // Eurasia Antiqua. Band 7.— Berlin, 2001.

Szymanski W., Dabrowska E. Awarzy. Wegrzy.— Wroclaw, 1979.

ISBN 966-02-3186-5

О. М. Приходнюк

БУДІВЕЛЬНІ КОМПЛЕКСИ ПАСТИРСЬКОГО ГОРОДИЩА VII—VIII ст.

Будівельні комплекси Пастирського городища ще не були об'єктом спеціального дослідження, хоча про його укріплення, житлові, господарські та виробничі споруди трапляються побіжні огляди у науковій літературі. Так, загальноприйнято вважати, що оборонна лінія Пастирського городища функціонувала за скіфської доби. «У пізніші часи — писав М. Ю. Брайчевський, — вали не підсипалися, отже, оборонні споруди городища не мають жодного відношення до ранньосередньовічного поселення, в період раннього середньовіччя тут існувало відкрите поселення. В цьому відношенні назва «Пастирське городище» по відношенню до ранньосередньовічних шарів має цілком умовний зміст. За типом поселення воно цілком аналогічне більш раннім поселенням культури полів поховань» [Брайчевський, 1955, с. 67—68].

В середині 50-х рр. минулого століття така думка природно випливала з наявних на той час археологічних матеріалів, адже оборонні споруди Пастирського городища вивчалися лише побіжно. Було відомо, що воно розташоване в закритій місцевості серед пагорбків, улоговин та ярів. В плані має грушоподібну форму і по периметру обнесене валом та ровом на площі близько 25 га (35 га разом із зовнішнім периметром валу та рову). Городище ділиться на дві нерівні частини р. Сухий Ташлик (р. Ляна), на основі якої всередині укріплень утворено штучний ставок. Лівобережна його частина площею близько 5 га, а правобережна — 15 га. Ще близько 5 га укріпленої території зайнято ставком та болотом (рис. 1).

Вал на деяких ділянках зберігся на висоту до 3—3,5 м, а рів, переважно, завглибшки 2—4 м. Місцями укріплення сильно пошкоджені. Зокрема, їх північно-східна сторона, на лівому березі ріки, зруйнована дорогою, що проходить по підошві валу. В трьох місцях з північної, південно-східної та південно-західної сторін, при прокладанні дороги в новітні часи, було поруйновано вали та засипано рів на ширину до 10 м. Ці розриви відмічено на планах В. В. Хвойки 1898 і 1901 рр., які він вважав давніми в'їздами в городище [Ханенко, Ханенко, 1898, с. 8, рис. 1; Яковенко, 1966, с. 181, Рис. 1]. Однак, давнім в'їздом на правобережну частину городища був лише один розрив валу з півдня, що добре зберігся до наших днів і від якого на плані В. В. Хвойки відходить всередину укріпленої площі довге заглиблення, яке місцями простежується й зараз (рис. 2). Воно очевидно утворилося на місці стародавньої дороги. На лівобережній частині, саме проти цього в'їзду, є молодий яр, що поруйнував рів та вал, розділивши лівобережну частину укріпленої території на дві нерівні частини. Судячи з планів В. В. Хвойки, на рубежі XIX—XX ст. яр був вужчим. Дуже ймовірно, що він утворився на місці стародавньої брами у земляному валу. Дорога до неї з зовнішньої сторони намічена довгим, в кількасот метрів, заглибленням, яке утворилося внаслідок тривалого використання цього під'їзду до городища. Ми переконані, що в давнину було по одному в'їзду на правобережну та лівобережну частини городища. Існуючі сьогодні ще три розриви валу, через які проходить сучасна ґрунтова дорога, проко-

© О. М. Приходнюк, 2004

ISBN 966-02-3186-5

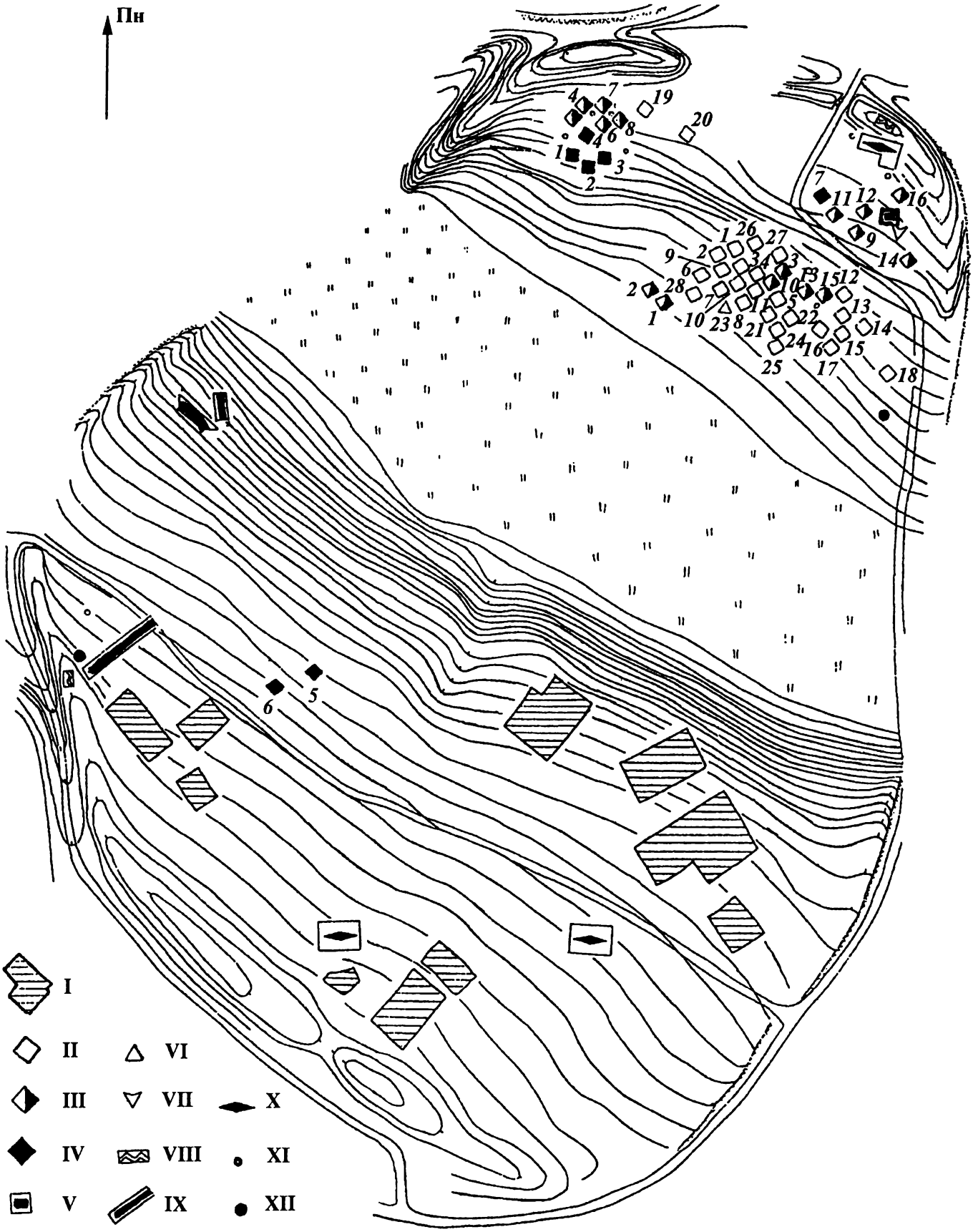

Рис. 1. План Пастирського городища з реконструкцією розташування розкопаних ранньосередньовічних об'єктів: *I* — розкопи В. В. Хвойки на правобережній частині городища; *II* — напівземлянки, які розкопав В. В. Хвойка; *III* — напівземлянки, які розкопав М. Ю. Брайчевський; *IV* — напівземлянки, які розкопав О. М. Приходнюк; *V* — кузня; *VI* — горщик з кальцінованими кістками; *VII* — скарб ковальських інструментів; *VIII* — сліди оборонної стіни; *IX* — довгі споруди; *X* — скупчення глиняної обмазки (наземні споруди?); *XI* — господарські ями; *XII* — скарби жіночих прикрас.

ISBN 966-02-3186-5

ПЛАНЪ

городища „Жарище" при с. Пастерское, Чигиринскаго у. Кіевской губ.

А. В. юго-западная и северо-восточная части городища; b, i, k, l, остатки глинобитн. сооружений; a, d, e, D, с мѣста и остатки погребальныхъ сооруженій; f, g сооруженія изъ камней, и мѣста раскопокъ. B 1, 2, 3, 4–27, остатки бывшихъ землянокъ, D, D, D посѣвы, D, 1, 2, 3, 4–22 курганы, C усадьбы и E, E луга.

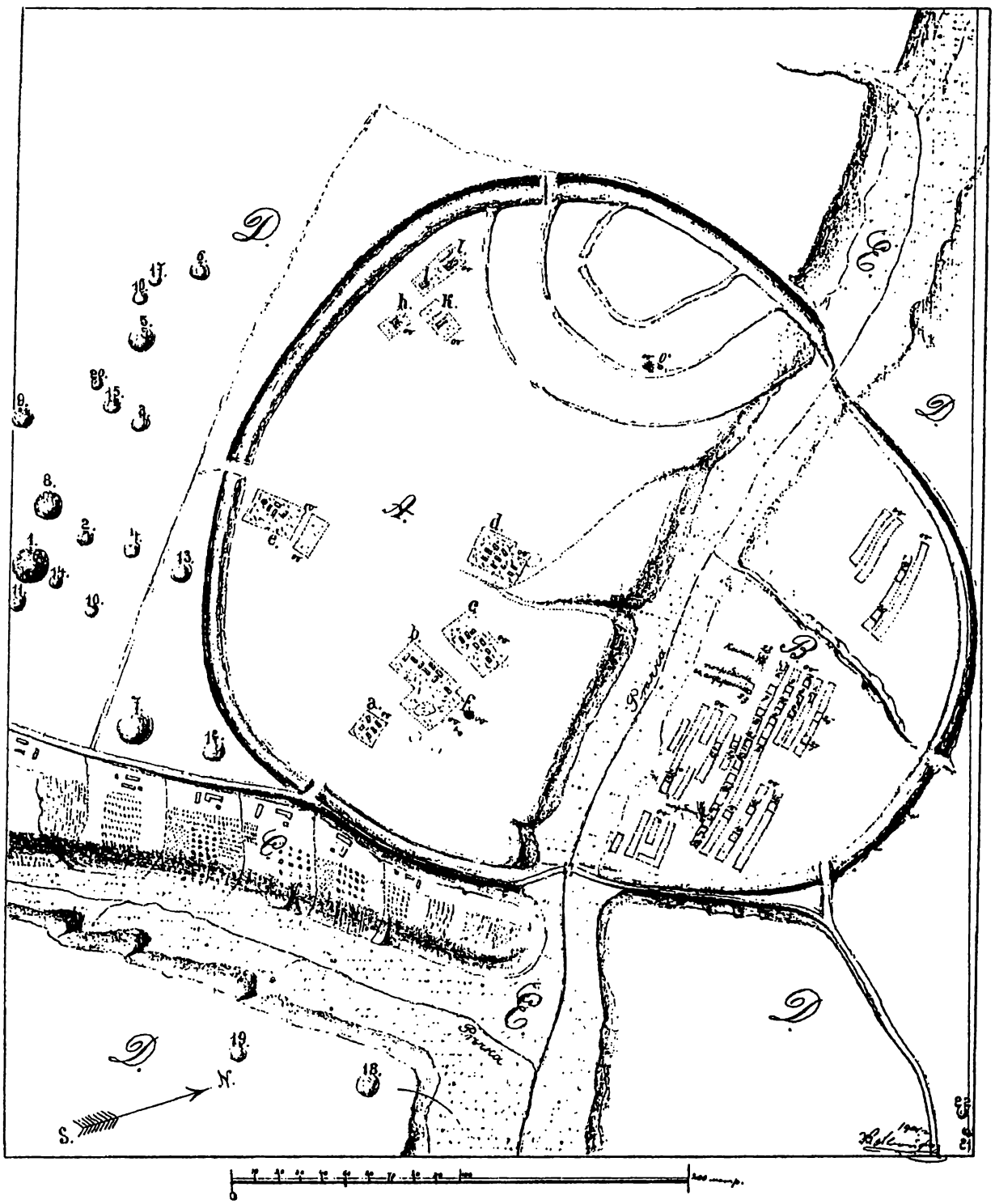

Рис. 2. План Пастирського городища, знятий В. В. Хвойкою на початку XX ст. Умовні позначення: *A, B* — південно-західна та північно-східна частини городища; *a, h, i, k, l* — залишки глинобитних споруд, *a, b, c, d, e* — місця і залишки поховальних споруд; *f, g* — споруди із каміння, місця розкопів; *B 1, 2, 3, 4—27* — залишки колишніх землянок; *D, D, D, D* — посіви; *D, 1, 2, 3, 4—22* — кургани; *C* — садиби; *E, E* — луки.

ISBN 966-02-3186-5

пано порівняно недавно, з метою зробити більш зручним під'їзд до цієї місцевості.

На зламі століть укріплення Пастирського городища були значно кращої збереженості. За свідченнями В. В. Хвойки тоді вал місцями був до 20 м заввишки. Однак це є перебільшенням. Найімовірніше, що він мав на увазі укріплення південно-східної, лівобережної сторони городища, де при спорудженні оборонної лінії було використано природний яр, за контуром якого було насипано вал, що добре зберігся до наших днів. Однак навіть в цьому місці, відстань від дна яру (рову) до вершини валу становить лише 12—14 м.

Південно-західна, правобережна частина городища на площі 0,5 га була відгороджена від основної території укріпленої площі трьома кільцеподібними лініями валів заввишки 1—1,5 м. Їх зафіксував В. В. Хвойка в кінці XIX ст. [Хвойка, 1905, с. 95]. Ці внутрішні укріплення до наших днів не збереглися. На площі, що була оточена цими валами, у наші дні розташована садиба В. І. Заїченка. Мабуть, зусиллями його сім'ї та сусідів, було знівельовано ці укріплення та значну частину зовнішнього валу.

Десь поблизу внутрішніх укріплень, на зовнішній ділянці валу, В. В. Хвойка простежив шматки або суцільні прошарки перепаленої глини, що в деяких місцях чергувалися з насипною землею. Шари перепаленої глини траплялися і нам при археологічних розкопках. Вони відносяться до скіфського будівельного періоду. В. В. Хвойці поталанило простежити в насипу ще й досить товсті горизонтально покладені обвуглені деревини та залишки обгорілих кілків, що стирчали із землі [Хвойка, 1905, с. 93—94]. Про співвідношення кілків з основними конструкціями валу в роботі В. В. Хвойки нічого не повідомляється. Зачистку зовнішньої сторони валу було здійснено в 1949 році. «Вал насипано на ґрунті, в якому культурний шар відсутній. Отже, його спорудження, — пише Г. Т. Ковпаненко, — можна віднести до початку існування городища. Вал був зміцнений дерев'яною огорожею, що складалась з горизонтальних колод, які укріплювалися вертикальними стовпами. В зачистці виявлено 4 горизонтальні деревини, відстань між якими становила 13—15 см» [Тітенко, 1956, с. 52].

Лише у 1990 р. нами було здійснено зачистку поперечного оголення валу, яке є біля дороги, розташованої в південно-західній стороні укріплень. Нашарування там лежали в такій послідовності. Підошву насипу підстеляв нерівномірний, без культурних решток шар чорного, стерильного ґрунту завтовшки до 0,6 м. Над ним було насипано 0,4 м темно-жовтої глини. В центрі насипу лежала темно-сіра глина товщиною до 0,7 м. На цьому ж рівні, з зовнішньої сторони валу було до 1,5 м сірої, а з внутрішнього боку світло-жовтої глини. Вище лежала світло-сіра глина товщиною до 0,6 м. Все це було перекрите на 0,2—0,3 м чорним гумусованим ґрунтом. Майже в центрі підошви валу, на глибині 2,6 м від його вершини, видно слід від вертикального стовпа, у вигляді чорного перепалення 0,7 м та 0,3 м завширшки. Над ним, на відстані 1,1 м від вершини насипу є лінзовидне червоне обпалення, де стояла ще одна вертикальна колода діаметром 0,3 м (рис. 3, *1*).

Найімовірніше, що ці нашарування вказують щонайменше на два періоди в спорудженні та відновленні укріплень. Перший з них відноситься до ранньоскіфського часу (VII—VI ст. до н. е.), коли вал було насипано на стерильному чорноземі, в якому культурного шару не було. Ґрунт для нього брали з рову, який викопано за зовнішнім периметром городища. В цьому первісному насипу, ближче до рову, простежено ямку від стовпа, що входив до конструкції валу. Після того, як первісні укріплення було зруйновано, їх відбудували за пізньоскіфської доби (IV—III ст. до н. е.). В розрізі видно сліди його відновлення. На висоті близько 1 м від підошви валу простежено ще одну ямку від стовпа, який входив в конструкцію поновлених укріплень. Це відповідає часу тих культурних нашарувань скіфської доби, які було простежено на Пастирському городищі [Брайчевський, 1955, с. 67; Тітенко, 1956, с. 52—56].

В двох розкопах 1993 та 1995 рр., закладених на гребенях краще збережених валів правобережної та лівобережної частини городища, простежено ями від стовпів діаметром 0,3—0,4 м, розташованих в одну лінію вздовж насипу, на відстані 0,5—0,6 м одна від другої. Їхня глибина сягала вершини первісного ранньоскіфського насипу. Між цими більшими ямками, були ще менші, діаметром 10—17 см. Це сліди додаткових вертикальних підпор пізньоскіфських укріплень.

Дуже схожі конструктивні деталі мали ранньота пізньоскіфські укріплення східної частини Більського городища. Б. А. Шрамко реконструював більські укріплення другого будівельного періоду, який зберігав загальну схему первісних конструкцій, у вигляді дерев'яної стіни з горизонтально покладених колод, що з зовнішнього боку утримувалися вертикальними стовпами, а з внутрішнього — земляним насипом [Шрамко,

ISBN 966-02-3186-5

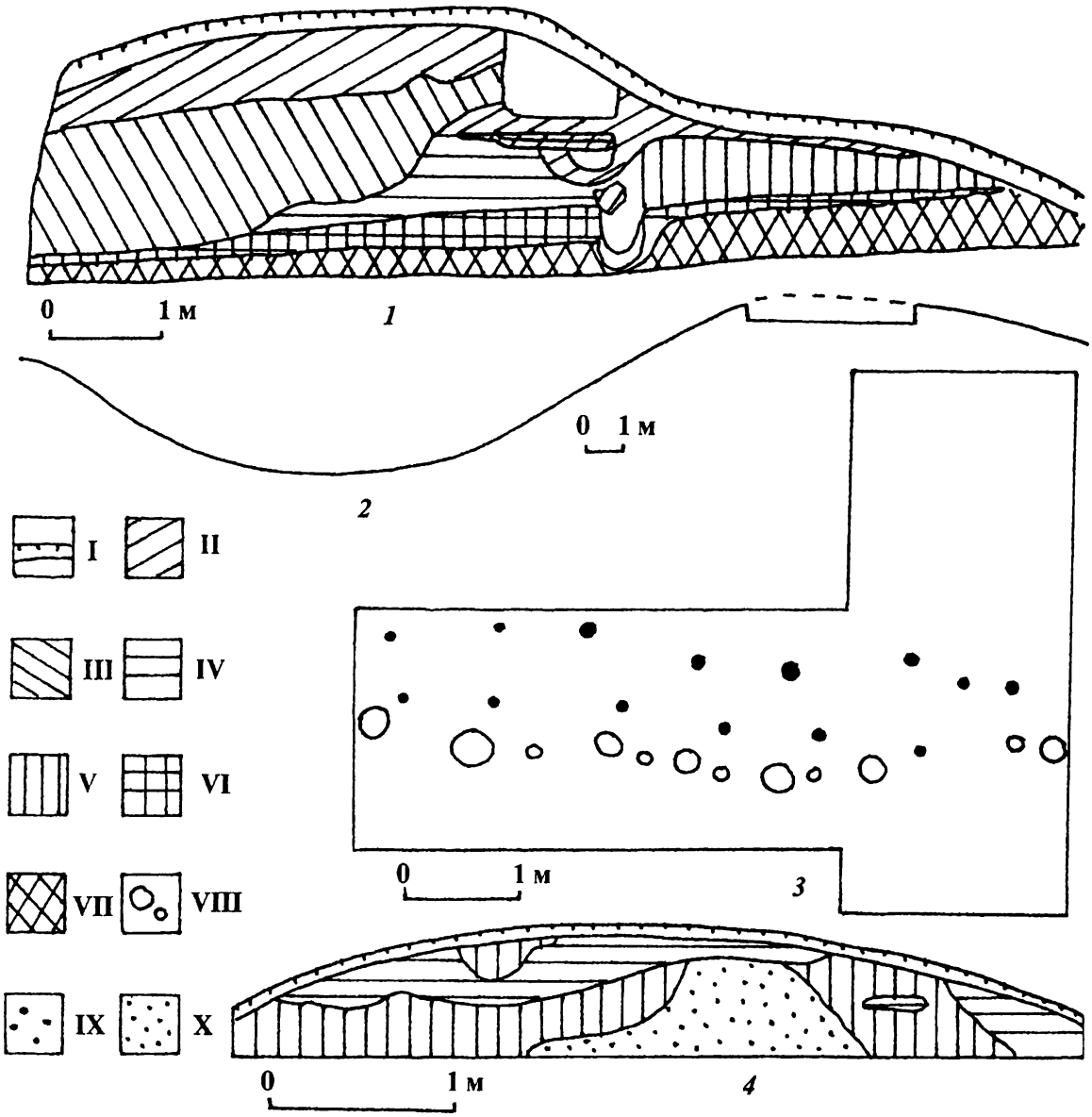

Рис. 3. Залишки конструкцій дослідженої частини оборонних споруд правобережної частини Пастирського городища: *1* — профіль валу, розташованого у південно-західній частині городища; *2* — сучасний профіль валу у місці розташування розкопу; *3* — план розкопу на вершині валу; *4* — профіль дослідженої частини валу на розкопі. Умовні позначення: *I* — дерновий шар ґрунту; *II* — світло-сіра глина; *III* — світло-жовта глина; *IV* — темно-сіра глина; *V* — сіра глина; *VI* — темно-жовта глина; *VII* — чорна глина; *VIII* — ями від стовпів скіфського часу; *IX* — ямки від кілків ранньосередньовічного часу; *X* — сірий заміс глини із включеннями крейди.

1975, с. 105, рис. 5, *1, 2*]. Опорні стовпи розташовані ближче до зовнішнього краю валу, тому Б. А. Шрамко вважає, що з середини валу був бойовий майданчик завширшки 2—3 м, який прикривався дерев'яною стіною висотою до 2 м. При такій конструкції стіни, нижня її частина не могла довгий час витримувати тиск внутрішньої підсипки валу. Тому нам видається більш реалістичним підсипання землею стіни й з зовнішнього боку, як це пропонує в своїх реконструкціях А. О. Моруженко [Моруженко, 1975, с. 140, рис. 4, *1, 2*]. При наявності такої зовнішньої підсипки навантаження на нижню частину дерев'яної стіни значно зменшувалося, що робило укріплення міцнішими. Більше того, при дослідженнях валу Пастирського городища помічено, що ямки від стовпів були у трамбованому ґрунті. Глина на валу значно твердіша за материк. Це дає підстави скіфські укріплення Пастирського розглядати як такі, що мали земляну трамбовану підсипку.

На ділянках, де було закладено розкопи, слідів обпалу насипу не було. Але вони простежені в інших місцях при зачистці оголень. Тобто, вал було обпалено не на всьому протязі. Це підтверджує думку Б. А. Шрамка про те, що скіфські

ISBN 966-02-3186-5

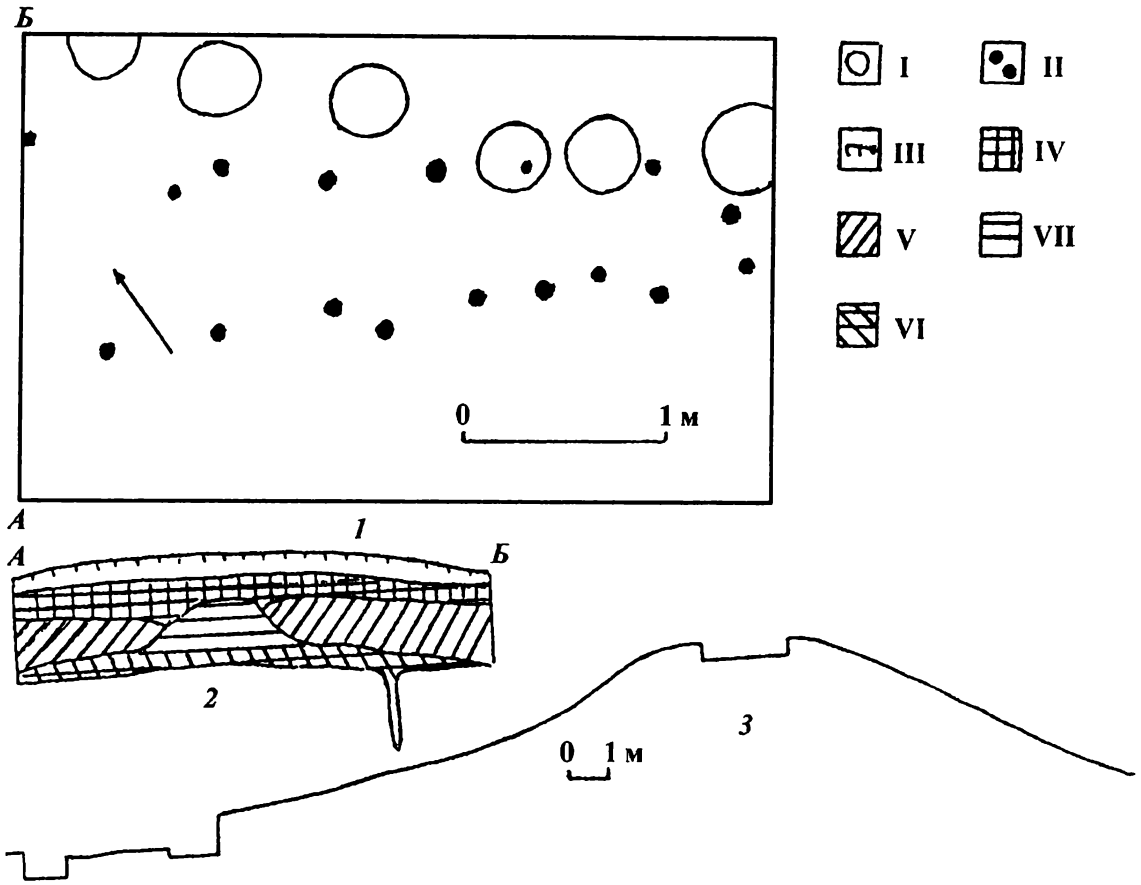

Рис. 4. Залишки конструкцій дослідженої частини оборонних споруд лівобережної частини Пастирського городища: *1* — план розкопу на вершині валу; *2* — профіль дослідженої частини валу на розкопі; *3* — сучасний профіль валу у місці розташування розкопу. Умовні позначення: *I* — ями від стовпів скіфського часу; *II* — ямки від кілків ранньосеоедньовічного часу; *III* — дерновий шар ґрунту; *IV* — темно-жовта глина; *V* — світло-сіра глина; *VI* — темно-сіра глина; *VII* — світло-білий пісок.

вали при спорудженні не обпалювалися, а сліди дії вогню утворилися при пожежі.

У тих же двох розкопах на вершині валу, простежено ще дві лінії ямок діаметром 10—20 см та глибиною до 40 см. Ці лінії були на відстані 0,6—1,2 м одна від другої (рис. 3, *2, 3*; 4, *1, 3*). Найімовірніше, що вони пов'язані з укріпленнями, які було споруджено в ранньосередньовічні часи. На другому, лівобережному розкопі, на глибині 0,5 м від вершини валу, було знайдено гончарний черепок від горщика пастирського типу.

Нам видається дуже ймовірним, що укріплення другої половини I тис. н. е. мали вигляд стіни, спорудженої з двох паралельних ліній дерев'яного плоту, простір між яким було заповнено глинистим замісом, сліди якого видно в перетині валу (рис. 3, *4*; 4, *2*). Така стіна, що стояла на збудованому скіфами валу, мала захищати ранньосередньовічних оборонців від ворожих стріл, списів, каміння та іншого і бути зручною при відсічі нападу. Найімовірніше, що стіна була заввишки 1,5—2,0 м і мала зубчастий верх з амбразурами, зробленими на ширину двох опорних кілків.

Сліди конструктивно дуже схожої стіни простежено при розкопках пеньківського городища VI—VII ст. біля с. Селіште в Молдові. Там на протязі 40 м розчищено дві паралельні канавки шириною 35—40 см і глибиною 20—30 см. Вони були розташовані на відстані 0,6—1,0 м одна від другої. Простір між канавками заповнювала світла глина з крейдяними вкрапленнями. На думку І. А. Рафаловича, ця конструкція являла собою «щось схоже на подвійний тин чи стіну, можливо у вигляді плоту з заповненням із щільного суглинку» [Рафалович, Лапушнян, 1974, с. 129].

Однак, на Пастирському городищі укріплення не були однорідними ні в скіфські ні в ранньосередньовічні часи. На користь цьому опосередковано свідчить те, що на Більському городищі на окремих ділянках скіфський вал окрім дерев'яної стіни мав конструкції з плоту, а на слов'янському городищі VI—VII ст. біля с. Зимне в Західній Волині, простежено ділянки валу де були укріплення у вигляді дерев'яного каркасу або

ISBN 966-02-3186-5

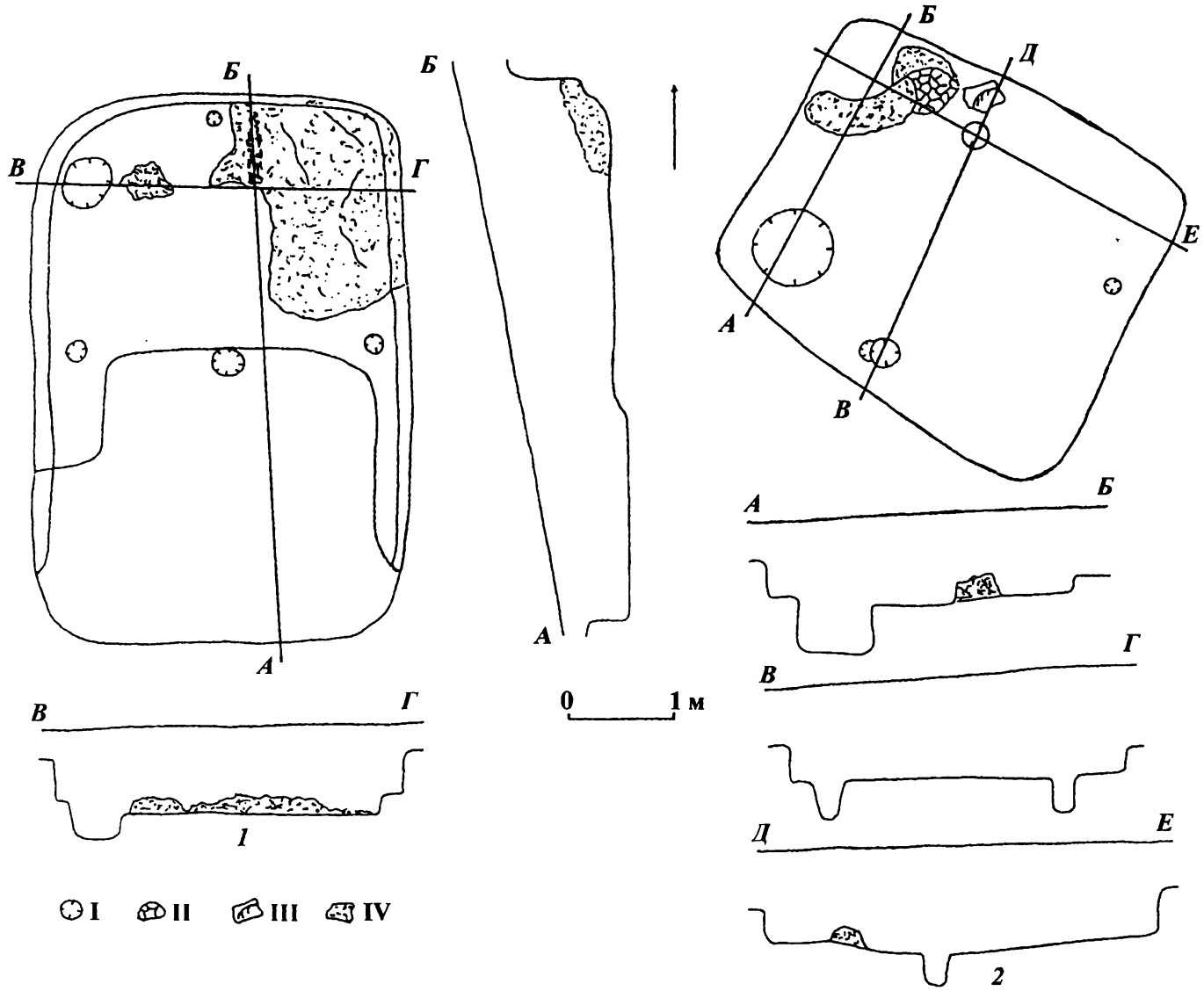

Рис. 5. Плани та перетини ранньосередньовічних напівземлянок № 2 (*1*) та № 7 (*2*), розкопаних у 90-і рр. XX ст. Умовні позначення: *I* — ями; *II* — черінь; *III* — каміння; *IV* — перепалені деревини.

частоколу [Шрамко, 1975, с. 104; Ауліх, 1972, с. 10—20].

Тобто, розкопками останніх років з'ясовано, що Пастирське й в ранньосередньовічні часи було укріпленим городищем, що мало фортифікаційні споруди, які було споруджено на скіфському валу.

* * *

Окрім важливих археологічних свідчень стосовно конструкцій оборонних споруд, розкопками на Пастирському здобуто матеріали, що характеризують ранньосередньовічні житлові та господарські комплекси городища. Половину з них розкопав В. В. Хвойка. Однак, характеристика цих об'єктів дійшла до нас лише в сумарному вигляді. За його даними, при дослідженнях на лівобережній частині городища, на глибині 0,3—0,5 м від сучасної поверхні було виявлено 26 розвалів глиняної обмазки 4—6 м в довжину та 3—4 м в ширину кожен. Під ними розташовувалися кухонні ями з розмірами сторін 2—3 м в довжину та 1—1,5 м в ширину, їх глибина — 1,0—1,5 м [Хвойка, 1905, с. 95]. «На самому дні ями, — писав В. В. Хвойка, — після очистки її від землі, біля однієї з її стінок, завжди виявлялись залишки розваленої печі або напівзруйнованого круглого вогнища» [Хвойка, 1905, с. 96]. Ці заглиблення, які В. В. Хвойка інтерпретував як кухонні ями, дуже нагадують ранньосередньовічні напівземлянки з пічкою або вогнищем. Розвали ж глиняної обмазки навколо них могли бути залишками наземної частини їхніх стін або ж походили з культурного шару, який перенасичений на городищі шматками перепа-

ISBN 966-02-3186-5

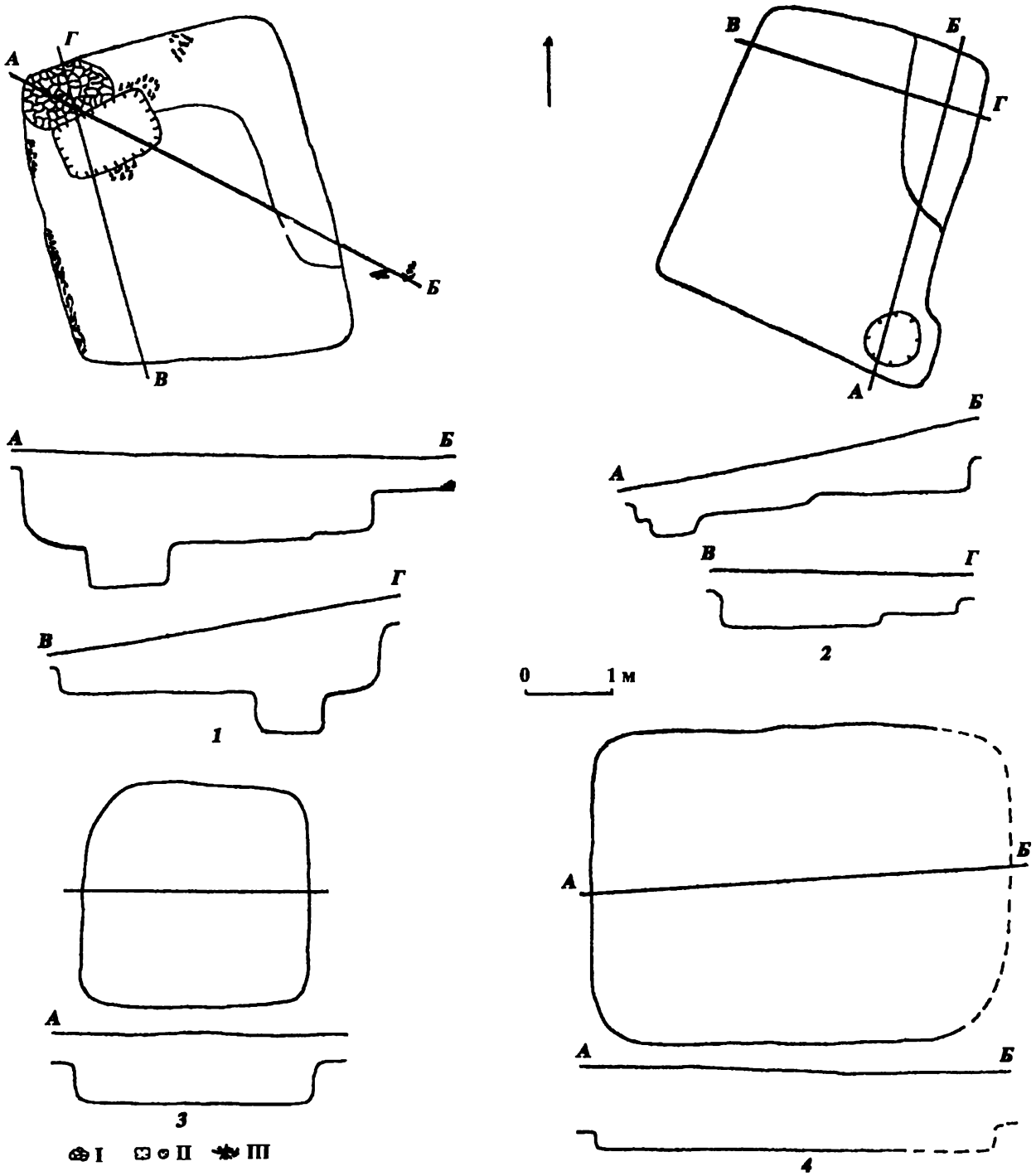

Рис. 6. Плани та розрізи ранньосередньовічних напівземлянок: *1* — № 1; *2* — № 3; *3* — № 4; *4* — № 6, розкопаних у 90-і рр. XX ст. Умовні позначення: *I* — черінь; *II* — ями; *III* — перепалені деревини.

леної глини. Виявлені в нижніх заповненнях котлованів залізні наральники, серпи, сокири тощо, без сумніву, відносяться до ранньосередньовічної, а не до скіфської доби. Насправді «кухонні ями» були ранньосередньовічними напівземлянками.

На лівобережній частині городища, розкопками М. Ю. Брайчевського 1949 та 1955 рр., досліджено ще 16 житлових напівземлянок. Усі вони були невеликими, чотирикутними в плані, орієнтованими кутами за сторонами світу, розмірами від 2,4×2,5 м до 3,4×5,4 м. Основи котлованів заглиблено на 0,5—0,6 м від сучасної поверхні. По центру протилежних стін, а інколи й по кутах простежувалися ямки. Це сліди вертикальних стовпів, що входили в конструкцію наземної частини каркасних стін. В одному із кутів кожної із будівель, на рівні долівок стояла піч-кам'янка

ISBN 966-02-3186-5

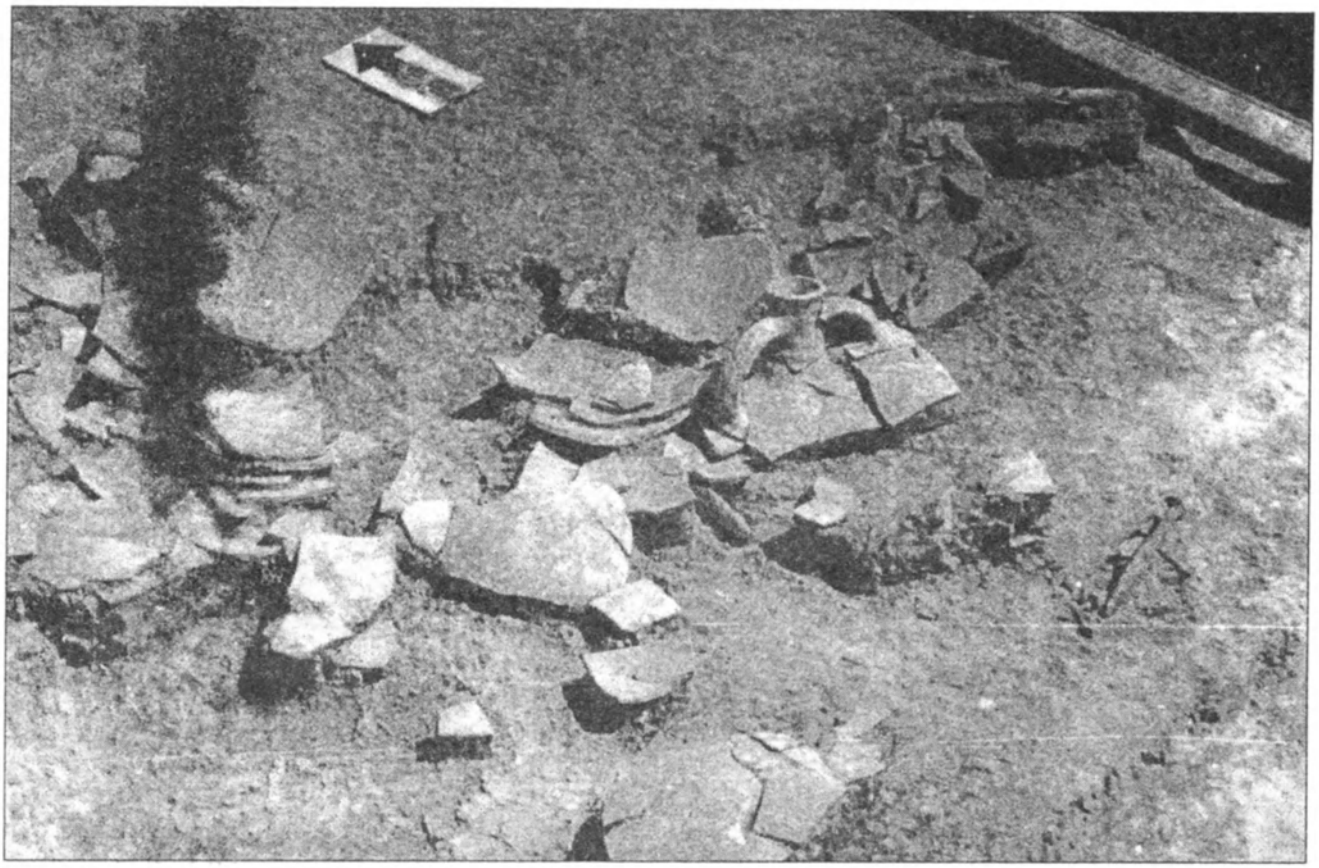

Рис. 7. Розвали амфор на долівці ранньосередньовічної напівземлянки № 2.

(напівземлянки № 2—3, 11—12, 15), або ж напівкам'янка, основу якої становила вирізана в материковому останці паливна камера, верх та передню частину якої було доповнено необробленим камінням (напівземлянки № 1, 5—9, 14, 16). В земляних долівках деяких із них було влаштовано припічні та господарські ями.

У дев'яності роки минулого століття виявлено залишки ще 7 напівземлянок. Одна з них (№ 7) була типовим для Пастирського городища житлом чотирикутних обрисів розмірами 3,1×3,6 м та глибиною 0,8—0,9 м з господарською ямою в долівці діаметром 0,7 м та глибиною 0,6 м. Її орієнтовано округлими кутами за сторонами світу. В північному куті стояла піч, низ якої видовбано в материковому останці, а верх викладено із необробленого каміння. В долівці, по центру двох протилежних сторін, простежено 2 ямки від вертикальних підпор даху діаметром 0,2—0,5 м та глибиною 0,55—0,40 м (рис. 5, *2*). Приблизно такої ж конструкції, але з глиняним вогнищем в куті була напівземлянка № 1. В ній знайдено обмаль археологічних матеріалів (лише кілька ліпних та гончарних черепків). Згодом цю споруду переобладнали на господарську напівземлянку. Саме тоді було викопано яму, що частково перерізала черінь глиняного вогнища (рис. 6, *1*). На її дні, в анатомічному порядку, лежали кістки задньої частини вівці чи кози.

Як господарські споруди використовувалися дві невеликі напівземлянки розмірами 2,5×2,5 м та 2,7×3,6 м і глибиною 0,4 та 0,8 м без опалювальних пристроїв. Одна з них (№ 4) відрізнялася простотою внутрішнього облаштування, без будь яких конструктивних деталей (рис. 6, *3*). В другій (№ 3) вздовж двох стін простежено материкову «лежанку» шириною 0,7—0,9 м та висотою 0,1 м від рівня долівки. В одному з кутів розчищено господарську яму діаметром 0,6 м і глибиною 0,2 м (рис. 6, *2*).

Напівземлянка № 2 мала порівняно великі розміри — 3,5×5,0 м при глибині 0,7—1,1 м. Долівка північної сторони споруди на 0,1 м була вищою від південної. Там, в північно-східному куті розчищено глиняне вогнище. Вздовж стін простежено «лежаки» та господарську яму (рис. 5, *1*). У цій напівземлянці не було побутового кухонного та столового посуду. Там знайдено лише 2 амфори та велику корчагу. Виходячи з того, як були розкидані черепки на долівці, можна дійти висновку, що амфори впали з висоти (рис. 7).

ISBN 966-02-3186-5

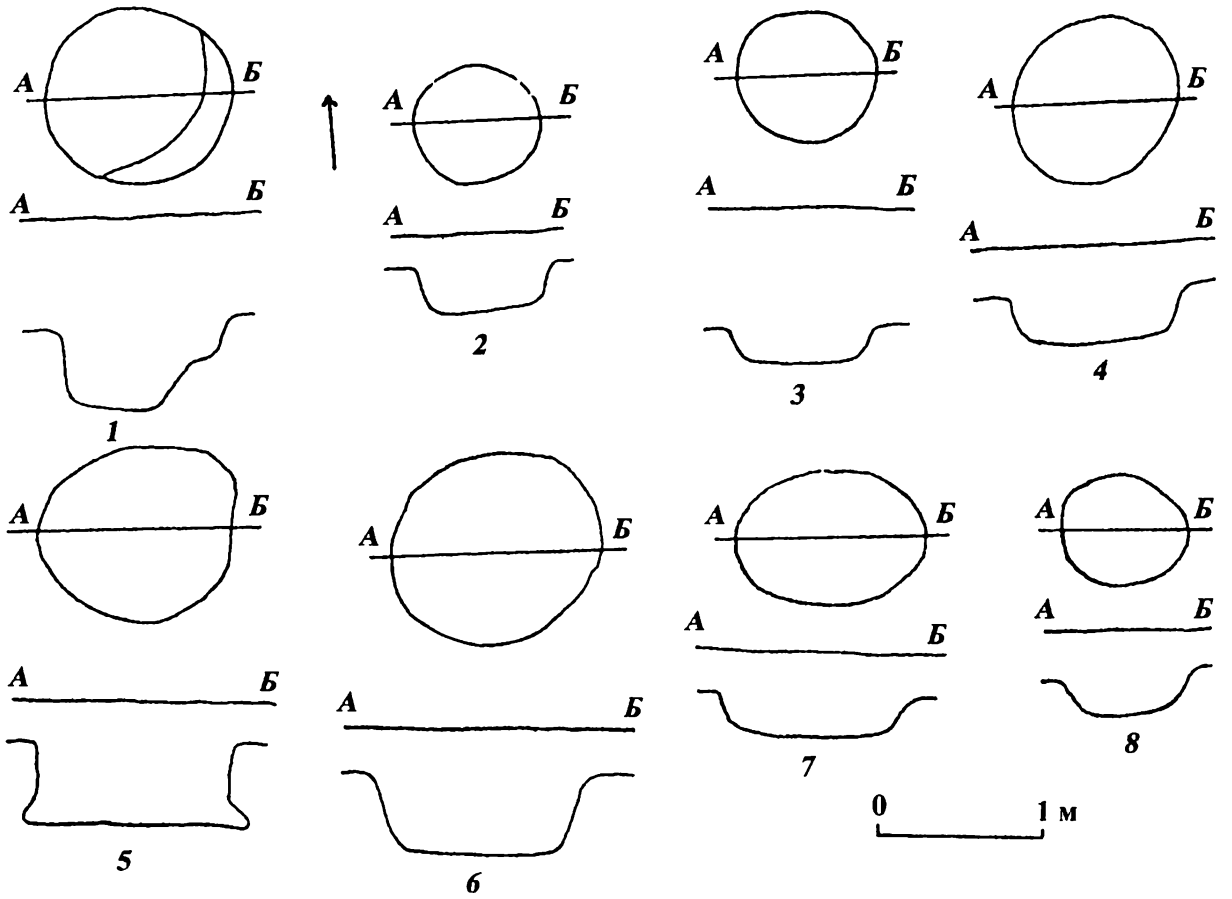

Рис. 8. Плани та розрізи ранньосередньовічних ям господарського призначення, розкопаних у 90-і рр. XX ст.

В північній частині споруди розчищено ямки від стовпів, які могли підтримувати поміст або якесь інше пристосування, звідки амфори впавши розбилися таким чином, що в нижній частині одного з їх боків утворилися вилущені отвори, а фрагменти розсіялися на великій площі. Характер вилущення отворів вказує й на те, що амфори були наповнені рідиною (вином ?). Можливо, що напівземлянка № 2 була «корчмою». Крім того, в цій будівлі знайдено залізну мотичку-тесло, долото, тощо. Можливо, її власник займався й деревообробною справою. Дві напівземлемлянки (№ 5, 6), які виявлено на правобережній частині городища, збереглися лише частково (рис. 6, *4*). Хоча опалювальні пристрої в них не збереглися, залишки цих споруд можна вважати житлами, оскільки набір знайденого при їх розкопках кухонного та столового начиння, є типовим для житлових, а не господарських будівель.

До будівельного комплексу окремих домогосподарств входили господарські ями круглої або овальної в плані форми. Зокрема, такі комплекси досліджено в процесі розкопок в кінці 40-х та в середині 50-х рр. минулого століття. Дві такі ями розчищено поруч з напівземлянкою № 8 (розмірами 0,7×1,7 м і глибиною 0,45 м та діаметром 1,2 м та глибиною 0,55 м), дві (діаметром 0,9 та 2,3×1,8 м і глибиною 0,25 та 0,5 м) поруч з напівземлянкою № 15, одну, коритоподібну (розмірами 1,2×1,25 м і глибиною 0,4 м) біля напівземлянки № 13. Ще одну господарську яму коритоподібної форми розмірами 1,2×1,9 м та глибиною 0,75 м розкопано у 1955 р. на правобережній частині городища.

Одинадцять господарських ям розчищено в 90-і рр. XX ст. (10 — на лівобережній та 1 — на правобережній частині городища). Всі вони мали круглу або овальну форму діаметром від 0,8 до 1,7 м при глибині 0,5—1,2 м. Стінки у них вертикальні, звужені або розширені до плоского чи лінзоподібного дна (рис. 8, *1—8*). Найімовірніше, що вони слугували за льохи, де зберігалися харчові припаси (коренеплоди?).

Залишками господарської споруди вважав М. Ю. Брайчевський коритоподібної форми заглиблення розмірами 2,6×3,1 м і глибиною 0,4 м, що розташовувалася поруч з напівземлянкою № 7. Її перекривав потужний шар глиняної обмазки, яка могла походити від стін або розбитої

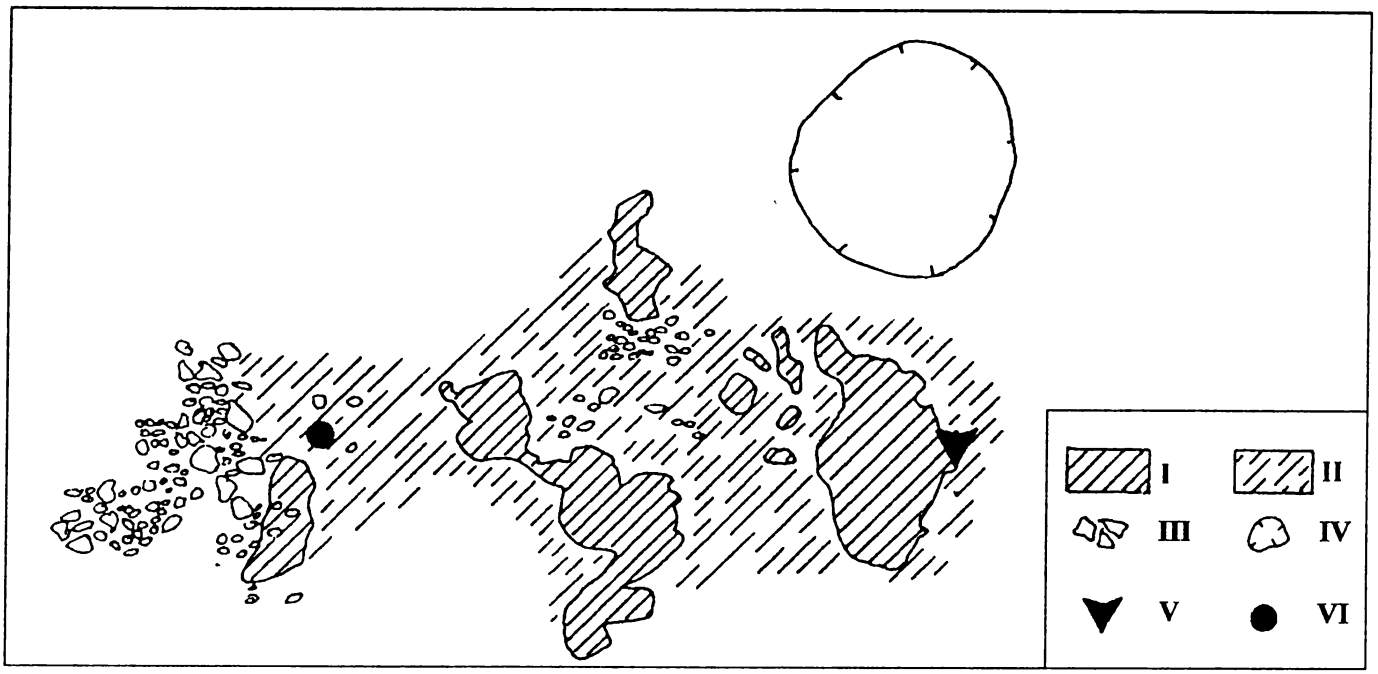

Рис. 9. План кузні, розкопаної у 1955 р. Умовні позначення: *I* — суцільний шар перепаленої глиняної обмазки; *II* — земля, насичена включеннями перепаленої глиняної обмазки; *III* — каміння; *IV* — яма; *V* — місце знахідки ковальських інструментів; *VI* — місце знахідки залізної криці.

печі [Брайчевський, 1955, с. 18—19]. Як виробничий комплекс розглядав він пов'язані з напівземлянкою № 3 рештки глинобитної печі розмірами 1,0×1,2 м та припічної ями діаметром 1,6 м та глибиною 1,2 м, заповненої перемішаними з землею деревним вугіллям та сажею. Поруч була друга яма витягнутих пропорцій 1,5×1,8 м та глибиною 1,8—1,9 м [Брайчевський, 1955, с. 9—11]. Однак слідів конкретного виробництва при дослідженні цього комплексу не виявлено.

Основним місцем проживання більшості ранньосередньовічного населення, була менша, найбільш інтенсивно забудована лівобережна частина городища. Там досліджено 47 напівземлянок, 17 господарських ям, 2 виробничі споруди, 1 залізоплавильний горн та 1 кузню. Всього 68 будівельних об'єктів. Ця площа насичена найбільш інтенсивними нашаруваннями. Перепалена глиняна обмазка, уламки кераміки, кістки тварин та інше у великих кількостях трапляються вже на поверхні ґрунту та в орному шарі. Нижче, на глибину до 0,5—0,6 м йшла сіро-жовта глина з таким же археологічним матеріалом.

З плану В. В. Хвойки 1901 р., на якому схематично нанесено розкопані ним об'єкти, можна дійти висновку, що житлові напівземлянки, розташовані праворуч від молодого яру, концентрувалися вздовж тераси кількома рядами, які добре вписувалися в довгі та широкі траншеї — розкопи (рис. 2). Це дає підстави вбачати розташування там домівок рядами, що може бути свідченням вуличного планування переважної більшості домогосподарств північно-східного, ремісничого кутка городища, де мешкала основна частина пастирської людності. Думка про його ремісничий характер випливає з того, що саме там було виявлено кузню та залізоплавильний горн, знайдено скарб срібних жіночих прикрас.

Натомість, на протилежній, західній стороні молодого яру, де в давнину була дорога, будівлі розташовувалися підковоподібно, обмежуючи двір площею 20×30 м (рис. 1). Сім житлових напівземлянок, що стояли в глибині тераси, розташовувалися вздовж валу, на деякій відстані від нього. На південь та захід від домівок дворище обмежувалося трьома господарськими будівлями та дев'ятьма господарськими ямами. Зі сходу (зі сторони дороги) будівель не виявлено, мабуть, там був в'їзд до садиби. Переважна більшість підсобних приміщень стояла окремо від жител, що опосередковано свідчить на користь спільного виробництва та споживання великої патріархальної сім'ї. Мабуть, основним заняттям її членів було сільськогосподарське виробництво. Разом з тим, присутність в більшій за розмірами напівземлянці № 2 деревообробних інструментів (тесло та долото), вказує на заняття деревообробною справою. В цьому ж приміщенні було знайдено розвали двох великих імпортних амфор, у яких вміщувалося по кілька відер вина.

ISBN 966-02-3186-5

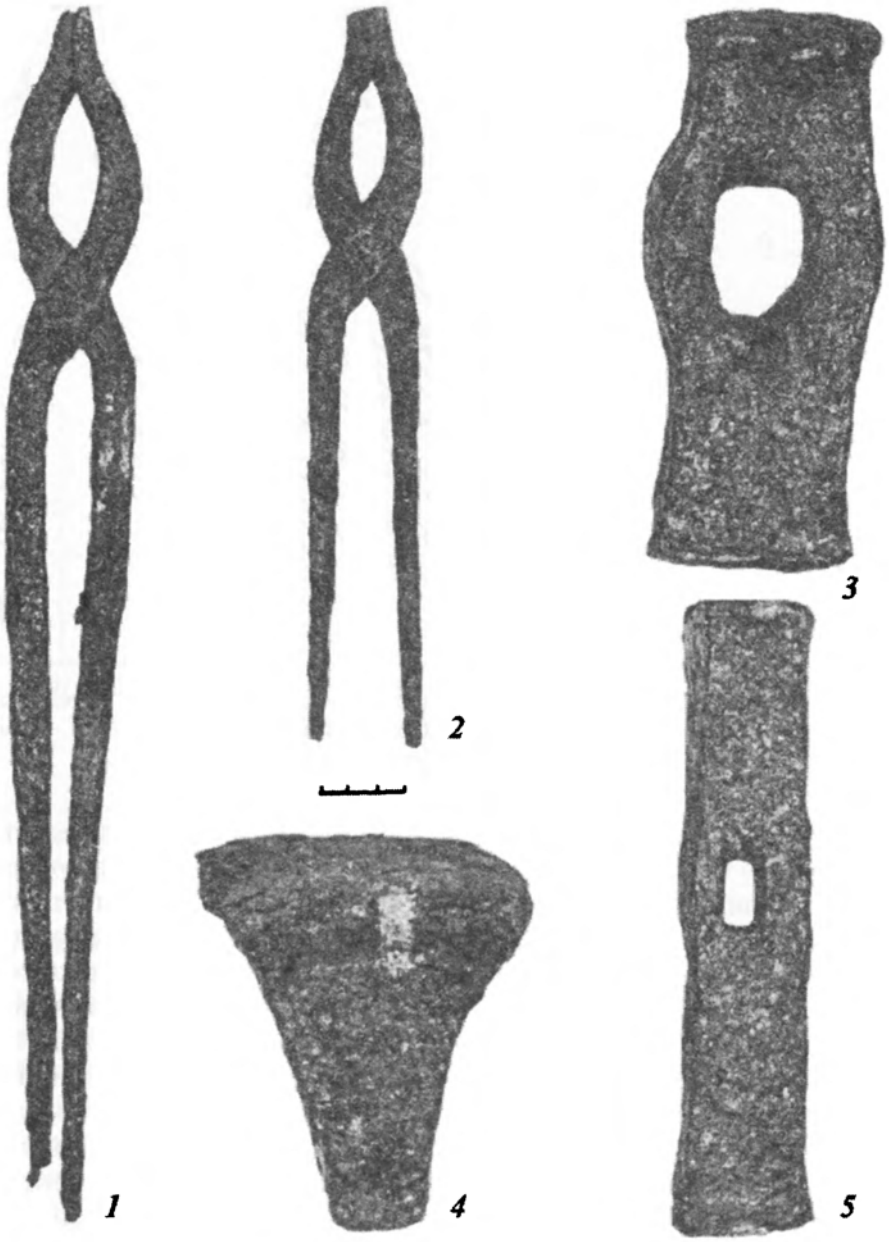

Рис. 10. Ковальські інструменти: *1, 2* — кліщі; *3, 5* — молоти; *4* — ковадло.

Це перевищувало потреби навіть такого великого колективу патріархальної сім'ї, який міг налічувати до двох десятків дорослих людей. Не виключено, що хтось із них доставляв вино з Криму, а потім реалізовував його серед мешканців Пастирського городища. Спеціалізованим приміщенням-корчмою могла бути напівземлянка № 2, в якій не було побутового посуду.

Із залізоробною справою пов'язаний сильно поруйнований горн, від якого збереглися частково ошлаковані глиняні стінки. Поруч з ними концентрувалися залізні шлаки та кілька залізних криць. Збереженість домниці дуже погана «ніяких конструктивних особливостей цього горна простежити не вдалося, очевидно, він являв з себе споруду в основному наземну і був поруйнований повністю» [Брайчевський, 1955, с. 34].

В 10 м на схід від цього місця, на лівобережній частині городища, досліджено залишки наземної кузні [Брайчевская, 1960, с. 99—103]. Від неї зберігся інтенсивний розвал глиняної обмазки довжиною 6,0 м та шириною від 1,0 до 3,5 м. В північній частині споруди розчищено круглу в плані яму діаметром 1,3—1,8 м і глибиною 0,85 м. Поруч простежено місце ковальського горна (рис. 9). В північно-східній частині будівлі виявлено складені купкою залізні ковальські інструменти (рис. 10, *1—5*).

При розкопках 1955 р. було простежено 3 (2 на правобережній і 1 на лівобережній частині горо-

ISBN 966-02-3186-5

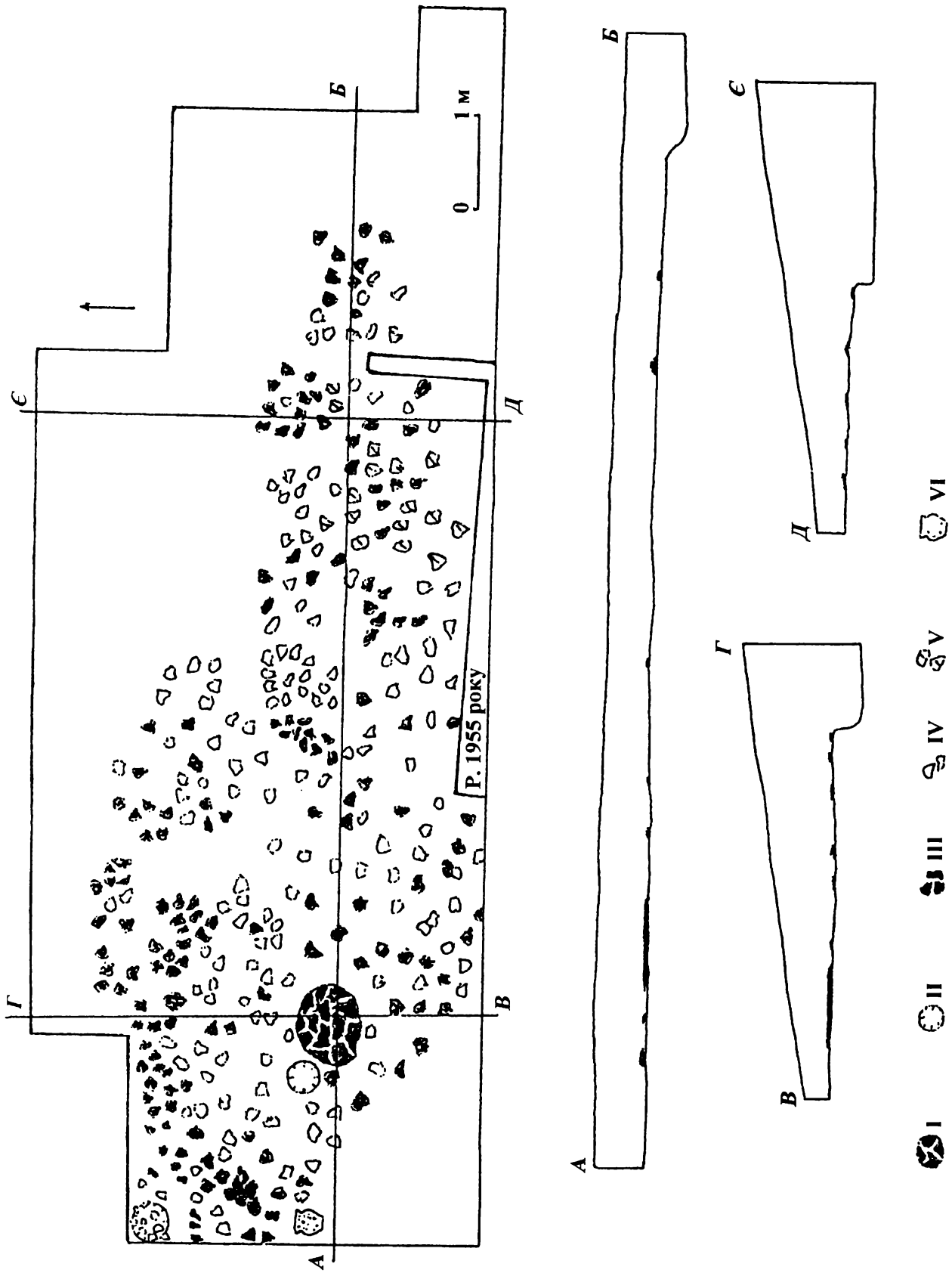

Рис. 11. План та розрізи наземного житла скіфського часу, розкопаного у 90-і рр. XX ст. Умовні позначення: *I* — черінь; *II* — ями; *III* — перепалена глиняна обмазка; *IV* — скіфська кераміка; *V* — ранньосередньовічна кераміка; *VI* — наповнений зерном гончарний ранньосередньовічний горщик.

дища) малопотужні розвали глиняної обмазки, що залягали безпосередньо під орним шаром (15—20 см) і серед яких траплялися дрібні фрагменти скіфських та ранньосередньовічних черепків. Ось як виглядає один з таких об'єктів за описом М. Ю. Брайчевського: «В центральній частині траншеї (кв. 13—18) було виявлено безпосередньо під орним шаром залишки розвалів

ISBN 966-02-3186-5

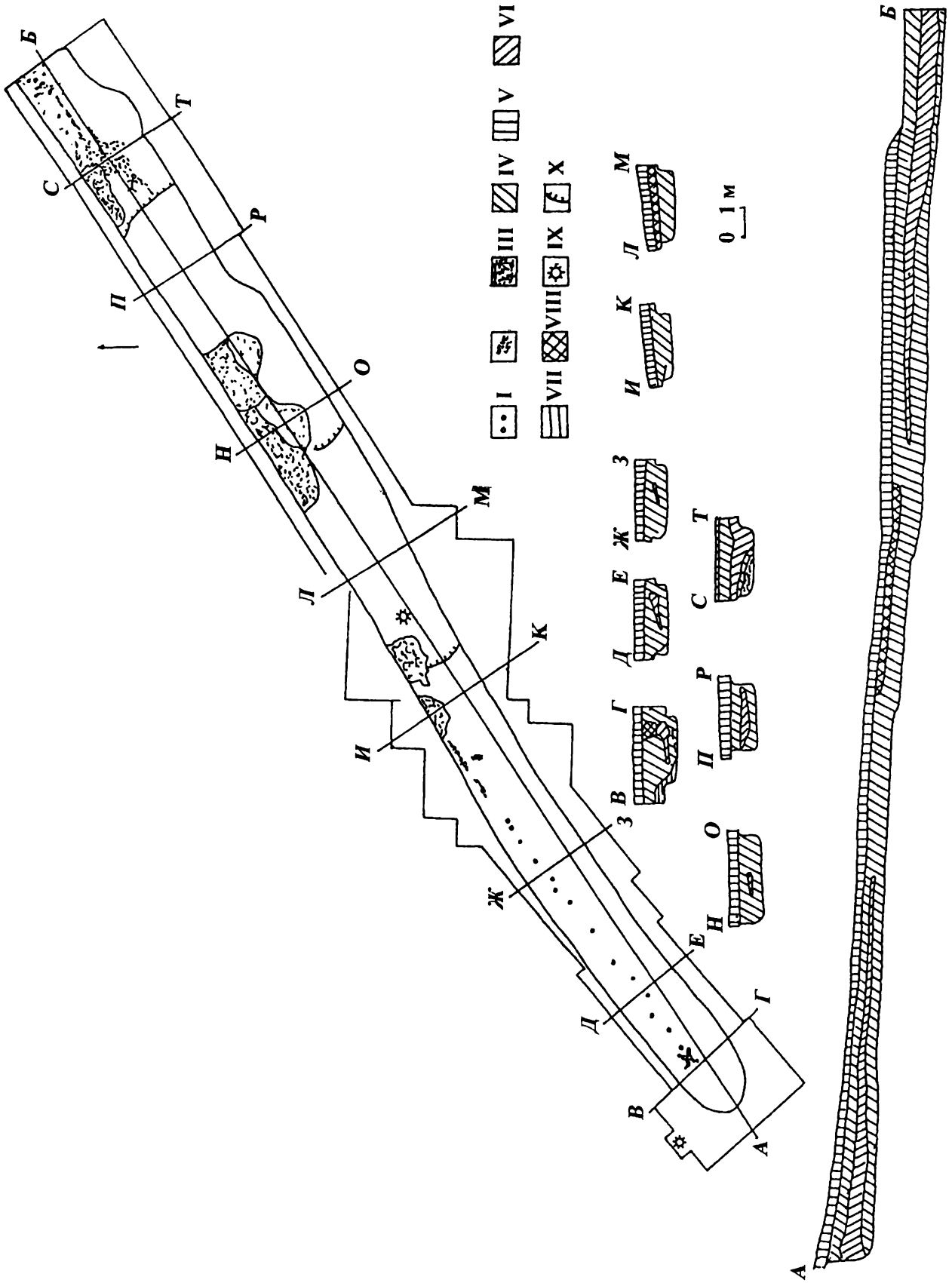

Рис. 12. План та розрізи довгої споруди № 1. Умовні позначення: *I* — ямки від кілків; *II* — перепалені деревини; *III* — глиняний замік жовтого кольору (залишки наземної частини глинобитних стін); *IV* — світло-сіра глина; *V* — орний шар чорного грунту; *VI* — темно-сіра глина; *VII* — світло-сіра глина; *VIII* — пізні перекопи; *IX* — скарби; *X* — сходинки-приступки.

печини. Матеріал, пов'язаний з ним складався, головним чином, з уламків кружального посуду ранньосередньовічного часу, а також із великої кількості зовсім невиразних уламків ліпної кераміки. Тут же було знайдено залізного ножа. Без сумніву, тут ми маємо справу з залишками наземного житла ранньосередньовічного часу, котре, однак, збереглося досить погано через те, що

ISBN 966-02-3186-5

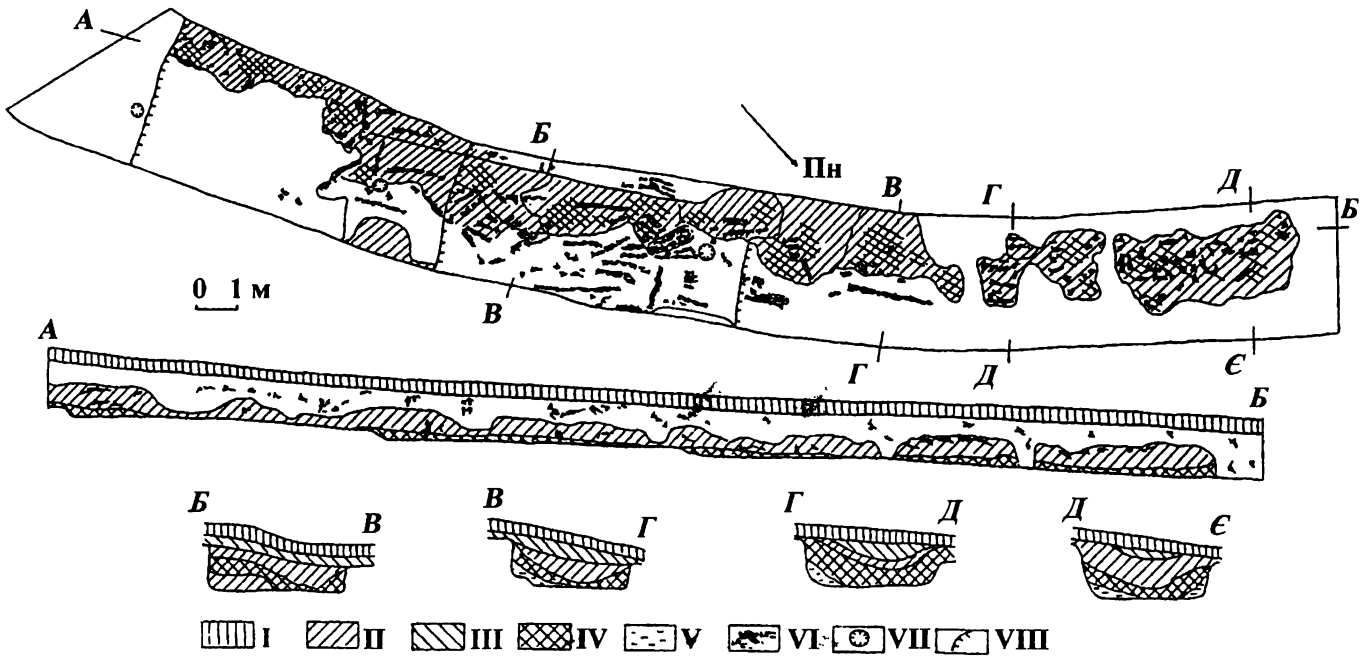

Рис. 13. План та розрізи довгої споруди № 2. Умовні позначення: *I* — орний шар чорного ґрунту; *II* — темно-сіра глина; *III* — світло-сіра глина; *IV* — червоно-коричнева глина; *V* — темно-жовта глина; *VI* — перепалені деревини; *VII* — ями від стовпів; *VIII* — сходинки-приступки.

його рештки залягали безпосередньо під орним шаром. Визначити контури житла не вдалося, лише безпосередньо біля місця, де могло бути вогнище (скупчення майже суцільного завалу печини) вдалося виявити темну пляму з погано визначеними контурами, що мали витягнуту форму» [Брайчевський, 1955, с. 21].

З процитованого опису стає очевидною сумнівність інтерпретації розчищених плям як залишків наземних споруд та їх належність до ранньосередньовічного часу. Найімовірніше, то були рештки культурного шару, який включав дрібні шматки обмазки, уламки скіфського та ранньосередньвічного глиняного посуду, що були перемішані в процесі оранки.

В 1995 р. на лівобережній частині городища, безпосередньо біля підошви валу, було виявлено залишки наземної будівлі, про яку згадував М. Ю. Брайчевський. При її дослідженні нам трапилися навіть сліди його пошукових траншей. В процесі розчистки цього об'єкту з'ясовано, що то дійсно були залишки наземної споруди з глинобитним вогнищем, долівка якої була на глибині 0,3—0,7 м від сучасної поверхні. Контури будівлі фіксувалися за розвалом глиняної обмазки на площі 3,8×10 м (рис. 11). Серед неї знайдено багато скіфської ліпної кераміки, пряслиця, амфору античної роботи тощо. Тому належність цього розвалу до скіфської доби не викликає сумнівів. Траплялися там й уламки ранньосередньовічного гончарного посуду, але не повсюдно, а лише в східній частині розвалу на площі близько 4 м^2. Там знайдено також фрагменти кам'яних жорен, залізну двошипну втульчасту стрілу. Складається враження, що в це місце зсипали сміття в ранньосередньовічний час. З протилежної, західної сторони розвалу, в неглибокій ямці, контури якої не простежувалися, розчищено гончарний горщик пастирського типу, заповнений горілим зерном. Тобто досліджена наземна споруда, належить до скіфської доби. В ранньосередньовічні часи, коли від неї не залишилося й сліду на поверхні, там було влаштовано сміттєву та господарську ями, які випадково натрапили на скіфський об'єкт.

* * *

На правобережжі городища, в південно-західній його частині, там де були три лінії внутрішніх валів, у дев'яності роки минулого століття простежено та розчищено на значних площах рештки трьох довгих споруд. Одна була наверху пологої площі, а дві інші виявлено в 120 м вниз по схилу (жодна із цих споруд повністю не досліджена). Першу з них розкопано на протязі 49,4 м (рис. 12). Ця частина дослідженої будівлі, яку за довгою віссю орієнтовано з північного сходу на південний захід, була завширшки 2,8—3,2 м і глибиною 1,3—2,4 м від сучасної поверхні. Її глибина збільшувалася у південно-західному напрямку, де споруда заокругленою торцевою

ISBN 966-02-3186-5

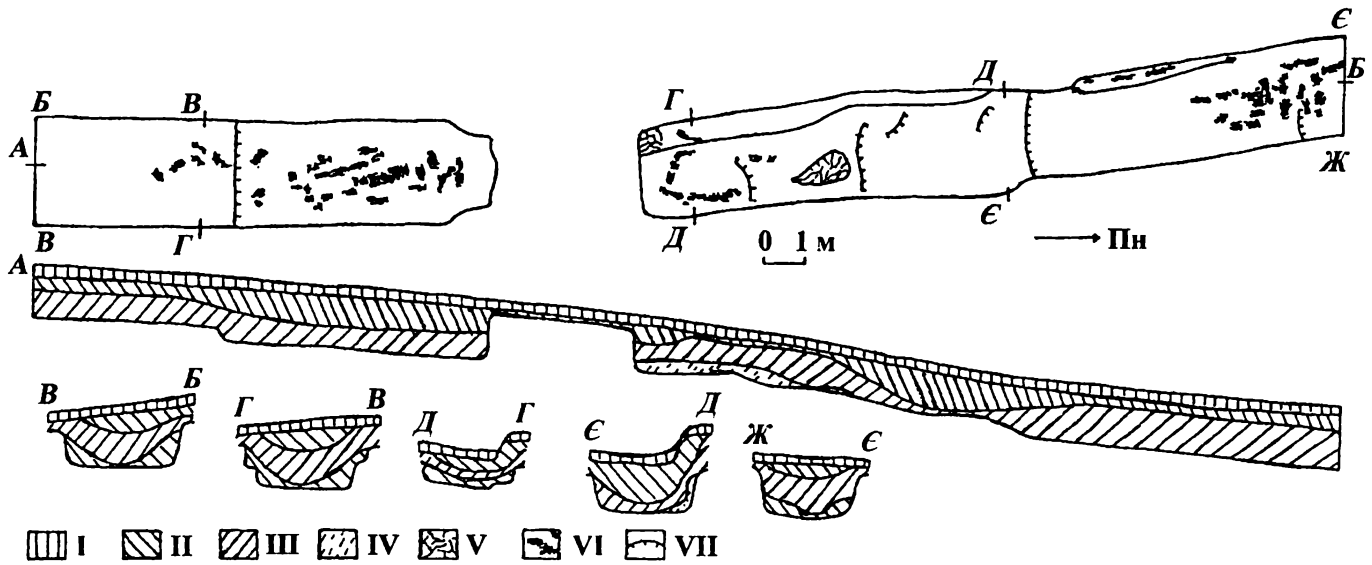

Рис. 14. План та розрізи довгої споруди № 3. Умовні позначення: *I* — орний шар чорного ґрунту; *II* — темно-сіра глина; *III* — світло-сіра глина; *IV* — червоно-коричнева глина; *V* — перепалена до червоного кольору ділянка долівки; *VI* — перепалені деревини; *VII* — сходинки-приступки.

стороною впритул підступала до валу. У долівці на всю ширину котловану, на відстані 8—10 м одна від одної зроблено 4 сходинки заввишки 0,1 м, завдяки яким його дно, що понижувалося в напрямку за схилом, вирівнювалося у горизонтальній площині. На долівці, вздовж центральної частини південно-західної сторони будівлі місцями простежувалися ділянки глиняного замісу розмірами від 2×1,5 м до 6,5×2 м із слідами дії вогню. Найімовірніше, що то залишки наземної частини глиняних стін, які впали у котлован будівлі. Оскільки у долівці слідів вертикальних підпор від стін не було, то можна гадати, що дерев'яний каркас наземної частини глинобитних стін споруджувався на поверхні, вздовж краю котловану. При розчистці долівки не було простежено ямок від центральних дерев'яних підпор даху, що опосередковано свідчить на користь односхилої його конструкції.

На протязі 17 м вздовж північно-західної сторони котловану, на відстані 0,8—1,2 м від його стінки, у дні заглиблення простежено лінію ямок від кілків діаметром 10—15 см та глибиною до 20 см. Вони розташовувалися на відстані 0,5—1,5 м одна від другої. На ділянці долівки, що була між краєм котловану та ямками, лежав шар битого посуду, перемішаного з обгорілим зерном проса, пшениці, жита, ячменю, гороху та іншого [Пашкевич, 1998, с. 40—51]. Найімовірніше, що там знаходився дерев'яний стелаж, від вертикальних опор якого у дні заглиблення простежено ямки. На ньому стояло 70 горщиків із зерном, які під час пожежі впали і розбилися. Купа горілого зерна об'ємом близько двох сучасних мішків, лежала на долівці біля північно-східного краю цього розвалу. В інших ділянках кераміки та зерна було значно менше. Ще чотири таких скупчення знайдено на долівці в північно-східному боці розкопаної частини цієї споруди. Складається враження, що хтось робив невдалу спробу винести горщики із зерном з огорнутого полум'ям приміщення.

В місці, де закінчувався стелаж, було знайдено залізну скобу, яка може вказувати на наявність там дверей, які відгороджували зерносховище від іншої частини видовженої будівлі. На останніх, вільних від зерна ділянках споруди, окрім чисельних металевих та інших знахідок, було виявлено кілька десятків глиняних прясел та перепалену вовну. Можливо, що ця частина приміщення взимку використовувалася молоддю для зустрічей та розваг (вечорниць). Не виключено, що принагідно дівчата демонстрували свою вправність у прядінні.

Ця споруда, як і усі інші, загинула в пожежі під час ворожого нападу. На її долівці розчищено рештки людських кістяків, які, переважно, лежали не в анатомічному порядку. Можливо, що незахоронені останки згодом розтягли дикі звірі. Зокрема, поруч із стелажем, за визначенням д. і. н. С. П. Сегеди, лежали кістки жінки та чоловіка віком після 40 років з розтрощеними черепами. У цій же споруді розчищено кістяк дівчинки 5—7 років, на шиї якої збереглося скляне намисто. Не виключено, що кістки чоловіка є рештками ювеліра, інструменти якого знайдено при розкопках цього об'єкта.

ISBN 966-02-3186-5

Довгу споруду № 2 розчищено на протязі 37 м (рис. 13). Ширина будівлі — 3,4—3,7 м, глибина — 1,5—1,8 м. Вона дугоподібно вигнута у північно-східному напрямку, за конфігурацією ще не дуже крутого схилу, стрімкість якого помітно збільшувалася у напрямку до русла ріки (рис. 1). Стінка зовнішнього (північно-східного) боку котловану вертикальна, внутрішня (південно-західна) — місцями вертикальна, а місцями трохи нахилена до плоскої материкової долівки. Вздовж внутрішньої стіни, на протязі 12 м простежено материковий уступ шириною до 0,75 м та висотою 0,30—0,35 м від рівня долівки. У напрямку до країв ширина уступа поступово зменшувалася. Дно, яке понижувалася за схилом у північно-західному напрямку, мало три сходинки висотою по 0,2 м, які утворилися у процесі його нівелювання. Поблизу від кожної із сходинок-уступів, приблизно на однаковій відстані від протилежних стін котлована, простежено три круглі ямки від вертикальних стовпів діаметром по 25 см і глибиною 0,30—0,45 м від рівня долівки. Вони розташовувалися на відстані 7—9 м одна від одної. Найімовірніше, що у цих ямках стояли вертикальні стовпи, що підтримували солом'яно-дерев'яний дах дугоподібно вигнутої частини довгої будівлі.

Вздовж внутрішньої, південно-західної стінки котлована цієї споруди, майже до рівня долівки, лежав глиняний замісі сірого кольору із слідами дії вогню. Він був завтовшки від 0,1 до 0,9 м при ширині до 2 м. Окремі його ділянки під дією вогню набули червонуватого кольору. Найімовірніше, що цей шар глини походить від наземної частини стіни будівлі, яка розташовувалася вище від котлована. При пожежі стіни цієї споруди падали за нахилом місцевості. При цьому їх верхня сторона потрапила у котлован заглибленої споруди, а протилежна, нижня, — за його межі.

Від конструктивних деталей каркасних стін та перекриття цієї будівлі походить велика кількість безсистемно розкиданих перепалених деревин. На протязі 3 м вздовж зовнішньої стіни, на рівні долівки лежало три фрагменти обгорілих колод, які могли слугувати облицюванням стін земляного котловану будівлі. Перпендикулярно до них, знаходилася ще одна обгоріла деревина довжиною 1,5 м. То нижня колода дерев'яної стіни, що перегороджувала цю споруду. За нею розчищено ще одну перепалену деревину довжиною 0,8 м.

На долівці у північно-західній частини цієї споруди розчищено кістки жінки, які лежали не в анатомічному порядку. Разом із ними була знайдена кругла заготовка на пряслице без центрального отвору, виготовлена із стінки гончарної посудини та трикутних обрисів залізне дротяне кільце з незімкнутими кінцями. Серед інших знахідок виділяються: бронзова пальчаста фібула, залізна сокира та трилопатева черешкова залізна стріла, 8 глиняних пряслиць, розвали 5 ліпних та 3 гончарних горщиків, верхні частини 2 гончарних глеків.

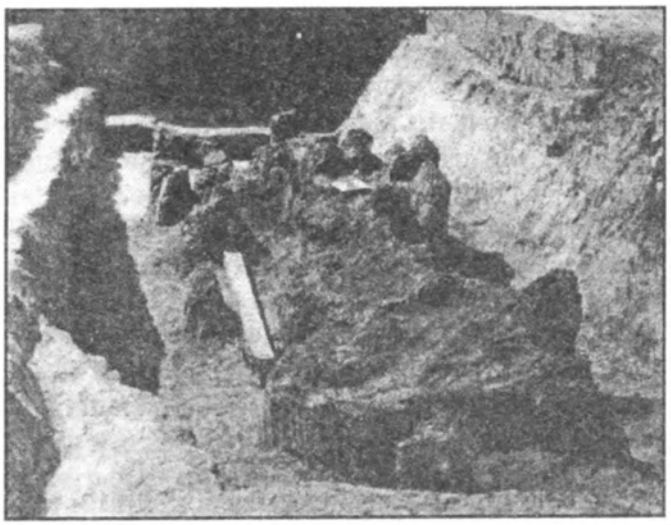

Рис. 15. Скупчення перепалених деревин у південно-західній частині довгої споруди № 3.

На відстані 20 м на схід від попередньої будівлі розташовувалася довга споруда № 3, яку досліджено на протязі 27,8 м (рис. 14). Від неї збереглося заглиблення, що орієнтоване з півночі на південь. При спорудженні цього приміщення, було залишено непрокопаною ділянку котлована завдовжки 3,7 м. На північ від неї споруду розкопано на 17,2 м, а на південь — на 6,9 м. Її вертикальні, а місцями дещо звужені донизу, паралельно розташовані стіни знаходилися на відстані 2,25—2,50 м одна від одної. Долівка, що понижувалася за схилом, була на глибині 1,2—1,5 м від сучасної поверхні. У північній частині цієї споруди, при нівелюванні дна, утворилося чотири поперечні уступи-сходинки заввишки 0,1—0,2 м, які були на відстані 2,6—3,8 м одна від одної. Вздовж західної стінки котлована північної частини будівлі простежено виступ-приступку шириною 0,3—0,4 м та висотою 0,6 м від рівня плоского дна. На її горизонтальній поверхні лежали обвуглені деревини та перепалена до червоного кольору глиняна обмазка.

Заповнення північної частини довгої споруди № 3 відрізнялося щільністю. У ньому, на усіх рівнях траплялися сліди пожежі у вигляді вугілля, перепаленої глини та іншого, але було обмаль ар-

ISBN 966-02-3186-5

хеологічних знахідок. То кілька ліпних та гончарних черепків, керамічне прясло, залізний ножик, три великі фрагменти залізних криць. Натомість, заповнення південної частини довгої споруди № 3 було не дуже щільним. У її центрі простежено скупчення обгорілих деревин, які походили від конструкцій стін та даху (рис. 15). На долівці та стінах простежувалися сліди дії вогню у вигляді червонястих перепалень.

Таким чином, на правобережній частині городища, у південно-західній його частині, там де В. В. Хвойка зафіксував три лінії внутрішніх валів, у 90-і рр. XIX ст. на значних площах розчищено рештки трьох довгих споруд, конфігурація яких дуже близька до конфігурації внутрішніх валів, які до наших днів не збереглися. Цікаво, що в довгій споруді № 3 було залишено прохід у вигляді непрокопаної ділянки котлована. Розриви у внутрішніх валах зафіксовано на плані В. В. Хвойки (рис. 2). Не виключено, що внутрішні вали та котловани були пов'язані між собою. Насипи валів могли утворитися з викидів ґрунту при прокопуванні котлованів довгих споруд. Довгі споруди використовувалися не лише як сховища, але разом із валами відділяли 0,5 га від основної території городища. На обваловані площі могли здійснюватися релігійні обряди, відбуватися народні збори, бенкети-братчини, весільні обряди тощо. Не можна виключати, що цей укріплений двір належав якомусь вельможі.

Принагідно зауважимо, що в літературі врядигоди трапляються висловлювання стосовно соціального змісту Пастирського городища. Його проголошують зародком середньовічного міста, адміністративним центром слов'янської округи, ставкою хозарського намісника в слов'янському середовищі і т. д. Для жодного з таких тверджень немає достатніх підстав. Вирішення проблеми соціального змісту Пастирського вимагає додаткових широкомасштабних розкопок на його території, особливо у виокремленій внутрішніми валами площі та вивчення синхронного йому оточуючого археологічного середовища, яке залишається маловідомим. Практично навколо Пастирського городища, у радіусі понад 100 км, поки що не виявлено синхронних йому поселень та могильників.

На сьогодні, з огляду на стан джерелознавчої бази, можна лише констатувати, що Пастирське городище за доби початків раннього середньовіччя було укріпленим общинним ремісничим осередком, на якому працювали високопрофесійні ковалі, ювеліри та гончарі, що забезпечували своєю продукцією слов'янську людність Середньої Наддніпрянщини та інших регіонів. Їхня продукція досягала навіть Кримського півострова. Немає сумнівів, що здійснені в майбутньому археологічні розкопки суттєво вплинуть на розуміння соціальної структури Пастирського городища.

ЛІТЕРАТУРА

Ауліх В. В. Зимнівське городище.— К., 1972.

Брайчевський М. Ю. Нові розкопки на Пастирському городищі // АП.— 1955.— Т. V.— С. 67—76.

Брайчевская А. Т. Кузница на Пастерском городище // КСИАУ.— 1960.— Вып. 9.— С. 99—103.

Моруженко А. А. Оборонительные сооружения городищ Поворсклья в скифскую эпоху // Скифский мир.— К., 1975.— С. 133—146.

Рафалович И. А., Лапушнян В. Л. Могильник и раннеславянское городище у с. Селиште // АИМ.— 1973.— Кишинев, 1974.— С. 104—139.

Пашкевич Г. О. Палеоботанічні дослідження матеріалів Пастирського городища // Археологія.— 1998.— № 3.— С. 40—51.

Тітенко Г. Т. Розкопки пам'яток скіфського часу на Пастирському городищі // АП.— 1956.— Т. VI.— С. 52—55.

Ханенко Б. И., Ханенко В. И. Древности Приднепровья.— К., 1898.— Вып. 2.

Хвойка В. В. Городища Среднего Приднепровья // Тр. XII АС.— М., 1905.— Т. I.— С. 93—104.

Шрамко Б. А. Крепость скифской эпохи у с. Бельск — город Гелон // Скифский мир.— К., 1975.— С. 94—132.

Яковенко Е. В. Нове про розкопки В. В. Хвойки біля с. Пастирського // Археологія.— 1966.— Вип. XX.— С. 180—184.

ISBN 966-02-3186-5

Н. С. Абашина

РАННЬОСЛОВ'ЯНСЬКІ ЖИТЛА ПОСЕЛЕННЯ ОБУХІВ II.

Незважаючи на значну кількість відомих зараз пам'яток другої половини I тис. н. е. на території Середнього Подніпров'я, лишаються дискусійними багато проблем пов'язаних, насамперед із культурно-хронологічним визначенням і періодизацією регіону, що вважається ядром Давньоруської держави. Вирішення цих проблем значною мірою залежить від залучення усіх наявних матеріалів, удосконалення методики їх вивчення.

Одним з найбільш довгострокових поселень на Середньому Подніпров'ї є Обухів II. Його періодизація значною мірою відбиває основні етапи в розвитку матеріальної культури населення регіону протягом I тис. н. е. На жаль, фрагментарність публікацій цієї пам'ятки стала на заваді використанню його матеріалів як джерела для дослідження середньодніпровських старожитностей. Пропонована стаття дозволить деякою мірою заповнити цю прогалину. В ній подається детальний опис жител другої половини I тис. н. е., порівняно непогана збереженість яких дозволяє простежити конструктивні особливості. Керамі ка характеризується лише в загальних рисах, оскільки детальна типологія керамічного комплексу поселення передбачає залучення матеріалів з усіх об'єктів і має стати предметом окремого дослідження[1].

Поселення Обухів II було відкрите Надією Михайлівною Кравченко в 1969 році під час розвідки в Постугнянні і досліджувалось експедицією Київського педінституту під її керівництвом впродовж 1970—1985 років з невеликими перервами. Загалом виявлено більше 50 об'єктів, що відносяться до послідовних періодів розвитку давньослов'янської культури від III—IV ст. до VIII—IX ст.

Крім інформаційних повідомлень [Кравченко, 1971; 1976; Кравченко, Абашина, Цындровская, 1978; 1979; Кравченко, Абашина, Гороховський, 1975, с. 90—92], є кілька статей, присвячених окремими аспектам дослідження поселення. Зокрема, періодизація і типологія комплексів розглядається в статті Н. М. Кравченко «Исследование славянских памятников на Стугне» [1979], проблемам реконструкції слов'янських жител присвячена стаття Н. М. Кравченко і М. Л. Стрункої «Реконструкція інтер'єру слов'янського житла VIII—IX ст.» [1984], матеріали київської культури поселення Обухів II опубліковані в зводі археологічних джерел Р. В. Терпиловського, Н. С. Абашиної «Памятники киевской культуры» [1992].

Поселення Обухів II знаходиться на правому березі річки Стугни на відстані 7 км від її впадіння в Дніпро. Поселення займає схили ярів і берегову височину річки Кобрини — притоки Стугни. Культурний шар, практично не перериваючись, тягнеться із заходу на схід від краю високого берега Кобрини, і з півночі на південь вздовж схилів глибоких ярів і балок, що перерізають плато і виходять устями в долину Кобрини і Стугни.

Складний пересічений рельєф, високі береги біля злиття Стугни і Кобрини, висота яких сягає 200 м над рівнем Дніпра, роблять місцевість, де розташоване поселення, важкодоступною з боку

[1] Висловлюю щиру вдячність А. П. Томашевському за допомогу в підготовці ілюстрацій.

© Н. С. Абашина, 2004

ISBN 966-02-3186-5

основних шляхів сполучення, що проходили по річках та їх долинах. Разом з тим, з напільного боку рельєф місцевості виявився досить зручним для сполучення з сусідніми поселеннями, розташованими на відстані приблизно 3 км одне від одного вздовж Стугни і Кобрини (Обухів III, Обухів IV, Обухів VII та ін.). Обухівське поселення посідає центральне місце по відношенню до сусідніх поселень з огляду на його розміри — понад 100 га. Біля поселення є велика кількість чорноземів. З долини Стугни місце поселення помітити неможливо, тому що його закривають круті схили берега і мис (Козарів Шпиль), що знаходиться біля злиття Кобрини і Стугни. Натомість з території поселення добре видно частину долини Стугни і Дніпра аж до Києва.

За топографією територія поселення поділяється на три частини, що під час дослідження отримали назву Західної (на берегу Кобрини), Центральної (на плато) і Північної (на схилах балки) ділянок [Кравченко, 1979, с. 82]. З огляду на наявність відносно однорідного культурного шару на такій значній за розміром території, цілком логічно постає питання — чи можна розглядати це поселення як рештки одного селища, чи тут мають місце рештки кількох поселень. Дослідження довели, що в різні періоди I тис. н. е. були заселені різні ділянки поселення, хоча об'єкти VIII—IX ст. зафіксовані практично на всій його території. Певно, Обухів II можна реконструювати як велике селище, що остаточно сформувалося у VIII—IX ст., а до цього являло собою кілька невеликих поселень, перші з яких виникли ще в III—IV ст. (київська культура). Це дає право використовувати єдину назву, в той же час враховуючи, що в різні періоди, територія поселення була заселена по-різному, хоча значних лакун в її заселенні не спостерігається.

Періодизаційна схема, розроблена Н. М. Кравченко, базується на кореляції датуючих матеріалів з ознаками, що характеризують типи жител і кераміки. Це дало змогу виділити на поселенні три хронологічні етапи, яким відповідають шість типів комплексів. Комплекси першого і другого типу відносяться до раннього етапу і датуються другою чвертю — серединою I тис. н. е. Комплекси третього — п'ятого типів відносяться до середнього етапу: комплекс третього типу датується V—VI ст., комплекс четвертого типу — VI—VII ст., комплекс п'ятого типу (перехідний між середнім і пізнім етапами) — VIII ст. Комплекс шостого типу пов'язаний з пізнім етапом і датується VIII—IX ст. [Кравченко, 1979, с. 83—89]. У відповідності із запропонованою періодизаційною схемою і наводяться описи жител.

Проте ця схема потребує деяких уточнень. Ретельний аналіз матеріалу свідчить, що зараз немає підстав виділяти окремо комплекси VI ст. На думку Н. М. Кравченко, підставою для датування комплексу третього типу VI ст. є поліхромні і багатогранні намистини з блакитного скла та уламки червоноглиняних ранньовізантійських амфор з рифленням, що нанесене гребінцевим шаблоном. Аналогії житлам та кераміці комплексу третього типу дослідниця вбачала в матеріалах з Нових Безрадичів та Ріпнева II [Кравченко, 1979, с. 86]. Проте наведені аналогії не обмежуються VI століттям. Поселення Ріпнів II В. Д. Баран датує VI — серединою VII ст. [Баран, 1972, с. 61]. Житла 2 і 3 з Нових Безрадичів не містять датуючого матеріалу і за характером кераміки можуть бути датовані в цілому третьою чвертю I тис. н. е. [Приходнюк, 1979, с. 72—73]. До комплексу четвертого типу Н. М. Кравченко відносила житло 28, в якому була знайдена залізна пряжка з прогнутою прямокутною рамкою. Аналогічні вироби поширені в пам'ятках аварського часу і за європейськими аналогіями також датуються VI—VII ст. [Кравченко, 1979, с. 86—87]. До того ж в цьому житлі була знайдена поліхромна намистина аналогічна тій, що і в житлі 26. Оскільки комплекси третього і четвертого типів демонструють один тип матеріальної культури, що зазначала і Н. М. Кравченко, їх поки що доцільно об'єднати в один культурно-хронологічний тип.

Таким чином, до VI—VII ст. на поселенні Обухів II відносяться житла 26, 27, 28, 41. Всі вони знаходилися на Західній ділянці — житла 26, 27, 41 утворювали компактну групу, житло 28 знаходилося на відстані 120 м до південного сходу від них.

Житло 26 досліджене на Західній ділянці в 1972 р. (розкоп А). Це прямокутна в плані напівземлянка розмірами 3,8×3,2 м, орієнтована кутами за сторонами світу. Контури котловану були зафіксовані на глибині 0,3 м від сучасної поверхні. Стінки вертикальні. У південно-західній частині житла на глибині 1—1,06 м від сучасної поверхні зафіксована добре збережена ділянка глинобитної долівки розмірами 2 × 1,5 м. Будь яких залишків будівельних конструкцій не виявлено.

У північному куті житла знаходилася округла глинобитна піч діаметром 0,4 м. Стінки печі збереглися на висоту 12 см, їх товщина складає 10 см. Черінь являє собою шар обпаленої глини,

ISBN 966-02-3186-5

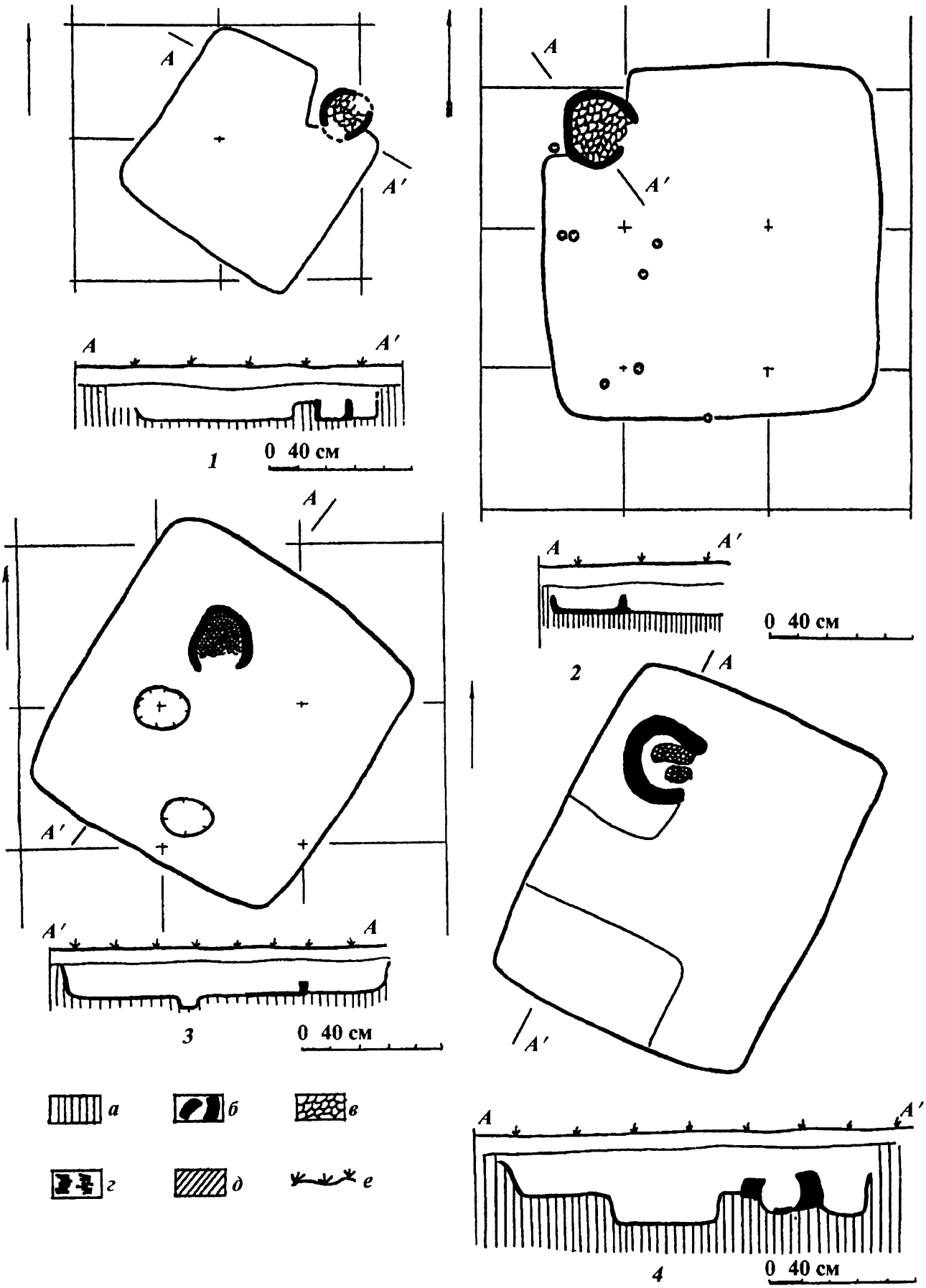

Рис. 1. Плани і розрізи жител 27 *(1)*, 28 *(2)*, 41 *(3)*, 10 *(4)*. Умовні позначення: *а* — материк, *б* — стінки печі, *в* — черінь, *г* — горіле дерево, *е* — сучасна поверхня.

ISBN 966-02-3186-5

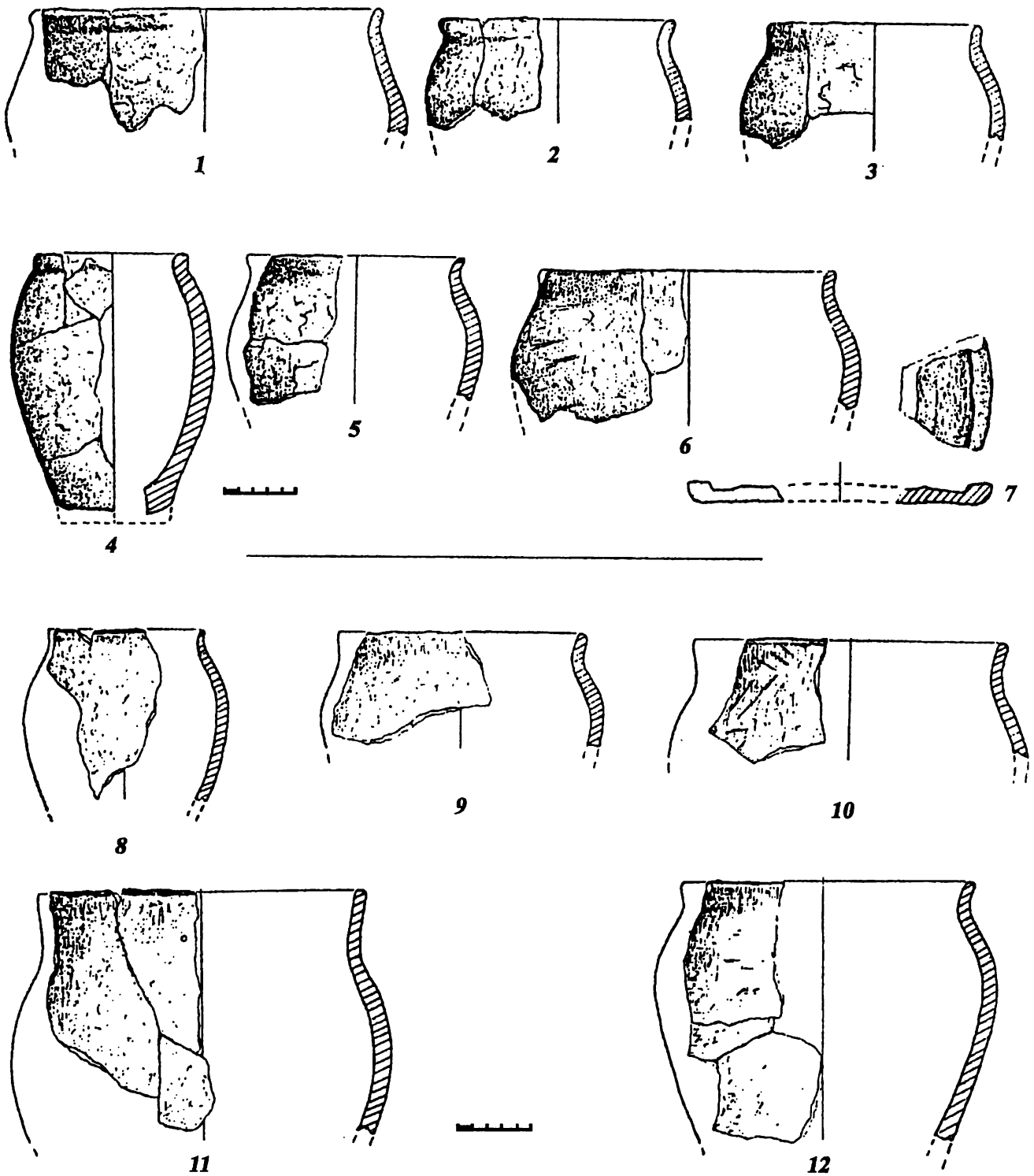

Рис. 2. Кераміка з жител 27 *(1—7)*, 41 *(8—12)*.

нанесеної на материковий останець, що майже збігається з рівнем долівки. Верхня частина печі, як і північно-західна частина житла, були ушкоджені гідротехнічною траншеєю.

У центрі житла на відстані 1,2 м на південь від печі відкрита господарська яма грушоподібної форми, діаметром у найширшій частині 0,52 м. Її глибина від рівня долівки складає 0,36 м.

У заповненні житла, крім уламків ліпного посуду, містилися пастова намистина, залізний ніж зі скошеною спинкою та фрагмент стінки червоноглиняної візантійської амфори з дрібним рифленням, нанесеним гребінчастим штампом. В керамічному комплексі виділяються два невеликих однотипних горщика з високими плечиками і короткою майже вертикальною шийкою.

ISBN 966-02-3186-5

Житло 27 знаходилося на Західній ділянці на відстані 6 м до півночі від житла 26 і було досліджене в 1972 р. (розкоп А) (рис. 1, *1*). Це майже квадратна в плані напівземлянка розмірами 3,6×3,2 м, орієнтована кутами за сторонами світу. Контури котловану зафіксовані на глибині 0,5 м від сучасної поверхні. Стінки його вертикальні, дно на глибині 0,8 м від сучасної поверхні. Матеріали, що свідчать про конструкцію стін, не виявлені.

У північному куті житла розташована овальна глинобитна піч, частково вирізана з материкового суглинку. Черінь округлий в плані діаметром 0,8 м. Стінки мають товщину до 10 см і збереглися на висоту до 25 см. Черінь знаходиться на рівні долівки і являє собою шар добре обпаленої глини. З заходу до печі примикає материковий останець, шириною 40 см і висотою 20 см. Певно, він був опорою настилу для спання або лави. Біля останця виявлений великий фрагмент ліпного горщика з високими плечиками і прямою короткою шийкою.

У центрі житла на долівці знайдений залізний ніж із скошеною спинкою. У заповненні житла були уламки ліпної кераміки (рис. 2, *1—7*), а також фрагмент червоноглиняної візантійської амфори з дрібним рифленням, нанесеним гребінчастим штампом, аналогічний знайденому в житлі 26.

Житло 28 знаходилося на Західній ділянці на відстані 120 м до південного сходу від жител 26 і 27. Воно досліджувалося протягом 1972—1973 рр. (розкоп Б) (рис. 1, *2*). Це майже квадратна в плані напівземлянка розмірами 4,7×4,5 м. Житло орієнтоване стінами за сторонами світу. Контури котловану зафіксовані на глибині 0,5 м від сучасної поверхні. Стінки його вертикальні, дно на глибині 1 м від сучасної поверхні. У західній частині котловану розчищено кілька невеликих стовпових ямок, імовірно, пов'язаних із внутрішнім облаштуванням житлового приміщення.

У північно-західному куті житла була глинобитна піч округла в плані діаметром 0,8 м. Стінки збереглися на висоту 18—27 см, їх товщина складає 15—20 см. Черінь являє собою шар добре утрамбованої обпаленої глини, що знаходиться майже на рівні долівки. У печі виявлені уламки ліпних посудин.

У заповненні житла, крім численних фрагментів ліпної кераміки (рис. 3, *8—20*), були знайдені брусок, залізний ніж (рис. 3, *7*), намистина з блакитного скла інкрустована білою і коричневою пастою (рис. 3, *3*) та п'ять пряслиць (рис. 3, *2, 3, 5—7*), серед яких виділяється невелике біконічної форми з нанесеними знаками (рис. 3, *4*) [Кравченко, Абашина, 2001]. Особливої уваги заслуговує знайдена на долівці житла залізна пряжка з прогнутою прямокутною рамкою, злегка сплющеною в середній частині. Язичок у неї плоский, вільний кінець загнутий, протилежний утворює петлю. Рамка і язичок у розрізі прямокутні (рис. 3, *1*). Вдалося реставрувати два однотипні високі стрункі горщики з крутим виразним плечем та різким переходом до невеликої трохи відігнутої шийки. До низу вони різко звужуються. Діаметр горловини більше діаметру днища, але менше максимального діаметру корпуса (рис. 3, *21,22*).

Житло 41 знаходилося на Західній ділянці на відстані 10 м до заходу від житла 27. Воно було досліджене в 1977 р. (розкоп В) (рис. 1, *3*). Це невелика майже квадратна в плані напівземлянка розмірами 2,6×2,4 м, орієнтована кутами за сторонами світу. Контури котловану зафіксовані на глибині 0,5 м від сучасної поверхні. Стінки котловану вертикальні, збереглися на висоту до 40 см. Долівка житла знаходиться на глибині 0,9 м від сучасної поверхні і являє собою добре утрамбований материковий суглинок.

Біля північно-східної стінки знаходилася піч округлої форми діаметром 0,85—0,9 м. Нижня частина печі вирізана в материковому останці. Зовнішня частина стінок зруйнована. Внутрішня частина, що збереглася на висоту до 20 см, являє собою обпалену до червоного кольору глину товщиною 5 см. Очевидно, частина склепіння і стінок завалилась до середини. Черінь печі ушкоджений. Збереглися невеликі фрагменти у вигляді добре утрамбованої глини, нанесеної на материковий останець, і обпаленої до жовто-червоного кольору. Черінь знаходився на рівні долівки. Челюсті печі шириною 0,6 м звернені на південь. У західну стінку печі було умуроване глиняне пряслице. У печі під завалом обмазки на черені містилися уламки трьох ліпних горщиків і двох сковорідок.

В центрі житла були дві господарські ями. Яма 1 округла в плані діаметром 0,65 м глибиною 0,27 м від рівня долівки. Стінки вертикальні. Дно рівне, очевидно було обпалене. У заповненні містилися великі шматки глиняної обмазки і уламки жаровні із світлої глини, а також фрагменти кераміки, серед яких привертає увагу частина ліпного горщика з високими плечиками, орнаментованого пальцевими вдавленнями по вінцях. Зверху в золистому прошарку ви-

ISBN 966-02-3186-5

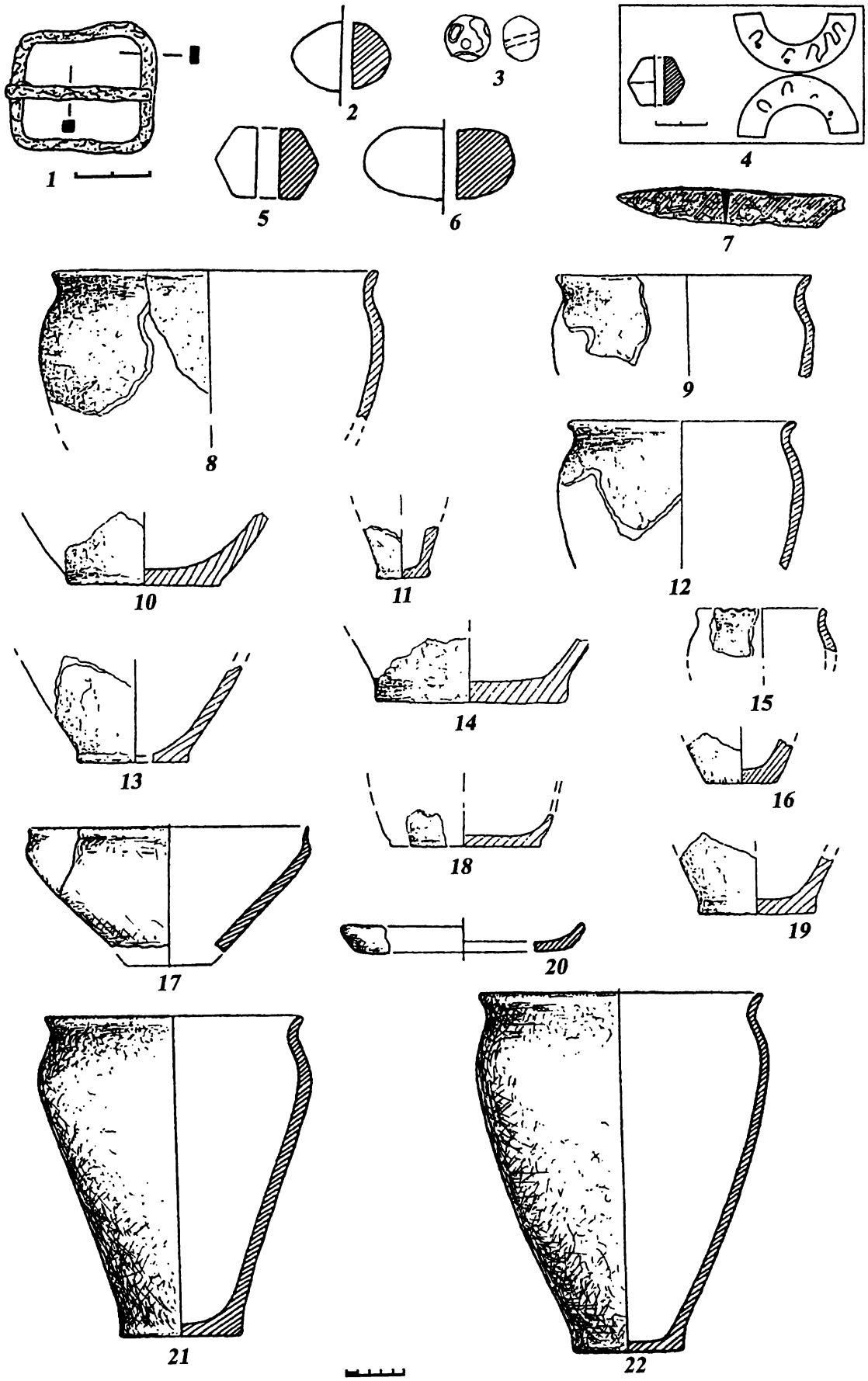

Рис. 3. Знахідки з житла 28: *1, 7* — залізо; *2, 4—6* — глина; *3* — скло; *8—22* — ліпна кераміка.

Н. С. Абашина

ISBN 966-02-3186-5

явлена багатогранна скляна намистина синього кольору.

Яма 2 також округла в плані діаметром 0,6 м глибиною 0,32 м від рівня долівки. Стінки ями внизу заокруглені. У заповненні містилися три невиразні фрагменти стінок ліпних посудин, шматки обпаленої глини, зола.

У заповненні житла виявлений уламок стінки червоноглиняної візантійської амфори і три скляні намистини: багатогранна синього кольору, поліхромна синьо-червоного кольору, куляста золотавого кольору, а також понад 250 фрагментів ліпних горщиків і сковорідок. Вони в основному однотипні — із плечиками, розташованими у верхній частині, з відігнутою або прямою невисокою шийкою, заокругленими вінцями, у ряді випадків орнаментованими пальцевими вдавленнями. Поверхня посудин загладжено-горбкувата, у формовочній масі домішка шамоту (рис. 2, *8—12*).

До наступного періоду, що датується VIII ст. («комплекс п'ятого типу») відносяться житла 10, 19, 29, 31, 43. Житла цього типу знаходилися на всіх ділянках поселення.

Житло 10 досліджене в 1973 р. на Центральній ділянці (розкоп А) (рис. 1, *4*). Це прямокутна в плані напівземлянка розмірами 4,8×4,2 м, орієнтована кутами за сторонами світу. Контури котловану зафіксовані на глибині 0,5 м від сучасної поверхні. Стінки його вертикальні. По всій площі на глибині 1—0,8 м від сучасної поверхні збереглися фрагменти глинобитної долівки темно-жовтого, гірчичного кольору.

У північному куті, на материковому останці знаходилася глинобитна піч підковоподібної форми, діаметром по зовнішньому контуру 1,1 м. Стінки збереглися на висоту до 25 см, їх товщина 20 см. Черінь печі являє собою шар добре утрамбованої глини завтовшки 4 см, нанесений на материковий останець, висота якого над рівнем долівки складає 20—30 см. Діаметр череня 0,8 м. Челюсті печі звернені до протилежної південно-східної стінки.

Із зовнішнього боку задньої стінки печі та вздовж її південної частини розташований невеликий материковий останець висотою 10 см від рівня долівки. Ще один чотирикутний материковий останець, висотою також 10 см від рівня долівки, розмірами 1,6×1,4 м знаходився біля південно-західної стінки житла. Певно, вони були опорами дерев'яних настилів для спання або лавок.

У заповненні житла знайдено скроневе кільце із срібного дроту із закрученим спіраллю кінцем (рис. 5, *4*), два біконічних і два округлих пряслиця (рис. 5, *2, 3*), дві кістяні проколки (рис. 5, *5, 6*), уламок залізного серпа (12 см) із збереженими заклепками для насадки на руків'я (рис. 5, *1*). Кераміка представлена уламками 8—9 ліпних горщиків з високими плечиками і прямою або відігнутою шийкою, вінця деяких орнаментовані вдавленнями.

Житло 19 було досліджене на Центральній ділянці в 1975 р. (розкоп З) (рис. 4, *1*). Це прямокутна в плані напівземлянка розмірами 5×4 м, орієнтована кутами за сторонами світу. Північна частина котловану житла була перекрита масивом обпаленої глини, пов'язаним з пізнішою будівлею 25. Контури котловану житла проступили на глибині 0,6 м. Стінки збереглися на висоту 50 см. Рівень долівки визначається за щільно утрамбованим ґрунтом на глибині 1,1 м від сучасної поверхні, що збігається з рівнем, на якому знаходилась більшість уламків кераміки.

У південно-східному куті житла були рештки глинобитної печі підковоподібної форми розмірами 1,6×0,8 м. Її стінки збереглися на висоту до 45 см. Черінь печі являє собою шар добре утрамбованої глини, обпаленої до жовто-червоного кольору, нанесений на материковий останець, висотою 10 см над рівнем долівки. У заповненні печі під шматками обпаленої глини із склепіння та верхньої частини стінок, серед вугілля та золи містилися уламки перепаленої кераміки та кістяна проколка.

У заповненні житла виявлена значна кількість фрагментів ліпного посуду, переважно перепаленого і деформованого (рис. 5, *7—21*). На долівці також була знайдена частина залізоплавильного горна, аналогічна уламкам, що походять із зруйнованої будівлі 25.

Житло 29 знаходилося на Західній ділянці на відстані 1,5 м на південь від житла 28. Воно досліджувалося протягом 1972—1973 рр. (розкоп Б) (рис. 4, *2*). Це прямокутна в плані напівземлянка розмірами 4,5×3 м, орієнтована стінами за сторонами світу. Контури котловану зафіксовані на глибині 0,5 м від сучасної поверхні. Стінки котловану вертикальні, дно на глибині 0,95 м від сучасної поверхні. Із зовнішнього боку до південної стінки поблизу східного кута примикає заглиблення підквадратної форми розмірами 1,5×1,5 м (глибина приблизно 30 см), оточене невеликими ямками від стовпів. Можливо, тут був вхід у житло.

У північно-західному куті житла розчищені,

ISBN 966-02-3186-5

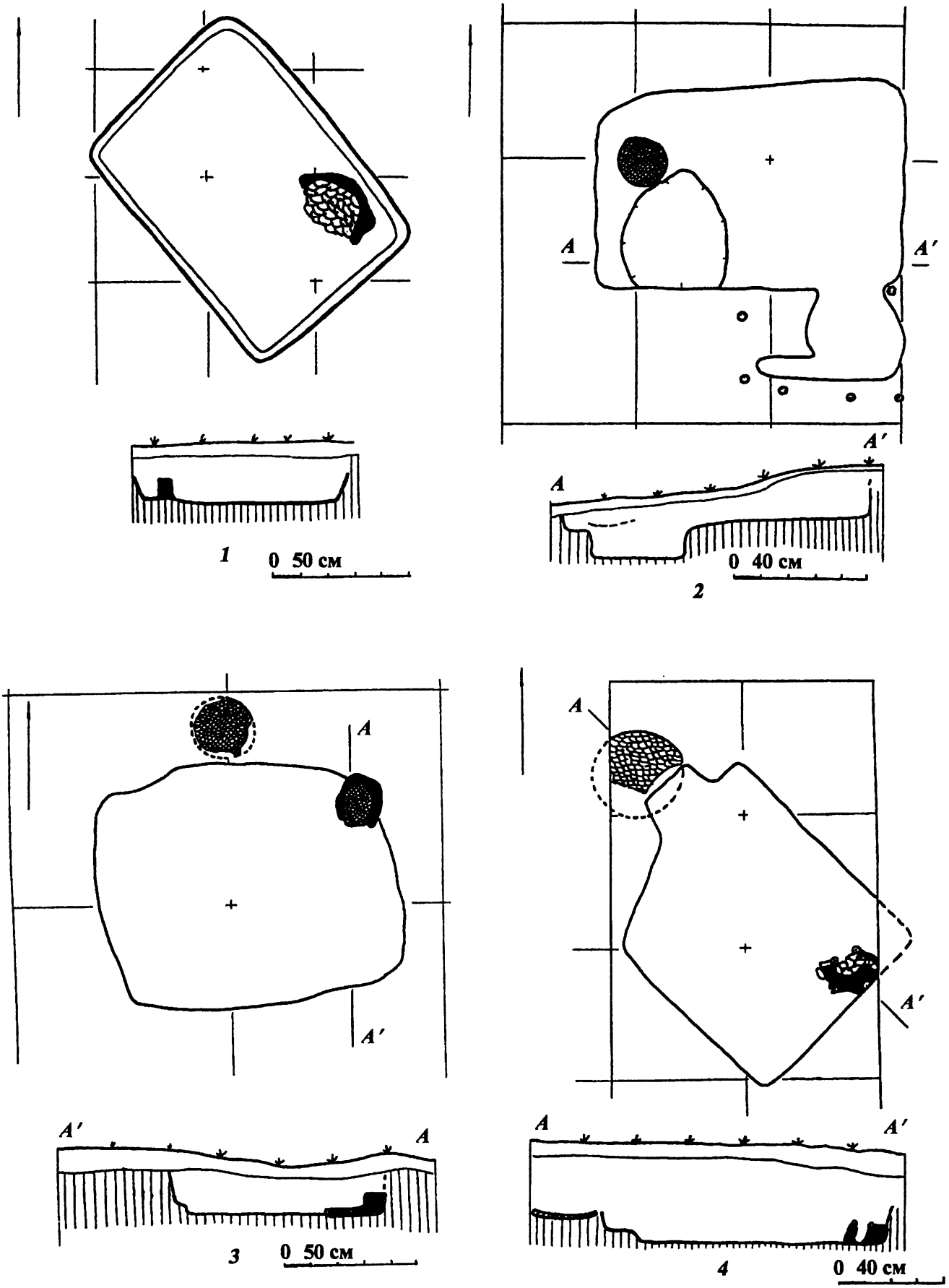

Рис. 4. Плани і розрізи жител 19 *(1)*, 29 *(2)*, 31 *(3)*, 43 *(4)*. Умовні позначення — див. рис. 1.

ISBN 966-02-3186-5

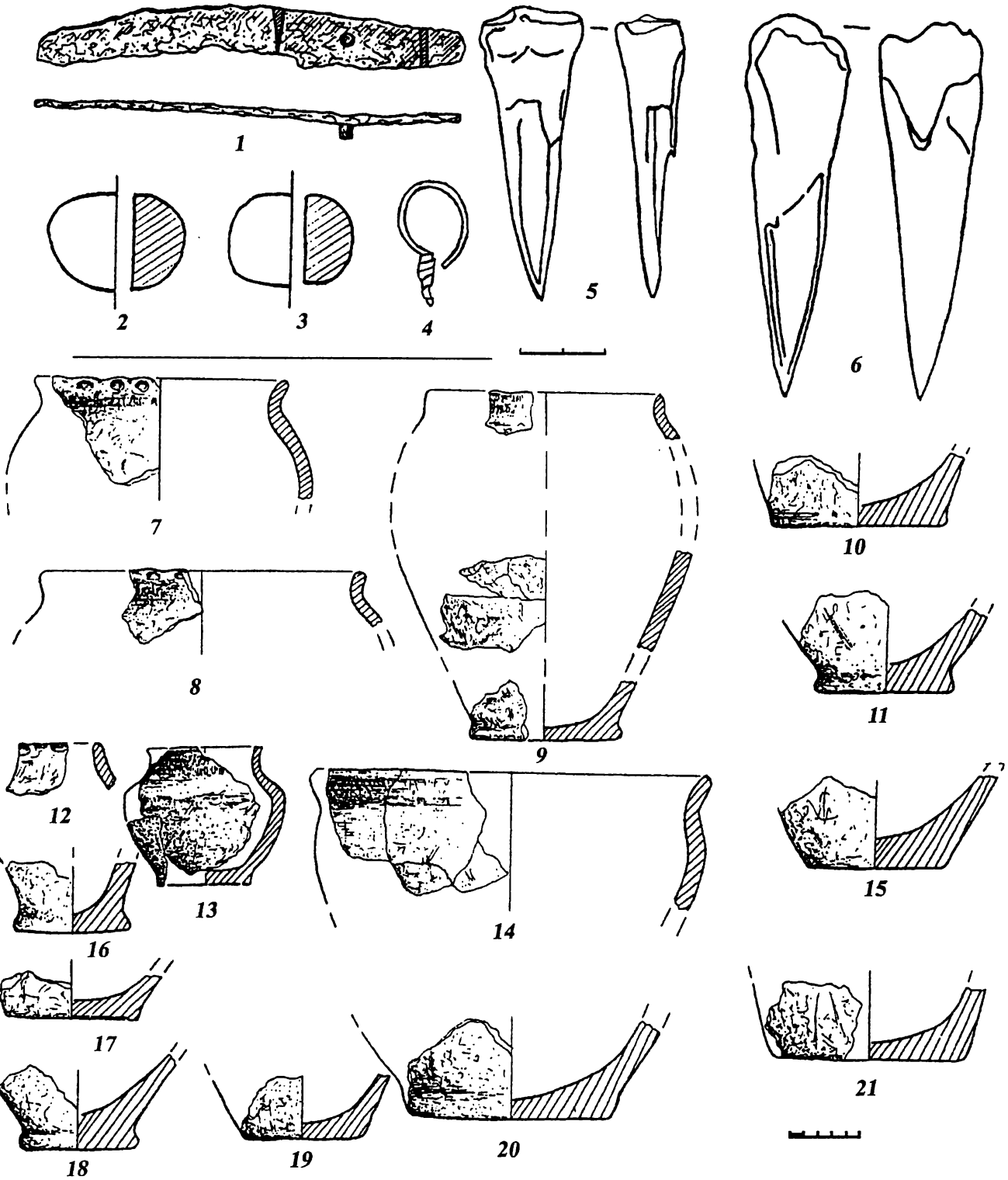

Рис. 5. Знахідки з житла 10 *(1—6)*, кераміка з житла 19 *(7—21)*: *1* — залізо; *2, 3* — глина; *4* — срібло; *5, 6* — кістка; *7—21* — ліпна кераміка.

певно, залишки печі у вигляді скупчення обпаленої глини і уламків ліпних посудин, розмірами 1×0,6 м, під яким були рештки майже повністю зруйнованого череня.

Між цим скупченням і південною стінкою житла знаходилася велика яма округлої форми діаметром 1,8 м, глибиною 0,45 м від рівня долівки, що була заповнена фрагментами переважно однотипних великих ліпних горщиків з високими пліечиками і вертикальними шийками, як правило, орнаментованими по вінцях вдавленнями або насічкою (рис. 6, 7).

ISBN 966-02-3186-5

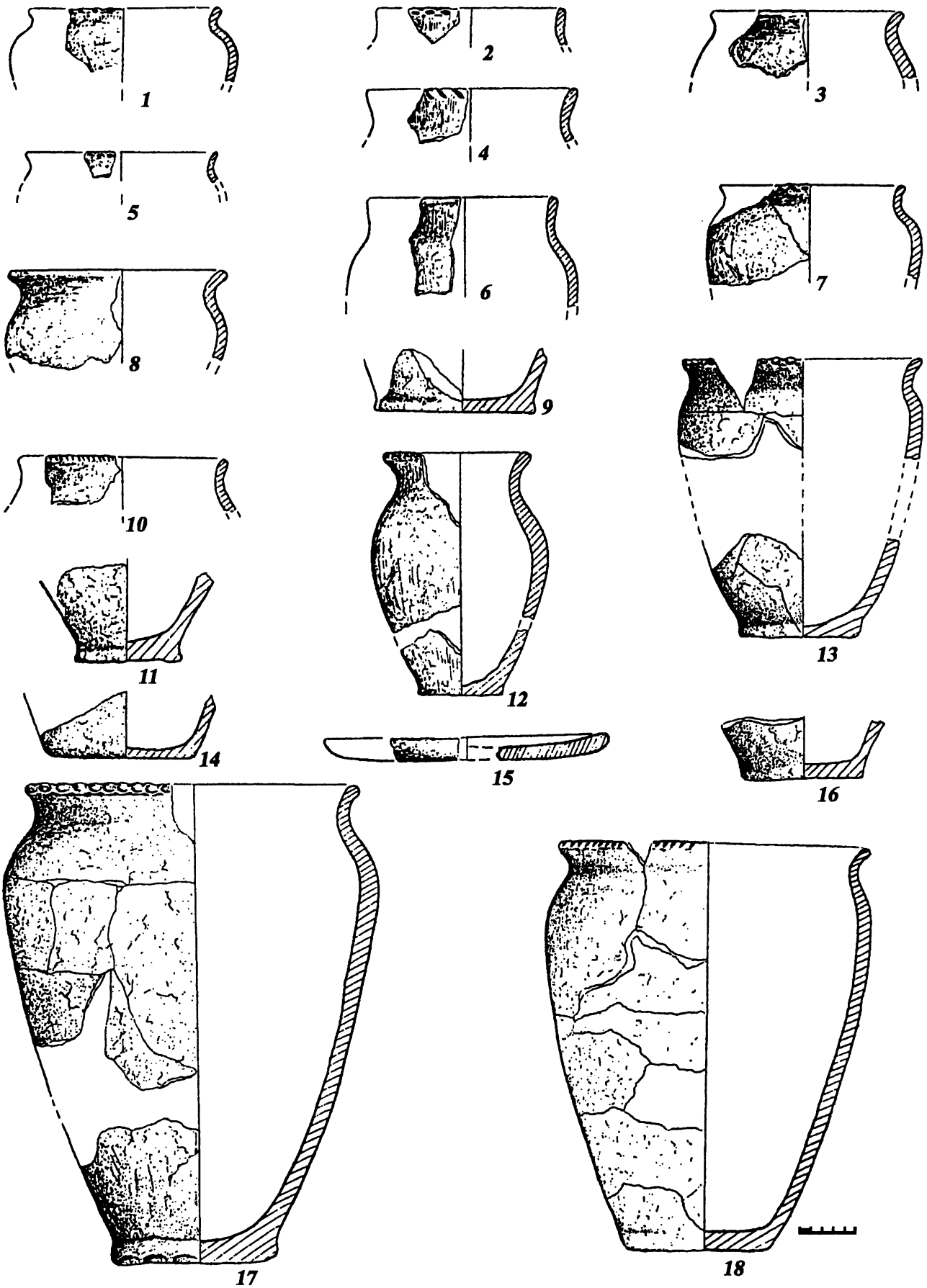

Рис. 6. Ліпна кераміка з житла 29.

ISBN 966-02-3186-5

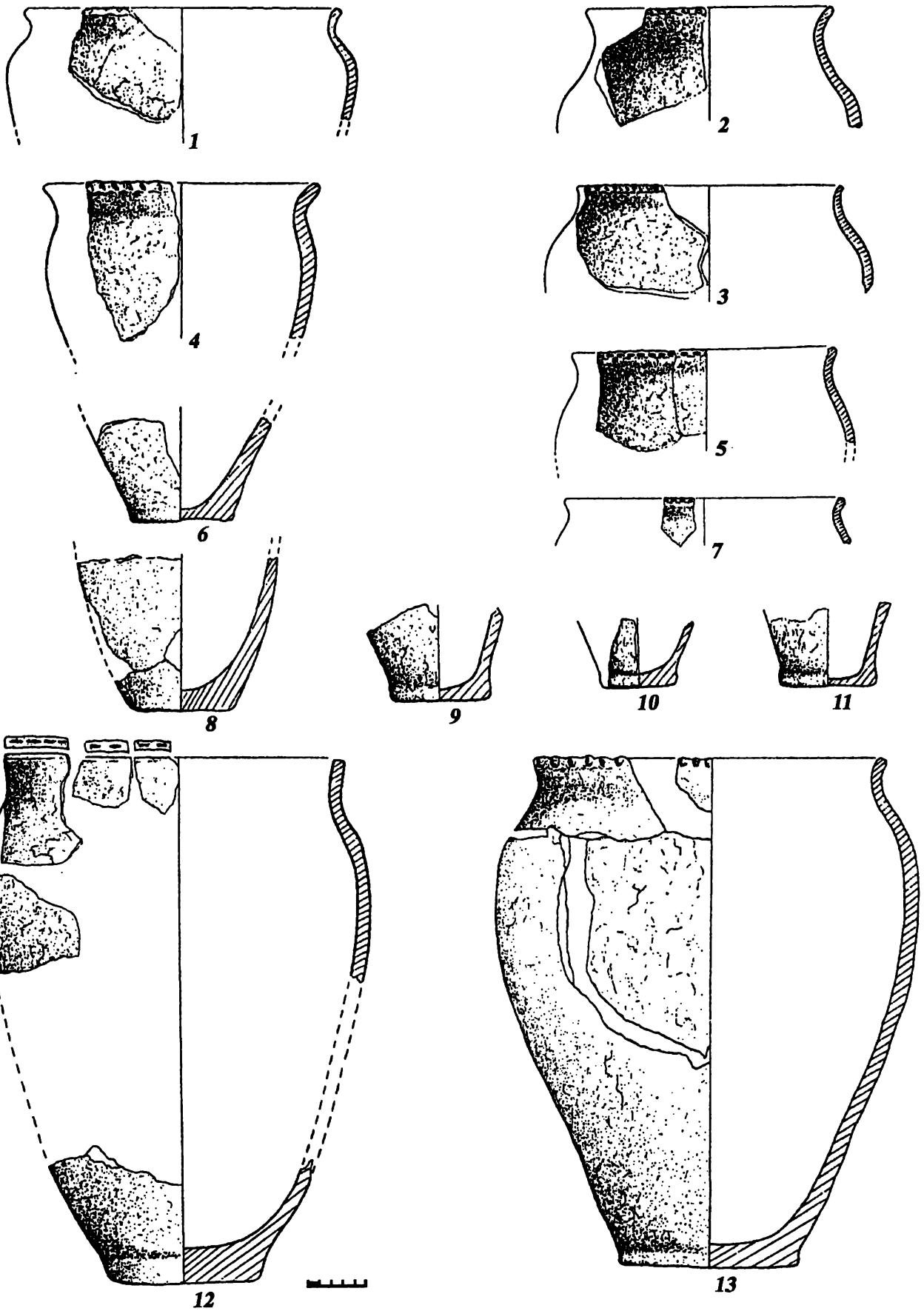

Рис. 7. Ліпна кераміка з житла 29.

ISBN 966-02-3186-5

У заповненні будівлі знайдений також фрагмент коси-горбуші (?) сильно ушкоджений іржею, пряслице й уламки жаровні зі світлої глини.

Житло 31 досліджене на Північній ділянці в 1976 р. (розкоп А) (рис. 4, *3*). Це чотирикутна в плані напівземлянка розмірами 4,6×4 м, орієнтована стінами за сторонами світу. Долівка утрамбована, зафіксована на глибині 0,95—1 м від сучасної поверхні. Північна і східна стінки котловану збереглися на висоту 40 см. Західна і південна стінки ушкоджені.

У північно-східному куті знаходилася піч підковоподібної форми розмірами 0,6—1 м. Челюсті звернені до південної стінки. Піч частково вирізана в материковому останці. Товщина її стінок досягає 30 см. Черінь являє собою добре утрамбовану глину, обпалену до жовто-червоного кольору, нанесену на материковий останець, піднятий над рівнем долівки на 5 см.

У заповненні житла містилося більше 200 фрагментів ліпної кераміки, які дозволили відновити частково або повністю понад 20 посудин (рис. 8, *2—14*), серед яких виділяється горщик з прямою шийкою, вінця якого орнаментовані шнуровим штампом (рис. 8, *9*), а також горщик з прямою шийкою, вінця якого орнаментовані вдавленнями (рис. 8, *14*). На долівці знаходилася ушкоджена срібна підвіска у вигляді порожньої кульки з напаяною зерню (рис. 8, *1*) і дві кістяні проколки.

Безпосередньо біля зовнішнього боку північної стінки житла 31 знаходилися рештки печі (черінь) зруйнованого давньоруського житла.

Житло 43 було досліджене в 1977 р. на Північній ділянці (розкоп Б) (рис. 4, *4*). Це майже квадратна в плані (південно-західна стінка в центральній частині має виступ розмірами 1×0,4 м) напівземлянка розмірами 3,6×3,2 м орієнтована кутами за сторонами світу. Долівка житла зафіксована на глибині 1,2 м від сучасної поверхні і являє собою добре утрамбований світлий суглинок, по всій поверхні якого зафіксований темний гумусний прошарок. Можна припустити, що долівка була покрита рослинним настилом, можливо, із соломи або трави. Стінки котловану майже вертикальні, збереглися на висоту до 0,8 м.

Залишки печі підковоподібної форми розмірами 0,8×0,6 м розчищені в північно-східному куті житла. Вона споруджена з дрібного (до 10 см) каміння і глини. Стінки збереглися на висоту 0,43 м. Задня стінка печі вирізана в материковому останці шириною 60 см, що сполучається зі стіною житла. Через це товщина задньої стінки печі становить 0,47 м, бічних — 0,21 м. Челюсті печі звернені до центра житла. Черінь овальної форми (0,4—0,35 м) являє собою золистий прошарок сірого кольору, нанесений на материковий останець, піднятий над рівнем долівки на 2 см.

На долівці й у заповненні житла знаходилося понад 200 фрагментів кераміки, що належать не менш, ніж 30 ліпним посудинам. Велика частина уламків пошкоджена вогнем. Звертає увагу ліпний глиняний світильник у вигляді плошки діаметром 5 см, висотою 2,5 см, орнаментований насічкою по вінцях.

Із зовнішнього боку житла, біля виступу в південно-західній стінці знаходилися рештки печі (черінь) зруйнованого давньоруського житла.

До пізнього етапу функціонування поселення, що датується VIII—IX ст. («комплекс шостого типу») належать житла 6, 7, 18, 30, 39. Житла цього типу знаходилися на Центральній та Північній ділянках поселення.

Житло 6 знаходилося в південній частині Центральної ділянки на відстані 10 м до південного заходу від житла 19. Воно було досліджене в 1971 р. (розкоп В) (рис. 9, *1*). Це квадратна в плані напівземлянка розмірами 4×3,8 м орієнтована кутами за сторонами світу. Верхня границя котловану зафіксована безпосередньо під орним шаром на глибині 0,3 м від сучасної поверхні. Стінки котловану вертикальні, долівка на глибині 1—0,9 м від сучасної поверхні. Східна стінка прорізала більш ранню наземну будівлю — житло 4. На долівці уздовж західної стінки лежали дві обвуглені плахи, довжиною 0,9 м, одна обвуглена плаха знаходилася на західному бортику котловану на глибині 0,45 м і ще одна, ймовірно пов'язана з конструкцією покрівлі, була в центрі житла на долівці. Біля південної стінки був прямокутний материковий останець розмірами 2,8×1,2 м, на якому знаходилися нижні частини п'яти горщиків. Певно, останець мав дерев'яне покриття і правив, судячи з розмірів, за лаву [Кравченко, Струнка, 1984, с. 90].

У північно-західному куті знаходилася кубовидна глинобитна піч, розмірами 1,5×1,2 м, висотою 0,75 м від рівня долівки. Її нижня частина була вирізана в материковому останці. Черінь круглий у плані, являє собою шар добре обпаленої глини. Біля челюстей печі знаходився великий фрагмент жаровні з білої глини з високим бортиком, що, напевно, перекривала верхній отвір печі [Кравченко, Струнка, 1984, с. 86—87].

ISBN 966-02-3186-5

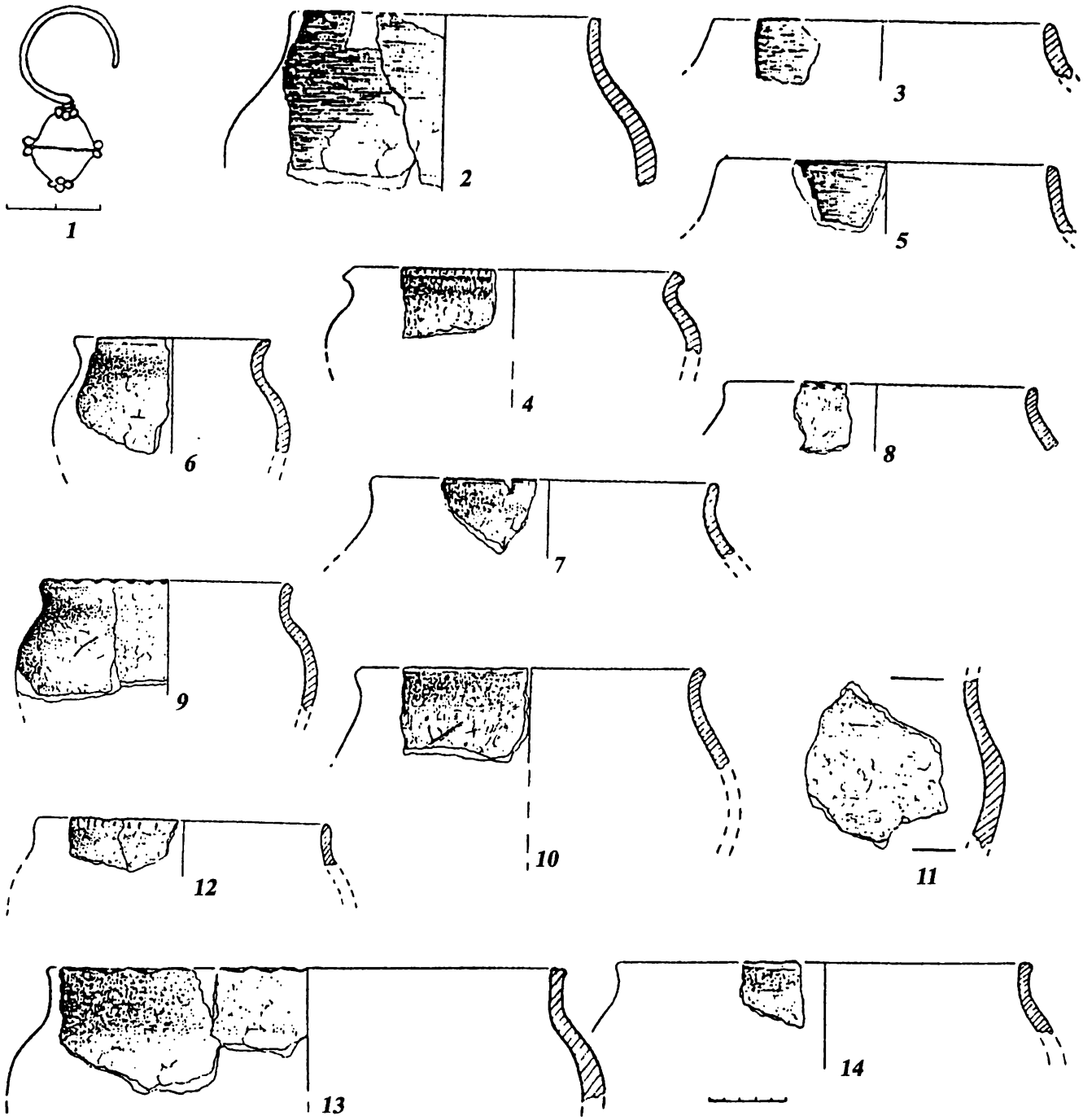

Рис. 8. Знахідки з житла 31: *1* — срібло; *2—14* — ліпна кераміка.

У заповненні житла, крім численних фрагментів кераміки, містилися кістки тварин, вугілля, шматки обпаленої глини. Цілий горщик невеликого розміру, деформований під дією вогню, лежав біля східної стінки (рис. 10, *8*). Сліди пожежі простежуються на багатьох керамічних уламках. Реставровано цілком або частково понад 20 посудин (рис. 10, 11). У керамічному комплексі виділяються два великих гончарних горщики. Один з них типу Луки-Райковецької — округлобокий з невиділеною шийкою, орнаментований в середній частині хвилястими лініями (рис. 10, *14*). Другий волинцевського типу — чорного кольору з циліндричним горлом і високими плечиками, прикрашеними врізною хвилястою лінією між двома горизонтальними, і пролощеними вертикальними лініями в нижній частині (рис. 10, *12*). Ліпні посудини представлені горщиками середніх і великих розмірівз добре вираженими плечиками у верхній частині

ISBN 966-02-3186-5

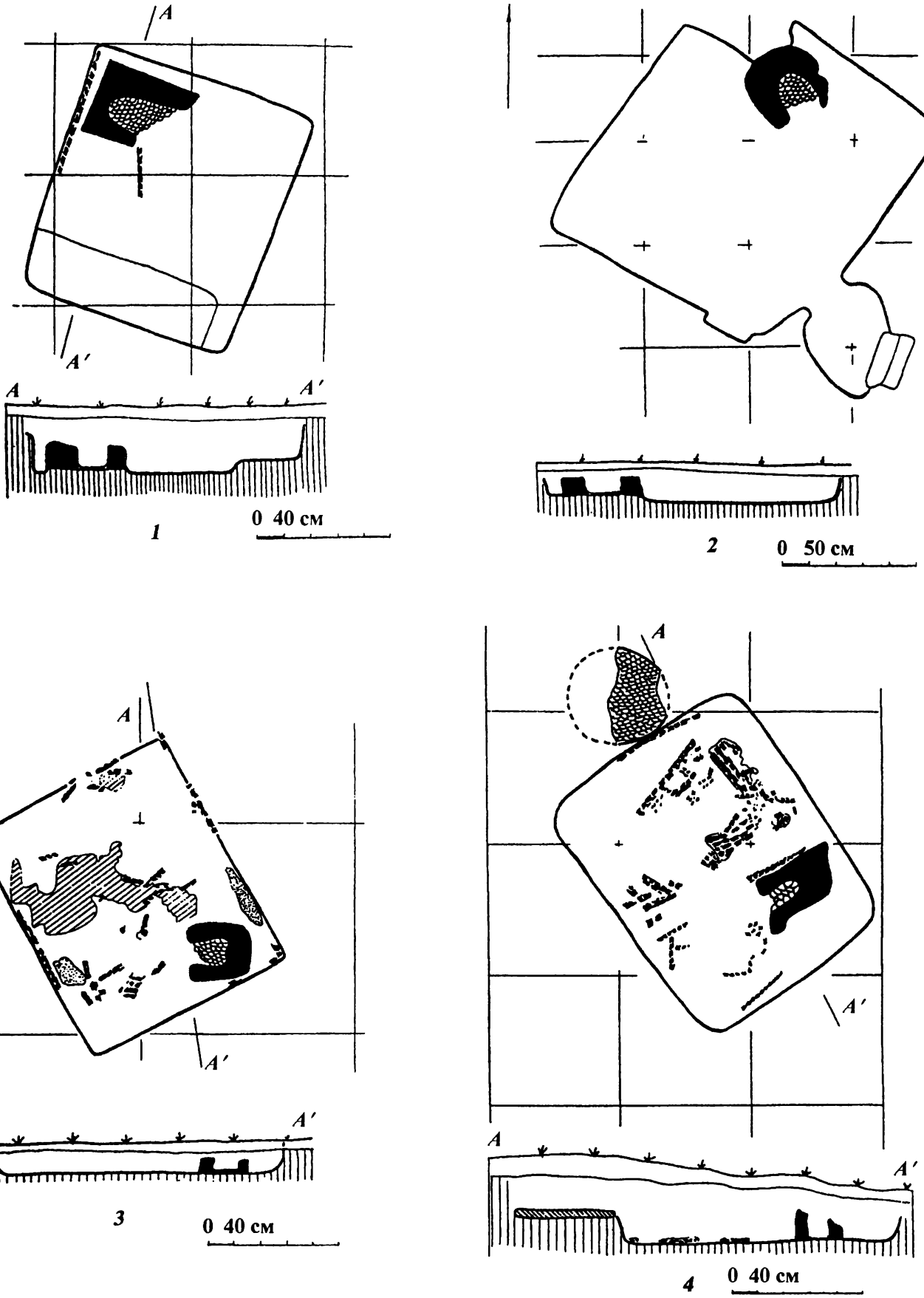

Рис. 9. Плани і розрізи жител 6 *(1)*, 18 *(2)*, 30 *(3)*, *39 (4)*. Умовні позначення — див. рис. 1.

ISBN 966-02-3186-5

і вертикальними або відігнутими шийками, здебільшого прикрашеними по вінцях вдавленнями і насічкою (рис. 10, *1—4, 6—11, 13;* 11, *1—7*).

Житло реконструюється як заглиблений однокамерний зруб з входом, який розміщувався у південно-східній стіні. У кутку біля протилежної від входу стінки знаходилася піч, верхній отвір якої перекривала жаровня. Зліва від печі, вздовж задньої стінки розміщувався дерев'яний настил — «піл» («полати»). Уздовж стін були врублені полиці для посуду, чим пояснюється розміщення фрагментованих посудин по периметру житла. Біля бокової стіни знаходилася материкова лава («лавка»), з дерев'яним покриттям [Кравченко, Струнка, 1984, с. 90—92, рис. 7].

Житло 7 було досліджене в 1971 р. на Центральній ділянці (розкоп Д). Це квадратна в плані напівземлянка розмірами 2,9×2,9 м орієнтована стінами за сторонами світу. У центрі житла на глибині 0,55 м від сучасної поверхні зберігся фрагмент глинобитної долівки. Про зрубну конструкцію свідчать обвуглені колоди нижнього вінця південної і північної стінок, що збереглися на всю довжину та з'єднання (врубка) колод в кутах. Колоди нижнього вінця західної і східної стінок збереглися частково. Верхня границя залягання колод — на глибині 0,3 м від сучасної поверхні, безпосередньо під орним шаром.

У північно-східному куті на материковому останці знаходилася глинобитна піч подковоподібної форми. Стінки печі збереглися на висоту 40 см від рівня долівки. Діаметр череня — 0,7 м. Челюсті печі звернені на південь. У заповненні печі були уламки кераміки, безпосередньо на черені знаходилися нижні частини двох горщиків. Біля печі знайдені фрагменти ще трьох горщиків.

Біля західної стінки печі знаходився невеликий материковий останець заввишки 30 см, який, певно, був опорою для дерев'яного настилу, розташованого вздовж північної стіни [Кравченко, Струнка, 1984, с. 89—91, рис. 3].

У керамічному комплексі житла привертає увагу великий гончарний товстостінний горщик чорного кольору з вертикальною шийкою і оркуглим туловом, формовочна маса якого містить значну домішку жорстви (рис. 12, *12*). Ліпна кераміка представлена фрагментами верхніх частин посудин з добре вираженими опуклими плічками і відігнутими шийками, вінця в деяких прикрашені вдавленнями (рис. 12, *1—4, 6, 7*).

Житло 18 знаходилося на Центральній ділянці на відстані 2 м до північного сходу від житла 6 та 8 м до сходу від житла 19. Воно було досліджене в 1975 р. (розкоп З) (рис. 9, *2*). Це майже квадратна в плані напівземлянка, орієнтована кутами по сторонах світу. Розміри 4,5×4 м. Контури котловану і верхня частина печі зафіксовані під орним шаром на глибині 0,28—0,3 м. Стінки котловану вертикальні, висота складає 40 см. У деяких місцях на глибині 0,7 м від сучасної поверхні збереглася добре загладжена глиняна обмазка долівки. Ні всередині, ні з зовнішньої сторони котловану ямки від стовпів не виявлені. Розчищено 11 неглибоких ямок діаметром 10 см, витягнутих по прямій вздовж бокової стінки печі до протилежної південно-східної стіни житла, що могли бути залишені каркасом перегородки, яка відокремлювала піч [Кравченко, Струнка, 1984, с. 86, 89—90]. Про використання дерев'яних конструкцій свідчить велика кількість їхніх обвуглених залишків у заповненні і на долівці житла.

Піч, споруджена на материковому останці, розташована у північному куті. Вона має підковоподібну форму діаметром 1,5 м. Стінки збереглися на висоту до 26—28 см. Їхня товщина від 50 см у задній частині до 25 см біля челюстів, які звернені до південно-східної стіни. Вертикальні із зовнішньої сторони, усередині стінки нахилені, що може свідчити про зруйноване напівкругле склепіння. Черінь печі являє собою шар добре утрамбованої глини, обпаленої до жовточервоного кольору, нанесений на материковий останець, висотою 15 см над рівнем долівки. У заповненні печі містилася велика кількість обпаленої глини, імовірно, від зруйнованого склепіння, під якою знаходилися уламки ліпної кераміки, у тому числі нижня частина горщика. Материковий останець, який прилягав до задньої стінки печі, певно, був опорою настилу для спання або лави.

Біля південно-східної стінки житла знаходилася яма-льох(?) чотирикутної форми розмірами 1,75×1,5 м, глибиною 1,7 м від сучасної поверхні. Із зовнішнього південно-східного боку до нього вели три сходинки, вирізані в суглинку, висотою 20 см кожна. На другій сходинці знаходилася обпалена плита з піщанику, грубо обтесана, яка стояла вертикально. Її розміри (0,7—0,5 м) відповідають розмірам сходинки. Це дає підставу припустити, що плита використовувалася в конструкції льоху. У його заповненні містилося 34 фрагмента ліпних посудин і більше, ніж 200 кісток тварин, у тому числі череп коня.

ISBN 966-02-3186-5

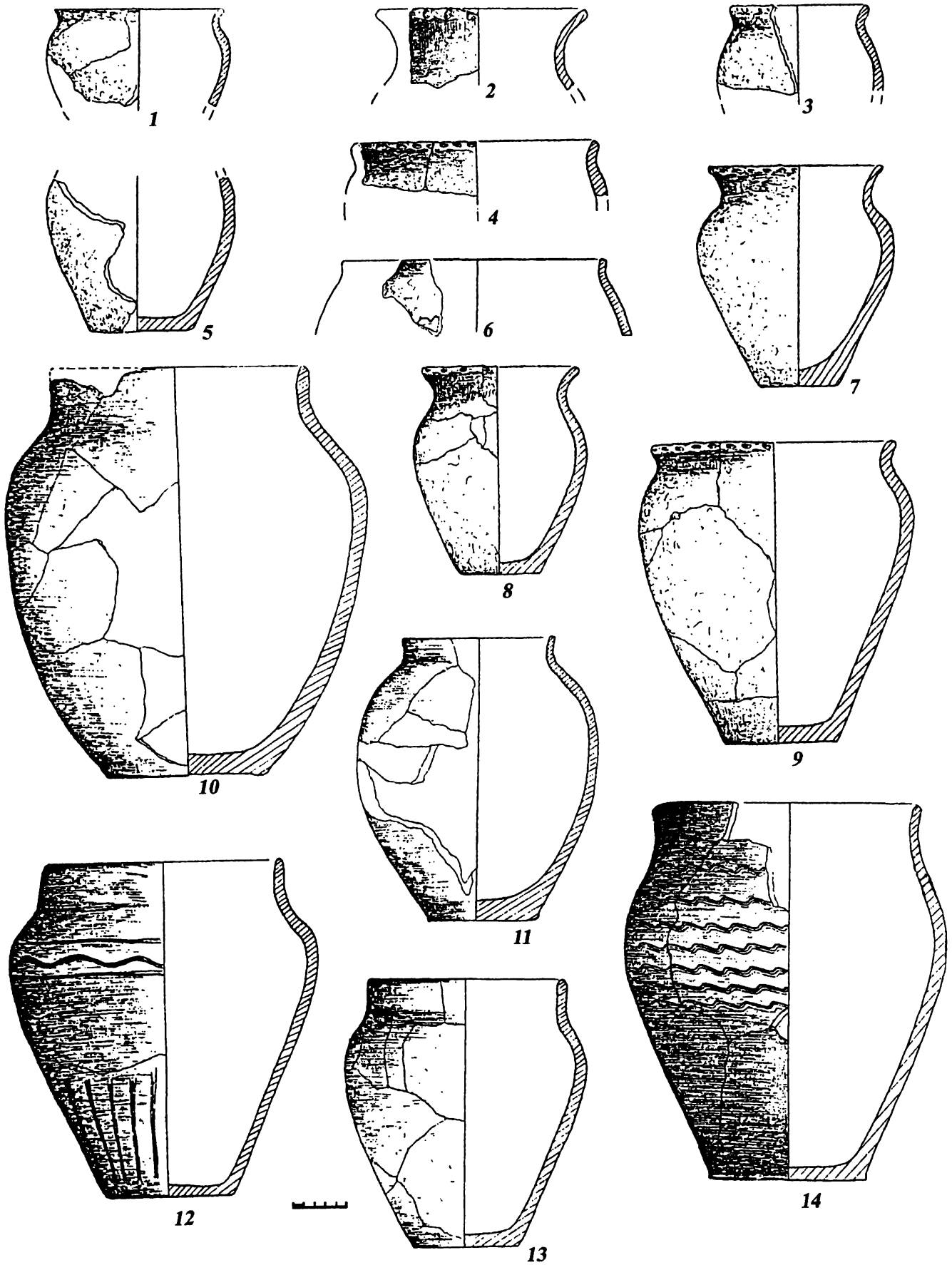

Рис. 10. Кераміка з житла 6.

ISBN 966-02-3186-5

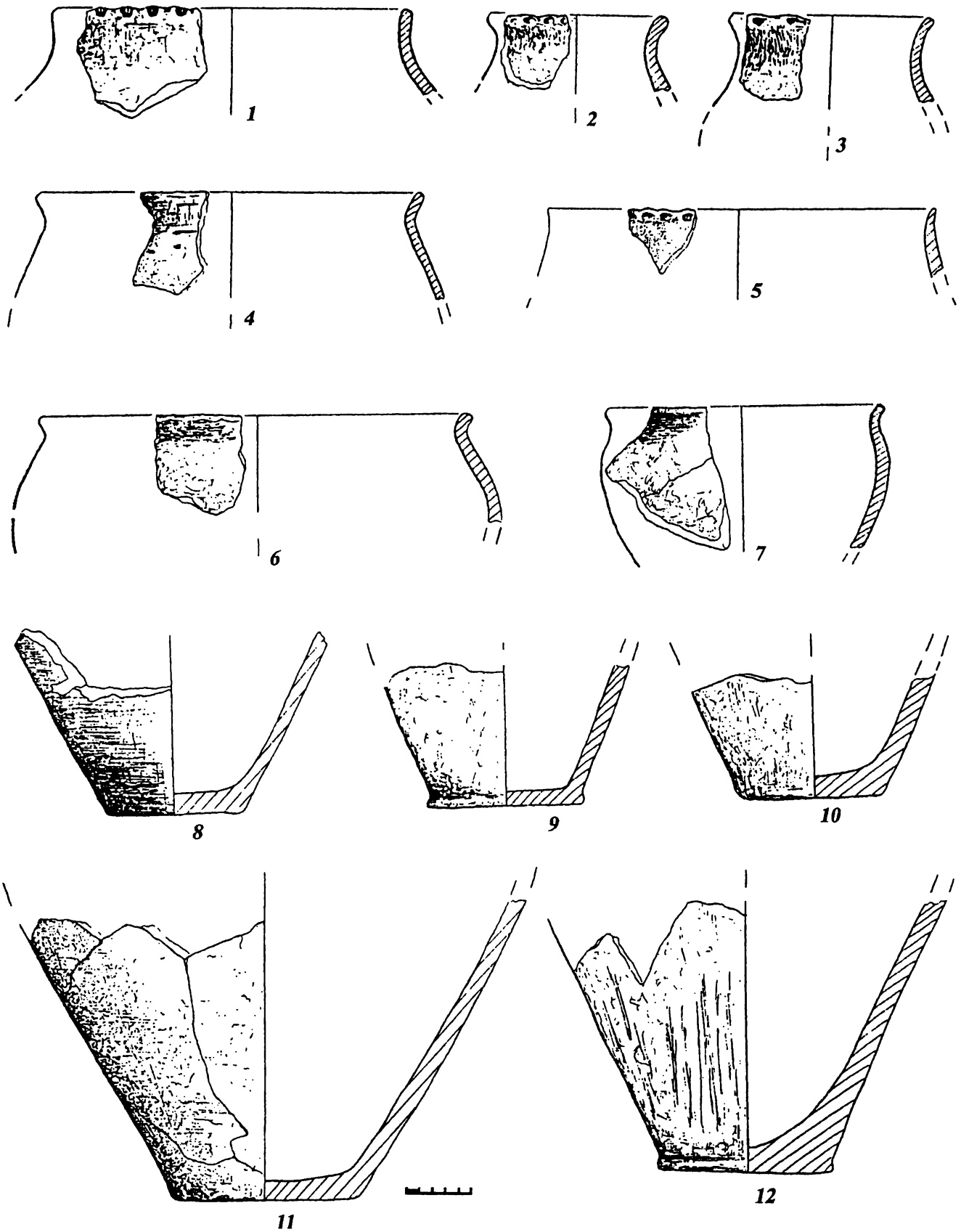

Рис. 11. Кераміка з житла 6.

ISBN 966-02-3186-5

Заповнення житла являло собою темний сильно гумусований суглинок із вкрапленнями вугілля, що містив обпалену глину, кістки тварин, уламки кераміки. Із заповнення житла походить понад 80 фрагментів ліпних посудин, у тому числі 10 нижніх частин горщиків діаметром 9—12 см, більшість з яких мала невелику закраїну. По уламках верхніх частин реконструюються 9 горщиків двох типів: з високими округлими плечиками і вертикальною шийкою, а також з похилими плечиками і відігнутою шийкою, вінця яких орнаментовані вдавленнями. Гончарна кераміка представлена чотирма невеликими фрагментами сіролощених стінок салтівсько-пастирського типу. У заповненні житла також знайдені залізне кресало і брусок, на долівці — дві скляні намистини і кістяна проколка.

Житло 30 знаходилося на Північній ділянці на відстані 4 м до сходу від житла 31. Воно було досліджене в 1976 р. (розкоп А) (рис. 9, *3*). Квадратна в плані напівземлянка розмірами 4×4 м, орієнтована кутами по сторонах світу. Глинобитна, з добре утрамбованою поверхнею долівка, що збереглася майже на всій площі житла, була зафіксована на глибині 0,65 м від сучасної поверхні. Верхня границя котловану зафіксована безпосередньо під орним шаром на глибині 0,25—0,3 м від сучасної поверхні.

Житло загинуло в пожежі. Обвуглені шматки колод, круглі в перетині, залягали по периметру котловану. По залишках зв'язки (врубки) вінців у східному куті і добре збереженому нижньому вінцеві південно-західної стінки можна судити про зрубну конструкцію житла. Колоди, що входили в конструкцію стін, знаходилися трохи вище рівня долівки. Вони лежали на підсипці із сірого утрамбованого суглинку, що простежений по периметру котловану. У напрямку з півночі на південь залягали обвуглені плахи, напівкруглі в перетині і більш тонкі, ніж колоди. Поперек них у центрі житла лежала найбільша плаха, що, можливо пов'язана з конструкцією даху (сволок?).

У верхній частині заповнення житла на глибині 0,37—0,4 м від сучасної поверхні залягав масив обпаленої глини, ймовірно пов'язаний зі зруйнованими стінами і дахом. У центральній частині житла в обмазці долівки зафіксоване незначне заглиблення округлої форми, можливо, від стовпової ями.

У східному куті житла розчищена глинобитна піч підковоподібної форми діаметром 1,4 м. Стінки печі збереглися на висоту до 35 см. Із зовнішньої сторони вони обмазані тонким шаром глини, на якому є виразні сліди загладжування пальцями і травою. Внутрішня частина стінок, як і черінь печі, обмазані глиною і загладжені. Черінь знаходився на материковому останці завишки 5 см над рівнем долівки. Челюсті печі звернені до заходу.

Певно, вздовж північно-східної сіни житла був розташований дерев'яний настил [Кравченко, Струнка, 1984, с. 86—89, рис. 1, 4]. Можливо саме на ньому лежав ліпний товстостінний горщик, знайдений біля північної стінки печі. Він має високі плечики і кільцевий піддон. Вінця недбало зрізані і орнаментовані косими насічками (рис. 13, *18*). У заповненні житла містилися численні фрагменти ліпної кераміки й уламки жаровні з білої глини (рис. 13).

Житло 39 знаходилось на Північній ділянці на відстані 0,5 м до сходу від житла 43. Воно було досліджене в 1977 р. (розкоп Б) (рис. 9, *4*). Це напівземлянка квадратної в плані форми розмірами 4,2×4,2 м. Орієнтована кутами за сторонами світу. Верхня границя котловану простежена на глибині 0,33 м, безпосередньо під орним шаром. Стінки котловану вертикальні. Долівка являє собою добре утрамбований суглинок, знаходиться на глибині 0,8 м від сучасної поверхні.

Особливістю цього житла є велика кількість згорілих дерев'яних конструкцій як у заповненні, так і на долівці житла. На долівці знаходилося близько 60 обвуглених плах, ще 30 — в нижній частині заповнення житла. Більше 20 невеликих фрагментів (розмірами до 10—15 см) обвуглених плах містилося у верхній частині заповнення. Стіни житла були обшиті дерев'яними плахами, частина з яких збереглася in situ на долівці житла у північно-західній і південно-східній стінах. Простір між стінками котловану і житла було забутовано гумусованим суглинком. Це добре простежується у північно-західній стіні. На долівці під згорілими плахами розчищено 13 ямок від стовпів діаметром 10—15 см, глибиною 3—6 см. По периметру житла розташовувалися 10 ямок: п'ять уздовж південно-східної стінки, чотири під кутом уздовж північно-західної і північно-східної. У центрі житла — три ямки й одна — біля північної стінки печі.

Кубовидна глинобитна піч розмірами 1,1×0,9 м знаходилася в північно-східному куті житла. Її нижня частина вирізана в материковому останці. Стінки збереглися на висоту 0,46 м, їх тов-

ISBN 966-02-3186-5

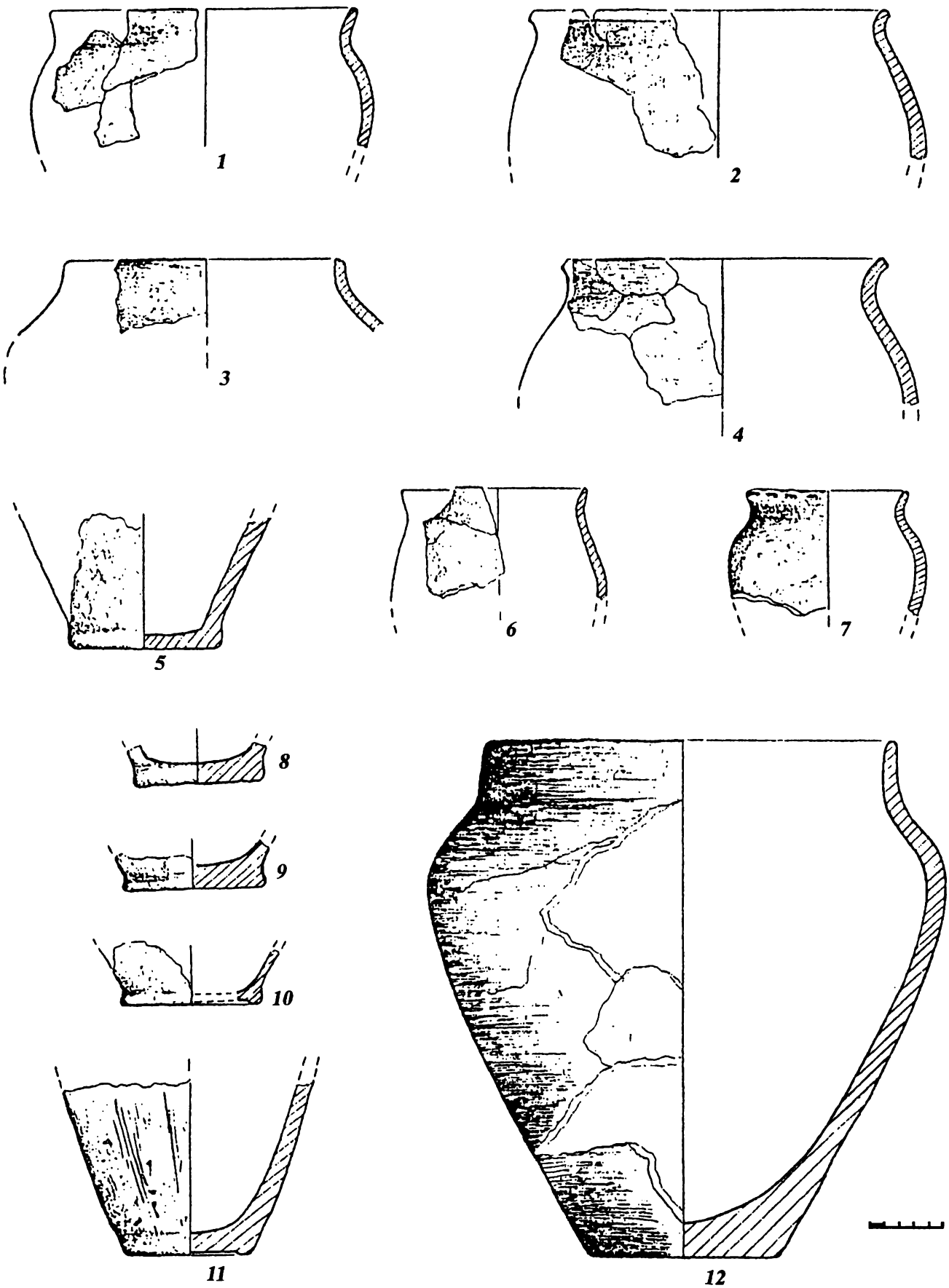

Рис. 12. Кераміка з житла 7.

ISBN 966-02-3186-5

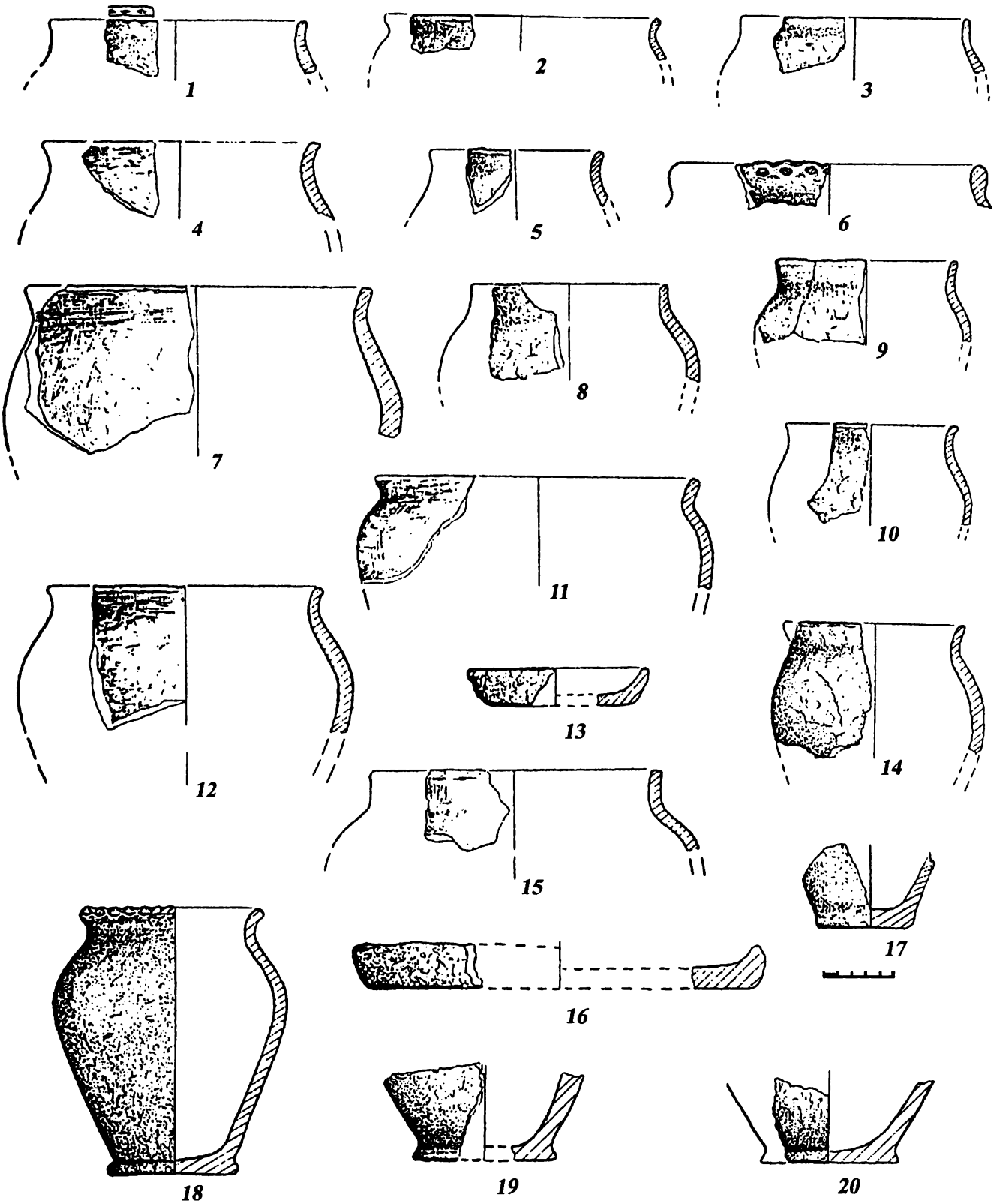

Рис. 13. Кераміка з житла 30.

щина дорівнює 0,22 м. Внутрішня частина стінок внаслідок дії вогню набула червоного кольору. Діаметр топкової частини 0,76 м. Челюсті шириною 0,47 м спрямовані до центра житла. Черінь печі являє собою добре утрамбовану глину, обпалену до жовтогарячого кольору. Він був покритий шаром золи і дрібного вугілля. У печі під завалом глиняної обмазки знайдено 5 уламків різ-

ISBN 966-02-3186-5

них ліпних посудин, а також фрагменти жаровні із світлої глини. На північній і західній (біля челюстів) стінках печі із зовнішнього боку збереглися рештки деревного тліну і окремих волокон, які можуть свідчити про наявність перегородки [Кравченко, Струнка, 1984, рис. 8].

Біля північно-східної частини печі розчищені залишки обвугленого настилу з двох рядів плах. Зверху знаходилася одна велика плаха довжиною 0,8 м, шириною 0,3 м. Знизу, перпендикулярно до неї, лежали кілька плах меншого розміру (до 0,2 м). Судячи із збереженої частини, настил мав прямокутну форму, розмірами не менше 1,4×0,4 м. Певно, це були залишки лежанки [Кравченко, Струнка, 1984, с. 89—93, рис. 5, *8*[2]].

У заповненні житла містилося 47 фрагментів ліпної кераміки, що належать семи посудинам; безпосередньо на долівці, під обвугленими плахами зафіксовано ще 37 уламків від чотирьох ліпних посудин. Кераміка, як із заповнення житла, так і з печі однотипна — переважно кухонні горщики середніх розмірів, з добре вираженими плечиками у верхній частині і невисокою (2—4 см) прямою або трохи відігнутою шийкою. Поверхня посудин горбкувата із слідами загладжування, у формовочній масі домішка шамоту. Звертає на себе увагу салтівська червоноглиняна амфора (11 уламків знайдено під обвугленими плахами біля печі, 58 — у заповненні житла на різній глибині) [Кравченко, 1979, рис. 5, *48*[3]].

Безпосередньо біля зовнішнього боку північно-західної стінки житла 39 знаходилися рештки печі (черінь) зруйнованого давньоруського житла.

Таким чином, наведений опис жител та загальна характеристика їх керамічних комплексів та речових знахідок демонструють три послідовні періоди розвитку давньослов'янської культури на поселенні Обухів II. Зазначимо, що житла VI—VII ст. розташовані виключно на Західній ділянці поселення. Житла наступного етапу (VIII ст.) зафіксовані на всіх ділянках поселення. Найпізніші житла (VIII—IX ст.) є на Центральній і Північній ділянках і відсутні на Західній.

Перший період представлений майже квадратними в плані напівземлянками. Глибина котлованів складає 0,8—1,06 м. Конструкція стін, судячи з відсутності стовпових ям, була зрубною або каркасною такого типу, коли в котловані по периметру споруджувалася рама з кругляку або колод, в яку і були врізані стовпи каркасу, який заповнювався деревом різного розміру та жердинами [Самойлович, 1977, с. 7—98]. Заглиблена нижня частина стін виконувала функції фундаменту і надавала споруді більшої міцності (жорсткості). Якщо котлован житла такого типу не містить згорілих дерев'яних конструкцій, його неможливо відрізнити від решток зрубу. У житлах такої конструкції глина використовується як допоміжний засіб для зміцнення та, деякою мірою, оздоблення стін, а не як будівельний матеріал, як при застосуванні каркасно-глинобитної конструкції. Отже, невелика кількість глиняної обмазки з відбитками дерев'яних конструкцій, яка зафіксована в багатьох житлах поселення Обухів II, може бути пов'язана саме з таким типом жител. Печі в житлах першого періоду були невеликими, округлої форми (діаметром приблизно 0,8 м), зробленими з глини на материковому останці. Товщина стінок печей дорівнювала 10—20 см.

Специфіку керамічних комплексів цих жител визначають ліпні горщики двох типів. Це, по-перше, високі стрункі горщики з крутим виразним плечем та різким переходом до невеликої трохи відігнутої шийки. До низу вони різко звужуються. Діаметр горловини у них завжди більше діаметру днища, але завжди менше максимального діаметра корпусу (рис. 3, *21, 22*). По-друге, горщики з похилим плечем, що розміщене у верхній частині висоти, але нижче, ніж у посудин попереднього типу. Це позначається на загальній формі посудин. До низу стінки звужуються поступово. Шийка також невисока, майже вертикальна (рис. 2, *4, 8*).

Поліхромні намистини (житла 26, 27, 41), багатогранна намистина із блакитного скла (житло 41), кульовидна намистина золотавого кольору (житло 41), фрагменти червоноглиняних візантійських амфор з рифленням, що нанесене гребінцем (житла 26, 27, 41), та залізна пряжка з житла 28, яка є типовою знахідкою для комплексів аварського часу, дозволяють датувати ці комплекси VI—VII ст. [Деопик, 1961; Ауліх, 1972, с. 46, 57, 89; Hampel, 1905, s. 287—289].

Н. М. Кравченко вважала, що посуд з цих жител відповідає 3—5 групам корчацького типу, що датуються переважно VI—VII ст. [Русанова, 1973, с. 18—20, рис. 7], а відрізняє обухівські житла від празько-корчацьких старожитностей

[2] У вказаній публікації житло помилково має номер 32.

[3] У вказаній публікації житло помилково має номер 29.

ISBN 966-02-3186-5

суміжних територій відсутність зрубних жител з печами-кам'янками [Кравченко, 1979, с. 86]. Проте глиняні печі є не таким вже і винятком у празько-корчацькій культурі. Вони зафіксовані у басейні Західного Бугу на поселеннях біля с. Ріпнів та у Волинському Поліссі (Підріжжя, Городок, Зозів) [Баран, 1998, с. 36—37]. З пізнім періодом празько-корчацької культури, що датується VII ст., кераміку таких типів пов'язує В. Д. Баран [Баран, 1988, с. 25—32]. Отже, можна вважати цілком слушним визначення комплексів VI—VII ст. поселення Обухів II як празько-корчацьких.

Для наступного періоду характерні напівземлянкові прямокутні житла площею приблизно 20 м². Глибина їх складає 0,95—1,2 м. Судячи з усього, їх конструкція мало чим відрізнялася від жител попереднього періоду. Різниця є в конструкції опалювальних споруд. Печі VIII ст. споруджені на материкових останцях, мають підковоподібну форму і більші розміри — до 0,8—1 м у діаметрі. Товщина їх стінок майже вдвічі більша, ніж в попередній час і складає 25—45 см. Стінки печі в житлі 43 споруджені з дрібного (до 10 см) каміння і глини. Долівка в цьому житлі була покрита рослинним настилом, можливо, із соломи або трави.

Специфіку керамічних комплексів цього типу складають ліпні горщики з виразним плечем, що розташоване у верхній частині посудини, і прямою або відігнутою шийкою. До низу стінки посудин звужуються поступово. Вінця горщиків здебільшого прикрашені насічкою або вдавленнями. Кераміка з цих жител відповідає 1, 4, 5, 11 типам кераміки за класифікацією слов'янської кераміки Правобережжя Середнього Дніпра В. О. Петрашенко або 2, 3, 4 типам за класифікацією кераміки волинцевської культури С. П. Юренко [Петрашенко, 1992, с. 41—57; Юренко, 1988, с. 248—249]. Датувати ці комплекси VIII ст. дозволяють срібні підвіски з жител 10 та 31 [Амброз, 1971, с. 121, рис. 8, *10*; Гавритухин, Обломский, 1996, с. 137—138]. Більш широку дату (VIII—IX ст.) мають скляні чотиригранні та округлі намистини [Деопик, 1961, с. 203—232], але на Обухівському поселенні вони зафіксовані в житлах саме цієї групи.

Н. М. Кравченко вбачала найближчі аналогії цим комплексам серед матеріалів Ходосівського поселення та пам'яток Східної Подолії (Городок, Бакота) [Кравченко, 1979, с. 88]. В. О. Петрашенко пов'язує такі комплекси з ранньою групою пам'яток Правобережного лісостепового Подніпров'я, до яких відносяться Сахнівка, більшість комплексів Ходосівки, нижній горизонт Монастирка [Петрашенко, 1992, с. 89]. Такий же тип матеріальної культури демонструють і пізні комплекси поселення Обухів VII [Абашина, 1986, с. 79—85].

Слід зазначити, що існують розбіжності у культурному визначенні комплексів кінця VII—VIII ст. у Середньому Подніпров'ї. Не вдаючись зараз до детального аналізу історіографії цієї проблеми, зазначимо, що здебільшого їх визначають як пам'ятки сахнівського (О. М. Приходнюк, В. Д. Баран, О. О. Щеглова) або сахнівсько-волинцевського (В. О. Петрашенко) типу [Приходнюк, 1980, с. 25—59; Баран, 1998, с. 94—95; Щеглова, 1991; Петрашенко, 1989, с. 42—43]. Досить переконливою видається аргументація В. Д. Барана і В. О. Петрашенко на користь того, що ці пам'ятки відносяться до раннього етапу райковецької культури в Середньому Подніпров'ї і є сполучною ланкою між нею та празько-корчацькими старожитностями [Баран, 1998, с. 90—95; Петрашенко, 1999].

Пізній етап Обухівського поселення представлений майже квадратними житлами зруб-ної або каркасно-стовпової конструкції. Каркас здебільшого заповнювався плахами або деревом різного розміру, глина використовувалася як допоміжний засіб. Про це свідчить значна кількість згорілих дерев'яних конструкцій, що містилася майже в усіх житлах цього періоду. Проте, значна кількість глиняної обмазки з відбитками дерев'яних конструкцій в житлі 18 не виключає можливості використання в цьому випадку каркасно-глинобитної конструкції стін. Глибина котлованів жител цього типу варіюється від 0,55 м до 1 м від сучасної поверхні. Така варіабельність, скоріше за все, не впливала на конструктивні особливості верхньої частини стін і даху. Функції фундаменту в цьому випадку відігравали нижні вінці зрубу або рама каркасу. Долівка здебільшого містить рештки глиняної обмазки. В житлах були масивні (1,5×1,2 м) кубовидні (житла 6 і 39) або підковоподібні (житла 7, 18, 30) печі, споруджені на материковому останці в одному з кутів. В усіх житлах цього періоду містилися уламки жаровень із світлої глини, які, напевно, розміщувалися над верхнім отвором печі.

Запропонована реконструкція планових схем і інтер'єру жител 6, 7, 30 і 39 передбачає розташування входу в стіні навпроти печі, оскільки

ISBN 966-02-3186-5

саме до входу зазвичай звернені челюсті печей. В усіх випадках ліворуч від печі був розташований дерев'яний настил для спання (лежанка) або лава, що спиралася на материкові останці. Уздовж бокових стін були також лави з дерев'яним покриттям. Інколи піч відокремлювалась дерев'яною перегородкою. Врублені полиці для посуду, що знаходилися у верхній частині стін доповнюють нерухоме дерев'яне обладнання [Кравченко, Струнка, 1984].

В керамічних комплексах жител пізнього періоду поєднуються ліпна кераміка і посуд, зроблений на гончарному колі. Гончарна кераміка трьох типів — великі горщики чорного кольору з циліндричною шийкою, прикрашені пролощеними лініями, волинцевського типу (рис. 10, *12*); округлобокі горщики з відігнутою шийкою і великими плечиками, орнаментовані горизонтальною врізною хвилею, типу Луки-Райковецької (рис. 10, *14*) та великі округлобокі горщики чорного кольору з високою вертикальною шийкою без орнаменту (рис. 12, *12*). Ліпні горщики мають виразне плече, розташоване у верхній частині посудини, і відігнуту шийку. До низу стінки посудин звужуються поступово. Вінця горщиків інколи прикрашені насічкою або вдавленнями.

Підставою для датування цих комплексів VIII—IX ст. є амфора салтівського типу з житла 39.

Кераміка з цих жител відповідає 2, 11, 15 типам кераміки за класифікацією слов'янської кераміки Правобережжя Середнього Дніпра В. О. Петрашенко [Петрашенко, 1992, с. 89—91] або 2, 4, 6, 7 типам ліпної і 1, 3 типам гончарної кераміки за класифікацією кераміки волинцевської культури С. П. Юренко [Юренко, с. 248—249]. Аналогіями цим комплексам є верхній горизонт Ходосівки, основний шар Волинцевського поселення, частина жител Монастирка. Цей культурно-хронологічний тип Н. М. Кравченко пов'язувала з волинцевською культурою. Так само визначає ці комплекси О. О. Щеглова, а В. О. Петрашенко визначає їх як пізні комплекси сахнівсько-волинцевської культури [Кравченко, 1979, с. 88—90; Щеглова, 1991; Петрашенко, 1999, с. 236—237].

Розглянуті комплекси представляють в хронологічному і типологічному сенсі три окремі етапи функціонування поселення Обухів II. Співставлення матеріалів пізніх волинцевських комплексів з попередніми свідчить, що тип житла, опалювальних споруд і, нарешті, керамічний комплекс значним чином відрізняються від комплексів VI—VII ст. Комплекси VIII ст. за рядом ознак можна вважати проміжними. Певно, що висновки про наявність чи відсутність генетичної спорідненості між цими комплексами на поселенні можна буде зробити після детального аналізу всіх його матеріалів.

Поява в VI—VII ст. в Середньому Подніпров'ї празько-корчацьких старожитностей може свідчити про поступове просування населення із заходу. На наступному етапі на рубежі VII—VIII ст., відколи починається формування райковецької культури, спостерігаються зміни в археологічному матеріалі, порівняно з попереднім часом. Розглядаючи цю ситуацію в контексті історичних подій, О. О. Щеглова вважає, що зміни у матеріальній культурі населення Середнього Подніпров'я в кінці VII — початку VIII ст. спричинені припливом спорідненого населення з території Подунав'я. Це добре простежується в комплексі жіночих прикрас [Щеглова, 1991, с. 48—50]. Оминаючи зараз гостро дискусійну проблему співвідношення волинцевської і райковецької культур в Середньому Подніпров'ї, можна лише констатувати, що матеріали поселення Обухів II свідчать про трансформацію культури в другій половині VIII ст. Активізація впливу алано-болгар на слов'янські племена, засвідчена Літописом «хозарська данина» може бути одним з можливих пояснень цього процесу [Щеглова, 1991, с. 48—50].

Отже, матеріали багатошарового поселення Обухів II свідчать, що процес розвитку слов'янської культури в Київському Подніпров'ї проходив не ізольовано, а постійно зазнавав впливу з боку інших культур, а також був обумовлений певними історичними подіями.

ISBN 966-02-3186-5

ЛІТЕРАТУРА

Абашина Н. С. Ранньослов'янське поселення Обухів VII на Стугні // Археологія.— 1986.— № 53.— С. 72—85.

Амброз А. К. Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы // СА.— 1971.— № 2.— С. 96—134.

Ауліх В. В. Зимнівське городище.— К., 1972.

Баран В. Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю.— К., 1972.

Баран В. Д. Пражская культура Поднестровья (по материалам поселений у с. Рашкова).— К., 1988.

Баран В. Д. Давні слов'яни.— К., 1998.

Гавритухин И. О., Обломский А. М. Гапоновский клад и его культурно-исторический аспект.— М., 1996.

Деопик В. Б. Классификация бус Юго-Восточной Европы VI—IX вв. // СА. — 1961.— № 3.— С. 203—232.

Кравченко Н. М. Исследования в Киевской области // АО 1970 г.— М., 1971.— С. 280—281.

Кравченко Н. М. Работы в Обуховском районе Киевской области // АО 1975 г.— М., 1976.— С. 343—344.

Кравченко Н. М. Исследование славянских памятников на Стугне // Славяне и Русь 1979.— С. 74—92.

Кравченко Н. М., Абашина Н. С. Докирилівський напис на пряслиці з ранньослов'янського поселення Обухів II // Археологія. — 2001.— № 2.— С. 144—147.

Кравченко Н. М., Абашина Н. С., Цындровская Л. А. Исследования памятников I тысячелетия н. э. в бассейне Стугны // АО 1977 г.— М., 1978.— С. 338.

Кравченко Н. М., Абашина Н. С., Цындровская Л. А. Исследования памятников I тысячелетия н. э. в Обуховском районе Киевской области // АО 1978 г.— М., 1979.— С. 350.

Кравченко Н. М., Струнка М. Л. Реконструкція інтер'єру слов'янського житла VIII—IX ст. // Археологія.— 1984.— Вип. 45.— С. 84—95.

Петрашенко В. О. Волинцевська культура на Правобережному Подніпров'ї (за матеріалами Ходосівського поселення) // Археологія.— 1989.— № 2.— С. 32—44.

Петрашенко В. О. Слов'янська кераміка VIII—IX ст. Правобережжя Середнього Подніпров'я.— К., 1992.

Петрашенко В. О. Формування культури типу Луки Райковецької у Середньому Подніпров'ї // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тисячолітті н. е.— Київ—Львів, 1999.— С. 230—239.

Приходнюк О. М. Археологічні пам'ятки Середнього Подніпров'я у VI—IX ст. н. е.— К., 1980.

Русанова И. П. Славянские древности VI—IX вв. между Днепром и Западным Бугом // САИ.— Вып. Е 1-25.— 1973.

Самойлович В. П. Народное архитектурное творчество: По материалам Украинской ССР.— К., 1977.

Терпиловский Р. В., Абашина Н. С. Памятники киевской культуры. Свод археологических источников.— К., 1992.

Юренко С. П. Население Днепровского Левобережья в VII—VIII вв. н. э. (волынцевская культура) // Труды V Международного конгресса археологов-славистов.— Т. 4.— 1988.— С. 244—251.

Щеглова О. А. Среднее Поднепровье конца VII — первой половины VIII в. Причины смены культур. // Социогенез и культурогенез в историческом аспекте. Материалы методологического семинара.— СПб., 1991. — С. 42—50.

Hampel I. Alterthumer des fruhen Mittelalters in Ungarn.— Braunshweig, 1905.— M. 11.

ISBN 966-02-3186-5

С. А. Горбаненко

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО СЛОВ'ЯН ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ I тис. н. е. (за матеріалами Лівобережжя Дніпра)

Вирішення питань виробничого характеру потребує опрацювання великого обсягу різних джерел інформації з різних галузей сучасної науки. Комплексне дослідження сільського господарства слов'ян території Дніпровського Лівобережжя другої половини I тис. н. е. не проводилось. Недостатньо висвітленою або дискусійною залишається низка питань. Разом з тим, дослідження на матеріалах окремо взятого регіону відрізняються більшою чіткістю інтерпретації. Саме такий підхід дає змогу зробити комплексний аналіз сільського господарства слов'ян Дніпровського Лівобережжя другої половини I тис. н. е.

Важливими для реконструкції сільського господарства є природні фактори, серед яких найбільшу цінність для інтерпретації представляють кліматичні зміни та розташування пам'яток на різних типах ґрунтів.

Клімат сучасної України характеризується досить високою зволоженістю і помірними температурами. У зв'язку з континентальним характером клімату на зазначеній території переважає жарке сухе літо і холодна зима з відлигами і заметілями; часті посухи і суховії. На сучасному етапі середньорічна кількість опадів складає 500—600 мм; у вегетаційний період — 200—205 днів — 350—400 мм. Середньорічна температура біля +7°; середня температура липня +20°, січня — –7°. 250 днів на рік температура не опускається нижче 0° [Борисов, 1975, с. 77—78, 170].

Клімат кінця I тис. до н. е. — I тис. н. е. мало відрізнявся від сучасного. Однак, незначні коливання відбувалися постійно, що мало вплив на різні галузі життєдіяльності людей. Були вони зафіксовані і в I тис. н. е. За даними спорово-пилкового аналізу розрізу болота Гельмязівського (Черкаська обл.) і проб, взятих поблизу поселення Хлопків (Київської обл.), у цей час клімат неодноразово змінювався [Безусько, Климанов, 1987, с. 54—58].

Зміна клімату зафіксована 1460±55 років тому. Відносно сучасної температура липня упала на 0,5—1°; січня — на 1—1,5°; середньорічна — на 1°. Кількість опадів залишилася на колишньому рівні. Чергове потепління зафіксоване 1250±50 років тому. Температура відрізнялася від сучасної на 0,5—1°, а опадів стало більше на 50 мм. Останнє похолодання в цьому періоді наступило 1130±60 років тому. У той час температура стає аналогічною сучасній, а опадів було більше на 25 мм. Потепління 1055±40 років тому привело до підвищення температури в середньому на 1° щодо сучасної. Кількість опадів стала аналогічною нашому часу (рис. 1) [Безусько, Климанов, 1987, с. 57—58].

Для визначення ґрунтів навколо поселень було вжито методику, активно впроваджувану О. П. Томашевським, по визначенню потенційних можливостей п'ятикілометрових ресурсних зон навколо поселення [див., наприклад: Моця, Томашевський, 1995]. Слов'янські пам'ятки Лівобережжя Дніпра розташовані на ґрунтах, що охоплюють майже всю сучасну розгалужену номенклатуру. Але досвід роботи показав деяку неефективність врахування всієї номенклатури, у зв'язку з чим вона була зведена до чотирьох основних типів (рис. 2):

© С. А. Горбаненко, 2004

ISBN 966-02-3186-5

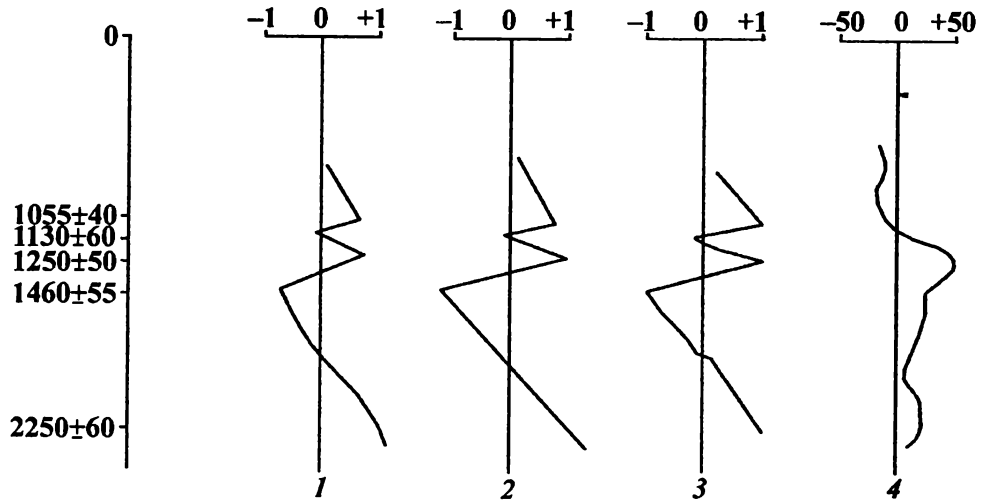

Рис. 1. Графік кліматичних змін впродовж I тис. н. е. (у порівнянні із сучасністю): *1* — температура червня; *2* — температура січня; *3* — середньорічна температура; *4* — кількість опадів [Безусько, Климанов, 1987].

1) ґрунти, що сформувалися під лісовою рослинністю;

2) чорноземи;

3) ґрунти, на формування та родючість яких постійно впливає близьке розташування із вологою місцевістю;

4) ґрунти, непридатні для потреб землеробства.

Основні результати проведеного нами дослідження подано у таблиці. Інтерпретація даних приводиться далі по тексту.

Впродовж другої половини I тис. н. е. фактично склався увесь комплекс знарядь землеробства, що став основою сільськогосподарського інвентарю за часів Київської Русі (рис. 3). Археологічні матеріали та етнографічні паралелі із впевненістю дозволяють говорити про безперервне існування основних знарядь для обробітку ґрунту впродовж досліджуваного періоду. В цей час (волинцевсько-роменський період) завершується остаточне складання плуга (рис. 4, 5).

Розвиток сільського господарства, взаємодоповнюючими компонентами якого є землеробство та тваринництво, знаходиться у прямій залежності від використовуваних систем землеробства. Без сумніву, досвід попередніх культур — зарубинецької, київської, черняхівської — позначився тою чи іншою мірою на землеробстві та тваринництві слов'ян другої половини I тис. н. е. Очевидно, що досягнення попереднього періоду склали основу сільського господарства за дослі-

Таблиця. Розподіл слов'янських пам'яток другої половини I тис. н. е. на різних типах ґрунтів (розшифровка по тексту).

пам'ятки, період	%			
	до 25	до 50	до 75	до 100
тип ґрунтів 1.				
V—VII ст.	3	20	16	15
VIII ст.	7	14	5	15
VIII—X ст.	4	18	15	24
тип ґрунтів 2.				
V—VII ст.	7	10	6	6
VIII ст.	9	5	6	6
VIII—X ст.	6	11	7	10
тип ґрунтів 3.				
V—VII ст.	13	21	9	8
VIII ст.	13	13	4	5
VIII—X ст.	16	23	6	6
тип ґрунтів 4.				
V—VII ст.	—	4	—	1
VIII ст.	—	—	—	—
VIII—X ст.	3	1	—	—

ISBN 966-02-3186-5

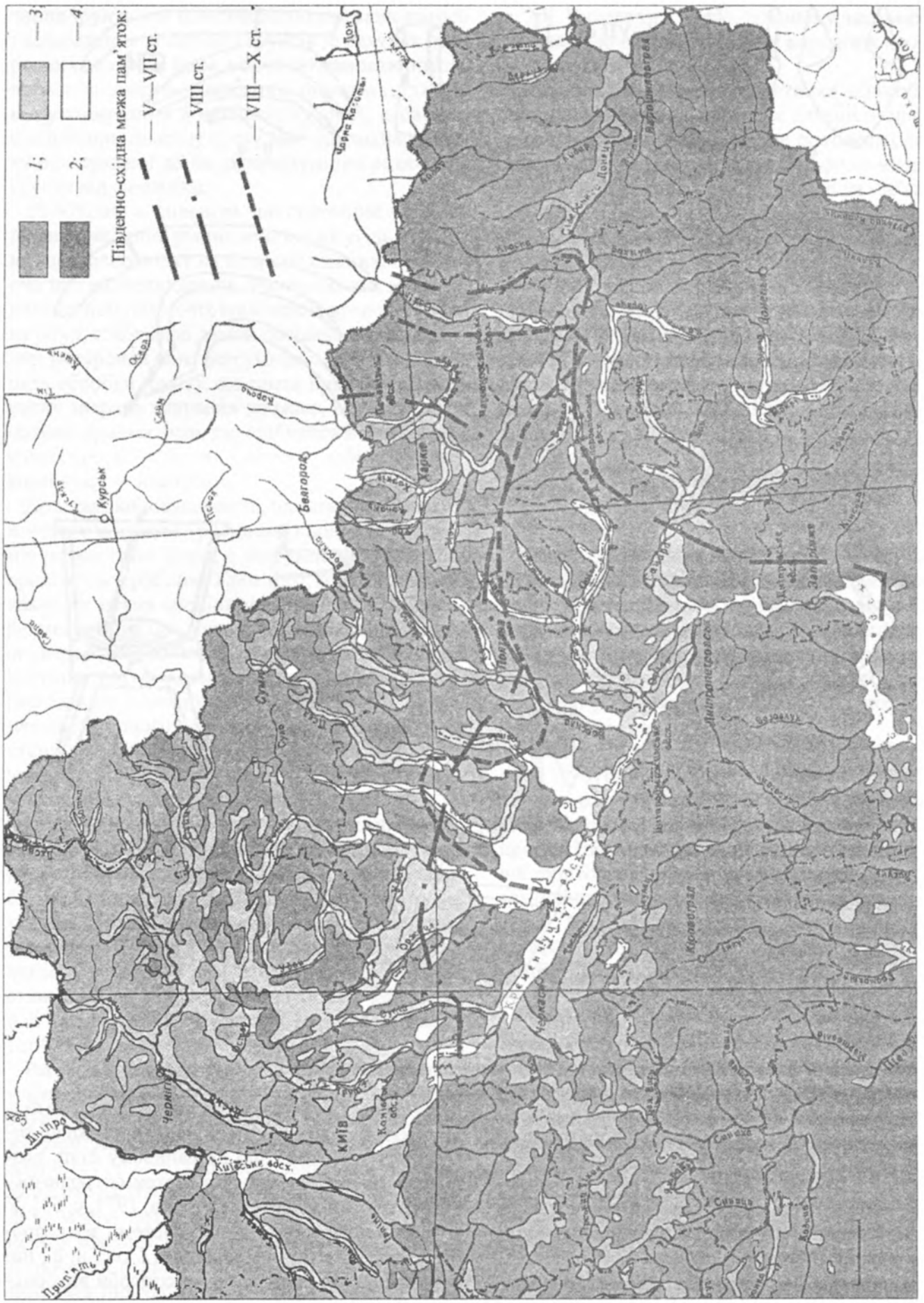

Рис. 2. Карта ґрунтів Лівобережжя Дніпра з південно-східною межею поширення слов'янських пам'яток другої половини I тис. н. е.

ISBN 966-02-3186-5

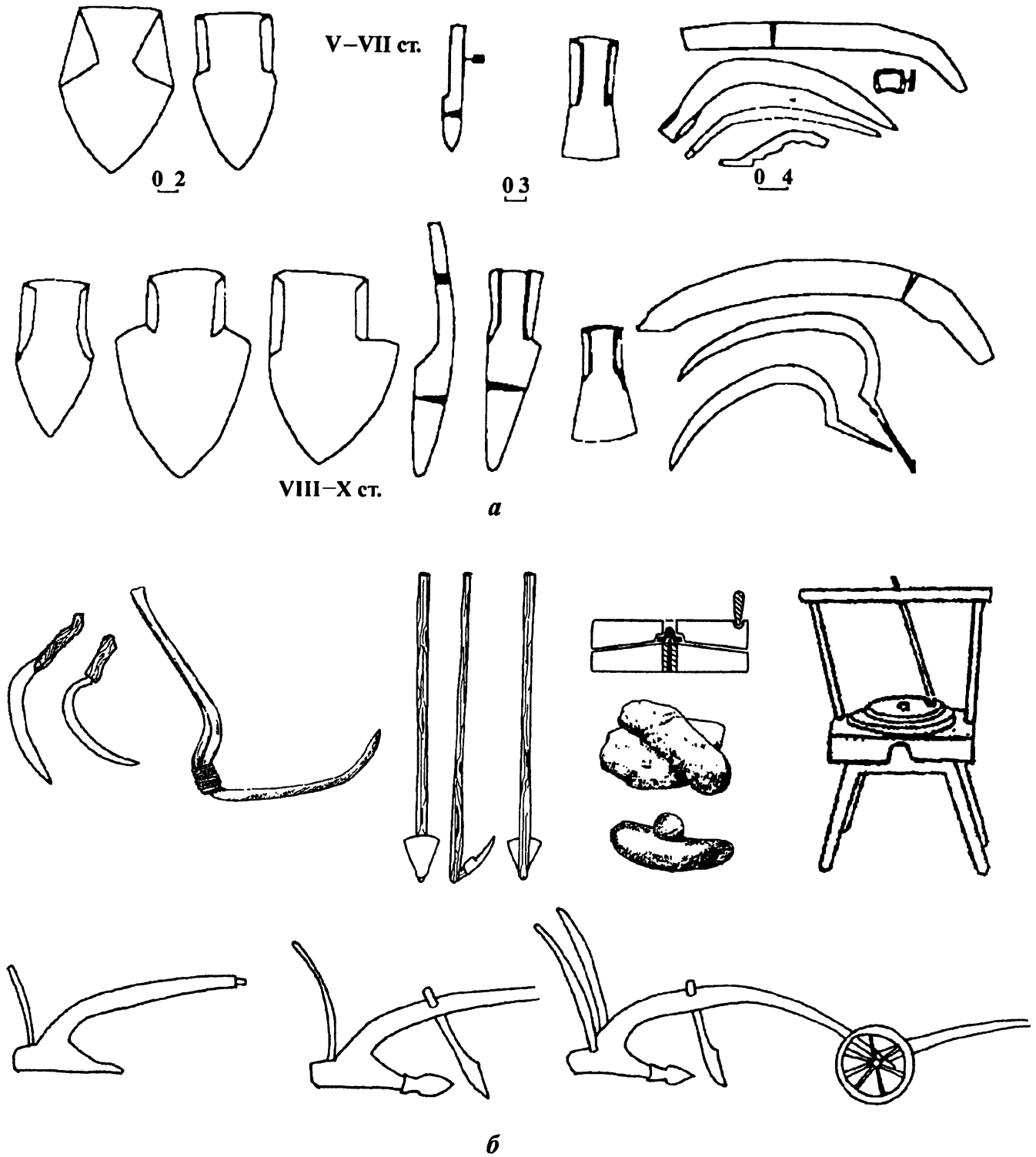

Рис. 3. Знаряддя землеробської праці: *а* — археологічні дані; *б* — реконструкція.

джуваний період. Можна стверджувати, що існували «заплавна» система землеробства, підсічно-вогнева форма освоєння земельних ділянок; могла вже бути перелогова система землекористування. Практично, могло змінитися лише співвідношення між оброблюваними тим чи іншим способом полями.

Під системою землеробства розуміється сукупність агротехнічних заходів, спрямованих на підвищення родючості ґрунтів. Однак, важко не погодитися з думкою, що на ранньому етапі розвитку землеробства способи підтримки родючості ґрунту були відсутні [Краснов, 1971, с. 53]. У зв'язку з цим, говорячи про системи землеробства впродовж другої половини I тис. н. е., насамперед, слід мати на увазі способи використ-

ISBN 966-02-3186-5

тання ґрунту для сільськогосподарських потреб і відновлення родючості ґрунтів за рахунок природних ресурсів. Втім, не виключена можливість внесення добрив природним шляхом (відходів від утримування домашньої худоби); імовірно, емпіричним шляхом поступово приходило розуміння корисної дії на підтримування родючості ґрунту від сівозміни.

Необхідно відзначити, що свідчення з приводу використання різних земельних угідь ґрунтуються в основному на непрямих даних, отриманих при вивченні давніх землеробських знарядь, палеоетноботанічних комплексів археологічних культур, топографії давніх поселень та потенційних ресурсних зон. Безсумнівно, еволюція знарядь обробки ґрунту, що також призвела до розвитку знарядь збирання врожаю, є однією з головних причин змін, що відбулися в сільському господарстві, а зміни у палеоетноботанічному комплексі — наслідком.

Дослідники відзначають, що наявність частин плугів (у широкому розумінні цього слова) і серпів розвинених форм, є безсумнівною ознакою орного землеробства. Крім того, комплекс ознак, таких як поява спеціалізованих знарядь праці, форми і типи цих знарядь, поширення орного землеробства, зближає землеробство південної частини лісової зони з землеробством лісостепової смуги [Краснов, 1971, с. 87]. Таким чином, наявність орного землеробства не лише в лісостепу, але й у південній частині лісової зони, де знаходиться велика кількість слов'янських пам'яток, під сумнів не ставиться.

Для оранки необхідною умовою була наявність тяглової сили. Традиційно для цього процесу використовувалися тварини — велика рогата худоба (ВРХ) та коні. Аналіз археозоологічного матеріалу зі слов'янських пам'яток (рис. 6) переконливо свідчить про цілком достатню забезпеченість землеробства тягловою силою. ВРХ становила не менше третини стада; частка коней — близько 1/10 частини [розрахунки див.: Горбаненко, 2003].

Використання заплав. Використання земель у заплавах рік було не лише традиційним, але — що саме головне — доцільним з практичної точки зору. При мінімальних витратах зусиль для обробітку ґрунту, хлібороб одержував гарні результати. Як вважають дослідники, заплавні землі не мають потреби у відпочинку, чи в якомунебудь комплексі заходів для відновлення їхньої родючості, оскільки ці ґрунти щорічно поновлюються під час розливів рік [Краснов, 1967, с. 20]. Виходячи з цього, ділянки у заплавах рік можна було використовувати впродовж необмеженого часу.

Побічним доказом використання легкооброблюваних заплавних ґрунтів є наявність цільнодерев'яних орних знарядь, не посилених залізним наконечником, що за етнографічними даними могли використовуватися лише на «м'яких» ґрунтах [Мамонов, 1952, с. 76]. До таких, наприклад, відноситься українське рало — знаряддя для розрихлювання землі — найпростіше за конструкцією та найлегше для виготовлення.

На використання заплав як ділянок для землеробства вказує також побіжно і ПБК культур, в яких просо посідало важливе місце з часів існування зарубинецької культури до VII ст. включно [див.: Пашкевич, 1989; 1992, с. 32; Терпиловский, 1984, с. 59—65]. Воно не вимагало гарної обробки ґрунту та глибокої оранки. Більше того, такий обробіток ґрунту небажаний і приводить до уповільнення проростання зернівок [Елагин, 1955, с. 9].

Не менш важливим є і чутливість цього злаку до засміченості полів. Це пояснюється низькорослістю і уповільненістю розвитку проса в початковий вегетаційний період [Елагин, 1955, с. 5]. А при використанні заплавних ділянок для землеробських потреб ґрунт не лише відновлював свою родючість під час розливів рік, але й очищався від засмічувачів.

Топографія пеньківських поселень [Приходнюк, 1998] безперечно свідчить про використання, як і раніше, заплавних ділянок під посіви. Побічно про це може свідчити значна кількість проса в ПБК пеньківців, не лише на досліджуваній території, але й у Пруто-Дністровському ареалі поширення цих пам'яток [Пашкевич, 1992, с. 32]. Не виникає сумніву в тому, що ці землі використовувалися повністю, оскільки вони були найбільш легкодоступні і розташовувались у безпосередній близькості від поселень.

Статистичні дані з приводу потенційних ресурсних зон поселень переконливо свідчать про інтенсивне використання ґрунтів, родючість яких знаходиться в залежності від водойм (включаючи й заплави). Із пам'яток, що були нанесені на карти ґрунтів, 137 мали в своїй потенційній ресурсній зоні різний відсоток таких територій. Жителі близько половини цих пам'яток могли використовувати до 50% таких ґрунтів від усієї потенційної ресурсної зони. Для 38 пам'яток (див. таблицю) цей тип ґрунтів потенційно міг бути одним з найбільш використовуваних.

ISBN 966-02-3186-5

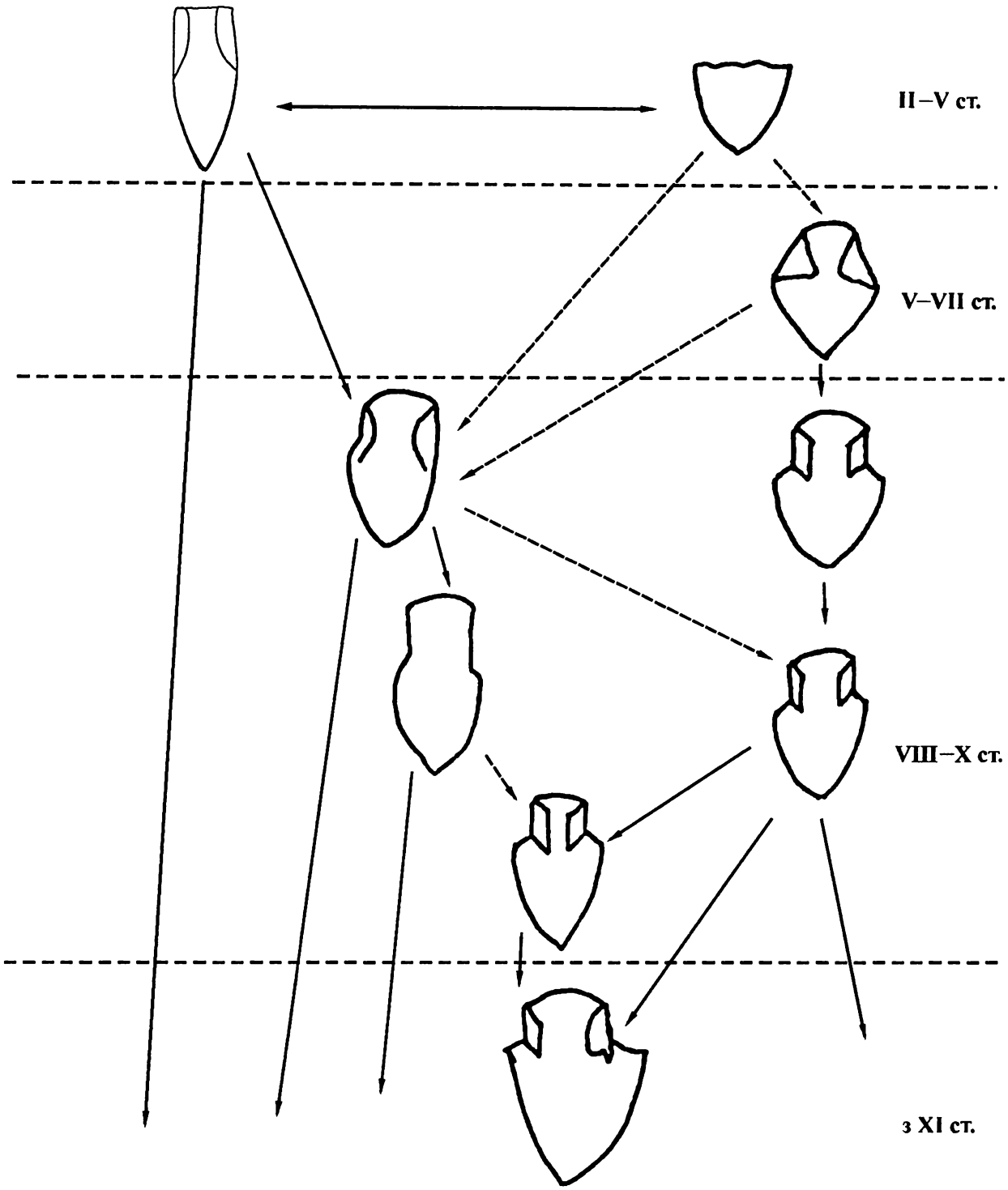

Рис. 4. Еволюція наконечників на знаряддя для обробітку ґрунту.

Отже, топографія та аналіз розташування пам'яток на ґрунтах вказують на широке використання заплав та понижених ділянок для потреб сільського господарства. Із впевненістю можна говорити про те, що такі ділянки було доцільно використовувати не лише як поля, але і пасовища та для заготівлі сіна для ДРХ, ВРХ та коней. Відсоток цих тварин в стаді у слов'ян був доволі значним впродовж всього періоду. Для волинцевсько-роменського періоду — ВРХ складала 41—43,9%; ДРХ — від 1/4 до 1/5 частки усього стада; коні — близько 1/10 частки (див. рис. 6). Імовірно, в попередній період частки цих тварин були близькими — близько третини ВРХ; четверту частину стада становила ДРХ; до десятої частини — коні.

Окрім того, заплавні луки і до цього часу використовують для заготівлі корму на зимовий пе-

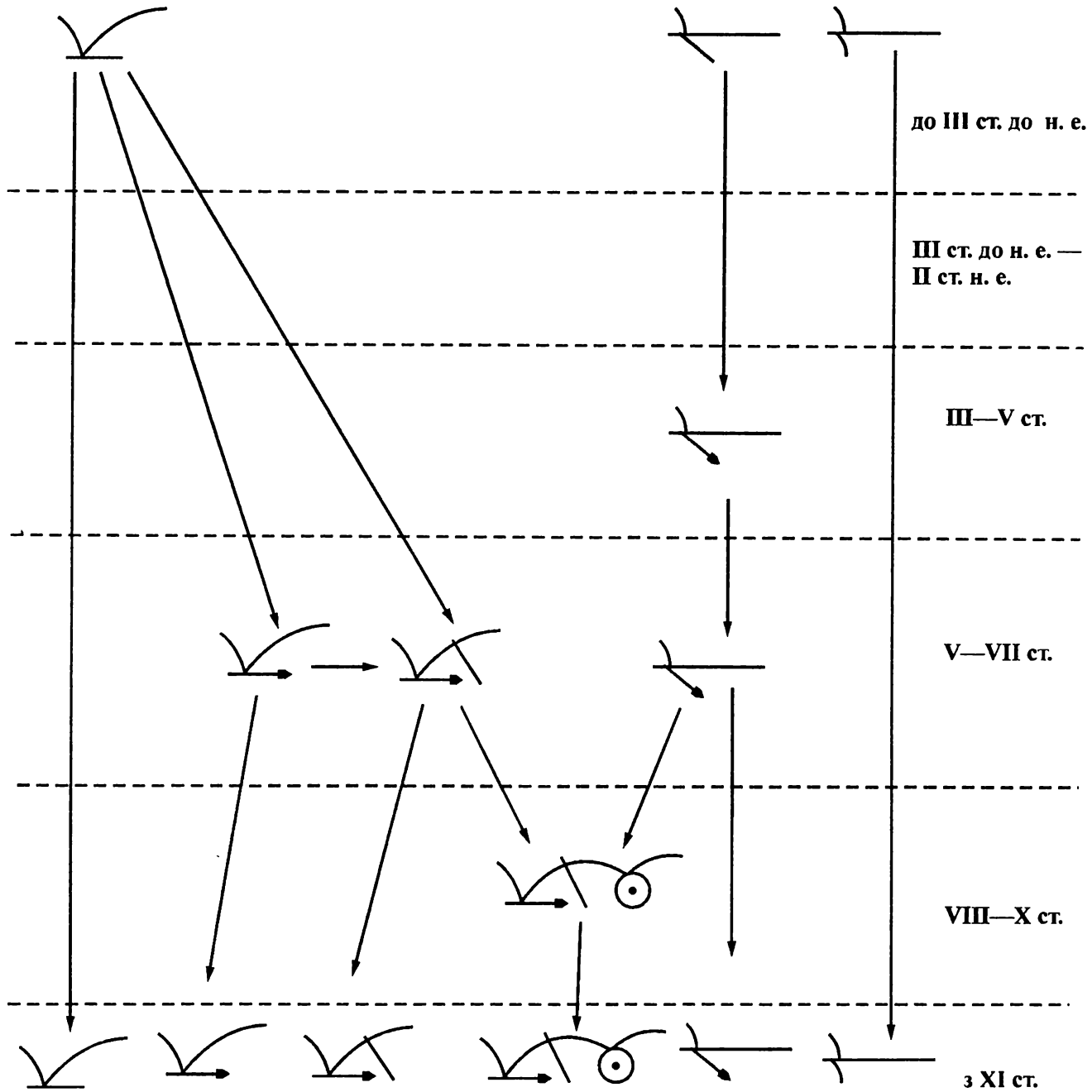

Рис. 5. Еволюція знарядь для обробітку ґрунту.

ріод. Для цих потреб використовувалися косигорбуші, відомі ще зі скіфських матеріалів на території Дніпровського Лівобережжя, а також із знахідок черняхівської культури Правобережжя. В досліджуваний період загалом відомо 16 кісгорбуш із шести пам'яток (трьох пам'яток третьої чверті I тис. н. е. і трьох волинцевсько-роменських), та кільця для кріплення до держака, а також велика кількість аналогів з синхронних, хронологічно близьких та наступних пам'яток.

Підсіка. Суть підсічної системи землеробства полягає в тому, що на заздалегідь вибраній і підготовленій лісовій ділянці повалені дерева та кущі, а також трав'яний і дерновий покрив за допомогою вогню перетворюється на попіл. Таким чином мінеральні солі, що знаходяться в складі органічної речовини, через застосування випалу, переводяться в стан, при якому вони стають доступними для засвоєння їх культурними рослинами [Петров, 1968, с. 67].

У науковій літературі наявність та особливо переважання проса в ПБК слов'янських культур інтерпретується як доказ використання підсічного землеробства. Взагалі весь асортимент злакових культур, у якому переважають невибагливі рослини (просо, ячмінь плівчастий, пшениця

ISBN 966-02-3186-5

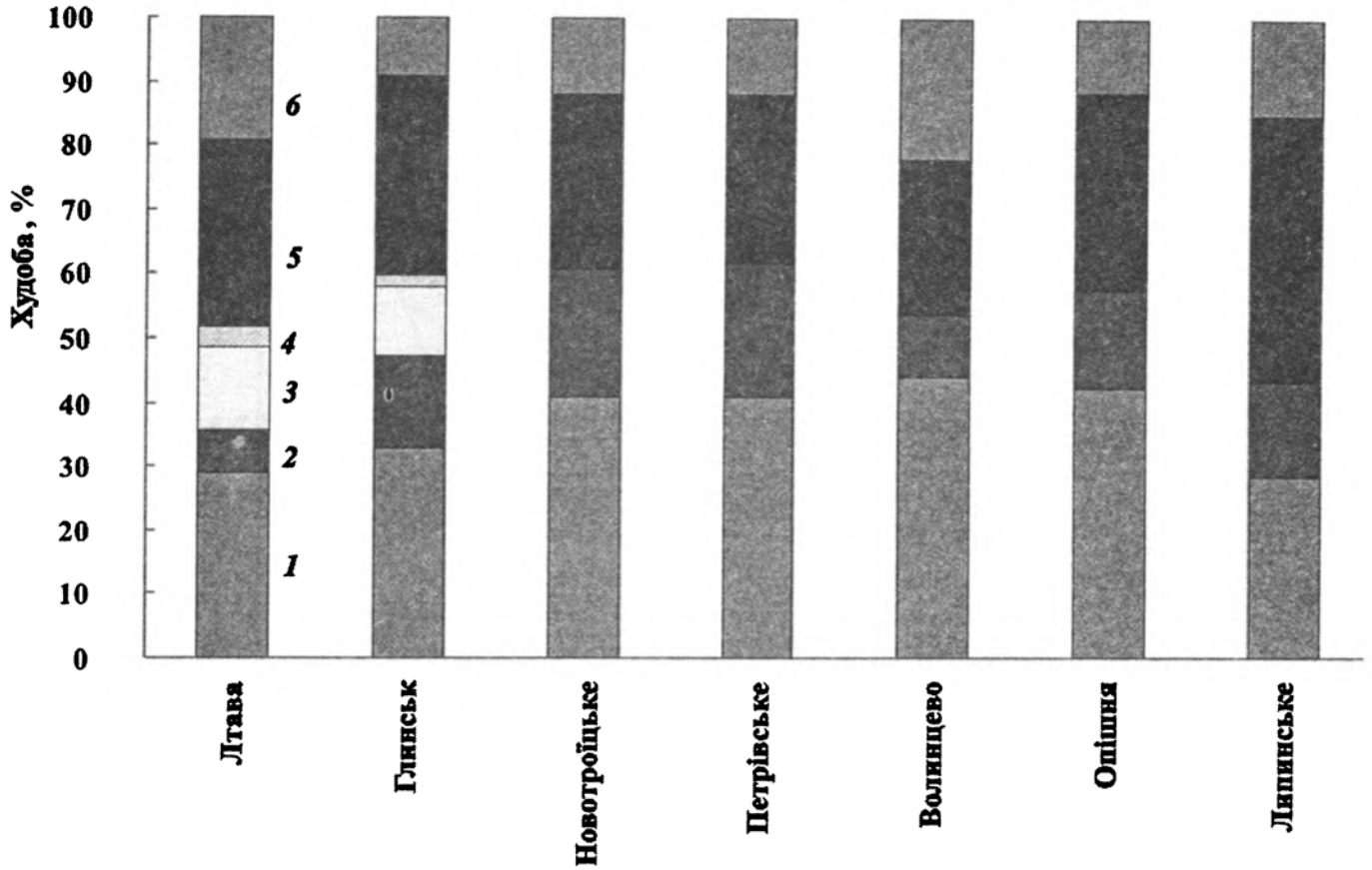

Рис. 6. Археозоологічні комплекси волинцевсько-роменських пам'яток: *1* — ВРХ; *2* — ДРХ; *3* — вівця; *4* — коза; *5* — свиня; *6* — кінь.

плівчаста), а більш вимогливі або представлені в невеликій кількості, або практично відсутні (пшениця голозерна, жито), за етнографічними даними свідчить про використання підсіки [Третьяков, 1932, с. 13—15]. До того ж такі ділянки землі були звільнені від рослинності (у перший рік), їхня родючість підвищувалася за рахунок повалених спалених дерев і іншої рослинності.

Природно, що особливого поширення підсічне землеробство набуло в лісових районах, підтвердженням чому можуть слугувати археологічні та етнографічні матеріали [Третьяков, 1932, с. 4—7].

Традиційно хлібороб, імовірно, вибирав придатну ділянку, зручну для посіву хліба. Навесні, коли ліс вдягався повним листям, з дерев знімали кору через весь стовбур, щоб дерево скоріше висихало. Потім ліс рубали таким чином, щоб дерева розпадалися по можливості рівномірно на всій ділянці. Після цього, через деякий час, коли стовбури підсихали, їх спалювали, одержуючи, таким чином, ділянку, яка до того ж була удобрена золою чи згнилими стовбурами [Пачкова, 1961, с. 33]. Можливо, використовувалися інші форми, але суть процесу від цього не змінюється [Столетов, 1867, с. 1—13]. У будь-якому випадку хліборобу потрібно було вибрати придатну для землеробства ділянку та розчистити її, звівши всю рослинність.

Побіжно про використання підсічного землеробства свідчить гранична простота обробки ґрунту. Для обробки ділянки, звільненої від лісу, не підходили знаряддя плужного типу. При підсіці в перший рік необхідно було лише заборонувати ділянку з посівами [Левашева, 1956, с. 21], для чого використовувалися знаряддя для вторинного обробітку ґрунту — смик-борона та борона-суковатка. При подальшому використанні підсічних ділянок, за етнографічними даними, їх простіше було обробляти легкими безполозими ралами [Зеленин, 1907, с. 114—116].

Також підтвердженням існування підсіки є традиційність її використання з найдавніших часів [Слободин, 1952, с. 15—30] до XVI ст. включно у лісових районах Росії [Столетов, 1867, с. 13—14]. Археологічним доказом використання підсіки є відкриття підсічного поля середини I тис. н. е. в урочищі Прірва поблизу м. Трубчевська

ISBN 966-02-3186-5

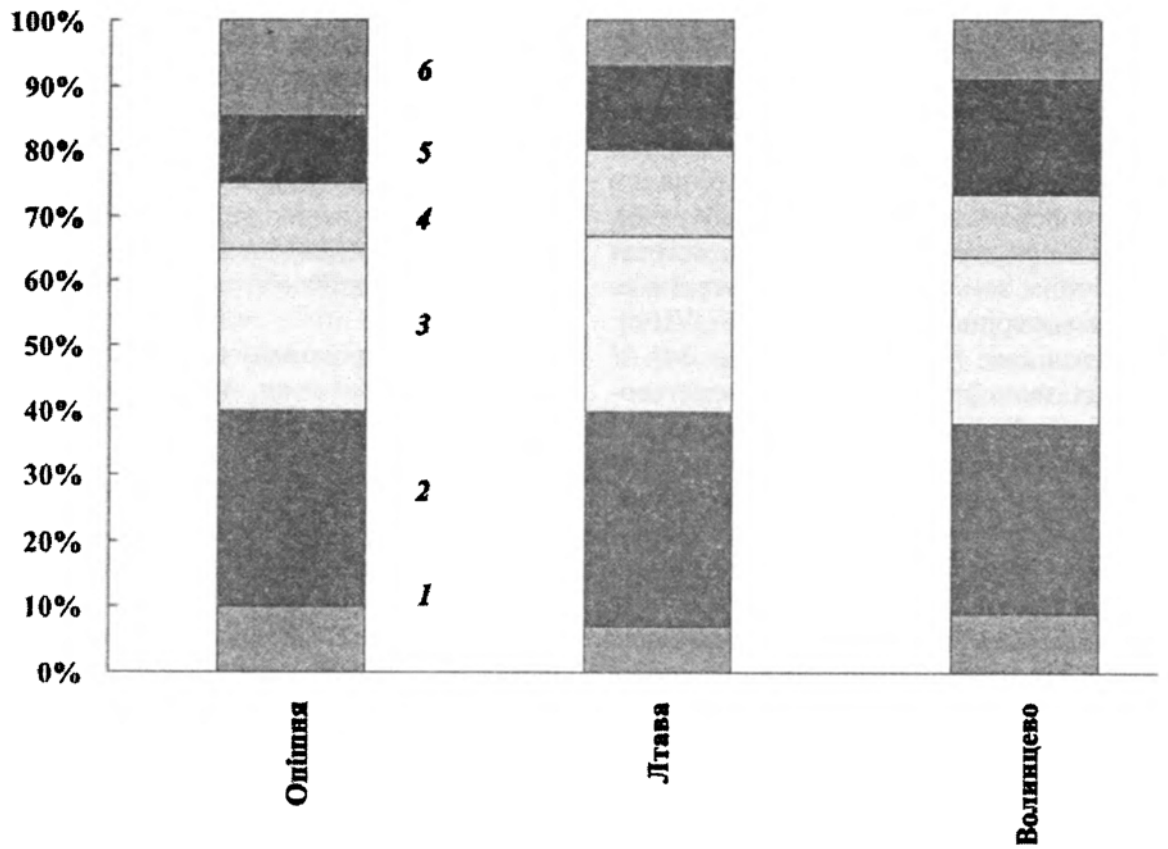

Рис. 7. Палеоетноботанічні спектри волинцевсько-роменських пам'яток (за об'ємом): *1* — Panicum miliaceum; *2* — Hordeum vulgare; *3* — Secale cereale; *4* — Triticum dicoccon; *5* — Triticum aestivum s.l.; *6* — Avena sativa.

[Горюнов, 1981, с. 34], пов'язаного з поселенням третьої чверті I тис. н. е. Під час дослідження давньоруської пам'ятки Автуничі та її околиць на Чернігівщині шурфовкою майже скрізь були виявлені вуглики, а також борозни у материку. Ці свідчення стають ще більш цінними у зв'язку із тим, що пам'ятка розташована у лісовій місцевості на ґрунтах, що сформувалися під сосновими лісами. Доповнюють цю картину знахідки вузьколопатевих наральників [Моця, Томашевський, 1997, с. 31, 34], які доцільніше було використовувати на ралах з ральником, поставленим під кутом до ґрунту, а отже таким, що дійсно міг залишити сліди борозни у материку (на відміну від широколопатевого наральника, поставленого горизонтально).

Таким чином, завдячуючи археологічним даним, із впевненістю можна говорити про постійне використання підсіки для потреб землеробства, починаючи з середини I тис. н. е. до часів Київської Русі (XI—XII ст.) включно.

Про застосування підсіки у волинцевсько-роменський період свідчать палеогеографічні і палеоетноботанічні дані, а також етнографічні спостереження. Наприкінці I тис. н. е. спостерігається скорочення лісових масивів [Гринчук, Заклинская, 1984, с. 89—90]. Імовірніше за все, це слід пов'язувати з діяльністю людини, тому можна з упевненістю говорити про використання лісу для розширення ділянок, що розорюються. Це, на нашу думку, свідчить не про екстенсивність землеробства наприкінці I тис. н. е., а навпаки — про інтенсифікацію цієї галузі сільського господарства у VIII—X ст., тому що завдяки підсічному землеробству від лісової рослинності звільнялися території, що надалі використовувалися нарівні з іншими освоєними землями. Такі висновки загалом підтверджуються етнографічними даними [Левашева, 1956, с. 22].

Про підсічну систему землекористування, при якій хліборобам доводилося періодично переселятися з місця на місце, побіжно можуть свідчити письмові джерела. У Прокопія Кесарійського є відомості, що «живут они [славяне] на большом расстоянии друг от друга, и все они часто меняют места проживания» [Прокопий, 1950, с. 297]. Тут слід зауважити, що ні при використанні заплавних земель (про що йшлося вище), ні при впровадженні розвинених форм перелогу як основної форми землекористування (про що

ISBN 966-02-3186-5

мова буде йти пізніше) не потрібно було часто змінювати місця проживання.

Це повідомлення Прокопія збігається зі спостереженнями Є. О. Горюнова, який відзначив, що поселення, що розташовуються «гніздами» і мають незначний культурний шар, не що інше, як місця переселень [Горюнов, 1981, с. 6]. Є. О. Горюнов пов'язує «гнізда» пам'яток із заняттям підсічним землеробством, ґрунтуючись на тому, що в матеріалах Подесення III—VII ст. наральники невідомі [Горюнов, 1981, с. 34]. У зв'язку із знахідкою фрагмента вузьколопатевого наральника київської культури на поселенні Улянівка [Терпиловский, 1984, с. 59—65], можна припустити, що виникнення «гнізд» викликане не лише потребами підсічного землеробства, але примітивними формами перелогової системи землекористування, при якій оброблювані ділянки землі необхідно було на довгий час залишати для відпочинку та відтворення родючості ґрунту.

Статистичні дані щодо розташування пам'яток на різних типах ґрунтів також побіжно свідчать про імовірність використання ґрунтів, що сформувалися під лісовою рослинністю, нарівні з потенційною можливістю використання інших типів ґрунтів. Дані картографування пам'яток дали наступні результати: 156 із врахованих слов'янських пам'яток мали в своїй потенційній ресурсній зоні різну кількість ґрунтів, що сформувались під лісовою рослинністю. Із них 62 пам'ятки у своїй зоні мали до 50% такого типу ґрунтів. Вірогідно, що частина з них могла взагалі не використовувати ці ґрунти. Однак, більшість (судячи за статистичними даними) могла використовувати ці ґрунти нарівні з іншими (у першу чергу — із ґрунтами, на родючість яких впливало близьке розташування біля водойм).

90 слов'янських пам'яток мали в потенційній зоні землекористування до 100% ґрунтів такого типу (див. таблицю). Очевидно, що ці землі використовувалися для потреб сільського господарства.

Перелогова система — двохпілля — трьохпілля. На середину I тис. н. е. використання перелогової системи в науковій літературі останніх років під сумнів не ставиться. Об'єктивно для цього існували всі технічні можливості, формування яких розпочалося ще в попередній період.

Основна складність освоєння земель лісостепу — основних в фонді земель, що могли використовуватись при перелоговій системі на початковому етапі (в основному — чорноземів) полягає в піднятті цілини.

За свідченнями, поданими Д. К. Зеленіним, цілину степів можливо орати ралом із залізним наральником. Такий спосіб застосовувався в Середній Азії [Зеленин, 1907, с. 117—118]. Звичайно, мова йде про невеликі ділянки, однак цілком очевидно, що можливість обробляти цілинні землі вже з'явилася в III—V ст. за часів черняхівської культури.

При довгостроковому перелозі землі використовувалися 2—3 роки, після чого ці землі «відпочивали» 2—7 років під пасовищем, або на цих ділянках робили косовиці [Зеленин, 1991, с. 38—39; Слободин, 1952, с. 41—42]. Завдячуючи використанню таких ділянок під пасовища, через якийсь час вони відновлювали свою родючість завдяки, у тому числі, відходам від скотарства [Зеленин, 1991, с. 38—39]. На відведених під відпочинок ділянках можна було встановлювати тимчасові літні загони для худоби. У науковій літературі зустрічаються згадки про можливі загони для худоби на давньоруських селищах X—XIII ст. [див., наприклад: Готун, 1993, с. 69—70]. Тимчасові загони були особливо цінними тим, що могли бути розташовані у безпосередній близькості від оброблюваних у даний час ділянок землі.

Після початкового освоєння, або після процесу відновлення родючості, такі ділянки знову можна було використовувати під ріллю. На ділянках землі, що була під перелогом, не потрібно було ретельно обробляти ґрунт важкими знаряддями плужного типу; зусилля для оранки вже освоєних земель значно зменшувалися — в наступному році їх достатньо було обробити легким ралом [Мамонов, 1952, с. 76]. Такі рала на території Дніпровського Лівобережжя з'явилися ще до часу освоєння цих земель слов'янами і продовжують існувати до сьогоднішніх днів. Окрім того, на застосування староорних земель вказують знахідки зернівок бур'янів та їхніх відбитків на кераміці, відомих з матеріалів низки слов'янських городищ.

Як відзначають дослідники, у степовій і лісостеповій смузі перелогова система викликала необхідність освоєння нових ділянок шляхом розорювання цілини і поступово замінялася перелогом з використанням однолітньої пари [Левашева, 1956, с. 22—23]. Але навряд в третій чверті I тис. н. е. рівень розвитку землеробства та обмеженість у використанні земельних ділянок дійшли до того етапу, коли використання парової

ISBN 966-02-3186-5

системи стало необхідною умовою ведення сільського господарства. Необхідність у ній виникла в наступний період, що пояснюється дослідниками збільшенням населення і нестачею, у зв'язку з цим, родючих ділянок землі, які можна було б експлуатувати за допомогою перелогу [Бєляєва, Відейко, 1991, с. 29].

Використання земельних ресурсів для перелогів було можливе також в місцях «старих» підсічних ділянок [Левашева, 1956, с. 21], але таке припущення не має ні прямих, ні побічних доказів, окрім доцільності використання освоєних та вже культивованих земель. Його необхідно враховувати як один з варіантів розвитку та переходу від одних систем землеробства до інших впродовж досліджуваного періоду.

Неможливо чітко сказати, наскільки широко переліг застосовувався та якими темпами впроваджувався під час існування слов'янських пам'яток на території Дніпровського Лівобережжя. Очевидно лише, що в порівнянні з попереднім періодом кількість таких ділянок повинна була збільшуватися.

Особливий інтерес для реконструкції систем землеробства представляє знахідка широколопатевого наральника поблизу с. Тимченки (пеньківська культура). Такий наконечник орного знаряддя можна було використовувати в двох позиціях — під кутом до лінії ріллі чи горизонтально до землі, що розорюється. Однак доцільніше було використовувати знаряддя для обробки ґрунту з наральником такого типу саме горизонтально до ґрунту. Про це свідчить і втулка такого наральника, краще пристосована до горизонтальної оранки, оскільки чітко зафіксувати наральник з такою широкою втулкою на ральнику, що стоїть під кутом до ґрунту, доволі складно. А відносно широка лопать дозволяє говорити про високу продуктивність роботи знаряддя, оскільки до цього приводить саме збільшення ширини [Краснов, 1975, с. 56—60]. Знаряддя обробки ґрунту з таким наконечником, поставленим на горизонтальний полоз, могло служити для підрізання ґрунту горизонтально, суцільним шаром, одночасно знищуючи корені бур'янів. Таке рало могло мати відвальну дошку, що відводила вбік зорану землю [Кирьянов, 1967, с. 177—178].

Подібні орні знаряддя були поширені на Півдні Східної Європи і могли застосовуватися в тому числі і на цілинних землях [Краснов, 1975, с. 73, 77]. Знахідка чересла на поселенні Занки також підтверджує думку, що в V—VII ст. обробка цілинних земель уже була досить розповсюдженим явищем. Впровадження орного знаряддя плужного типу давало практично необмежені можливості у використанні земельних ресурсів території Дніпровського Лівобережжя, де переважають лісостепові території з чорноземами. Але такі знахідки поодинокі. Імовірно, у V—VII ст. величезні простори, придатні для потреб землеробства, практично не використовувалися.

У порівнянні з часом існування пеньківської та колочинської культур, у сільському господарстві слов'ян в VIII—X ст. мав місце певний прогрес у рівні обробки ґрунту. Безсумнівно, поява залізного наральника розширювала можливості давнього хлібороба, а різке збільшення частки жита та голозерної пшениці в посівах свідчить про підвищення якості оранки. Усі ці непрямі дані можуть свідчити про ширше, ніж у попередній період, застосування перелогу.

Порівняння загалом схожих між собою ПБК III—V ст. і третьої чверті I тис. н. е. [порівн.: Терпиловский, 1984, с. 59—65; Пашкевич, 1992, с. 27, 31] приводить до висновку, що землі з глибокою оранкою або не збільшилися у відсотковому співвідношенні, або приріст таких земель був незначним. До такого висновку можна прийти, беручи до уваги те, що жито і пшениця голозерна вимагали якісної обробки ґрунту. Однак, незважаючи на появу знаряддя плужного типу, їх приріст у ПБК основних злакових у пеньківській культурі щодо попередників не помітний. Така ситуація може бути пов'язана не лише з тим, що нові землі практично не освоювалися. Можливо, на це вплинули зміни клімату (див. рис. 1), що і призвели до того, що слов'яни третьої чверті I тис. повернулися до випробуваних невибагливих рослин.

Наступний — волинцевсько-роменський етап — став завершальним у розвитку систем землеробства. У VIII—X ст. використовувалися всі досягнення попередніх етапів еволюції землеробства. Разом з тим з'являються прогресивні нововведення, що дозволяють не лише розширити площі орних земель, але і використовувати їх набагато активніше.

Дослідники відзначають суттєву причину, що привела до корінних перетворень у системі землеробства. На їхню думку, у цей час відбувається заселення усіх вільних земель [Бєляєва, Відейко, 1993, с. 29]. Як зазначено в етнографічній літературі, в середині XIX ст. перехід від перелогу до парової системи відбувається саме в результаті збільшення густоти населення [Сто-

ISBN 966-02-3186-5

летов, 1867, с. 127]. Отже, внаслідок збільшення населення екстенсивна форма ведення сільського господарства була неможлива. Необхідний був якісно новий підхід до використання земельних ділянок; ним стало двохпілля, що виникло внаслідок скорочення перебування перелогу в стані відпочинку [Слободин, 1952, с. 45].

Ще одна особливість, яка безперечно призвела до прогресу в сільському господарстві — розвиток знарядь обробки ґрунту — обумовлює перехід на більш інтенсивне землекористування. У цей період, як відзначалося вище, остаточно склався плуг у повному розумінні цього терміну. Передумови до цього були вже в третій чверті I тис. н. е., але в той час активне використання плуга, імовірно, не було необхідністю.

Отже, плуг, що склався у волинцевсько-роменський період, мав чересло, поставлене в одну лінію з полозом, укріпленим широколопатевим наконечником зі слабо вираженою асиметрією. Відвальна дошка, що знаходилася збоку від наконечника, завершувала основну конструкцію плуга. Таким знаряддям обробки ґрунту можна було орати цілинні землі. Спочатку шар землі розрізався і розм'якшувався плужним ножем. Надалі він підрізався наральником. При цьому підрізалися корені бур'янів, що приводило до знищення значної кількості засмічувачів. Відвальна дошка, яку ставили збоку від наральника, підхоплювала шар землі, розрізаний зверху і підтятий знизу, і обертала його, відсуваючи вбік [Зеленин, 1907, с. 83—87].

Можливості, що з'явилися при впровадженні плуга, з технічної точки зору давали давнім хліборобам практично необмежений доступ до некультивованих земельних ресурсів [Довженок, 1961, с. 63].

Отже, внаслідок вищеперелічених причин, імовірно, стало можливим впровадження двохпільної системи ще наприкінці I тис. н. е. При такій системі обробки ґрунту поле розбивали на дві приблизно однакові частини. Одна з них відводилася під цьогорічні посіви, а інша стояла «під паром», відновлюючи завдяки такому відпочинку родючість ґрунту [Парфенов, 1873, с. 639]. До того ж, ці ділянки могли бути використані для потреб тваринництва таким же чином, як було описано вище під час розгляду перелогової системи, що також повинно було позитивно позначитися на відновленні кількості поживних речовин у ґрунті.

Але як свідчать письмові джерела і побічно археологічні матеріали, розвиток землеробства не зупинився наприкінці I тис. н. е. на двохпільній системі. Як повідомляє арабський автор Ібрагим Ібн-Якуб, слов'яни «...сеют в два времени года, летом и весною и пожинают два урожая» [Известия..., 1878, с. 54]. Таке повідомлення дає підставу припустити, що наприкінці I тис. н. е. слов'яни засівали й обробляли поля під різні культурні рослини — озимі та ярові. Цей факт може свідчити про введення такого прогресивного методу ведення землеробства як сівозміна, при якому частково відновлюється родючість ґрунту.

На вживання різноциклічних культур у сільському господарстві слов'ян I тис. н. е. можуть вказувати археологічні матеріали. Так, наприклад, А. В. Кирьянов знайшов серед зернівок жита з матеріалів городища Новотроїцького насіння костра житнього [Кирьянов, 1967, с. 147]. Як відомо, сьогодні це засмічувач озимих посівів жита. І хоча зараз складно сказати, чи був він засмічувачем саме озимих посівів у ті часи, однак, це цілком імовірно.

Таким чином, письмові джерела й археологічні матеріали можуть свідчити про наявність сівозміни у слов'ян наприкінці I тис. н. е. на території Лівобережної України.

Поряд із сівозміною можна припустити наявність трьохпільної системи, що виникає з двохпілля в результаті подальшого скорочення перебування землі під паром.

За етнографічними даними при трьохпіллі першу частину поля орють навесні під ярові культури, друга розорюється влітку на пар; оранка під озимі проводиться ранньою осінню [Парфенов, 1873, с. 642—643]. Якщо співставити це з даними Ібрагима Ібн-Якуба, то виходить, що навесні засівають ярові, а влітку, точніше ранньою осінню — озимі, що цілком відповідає реаліям сьогодення.

Такі заходи, як уведення сівозміни, використання двох- та трьохпілля приводили до запобігання передчасного виснаження ґрунтів.

Необхідно відзначити різке збільшення наприкінці I тис. н. е. у ПБК частки культур, що вимагають якісної обробки ґрунту [Дегтярев, 1981, с. 22—25; Культурная флора..., 1989, с. 276] — жита та голозерної пшениці (рис. 7). Їх поширення і підвищення загальної частки серед інших вирощуваних у той час культурних рослин також є непрямим доказом підвищення якості обробки ґрунту. Це підтверджується також тим, що наприкінці I тис. н. е. остаточно склався плуг,

ISBN 966-02-3186-5

оранка яким досягала в глибину до 15 см [Краснов, 1987, с. 87—88].

Також побічним підтвердженням використання перелогу, який потім міг еволюціонувати у двох- та трьохпільну системи, є аналіз розташування слов'янських пам'яток другої половини I тис. н. е. на різних типах ґрунтів. Зазначимо, що «у чистому вигляді» (не на ділянках, де використовувалася підсічна форма землеробства) переліг міг з'явитися власне в лісостеповій та степовій зонах, де були великі площі незалісених, або незначно залісених земель. Таке спостереження підтверджується й картографуванням слов'янських пам'яток другої половини I тис. н. е. на різних типах ґрунтів Отже, в першу чергу йдеться про чорноземи різних типів. Понад половина з 89 пам'яток у своїй потенційній ресурсній зоні мали до 50% чорноземів. Фактично, ці землі могли не використовуватися, або розорюватися на рівні з іншими типами ґрунтів. Однак, жителі 41 пам'ятки (див. таблицю) майже напевно повинні були мати перелогову систему землеробства, використовуючи чорнозем як основний тип ґрунту для землеробських потреб.

Таким чином, переліг міг скластися як первинна система землекористування саме в лісостеповій зоні. Також можливий варіант, що землі, звільнені від лісової рослинності, надалі не були залишені для відновлення рослинного покриву, а після короткочасного відпочинку та відновлення родючості знову оброблялися. Фактично це означає залучення їх до перелогової системи землекористування, що загалом підтверджується етнографічними джерелами та природничими дослідженнями.

Надалі переліг повинен був стати основою для виникнення у результаті скорочення часу для відпочинку двох- а потім і трьохпілля.

Підводячи підсумок розвитку сільського господарства слов'ян Дніпровського Лівобережжя другої половини I тис. н. е., необхідно підкреслити наступне:

1. Підсічне землеробство, як одна із найдавніших форм, існувала протягом усього I тис. н. е. Але якщо на початку I тис. н. е. вона могла бути однією з найважливіших, то вже наприкінці вона поступово витісняється більш прогресивними формами. Поступове зниження ролі підсіки відбулося, імовірно, не за рахунок скорочення ділянок, що звільнялися від лісу, для землеробських потреб, а в результаті значних збільшень інших земельних ресурсів.

2. Заплавні землі завжди приваблювали людину, через легкість та універсальність їх використання. Це добре простежується на прикладі слов'янських пам'яток не лише до середини I тис. н. е. Наступні археологічні культури також дотримувалися цих родючих ділянок. Тільки наприкінці I тис. н. е. ситуація могла дещо змінитися. Поселення цього періоду знаходяться в основному на корінних берегах рік. Але, напевне, родючі землі заплав продовжували використовувати в сільськогосподарських цілях.

3. Переліг міг з'явитися ще на рубежі перших століть, можливо, раніше, а до кінця I тис. н. е. були всі передумови для впровадження трьохпільної системи. Зрозуміло, що парова система не могла виникнути в остаточно сформованому вигляді. Тому логічно пояснити її появу існуванням у попередній період перелогу. Оскільки землеробство наприкінці I тис. н. е. розвивалося швидкими темпами, а попередній період протікав повільніше, можна припустити, що така ж ситуація була і з розвитком систем землеробства.

4. Поряд зі змінами значення тієї чи іншої системи землеробства, неможливо залишити без уваги якісний аспект обробки ґрунтів. Всі археологічні матеріали, що відносяться до розвитку землеробства, побічно свідчать про поступове поліпшення якості оранки ґрунту. Від розпушення ґрунту ралом на початку I тис. н. е., обробка ґрунту поступово еволюціонує і здобуває прогресивний характер. Наприкінці I тис. н. е. стає можливим робити глибоку оранку. При цьому зорана земля, підхоплена відвальною дошкою, відсувається убік і трохи обертається, що позитивно позначається як на знищенні бур'янів, так і на підтримці родючості ґрунту.

Таким чином, сільське господарство від екстенсивних і малопродуктивних форм (у першу чергу йдеться про землеробство) наприкінці I тис. до н. е. поступово еволюціонувало і набуло прогресивного характеру та частково інтенсифікувалося наприкінці I тис. н. е. Отже, основа сільського господарства часів Київської Русі фактично сформувалася у слов'ян в переддержавний період, і за часів Київської Русі не відбулося суттєвих змін з технічної точки зору.

ISBN 966-02-3186-5

ЛІТЕРАТУРА

Безусько Л. Г., Климанов В. А. Клімат і рослинність рівнинної частини західної УРСР у пізньо-післяльодовиків'я // УБЖ.— 1987.— Т. 43.— № 3.— С. 54—58.

Бєляєва С. О., Відейко М. Ю. Відтворення господарства в Лісостепові (історія і екологія).— К., 1993.

Борисов А. А. Климат СССР в прошлом, настоящем и будущем.— Л., 1975.

Горбаненко С. А. До історії тваринництва у слов'ян Лівобережжя Дніпра останньої чверті I тис. н. е. // Археологія.— 2003.— № 2.— С. 113—122.

Горюнов Е. А. Ранние этапы истории славян Днепровского левобережья.— Л., 1981.

Готун І. А. Реконструкції ремісничих та господарських будівель давньоруського поселення Автуничі // Археологія.— 1993.— № 4.— С. 59—71.

Гринчук В. П., Заклинская Е. Д. Анализ ископаемой пыльцы и спор и его применение в палеографии.— М., 1984.

Дегтярев Г. В. Погода, урожай и качество зерна яровой пшеницы.— Л., 1981.

Довженок В. Й. Землеробство давньої Русі до XIII ст.— К., 1961.

Елагин И. И. Просо на целинных и старопахотных землях. Серия V.— № 9.— М., 1955.

Зеленин Д. К. Русская соха, ее история и виды.— Вятка, 1907.

Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография.— М., 1991.

Известия Аль-Бекари и других авторов о Руси и славянах.— СПб., 1878.

Кирьянов А. В. Земледелие восточного славянства (VI — IX вв.) // Возникновение и развитие земледелия.— М., 1967.— С. 171—189.

Краснов Ю. А. О системе и технике раннего земледелия в лесной полосе Восточной Европы // СА.— 1967.— № 1.— С. 3—21.

Краснов Ю. А. Раннее земледелие и животноводство в лесной полосе Восточной Европы // МИА.— 1971.— № 174.

Краснов Ю. А. Древнейшие упряжные пахотные орудия.— М., 1975.

Краснов Ю. А. Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы.— М., 1987.

Культурная флора СССР: Т. 2, ч. 1. Рожь.— Л., 1989.

Левашова В. П. Сельское хозяйство. Очерки по истории русской деревни // Тр. ГИМ.— М., 1956.— Вып. 32.— С. 19—103.

Мамонов В. С. Старинные орудия для обработки почвы из с. Староселье на Днепре // СЭ.— 1952.— № 4.— С. 67—90.

Моця О. П., Томашевський А. П. Просторові та еколого-господарські аспекти досліджень давньоруського селища Автуничі // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини.— К., 1997.— № 1.— С. 28—42.

Парфенов П. Д. Письма о сельском хозяйстве юго-западной России // Русский вестник.— 1873.— Т. 106.— № 8.— С. 635—669.

Пачкова С. П. Господарство східнослов'янських племен на рубежі нашої ери.— К., 1974.

Пашкевич Г. О. Культурні рослини зарубинецького часу // УБЖ.— 1989.— Т. 46.— № 3.— С. 30—34.

Пашкевич Г. А. Культурные растения Украины от неолита до средневековья (по палеоэтноботаническим материалам). Автореф. ... докт. биол. наук.— К., 1992.

Петров В. Н. Подсечное земледелие.— К., 1968.

Приходнюк О. М. Пеньковская культура.— Воронеж, 1998.

Прокопий из Кесарии. Война с готами.— М., 1950.

Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период.— К., 1990.

Слободин В. М. К вопросу о развитии и смене систем земледелия (от времен его возникновения на территории СССР до I тыс. н. э.) // МИЗ.— 1952.— Т. 1.— С. 9—65.

Сухобоков О. В. Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и ее предшественники).— К., 1975.

Столетов А. В. О системах земледелия.— СПб., 1867.

Терпиловский Р. В. Ранние славяне Подесенья III—V вв.— К., 1984.

Третьяков П. Н. Подсечное земледелие в Восточной Европе // ИГАИМК.— 1932.— Вып. 1.— Т. XIV.

ISBN 966-02-3186-5

О. Д. Козак

ТРАВМАТИЧНІ ЗМІНИ НА ЛЮДСЬКИХ КІСТКАХ З СЕРЕДНЬОВІЧНИХ ПОХОВАНЬ У КИЄВІ

Зміни на людських кістках, такі як переломи чи поверхнева деструкція можуть виникнути за життя людини (antemortem), у час загибелі чи близько до нього (perimortem) та після смерті (postmortem) до чи після поховання, як наслідок процесів діагенезу. Травма, як порушення цілості тіла, видима на кістках давньої та історичної людини, відображає особливості матеріальної культури, економіки (землероби/мисливці), умов життя (місто/село), професійних чи міжособових стосунків. З іншого боку, стан загоєння травм може відображати загальний стан здоров'я популяції та медичних знань у давніх суспільствах [Roberts, Manchester, 1995, p. 65]. Травми мають велике значення у житті людини чи суспільства, так як можуть стати прямою чи опосередкованою (через інфікування чи втрату крові) причиною смерті. Ускладнення травм — інфікування кісток, м'яких тканин, чи вторинні зміни суглобів сприяють зниженню працездатності людини внаслідок інвалідності, та, у багатьох випадках, виключають її з виробничого процесу. У середньовіччі така ситуація могла призвести до голоду та, внаслідок цього, загибелі людини чи, можливо, сім'ї.

Сліди загоєння, помітні неозброєним оком, з'являються через 2—3 тижні після отримання травми (звичайного перелому, перелому напруження, тріщини). Час, необхідний для повного загоєння, коливається в залежності від місця та типу перелому, віку, здоров'я, повноцінності харчування потерпілого, супроводжуючих інфекцій та багатьох інших факторів [Nerlich, 1998]. При поганому загоєнні, із зміною позиції (зміщенням) кісток чи ускладненнями, сліди травм можна побачити навіть через багато років після травматичного епізоду. У випадку, якщо пошкодження було отримане за декілька днів чи годин до смерті, сліди репарації кістки можна побачити при великому збільшенні під мікроскопом. Мінімальні сліди травм іноді повністю приховуються новоутвореною кісткою. В такому випадку їх виявлення проблематичне. Незагоєні травми, отримані у час смерті, дуже важко диференціювати з посмертними пошкодженнями. Переломи та розтріскування кісток можуть спричинити, наприклад, обвал каміння чи землі у час, близький до смерті індивіду, тиск ґрунту на кісткову тканину, дія коренів рослин, гризунів чи хижаків та пошкодження, зроблені під час розкопок [White, 1991, p. 358]. Якщо кістка волога внаслідок дії ґрунтових вод чи інших причин, подібні пошкодження можуть імітувати перімортальну травму. Однак, у деяких випадках, форма отвору чи площина зрізу безперечно вказують на їх прижиттєве походження.

Причинами травм можуть бути як воєнні, так і побутові епізоди. Виділити причини травми на кістках людей без спеціальної експертизи можна лише за умови, що збереглися, наприклад, сліди від зброї, якою було нанесено поранення. Однак, камінь, що впав на голову людини при будівництві, чи той, що був випущений з праці у бою, залишають подібні сліди на черепі. Тому, у випадках загоєних травм, ми можемо лише припускати їх причину.

За сучасною медичною класифікацією, розрізняють — промисловий, сільськогосподарський, вуличний та спортивний повсякденний травматизм [Гориневская, 1952, с. 18]. До причин та факторів «промислового травматизму», стосовно середньовіччя, можна віднести пошкоджен-

© О. Д. Козак, 2004

ISBN 966-02-3186-5

ня ручними інструментами, оброблюваним матеріалом, падіння робітника з висоти, падіння предметів на робітника (каміння, цегли, інструментів), пошкодження, пов'язані з переносом вантажів, наприклад, падіння з вантажем на плечах (щодо середньовічного Києва, наприклад, при будівництві валів у Києві Ярославом Мудрим). Для промислового травматизму (у великій мірі це стосується роботи у майстернях) найбільш характерні поранення, опіки та ушиби верхніх кінцівок, особливо пальців та кистей [Гориневская, 1952, с. 23].

До факторів та причин сільськогосподарського травматизму, В. В. Горіневська відносить: ушкодження знаряддями праці — вилами, граблями, косою, серпом, бороною, плугом, лопатою, мотикою чи ножем; ушкодження транспортними засобами: возом чи санями (падіння, наїзди); тваринами: падіння вершників, удари копитами чи рогом при догляді за конями чи худобою, укуси диких чи домашніх тварин, змій, комах. Найбільш характерними є такі травми, як ушкодження хребта, голови та тазу при падінні з висоти, переломи при попаданні під колеса воза, ударі рогом чи копитом тварини (інші види травм, що зачіпляють лише м'які тканини організму, ми можемо згадати лише як причини ускладнень запального інфекційного характеру). Наприклад, у зернових господарствах часто трапляється попадання чужорідних тіл в очі, засмічення очей дрібними шматочками соломи при віянні, молотьбі, мікротравми з гнійними ускладненнями.

До причин вуличного травматизму у середньовічній Русі можна віднести падіння на вулиці, особливо, в зимовий час. До травм, викликаних цією причиною, відносяться: переломи шийки стегна, щиколотки, гомілки та перелом передпліччя у звичайному місці.

Частота різноманітних побутових травм у давніх суспільствах коливається в залежності від типу господарювання, особливостей професійних занять населення чи навіть типу місцевості. Потрібно згадати, що Київ розташовано на пагорбах. Навколо міста ландшафт пересічений численними ярами. Будівництво у середньовіччі кількаповерхових будинків зі сходами [Нове в археології..., 1981, с. 112], високих оборонних споруд, як і ландшафтні умови, підвищували ризик травматизації. Основну масу населення міста складали княжі та боярські дружини та ремісники, серед яких висока ймовірність отримання травм не викликає сумніву. Щодо літописних даних, в Ізборнику Святослава причинами травм названі падіння з коня, «угризіння змііне», «усіканніє скорпііно», рани від удару батогом, «зубодробління», «вспрєнія яздрь» (виривання ноздрів). У руських рукописних лечебніках «расшибение человека с древа» (наслідок занять бортництвом) описано, як одно з найтяжких та частих ушкоджень [Богоявленский, 1960, с. 184].

Інша категорія травм — поранення, отримані в бійці чи битві. Такі травми М. Кюнтер [Kunter, 1981] поділяє на 4 групи. Це:

1. Осколочні переломи, внаслідок ударів камінням чи дубинкою. Вони ведуть до сильних деформацій кісток. На черепі це приводить до вдавлень та супроводжуючих тріщин. Як правило, такі переломи не несуть слідів загоєння.

2. Неповні переломи внаслідок попадання кинутих предметів, ударів палкою чи маленькою дубинкою. Більшість таких переломів загоєні.

3. Проколи та отвори внаслідок використання гострої колючої зброї з каменю чи металу.

4. Різані та рублені рани з вузькими гострими краями.

Частота, тип та розповсюдження (чи розміщення) незагоєних травм у людей, що загинули одночасно, наприклад, у битві, дає можливість реконструювати такі важливі історичні моменти як хід (тривалість, агресивність) битви, тип зброї, а також, особливості військового захисного одягу.

Практично кожний антрополог, досліджуючи ту чи іншу остеологічну чи краніологічну серію звертає увагу на травматичні ушкодження [Дерумс, 1965, та ін.]. Однак такі дослідження носять в основному описовий характер. Виключенням є декілька робіт російських антропологів [Бужилова, 1995; Восточные славяне. Антропология..., 1999; Макаров, Захаров, Бужилова, 2001, с. 257] що стосуються населення міст та сіл Давньої Русі та роботи Р. Янкаускаса [1992] стосовно пізньосередньовічної Литви.

Лише кілька досліджень військових травм на популяційному рівні було проведено на території розселення давніх слов'ян та Русі. В першу чергу, це дослідження Д. Г. Рохліна. Разом з групою ленінградських антропологів він вивчив антропологічну серію X—XII ст. з городища Саркел-Біла Вежа, загибель якого пов'язують з нападом половців у кінці XI — на початку XII ст. У деяких похованих зафіксовано чисельні незагоєні травми, нанесені рублячою та ріжучою зброєю (мечем чи шаблею). Більшість ран нанесена зверху, отже, на думку Д. Г. Рохліна — травми спричинені вершниками [Восточные славяне..., 1999, с. 244]. Результати цих досліджень

ISBN 966-02-3186-5

повністю відповідають історичним фактам, оскільки городище декілька разів піддавалося нападам та руйнувалося. Палеопатологічні (антропологічні) джерела свідчать також про загибель давньоруських міст під час татаро-монгольської навалі. Прикладом цього можуть бути кісткові рештки, знайдені на території середньовічного городища біля с. Городище Шепетівського району Хмельницької області (розкопки М. К. Каргера, дослідження Д. Г. Рохліна). Тут також на рештках 200 індивідів виявлено, що більшість поранень нанесено рублячою зброєю, траплялись також черепні травми, нанесені зброєю типу булави чи палиці [Рохлин, 1965]. На жаль, вадою цих досліджень є їх виключно описовий характер. Прекрасно зроблені описи травм окремих індивідів, а також загальної жахливої картини загибелі міста, однак не дають можливості порівняти їх з результатами інших досліджень.

Визначення частоти зустрічі травм черепу та посткраніального скелету у населення Києва X—XIII ст., вивчення гендерних особливостей розповсюдження переломів та особливостей розташування травм на окремих кістках скелету дасть можливість реконструювати особливості фізичної активності у декількох групах київського населення, та визначити рівень травматогенності та активності життя у столиці Київської Русі.

У дослідженні використані методи макроскопічного (морфологічного та рентгенологічного) спостереження[1]. Матеріалом для виконання роботи стали черепи та кістки посткраніального скелету 229 поховань[2] з кладовищ та окремих могил, відкритих на території Верхнього міста (126 індивідів) та на горі Щекавиці, що датуються X—XIII ст., а саме:

— кладовище на вул. Велика Житомирська, 2, датоване XI—XII ст. (n=40) [Мовчан, Боровський, Гончар, Ієвлєв, Звіт 2001; Мовчан, Гончар, Ієвлєв, Козловський, Звіт 2002];

— кладовище на вул. Паторжинського, 14, датоване XI—XIII ст. (n=55) [Мовчан, Боровський, Климовський, Звіт 2000];

— окремі поховання на території Верхнього Міста, датовані X ст. (n=16) [Мовчан, Боровський, Гончар, Климовський, Архіпова, Звіт 1995; Івакін, Козубовський, Козюба, Звіт 1998; Мовчан, Боровський, Гончар, Писаренко, Архіпова, Звіт 1999; Мовчан, Боровський, Климовський, Звіт 2000; Мовчан, Климовський, Звіт 2001; Мовчан, Боровський, Климовський, Гончар, Ієвлєв, Сиром'ятников, Звіт 2001; Мовчан, Гончар, Ієвлєв, Козловський, Звіт 2002];

— окремі поховання, знайдені у зруйнованих у 1240 році будинках на території міста Володимира (n=15) [Мовчан, Боровський, Гончар, Писаренко, Архіпова, Звіт 1999; Каргер, Звіт 1946];

— 103 поховання, датовані XI—XII ст. з кладовища на горі Щекавиці [Мовчан, Боровський, Гончар, Климовський, Архіпова, Звіт 1995].

Збереженість кісток досить різноманітна та значно коливається в залежності від кладовища. У багатьох випадках збереженими виявились лише окремі кістки посткраніального скелету та черепу. Значна кількість кісток має знищену поверхневу пластинку та у багатьох кістках відсутні епіфізи. Причинами цього явища вважають дію різноманітних факторів діагенезу, наприклад, клімату, хімічного складу чи вологості ґрунту, вплив живих організмів — бактерій, грибів, рослин та тварин на кісткову тканину. Не останню роль у діагенезі відіграє людський фактор, наприклад певні ритуальні дії над могилами, будівництво у більш пізній час на місці кладовища, а також, спосіб збирання матеріалу під час розкопок [White, 1991, p. 358—363].

Внаслідок досить неповної збереженості скелетів, для більшої достовірності отриманих результатів, підраховувався відсоток травм на кожному типі кісток окремо (інтенсивність), а також мінімальне та максимальне значення відсотку індивідів з травмами певних кісток[3]. Такі обчис-

[1] Автор статті дуже вдячна професору Університету Георга-Августа у м. Геттінген, Німеччина, Міхаелю Шульцу за наукові консультації та допомогу в інтерпретації окремих травм.

[2] Номери поховань у подальшому будуть позначатися загальним шифром по назві місця знахідки та номеру поховання: KP — вул. Паторжинського, 14; KBZ2 — вул. Велика Житомирська, 2, розкопки 2001 р.; KBZ202 — вул. Велика Житомирська, 2, розкопки 2002 р.; KBZ4 — вул. Велика Житомирська, 4; KBZ9 — вул. Велика Житомирська, 9; V18 — вул. Володимирська, 8; Reit — вул. Рейтарська; MZS — територія Михайлівського Золотоверхого Собору; Sch — г. Щекавиця.

[3] Як відомо, більшість кісток скелету симетричні. Якщо у похованні відсутня одна з двох кісток (ліва чи права), ця відсутня кістка може бути здоровою або хворою. У першому випадку підраховують мінімальний, у другому — максимальний відсоток. Наприклад, з трьох поховань одне (пох. 1) має дві здорові стегнові кістки, два (пох. 2 та пох. 3) — лише ліві стегнові кістки. При цьому у пох.2 стегнова кістка — хвора, у пох.3 — здорова. Мінімальним значенням кількості хворих індивідів буде 1 (пох. 2), максимальним 2 (пох. 2 та 3), оскільки відсутня права кістка у пох.3 могла бути хворою (M. Schultz, особисте спілкування).

ISBN 966-02-3186-5

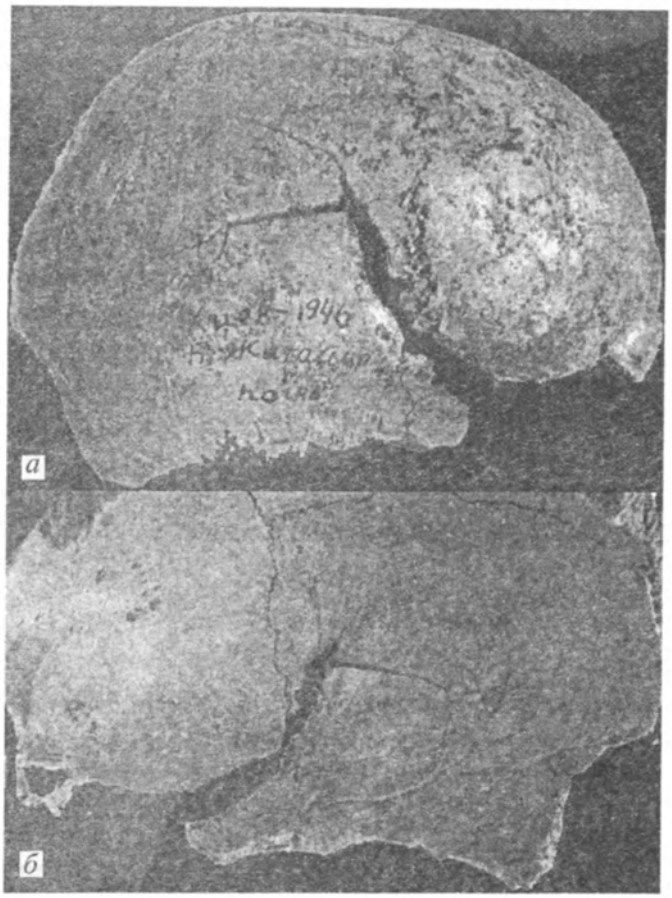

Рис. 1. Череп молодого чоловіка (KBZ4-8) з поховання, знайденого в одному із зруйнованих у 1240 р. будинків на вул. Велика Житомирська, 4. На правій тім'яній кістці видно овальний депресійний перелом, а також два розруби, зроблені ріжучим інструментом, можливо, сокирою. Травми нанесені при житті людини та не несуть слідів загоєння (*а* — вид ззовні, *б* — вид з внутрішньої сторони черепу).

лення проводились для черепа та посткраніального скелету у загальних серіях, окремо для чоловіків та жінок та для вікових груп.

Придатними для дослідження вважались лише кістки, у яких було збережено більше 1/3 поверхневої пластинки та більше 2/3 самої кістки.

Травми черепу. У серії 1240 року травми черепу знайдено у 6 чоловіків (Vl8-2, Vl8-3b, Vl8-3v, KBZ4-8 (рис. 1), KBZ4-12, KBZ4-18) та однієї жінки (Vl8-3a). З них, лише одна травма — рубець на лівій тім'яній кістці чоловіка (Vl8-3v) є загоєним. У чотирьох індивідів травми множинні (від 2 до 6 на одному черепі) [Козак, Потєхіна, 2003; Козак, 2002]. Загалом травми обличчя знайдено у 1 випадку (з 6), травму лобної кістки (лівої) — в 1 випадку (з 8), правої та лівої тім'яних — по 3 випадки, скроневої — у 3 (з 7) правих та 1 (з 7) лівих та потиличної — у 2 та 1 випадках (з 8 збережених кісток) справа та зліва відповідно.

У серії X ст. загоєні травми черепу зафіксовано у двох чоловіків (1 травма носа та лівої тім'яної кістки (1/6 та 1/8) та дві незагоєні травми у одного чоловіка — KBZ2-1 (відрубане ліве вухо та розрубана права потилична кістка) [Козак, Гончар, 2003]. Відповідно до кісток — 1/7 та 1/9. Загалом добре збережено черепи у 5 жінок та 2 чоловіків. Загоєні травми знайдено в обох чоловіків, незагоєні — в одного.

У серії з вул. Паторжинського травми черепу знайдено у 3 (з 19) чоловіків та 1 (з 6) підлітка (пох. KP-19, ліва лобна кістка — мінімальна депресія). В одному випадку — травма незагоєна (зруб лівого надорбітального краю у чоловіка з пох. KP-49). Загоєні травми у чоловіків з поховань KP-24 та KP-45 розташовані в першому випадку на лівій стороні черепу (обширна травма з розтріскуванням на лобній та тім'яній кістках та мінімальна травма на тім'яній кістці) (рис. 2) та на правій тім'яній кістці у другому випадку.

У серії з Великої Житомирської лише на одному черепі літнього чоловіка з пох. KBZ202-12 (1/12) знайдено загоєну проникаючу травму правої лобної кістки.

На черепі молодого індивіда (можливо жінки), похованої у саркофагу на г. Дитинка відмічено незагоєну проникаючу травму лівої тім'яної кістки.

У серії з г. Щекавиця з впевненістю можна говорити про травми черепу лише у ртьох чоловіків (в одного з пох. Sch-58 — дві загоєні травми) та однієї дитини 7—8 р. (пох. Sch.81 — лобна ліва, овальний мінімальний рубець). У чоловіка з пох. Sch-C відмічено рубець без слідів загоєння на лівій лобній кістці (диференційний діагноз — посмертні зміни) та загоєний отвір з незначною реакцією зі сторони dura mater у правій орбіті, який з певним допущенням можна інтерпретувати як наслідок проникаючої травми, нанесеної гострим тонким інструментом (стрілою?).

Підсумовуючи отримані дані, ми приходимо до висновку, що найбільший відсоток загоєних травм спостерігається у серії X ст. (12,5— 16,7% в залежності від кістки), дещо менше він у серії XIII ст. (11,1%), в інших трьох серіях значення розподілились майже рівномірно (максимальні значення — близько 8%). Щодо незагоєних травм, у серії 1240 р. коливання відсотку травм в залежності від розташування на черепі складає 12,5—33,3%. В 11,1— 14,3% випадків ушкоджені кістки черепів з серії X ст., в інших двох серіях кількість незагоєних травм на різних кіст-

ISBN 966-02-3186-5

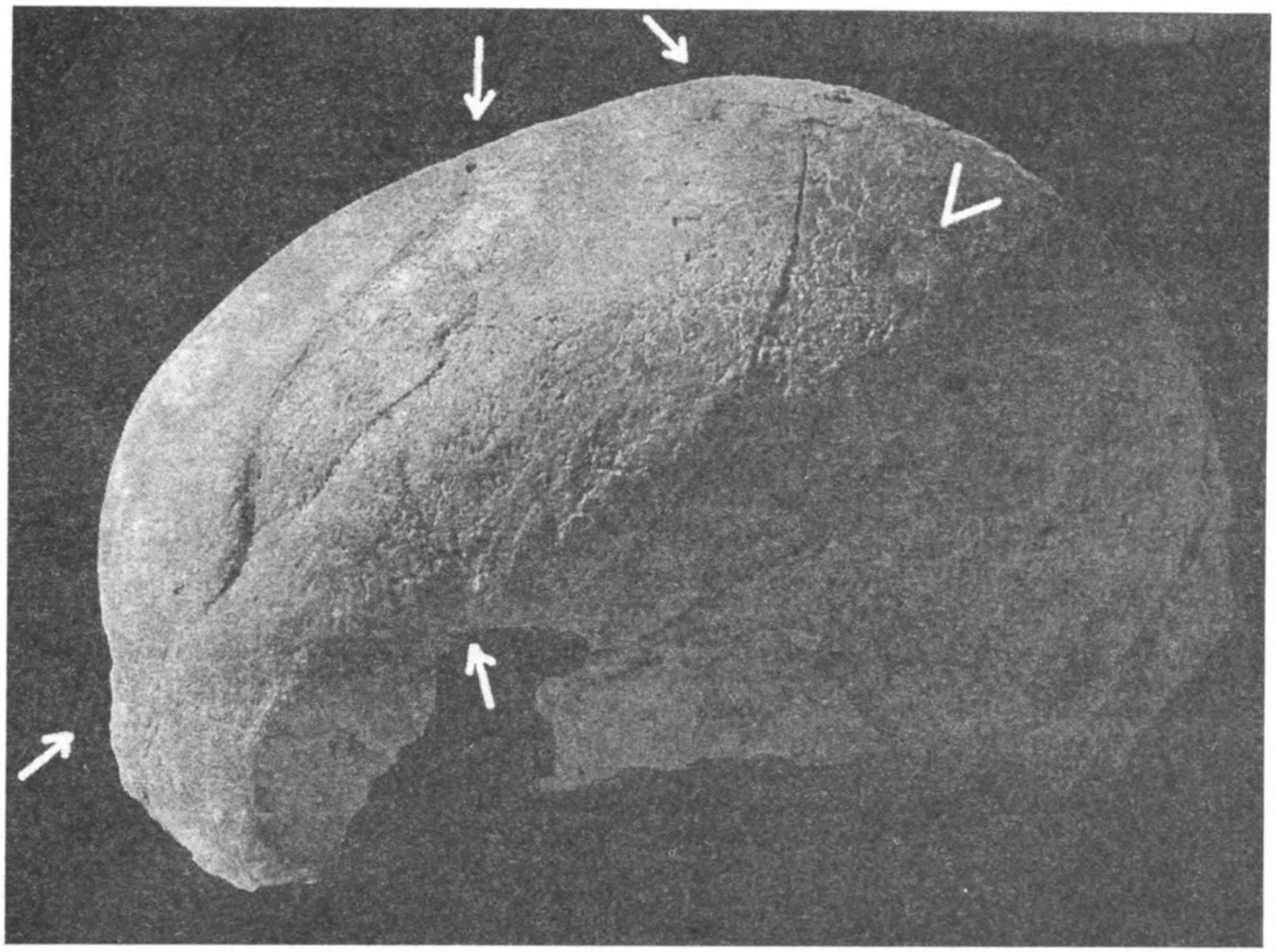

Рис. 2. Череп чоловіка 40—50 р. з поховання КР-24 (вул. Паторжинського). Маленькими стрілками показано лінії загоєного широкого перелому на лівій лобній кістці та тріщини, спричинені цим переломом. На лівій тім'яній кістці знаходиться невелика кругла депресія – слід поверхневої, також загоєної травми.

ках черепу складає близько 5%. Інтенсивність загоєних та незагоєних черепних травм у різних серіях показана на діаграмі (рис. 3). Таке розподілення частоти травм є закономірним, якщо згадати, що серія X ст. походить з дружинного могильника, до серії XIII ст. входять кістки людей, що обороняли Київ в останні години до його падіння, ймовірно, досвідчених та найсильніших воїнів. Однак, треба прийняти до уваги також малочисельність обох вибірок. Загалом, травми (як загоєні, так і незагоєні) знайдено на 10,5% черепів (в даному випадку приводяться «грубі» розрахунки, практично, мінімальний відсоток, розрахований по кількості присутніх повних, а також неповних черепів).

Частоту зустрічі бойових травм (найчастіше на черепі) О. П. Бужилова [1995] вважає індикатором агресивності популяції. Досліджуючи розповсюдження цих патологій на території середньовічної Русі дослідниця зазначає, що найбільш часто військові травми, а саме, травми черепу трапляються у міських та прикордонних популяціях (у чоловіків Смоленська, наприклад, до 14%, у чоловіків Вітичева — 23,5% (жінки — 16,7%), у той час як у сільських популяціях цей показник знаходиться в межах від 0 до 15%) [Макаров, Захаров, Бужилова, 2001, с. 262]. Тієї ж думки дотримується Р. Янкаускас [Jankauskas, 2000] стверджуючи, що у пізньосередньовічному місті значна диференціація спостерігається у травмах черепу у чоловіків в залежності від розмірів міста, оскільки у середньовічних міщан спосіб життя був більш рухливим та «травматогенним» [Янкаускас, 1993, с. 139]. У литовських серіях частота травм черепу коливається від 1,2% у жінок з міських серій до 7,9% у чоловіків, похованих у Кафедральному соборі у Вільнюсі.

Ми дослідили розподілення травм черепу загалом по Києву X—XIII ст. в залежності від сторони ураження. Травми поділяються на загоєні,

ISBN 966-02-3186-5

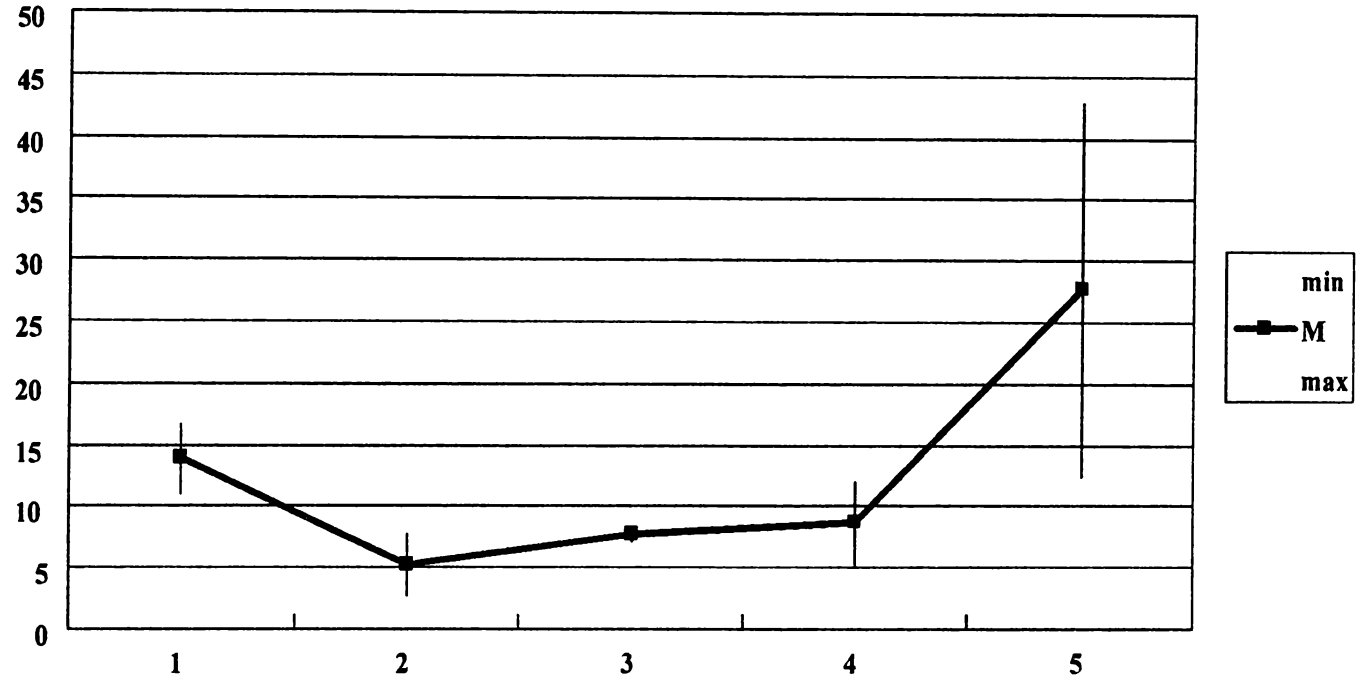

Рис. 3. Інтенсивність загоєних та незагоєних травм на черепах людей з різних серій Києва X—XIII ст. (%). Діапазон коливання показаний для різних кісток черепу (мінімальний та максимальний відсоток травмованих кісток, та їх середнє значення — М). Позначення: *1* — збірна серія X ст.; *2* — кладовище на г. Щекавиця; *3* — кладовище на вул. Велика Житомирська, 2; *4* — кладовище на вул. Паторжинського, 14; *5* — збірна серія 1240 р.

незагоєні та незагоєні у черепів, що відносяться до 1240 року. Загальна кількість черепних травм у кожній групі приймалася за 100%. В залежності від розташування на черепі ми виділили наступні групи: травми, розташовані справа та спереду (на лобній, тім'яній та скроневій кістках), травми, розташовані зліва та спереду (на лобній, тім'яній та скроневій кістках), травми, розташовані ззаду (на потиличній кістці) та ті, що знаходяться на обличчі. Як відомо, більшість людей земної кулі праворукі, тому більшість травм, отриманих в бою чи бійці лицем до лиця можна очікувати з лівої сторони черепу та на обличчі [Novak, 2000]. При невірному ході битви, коли жертва зазнає нападу кількох озброєних противників, біжить чи лежить на землі, можливо очікувати травми з правої сторони черепу та ззаду. З іншого боку, розташування випадкових чи побутових травм (від падіння каменю чи гілки на голову та ін.), не підлягає певній закономірності. Тому у «не агресивних» групах можна очікувати досить рівномірне розподілення травм на різних кістках черепу.

Розглянемо спочатку дві перші групи травм (загоєні та незагоєні, що не стосуються 1240 р.). Як і очікувалось, більшість травм, як загоєних так і не загоєних попадають у другу категорію (тобто травми, розташовані спереду та зліва) (рис. 4). Серед загоєних травм рубців та слідів ударів на правій стороні голови вдвічі менше, ніж зліва. Вони, можливо, представляють собою випадкові поранення, чи досить рідкий випадок ліворукості противника в бійці (наприклад, травма у чоловіка з пох. KBZ202-12). Досить рідкими є травми обличчя (у двох випадках). Незагоєна рублена травма, нанесена ззаду, трапилась лише в одному випадку у чоловіка з поховання X ст.

Зовсім інша картина спостерігається у групі незагоєних травм у похованнях, датованих XIII ст. Більшість травм розташовано на правій стороні черепу (45%), дещо менше ззаду (30%). Лише 4 з 20 травм розташовані зліва, що можна розглядати як наслідок битви лицем до лиця. Дуже важливим є також те, що всі 20 травм знайдено у 6 індивідів, тобто п'ятеро з них мають множинні незагоєні травми черепу (від 2 до 6).

Ми визначили також форму та типи зброї (засобу), яким було нанесено ту чи іншу травму. Наприклад, у випадку з пох. V18-2 з певною достовірність можна сказати, що подвійна травма черепу нанесена палицею з, як мінімум, двома шипами. Булаву з шипами, можливо, було використано також у випадку індивіда з пох. KBZ202-12. У чоловіка з пох. KBZ2-1 незагоєні травми є слідами використання сокири та меча. За М. Кюнтером [Kunter, 1981] ми розділили всі травми на три категорії — мінімальні депресійні переломи (відповідає групі 2), депресійні проникаючі

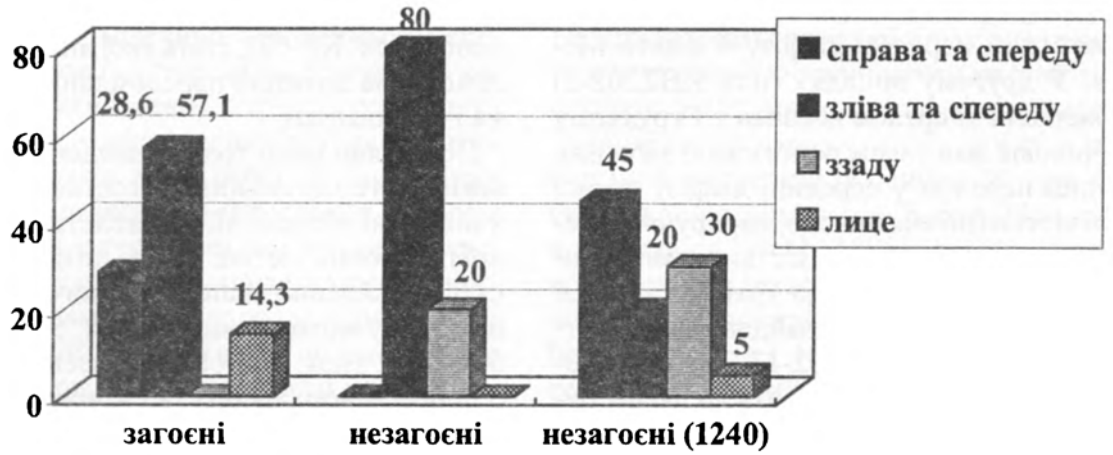

Рис. 4. Співвідношення загоєних та незагоєних травм голови у київського населення X—XIII ст. (%).

та широкі переломи (відповідає групі 1) та травми, нанесені ріжучою зброєю (різані та рублені рани). Досліджено було ті самі три групи, що і в попередньому випадку — загоєні, незагоєні травми та незагоєні травми 1240 р. В цьому випадку травми розподілились наступним чином. Серед загоєних переломів 76,9% (10 з 13) становлять невеликі поверхневі депресійні переломи (сліди у вигляді рубця розміром від 5 мм до кількох см). Загоєні широкі травми становлять 15,4% (2 з 13). Загоєні сліди гострого леза знайдені лише в 1 з 13 випадків (7,7%). Серед незагоєних травм 20% (1/5) та 80% (4/5) травм складають депресійні проникаючі переломи та розрізи кісток черепу, у серії 1240 року — 70% (14/20) та 30% (6/20) відповідно.

Очевидно, що отримані у найбільш активному (молодому та зрілому) віці «бойові» різані та широкі травми голови, які у більшості випадків приводять до смерті, будуть знайдені саме у індивідів молодого та зрілого віку, у той час як поверхневі «щоденні» травми, спричинені тупими інструментами накопичуються впродовж життя [Jankauskas, 2000, p. 237] та будуть знайдені переважно у індивідів зрілого та літнього віку. Дійсно, у київських серіях більшість загоєних травм знайдено у зрілих індивідів (більше 35—40) — 57,1%, вдвічі менше — у літніх (більше 50 р.) — 21,4%, лише 14,3% — у групах підлітків та молодих і дорослих індивідів та 7,1% — у дітей. Незагоєні травми розподілились наступним чином — 60% у молодих/дорослих та 40% — у зрілих індивідів. Більшість травм черепу (88,9%) знайдено у чоловіків.

Посткраніальний скелет. У серії X століття численні травми посткраніального скелету (як загоєні, так і отримані у час смерті) знайдено у дорослого чоловіка з пох. KBZ2-1. Всього на цьому скелеті нараховується 5 загоєних (перелом рукоятки грудини від прямого удару, перелом правої великої гомілкової кістки з ускладненням та, можливо, пов'язаний з ним перелом надколінника, компресійний перелом 8—9 грудних хребців, та перелом у лівому гомілкостопному суглобі — переднього виростку п'яткової кістки) та 7 травм, отриманих у час смерті. Потрібно згадати, що цей чоловік мав також дві незагоєні травми черепу [Козак, Гончар, 2003]. У трьох дорослих жінок з цієї ж збірної серії знайдено наступні травми: KP-37 — загоєний перелом правої зап'ястної кістки (4-го променя); Reit — можливі наслідки травми тазу, KBZ202-26 — спондилоліз у 5 поперековому хребці.

У серії з Великої Житомирської 2, можливий травматичний анкілоз (після компресійного перелому) двох поперекових хребців знайдено у молодої жінки з пох. KBZ202-13. У молодого чоловіка з пох. KBZ202-3, поряд з погано загоєним переломом правих великої та малої гомілкових кісток (з ускладненням у вигляді запалення періосту), визначено також компресійний перелом третього та четвертого поперекових хребців. У дорослого чоловіка з пох. KBZ2-2 відмічено загоєні переломи діафізів 5 п'ястної (ме-

ISBN 966-02-3186-5

tacarpale) та 4 плесневої (metatarsale) кістки. Переломи остистих виростків хребців знайдено у двох чоловіків наступної вікової групи (40—50 р). У випадку пох.KBZ2-14 — це перелом у поперековому хребці. У цього ж чоловіка присутній загоєний перелом діафізу 4 лівого Metacarpale. У другому випадку (пох. KBZ202-2) це — можливий «перелом копача» у 1 грудному хребці. Чоловік мав також неповністю загоєний ізольований перелом у середині діафізу правої ліктьової кістки (не виключено, парируючий перелом). Перелом променевої кістки у звичайному місці (Colle's fracture), що трапляється при падінні на випрямлені руки знайдено зліва у літнього чоловіка з пох. KBZ202-17. Ще один чоловік з пох. KBZ9-1, яке відносять до давньоруського часу, має переломи грудинного кінця декількох ребер, що лише почали загоюватись.

Серія з вул. Паторжинського відзначається порівняно великою кількістю травм у ювенільних індивідів. У трьох похованнях, що належать індивідам 15—20 р. знайдені травми хребта. У випадку пох. КР-15 — це патологічний компресійний перлом 12 грудного хребця (внаслідок інфекції), у пох. КР-18 — можливий компресійний перелом 2—3 поперекових хребців (поряд з можливим вивихом у суглобі між правими великою та малою гомілковими кістками), у пох. КР-68 — симетричний спондилоліз у 5 поперековому хребці та 1 крижовому сегменті. У жіночій групі травми посткраніального скелету відмічені у трьох випадках. У пох. КР-67 — у зрілої жінки знайдено травматичний анкілоз лівої зап'ястної та п'ястної кістки (2 промінь), перелом лівої променевої кістки у звичайному місці та тріщини у кістках правого гомілкостопного суглобу з вторинним артрозом. Всі травми з певною мірою вірогідності можна віднести до одного травматичного епізоду, наприклад, падіння під час стрибку з висоти. Жінка з пох. КР-7 має загоєну тріщину довжиною 12 мм на передній стінці вертлужної западини. Ця травма також ускладнена вторинним артрозом. У літньої жінки з пох. КР-21 знайдено перелом правої променевої кістки у звичайному місці. У чоловічій групі загоєні переломи ребер відмічені у двох дорослих індивідів (пох. КР-11 та КР-20). Декілька травм знайдено у чоловіка 30—40 р. з пох. КР-33. Це тріщини у правому гомілкостопному суглобі та справа краніально на міжхребцевому виростку першого крижового сегменту, можливий компресійний перелом у поперековому хребці та вивих правого третього пальця (ускладнений артрозом у суглобі між дистальною та медіальною фалангами). У дорослого індивіда з пох. КР-14 (чоловіка?) також знайдено травму (можливий псевдоартроз переднього виростку п'яткової кістки) у правому гомілкостопному суглобі. Інша особа (пох. КР-62), стать якої визначити неможливо, мала загоєний перелом шийки лівого стегна із зміщенням.

Порівняно мало травм знайдено у серії з Щекавицького могильника. Можливо, це пов'язано з поганою збереженістю скелетів. Перелом малої гомілкової кістки, що ще не повністю загоївся був знайдений лише з допомогою рентгендіагностики у молодої жінки з пох. Sch-48. У жінки 50—60 р. (пох. Sch-68) визначено спондилоліз 5 поперекового хребця та 1 крижового сегменту. У старої жінки (пох. Sch-97) на передньому аспекті правої вертлюжної западини присутня частково загоєна тріщина, оточена деструктивними ерозивними вогнищами. Тріщина у правому міжхребцевому виростку 5 поперекового хребця краніально знайдена у молодого чоловіка з пох. Sch-K. У іншого молодого чоловіка (пох. Sch-21) у правій вертлюжній западині (зверху) присутня загоєна тріщина, довжиною 7 мм. Загоєні переломи ребер відзначено у чоловіка 35—45 р. з пох. Sch-101 (справа) та у чоловіка 40—60 р. з пох. Sch-98 (зліва). Перелом правої променевої кістки у звичайному місці — у чоловіка 35—50 р. з пох. Sch-33.

Збірна серія поховань, датованих 1240 р., досить невелика. Крім того, як уже говорилось, вибірка — дуже специфічна. Можливо, тому кількість переломів у цій групі — порівняно висока. Лише одна травма, певно, нанесена у час смерті, знайдена у правому ліктьовому суглобі (відрубано латеральну частину суглобової поверхні плечової кістки — повністю Capitulum humeri та частину Trochlea) чоловіка 35—40 р. з пох. Vl8-3v. Однак, цю травму дуже важко диференціювати від посмертного ушкодження. У цього ж чоловіка відмічено дві можливі травми хребта — тріщина у лівому краніальному міжхребцевому виростку 4 шийного хребця та задній пролапс міжхребцевого диску 5—6 грудних хребців, що займає 1/3 тіла хребця з можливим вторинним запаленням. Можливий компресійний перелом у 1 поперековому хребці, а також загоєний перелом акроміального кінця лівої ключиці присутній у чоловіка 30—35 р. з пох. KBZ4-18. У двох молодших чоловіків (пох. Vl8-3b, 20—25 р. та KBZ4-8, 25—30 р.) відмічено спондилоліз у 4 поперековому хребці та у 1 крижовому

ISBN 966-02-3186-5

сегменті відповідно. Загоєні травми нижніх кінцівок знайдено у обох жінок з приміщення 3 (розкопки на вул. Володимирській, 8). У дорослої жінки з пох. V18-3a перелом дистального метафізу лівої гомілки, можливо, ускладнився місцевим остеомієлітом (з утворенням фістульних ходів та вкороченням кістки). Перелом добре загоєний. Крім того, у цієї ж жінки знайдено загоєний перелом кількох лівих ребер. У іншої жінки (пох. V18-3s) відмічено компресійний перелом латерального виростку лівої гомілки та компресійний перелом у гомілкостопному суглобі з можливим утворенням псевдоартрозу у дистальній малій гомілковій кістці. Такий перелом може статись лише при стрибку з висоти на випрямлені ноги.

Розподілення по серіях наступне (мінімальні значення): у серії X ст. травми мали 4 з 13 індивідів (30,8%), у серії XI—XII ст. (Велика Житомирська) — 7 з 31 (22,6%), з вул. Паторжинського — 11 з 43 (25,6%), на Щекавиці — 8 з 83 (9,6%) та 1240 р. — 6 з 12 (50,0%). Подібна картина спостерігається також при підрахунку кісток (інтенсивності). У всіх серіях, окрім 1240 року частота травм на кістках скелету розподілилась рівномірно (1,2 —2,1%). Велика кількість травм (4,6%) відображає специфічність серії XIII ст. (табл. 1).

Таблиця 1. Частота травм кісток посткраніального скелету у середньовічних серіях Києва.

	верхні кінцівки	нижні кінцівки
чоловіки, n	7 / 203	3 / 230
%	3,4	1,3
жінки, n	2 / 94	4 / 106
%	2,1	3,8
дорослі індивіди, n*	11 / 540	10 / 465
%	2	2,2

* були враховані чоловіки, жінки та індивіди невизначеної статі.

Розглянемо розподілення травм на окремих кістках посткраніального скелету.

Верхні кінцівки. *Переломи ключиці* є частою знахідкою у середньовічних популяціях. У Києві лише в одному випадку знайдено загоєний перелом акроміального кінця лівої ключиці (KBZ4-18) у чоловіка 30—35 р., що є ймовірним наслідком падіння на ліве плече, або прямого насильства [Roberts, Manchester, 1995, p. 77]. Загалом, частота зустрічі цих травм становить 1,98% (2 з 101 кістки — разом правих та лівих; загоєних та незагоєних). Остання (незагоєна тарвма) трапилась у чоловіка з пох. KBZ2-1 (X ст.). Тут відмічено розруб акроміального кінця лівої ключиці. Незагоєні травми плечової кістки визначено у цього ж чоловіка (два зруби мечем на діафізі та один сокирою у дистальному епіфізі лівої кістки).

Парируючий перелом ліктьової кістки розташований в середній [Knowles, 1983, p. 61—83], середньо-проксимальній [Бабич, 1968, с. 243] чи в дистальній [Webb, 1995] частині кістки, часто асоціюється з захистом від удару у напрямку голови та відображає міжособові конфлікти [Roberts, Manchester, 1995, p. 77]. На думку К. Ларсена [1997], в інтерпретації цього типу травм важливу роль відіграє травматичний фон. При наявності високої кількості насильницьких травм голови, високу частоту паруючих переломів у палеопопуляціях можна розглядати як наслідок захисту голови від удару. Переважання лівосторонніх переломів даного типу зазначають багато авторів [в т. ч. Kunter, 1981, с. 232]. Наводячи як приклад ситуацію, що спостерігали в одній з австралійських палеопопуляцій (до контакту з європейцями), К. Ларсен відмічає, що частота переломів у чоловіків-воїнів зліва майже вдвічі перевищувала кількість травм правого передпліччя. Оскільки у лівій руці звично утримується щит, переломи можуть бути не тільки наслідком прямого удару, а й наслідком опосередкованої дії сил, направлених через щит. Просто інтерпретує цей факт S. Webb зазначаючи, що ліва рука використовується для блокування удару, що наноситься праворуким противником. У жінок наявність цього перелому може свідчити про відносини між статями у сім'ї в популяції. M. Kunter [1981] приводить як приклад таких відносин страх чоловіків у сім'ї перед ганьбою незаконної вагітності дочки чи сестри (приклад — жінка з плодом у животі з численними незагоєними переломами, в т. ч. парируючим, з 26 Династії Єгипту — близько 600 р. до н. е.). У феодальних та рабовласницьких суспільствах — можливо очікувати переважання частоти зустрічі цього перелому серед бідних шарів населення [Knowles, 1983; Smith, 1996].

З двох переломів ліктьової кістки у дослідженій серії лише в одному випадку (пох. KBZ2-1) з упевненістю можна говорити про парируючий перелом лівої кістки, пов'язаний саме з захистом голови від удару під час битви. У другому випадку причини ізольованого перелому правої ліктьової кістки (зрілий чоловік) можуть бути

ISBN 966-02-3186-5

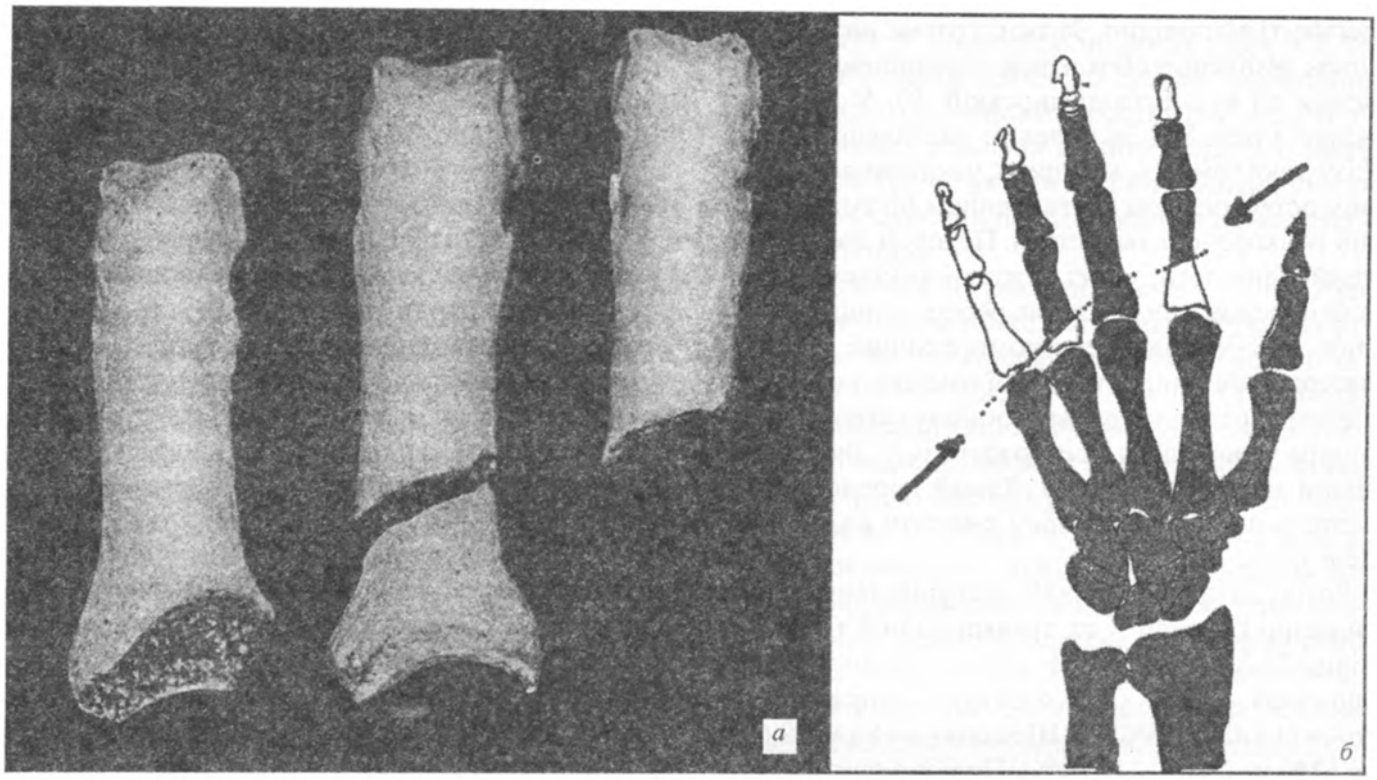

Рис. 5. Кістки лівої кисті чоловіка 30—40 р. (KBZ2-1) з поховання X ст.: *а* — фото розрубу на трьох проксимальних фалангах; *б* — схематичний вигляд розрубу.

різними. Загалом травми ліктьових кісток трапились у 1,4% (2 з 143) у чоловіків (мінімально у 2,2, максимально, у 65,2% з 89 індивідів із збереженими ліктьовими кістками).

Переломи променевої кістки в звичайному місці (так звані Colle's fractures), які найчастіше трапляються при падінні на випрямлені руки знайдено у 4 випадках (3,2% з 125 кісток), у двох жінок та трьох чоловіків зрілого та сінільного віку (2 справа та 2 зліва). У одної з жінок (KP-67) крім цього перелому відмічено також травматичний анкілоз 4 зап'ястної з п'ястною кісткою та тріщини у гомілкостопному суглобі. Продовження незагоєного перелому ліктьової кістки присутнє на променевій кістці у згаданого чоловіка з пох. X ст. Загалом, переломи променевої кістки трапились на 4% кісток та 6,8—62,2% з 74 індивідів.

Переломи *кісток п'ястя* (Metacarpale) складають за даними Б. Бабича [1968] 2,5% всіх переломів у сучасному індустріалізовагому світі. Загоєні переломи дрібних кісток рук знайдено у 5 випадках (4 з 284 Metacarpale (1,1%) та 2 з 199 фаланг (1%)) — у двох жінок та трьох чоловіків, при чому в одному випадку ця травма супроводжується переломом у дистальній променевій кістці, в другому — ознаками перенавантаження на верхніх кінцівках, у третьому — можливо, представляє собою патологічний перелом. У чоловіка з поховання X ст. одним ударом розрубано проксимальні (2—5) фаланги лівої руки (рис. 5).

Грудна клітка. Переломи *грудини* у палеопопуляціях викликані прямими ударами у груди чи спину впродовж міжособових конфліктів [Roberts, Manchester, 1995, p. 76]. У київських серіях лише в одному випадку зафіксовано загоєний перелом (можливо, тріщина від прямого удару) рукоятки грудини (чоловік з поховання X ст.) — 3,7% (1/27).

Переломи *ребер* трапились у 7 чоловік. У більшості випадків — це множинні переломи (зламано декілька ребер). В одному випадку — спостерігається розруб, що проходив через декілька ребер та лопатку зі сторони спини (перімортальна травма, нанесена гострою рублячою зброєю, можливо, сокирою) — у серії X ст. В решті 6 випадках — травми різного ступеню загоєння розташовані латерально — на перегині та спереду. За виключенням одного випадку (Vl8-3a) всі травми знайдено у зрілих дорослих чоловіків. На жаль, внаслідок поганої збереженості ребер неможливо підрахувати реальну частоту таких переломів. Мінімально, враховуючи кількість індивідів, які мають хоча б три справжніх ребра, відсоток цих переломів складає 14,3 (2 з 14

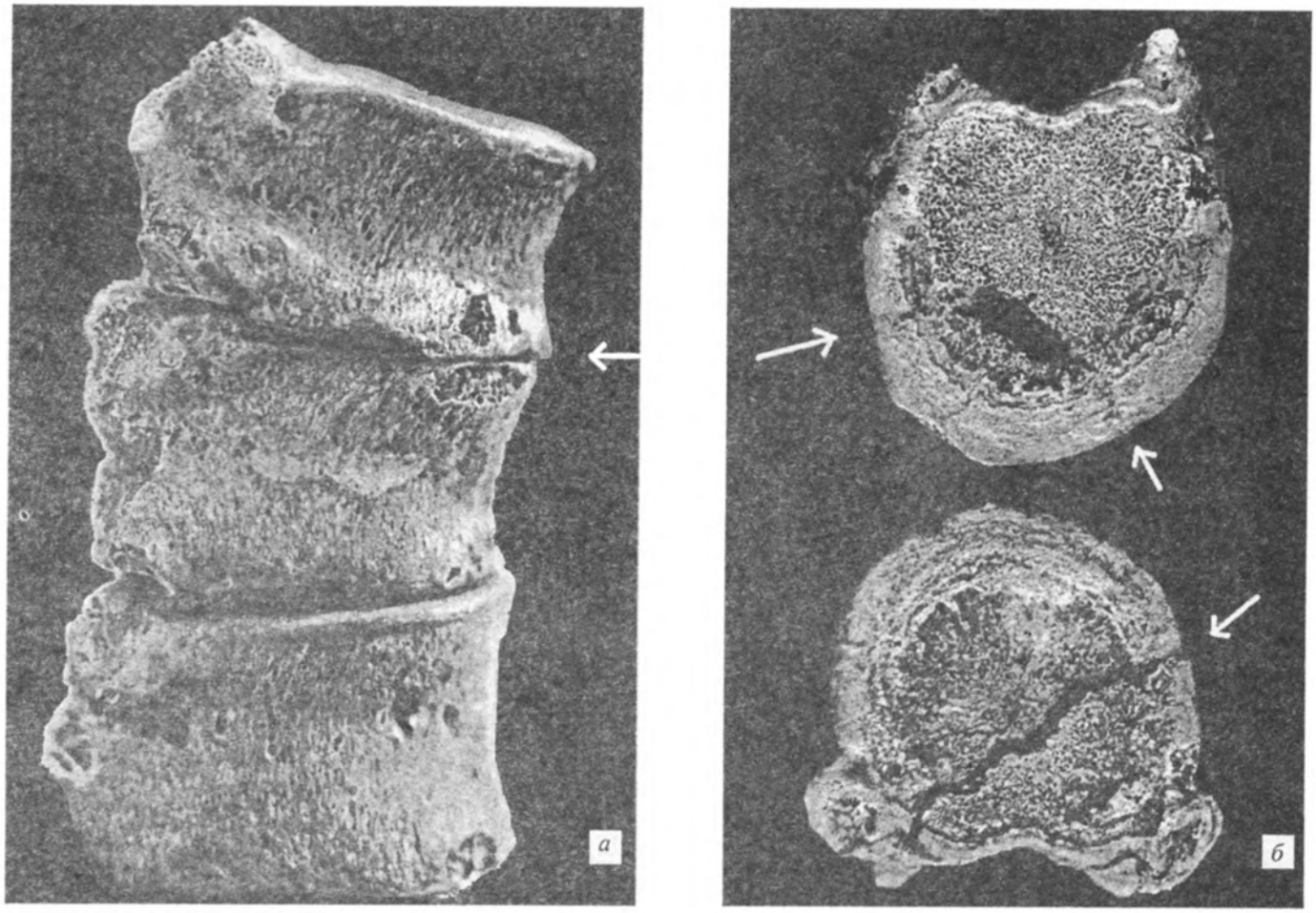

Рис. 6. Загоєний компресійний перелом 8-го — 9-го грудних хребців у чоловіка з поховання KBZ2-1: *а* — латеральна проекція Th 8-10 (стрілкою показано розташування перелому); *б* — каудальна поверхня 8-го (зверху) та краніальна поверхня 9-го (знизу) хребців з лініями перелому, позначеними стрілками.

чоловік) у серії Щекавиці, 1/16 — 6,3% у серії ВЖ, 9,5% (2/21) у серії Паторжинського та 20% (1/5) у серії 1240 року. Загалом це становить 9,7% (6 з 62) загоєних переломів та 1,6 (1 з 62) незагоєних переломів ребер у середньовічному Києві.

Травми у *хребті* можна розділити на 3 групи: компресійні переломи, переломи остистих та поперечних виростків хребців та спондилоліз [Бабич, 1968]. Компресійні переломи викликані дією вертикальних сил на хребет. Ч. Мербс [1983] вказує на високу частоту патології у ескімоських жінок, які їздять на санках та тобоганах по нерівній місцевості, та переносять вантажі на спині (особливо це стосується літніх жінок з остеопорозом). У Києві ці переломи зафіксовані у нижньогрудному та поперековому відділах хребта у двох ювенільних індивідів, двох жінок (молодого та літнього віку) та трьох чоловіків (молодого та зрілого віку) (рис. 6). У всіх випадках (за виключенням підлітка з пох. КР-15, у якого компресійний перелом є наслідком патологічного, можливо, туберкульозного процесу у хребті), загоєні травми присутні у інших відділах хребта. Частота зустрічі цієї патології є найбільшою у серії X ст. Загалом, інтенсивність компресійних переломів (відношення кількості переломів до кількості хребців) у нижньогрудному відділі становить 2,1% (3 з 141), у поперековому — 1,8 % (4 з 221).

Травми виростків (остистих, поперекових, а також тріщини в міжхребцевих виростках) трапились у 6 випадках у чоловіків. Два з них — у шийному відділі у чоловіків з пох. 3b та 3v. Так званий «перелом копача» («clay-shoveller's fracture») виникає внаслідок одночасного перенапруження трапецієподібного та ромбовидного м'язів [Roberts, Manchester, 1995, p. 78] та є характерним переломом у землекопів та канавокопачів, особливо, у людей, що не звикли до роботи з лопатою [Гринберг, 1962]. Подібна травма трапилась лише в одному випадку у грудному хребці у чоловіка KBZ202-2. У решті трьох випадків — це травми поперекового відділу хребта.

ISBN 966-02-3186-5

Спондилолізис — розділення хребця на декілька частин (найбільш часто відділяється хребтова дуга від тіла хребця), є особливою патологією, яка розцінюється різними авторами неоднозначно. В антропології прийнято вважати її генетично-детермінованою ознакою або вродженою аномалією [Vyhnanek, Stloukal, 1984]. Однак, більшість спеціалістів медичного профілю розцінюють спондилоліз як патологію, викликану хронічним стресом (повзучий перелом напруження) або гострими травмами [Roberts, Manchester, 1995, p. 78; Merbs, 1983; Гринберг, 1962, с. 105]. За Ч. Мербсом [1996], ця патологія обумовлена навантаженнями на попереково-крижовий відділ хребта при діях, що вимагають екстремальних нахилів тіла вперед-назад чи різких випрямлень тіла назад, наприклад, при копанні, піднятті вантажів та ін. За Д. Г. Рохліним, спондилоліз спостерігається також у дорослих людей, що сильно навантажують чи перевантажують хребет. Трапляється спондилоліз в основному в 4 та 5 поперекових хребцях, рідше у жінок, ніж у чоловіків. Частота спондилолізиса досить висока за анатомічними даними (Бик — 4,2%, Ле Дубль — 5%) [Рохлін, 1965 с. 170]. Ч. Мербс знайшов спондилолізис у 3% сучасних кавказоїдних популяцій [Merbs, 1989] та до 50% — у ескімосів. У команди корабля «Mery Rose», що затонув у 1545 р. було знайдено досить високу частоту цієї патології (11,1% серед 179 індивідів на рівні п'ятого поперекового хребця), в порівнянні з іншими, сучасними їй групами (наприклад, середньовічний цвинтар St Margaret Fyebridgegate, Norwich в Британії (1245—1468), — 8,5% у 283 чоловік на рівні п'ятого поперекового хребця), що підтверджує зв'язок її з певними фізичними навантаженнями [Stirland, 1996]. Не виключено, і ми притримуємось цієї думки, що спондилолізис обумовлений обома причинами, оскільки при інших рівних умовах більш імовірною є травма заздалегідь (генетично) ослабленої кістки. У Києві спондилоліз знайдено у 5 випадках: у поперековому відділі хребта 2-х молодих чоловіків, одного підлітка та двох літніх жінок. У більшості випадків — патологія симетрична (відбувся лізис обох поперечних виростків). У жінки з пох. Sch-68 патологія розповсюджена на два хребці. Загалом, інтенсивність патології у Києві становить 2,3%. Якщо підрахувати співвідношення серед індивідів, які мають поперековий відділ, відсоток цієї патології становить в Києві близько 11%. Це значення є високим для нормальних сучасних популяцій, що, можливо, обумовлено специфічними навантаженнями на поперековий відділ хребта (військові, будівники, важка робота по дому у жінок).

Нижні кінцівки. Переломи *тазу*, на думку Ч. Робертс [Roberts, Manchester, 1995], трапляються на скелетному матеріалі рідко. Це пов'язано, можливо, з особливостями фізичної активності, з небезпекою цих переломів (рідкі випадки загоєння) та, у зв'язку з цим, з великою складністю диференціювання незагоєних переломів з посмертними ушкодженнями. У трьох випадках на київському матеріалі ми зустріли загоєні тріщини у правій вертлюжній западині — у молодого чоловіка з пох. Sch-21 (на склепінні зверху) та у двох жінок зрілого та літнього віку з поховань КР-7 та Sch-97 (спереду). У всіх випадках травма ускладнилась вторинним артрозом. Жінка з поховання Х ст. на вул. Рейтарська, також отримала травму тазу. Видимих переломів не знайдено, однак на правій стегновій кістці відмічено латерально та проксимально потовщення компактної частини кістки, що утворилось після 45—50 р., у той же час, значні патологічні зміни спостерігаються у правому крижоклубовому суглобі та у поперекових хребцях. Загалом, травми в області тазу зафіксовано на 2,6% кісток (з 154).

Переломи *шийки стегна* у наш час характерні для літніх жінок, що пов'язано з постменопаузальним остеопорозом. Рівень вражуваності цієї кістки є найнижчим для всіх досліджених Ч. Робертс англійських середньовічних груп. Загоєний перелом шийки лівої стегнової кістки із зміщенням знайдено лише в одному випадку у індивіда (можливо, жінки) 40—50 р. з пох. КР-62, що складає дуже низький відсоток (0,5% з 207 кісток та 0,9—46,2% з 117 індивідів, що мають хоча б одну збережену стегнову кістку).

Переломи гомілки також рідко трапляються у середньовічній Англії, у той час, як зараз вони є чи не найчастішими наслідками аварій мотоциклів (викликано прикладенням кутової/ротаційної сили). Загалом переломи гомілкових кісток, особливо, фібули, часто трапляються у чоловіків середньовіччя [Roberts, Manchester, 1995, p. 75], що може бути пов'язано з іграми та тренуванням у дитинстві та юнацькому віці, або ж пораненнями, отриманими від сільськогосподарських тварин. Т. Моллесон [Molleson, 1992] пояснює високу частоту спіральних переломів гомілки особливостями землеробського способу господарства, особливо, коли попадання ноги у ріллю супроводжується падінням. Переломи діафізів гоміл-

кових кісток у населення Києва X—XIII ст. знайдено у двох чоловіків (пох. KBZ2-1 X ст. та пох. KBZ202-3). Обидва переломи погано загоєні — із зміщенням та вторинним запаленням (рис. 7). У випадку поховання KBZ202-3 перелом знаходиться у дистальній частині обох (великої та малої) правих гомілкових кісток. В одному випадку — у підлітка (пох. KP-18) — спостерігається можливий підвивих у «суглобі» між великої та малої гомілкової кістки із утворенням нової суглобової площадки спереду. В дистальній частині малої гомілкової кістки у жінки з пох. Sch-48 рентгенологічно знайдено перелом у стадії загоєння — втрата кісткової тканини з одночасним утворенням калюсу (рис. 8). Ймовірні наслідки ускладненого перелому дистальної частини великої гомілкової кістки у вигляді вкорочення кістки та утворення фістульних ходів (остеомієліт) спостерігаються у жінки з пох. Vl8-3a (серія XIII ст.).

При падінні з висоти на випрямлені ноги дія сил, направлених вертикально може спричинити компресійні переломи суглобів ніг. Подібна травма знайдена у лівій нозі літньої жінки з пох. Vl8-3s. Компресія спостерігається у латеральному виростку великої гомілкової кістки (дія, подібна до того, як молоток б'є по наковальні) та на дистальній суглобовій поверхні великої гомілкової кістки (у вигляді округлої тріщини). Артрозні зміни (можливо, псевдоартроз) знайдені у дистальному метафізі малої гомілкової кістки. Не виключено, що зростання перелому (відломана дистальна епіфізарна частина) тут не сталося.

При падінні із значної висоти відбуваються також переломи кісток передплесни (п'яткової та таранної). Ці травми зафіксовані у однієї зрілої жінки (рис. 9) та трьох чоловіків також зрілого віку (KP-33, Kp-14 та KBZ2-1). У всіх чотирьох випадках постраждала права нога (ймовірно, опорна). K. Knowles [1983] вважає подібні травми характерними для будівників та моряків. У середньовічній Русі ці переломи можливо пов'язані з заняттями бортництвом (лазання по деревам) або з певними традиційними іграми (скакання через вогнище). Не виключено, що описані раніше переломи дистальних частин гомілкових кісток мають подібне походження. В такому випадку, частота цієї патології становить 7,9% (мінімально 6 випадків з 79 збережених дистальних гомілок та гомілкостопних суглобів).

Перелом 4 метатарзальної кістки знайдено у чоловіка з пох. KBZ2-2. Ці кістки, за дослідженнями D. J. Dandy та D. J. Edwards [1998: цит. по: Blood Red Roses, 2000, p. 72] часто травмуються у солдатів, при довготривалих маршевих переходах, що пов'язано з повторюваними мікротравмами чи натяжінням м'язів. У нашого чоловіка можлива також випадкова травма (падіння важкого предмета на ногу).

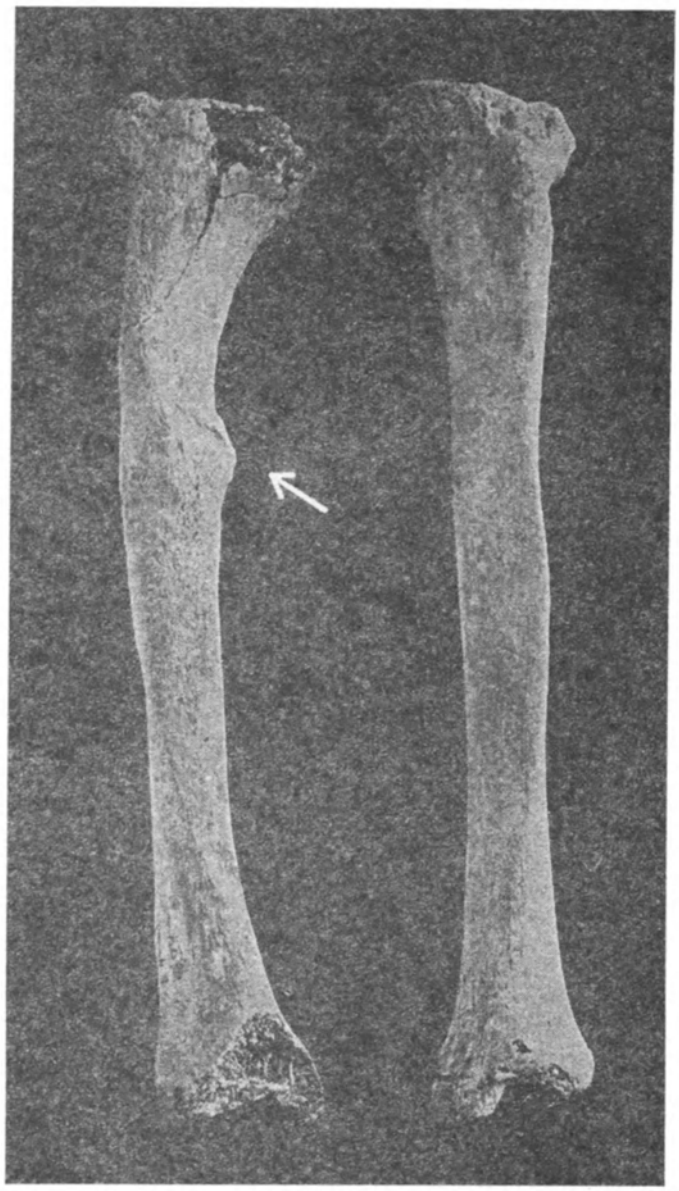

Рис. 7. Загоєний перелом правої гомілкової кістки з вторинним інфікуванням кістки (перелом, можливо, був відкритим). Ліва кістка — здорова.

Тип та частота травм можуть свідчити про екологічну ситуацію та спосіб життя певної групи населення [Kunter, 1981, p. 237]. Д. Юбелейкер [1994] зазначає, що збільшення кількості травм є тенденцією урбанізованого та індустріалізованого життя. Різницю між містом та селом у кількості травм проілюстрували численні дослідження Ч. Робертс з співавторами на прикладі серед-

ISBN 966-02-3186-5

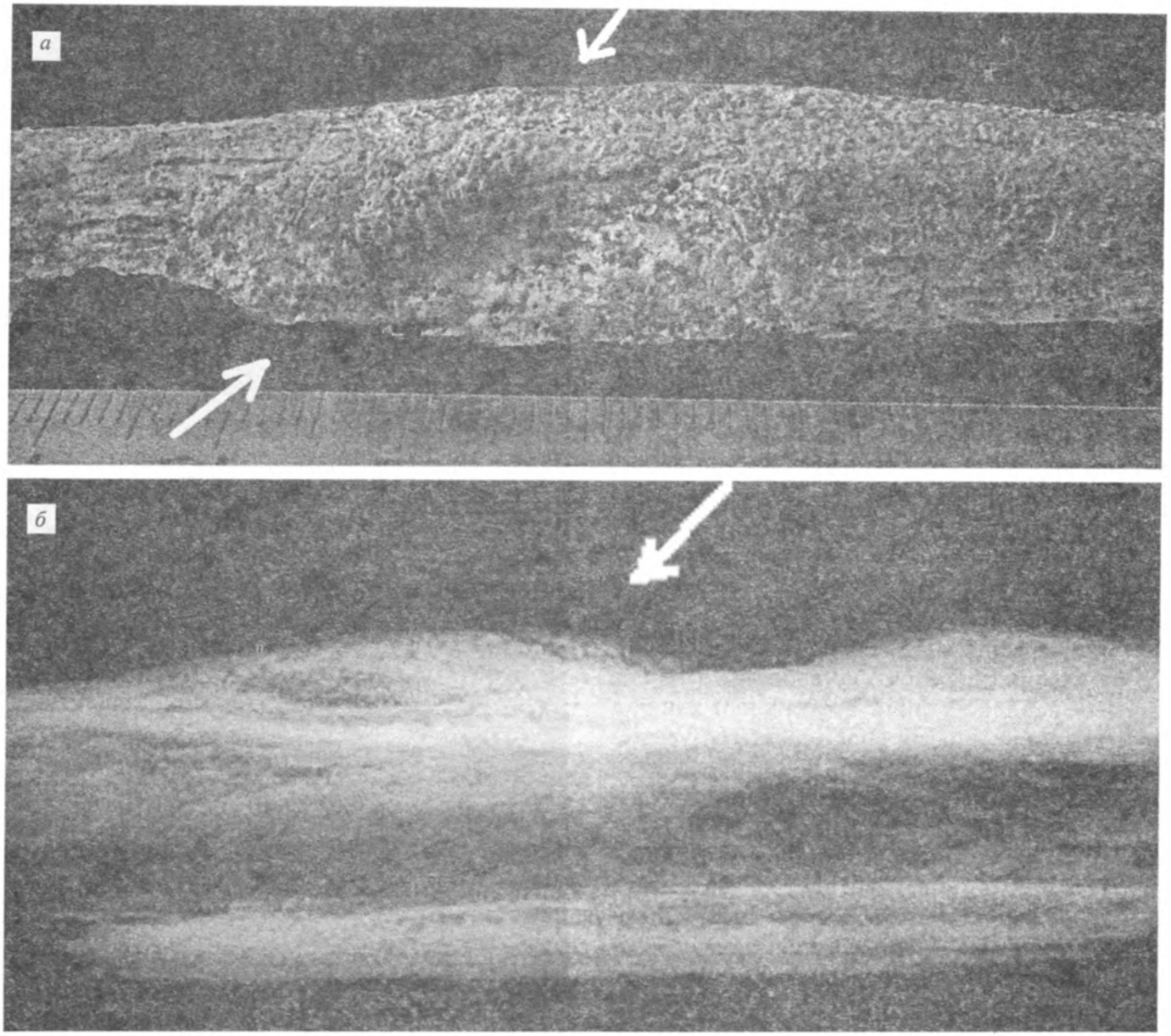

Рис. 8. Можливий перелом малої гомілкової кістки жінки 35—45 р. з поховання 48 на г. Щекавиця: *а* — резорбція кісткової тканини; *б* — утворення калюсу видно також на рентгенограмі.

ньовічних популяцій Британських островів. Вона знайшла, що у містах (в залежності від розмірів) інтенсивність травм коливається від 0,3 до 6,1% (найбільше — у Лондоні), у той час як на двох досліджених нею сільських кладовищах — 3,5 та 2,2% [Roberts, Manchester, 1995, p. 75]. Інші дослідники стверджують, що в урбанізованих суспільствах ризик травматизації значно нижчий, ніж в сільських спільнотах [White, 1988, цит. по: Wakely, 1996]. Кількість травм збільшується у популяціях, що живуть в ускладнених для ходіння умовах, у містах з складною архітектурою (наприклад, декількаповерхові будинки, середньовічні оборонні споруди, та ін.). Очевидно, що досліджувані показники залежать також від природних факторів, таких як ландшафт або клімат. Крім того, інтенсивність та частота травм буде змінюватись в залежності від соціального статусу групи.

Розглядаючи частоту зустрічі травм посткраніального скелету в усіх київських середньовічних серіях потрібно відмітити, що загальна інтенсивність травм є досить низькою та складає 2,1% при загальній кількості довгих кісток — 1005. У чоловіків інтенсивність травм посткраніального скелету нижча, ніж у жінок (4,5% проти 6%)[4]. Ці дані протирічать отриманим О. П. Бу-

[4] В цьому випадку підраховувалась кількість травм загалом на довгих та коротких кістках кінцівок, ребрах та хребті.

ISBN 966-02-3186-5

жиловою [Восточные славяне..., 1999] співвідношенням для Давньої Русі (частота зустрічі травм у досліджених нею могильниках коливається у межах 3—7% для жінок та чоловіків відповідно). Можливим поясненням цього є те, що дослідниця підрахувала відсоток травм для сільських та міських популяцій загалом, у той час як ми маємо справу лише з одним, досить специфічним містом, у якому умови існування відрізнялися від середніх по Русі. Мінімальна кількість особин з травмами посткраніального скелету у досліджуваних серіях складає 36 з 182 (19,8%).

Загоєні травми довгих кісток нижніх кінцівок трапляються дещо частіше, ніж загоєні травми верхніх кінцівок (рахувалися відношення кількості травмованих кісток до загальної кількості довгих кісток) і кількість їх складає 2,2% (10 з 465) проти 2% (11 з 540 кісток). Потрібно відмітити, що розподілення травм у чоловіків та жінок дещо відрізняється. Виявилось (табл. 2), що у чоловічій групі частота травм у верхніх кінцівках вдвічі більша за частоту травм у нижніх кінцівках (3,4% (7 з 203) проти 1,3% (3 з 230)), у той час, як у жінок спостерігається протилежна тенденція (2,1% (2 з 94) проти 3,8% (4 з 106)), що може бути пояснено особливостями професійної/побутової діяльності обох груп.

Таблиця 2. Частота травм верхніх та нижніх кінцівок у дорослих індивідів.

	кількість кісток	уражені кістки, %
X ст.	4 / 195	2,1
KBZ	6 / 336	1,8
KP	8 / 524	1,5
1240 р.	6 / 131	4,6
Sch	7 / 580	1,2

Загалом у посткраніумі найчастіше ураженими (рис. 10) виявились ребра (11,3%) кістки гомілкостопного суглобу (7,9%), поперекові хребці — у 6,3% випадків (враховувалась разом кількість переломів виростків, компресійних переломів та спондилоліз) та мала гомілкова кістка (5,8%). Дещо менше — променева кістка (4,0%). Далі йдуть тріщини у вертлужній западині (2,6%), переломи великої гомілкової кістки (2,3%), травми ключиці (2%), грудних хребців (1,5%), ліктьової та плечової кістки (1,4% та 1,2%), кісток зап'ястя та п'ястя (1,1%). Найменше трапилось переломів шийних хребців та фаланг рук (по 1%), а також, кісток плесни та стегнової кістки (0,6%

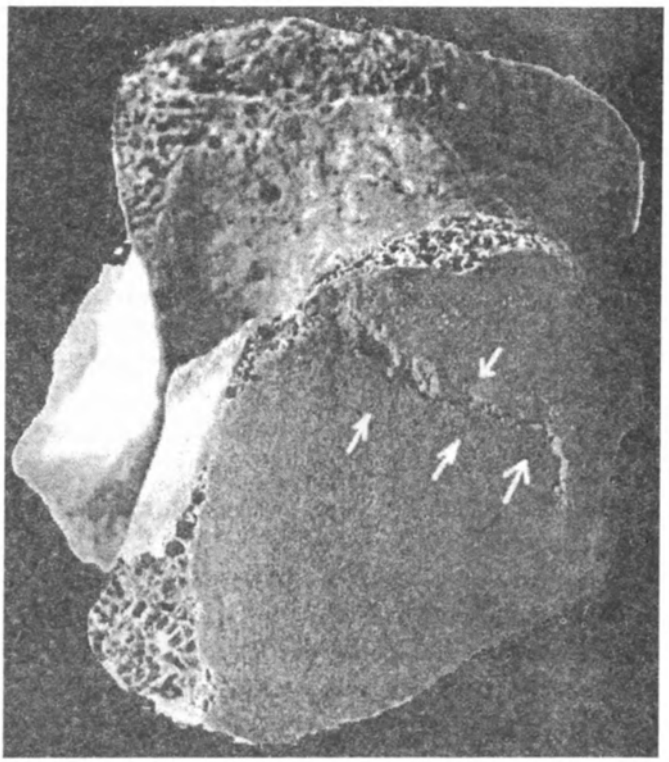

Рис. 9. Загоєна тріщина у передній суглобовій поверхні таранної кістки зрілої жінки з поховання КР-67.

та 0,5%). Таке розподілення травм дещо відрізняється від приведених літературних даних [Kunter, 1981, p. 232] для західної та південної Європи. M. Kunter приводить дані по різним популяціям, де найчастішими є переломи передпліччя, ключиці, великої та малої гомілкових кісток, у той час як J. Angel стверджує, що найчастіше у палеопопуляціях трапляються переломи лівої ліктьової кістки, грудних хребців та променевої кістки [Angel 1974]. У литовських міських пізньосередньовічних серіях, як і у Києві, досить часто траплялися переломи малої гомілкової кістки [Янкаускас, 1993, с. 138], що можливо пояснюється складними умовами для ходіння.

З 62 всіх травм посткраніального скелету, знайдених у 35 індивідів, 16 (25,8%) знайдені у жінок та 40 (64,5%) — у чоловіків. З 35 індивідів з травмами, 12 — жінки (29,7%), 18 — чоловіки (56,8%), та 3 — діти та підлітки. 11 з 35 травмованих індивідів (31 %) загинули у віці 30—40 р. (7 з них — чоловіки, 3 — жінки та 1 — можливо чоловік) , у віці 40—50 р. загинуло 4 чоловіки, 3 жінки та 1 можливо жінка. 7 індивідів (2 чоловіки та 5 жінок) з травмами загинуло у віці більше 50 років. Таким чином, більшість травм посткраніального скелету, як і черепу, знайдено у чоловіків віком з 20 до 40 років. У цьому проміжку

ISBN 966-02-3186-5

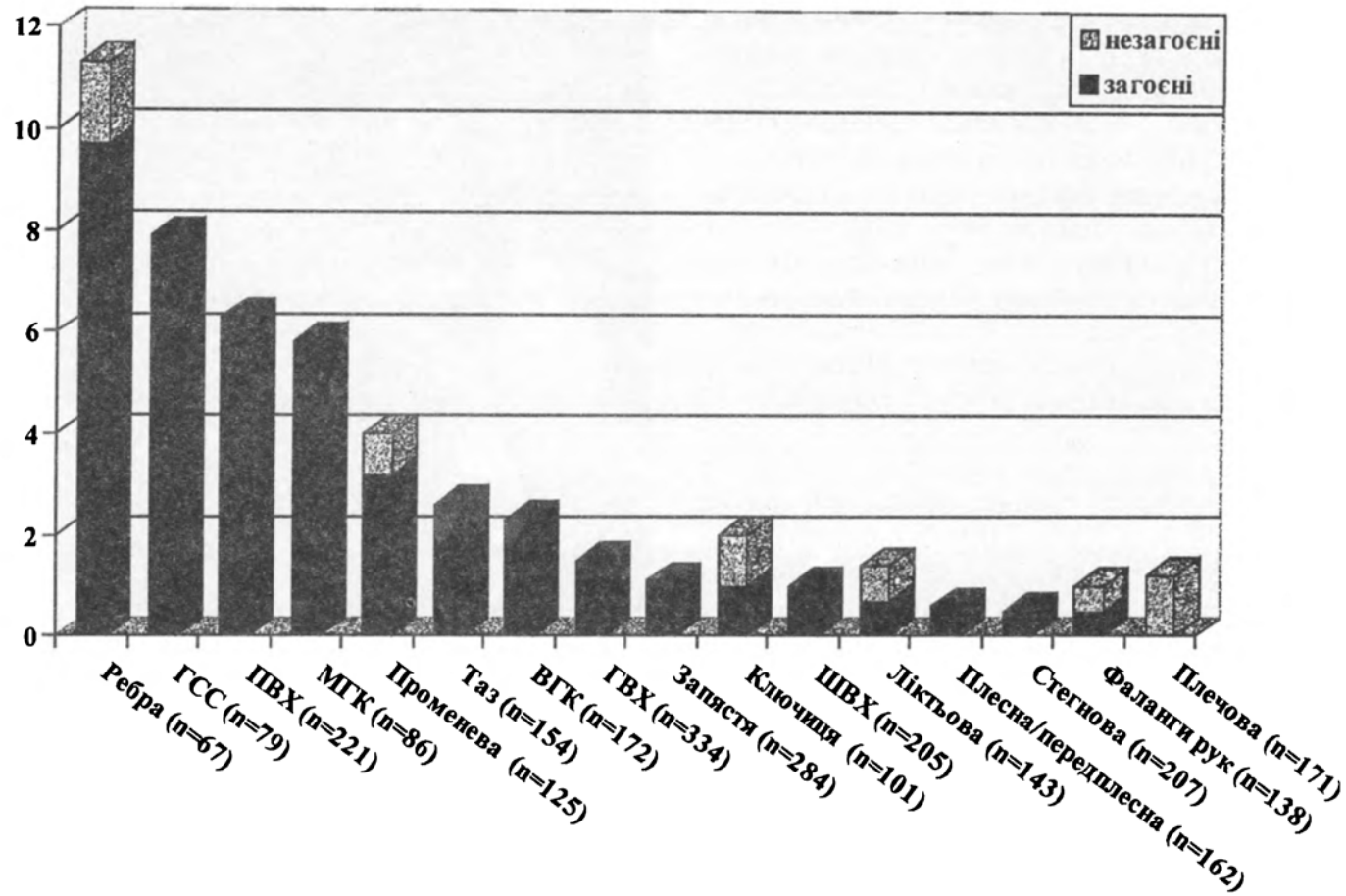

Рис. 10. Частота загоєних та незагоєних травм кісток посткраніального скелету у населення Києва X—XIII ст. (%): ГСС — гомілкостопний суглоб; ПВХ — поперековий відділ хребта; ГВХ — грудний відділ хребта; ШВХ — шийний відділ хребта; ВГК — велика гомілкова кістка; МГК — мала гомілкова кістка.

також знаходиться і максимальна кількість травм на чоловіка. Ризик отримання травми підвищується у жінок після 50 років, що закономірно пов'язується з постменопаузальним періодом.

Лише 9% всіх ідентифікованих травм посткраніального скелету — незагоєні, тобто нанесені у час смерті індивіду, причому, знайдені вони у двох чоловіків (5 травм — у чоловіка X ст., та 1 відноситься до 1240 року).

З 100 травм черепу та посткраніального скелету, знайдених у 50 індивідів, 18 травм знайдено у 12 жінок, 73 у 30 чоловік, 3 у 3 представників невизначеної статі та 6 у 5 дітей та підлітків.

Таким чином з проведеного дослідження можна зробити наступні висновки:

1. Частота зустрічі черепних травм у київських серіях, що найбільша у серіях X та початку XIII ст., відображає агресивність суспільства на межі існування Київської держави.

2. Переважна більшість черепних травм знайдена у чоловіків, при цьому, загоєні травми у більшості випадків трапились у зрілих індивідів (більше 40 років), у той час як незагоєні — у молодих та дорослих індивідів (20—40 років).

3. Більшість загоєних черепних травм у серіях з кладовищ на вул. Паторжинського, Великій Житомирській та горі Щекавиці є мінімальними поверхневими травмами (внаслідок попадання кинутих предметів, ударів палкою), що відображають побутові епізоди життя київських громадян. Більшість цих травм, як і більшість незагоєних травм черепу, знайдено спереду та зліва, що відповідає ситуаціям, у яких противники стоять лицем до лиця. Виключення становить серія черепів, датованих 1240 роком, у якій незагоєні поранення розташовані в основному на верхній, задній та правій частині черепу та є множинними. Це вказує на особливості ходу битви з противниками, що знаходились вище (можливо, на коні) та з усіх боків від жертви.

4. Два випадки загоєння широких травм з розтріскуванням всього черепу, нанесених тупими предметами, є вказівкою на існування у досліджуваний час високо розвинутої медицини.

ISBN 966-02-3186-5

5. Травми посткраніального скелету розподілились відносно рівномірно у всіх серіях і їх кількість не перебільшує кількість знайдених у інших урбанізованих середньовічних суспільствах. Виключення становить серія 1240 року, у якій досить висока частота травм посткраніального скелету, як і у випадку черепних травм, може бути пояснена специфічністю вибірки. Досить мало переломів знайдено на кладовищі на горі Щекавиця. Не виключено, що це обумовлюється досить спокійним періодом у соціально-політичному житті Києва у кінці X — на початку XII століття, або/та особливостями самої групи населення (ремісничий посад?).

6. Різниця у розподіленні травм на скелеті чоловіків та жінок обумовлена різноманітними видами діяльності. Переважна кількість травм верхніх кінцівок у чоловіків може бути інтерпретована як перевага військових та промислових травм у цій групі населення, у той час, як для жінок, що займались домашнім господарством, характерним є випадковий травматизм, що у більшій мірі стосується нижніх кінцівок.

7. Переважна кількість травм посткраніального скелету у населення Києва розташована у області гомілок та гомілкостопних суглобів, а також променевої кістки. У інтерпретації цього факту необхідно врахувати декілька аспектів. Населення давньоруських міст займалось певними видами сільського господарства, наприклад, землеробством та бортництвом, які можна розглядати, як досить травматогенні. Однак більш важливим нам здається ландшафтне розташування Києва на схилах, що у холодні зими при замерзанні доріг могло призвести до високої частоти падінь на льоді. Крім того, можна привести численні інші можливі причини виникнення таких травм, такі як певні ігрища (стрибки через вогонь), у чоловіків — падіння при будівництві, падіння з коня.

ЛІТЕРАТУРА

Бабич Б. К. Травматические вывихи и переломы.— К., 1968.

Богоявленский Н. А. Древнерусское врачевание в XI—XVII вв.— М., 1960.

Бужилова А. П. Древнее население. Палеопатологические аспекты исследования.— М., 1995.

Восточные славяне. Антропология и этническая история.— М., 1999.

Гориневская В. В. Основы травматологии.— М., 1952.

Гринберг А. В. Рентгендиагностика профессиональных заболеваний костей и суставов.— Л., 1962.

Дерумс В. Я. Болезни и врачевание в древней Прибалтике.— Рига, 1970.

Івакін Г. Ю., Козубовський Г., Козюба В. К. Звіт про дослідження комплексу Михайлівського Золотоверхого монастиря та прилеглих територій в м. Києві у 1998 році // НА ІА НАНУ.— 1998/92.

Каргер М. К. Звіт про розкопки в Києві в 1946 році // НА ІА НАНУ.— 1946/17.

Козак О. Д. Мешканці Києва у першій половині XIII ст. Приклад комплексного біоархеологічного дослідження // Нові технології в археології.— Львів, 2002.— С. 214—217.

Козак О. Д., Потєхіна І. Д. Мешканці «града Володимира» за даними антропології // Археологія.— 2003.— № 1.— С. 113—129.

Козак О. Д., Гончар В. М. Поховання київського дружинника X століття // Нові дослідження давніх пам'яток.— К., 2003.— С. 127—134.

Макаров Н. А., Захаров С. Д., Бужилова А. П. Средневековое расселение на Белом Озере.— М., 2001.

Мовчан І. І., Боровський Я. Є., Гончар В. М., Ієвлєв М. М. Звіт про археологічні дослідження на вул. Великій Житомирській, 2 м. Києва у 2001 р. // НА ІА НАНУ.— 2001/11.

Мовчан І. І., Боровський Я. Є., Гончар В. М., Ієвлєв М. М., Сиром'ятников О. К. Звіт про проведення археологічних досліджень по вул. Десятинній, 1/3 в 2000—2001 рр. // НА ІА НАНУ.— 2001/60.

Мовчан І. І., Боровський Я. Є., Гончар В. М., Климовський С. І., Архіпова Є. І. Звіт Старокиївської експедиції ІА НАНУ про розкопки на горі Щекавиці у м. Києві 1995 року // НА ІА НАНУ.— 1995/6.

Мовчан І. І., Боровський Я. Є., Гончар В. М., Писаренко Ю. Г. Дослідження «міста Володимира» у Києві 1999 року // Археологічні дослідження у 1998—1999 роках.— С. 124, 125.

Мовчан І. І., Боровський Я. Є., Гончар В. М., Писаренко Ю. Г. Архіпова Є. І. Звіт про археологічні дослідження Старокиївської експедиції ІА НАНУ на вул. Володимирській, 8 в м. Києві у 1999 році // НА ІА НАНУ.— 1999/23.

Мовчан І. І., Боровський Я. Є., Климовський С. І. Звіт про дослідження Старокиївської експедиції ІА НАНУ в м. Києві у 2000 р. на вул. Паторжинського, 14 // НА ІА НАНУ.— 2000/81.

 ISBN 966-02-3186-5

Мовчан І. І., Гончар В. М., Івлєв М. М., Козловський А. О. Звіт про археологічні дослідження по вул. Великій Житомирській, 2 м. Києва у 2002 р. // НА ІА НАНУ.— 2002/84.

Мовчан І. І., Климовський С. І. Звіт про археологічні дослідження Старокиївської експедиції Інституту археології НАН України у м. Києві в 2001 р. на вул. Рейтарська, 4 // НА ІА НАНУ.— 2001/2.

Нове в археології Києва.— К., 1981.

Рохлин Д. Г. Болезни древних людей.— М—Л., 1965.

Янкаускас Р. К антропологии средневекового города // Экологические аспекты палеоантропологических и археологических реконструкций.— М., 1993.— С. 123—144.

Angel J. L. Patterns of Fracture from Neolithic to Modern Times // Anthrop. Közlemenyek.— V. 18.— 1974.— P. 9—18.

Blood Red Roses. The archaeology of a mass grave from the Battle of Towton. AD 1461.— Oxford, 2000.

Jankauskas R. On the epidemiology of medieval European populations // Schnittstelle Mensch — Umwelt in Vergangenheit, Gegenwart und Zukunf. Proceeding 3. Kongress der Gesellschaft für Anthropologie (GFA). Göttingen, den 1.—3. Oktober 1998.— Göttingen, 2000.— P. 235—242.

Knowles K. A. Acute traumatic lesions. in: Hart G. (ed.) Disease in Ancient Man.— Clarke Irwin, Toronto, Canada, 1983.— P. 61—83.

Kunter M. Frakturen und Verletzungen des vor- und frühgeschichtlichen Menschen // Archäologie und Naturwissenschaft.— B. 2.— 1981.— P. 221—246.

Larsen C. S. Bioarchaeology. Interpreting behavior from the human skeleton.— Cambridge, 1997.

Merbs Ch. F. Patterns of Activity-Induced Pathology in a Canadian Inuit Population / National Museum of Man Mercury Series. Archaeological Survey of Canada, Paper 119.— Ottawa, Canada, 1983.

Merbs Ch. F. Trauma. In: Mehmet Yasar Iscan, and Kenneth A. R. Kennedy, (eds.), Reconstruction of Life from the Skeleton.— New York, 1989.— P. 161—189.

Merbs Ch. F. Spondylolysis and Spondylolisthesis: A Cost of Being an Erect or a Clever Adaptation? // Yearbook of Physical Anthropology.— 39.— 1996.— P. 201—228.

Molleson Theya I. The Anthropological Evidence for Change Through Romanisation of the Poundbury Population // Anthropologischer Anzeiger.— 50 (3).— 1992.— P. 179—189.

Nerlich A. G. Pathomorphological and pathophysiological aspects of fracture healing and their application to historic fractures // HOMO.— V. 49/1.— 1998.— P. 156—171.

Novak S. A. Battle-related trauma. In: Blood Red Roses. The archaeology of a mass grave from the Battle of Towton. AD 1461.— Oxford, 2000.— P. 90—102.

Roberts Ch., Manchester K. The Archaeology of Disease.— New York, 1995.

Stirland A. Patterns of Trauma in Unique Medieval Parish Cemetery // Int. Journal of Osteoarchaeology.— V 6.— 1996.— P. 92—100.

Smith M. O. «Parry» Fractures and female- directed interpersonal violence: implications from the Late Archaic period of West Tennessee // Int. Journal of Osteoarchaeology.— V. 6.— 1996.— P. 84—91.

Ubelaker D. H. The Biological Impact of European Contact in Ecuador. In: C. S. Larsen, and G. R. Milner (eds.). In the Wake of Contact: Biological Responses to Conquest.— New York, 1994.— P. 147—160.

Vyhnanek L., Stloukal M. Unilaterale Spondylolysen bei slavischen und slavisch-avarischen Populationen // Anthropologischer Anzeiger.— 42/ 4.— 1984.— P. 253—264.

Wakely J. Limits to interpretation of skeletal trauma — two case studies from medieval Abingdon, England // Int. Journ. of Osteoarch.— V. 6.— 1996.— P. 76—83.

White T. D. Human osteology.— San Diego, 1991.

White W. The Cemetery of St. Nicholas, Shambles. London: London and Middlesex Archaeological Society, 1988.

Webb S. Palaeopathology of Aboriginal Australians: Health and Disease across a Hunter-Gather Continent.— Cambridge, 1995.

ISBN 966-02-3186-5

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АВУ	—	Археологічні відкриття в Україні
АДУ	—	Археологічні дослідження на Україні
АИМ	—	Археологические исследования в Молдавии
АЛЛУ	—	Археологічний літопис Лівобережної України
АО	—	Археологические открытия
АСГЭ	—	Археологический сборник Государственного Эрмитажа
ГИМ	—	Государственный исторический музей, Москва
ИАК	—	Известия Императорской археологической комиссии
ИГАИМК	—	Известия Государственной академии материальной культуры
КСИА	—	Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИАУ	—	Краткие сообщения института археологии АН Украины
КСИИМК	—	Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР
МАИЭТ	—	Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии
МДАПВ	—	Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині
МИА	—	Материалы и исследования по археологии СССР
МИЗ	—	Материалы по истории земледелия
НА ИА НАНУ	—	Научный архив Института археологии Национальной академии наук Украины
НА ІА НАНУ	—	Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України
СА	—	Советская археология
САИ	—	Свод археологических источников
СЭ	—	Советская этнография

ISBN 966-02-3186-5

Тр. ... АС	—	Труды ...археологического съезда
Тр. ГИМ	—	Труды Государственного исторического музея
УБЖ	—	Український ботанічний журнал
AAC	—	Acta Archaeologica Carpathica, Kraków
KHKM	—	Kwartalnik historii kultury materialnej, Warszawa
Mat. Star	—	Materiały Starożytne, Warszawa
MCA	—	Materiale şi certetari archeologice
MSROA	—	Materiały i sprawozdania rzeszowskiego ośrodka archeologicznego, Rzeszów
SA	—	Slovenská archeológia
SCIV	—	Studii si cercetari de istorie veche, Bukureşti
SDGW	—	Studia z dziejów gospodarstwa wiejskiego, Warszawa
Spr. Arch.	—	Sprawozdania Archeologiczne, Kraków

ISBN 966-02-3186-5

ЗМІСТ

БАРАН В. Д., АБАШИНА Н. С. Відділу слов'янської археології — 30 років 3

ПАЧКОВА С. П. Пути формирования фибульного комплекса зарубинецкой культуры 9

БАШКАТОВ Ю. Ю. Особливості житлобудування та господарчої діяльності мешканців заплавного поселення Луг IV (Оболонь) 39

КОЗАК Д. Н. Поселення готів на Хрінницькому водоймищі (с. Хрінники, ур. Шанків Яр) 49

БАРАН В. Д. Черняхівська культура — поліетнічне утворення на території Південно-Східної Європи 91

ГОРОХОВСКИЙ Е. Л., ГОПКАЛО (БОБРОВСКАЯ) О. В. Фибулы VII группы О. Альмгрена в ареале черняховской культуры 103

МАГОМЕДОВ Б. В. Могильник черняхівської культури Кам'янка-Анчекрак 131

ПЕТРАУСКАС О. В. Поховання багатої дівчинки на могильнику черняхівської культури Велика Бугаївка 165

Додаток 1. ***РУДИЧ Т. О.*** Антропологічне визначення решток скелету з поховання № 132. 184

Додаток 2. ***ГОПКАЛО (БОБРОВСЬКА) О. В.*** Вбрання похованої на могильнику Велика Бугаївка 185

ВАКУЛЕНКО Л. В. Землеробство як економічна основа господарства прикарпатського населення в III—IV ст. н. е. 189

ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Р. В., ШЕКУН О. В. Нові дослідження ранньослов'янського поселення Олександрівка I 215

СКИБА А. В. Поясні набори в світлі взаємозв'язків кочовиків і слов'ян 239

ПРИХОДНЮК О. М. Будівельні комплекси Пастирського городища VII—VIII ст. 259

АБАШИНА Н. С. Ранньослов'янські житла поселення Обухів II 277

ГОРБАНЕНКО С. А. Сільське господарство слов'ян другої половини I тис. н. е. (за матеріалами Лівобережжя Дніпра) 301

КОЗАК О. Д. Травматичні зміни на людських кістках з середньовічних поховань у Києві 315

Список скорочень 333

ISBN 966-02-3186-5

Археология древних славян. Исследования и материалы.— К., 2004.— 336 с.— 203 илл.

Научное издание

В статьях, помещенных в сборнике, публикуются новые материалы и исследования, посвященные социально-экономическим и этнокультурным аспектам формирования восточнославянской общности. В статьях также рассматриваются контакты древнеславянских племен с западными соседями и кочевниками. Исследования охватывают период от рубежа нашей эры до Древнерусского государства.

Для археологов, историков, этнографов, всех, кто интересуется древней историей.

Утверждено к печати ученым советом
Института археологии НАН Украины

Рецензенты: д. и. н. ***Ивакин Г. Ю.***,
д. и. н. ***Сухобоков О. В.***

Ответственный редактор д. и. н. ***Козак Д. Н.***

Редакционная коллегия: чл.-корр. НАН Украины, д. и. н. ***Баран В. Д.***,
д. и. н. ***Магомедов Б. В.***, д. и. н. ***Приходнюк О. М.***,
д. и. н. ***Терпиловский Р. В.***,
к. и. н. ***Абашина Н. С.*** (ответственный секретарь).

Archaeology of ancient slavs. Researches and recent materials.— K., 2004.— 336 p.— 203 ill.

Papers included in this volume present recent materials and investigations dealing with social and economic as well as ethnical and cultural aspects of forming of eastern Slavic community. Contacts between ancient Slavic tribes, their western neighbors, and nomads also envisage in papers. Published researches comprise period from the last centuries BC to the beginning of Ancient Rus state.

Recommended for archaeologists, ethnographers, and everyone who is interested in ancient history.

Reviewers: Dr. h. ***Glib Yu. Ivakin***,
Dr. h. ***Oleg V. Sukhobokov***.

Editor-in-chief Prof. ***Denis N. Kozak***

Advisory Board: Corresponding member NASU ***Volodimyr D. Baran***,
Dr. h. ***Boris V. Magomedov***, Dr. h. ***Oleg M. Prychodnjuk***,
Dr. h. ***Rostyslav V. Terpylovskyj***,
Dr. ***Natalia S. Abashina*** (Head, Editorial Office)

КОРВІН
ПРЕСС

Наклад надруковано в типографії ПП «КОРВІН ПРЕСС»
м. Київ, вул. Пшенична 2, тел./факс (044) 403-32-39, e-mail: korwin2001@ukr.net

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів видавничої справи ДК №1689 від 16.02.2004 р.

Формат видання 84x108 1/16. Папір офсетний Amber Graphic. Друк офсетний. Гарнітура Times. Ум.-друк. арк. 32,58. Обл.-видавн. арк. 34,86. Фіз. арк. 21,00+0,25. Наклад 500 прим. Зам. 1/4-04.

